

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
СТУДИЈЕ ПРИ УНИВЕРЗИТЕТУ
МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНЕ ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ

Александра П. Стевановић

**ХЕУРИСТИКА *РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ*
И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРИЗА 1979–1982.
У КОНТЕКСТУ УСПОНА ПОСТМОДЕРНЕ КУЛТУРЕ**

докторска дисертација

Београд 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
STUDIES AT THE UNIVERSITY
MULTIDISCIPLINARY POSTGRADUATE STUDIES

Aleksandra P. Stevanovic

**HEURISTICS OF *DICTIONARY OF TECHNOLOGY*
AND THE CRISIS OF YUGOSLAVIA 1979–1982
IN THE CONTEXT OF THE RISE OF POSTMODERN CULTURE**

Doctoral Dissertation

Belgrade 2021

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Александар Петровић, редовни професор, ментор;
Филолошки Факултет, Универзитет у Београду
(културна антропологија, историја природних наука)

Проф. др Татјана Паунеску, ванредни професор, ментор;
Feinberg School of Medicine, Northwestern University, Chicago
(биотехнологија, нанотехнологија, радијациона биологија)

Проф. др Слободан Самарцић, редовни професор, члан;
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду
(европске студије)

Проф. др Слободан Антонић, редовни професор, члан;
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
(социологија)

Проф. др Милан Попадић, ванредни професор, члан;
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
(историја ликовних уметности и архитектуре)

Др Сузана Полић, научни саветник, члан;
Централни институт за конзервацију, Београд
Институт за хемију, технологију и металургију, Београд
(техничко-технолошке науке)

Др Зоја Бојић, виши научни сарадник, члан;
Институт за књижевност и уметност, Београд
(историја уметности)

Датум одбране докторске дисертације:

21. 05. 2021.

**ХЕУРИСТИКА РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ
И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРИЗА 1979–1982.
У КОНТЕКСТУ УСПОНА ПОСТМОДЕРНЕ КУЛТУРЕ**

Сажетак

Докторска дисертација „Хеуристика *Речника технологије* и југословенска криза 1979–1982. у контексту успона постмодерне културе” обухвата петогодишње мултидисциплинарно истраживање историјске и тренутне мултикултуралне рецепције *Речника технологије* у контексту његовог хеуристичког потенцијала.

Речник технологије објављен је 1981. као посебан тематски број часописа *Видици*, али је већ наредне године политички инкриминисан због идеолошког читања његове кодиране херменеутике технологије. Ово истраживање суочава нас са проблемом схватања интелектуалног склопа и разумевања духа времена у коме се *Речник технологије* појављује. Временски оквир у том смислу обухвата тренутак у коме је објављен, до сада врло оскудно истражен ужи период југословенске кризе (1979–1982), прве одзиве на садржину *Речника*, као и питање његовог антиципаторског потенцијала.

Идеолошка осуда *Речника технологије* је била толико јака да се протегла и на период после окончања изградње социјализма тако да је провео тридесет и три године у заборава све до 2014. када је организован први научни скуп посвећен дијахронијском сагледавању овог списка што га је поставило у жижу обновљеног теоријског и академског интересовања.

Српска хуманистичка мисао о технологији обликовала се још у делу Доситеја Обрадовића, али се та традиција у време друге Југославије скоро потпуно потискује. Зборник *Технологија* објављен 1980. као теоријска припрема *Речника технологије* представља обнову овог тока и први зборник филозофије технологије у српској култури. *Речник технологије* у томе има битно место јер мисли о технологији даје посебне теоријске и практичне одлике које се не могу наћи у списима тог времена. Он је исписан руком и илуминисан што одступа од продукције не само тог времена и парадоксално следи српски премодерни стваралачки канон бавећи се модерном мисли о технологији.

Своје тумачење технолошке цивилизације *Речник технологије* даје кроз хипертекстуалну структуру сто шездесет и две речничке одреднице и разумевање преко сто педесет аутора које наводи. Он даје самосвојну антрополошку перспективу да се есхатологија технологије у неким својим тачкама не разликује од теолошких образаца

који у много чему понављају своје премодерне изворе. У томе се огледа одважни постмодерни карактер овог дела који је снажно појачан чињеницом да овај рукопис у складу са средњовековним каноном и постмодерним концептом „смрти аутора” није потписан у отвореном коду.

Циљ ове студије је да испита хеуристички потенцијал првог и за сада јединог речника посвећеног цивилизацијском разматрању технологије. Истраживање полази од идеје да сваки преломни историјски тренутак захтева речник који ће кроз разумевање промене парадигме покушати да пружи одговор на из тога произашлу кризу. *Речник* је у технологији коју не сматра само техничком већ и друштвеном појавом видео кризу личности и стога је разумевање проблема усмерио ка сагледавању језика, филозофије, уметности, теологије и технологије. Због тога га није лако одредити у формалном и значењском смислу и отуда је ово дело било неопходно промислити из перспективе укрштаја низа области и дисциплина.

У дисертацији се указује на истовремено национални и универзални карактер *Речника технологије* што се потврђује у више равни истраживања и остварених научних резултата. Он је испитиван кроз рад на три научне конференције (две националне и једну међународну), кроз два зборника од националног и једног зборника (на енглеском језику) од истакнутог међународног значаја, ауторску изложбу с каталогом уз научну рецензију, документарном филму представљеном у више земаља, неколико научних радова објављених у земљи и иностранству, представљању *Речника технологије* на домаћим и међународним научним скуповима, као и предавањима у земљи и иностранству.

Намера овог вишегодишњег истраживања је да на мултидисциплинарној равни понуди свеобухватно разумевање комплексности *Речника технологије* полазећи од друштвено-политичке историје до антропологије технологије, обухватајући у ширем смислу политичко, херитолошко-уметничко, социолингвистичко, премодерно-постмодерно, теолошко-технолошко читање овог дела. Рад у том смислу представља и актуелизацију садржаја које доноси *Речником* и покушај да се кроз његову оптику на крају сагледа матица догађаја који се јављају на обзору нових технологија у контексту успона постмодерне културе краја XX и почетка XXI века.

Кључне речи: *Речник технологије*, технологија, хеуристика, Југославија, постмодерна.

Научна област: Историја и филозофија природних наука и технологије

Ужа научна област: културна антропологија, теорија цивилизације

**HEURISTICS OF *DICTIONARY OF TECHNOLOGY*
AND THE CRISIS OF YUGOSLAVIA 1979–1982
IN THE CONTEXT OF THE RISE OF POSTMODERN CULTURE**

Summary

The doctoral dissertation “Heuristics of *Dictionary of Technology* and the Crisis of Yugoslavia 1979–1982 in the context of the rise of postmodern culture” includes five years of multidisciplinary research and evaluation of historical and contemporary multicultural reception of *Dictionary of Technology* in the light of its heuristic potential.

Dictionary of Technology was published in 1981 as a special thematic issue of the journal *Vidici*, but it was politically suppressed the following year due to the ideological reading of its coded hermeneutics of technology. This research needs to address the intellectual context and the spirit of the time *Dictionary* emerged in. Therefore, the study of *Dictionary* includes the scarcely researched period of Yugoslav crisis (1979–82), the first responses to its content, as well as the question of its anticipatory potential.

The ideological condemnation of *Dictionary of Technology* was so strong that it extended beyond the end of the construction of socialism. Thus, this document spent thirty-three years in oblivion until 2014 when the first scientific conference dedicated to the diachronic examination of the script happened, placing it in the focus of the renewed theoretical and academic interests.

Serbian humanistic thought about technology was shaped initially in the work of Dositej Obradovic, but this tradition was almost completely suppressed during the time of the second Yugoslavia. The volume *Technology* published in 1980 as a theoretical preparation of *Dictionary of Technology* represents the renewal of this flow and the first volume of philosophy of technology in Serbian culture.

Dictionary of Technology holds a special place in this stream of ideas because it renders technology through special theoretical and practical approaches that cannot be found in the writings of that time. It is handwritten and illuminated which deviates from the production of that time; while addressing the modern thought about technology it paradoxically follows the Serbian premodern creative canon.

Interpretation of technological civilization given by *Dictionary of Technology* has the hypertextual structure of one hundred and sixty-two terms and it refers comprehensively to over one hundred and fifty authors. It gives a distinct anthropological perspective that the

eschatology of technology is in some aspects indistinguishable from theological patterns that, in many respects, repeat their premodern sources. This reflects the bold postmodern character of this work, strongly reinforced by the fact that this manuscript was not signed in accordance with the medieval canon and the postmodern concept of “author’s death”.

The aim of this study is to examine the heuristic potential of the first and until now the only dictionary dedicated to the civilizational comprehension of technology. The research starts with the idea that every critical historical moment requires a dictionary that tries to respond to the crisis of a paradigm shift by understanding it. By considering technology not only a technical but also a social phenomenon, *Dictionary* perceived a crisis of selfhood and therefore focused its understanding of the problem on the perception of language, philosophy, art, theology, and technology. Hence, it is not easy to define it in formal and meaning sense, and that is why it was necessary to rethink this work from the perspective of the intersection of a number of fields and disciplines.

The dissertation points at the simultaneous national and universal character of *Dictionary of Technology*, which is confirmed at several levels of the research and scientific results. *Dictionary* was field tested through three scientific conferences (two national and one international), two national and one internationally recognized publications, an author’s exhibition with a catalogue with scientific review, a documentary presented in several countries, several scientific papers published in the country and abroad, presentation of *Dictionary* at national and international scientific conferences, as well as lectures at home and abroad.

The purpose of this multi-year research is to offer, on a multidisciplinary level, a comprehensive understanding of the complexity of *Dictionary of Technology*, from socio-political history to anthropology of technology, including in a broad sense political, heritological-artistic, sociolinguistic, premodern-postmodern, theological-technological readings of this work. This work is in this sense also an actualization of the content brought by *Dictionary* and an attempt to finally look through its optics into the matrix of events occurring on the horizon of new technologies in the context of the rise of postmodern culture of the late 20th and the early 21st century.

Keywords: *Dictionary of Technology*, technology, heuristics, Yugoslavia, the postmodern

Scientific field: History and Philosophy of Natural Sciences and Technology

Scientific subfield: cultural anthropology, theory of civilization

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. ФОРМУЛАЦИЈА ПРОБЛЕМА И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА.....	9
2.1. Стање истраживања.....	13
2.1.1. <i>Речник технологије</i> у различитим културама.....	17
2.2. Научна оправданост докторске дисертације.....	28
3. ХЕРМЕНЕУТИКА <i>Речника технологије</i>	31
3.1. Прво филозофско читање.....	31
3.2. Постаналитичко читање.....	35
4. ДУХ И КОНТЕКСТ ВРЕМЕНА.....	38
4.1. Бог промене.....	44
4.2. Југославија као двојник.....	51
4.3. Партија и „мука с речима”.....	54
4.4. Побуне пре и уочи <i>Речника технологије</i>	64
4.5. <i>Период анализе</i>	79
4.6. Ка постмодерном кључу.....	85
4.6.1. Успон постмодернизма: потоп Црног таласа.....	87
4.6.2. Црни талас као прелудиј постмодернизма.....	92
4.6.3. <i>Речник и Енциклопедија Југославије</i>	96
4.6.4. И после <i>Речника речник</i> (Хазарски).....	101
4.6.5. <i>Речник</i> и постмодерни хипертекст.....	104
4.7. Први долазак <i>Речника технологије</i>	110
4.8. <i>Анализа идеолошке оријентације</i>	114
4.9. Проблем езоповског језика.....	121
4.10. Политички склоп <i>случаја</i>	128
4.11. Друго саветовање <i>Анализе</i>	141
4.12. Два прстена <i>Анализе</i>	146
4.13. Партија, држава и медији.....	151
4.14. <i>Речник</i> у дневној штампи.....	154
4.15. Одзив недељника и других часописа.....	170
4.16. <i>Речник</i> у средишту поларизације.....	175

4.17. Анализа <i>Анализе</i>	182
4.18. <i>Бела књига без Речника</i> : одсуство читања као читање.....	188
4.19. Заборав <i>Речника</i>	192
5. ИСТОРИЈА <i>ВИДИКА</i>	199
5.1. <i>Видици</i> у Новом таласу.....	202
5.2. Пројекти <i>Видика</i>	209
5.2.1. Пројекат <i>Технологија</i>	210
5.2.2. „Откровење огледала”	219
5.2.3. Пројекат <i>Дечаци/Идоли</i>	220
5.2.3.1. Сумрак Идола.....	228
5.3. <i>Негација институције</i>	230
5.4. Позориште иза огледала	236
5.5. Распад система.....	238
5.6. Политичка архитектура.....	241
6. ХЕРМЕНЕУТИКА ПОСЛЕ АНАЛИЗЕ	247
6.1. Огледало Тарковског.....	247
6.2. Зашто је разбијено огледало?	256
7. ХЕРИТОЛОГИЈА И ЗНАЧЕЊА <i>РЕЧНИКА</i>	260
7.1. Визуелна значења <i>Речника технологије</i>	263
7.2. <i>Ћирилица</i> пре латинице	276
7.3. Минијатура као мета-простор.....	277
7.4. Оглед баштињења.....	283
7.4.1. Херитолошке технологије.....	285
7.4.2. Технологија заорава.....	286
7.4.3. Конзервација и музеализација.....	287
7.4.4. Методика наставе историје уметности.....	291
7.4.5. Епилог и резултати прве фазе рада са студентима.....	294
8. ЛИНГВИСТИЧКО ЧИТАЊЕ.....	296
8.1. Лексикографско одређење.....	306
8.2. <i>Речник</i> и етимологије.....	310
8.3. <i>Речник</i> и превођење.....	320
8.3.1. Превођење синонима.....	322
8.3.2. Камен из Розете као праблик речника.....	323

8.3.3. Прави проблем превођења.....	324
8.3.4. Аналогно превођење.....	328
8.4. Монотеизам технологије и полифонија језика.....	330
8.5. Кружење речи и значења.....	346
8.6. Одсуство аутора.....	350
8.7. Текст без историје.....	357
8.8. Аутор у средњем веку.....	361
9. МИСАО О ТЕХНОЛОГИЈИ.....	366
9.1. Преврат <i>Речника технологије</i>	377
9.2. Технологија у историјској перспективи.....	380
9.3. Технологија и слобода.....	382
10. ХЕНОЛОГИЈА <i>РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ</i>	385
10.1. Стварање унутар круга.....	388
10.2. Скривена структура.....	391
10.3. Четвороструки пут сазнања.....	393
10.4. Човек и технологија.....	398
10.5. Антропологија руке.....	401
10.6. Дијалог Истока и Запада.....	407
11. ТЕОЛОГИЈА ТЕХНОЛОГИЈЕ.....	416
11.1. Патња и технологија.....	421
11.2. Постмодерна теологија.....	427
11.3. Православна култура.....	430
11.4. Теологија машине.....	440
11.5. Између утопије и антиутопије.....	443
11.6. <i>Речник личности</i>	449
11.7. Велики технолог.....	458
11.8. Технологија брисања сећања.....	461
12. ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ: ИЗГЛЕДИ БУДУЋНОСТИ.....	469
12.1. <i>Ното technicus</i> и изазови будућности.....	469
12.2. Век вештачке интелигенције.....	471
12.3. Лик вештачке личности.....	474
12.4. Постмодерна електронска личност.....	477
12.5. Дигитално тело.....	486
12.6. Антитеза личности и облика.....	490

12.7. Пол технологије.....	494
12.8. Учење и читање.....	496
12.9. Виртуална црква.....	501
12.10. Паноптикон технологије.....	503
12.11. Да ли технологија умире?	508
12.12. Метастаза технологије.....	513
12.13. Отрови технологије.....	516
12.14. Технологија и време.....	520
13. ЗАКЉУЧАК.....	522
14. ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	534
15. БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	565
16. ПРИЛОГ.....	567

Λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, Οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας

(Камен који одбацише зидари, он постаде глава од угла)

Ματεј 21, 42

Реч захвалности

Колико је *Речник технологије* недовољно познат толико је и значајан рукопис. Својим идејама и потоњом судбином он баца посебно светло на двоструко преломни историјски тренутак у коме настаје. Тада се, с једне стране, довршава утопијски пројект Југославије који тоне у сенци смрти њеног доживотног председника, полумитског троструког хероја, спаситеља који је водио у бескласно друштво краја историје. У тим околностима када старе илузије почињу лагано да копне да би направиле место новим, *Речник* се појављује као први гласник слободе који напушта стари поредак и његове речи, и пророчки прониче у време распада које следи.

Али његова значења се у томе не исцрпљују јер, с друге стране, он најављује и велики прелом глобалних размера када скоро истовремено с фаустовским председником с историјске сцене симболично силази и сâм Човек. Реч је о правој апотеози технологије јер 1982, када се суди *Речнику технологије* за „дело против народа и државе”, тиражни магазин *Тајм* проглашава рачунар за *Човека* године. Да је човек непотребан технологији почело је одмах да се показује јер је октобра те године поднето највише захтева за социјалну помоћ у дотадашњој америчкој историји. Није ту толико реч о устоличењу машине, већ свргавању човека и превласти привида који је почео да се стихијно да се шири тако да је у Америци око те године новчана маса, као најбољи показатељ стања, стрмоглаво увећана преко четрдесет пута. Изведен је прави преврат неограничених размера. Сада се већ са извесношћу може рећи да је то био један од најгорих тренутака у модерној историји. Сведемо ли насловну страну магазина *Тајм* и насловну страну *Речника* на по само једну слику, с једне стране имаћемо рачунар, а с друге дрво. Ту је већ јасно где се одвија поприште ове борбе и чему све то води.

Био је очито крај једног света, смена идеолошке утопије технолошком. *Речник* је и ту био гласник слободе јер је спрам апотеозе технологије симболично уздигао личност и Руку као апологију живота. Он је на том путу осмислио нове речи да изрази разилажење са светом идеолошких и технолошких утопија. И при томе није важно што је магазин *Тајм* свима познато издање, а *Речник* тешко доступни спис. Борба идеја начелно је равнодушна према мноштву и битне ствари овог света се увек одлучују на равни начела, у оних „не-колико речи” које носе смисао, о чему *Речник* и говори. У свету идеја *Тајм* и *Речник* су две једнако снажне силе, два принципа на којима се одлучује дух времена. Тираж с тим нема ништа.

Речник технологије рођен је на размеђу светова и отуда има несумњиви цивилизацијски значај, а питања које је поставио треба да добију праве одговоре. Контекст преломног краја XX века много оскудније се може схватити без *Речника технологије*. Због тога је он предмет ове докторске дисертације коју схватамо као својеврсно трагање за раскршћима, путевима и странпутицама које је неопходно изнова промислити.

Овако сложену тему докторске дисертације не бих могла да обрадим да није било дијалога с ментором, Александром Петровићем, професором на Филолошком факултету и Смеру за историју и филозофију природних наука и технологије Универзитета у Београду. Њему дугујем највећу захвалност што ме је несебично увео у свет знања и правог образовања пружајући ми прилику за лични и научни успон који почива на доброј вољи, стрпљењу и вери у „савршени закон слободе” (Петровић 2020). Без његове посвећености овај рад не би било могуће ни почети ни успешно довршити.

Изазове ове тезе успела сам да превладам и уз велику помоћ менторке, Татјане Паунеску, професорке на Нортвестерн универзитету у Чикагу. Захвална сам на поверењу да ме упути у рад своје лабораторије, као и на искреној личној и професионалној подршци, саветима и размени мишљења при раду на овој дисертацији.

Искрено сам захвална и члановима комисије, научном саветнику Сузани Полић с Централног института за конзервацију, професорима Универзитета у Београду, Слободану Самарцићу с Факултета политичких наука, професору Слободану Антонићу с Филозофског факултета, професору Милану Попадићу с Филозофског факултета и докторки Зоји Бојић с Института за књижевност и уметност на залагању и подстицајним саветима који су омогућили коначно уобличавање овог рада.

Рад на овој теми посебно су подстакли Зоран Петровић Пироћанац, научни сарадник Института за политичке студије, који је *Речник* извукао из заборавља, научни саветник Душан Бошковић с Института за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, систематским радом на афирмацији *Речника технологије*, политиколог Милош Кнежевић, уредник часописа *Национални интерес*, исцрпним разговорима, личним сведочењима и дубоким увидима. Велику захвалност дугујем и професору Драгану Булатовићу с Филозофског факултета Универзитета у Београду чијом заслугом су на академском нивоу организовани курсеви о *Речнику технологије* из којих се изродила изложба. Такође се захваљујем Димитрију Вујадиновићу из Балканкулт фондације на заједничком раду у припреми изложбе посвећене *Речнику*. Бојана Андрић, уредница *Трезора* РТС, од самих почетака храбрила је ово истраживање

због чега сам јој најискреније захвална. Захвалност дугујем и Ефtimiосу Николаидису и Никосу Ливаносу с Историјског института Националне хеленске фондације за истраживања у Атини који су подржали рад на овој теми у оквиру међународног пројекта *Science and Orthodoxy around the World*, професорки Гејл Волошчак с Нортвестерн универзитета у Чикагу на извршним и делотворним иницијативама, као и професорима Антоану Мелкију с Универзитета Баламанд, Праби Шанкар Двиведију с Националног института за технологију у Тирупатију и Уцвалу Џани с Универзитета у Пондишерију који су организовали скупове посвећене овој теми у Либану и Индији. Захваљујем се и професорки Бхарати Харишанкар, као и професорима Гнани Патрику и Џејмсу Понијау с Универзитета Мадрас у Ченају где сам провела зимски семестар 2017. као гостујући истраживач. Захваљујем се срдечно и колегама и студентима који су учествовали у експерименталном делу истраживања и помогли у припреми изложбе.

На крају, али пре свега захвална сам породици и пожртвовању родитеља без чије вере, разумевања и подршке не би било могуће кренути на овај пут.

1. УВОД

Хеуристика – од грчке речи *хеурискеин* што значи *открити* – метода је откривања на основу искуства. Исти глагол је у основи грчке речи *(х)еурека* – *открио сам*. Искуствено откривање примењује се када емпиријска и егзактна истраживања нису у стању да понуде (свеобухватни) одговор. Хеуристички метод користи се када појединачни приступи нису довољни и када треба укрстити низ различитих дисциплина узимајући у обзир историјско искуство. Ова метода је неопходна да би се, с једне стране, целовито сагледао предмет нашег истраживања јер се већ и при првој анализи може уочити да је двоброј (1–2) у издању часописа *Видици* (1981), *Речник технологије*, по својој форми и садржају врло специфични теоријски спис. Оправдање за ово налазимо у чињеници да се иницијално идеолошко читање *Речника*, одмах по његовом објављивању 1981, у потоњем времену показало тенденциозним и херменеутички неуспешним. Дуго после такве редукције *Речник технологије* остао је непримећен и неистражен на више равни: лингвистичкој, лексикографској, уметничкој, филозофској, антрополошкој и теолошкој. С друге стране, сâм *Речник технологије* има аутономни хеуристички потенцијал који се није истрошио у времену тако да је наша намера и да покажемо антиципаторску снагу овог дела и шта се од његових предвиђања обистинило у протекле четири деценије откако је написан.

Хеуристика је у свом маниру ослоњена на Сократову мајеутику („порађање истине”) јер не застаје пред историјски (за)датим одговорима, већ јој сваки служи да постави ново питање и да као у Платоновим дијалозима Сократ стигне до саме сржи (не)познавања одређене појаве где се исказују и разрешавају све њене противречности. То кружење истине и стругање њених живих палимпсеста (да се послужимо речником Лазе Костића), који су својеврсни методски поступак у писању *Речника технологије*, помажу у сагледавању његових историјских извора и хеуристичког капацитета. Тиме се обухватније сагледава шта је *Речник* представљао у тренутку свог настанка, какав је његов однос према садашњости и шта нам значи у блеску будућности.

Да је *Речник технологије* имао јаснију визију од својих критичара потврдио је сâм распад Југославије као и начин на који је ова модерна „утопијска замисао” нестала. *Речник* распет између заборава и сећања заузима посебно, парадоксално место у том току, јер забрањен у Југославији неколико деценија касније постаје важна спона и део поставке Музеја Југославије што непосредно говори о његовом значају за културну

историју нестале земље.¹ *Речник* на свој начин изражава противречности на којима је Југославија почивала, историјску реалност из које је настала и утопијску фантазмагорију у којој је нестала. Он у себи носи самосвојно, независно кодно начело кроз које је могуће читати историју из другог угла који није оптерећен политичким и историографским интересима. Својим присуством у Музеју несумњиво је постао део историје Југославије, али истовремено и путоказ за излаз из њеног лавиринта који упућује ка битним особеностима југословенске кризе 1979–1982. *Речник технологије* је ту кризу идеолошког система пред урушавањем и постмодерног света у успону, која је и данас недовољно истражена, видео као освајање технолошке моћи над светом. Он је у том погледу био *vox clamantis* јер се тих година у Југославији питање технологије није покретало. Речју, било је на ободу марксистичких обриса стварности.

У том контексту *Речник* је говорио о цивилизацији технологије да би у својим одредницама представио слику света који је на свом заласку – онда када се у целом свету чинило да је у узлету. *Речник технологије* указао је и на који ће се начин свет даље деконструисати – кроз постмодернизам, трансхуманизам (који се као покрет јавља врло брзо после писања *Речника*), а онда постхуманизам, када ће технолошки облици овладавајући друштвеним токовима потискивати живи свет личности. Хеуристички потенцијал *Речника технологије* стога омогућава да боље сагледамо све интензивнији утицај технологије не само на друштвено већ и природно окружење. У томе је посебно важно да је *Речник* нагласио питање личности и друштвене слободе спрам покушаја да се и природа и човек сведу на технолошки „ресурс”.

Хеуристички разматрати палимпсестне слојеве *Речника технологије* зато је захвалан и брементит, али нимало једноставан задатак. Он бива и тежи јер *Речник* не може да се до краја сведе ни на једну перспективу; његови тумачи не осећају да он до краја припада некој дисциплини. Због сложене садржине и многострукости питања која поставља, није га могуће сместити у уско формално одређени свет енциклопедија.

¹ Копија *Речника технологије* била је део изложбе „Последња младост у Југославији” (аутори Марина Мартић и Стева Вуковић) одржане од 17. децембра 2011. до 15. јануара 2012. у Музеју Југославије. Сам наслов изложбе позајмљен је из назива првог и најзначајнијег албума групе Идоли, „Одбрана и последњи дани”. У каталогу изложбе у опису групе Дечаци/Идоли пише: „Дечаци су суштина идола. По речнику технологије они нису личности, већ само приказе без стварности. Производ су технологије, и имају страх од живота изван институције. Први трагови о њима затичу се на улици. Поруке о њима су на зидовима, у виду графита. Потом се појављују у омладинским медијумима. Видимо их како шетају, како еманципују жене и дарују их за осми март, како промовишу акцијашку моду и испитују моћ медија.” <<https://www.muzej-jugoslavije.org/wp-content/uploads/2017/06/2011-12-Poslednja-mladost-u-Jugoslaviji.pdf>> 15.06.2019.

Сасвим је извесно да је у формалном смислу реч о једном речнику, али он као такав не следи формалне услове лексикографије, већ припада слободнијим приступима, какав је, на пример, Волтеров *Филозофски речник*. Проблем у дисциплинарном одређењу *Речника технологије* стога неминовно води хеуристичком сагледавању.

Може се рећи да први покушај прављења кључа за *Речник технологије*, *Анализа идеолошке оријентације часописа Видици и листа Студент*, до одређене границе и сама представља врсту хеуристике јер су њени творци покушали да тумаче *Речник* и у негативном оквиру да одреде његов антиципаторски дух. Упркос површном и идеолошком тумачењу, увидело се да је *Речник* шифрован и да у њему постоје слојеви скривених мисли. Пронашли су да кодирани говор излази из прихватљивог дискурса, али тај кључ показао се недостатним. Мисао *Речника* данас је потребно избавити од редуccionистичких приступа и овом делу дати мултидисциплинарну димензију ослањајући се на његов историјски смисао који се искристалисао у протекле четири деценије. Хеуристику зато схватамо као исправан метод разумевања аутентичне мисли *Речника технологије* који може делотворно да покрене кружење његових значења ослобођених овешталих форми и недовољно повезаних тумачења. Хеуристика *Речника технологије* у том смислу је важан корак у преиспитивању друштвене, научне и технолошке парадигме и разумевању личне и друштвене кризе, и запретеог лавиринта савремене цивилизације која свој излаз тражи у технологији.

Зашто је данас важно осврнути се на случај и поруку *Речника технологије*? Разлог је једноставан – овај спис се и по појави и садржају битно разликује од књижевно-теоријске продукције свог времена. После скоро четири деценије њега одликује иста привлачност као и када је написан. *Речник* није доживео стваралачку смрт јер кроз његову симболику може да се и после неколико деценија успешно тумачи савремена друштвена динамика. Пун неочекиване симболике и отворене кружне структуре овај помало езотерични спис с краја ХХ века тражи будну присутност читаоца и изазива чуђење – шта је то *Речник технологије*, откуда и зашто се појавио? Да би се на то питање понудио било какав одговор, неопходно је испитати не само данашњу улогу и релевантност *Речника технологије*, већ и његову идеју у контексту времена у коме се појавио – на самом почетку осамдесетих година двадесетог века.

Руком исписан и калиграфски украшен *Речник технологије* наслања се на премодерно средњовековно наслеђе и превазилази јаз који га дели од искуства модерности. На први поглед може се учинити да је реч о лепом артефакту и да је његова

тема претежно средњовековна, да тежи очувању премодерног наслеђа као старини вредној историјског чувања. Али текст *Речника* упућује да је то (пост)модерни спис који нема за циљ да тумачи средњи век. Садржај саобраћа са средњовековним српским наслеђем да би понудио другачију перспективу сагледавања технологије. Реч је о симбиози две равни које једино у укрштају, *confluentes radiorum*, могу да понуде одговор на питање технологије као погона цивилизације модерности.

Српске библиотеке и ученост потекли су из српских православних манастира. Самим тим, манастири су први универзитети на нашем тлу и први стубови образовања. „Не само што је књига неопходна за култ и духовни живот па се на формирање библиотеке мора мислити већ самом чињеницом оснивања једног манастира, него за то постоје и сасвим јасни историјски подаци” (Богдановић 1991: 38). Када је у Европи штампање књига већ раширено, у српским манастирима књиге се и даље руком пишу и преписују. При томе није реч о „заостајању” за применом механичких филозофија у пракси, како се углавном тумачи, већ пре свега о покушају да се очува светост светих списа која се неминовно губи њиховим механичким умножавањем што представља став скоро свих религија пре протестантизма. Традиција рукописних књига, проистекла из црквеног окружења, у нас се стога дуго очувала. Зато није необично што се један спис, иако настао у модерном времену, ослања на манастирску традицију – писања руком и илуминације текста – којом побуђује средњовековни делотворни принцип очувања и сазнавања духовне стварности. *Речник* излази из свог времена зато што у њему не проналази одговоре на важна питања.

Да је он изашао из свог времена нудећи другачији поглед на свет речито говори то да је провео више од три деценије у чистом, ничим помућеном заборау практично 1982. осуђен не само на тренутну забрану већ и на *damnatio memoriae*. Врло се често дешавало да је неко јавно забрањено дело, одмах после тога било предмет јавног занимања и тумачења. Међутим, чињеница да је после бучне осуде *Речника* уследило дуго ћутање о њему, говори да он у себи садржи нешто што узнемирава и после промене идеолошког система. То тражи да се целовито размотри шта у ствари *Речник технологије* доноси. Ово истраживање је и покушај да се схвати прелом времена, јер је *Речник*, будући тако дубоко покопан, очувао низ значења у изворном стању. Овој студији случаја неопходно је придодати и огледало *Речника* и његовог времена – *Анализу идеолошке оријентације часописа Видици и листа Студент*. Ови документи времена нису доживели рециклирање као што је случај с многим делима политичке теорије, филозофије,

књижевности или теологије и та очуваност, без талога и прашине, пружа неометани поглед на најмање истражено искуство почетка распада друге Југославије и преласка из модернизма у постмодернизам, као и најаве глобализације и уплива технологије у све сфере људског постојања.

Речник технологије појавио се као једно од првих дела из филозофије технологије у српској култури и тиме представља драгоцен савремени допринос њеном разматрању. Он је указао на нови, врло снажан технолошки импулс свођења личности на облик и победу технолошких облика над природним. Те увиде изразио је врло самосвојно јер сама његова структура не допушта редукцију на неку форму или облик. *Речник технологије* једино је дело кружне структуре које је у свом мисаоном поретку у целини исписано руком у сажетој речничкој форми. „Он је метафорички прелазни облик и по свом исказу, форми, има вокабуларски карактер” (*Речник и његова анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 288). Тако је *Речник* у синергији језика, уметности, религије и антропологије покушао да допре до саме сржи технологије и њеног обликовања природе и људског живота и деловања. У том теоријско-практичном покушају да разуме феномен технологије, уочио је све већи проблем језика, слободе и стваралаштва. Зато чин стваралаштва ослобађа у форми речника који није подлегао ниједној форми писаног дела. Тако је надишао прототипску улогу речника као појмовника одређених термина и удахнуо им могућност да се као сталактити у пећини међу собом повежу. „Речник је данас значајан због спознајне релевантности и неисторичности критике технологије, првенствено у призми православља” (Stevanovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 84).² То довољно говори о духовном надахнућу и мисаоној спремности аутора да се у стваралачком полету ослободе диктата технологије која нуди мноштво облика свакодневице само како се он никада не би сусрео са својом личношћу на неком плану који надилази ефемерност. *Речник* управо због тога симболично види технологију као велико огледало које треба разбити да би се изашло из стања идентификације с виртуалним сликама које су у све већем раскорак са животом.

Речник технологије има и политичку димензију. Политичка позадина догађаја који су се сплели око *Речника технологија* поуздано нас упућује на мисао да нас његово проучавање води и ка жижи духа времена, политичке, друштвене и културне

² У оригиналу: “*Dictionary of Technology* is significant today owing to its cognitive relevancy and non-historicity of its critique of technology, essentially in the Orthodox prism.” Све цитате у дисертацији превела је ауторка рада осим ако није другачије назначено.

нестабилности у југословенском и српском политичком систему. Оно нас упућује ка анализи покушаја да се културна политика, или боље речено политика културе, одржи под надзором партијских апарата у време њеног очитог урушавања, флоскула без садржаја и разубуђених идеолошких струјања.

Политички, извесно је да *Речник* није ни с политичком левицом, али ни с десницом. То је главни проблем, јер су се решења по правилу тражила и лево и десно, али не и у сфери могуће равнотеже јединства супротности. Та лево–десна острашћеност добрим делом довела је до тога да се Југославија нађе пред нерешивом историјском антиномијом. „У време када *Речник* настаје криза је у Југославији била присутна на свим нивоима: у економији, образовању, политици, јавном мишљењу, институцијама, идентитету. Међутим, криза није одједном створила катастрофу, она је омогућила дуго таложeње бројних, малих и великих, узрока пропасти као резултата унапред потрошених добара” (Матовић у Вујадиновић 2017: 108)

Речник технологије настаје у духу времена битно одређеним историјским преломом 1979–1982. друге Југославије појављујући се у првој години после краја владавине Јосипа Броза Тита, Председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). У оквиру овог раздобља наш рад настоји да посебно осветли период који Милош Кнежевић назива „рани посттитоизам”. „У историографији и политикологији постигнут је консензус да је часом смрти апсолутног владара маја 1980. године отпочео посттитоистички период овдашње историје” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 67). Посттитоистичко раздобље је „време од 1980. до 1991. евентуално 1995. године. То је било време у коме је после Титове смрти још увек живела протитовска Југославија. После 1995. године сматра се да више није” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 67).

Речник технологије појавио се на тремеђи позног титоизма, раног посттитоизма и узаврелог посттитоизма – милошевићевског (в. Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 67) и сва ова раздобља имају битан утицај на перцепцију *Речника* у то време. Истовремено, она се могу боље разумети не само кроз историјски усуд *Речника технологије* који се обрео на таквој политичкој тремеђи, већ и кроз саму садржину овог дела и његово тумачење надлазеће кризе. „Рани посттитоизам је занемарени и неистражени период културног и политичког живота у Србији и Југославији непосредно по нестанку харизмархије” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 68). Односно, прве године после Титове смрти најмање је проучено раздобље постојања Југославије.

Прецизно говорећи у овом докторском раду се првенствено разматра распон од 1980. до 1982, али који се не може схватити изоловано, већ у првом кругу који око њега описује раздобље од 1979. до 1984, а напосе и у кругу који као контекст даје трајање друге Југославије. Стога, иако језгро нашег сагледавања почиње од године смрти Јосипа Броза, ипак тих неколико година раног посттитоизма није могуће схватити без проницања у политички и културни печат који је његова личност оставила на Другу Југославију.

Иако *Речник* није могуће сагледати без битне политичке димензије која одређује његов историјски пут, нама је овај спис првенствено занимљив због етичке упитаности над технологијом. Због тога *Речник технологије* видимо као важног савезника у контексту савремених дешавања и етичких питања проистеклих из примене технологије у идеолошком и практичном смислу.

Наш став у овом разматрању је изразито критички, али не у рационалистичком смислу тражења недостатности или недоследности, што је нижи облик критике, већ у изворном смислу који је дат Кантовим критичким приступом. Стога овде не испитујемо да ли је *Речник технологије* ваљан као речник и да ли се с њим могу преводити термини повезани с технологијом, односно да ли је његов поглед на свет „исправан” и да ли садржи у себи неке „слабости”. Не желимо да критику површно схватимо као трагање за „грешкама”, јер је таква врста критике, огољена до идеологије, већ довољно промашено изведена у *Анализи идеолошке орјентације* самог *Речника*. Можемо можда да с неког могућег становишта филозофски оспоравамо *Речник технологије* говорећи, рецимо, о његовом наглашеном платонизму у схватању уметности, али то кретање у славу академске акрибије било би мање више ход по површини и неразликовање битног од споредног. Критика треба да буде окренута моћима сазнања, а не потврђивању неке друге идеолошке или филозофске позиције. На овај начин у нашем критичком приступу покушавамо да сагледамо *Речник* као својеврсну теорију сазнања и да истражимо границе до којих он долази у својој критици технолошког ума. Овакво преиспитивање води ка поимању технологије као ствари по себи којој се споља придају атрибути да би је приказали као пуко средство подређено практичним намерама. На обзору *Речника*, насупрот томе, инструментално схватање технологије је неодрживо јер она је за њега пре свега идеја која влада појавним светом настајања и нестајања. Редукција сазнања о технологији на искуство, примену или намеру не омогућава да се схвати зашто и како технологија овладава и мишљењем и светом. Кроз критички приступ у технологији

уочавамо извесну априорност која је независна од било какве њене практичне примене. Она има у основи непроменљиву вољу за механизмом и преласком у сферу механичког бивања што се неминовно сучељава с питањем слободe. Механизам сам је медијум губитка целине кроз узајамно условљавање делова и за њега слобода је само квар. Делови који се слободно понашају не допуштају механизму да ради. Стога нас критички приступ упућује пре свега ка појмовима воље и слободe који ће овде бити размотрени у различитим равнима испољавањима поводом *Речника технологије*.

2. ФОРМУЛАЦИЈА ПРОБЛЕМА И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Речник технологије појавио се као посебно издање у оквиру часописа *Видици* (1–2) из 1981, угледног часописа студената Универзитета у Београду с дугом историјом и значајним уређивачким именима. У форми речника исписан је руком на 28 страница великог формата с 162 одреднице, обухватајући етимологију, значење, тумачење, синоним за дату реч и пример из опуса референтних аутора из филозофије технологије, историје науке, књижевности, социологије, теологије... За *Речник технологије* речено је да је прото-постмодернистички спис³ који у речничким одредницама даје пресек историјске перспективе кроз низ референци различитих аутора, критички разматра антропологију технологије, враћа православно хришћанство и ћирилицу у јавни простор и предочава савремену обнову православне културе, али и стваралачку интуицију руке коју технологија прети да потпуно замени. Написан на почетку осамдесетих, у тренутку једнопартијског умовања и неосетног доласка вишепартијског система који ће уследити после краја титоистичког доба, кружи око целокупног система указујући на његове „утопијске” замисли и илузије, обележава прелазак из модернизма у постмодернизам, и метафорично указује на потребу разбијања огледала утопије како би се дошло до суштине живота коју су потиснули идеолошки и технолошки симулакруми. Сваки једнопартијски систем подразумева искључење слободног духа у писању и говору и тада владајућа комунистичка партија сматрала је да се сва питања од важности за систем морају разматрати у њеном окриљу. Све што би дошло изван политичких форума Партија би помно пратила увек спремна да реагује. Чланови Партије су имали устаљену процедуру реаговања на ванпартијска деловања, било књижевна или политичка, али појава *Речника технологије* изазвала је једну другачију реакцију чији интензитет је умногоме прешао меру судећи по забележеној интензивној политичкој и медијској хајци на ово речничко издање.

Реакција је била снажна вероватно већ и због тога што је *Речник технологије* изненадио својом појавом; реч је о посебном књижевно-теоријско-ликовном делу

³ „Чак и уколико би *Речник технологије* био поново штампан у критичком издању, скоро је сигурно да би и у поновљеној перцепцији испољио нарочиту мисаону и артифицијелну свежину прото-пост-модерног прегнућа, као дело које је настало нешто пре првих експлицитних импулса постмодерне у разним областима овдашње духовности” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 62).

речничког карактера, објављеном на неутилитарном формату без потписа аутора, метафоричном и шифрованом. Он се појавио као имплицитни наставак средњовековне православне традиције кодирања текстова⁴ у тренутку преласка из модернизам у постмодернизам. Усред линеарности наратива просветитељства, позивао је на циклично читање текста у коме се одреднице кружно повезују или боље речено калеме кроз синониме. *Речник технологије* је једна од првих критичких речи спрам идеологије технологије, свакако не прва критика технологије у свету, али је прво слово о надолazeћој технолошкој плими исписано слободном руком у метафоричном изразу језгровите форме речника. Појава *Речника* је личила на некакав „покрет отпора”, ослобођену оазу нетехнолошког ручног рада у механичком мору „Гутенбергове галаксије”.

„Овај број је заиста направљен у виду речника и представља врхунац идеолошког деловања ове групе јер је њиме дат преглед свих ‘пројеката’ у ранијим бројевима, свих главних појмова и свих главних идеја” (*Analiza ideološke orijentacije časopisa „Vidici” i lista „Student”* у Бошковић; Петровић 2015: 312).⁵ У тренутку када је објављен, *Речник* је наишао на неразумевање марксистичке јавности која није прихватала нови угао посматрања и разумевања света и друштвених односа, у националном и глобалном контексту. *Речник технологије* као да није изникао из времена у коме се појавио јер му није припадао ни по изгледу ни по садржини или структури текста. Својом неухватљивом појавом и садржајем ова интелектуална *terra nullius* изненадила је постојећу номенклатуру: *Речник технологије* није припадао ни владајућој ни опозиционој страни поретка, ни лицу ни наличју; долазио је изван привидног сукоба супротстављених идеолошких матрица.

„*Речник* се није уклапао ни у грађанску и либералну критику националне политике партијске државе, већ је био нешто друго, односно треће. Биће да је инспирација аутора *Речника* потицала из помало вакумиране постпраксисовске ситуације, лишене алтернативног марксизма и ‘марксизма са људским лицем’, у којој су се током претходне деценије (1971–1981) без своје кривице обрели

⁴ Од четрнаестог века тајнопис у српској култури почиње чешће да се употребљава. О традицији тајнописа видети Костић Драгутин, Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима, *Глас Српске краљевске академије*, ХСП, Београд, 1913. и Трифуновић Ђорђе, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Нолит, 1990 (друго допуњено издање). Поред тога, постоје тајнописи и у владарској традицији. Спис „О будућим временима” Деспота Стефана Лазаревића написан је у шифрама и симболима који никада нису протумачени.

⁵ У даљем цитирању: *Analiza*.

студенти, филозофи и социолози млађе генерације” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 63).

У тој сложеној композицији и аутентичној визуелној двобојној калиграфској обради, без уобичајеног потписа аутора уз наслов, укрштеног премодерног, модерног и постмодерног сензибилитета, *Речник* је на самом почетку осамдесет и друге изазвао оштру реакцију политичких форума. Уследио је велики број написа у штампи и прогон с интелектуалне сцене у заборав из кога излази тек после деценијског ћутања и заташкавања. Оштар контраст узбуђене јавне реакције на његово појављивање и дубоког ћутања које потом траје деценијама неминовно пред нас поставља питање зашто је *Речник* изгнан и заборављен и зашто се данас помера ка новој жижи занимања.

Речник је и данас прави изазов за тумаче. Већ је уочено да се налази изван традиционално одређених дисциплина које не могу да га примете служећи се својим методским поступцима. Већ је примећено да *Речника* „нема у инвентару филозофских дела”, да није лексикографско дело јер није набројан у *Библиографији српских енциклопедија и лексикона*, као и да га нема у историји уметности (в. Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 99). *Речник технологије* не помиње се ни у делима опозиционе струје. „Ако је изазвао тако снажан идеолошки одзив, да ли је то идеолошко-политички манифест? Међутим, и поред све јавне узбуне коју је направио својом критиком ‘система’ не помиње се у *Белој књижи*, ‘опозиционој споменици’ објављеној 1984, само две године после афере *Речника*, која у детаље наводи инвентар опозиционих идеја и дела у Југославији” (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 98). *Речник* званично не припада ниједној области савремене интелектуалне историје: „дело о коме се толико расправљало и коме је време потврдило ‘пророчки ауторитет’ не стоји данас ни на једној полици – није ни идеолошко ни филозофско ни лексикографско ни уметничко” (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 100). Разлог томе је и да *Речник технологије* није користио ни опште стваралачке кодове свог времена ни посебне кодове титоистичке Партије. Како није припадао титоизму, ни позиционом ни опозиционом, за Партију је било велико питање шта је њиме шифровано и то је можда највише привукло пажњу надлежних форума. Посусталом идеолошком филтеру узнемиренем шифрама изван свог система било је потребно дешифровање и превођење на партији разумљив језик. Оно што зачуђује у *Речнику* је његов критички однос према технологији, што није у то време, а углавном ни данас била одлика ни једне опозиционе струје. У томе и лежи и

антиципаторски дух *Речника* који антрополошким тумачењем технологије и после неколико деценија чврсто држи кључ разумевања савременог света.

Предмет докторског рада је мултидисциплинарно и компаративно истраживање *Речника технологије* у контексту југословенске кризе у периоду 1979–1982. Истраживање се остваривало двојачко: синхронијски кроз анализу комплексних значења овог списка, релевантних за једну општу антрополошку теорију технологије, и дијахронијски кроз сагледавања историјских, културолошких, друштвених и идеолошких околности, које су условиле и пратиле његов настанак и његову рецепцију.

Истраживање полази од идеје да периодичне појаве критичких „речника” увек оличавају кризне тренутке у историји културе и науке, као и потребу за преиспитивањем владајуће парадигме. Преломни период 1979–1982. је „занемарени и неистражени период културног и политичког живота у Србији и Југославији непосредно по нестанку харизмархије” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 68). *Речник технологије* припада управо том транзиционом духу времена у посттитоистичкој Југославији када се услед слома владајуће идеолошке матрице створила могућност политичког превирања које битно утиче на политичку и друштвену равнотежу. У тада пољуљаном друштву *Речник* упућује на преиспитивање поимања технологије у контексту успона постмодерне културе. У њему се указује на технологију као кључну цивилизацијску компоненту и њен далекосежни утицај на битне претпоставке личног и друштвеног живота. Зато се у теоријски неочекиваној форми речника, која обезбеђује конзистентност и језгровитост, покрећу антрополошка преиспитивања друштвених потреба и владајућих парадигми у историји науке и уметности, лингвистици, књижевности, култури и теологији.

Представљајући искуство *Речника*, дух његовог времена и појаву технологије као примарне детерминанте савременог друштва, теза испитује хеуристику *Речника*, односно шта је *Речник технологије* уочио у технолошком ходу историје и шта се обистинило. Основни циљ је да сагледа релевантност *Речника технологије* у ширем културолошком контексту који надмашује историјски усуд Друге Југославије и технолошки замах осамдесетих година двадесетог века. У том смислу, намера је да кроз мултидисциплинарни приступ понуди до сада неистражени угао гледања на *Речник технологије* кроз друштвено-политичку историју и антропологију технологије. Теза има за циљ да осветли више различитих проблема: проблем кризе Југославије, потребу за речником као променом парадигме; проблем заборављања; социолингвистичко читање *Речника технологије*, односно огледање одредница у *Речнику* у друштвеном контексту;

место *Речника технологије* у историји уметности и његово баштињење; историју српске науке и хуманистичку мисао о технологији; *Речник технологије* у контексту успона постмодерне културе; *Речник технологије* и технолошки/теолошки постмодернизам, као и разумевање *Речника технологије* у динамици савремене технологије. Сходно постављеним циљевима истраживања, хипотетички оквир рада полази с једне стране од анализе и реинтерпретације различитих садржаја повезаних с *Речником*, а с друге стране од преиспитивања сложених друштвених, технолошких, политичких и историјских услова краја XX и почетка XXI века у таласу технолошких иновација.

2.1. Стање истраживања

Досадашње стање истраживања ове сложене теме може се обухватно сагледати кроз резултате једног националног и једног међународног пројекта, три научна скупа и три зборника (два национална и један међународни) посвећена *Речнику технологије*. То већ само по себи говори о савременом значају феномена и садржаја *Речника технологије* и умногоме олакшава и продубљује могућност квалификованог и компетентног сагледавања смисла овог дела. Да би се *Речник* сагледао од свог настанка 1981, важно је у разматрање укључити и прве одзиве на његову садржину. Због тога је неопходно стање истраживања установити од тренутка када је објављен јер ће се ту најбоље пратити генеалогичка разумевања *Речника технологије*, као и проходност његове критичке мисли кроз време.

Речник технологије је ушао у сукоб с политичким структурама свога времена после чега је уследило затишје од трећине века. Ово дело није било предмет расправа ни у историјском, ни филозофском, ни лингвистичком, ни политичком кључу. Његова интелектуална заоставштина остала је скривена пред протоком времена која су долазила. На основу резултата истраживања Зорана Петровића Пироћанца Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду организује научни скуп о *Речнику* као суштински важном спису југословенске културе осамдесетих година двадесетог века. У новембру 2014. на овом институту петнаестак истраживача разматра тренутак настанка и нестанка овог документа и идеолошку потку тог времена која је

определила судбину *Речника* у југословенској култури и историји.⁶ Скуп је отворен десетоминутним филмом „Штафета младости” о дочеку штафете 1977.⁷ и поздравима Јосипу Броз у Титу у Студентском граду у Београду. То је добро илустровало владајућу друштвену парадигму тога времена и показало какав контраст је *Речник* донео у тадашњи друштвени живот. Разговор је покренуо питање заборављања од тридесет и три године и учесници су се осврнули на друштвено-политичке услове и идеолошке (марксистичке) платформе тог периода у Југославији. У години после научне конференције *Речник технологије 33 године после* објављен је први зборник у потпуности тематски посвећен *Речнику* под називом *Повратак из земље змајева: Речник технологије 33 године после*, где је постало јасно да овај заборављени спис завређује критичко размишљање и обухватнији истраживачки рад.

„*Речник* је исклизнуо из задатих идеолошких и академских пруга да би боље могао да проживи и изрази дух времена. Дobar део сваког теоријског успеха лежи управо у осетљивости на дах промена и препознавању токова скривених владајућим мњењима. Дела која то успевају нипошто не морају припадати владајућој култури нити су то дела која различитим поводима називамо ‘познатим’. Главна чар у мисаоном напору управо лежи у тражењу ‘непознатог’ које се овде неочекивано открива јер кроз *Речник* добро видимо токове губљења равнотеже с краја XX века” (Бошковић, Петровић 2015: 17).

Прва фаза докторског рада започета је на оваквој теоријској подлози кроз опсежно архивско и документарно-историографско истраживање и прикупљање низа релевантних архивских и јавних докумената. Они су уређени, класификовани и у оквиру овог рада учињени приступачним јавности на посебном веб порталу *Речник технологије* (<https://recniktehnologije.wordpress.com/>).

Зборник *Повратак из земље змајева: Речник технологије 33 године после*⁸ послужио је као основ за опсежно академско преиспитивање наше теме. Недуго после

⁶ Међу учесницима скупа били су Александар Петровић, Зоран Петровић Пироћанац, Милош Кнежевић, Слободан Антонић, Димитрије Вујадиновић, Милорад Беланчић, Слободан Кљакић, Љубомир Кљакић, Сузана Полић, Јелена Ђурић, Божидар Мандић, Марјан Чакаревић, Драган Ђорђевић.

⁷ <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/06/16/stafete-mladosti/>> 19.06.2019.

⁸ Зборник су приредили Душан Бошковић и Александар Петровић. На 417 страна обједињује три тематске целине: увод, епilog и документа, односно научне прилоге учесника на скупу, транскрипције дискусија првог и другог дана скупа и архивску грађу – *Анализу идеолошке оријентације часописа Видици и листа Студент* (први пут у непромењеном облику објављену у овом зборнику) и транскрипције дискусије током два састанка комисија за идејну оријентацију универзитетских гласила у јануару и фебруару 1982, као и фотографије и плакате часописа *Видици* и листа *Студент*.

уследио је научни скуп *Речник технологије као анти-утопија* на Институту за европске студије у Београду у децембру 2016. Идеја је била да се (анти-утопијски) сагледају идеолошки оквири времена у коме је објављен *Речник* и размотри његов дискурс спрема политичких, идеолошких и технолошких утопија осамдесетих, као и данас. Учесници⁹ скупа закључили су да питања која је отворио *Речник технологије* нису ништа мање актуелна данас када технолошка утопија постаје владајућа друштвена форма не допуштајући другачији однос према свету, него што су била у време превласти идеологије. Резултати скупа објављени су у децембру 2017. у зборнику *Хептадекагон – Речник технологије као анти-утопија*. У *Речи приређивача* стоји да „је између жара и пепела потребно данас наћи пут и поново свестрано сагледати, *pro et contra*, *Речник технологије* и његов анти-утопијски смисао. С овог временског растојања морамо да се упитамо није ли анатемисање *Речника* била заправо апологија технологије скривена иза одбране владајуће идеологије? Бранила се утопија сама, а она је већ у оно време била више технолошка него идеолошка” (Вујадиновић у Вујадиновић 2017: 15). Зато су радови у њему окренути феномену *Речника* као упоришној тачки с које се може *pro et contra* усмерити разумевање технолошких пројекција будућности.

Историографска истраживања настављена су сагледавањем радова о *Речнику технологије* и кроз низ разговора с релевантним сведоцима и учесницима рада на *Речнику*, као и с учесницима поменутих научних скупова. Поред архивске грађе и одговарајућих научних радова у изради дисертације посебно је анализирана и штампа у време идеолошких напада на *Речник технологије*. Колико су напади били снажни речито говори чињеница да су их синхронизовано доносили сви водећи дневни листови: *Политика*, *Политика експрес*, *Борба*, *Вечерње новости*, *Комунист* и други, углавном у јануару и фебруару 1982. У том периоду објављено је око четрдесет прилога на ову тему.

Друга фаза докторског истраживања обављена је у летњем семестру 2017. на Катедри за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Ту су осмишљени и остварени академски курсеви посвећени *Речнику технологије* и његовом савременом значају. Они су поставили овај спис из осамдесетих у контекст историје уметности и омогућили учешће студената у академском тумачењу *Речника*, као и покушајима да се у складу с духом времена начини његов гемаке. Врло је значајно да је

⁹ Димитрије Вујадиновић, Миша Ђурковић, Александар Петровић, Јелена Филиповић, Александар Гајић, Драган Булатовић, Слободан Самарцић, Гордана Ђерић, Владимир Димитријевић, Александра Стевановић.

овај дискурс имао свој финале у јавном дијалогу професора и студената на Филозофском факултету који је на РТС у емисији „Трезор” приказан у две једносатне емисије. Због опсежности и сложености ове емисије, која има прави академски карактер, овај медијски наратив може се сматрати релевантним доприносом у сагледавању стања претходних истраживања.

На основу свега овога приступило се следећем кораку, припреми студијске изложбе *Речник технологије и застарела модерност утопије Југославије: ка по-етици правилног хептадекагона као образовног стандарда*, одржане у периоду од 16. до 26. јануара 2018, у галерији „Прозор” у Београду.¹⁰ Изложба је била превасходно окренута реинтерпретацији историјског контекста у коме се појавио *Речник*, као и презентацији савременог схватања етичких питања од значаја за динамику технологије које је поставио *Речник*.

„Технологија отима свет од човека, више му не допушта ни да се игра, претварајући га у посматрача, нити да мисли, намећући вештачку интелигенцију, нити да ради јер обезвређује ручни рад. Она све ради уместо њега приморавалујући га да живи у огледалу и намећући му, милом и силом, технолошки идентитет. Он више и не зна за неки живот изван технологије. Само један дан без технологије био би апокалипса за овај свет. Није при томе важно да ли је реч о утопији или антиутопији, јер каква је разлика између Маркса и Орвела, већ да је свест опседнута рефлексима, одразима и пројекцијама и да више нема снаге за живот” (Петровић 2018: 3).

Важан део музеолошке поставке биле су и трибине¹¹ академског карактера посвећене савременом (лингвистичком, технолошком, политичком, уметничком, теолошком) читању *Речника технологије*.¹² Више од двадесет истраживача учествовало

¹⁰ Изложба је резултат ауторског рада колектива *Хептадекагон*: Александар Петровић, Александра Стевановић, Димитрије Вујадиновић, Дејан Вукелић, Драган Булатовић, Милан Попадић.

¹¹ Изложбу је отворила професорка Татјана Паунеску с Универзитета Нортвестерн из Чикага. На затварању изложбе је премијерно приказана емисија „Трезор” посвећена *Речнику технологије*, аутора Бојане Андрић, затим гостујући програм Музеја Југославије *Разговори о Југославији* Татомира Торомана, документарни запис спуштања заставе последње Југославије, Републике Србије и Црне Горе, који је приказао и у свом излагању појаснио Игор Јовичић који је заставу и спустио (Ауторски колектив *Хептадекагон, Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије: Ка по-етици правилног хептадекагона као образовног стандарда*, Београд: Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, 2018, стр. 16–17).

¹² Прва трибина посвећена је промоцији зборника *Хептадекагон – Речник технологије као анти-утопија* (учесници Миша Ђурковић, Сузана Полић, Димитрије Вујадиновић); на другој трибини разматрана је тема *Политика и лингвистика Речника технологије* (учесници Јелена Филиповић, Слободан Самарцић, Александар Петровић); затим *Теологија Речника технологије* (учесници Александра Стевановић, Дејан

је овом приликом у испитивању историјског контекста и актуелности теоријског садржаја *Речника технологије* као самосвојне антропологије технологије.

Трећа фаза рада на докторској дисертацији остварена је у оквиру једног националног и једног међународног пројекта. Истраживања у вези с *Речником технологије* у контексту антропологије технологије и теологије, као и разматрања културе језика проширена су током националног пројекта „Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски, глобални оквир” Министарства просвете, науке и технолошког развоја и међународног пројекта „Science and Orthodoxy around the World” (SOW) Националне хеленске фондације за истраживања из Атине.

Радови су у виду истраживања на домаћем пројекту објављени у часопису *Наслеђе*¹³ и индијском *Међународном часопису за превођење* (International Journal of Translation)¹⁴. Они анализирају промену језика у техно-секуларном друштву на коју је разматрајући технологију указао *Речник технологије* и испитују да ли *Речник* може да се користи као преводачко оруђе али и својеврсна теорија превођења која се заснива на аналогiji и вези речи и њихових (истих или супротстављених) значења.

2.1.1. *Речник технологије* у различитим културама

Проучавање *Речника технологије* у глобалним оквирима остварено је на вишегодишњем међународном пројекту „Наука и православље у свету” (Science and Orthodoxy around the World)¹⁵ којим је руководила Национална хеленска фондација за истраживања (National Hellenic Research Foundation) у Атини. На пројекту (2016–2019)

Вукелић, Владимир Димитријевић); *Речник технологије у историјском окружењу неоавангарде* (учесници Слободан Мијушковић, Драган Ђорђевић, Драган Булатовић); *Шта то музеализујемо с Речником технологије?* (учесници Јелена Вушуровић, Новак Клисић, Милан Поподић); и *Савремени значај Речника технологије* (учесници Татјана Паунеску, Александар Гајић, Милош Кнежевић) (Ауторски колектив Хептадекагон, *Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије*. Београд: Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, 2018, стр. 16–17).

¹³ Стевановић 2019: А. Стевановић, Монотеизам технологије и полифонија језика: О Вавилонској кули дигиталних сигнала и жртвовању језика, *Наслеђе*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

¹⁴ Петровић, Стевановић 2018: А. Petrović; А. Stevanović, Translating and Comprehending: Dictionary of Technology and the Rosetta Stone. In: *International Journal of Translation*. Vol. 30. No. 2. Special Issue: Visual Culture in Translation. Eds. Dr. V. Vamshi Krishna Reddy, Dr. Prabha Shankar Dwivedi. New Delhi: Bahri Publications.

¹⁵ О пројекту видети на адреси <<http://project-sow.org/>> 05.03.2019.

је учествовало преко 15 истраживача из 15 земаља: Србије, Грчке, Русије, Румуније, Бугарске, Грузије, Велике Британије, Француске, Америке, Аустралије... Основна идеја пројекта била је да осветли недовољно истражени однос науке и православне религије у савременом свету и могућност стваралачког дијалога међу њима. „Главни циљ пројекта *Наука и православље у свету* је да уцрта претходно непознато поље: мишљења и ставове у вези с односом науке и религије у целом православном свету и тако постави темеље за организовани и успешни дијалог између науке и православља, градећи мрежу истраживача из различитих дисциплина и традиција.”¹⁶ Резултати овог пројекта су вишеструки. На првом месту омогућено је повезивање научника, теолога и истраживача из целог света. Организоване су три велике међународне конференције, три међународне радионице, више предавања, разговора и округлих столова, снимљен документарни филм и приређен први¹⁷ од припремана три зборника радова на тему наука и православље. Један од најзначајнијих резултата пројекта је отворена база података на енглеском језику која обједињује дела о односу науке и православља у периоду од последње три деценије. Извори укључују дела написана на српском, грчком, руском, румунском, бугарском и грузијском језику. То је једина база података с критичким коментарима посвећена овом питању. Важан допринос и резултат овог докторског рада је што се *Речник технологије* и други релевантни радови о њему налазе у овој глобалној бази.

У оквиру истраживања на пројекту „Наука и православље у свету”, *Речник технологије* послужио је као добра основа за разматрање историјског јазу науке и религије који се продубљивао с развојем технологије. Опште је прихваћен став да су наука и религија по многим питањима подељене и супротстављене, иако су присутни и ставови да су оне на многим нивоима у чврстој вези. У односу науке и религије пре свега треба посматрати однос технологије и теологије и ту се *Речник технологије* нашао као могући излаз из теоријских лавирината промишљања њиховог односа. Без *Речника* као интелектуалног полазишта за оваква разматрања теже је оценити зашто су се наука и религија нашле у идеолошком сукобу јер се њихов дијалог одвија само на

¹⁶ У оригиналу: “The major aim of Project SOW is to chart a previously unknown field: the views and positions on the relations between Science and religion in the entire Orthodox Christian world, and thus setting the foundations for an organized and advanced dialogue between Science and Orthodoxy, creating a network of scholars from various fields and traditions”. <<http://project-sow.org/about>> 21.6.2019.

¹⁷ Orthodox Christianity and Modern Science: Tensions, Ambiguities, Potential, V. N. Makrides, G. E. Woloschak (eds.), Turnhout: Brepols Publishers, 2019. <http://www.brepols.net/Pages/ShowProduct.aspx?prod_id=IS-9782503576169-1> 15.02.2020.

институционалном нивоу. Стога је овај пројекат покушај да се прати ток њиховог дијалога, где је *Речник* сагледан као студија случаја у оквиру које је могуће тај дијалог продубљеније разумети. *Речник технологије* је први у нас поставио питање теологије и технологије, религије и науке сучељавањем културних модела и унутрашњим повезивањем премодерног и постмодерног стваралачког израза. *Речник* је кроз неку врсту контекстуализације проблема поставио питање православља у савременој култури и питање односа православне религије, науке и технологије. Први пут је из дубине заборавља у матицу актуелности извучено православље, као једнако снажан контра-тег на ваги савременог технолошког света.

Три деценије после *Речниковог* тумачења технологије у матици православне културе на коју се ослања у самом свом изразу, први повратак православне културе у жижу академског интересовања дао је грчки историчар науке Ефтимииос Николаидис (Efthymios Nicolaidis) у књизи *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization (Medicine, Science, and Religion in Historical Context)* (2011). Књига је била повод да се о теми православља и науке отвори дијалог у глобалним оквирима и означила је почетак пројекта „Наука и православље у свету”. Ово дело пружа општи преглед односа православља и науке, од Константина Великог, преко Византије до савремене грчке културе и значајан историографски допринос овом питању. Оно представља независни поглед на везу православља и науке јер аутор не припада ни против-религијској струји ни апологетској религијској (в. Makrides 2013: 335) што би оптеретило разумевање овог односа. Монографија обухвата период до 1980, тачно до године која је кључна у нашем истраживању јер се наредне 1981. појављује *Речник технологије* у себи сабирајући искуство тог времена. У том смислу, ово дело написано 2011. као прва синтеза односа православног хришћанства и науке¹⁸ омогућило је општи повратак православља који је 1981. имплицитно најавио *Речник технологије*. Због тога се истраживањима на пројекту „Наука и православље у свету” настојало да се поново кроз *Речник технологије* повежу и размотре питања православља, науке и технологије у савременој култури.

¹⁸ Иако нису општег карактера као ова, треба напоменути да постоје и друге важне монографије које у битним аспектима осветљавају однос науке и православне религије. Издвајамо: Gayle Woloschak, *Beauty and Unity in Creation: The Evolution of Life* (Minneapolis: Light and Life Publications, 1996); Alexei, V. Nesteruk, *Light from the East: Theology, Science, and the Eastern Orthodox Tradition* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2003); Christopher C. Knight, *The God of Nature: Incarnation and Contemporary Science* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2007). Битан допринос овом питању је и зборник радова *Science and the Eastern Orthodox Church*, Daniel Buxhoeveden and Gayle Woloschak (eds.), Farnham: Ashgate, 2011.

Како је почетна хипотеза дисертације поставила питање универзалности *Речника*, односно његове проходности кроз време и простор, било је неопходно сагледати ово дело у другом времену и другим културама. Тако је осмишљен својеврсни оглед чија намера је била утврђивање улоге *Речника технологије* у савременом свету. Требало је испитати да ли он и данас има утицај на читаоце и снагу да подстакне критичко размишљање и разгранатији метод истраживања.

У оквирима поменутог међународног пројекта, универзалност поруке *Речника* преиспитивана је његовом експозицијом у различитим културама. Поред Србије, о *Речнику* се говорило у Грчкој, Сједињеним Америчким Државама, Либану и Индији. Ова места одабрана су као географска и културолошка упоришта православља, технологије, традиције и духовности. *Речник технологије* употребљен је као барометар да се у овим срединама испита какав је однос православља, науке и технологије према артефакту какав је *Речник технологије* и његовој самосвојности (великом речничком формату, ћирилично-латиничном писму, одсуству аутора, писању руком и калиграфском украшавању), као и како се сагледава такав приступ схватању технолошких процеса.

Резултати рада на *Речнику технологије* у оквиру ових истраживања изложени су на првој години пројекта на међународној научној конференцији *Modern Science and the Orthodox Tradition. An Uneasy Relationship?* у фебруару 2017. у Националној фондацији за хеленска истраживања у Атини.¹⁹ У реферату „The Dictionary of Technology as a Revival of Orthodox Culture and Re-imagining of Technology” *Речник* је по први пут приказан у контексту односа технологије и православне теологије. Иако до тада није било речи о православним мотивима у *Речнику*,²⁰ у реферату је изложено да је у овом спису православље делотворни принцип, „епистемолошки инструмент или удаљено огледало које одражава добре и лоше утицаје технолошке модернизације”.²¹ Др Александар Костов, директор Балканолошког института Бугарске академије наука, у приказу *Речника технологије* осврнуо се на друштвено-историјско питање *Речника* и контекст „меког комунизма” у коме је он настао. Костов је упутио на важност теме за историју технологије и општи друштвено-економски развој у XIX и XX веку на Балкану.

¹⁹ Други дан конференције <<https://www.youtube.com/watch?v=DSDxwDKqWCs>> 09.11.2019.

²⁰ Изузетак је текст *Објава и ауторитет* Слободана Жуњића одмах по објављивању *Речника* 1981. у часопису *Тхеориа*, бр. 2–3, 153–154.

²¹ У оригиналу: “epistemological instrument or distant mirror that reflects positive and negative effects of technological modernization”. Petrović, A.; Stevanović, A, “Theology in the mirror”, *Proceedings of the SOW conference 2017 Modern Science and the Orthodox Tradition. An Uneasy Relationship?* Athens 2017.

Истакао је потребу за тумачењем реакције југословенских комунистичких ауторитета на појаву *Речника* осамдесетих и упоредио комунистичке струје у Југославији, Бугарској и Румунији у то време, као и однос православних цркава према текстовима који су настајали изван њихових канона.²² То је било прво представљање *Речника технологије* међународној научној и теолошкој заједници.

После представљања резултата рада на разумевању *Речника* прве године пројекта на скупу у Атини уобличен је први научни рад на енглеском језику посвећен мисаоном разумевању овог списка.²³ Његов закључак је да прво треба разграничити однос науке и технологије да би се сагледао однос религије односно православног хришћанства и науке. Наука је метод и не подлеже променама као што је то случај с технологијом која је у дослуху с историјским околностима и друштвеним приликама, као и теологија (в. Petrovic; Stevanovic у Makrides; Woloschak 2019б). Овај рад објављен је у међународном зборнику од битне важности за дијалог науке, технологије и православља, обједињујући радове из различитих области науке и теологије. Он представља покушај да се *Речник технологије* смести у историјски контекст модернизма југословенске државе која је обузета причом о утопијској будућности доживела политички крах не увиђајући разорност сопствене идеологије. *Речник* је у том погледу важан јер је „преживео” крах зато што се није ослањао на владајуће утопијске друштвене пројекције, већ је излаз тражио у повезивању православне културе и постмодерне технологије. „У другом особеном случају из бивше Југославије/Србије, постојао је прилично јединствен покушај критичке расправе о савременој технологији, њеном утицају и есхатолошкој митологији кроз *Речник технологије* који се појавио још 1981. То је рукописно и илуминисано издање које подсећа на средњовековне рукописе и приближава постмодерну културу православној традицији” (Makrides; Woloschak 2019: 27).²⁴

На другој години пројекта даље се развијао концепт јавне и научне презентације резултата стања истраживања и отварање ширег контекста за расправу о *Речнику* у

²² <<https://rechniktehnologije.wordpress.com/2017/07/18/kostov-on-dictionary-of-technology/>> 20.06.2019.

²³ A. Petrović; A. Stevanović, *Theology in the Mirror: The Dictionary of Technology in Yugoslavia/Serbia as Revival of Orthodox Culture and Re-ideation of Technology*, In: *Orthodox Christianity and Modern Science: Tensions, Ambiguities, Potential*, V. N. Makrides, G. E. Woloschak (eds.), Turnhout: Brepols Publishers, 2019. Написан 2017, рад се појавио тек после две године, мало после тематског зборника посвећеног *Речнику технологије* на енглеском језику (*Orthodoxy and Artificial Intelligence*).

²⁴ У оригиналу: “In another characteristic case from the former Yugoslavia/Serbia, there was a rather unique attempt to critically discuss modern technology, its impact and its eschatological mythology through a *Dictionary of Technology* that appeared back in 1981. It was a hand-written and illuminated edition reminiscent of medieval manuscripts and converging postmodern culture with the Orthodox tradition”.

међународним академским оквирима.²⁵ У оквиру пројекта, исте године организован је међународни скуп²⁶ посвећен питању технологије, религије и културног идентитета²⁷ на Универзитету Мадрас у Индији с двадесет и седам учесника из Индије и Србије, као и Мађарске. Скуп је посвећен утицају технологије на религије, као и битне промене које она уноси у културни идентитет различитих нација.²⁸ „Успон дигиталне технологије нужно мења културни идентитет. Особа рођена у дигиталном окружењу природно покушава да се прилагоди усвајајући и следећи виртуалне симулакруме који се чине да нуде више могућности за самоостварење.”²⁹ На скупу се показало да је утицај технологије на друштвену стварност сличан без обзира на религијску припадност, културолошке особености, територију или економску стабилност земље.

На другој години пројекта „Наука и православље у свету” настављено је истраживање *Речника* и објављен научни рад у националном часопису међународног значаја *Црквене студије*. Циљ рада био је да уочи и размотри теолошке импликације *Речника технологије*.³⁰ У њему се истиче да је *Речник* „добар пример модерног препорода православне културе” (Стевановић 2018а: 407), што је неочекивани обрт који *Речник* у то време (раног посттитоизма) доноси. „У време великог атеистичког оптимизма освајања историје, технологија није ни на који начин довођена у везу с религијом, већ је почетком осамдесетих година прошлог века сагледавана само као неупитно средство побољшања живота” (Стевановић 2018а: 409).

Овај рад на студијској презентацији *Речника* сублимиран је писањем сценарија и реализацијом документарног филма „Три логоса” посвећеном *Речнику технологије*.³¹

²⁵ На Одсеку за хришћанске студије Универзитета у Мадрасу у Индији 3. јануара 2018. пред професорима са смера, студентима друге године мастер студија и *mphil* студентима одржано је предавање под насловом ‘Theology of Dictionary of Technology’.

²⁶ Научни савет: проф. Рајнат Бхат (Raj Nath Bhat, BHU, Varanasi), проф. Бхарати Харишанкар (Bharathi Narishankar, University of Madras, Chennai), проф. Рита Џон (Rita John, University of Madras, Chennai), проф. Светислав Костић (Charles University, Prague), др Ефтимос Николаидис (Efthymios Nicolaidis, National Hellenic Research Foundation, Athens), проф. Гнана Патрик (Gnana Patrick, University of Madras, Chennai), проф. Александар Петровић (University of Belgrade), проф. Џејмс Понија (James K. Ponniah, University of Madras, Chennai), МА Александра Стевановић (University of Belgrade; University of Madras, Chennai).

²⁷ “Technology, Religion and Cultural Identity: An Exploration from Comparative Multi-Polar Perspective”, Друга индијско-српска међународна научна конференција, 13–14. децембар 2017, Универзитет у Мадрасу.

²⁸ <<http://project-sow.org/serbia-india>> 19.06.2019.

²⁹ У оригиналу: “A person born in digital environment naturally tries to adapt himself/herself by adopting and following virtual simulacra that seem to offer more opportunities for self-realization”. Petrović, A.; Patrick G., Other World – Within the Click of a Mouse or Not?, Book of Abstracts of the Conference “Technology, Religion and Cultural Identity: An Exploration from Comparative Multi-Polar Perspective”, University of Madras, Chennai 2017.

³⁰ Стевановић 2018: А. Стевановић, *Теологија Речника технологије*, Ниш: Црквене студије, 2018, бр. 15, 407–418.

³¹ Аутори Александар Петровић и Александра Стевановић.

Филм је премијерно приказан крајем новембра 2018. у оквиру међународног пројекта „Наука и православље у свету” на конференцији „Однос науке и православља: прошлост, садашњост, будућност” у Националној хеленској фондацији за истраживања у Атини.³² Документарни филм „Три логоса” осмишљен је као методолошки оглед тумачења *Речника технологије* у мултимодалној оптици која између осталог жели и да провери да ли се једно дело вишеслојног значења може исказати, приказати и тумачити на филму.³³ Пратећи дешавања око оспоравања и заборављања *Речника технологије*, филм трага за изгубљеним логосом времена и испитује однос теологије и технологије. Филм по својој природи тражи поједностављења и нагласак на драмске ефекте и тешко се „приводи” филозофској истини у спектру њених исијавања. То тражи одлично разумевање проблема које омогућава да се сведено и језгровито искаже. Зато је и стваралачко искушење овог филма било велико јер се прешло преко имагинарних граница у којима се у популарној култури обично креће филм као медиј. Филм је обухватио не само истраживачки рад, већ и презентовање досадашњих резултата и покушај да се рад на докторској дисертацији на мултидисциплинаран начин истражи и мултимодално представи у академској и јавној сфери. Покушавајући да на филму каже битне истине и да их повеже у заокружени поглед на свет, огледајући се са религијом и технологијом, филм је истраживао суштину њиховог односа изван владајућих догми. Филм „Три логоса” показао је да је свет средстава заправо постао музеј илузија у коме опажањем и разумевањем света метафорично владају огледала. Филм „Три логоса” на изванредан начин проверава делотворност *Речника технологије* премештајући га у сензибилитет „духа времена”. Савремени филмски израз у сваком случају доприноси даљем тумачењу *Речника* и његовом бољем сагледавању у оквирима историјског контекста који је умногоме одређен технолошком дефиницијом „бољег живота”.

Речник је такође представљен у Сједињеним Америчким Државама. У Чикагу, у Саборној цркви Светог Васкрсења, 30. децембра 2018. одржано је предавање о *Речнику технологије* у контексту све згуснутијих облика технологије који утичу на званично

³² <http://project-sow.org/third_conf> 05.03.2019.

³³ Ауторка овог рада је филм уз предавање представила у Сједињеним Америчким Државама: 30. децембра у Чикагу и 13. јануара у Вашингтону. Убрзо је филм доживео и српску премијеру у Српској академији наука и уметности 22. јануара 2019. У априлу 2019. филм је под покровитељством Његове Светости Јована Х, Патријарха Антиохије и целог Истока представљен и приказан на Теолошком институту Свети Јован Дамаскин Универзитета Баламанд у Либану, у оквиру дводневног предавања о теологији и вештачкој интелигенцији.

<<http://theology.balamand.edu.lb/index.php/local-events/1482-a-lecture-titled-artificial-intelligence-and-theology>> 03.06.2019.

православље. Приказани су делови документарног филма „Три логоса”. Убрзо после тога, предавање о *Речнику* и општем односу технологије и теологије одржано је 13. јануара 2019. у Цркви Светог Луке у Вашингтону. Том приликом после уводног предавања у целини је приказан документарни филм „Три логоса”. Православна заједница у дијаспори је у *Речнику* препознала средњовековни црквени изглед овог дела али било је упитности над тумачењима технолошких процеса заснованим на православном разумевању света.

На трећој години пројекта „Наука и православље у свету” у мају 2018. организован је међународни округли сто „Религија и технологија: *Речник технологије* као студија случаја” (Religion and Technology: *Dictionary of Technology as a Case Study*).³⁴ На овом скупу размотрен је однос теолошког и технолошког дискурса у оптици *Речника технологије* као мултиполарног сагледавања ова два историјска феномена. Предлог за разговор био је поменути рад Александре Стевановић објављен у броју 15 часописа *Црквене студије* под насловом „Теологија *Речника технологије*”.

На основу овог научног скупа припремљен је и објављен зборник на енглеском језику *Православље и вештачка интелигенција*³⁵ објављен 2019. у издању Националне хеленске фондације за истраживања у Атени. Аутори овог тематског зборника своја истраживања у областима биологије и генетичког инжењеринга, језика, информатике, филозофије, историје, књижевности, политике и религије усмерили су ка *Речнику технологије* као хеуристичком језгру у преиспитивању вештачке интелигенције. Уочено је да *Речник технологије* доноси тему од средишњег значаја очиту у ширењу вештачке интелигенције и ослобађању енергије православља што доводи до њиховог укрштаја. У томе се види озбиљност и важност компаративног разматрања ове теме. „То нас је подстакло да у оквиру пројекта ‘Наука и православље у свету’ узмемо *Речник* као довољно чврсту историјску окосницу за проучавање односа технологије и православља у модерном и постмодерном контексту. Овај дијалог је посебно важан у контексту успона вештачке интелигенције и плиме етичких питања која се тешко могу разрешити ако се не схвате теолошки проблеми постојања” (Petrovic; Stevanovic 2019a: 12–13).³⁶ У

³⁴ Учесници: Сузана Полић, Татјана Паунеску, Александар Петровић, Александар Гајић, Џорџ Влахакис, Владимир Димитријевић, Драгиша Бојовић, Александра Стевановић.

³⁵ *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Eds. Aleksandar Petrović; Aleksandra Stevanović, Athens National Hellenic Research Foundation, 2019.

³⁶ У оригиналу: “All of this induced us to within the project SOW use *Dictionary* as a sufficiently solid historical backbone to study the relationship between technology and Orthodoxy in a modern and post-modern context. This

зборнику се из више различитих перспектива разматра стваралачки потенцијал православља у време апотеозе технологије.

„У основи, *Речник* разматра технологију из теолошке перспективе, али не према црквеним прописима; користи модерно искуство филозофије и науке у постмодерном кључу. Тако, не само да је покушао да отворено одговори шта је технологија, већ и да изнутра разреши шта је православље данас. Његова идеја је да се само у сучељавању ова два наизглед различита логоса може доћи до логике духа времена. У одвојеним перспективама два логоса, да тако кажемо, у дуализму *техно* и *тео* логоса, може се доћи само до историјски тмурног обзора” (Petrovic; Stevanovic 2019a: 10).³⁷

Ова међународна публикација настала је као резиме критичког увида у ову тему и прва не само у нашој култури повезује питање православља и вештачке интелигенције. Посвећена је актуелном питању вештачке интелигенције и знацима превласти света виртуалних слика и облика које у прошлом веку најављује *Речник технологије*. Иако временски дистанциран од успона вештачке интелигенције, *Речник* се у зборнику открива као језгро у коме се у огледању теологије и технологије врло добро могу читати савремени учинци вештачке интелигенције. У рецензији ове књиге професор информатичких наука на Универзитету у Баламанду и свештеник Антиохијске цркве Антоан Мелки (Antoine Melki) пише како „овај зборник издваја његова непролазност”³⁸, као и да „истраживања и резултати радова у зборнику не зависе од променљивости ВИ јер се стапањем теологије, филозофије и науке разматра њена суштина, а не спољашњи оквир”³⁹. На Институту за теологију Свети Јован Дамаскин Универзитета Баламанд у Либану под покровитељством Патријарха Антиохије и целог Истока Јована Х

discussion is particularly important in the context of the challenges of the Artificial Intelligence emergence and the tide of ethical issues that seem difficult to resolve without understanding the theological problems of existence.”

³⁷ У оригиналу: “In essence, *Dictionary* considered technology from a theological perspective, but not canonically; it rather used the modern experience of philosophy and science in the postmodern key. Thus, not only did it try to explicitly answer what technology is, but also to implicitly resolve what Orthodoxy is today. Its idea is that only in confronting these two apparently different logoi, the logic of the spirit of time may be reached. In the separate perspectives of two logoi, as one might say, the dualism of *techno* and *theo* logos, only historically cloudy horizon is attained”.

³⁸ У оригиналу: “The most distinguishing point in this book is its non-transiency”.

³⁹ У оригиналу: “The analysis and the outcome presented do not depend on the status of AI which is changing, because the cogitation tackles the essence of it, not the cortex, merging theology, philosophy, and science.”

организована су два дана предавања посвећена зборнику и његовим темама.⁴⁰ Предавањима су присуствовали професори, теолози, црквени званичници, истраживачи, студенти теологије и студенти информатике. Њима је представљен *Речник технологије* као један самосвојни одговор на технолошку цивилизацију и њене антрополошке последице и то је био први пут да се на овом институту организују предавања о православљу и вештачкој интелигенцији.

После промоције на Институту за теологију у Либану, зборник је 20. и 21. септембра 2019. представљен на дводневној радионици о Дигиталној хуманистици на Универзитету у Пондишерију у југоисточној Индији. Овим предавањима су присуствовали студенти, докторанди и истраживачи из области правних наука, физике, информатике, књижевности и језика којима је представљен *Речник технологије* из угла православне културе, технологије, језика, превођења, уметности и конзервације. У контексту Дигиталне хуманистике представљени су начини баштињења *Речника* и „живе музеализације” која би подразумевала активно и интерактивно разматрање *Речника* и његово представљање кроз медиј филма.

Антрополошко разматрање технологије и вештачке интелигенције изложено је на предавању 25. септембра 2019. на Институту за технологију у Тирупатију, једном од двадесет и три престижна национална института за технологију у Индији. Ово предавање је можда и најзначајније јер је *Речник технологије* по први пут представљен на једном државном технолошком институту. Ту се показало како једна удаљена култура, у средишту технолошких иновација, схвата, уколико може, херметично дело као што је *Речник технологије*. Предавању су присуствовали директор Института, професори техничких, природних и друштвено-хуманистичких наука и докторанди–истраживачи Института. Они су у *Речнику* препознали ослонац за размишљања о технологији и савременим друштвеним токовима већ у могућности цикличног читања текста и ослобађању потенцијала писања руком. Такво разумевање произилази из сећања на надисторијски подвиг Махатме Гандија (Mahatma Gandhi 1869–1948) који земљу ослобађа отпором стваралачке руке моћној механичкој индустрији империјалне силе.

⁴⁰ Опис на повезници <http://project-sow.org/artificial_intelligence_lebanon>, као и на сајту Института за теологију Универзитета у Баламанду <<http://theology.balamand.edu.lb/index.php/local-events/1482-a-lecture-titled-artificial-intelligence-and-theology>> 20.06.2019.

Представљање зборника и *Речника технологије* на теолошком институту у Либану и технолошком институту у Индији својеврсни је оглед разумевања овог списка у различитим културама и различитим сферама знања. Занимљиво је што је *Речник технологије* подједнако добро схваћен и прихваћен и на теолошком и на технолошком институту. Оцењен је као аутентични спис који пре доласка вештачке интелигенције у жижу јавности поставља човеков однос према технологији и из тога настале исходе технолошких стремљења. У том смислу, учесници су схватили да разумевање технологије треба поставити у целину култура и у томе тражити путоказ за излазак из лавиринта технолошког Минотаура. У овим огледима у православној блискоисточној заједници и удаљеној хиндуистичкој институцији која развија вештачку интелигенцију показало се како *Речник технологије*, иако написан на српском језику и у оквиру православне културе, има глобални карактер и превазилази историјске заплете развоја технологије и вештачке интелигенције. Оцењено је да је у развоју технологије неопходан такав спис који повезује различите перспективе огледајући далекосежне утицаје технологије на човека и његово окружење. Општи закључак после ових предавања је да хуманистичко разматрање технологије из угла *Речника* може да допринесе њеном бољем разумевању, као и бољем позиционирању и теолошких и технолошких института. То нас је довело до закључка да *Речник технологије* није само повезан са топонимом српске или југословенске културе. Будући да критичку мисао не оставља равнодушном, очито је да он носи универзалне вредности које се препознају у далеким културама са различитим историјским претпоставкама.

После представљања тематског зборника *Православље и вештачка интелигенција* у Либану и Индији, 23. јануара 2020. организован је округли сто на Институту за европске студије у Београду. Учесници скупа били су приређивачи зборника и аутори.⁴¹ Ово је уједно било прво представљање зборника домаћој јавности и отварање теме која у нашој култури још увек није продубљеније разматрана.

Истраживачки рад на *Речнику технологије* заокружује се међународним симпозијумом *Comparative analytical history of technology and theology – 40 years of Dictionary of Technology* (*Компаративна аналитичка историја технологије и теологије – 40 година од Речника технологије*) у оквиру Међународног конгреса историје науке и

⁴¹ Александар Петровић, Александра Стевановић, Сузана Полић и Александар Гајић. Повезница за округли сто: <<https://www.youtube.com/watch?v=bbjcCwF5E-k&t=4202s>> 26.02.2020.

технологије (26th International Congress of History and Science in Technology) у Прагу 2021. године. Тиме *Речник* несумњиво добија место у историји науке и технологије.

Из свега наведеног очито је да рад на *Речнику технологије* представља подухват синергије различитих дисциплина који се може разумети и из перспективе различитих култура. Започео је реактуализацијом 2014. када је организован први скуп посвећен његовој историји и данашњем значају, био предмет академске и медијске разраде, а у овом тренутку довршен у оквиру националног и међународног пројекта. Зато се више не може говорити само о спису који је написан 1981. у Београду, већ погледом треба обухватити његов утицај на националну и међународну академску и мисаону сферу. Односно, у корпус тумачења *Речника* данас треба да буду укључени и сви у међувремену остварени научни пројекти и скупови, научни зборници и тематски прилози, научни радови, предавања, универзитетски курс, изложба, документарни филм, аудио-визуелни материјали и документи времена. Сада је већ реч о мисаоној мрежи кроз коју даље треба тумачити одговоре *Речника* на историјске и технолошке изазове који се налазе пред друштвеном стварношћу.

У тој спрегнутој мрежи интелектуалних токова, досадашње скоро петогодишње истраживање *Речника технологије* утемељује се на сагледавању историјских чињеница, анализи релевантног друштвеног контекста, културологији постмодерних кретања што све води бољем схватању антрополошког проблема технологије касног XX и раног XXI века. Примарни задатак ове докторске дисертације је свеобухватан преглед и разумевање *Речника технологије*. У ширем смислу, рад истражује друштвено-политичке проблеме технологије заборавља у друштву, хуманистичке изазове које технологија ставља пред савремену културу и хеуристички потенцијал *Речника* да надолazeће промене мисаоно обухвати. У том циљу, мултидисциплинарни приступ истраживања обједињује научне области историје науке, филозофије технологије, друштвено-политичке историје, социолингвистике, историје уметности, хумане примене технологије.

2.2. Научна оправданост докторске дисертације

Рад на овој тези суштински оправдава да *Речник технологије* као културолошка и историјска чињеница излазећи из заборавља веома добија на важности у тренутку када

се технологија јасно појављује као надмоћна сила која, све мање ослоњена на човека, тежи да покреће сама себе. Она у постмодерном кључу управља свим токовима живота настојећи да лично слободно гледање (*тхеорија*) замени надгледањем.

После упорног не само академског окретања главе од проблема технологије с образложењем да је реч само о средству, одједном се она појавила у светлу аватара који ће донети бесмртност људском роду, а за узврат тражити потпуно покоравање и предавање власти вештаствених бића. Технологија се по правилу разматра хетерономно, увек у функцији идеолошких програма или политичких стратегија или економских питања тако да њена природа остаје скривена у различитим контекстима. Пред таквим изазовом чини се да је једини избор буђење из идолопоклонства „златног телета” и есхатолошких фантазија ишчекивања „бољег живота” који ће технологија испоручити. Потребно је у том циљу стећи свест о технологији каква јесте по себи, а не према умишљајима и очекивањима. За такав покушај немамо много личних и колективних искустава на које бисмо се могли ослонити, као ни докумената који нам стоје на располагању. Немамо довољно непатворених израза ненадгледаног гледања који повезују филозофију технологије с практичном гандијевском политиком борбе ослобађања руке и ума од индустријске стеге и технолошког тоталитаризма. Недостаје нам чврста почетна тачка за оваква разматрања која би могла да нас изведе из сужених перспектива некритичког оптимизма и плачног песимизма.

Један од ретких докумената који нам у овом погледу стоји на располагању управо је *Речник технологије* који доноси нови језик и целовите мисаоне погледе који су издржали вишеструка искушења времена. Њега зато у надгледаном свету не бисмо смели да превидимо. Шта год да мислили о њему извесно је да је *Речник технологије* заокружени теоријски систем разумевања технологије по себи и симболичко-алегоријско суочавање с антиномијама које извиру из технолошке праксе. Како год да сагледамо његово прегнуће, оно даје један могући и то целовит одговор на питање технологије. *Речник технологије* је дело праве синтезе дато у самосвојном језику јер проблем технологије и њеног удвајања света не посматра изоловано у некој уској рационалистичкој визури, већ у целини мисаоног и укупног егзистенцијалног опстанка. У том смислу, треба истаћи да друштвена теорија технологије данас има и етички значај јер захтеви технологије знају да се косе с етичким начелима и дубоко задиру у питања личне слободе и вредности заједнице. *Речник технологије* омогућава да се етичке

дилеме технолошког дејства сагледају у контексту који није оптерећен прагматичношћу и функционалношћу, већ даје могућност да се садржајно поставе питања сврхе и смисла.

Упркос вишеслојном теоријско-уметничком значењу, значају и актуелности питања које покреће, *Речник технологије* провео је више од три деценије у друштвеном и интелектуалном занемаривању. Од првих критика до данас *Речник технологије* није био део систематског научног истраживања, а битност и самосвојност његовог интелектуалног прегалаштва остали су ван теоријског видокруга. Научна оправданост овог докторског рада огледа се пре свега у *свеобухватном испитивању сазнајних доприноса Речника технологије* у већем броју друштвено-хуманистичких дисциплина. Циљ је да се *укаже на аутентичност пројекта Речника технологије*. Дисертација је *прво академско прегнуће да се свеобухватно, на мултидисциплинарном нивоу сагледа његов антрополошки, лингвистички и уметнички смисао, као и проходност у историјском времену*. Наша култура не може да се похвали обухватнијим и садржајнијим делом из антропологије технологије, посебно не делом које технологију промишља мултидисциплинарно. У том смислу, ово истраживање кроз академски дискурс сагледава *Речник технологије* као садржајно интелектуално искуство времена битно за разумевање историје културе и технологије.

Такође, научна оправданост дисертације огледа се и у *прегледу и систематизацији грађе у вези с Речником технологије и њиховом презентацијом*. Дисертација доприноси *постављању ширег историјског и културног контекста* који прате овај догађај осамдесетих двадесетог века у југословенској култури и дубљем *разумевању историјске и политичке судбине* овог идеолошки проскрибованог издања часописа *Видици*. Осветљавање овог језгровитог прегалаштва и освешћивање његовог значаја такође има *шири друштвено-политички значај* суочавања с историјским наслеђем, као и изазовима арбитрарних читања историје у Србији. Напослетку, научни допринос рада лежи у *скретању научне и јавне пажње на значај антиципаторске мисли и релевантност Речника технологије* у тренутку када постмодерни облици технологије преузимају превласт над друштвеним процесима.

3. ХЕРМЕНЕУТИКА *РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ*

3.1. Прво филозофско читање

Теоријско читање *Речника* започело је непосредно по његовом објављивању јер му филозофски часопис *Тхеориа* посвећује цео тематски блок.⁴² Брзина реакције и тематско одређење је рецепцији *Речника* дало посебан теоријски и друштвени значај. Редакција часописа чак организује округли сто у коме се преиспитују и траже корени изненађења које је овај спис донео у савремену мисао. Прилог је објављен у броју чија главна тема је *Филозофија и теолошко мишљење* што речито говори о контексту у коме Редакција види *Речник*. Писци прилога у овом спису пре свега виде одлучност и бескомпромисност у разматрању не само технологије већ и самог концепта историје. Филозофи можда најбоље знају колики ризик носи одлука да се преиспита цивилизацијски *сredo* технологије. Зато они одмах установљују да „овај раскошни и ишчашени *Речник* представља прворазредни догађај”.⁴³ Мора да су приметили да је *Речник* испунио основни задатак филозофије: изаћи из било каквог система подразумева хамлетовски ризик да се буде „ишчашен” како се најпре одређује *Речник*. „У том смислу овај *Речник* је за наше текуће прилике беспримерна провокација”.⁴⁴ Ово прво тумачење *Речника* као провокације без преседана има и профетски тон јер ће оно пратити *Речник* и после неколико деценија.

Због спремности филозофа да се одазову на писање *Речника*, можемо рећи да је његово прво читање филозофско, и да је оно унеколико дало тон каснијим тумачењима јер је лозинка „беспримерна провокација” касније послужила и као кључна реч за политичку анализу. *Речник* несумњиво провоцира можда исто онако како је Сократ то чинио дијалектички доводећи све у питање да би остварио кружење дијалога у коме се може разјаснити скривени мисао. Филозофска упитаност у *Речнику технологије* и покретање дијалога први су његов импулс. Зато мора да је чланове редакције *Тхеориа* зачудила ова филозофија изван система филозофије, мисаоно прекорачење постављених

⁴² *Theoria*, časopis Filozofskog društva Srbije, broj 2–3, 1981, godina XXIV.

⁴³ *Theoria*, 2–3, 1981. Доступно на: <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/12/povodi-1981-godina/>> 09.08.2019.

⁴⁴ *Theoria*, 2–3, 1981. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/12/povodi-1981-godina/>> 09.08.2019.

граница сазнања и откривање других слојева повезаности и спознаје. Речнички израз у маниру Волтеровог *Филозофског речника* и ручно исписане одреднице одражавали су озбиљност његове поруке. Стога они осећају да се у *Речнику* налази херменеутички кључ јер позива на дубоко потиснуте везе речи и дела. Овај мисаони подухват зато сматрају беспримерним, јер се од етимолошког извора до референтног примера у *Речнику* отвара и затвара круг сазнања, насупрот уравнате линеарности модерног духа.

Херметика и херменеутика као две привидне супротности складно су се слиле у 162 одреднице *Речника технологије*. Та хармонија супротстављених начела у филозофији можда је највише побудила редакцију часописа *Тхеориа* јер у томе увиђа мисаоне домете *Речника технологије* који дисциплинарно не припада филозофији и у свом наслову је не помиње. То их истовремено привлачи и одбија.

„Речник је врашки zgodна справа. Као дечји калеидоскоп. Као вашарска шатра са огледалима. Речи се зрцале у речима, бљескају једне у другима, свака је фокус за све остале, али се њихова светлост никада не сабира, већ се расипа, распада у тамно светлуцање самотних, шкртих, оскудних, недокучивих и ништавних трагова смисла” (Kozomara 1981: 152).

Док их с једне стране привлачи одлученост *Речника*, с друге стране одбијају да га прихвате као „праву” филозофију. Они у том двосмерном прихватању и одбијању као да покушавају да се поигравају с *Речником*, али чини се не толико да би трагали за смислом, већ да би потврдили надмоћ и бранили своје дисциплинарне позиције. У складу с постструктуралистичким ставом покушавају да демонтирају *Речник* и сведу га на атеоријску игру.

Члан редакције Милорад Беланчић истиче „шљиву” страну *Речника* иако у тексту не помиње у чему се шала огледа. Он у *Речнику* види својеврсни каламбур речи које не преносе никакву озбиљнију поруку, не примећујући да постоји кодираност без које речи стварно изгледају као неповезани низ (в. Belančić 1981). Ненад Даковић имплицитно се с тим слаже јер полази од тада владајуће апсолутизације технике. За њега, „све што постоји јесте посредовано техником, техника или реч је оно што постоји, према томе, личност која не би хтела да буде средство технике треба вечно да остане у ништавилу, пошто је постојање апсолутно посредовано техником” (Đaković 1981: 156).⁴⁵

⁴⁵ Многа потоња тумачења *Речника технологије*, посебно после прекида трдесетогодишњег заборавља, биће блиска овом Даковићевом схватању односа према технологији.

Са таквим сагледавањем технике, *Речник технологије* је стварно проблем и њега треба скинути с дневног реда.

С друге стране Слободан Жуњић (1981: 153) садржајније приступа тексту за који већ у првој реченици каже да је „изузетна творевина по томе што он и формално и значењски залази у различите медије и духовне области”. Он истиче *Речникову* литерарну, уметничку, теоријску и практичну вредност, признајући му самосвојност која отежава било какво одређење. Жуњић такође први примећује „профетски тон” и манир „објаве” у *Речнику*, али га то не побуђује у даљем тумачењу. Он поред интелектуалног у *Речнику* види и духовни ангажман – објаву која превазилази постојеће границе у којима се креће савремена мисао. У томе он први уочава да читање *Речника* може да буде и теолошко.

„*Речник технологије* је изузетна појава по томе што и формално и значењски залази у различите медије и духовне области. У најширем смислу то је свакако, а можда и првенствено литерарна творевина; међутим, то је и уметнички (естетички) догађај, практични чин и теоријски мотивисан рад. Прави статус *Речника* није лако одредити, зато што се пружа преко уобичајених омеђења наше стандардне духовне семантике, штавише стапа их и меша (брка, ако то више годи нашој самопоузданости)... Због свог неухватљивог статуса, укидања сваког трансеунтног упоришта, због свог смућивања и ремећења дисциплинарних подела, због одустајања од образлагања и оспоравања, због свог колективног ‘Ја’, *Речник* не остварује лако комуникацију; штавише, он уобичајено споразумевање омета, тражи и налази сметње и неспоразуме. Бар у нашој средини то је покушај без пандана и зато, ако ни због чега другог, занимљив. Само занимљив? Тешко је рећи колико и (вредан) релевантан. За то недостаје заједничка мера, уопште било каква мера за узајамно несамериве димензије *Речниковог* говора... ‘Шта је садржај те профетске објаве’ – то егзегетско питање којим се замењује овде непримерено: ‘шта су аутори *Речника* хтели (*Речником*) да кажу?’ – може бити постављено тек када *Речник* прихватимо и признамо за објаву. Када то увидимо, падамо у искушење да и сами постанемо цинични; без чула за говор објаве, и без разумевања њеног текста одбијамо да је оспоравамо, ускраћујемо јој тако неопходни кредит и препуштајући је мишјем батргању. И обратно: спорећи јој садржину, чак и сам пророчки ауторитет, ми га посредно прибављамо: нико неоспораван не поста пророк.” (Žunjić 1981: 153).

Ово изврсно читање *Речника*, међутим остаје усамљено. Остали чланови редакције *Тхеорије* виде само шалу и игру којој се придружују тако да и сами покушавају да пишу о *Речнику* збијајући шале. Међутим то остаје испод духа *Речника* и више личи на пародију јер су шале пре свега натегнута употреба жаргонског вокабулара: врашки, фарса, кикотања, ћалетовске... То је било и природно јер *Речник* није био заштићен филозофским „жаргоном аутентичности”, припадности одређеној струји или правцу, већ је као „беспримерна провокација” био на ничијој земљи која се налазила изван дозвољеног искуства. Осећа се неки призвук угрожености и жеља за обрачуном са таквим делом тако да су критичари мало кроз шалу, мало кроз збиљу, заоденули своје мишљење метафорама, алегоријама и бајкама да би тиме показали умеће дијалектике „надлежних” теоретичара спрам „неауторизованог” *Речника технологије*. Али уз сав постструктурални манир њихово читање је само здраворазумско и не примећује ни шта пише, као ни то како је *Речник* написан. Једноставно су се теоријски оградили од њега као што ће касније учинити и политички активисти. У њему нису видели својеврсно оживљавање оптока античке мисли као ни средњовековне културе потиснуте модерним језицима филозофије, науке, технологије, што би могло да има значај у историји српске филозофије.⁴⁶

Три деценије касније Беланчић је објаснио како је он „написао текст који је био прилично шаљив”. Он у сећању на тај догађај бележи: „Написао сам, такорећи, нешто налик на пародију. Али не толико на рачун самог *Речника* и екипу која га је стварала или окруживала, већ, пре, на време у којем смо живели пошто сам наговестио да је у том времену *Речник технологије* за мене пре свега био један нови, иновативни културни догађај” (Беланчић у Бошковић; Петровић 2015: 232). Ово накнадно тумачење даје одређену нову јасност, али остаје чињеница да језик *Речника технологије* није био близак филозофском, као ни партијском, тако да то дело није могло да буде прихваћено. Тумачење редакције часописа *Тхеорија* у том часу значајно је због свог почетног импулса који је у неку руку усмерио ток идеолошког читања овог списа објављеног у гласилу Универзитета у Београду.

Читање *Речника* као да је увек амбивалентно јер ни партијска структура не може да постигне једнозначни однос према *Речнику*. Порив за тумачење *Речника технологије* и пажња коју он побуђује приближни су, ако не и истоветни, двострукости читања

⁴⁶ Слободан Жуњић, који је три деценије касније написао *Историју српске филозофије*, у њој не помиње *Речник технологије*. Видети Жуњић 1984.

часописа *Тхеориа*. Овоме се може придодати и трећи степен тумачења – медијски – где се на исти начин ставови магнетишу око два супротна пола – негативног и позитивног. У овој трострукој амбивалентности чини се да клица неодлучности потиче управо из површног читања заробљеног у оптици модерности, које не примећује ништа што излази из ње. Отуда се мора признати да је *Анализа* прво доследно изведено читање *Речника технологије*. У њој амбивалентности нема. Она је одлучна у својим ставовима и тумачењима јер открива да су значења *Речника* шифрована. Због тога *Анализа* има посебно место, јер је доследан херменеутички кључ херметичног *Речника технологије*.⁴⁷

3.2. Постаналитичко читање

Линија раздвајања читања *Речника технологије* може се повући према тренутку појаве *Анализе*, документа с политички октроисаним тумачењем *Речника* који је довео до идеолошке проскрипције дуже од три деценије. *Речник* се у строго контролисану јавну сферу враћа на вероватно једини могући начин, кроз академски простор који ужива изванредан степен интелектуалне слободе. *Речник технологије* први је као тему отворио виши научни сарадник, геополитиколог Зоран Петровић Пироћанац 2009. у докторској дисертацији *Anatomie d'une auto-dégradation. La Serbie et l'ascension de Slobodan Milosevic (1982–1992)* одбрањеној у Школи високих студија друштвених наука у Паризу (École des hautes études en sciences sociales).⁴⁸ Њени релевантни делови објављени су 2012. и у књизи *Nomenclatura Serbica : 1982–2013 : елите, ентропијски модел политичке класе и континуитет српске номенклатуре*.⁴⁹ Ту се по први пут од 1982. опсежније

⁴⁷ О *Анализи* ће бити речи у поглављима 4.8–4.16.

⁴⁸ Зоран Петровић Пироћанац је међу првима код нас разобличавао медијске манипулације (које су битно утицале на судбину *Речника* и које и сâм *Речник* испитује), упозорио на виртуализацију јавног простора где ће се и ратови одигравати у сајбер простору и указао на ратове за ресурсе који ће обележити XXI век. (в. Пироћанац 2007: З. Петровић Пироћанац, *Геополитика воде: хидрополитика, хидро-стресови и сукоби хидрауличког оружја XXI столећа*, Београд: Институт за политичке студије и Центар „Југоисток“; Пироћанац 2008: З. Петровић Пироћанац, *Геополитика хране: битна развојна компонента друштва у XXI столећу*, Београд: Институт за политичке студије и Центар „Југоисток“; Пироћанац 2009: З. Петровић Пироћанац, *Политички лидершип: огледи о пост-модерном вођству*, Београд: Институт за политичке студије и Центар „Југоисток“; Пироћанац 2010: З. Петровић Пироћанац, *Геополитика енергије: битна развојна компонента друштва у XXI столећу*, Београд: Институт за политичке студије и Центар „Југоисток“; Пироћанац 2013: З. Петровић Пироћанац, *Вашигтерна и Срби: од Труманових јаја до Клинтоновог осиромашеног уранијума*, Београд: Институт за политичке студије).

⁴⁹ Поред истраживања Зорана Петровића Пироћанца у докторском раду *Anatomie d'une auto-dégradation. La Serbie et l'ascension de Slobodan Milosevic (1982–1992)* објављеном 2011. у издавачкој кући L'Harmattan у Паризу и првобитно изложеном у његовој магистарској тези, одбрањене су још две докторске

говори о случају *Речника технологије*. Тек после седамнаест година потпуног затишја, приступа се његовим значењима и политичким импликацијама које су исходиле из духа времена. Тада је захваљујући интелектуалном прегалаштву истраживача који је покушао да проникне у особености тога доба *Речник* као део докторске дисертације постављен у академски контекст. Пироћанац међу првима препознаје културолошки и социолошки домет *Речника технологије* и интелектуални замах снажнији и шири од критичког деловања дисидентских кругова источне Европе. Према његовом мишљењу, „*Речник технологије* заправо је интелектуални догађај par excellence у Европи тог времена” (Пироћанац 2012: 120). Он наглашава и битно место *Речника* у антрополошком сагледавању технолошких токова чије ће се последице тек с временом све више осећати.⁵⁰

После *Анализе* као негативног читања *Речника технологије*, ово је први позитиван академски одговор на његову садржину. Пироћанац га очито сматра кључном полугом за разумевање транзитног периода од владавине Јосипа Броза Тита ка владавини вишепартијских структура. Али иако га види у основи политичке анализе, свестан је да антрополошко ткање *Речника* превазилази друштвено-политичко поље деловања и своју мисао уконачује у технологији коју види као једини покретач свих историјских промена. „Кад поређам све европске дисиденте, сматрам да је овај покушај и ово што је урађено с *Речником*, без обзира што не може да га чита свако, јер тражи пре свега добро образовање, да то у броделијанској перспективи претеже на ваги историје иако је пропагандна машина САД наметала пластичне хероје свог дисидентског Холивуда који су после добро наплаћивали своје улоге. Сматрам да је ово што је дошло из Србије апсолутно постигло велики културни и историјски домет” (*Речник и његова анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 287).

Пироћанац (2012: 121) за овај спис тврди да „несумњиво је међу најважнијим садржајима који су се појавили у социјалистичком свету непосредно по Титовој смрти”.

дисертације у одређеној мери утемељене на догађајима око *Речника*. Мирјана Матовић 2014. на Филолошком факултету Универзитета у Београду брани докторски рад под насловом „Друштвена теорија језика и стилских форми популарне музике у контексту српске културе XX века”, а Драган Ђорђевић 2016. на истом факултету на тему „Идеје концептуалне уметности у савременој српској књижевности 1960–2010.” Сва ова разматрања у докторским радовима, расправе на научним скуповима посвећеним *Речнику* несумњиво намећу потребу да се пружи синтетичан поглед који би обухватио сва досадашња истраживања и усмерио их ка целовитом разумевању овог дела што и јесте намера ове дисертације.

⁵⁰ Више о томе у Пироћанац, Петровић Зоран, „*Ламент над 33. рођенданом Речника технологије и 21. столећем*”, у: *Повратак из земље змајева (Речник технологије – 33. године касније)*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2015, стр. 23–32.

Он се појављује када су места већ парцелисана, како у позицији, тако и у опозицији али не претендује ни на једно ни на друго. Има свој програм који Партија не може да разуме. На тај начин се после година теоријског заорава, *Речник технологије* изненада појављује у једном социолошком тумачењу. У њему се увиђа потенцијал друштвене анализе технолошког друштва и основа за његово хеуристичко сагледавање и преиспитивање. Пироћанац (2012: 121) је „убеђен да по свим узусима *школе историје садашњости*, овакав догађај представља драгоцену фрагмент у историји садашњости Србије, драгоцену од многих које су официјелни историчари, социолози, политолози и ини стручњаци инаугурисали за неизбежне за бележење за будућност”.

4. ДУХ И КОНТЕКСТ ВРЕМЕНА

Да бисмо добро разумели околности у којима се појављује *Речник технологије* треба свакако, као што смо већ рекли, указати да он долази у првој години после смрти апсолутног владара социјалистичке Југославије. То има посебно значење јер је ова друга Југославија (1945–1980) обележена преко сваке мере протејском персоналношћу Јосипа Броза названог Тито. Његову владавину одликује пре свега култ личности који је попримио размере античких дионизијских или култова владара древног Рима.⁵¹ С тим се само донекле може упоредити култ вођа Совјетског Савеза јер су ти култови кроз социјалну позу недостижног вође остали највећим делом одвојени од народног живота с којим се Тито прожео до краја, истовремено хедонистички учествујући у грађанском животу и револуционарно га мењајући и подређујући својој вољи. Његов култ уздигнут је до митских висина, а чак и његово замагљено порекло, чији је заиста син, да ли је Словенац, Хрват, Пољак или Галицијан, да ли је Броз или Амброз, доприносило је имплицитно његовој митској аури јер се ни за грчка божанства често не може тачно утврдити ко је отац, ко син ни из какве везе су настали. Кроз различите механизме поистовећивања с њим и мноштво начина романсирања човека који је проглашен за Троструког Хероја грађен је идентитет Југославије који је на површини историјски рационалан, али у основи има митски карактер. „Симболички, али и у стварном политичком смислу, готово да није било разлике између Тита и Југославије” (Јовић 2003: 74). Због тога је разумевање времена које је претходило 1980. када Југославија остаје без свог политичког, културног и историјског стожера од битне важности за схватање наше теме.

То није наравно нимало једноставно јер је написано много прилога о југословенском председнику где се преплићу истраживање, машта, заблуда, незнање, интереси и мноштво других идола трга који чине слику мутном. С обзиром на то да је од краја његове владавине прошло неколико деценија, потребно нам је да се определимо ко су поуздани сведоци на које бисмо се могли ослонити у тумачењу које стоји пред нама. То смо нашли у Љубодрагу Ђурићу (1917–1988). Три разлога су нас определила да тумачење почнемо од њега. Први је што је време Другог светског рата провео

⁵¹ Овај израз први је 1956. употребио Никита Крушчов на Конгресу Комунистичке странке Совјетског Савеза да опише период владавине Јосипа Висионаровича Стаљина.

непосредно уз Броза да би после тога седам година био средишња личност његовог кабинета. Друго што Ђурића препоручује за ово разматрање је чињеница да је он први, знатно пре Милована Ђиласа⁵² изашао са отвореном критиком одступања Комунистичке партије од комунистичких идеала. На Шестом конгресу КПЈ 1952. он се сукобљава с партијским и државним апаратом. „Чинови, положаји, виле и аутомобили, покварили су те другарске односе! И, док се ми по Београду возикамо у луксузним аутомобилима, болешљиви другови у срезовима, који истерују откуп, немају ни ципова, да би лакше стизали до удаљених села” (Ђурић 1989: 344). После тога буквално је одвучен с говорнице и одведен право у затвор, а после избачен из Партије и проскрибован што сведочи да није био салонска опозиција попут, рецимо, Добрице Ћосића. Треће, не најмање важно, јесте његов списатељски дар и воља да остави непосредна сведочанства о успону и моралном паду владавине једног апсолутистичког владара. Ђурић је дао неколико књига записа од којих је нама битна *Сећање на људе и догађаје*.⁵³ Проводећи све време са Брозом имао је прилику да из пуно углова добро сагледа његов карактер. Пред конгрес на коме ће бити ухапшен, он већ јасно разазнаје одлике Титове личности.

„Нарочито ми се није допадала његова нескривена жудња за влашћу! Он то није ни прикривао, па му је из дана у дан све више годила, поготово са годинама које су неумитно наилазиле. То моје сазнање потиче одавно, али је и у тим претконгресним данима он сам потврдио, говорећи ми да и преко мене мора имати контролу и над радом Удружења рез. официра, као што има увид и у Армију! Размишљајући и о овој Титовој преокупацији, констатовао сам, за себе, да му, и по конституцији Партије и Државе, па с обзиром и на његов ауторитет, нико не оспорава његову апсолутну власт, нити има икаквих наговештаја у том смислу!” (Ђурић 1989: 342).

Слично сматра и Коча Поповић који се деценијама такође налази у близини неупоредивог вође. „Власт уништава сваку осећајност. А Тито је имао превелику власт. Старост и незајажљива жеља за влашћу учинили су га суровим и бездушним.”⁵⁴ Титов

⁵² О Ђиласовој књизи *Ратно доба* (1977) психолог Драган Крстић (2018: 367–368) у својим мемоарима пише: „Писао ју је некадашњи отворени, а сада скривени комуниста-тоталитарца, а лукаво ју је напао југословенски режим, знајући да га та књига брани, чиме је књигу промовисао, упућујући људе да је читају, како би открили тобоже забрањене и велике истине”. Случај Ђилас је први покушај производње програмиране опозиције што је Броз после често примењивао.

⁵³ Ђурић Љубодраг, *Сећања на људе и догађаје*, Београд: Рад, 1989.

⁵⁴ Интервју с Кочом Поповићем у Сарајевском „Ослобођењу” 1989. Извод се може видети на адреси <<http://www.koreni.rs/retro-intervju-sa-kocom-popovicem-iz-1989-godine/>> 10.05.2019.

саборац је у овој у основи тачној оцени само пропустио да увиди да је његов командат не само у старости већ и у младости био такав, како је већ указао Ђурић.

Тежња за апсолутном влашћу је главна одлика Брозовог карактера која се пресликала и на структуру државе где је Партија заправо била персонификација његове персоналности. Преко своје беспризивне воље он је ширио и своју слику која је испуњавала све углове друштвене имагинације увлачећи се у све поре живота. Он има неке сличности с Лујем XIV који је у свом апсолутизму желео да буде најбољи балетан, као што је Тито волео да се шепури као најбољи војник. „Лично ми је највише сметало Титово претерано кићење и кинђурење. Временом му је његов лични кројач посашивао униформе свих родова наше Армије. О цивилним оделима да и не говорим. Никад нисам схватио зашто ће му толика репрезентација, приједи, дворци, виле, па и ловишта” (Ђурић 1989: 341).

Иако је његов дискурс био комунистички, манир је очито био монархистички. Тито се угледао на аристократске обрасце управљања државом. Када је преузео власт, не часећи се уселио у Бели двор који су изградили и пре њега насељавали владари из династије Карађорђевића. „Ту ће се одвијати сви потоњи службени приједи и прославе, балови, акредитације амбасадора али и приједи ‘радника и ударника’... Преузимање овог простора на симболичан начин означавало је преузимање краљевског облика владавине...” (Радић 2012: 29). Уз сву реторику штедње и скромности Тито је запосео својим вилама најлепше делове земље, у белим оделима уживао у раскошним салонима и одласцима у лов, краљевским резиденцијама са старим аристократским посуђем на коме је свеже утиснут жиг ФНРЈ, што је све прилагођавао сопственом укусу и потребама.

Тако је краљевско достојанство неосетно и неумитно постало дело његовог држања, а култ личности Јосипа Броза постао је неприкосновени државни интерес. Он је и политички озваничен уставом СФРЈ из 1974. којим је Броз „слично императору Францу Јозефу, кроз институт доживотног владоца ушао у устав државе чиме је де факто Југославија постаја монархија по аустроугарском моделу персоналне уније” (Петровић у Бошковић 2016а: 404). То уставно одређење подразумевало је владину засновану на апсолутизму владара као главном и показало се једином темељу јединства југословенских република и покрајина. Југославија је не само правно већ и психолошки персонална унија настала потпуним поистовећењем са својим доживотним председником који је њена не само највиша него и једина персонификација. То се показало већ и у чињеници да Југославија није могла да га надживи.

Говорећи о себи Ђурић (1989: 344) каже „кад све саберем, могу слободно и објективно рећи и написати да никад нисам био Титов ‘полтрон’, већ сам га посматрао и схватао као човека који је грешио и који греши! И никад га нисам сматрао непогрешивим, као што су то чинили многи други, који га нису довољно познавали”. Из овога не може а да се не закључи да је део Титовог култа била и вера у непогрешивост његове воље што је као верски и државни институт успоставио 1870. папа Пије IX. То значи да је поред секуларне апсолутистичке његова владавина имала и одлике сакралне папске власти. Била је то права неман власти којој је све било подређено. Када томе додамо и марксизам и његов концепт диктатуре пролетаријата уграђен у устав, добијамо заиста јединствено цементирану квази-монархизам, чудан сплет цезаропапизма и револуционарног авангардизма, вавилонски немогућу политичку конструкцију, вијугаву партијску змију коју је тешко било ухватити и за главу и за реп.

Титова неограничена власт могла је тако да се поиграва са државом и њеним поданицима јер су у њој традиционални политички концепти „лево” и „десно” изгубили смисао. Она је давала све да би истовремено и узела све. Изграђивала је земљу као оазу између два светска политичка блока, али истовремено није испунила ни један историјски циљ да би забасала у мочвару самоуништења. Била је то владавина која је поданицима давала да самоуправљају, скоро као у Раблеовој Телемској опатији, али је истовремено држала чврсту стегу једнопартијске диктатуре. Поредак и јавни ред брањени су по сваку цену, али Кардељеве идеолошке лудорије преправљања система повремено су све окретале наопако. Изграђивала се велика индустрија, али је истовремено Партија наметала негативну селекцију кадрова који су незнањем и непромишљеношћу били у стању да све упропасте. Била је то земља која је имала пасош с којим се могло путовати без виза, али која је у Уставу имала институт диктатуре пролетаријата. Земља у којој је владало стална топло-хладна политика, емотивна веза са Стаљином, а онда хапшење његових присталица, отварање ка Западу, а потом смењивање либерала, антифашистичка реторика, а затим одликовање нацистичког официра Курта Валдхајма⁵⁵, несврстана политика, а онда финансирање побуњеника фронта Полисарио

⁵⁵ Иако злочини које је у Другом светском рату починио Курт Валдхајм у Југославији нису били тајна, Тито га је одликовао Орденом југословенске заставе. Валдхајм је као генерални секретар Уједињених нација присуствовао његовој сахрани. Извор: <<https://www.muzej-jugoslavije.org/wp-content/uploads/2017/06/2015-Plameni-pozdravi.pdf>> 10.05.2019.

О Валдхајму и његовој нацистичкој прошлости, у књижевности први пут отворено пише српско-аустралијски писац Б. Вонгар у роману *Раки* (Raki, 1994).

који руши легалну владу несврстаног Марока. Југославија је имала једну од најјачих армија у Европи, али и нови устав који политички демонтира земљу коју би војска требало да брани – земљу великог привредног полета и владавине радничке класе из које реке радника одлазе у потрази за бољим животом. Ишло се ка социјализму, подруштвљавању, а омогућавано је потајно нагомилавање приватног капитала који се отворено појавио када је средином осамдесетих година укинута друштвена својина.

Тито је био системско лежиште и *deus ex machina* разрешавања свих противречности и место јединства и раздора свих друштвених супротности. Нема тога много што би се рекло о другој Југославији када би се његово уљуљкивање у приче о радничкој класи и њеној победи над капитализмом ставило у заграде. Он је љуљао Југославију од једне до друге супротности да би је уљуљкао као дете у колевци јер нико осим њега није био у правом смислу „одрастао” и одговоран. Сви су били мање или више Дечаци, а они који су покушали да одрасту били су брзо уклоњени. Тако је он остајао на трону и од политичара прерастао у неприкосновену персонификацију власти.

Своју владавину Тито је осигуравао „идеолошким кодирањем стварности” (Златић 2018: 7) кроз који је осећај заједнице која није комунистичка тешко могао да продре. Све „старо” је било потиснуто, а „ново” шифровано. Постојали су „кључеви” за све и лаици који их нису разумели никако нису могли да се нађу у посвећеним хијерархијама. Тако је по вољи могао да поставља у положаје власти слабе личности, људе оскудних знања, да његова харизма не би имала препреке потпуно засењујући очи поданика пред којима су од дечјих буквара до конгресних билборда и надлештава играле безбројне Титове слике. Извесност Југославије почивала је на лику, измаштаној слици Тита као Друга с којим се налазила у пуном друштвеном и историјском идентитету. Он је био персоне у античком, изворном значењу те речи – маска коју глумци у античком театру стављају на себе, нека врста персоне Југославије.

„Док читате овај текст, имајте на уму... да је Тито ‘ретуширао’ југословенску историју, креирао њену свакодневницу и градио њену ‘светлу’ будућност.” Тако се дошло до „Титовог владарског лика, пројектованог кроз историјски наратив коме се на готово библијски егзегетичан начин успоставља месијански карактер вође” (Радић 2012: 67).

Веома је у том погледу илустративна Титова званична посета Крагујевцу 1978. године. Она је имала карневалски карактер са стотинама у црвено униформисаних омладинца који полетно играју и изводе различите слетске вежбе целим путем којим

тече река црних возила искључиво немачке марке Мерцедес. У једном од њих је и сâм председник, он маше егзалтираном шпалиру који га поздравља и засипа цвећем. За њих он више није само председник, већ антички јунак, полубог који се спустио на земљу да би му они положили заклетву на вечну верност и да би га волели чекајући да их поново позове у одсудни бој. Он је ту, диже руку у знак поздрава, али се не спушта међу њих јер на челу флотиле плови одсутног израза лица ка само њему знаном циљу у чије испуњење сви верују. Дошао је у град највеће фабрике аутомобила, али без икакве помисли да уђе у било који од њених модела да би се приближио радним масама. Није било потребе за тим јер радничка класа је била већ нестала у његовом апсолуту. Отворени Мерцедес 600 Пулман Ландаулет, ручно рађен лично за њега (укупно је произведено само девет таквих примерака са шесторо врата), у коме он као да лебди, недостижно је далек за радничку класу.⁵⁶ Порука је била јасна и симболична, док овде правите бедни југо, Немачка са својом надмоћном технологијом поново осваја Крагујевац у коме је само пре неколико деценија из обести стрељала више хиљада грађана. А маршал на командном месту те нове технолошке инвазије управо је онај коме кличу као митском ослободиоцу. Левитирајући у Пулману он привлачи енергију људи, увлачи је у себе да би хранио своју неограничено апсолутну персоналност.⁵⁷ Било је у том апсолуту и нечега што је подсећало на филозофију једног од извора марксизма, немачког филозофа Хегела, који је своју теорију замислио као свечану параду духа који се креће у историјској процесии кроз своје субјективне и објективне форме на чијем врху се налази Апсолутни дух оличен у пруском краљу. Мерцедес Пулман био је у овом случају апсолутни дух који се коначно изразио у надмоћној немачкој технологији недостижној заосталим облицима српског технолошког духа, а Тито је био краљевски исказ њене историјске свемоћне омнипрезентности.

Пред непогрешивим апсолутом осећа се месмеризована немоћ и снисходљива веселост заигране омладине. О томе говори и фотографија свечаног, обредног поклањања тродимензионалне црвене звезде петокраке изрезане у дрвету на радној акцији изградње пруге Брчко–Бановићи. Ову петокраку му 1946. у Белом двору с дирљивом безазленошћу Дечака предају омладинци као дрвени симбол своје вере. Они не примећују да у салону на зиду виси Пусенова слика „Пејзаж са Светим Фрањом”. Та

⁵⁶ И данас су његови модели Мерцедеса који се чувају у гаражи Гарде окружени истом пажњом као за живота власника. Они су још увек на Титовом путу где је једини путоказ „И после Тита Тито”.

⁵⁷ Снимак се може видети на адреси <<https://www.youtube.com/watch?v=59oTauBvgT8>> 03.10.2019.

чудна противречност, рекло би се судар крваво црвене петокраке звезде и пасторалног платна чувеног сликара из доба француског „Краља Сунца”, познатог по осликовању митологије Аркадије с исказом кардинала Роспиљиосија „Et in Arcadia Ego”, речито говори о природи апсолутног владара који је волео да га зову Друг. Омладинци су живели у свету својих симбола, а он у свету својих које је Пусен можда најбоље изражавао, симбола свете крви и светог грала, у тајним лавиринтима моћи на које никада не пада зрак светла. Омладина се сродила с звездом петокраком у којој је видела само светлост која зрачи из Њега. Али их је од њега делила провалија илузија чију дубину нису ни слутили и преко које нису могли да пређу ни уз сву љубав коју су чували за „највећег сина”. Оваква владарска сила била је сасвим изван њиховог искуства. Он је познавао старогрчку мисао, стари Рим, средњи век, ренесансу, општу историју и филозофију. Говорио је и служио се с десетак језика. Зачуђује његово врсно разумевање руске, енглеске и немачке књижевности. Гетеове стихове знао је напамет (в. Matunović 1997: 118–153). Његов лични лекар Матуновић и сâм широке културе није могао да докучи како је могуће да један машинбравар рецитије Гетеа и да добро познаје класичну књижевност и уметност. Никада до краја не увиђајући ко је Јосип Броз Тито надао се „да ће једнога дана бити добијен тачан одговор на питање: ко сте ви, друже председниче, односно ко сте ви, Јосипе Брозе Тито?” (Matunović 1997: 156).

4.1. Бог промене

Било је нечега митског у односу неприкосновеног владара с народом. Тај однос није био рационалан, већ је захватао дубинске слојеве колективне психе и неосетно прерастао у религију. Титова владавина заправо и не би била успешна да није комунизам претворила у симулакрум екстатичких култова који миленијумима у различитим видовима постоје на Хелму, односно Балкану. Тито је подигао велики идеолошки талас, али плима која га је носила није толико била реторика марксизма, већ у њему скривена невидљива, али делотворна енергија култова умирања за рађање на којој од памтивека почивају Средоземље и Балкан.

Трачки и грчки Дионис био је револуционарни бог промене који се креће у свету окићен венцима, праћен мајнадама, баханткињама које у заносу ходају и играју славећи га. Главно обележје Дионисовог култа је оргијазам, падање у екстазу у којој се верници

сједињују с Дионисом. Он је заштитник који доноси напредак, оваплоћење обиља и богатства, симбол животне радости која се слави у годишњим светковинама. Као што је Дионис пронашао начин преображаја лозе у вино, тако је „Највећи Син народа и народности” нашао начин преобраћања капитализма у социјализам и зато њему припадају величанствене светковине које га прослављају као снагу пролећа које се сваког 25. маја обнавља као младо божанство које побеђује све непријатеље „постојеће да постоје и непостојеће да не постоје”.

„Песме и приче о њему, његови портрети и слике, скулптуре и бисте, прославе рођендана, штафете и плакете, ордење, титуле, докторати, прекрштавање градова, улица, тргова итд. Његовим именом, прихватио је као нешто најнормалније и никада није рекао да се у томе претерује и да та идолатрија поприма карактер ирационалног.

Видевши и схвативши то, многобројни каријеристи, полтрони и улизице, измишљали су све нове и нове начине дивљења, високог поштовања и обожавања Титове личности, односно стварали су, неговали и одржавали култ његове личности који је од Тита направио божанство, недодирљиво, неповредиво и тешко приступачно” (Matunović 1997: 119).

Тито је немушто користио ту енергију на коју се и сâм комунизам, настао у Европи, на Балкану тако снажно примио. Људима Балкана потребан је осећај комуниса који даје блискост и ослобађа од стега појединачности. То је у Србији било посебно јако јер култови слободе нису као на Западу били избрисани вековним римокатоличким инквизиторским надгледањем. Људи су још увек били повезани са земљом и властитим културним наслеђем одатле су црпили енергију слободе. Титово је било само да у пози победника над силама мрака ту енергију ремитологизује идеолошким обрасцима и историјским пројекцијама. Осећало се да омладина у свом револуционарном доказивању, изгарању, исцрпљивању, симболичкој или стварној смрти тражи у њему дионизијско обећање новог живота.

„При пробијању тунела Мајевица 1946. на прузи Брчко–Бановићи од слабе вентилације и загушљивог ваздуха многи омладинци су падали у несвест... Како се каже у извештају са пруге Бања Лука–Добој, радило се по ‘по блату и киши, дању и ноћу, по снијегу и хладноћи’. Почетком септембра без ‘веша’ (кошуље) на прузи било је 25%

бригадира, са једном кошуљом њих 55%, а само 20% бригадира имало је две кошуље.”⁵⁸ Ова слика подсећа на древну причу о кошуљи срећног човека када се после велике потраге испоставља да једини срећи човек у царству нема кошуљу. Привидом да се гради небо на земљи, праведни друштвени односи ослобођеног рада, покренута је огромна друштвена енергија која се уз промењени, модернизовани друштвени декор у крајњој линији сва сливала у дионизијску маску која је владала над свима.⁵⁹ У тој екстази видели су Маршала који је бесмртан и који ће их спасти окова капитализма и одвести у бесмртност бескласног друштва. Био је једном речи као старозаветни Месија који их је водио у обећану земљу. Али тај Месија није ни пробао да пређе пустињу, већ је током рата пазио да не пропусти нешто од задовољстава живота. Он је и отуда имао неки свој унутарњи проблем са Србима чију културу је потискивао јер на митској равни он представља негатив цара Лазара који се у борби против сила агарјанског зла определио за царство небеско. Друг Тито се, напротив, у својој борби против немачког фашизма определио за царство земаљско. Његов прави циљ није била победа у рату која се показала само као средство за наметање материјалистичке идеологије.⁶⁰ У његовом карактеру био је наглашен хедонизам, а „његова таштина превазилазила је сваку разумну меру. Славе, величања, почести и признања, никада му није било доста” (Matunović 1997: 118–119). Преко тога је успостављао снажан додир узајамног разумевања с пасивним масама и њиховим подсвесним жељама и материјалним ишчекивањима.

„У Титовој Југославији није постојала владавина класичног комунизма, него је то био титокомунизам или титоизам” (Златић 2018: 7). Можда није лако уочити да је та персонализација безличне комунистичке владавине заправо скривени покушај остварења пусеновске слике монарха оданог светом гралу историје. О томе сведочи његов лични лекар. На прослави Нове 1976. године у загребачком хотелу

⁵⁸ Селинић, Слободан, Живот на омладинским радним акцијама у Југославији, Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе, 1–2, 2007, стр. 120.

⁵⁹ То усхићење добро је приказано у уводном архивском филмском снимку на изложби „Ка бетонској утопији: Архитектура у Југославији 1948–1980” (Toward a Concrete Utopia: Yugoslavian Architecture 1948–1980) од 15. јула 2018. до 13. јануара 2019. у музеју Модерне уметности (МОМА) у Њујорку. <<https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931>>. Исечак филма доступан је на адреси: <<https://www.archdaily.com/908777/an-expert-guide-through-momas-toward-a-concrete-utopia-architecture-in-yugoslavia-1948-nil-1980>> 29.07.2019.

⁶⁰ Зато се и за време рата и после њега Тито одлично идеолошки и политички разумео са Немцима позивајући се непрекидно на немачке класике марксизма. Истовремено је на различите начине вршио масовне егзекуције над „идеолошким непријатељем” који је обухватао цео друштвени спектар неистомишљеника од грађанске интелигенције до сељака.

Интерконтинентал Тито је пуно попио и када се у јутарњим часовима сместио у вили Загорје, без непосредног повода рекао му је:

„Докторе, вас и волим и мрзим. Морам вам рећи да ми ваша претерана самоувереност и непоштовање ауторитета смета. Међутим, она ми истовремено користи и зато прелазим преко тога. Нећу више ништа да кажем. Могу да кажем нешто што не бих желео да знате, а то нешто ми се стално намеће да вам поверим. Ја сам Фауст докторе. Ето, сад знате ко сам. Не само доктор Фауст песника Гетеа, него Фауст свих Фауста, а вама је познато да су се многи бавили Фаустом и писали о Фаусту.

При овим речима, на његовом лицу запазио сам један чудан израз и један чудан осмех у коме је било ироније, сарказма, пакости, једа и тријумфа. Поглед му је био укочен, а очи сјајне и влажне. Чинило ми се да кроз мене гледа негде у даљину. Такав изглед задржао је десетак секунди. Гледајући га пренеражено, кроз мозак ми је прострујала мисао. Фауста је посетио Мефистофел” (Matunović 1997: 279–280).

Тако је Југославија лагано престајала да буде реална земља и постајала слика окачена иза Фаустових леђа. Тито је у њој гледао филм који је сâм режирао и у коме је неприкосновено додељивао улоге. У свему је пре свега другог волео да гледа себе и једино себе. То се лепо видело и на прослави тридесетогодишњице битке на Сутјесци. Те вечери у лето 1973, „по највећој киши гледали смо филм ‘Сутјеска’ заједно са Титом који није киснуо. Посматрао је Ричарда Бартона у својој улози и вероватно уживао. Не сећам се да сам икада тако покисао. Вратио сам се у хотел мокар до голе коже, пресвукао и успут размишљао питајући се колико је покислих усијаних глава вечерас на Тјентишту?” (Чкребић 2008: 18–19).

Правећи од Југославије лични спектакл, не марећи ко ће да покисне или страда, Тито је гутао филмове и његов лични кино-оператер Александар Лека Констатиновић сведочи да му је пуштао око 270 филмова годишње.⁶¹ У Музеју Југославије, као и у другим архивима у Београду, чува се 24 милиона метара филмске траке филмова које је он гледао или сам снимео од 15. марта 1949. до 16. јануара 1980.⁶² Вероватно ниједан

⁶¹ Видети филм Миле Турајлић, *Cinema Comunista*, 2010. <<http://www.cinematikomunisto.com/>>. Такође видети: Cvijović; Đorgović 2014: 8. Доступно на адреси: <<https://www.muzej-jugoslavije.org/wp-content/uploads/2017/05/Katalog-Velika-iluzija.pdf>> 30.07.2019.

⁶² Cvijović; Đorgović 2014: 8.

владар није одгледао толико филмова. Али он је није био само гледалац, већ и актер југословенске филмске сцене. Редитељ Лордан Зафрановић говори

„како се Титово мишљење преносило на жири и публику у Пулској арени. Недавно сам и видио ту терасу гдје је Тито гледао филмове. Мене је као филмаша, а знајући да је Тито био филмофил, занимало да видим у којој је атмосфери он гледао филмове. Дошао сам на ту терасу када се спустила тама, а у то вријеме је и Тито гледао филмове. [...] Како су поред Тита на тим пројекцијама били и генерали са супругама и дјецом и остали, ја сам замишљао како се Титове реакције преносе све до Пулске арене. Кад би се Тито насмијао, заплакао или одушевио, то његово расположење преносило би се преко ових око њега даље, па онда до оних испред арене, преко оних који су чували арену, затим унутра, и онда је гледалиште исто тако реагирало са закашњењем, отприлике као радио-пренос! Тако је гледалиште реагирало исто као Тито!” (Zofranović према Subota 2006: 91).

Преко филмова преносила се Титова мисао и његово расположење на опчињено гледалиште. И глумци су знали да их Он гледа и лично и кроз цензорске комисије и да би без умиљавања том погледу тешко и постојали. Сви су они играли у истом филму који је режирао председник целулоидне државе.

Покретне слике биле су у средишту његовог живота, његова подсвест била је испуњена вестернима и акционим филмовима које је највише волео. У таквој количини утисака стварно је тешко разликовати привид од стварности. У разговору на Ванги 1969, Софији Лорен и Карлу Понтију поверио је како „радо гледа филмове, безмало сваке вечери” (Мандић 2017: 158) и да га привлаче акциони филмови, али да радо гледа и каубојске (Мандић 2017: 158). Није могао а да не буде жртва тих фантазија у којима је неминовно налазио надахнуће за сопствено одржавање на власти јер је свесно или несвесно менталне образце акционих и каубојских филмова користио као потку обрачунавања с политичким противницима.

Да би могао да влада на тај начин, морао је да измишља непријатеље које би му хајкачи, као у лову, доводили на пушкомет. Конструкцијом политичких непријатеља извлачио је двојаку корист. Народ је држао у сталној напетости причама о унутрашњим и спољашњим непријатељима, чиме је одржавао привид наставка своје борбе и оправдавао своје обрачуне с неистомишљеницима. Био је права *dramatis personae* југословенске политичке сцене. Није било важно шта прича, било је само важно да он то прича. А причао је непрекидно јер није смео да заћути да се илузија не би распршила.

Тако је настало двадесет томова његових сабраних дела. У тим његовим говорима сачувана је постистина онаква какву је разумемо 2016. када је постала реч године. У њима се јасно може читати да „симуларкум није оно што скрива истину него што скрива одсуство истине” (Bodrijar 2009: 19). Борба против политичких и других непријатеља стварала је привид о историјском кретању Југославије и способности њеног председника да се с непријатељима успешно обрачунава. На тај начин он је преточио каубојске филмове у државну политику. Тако је и његова популарност расла из године у годину, подржана медијском промоцијом, слетовима и другим „политичким спектаклима”.

Југославија је при крају свог постојања постала само спектакл. О томе сведоче Титоград и други градови названи његовим именом, топоними, споменици и меморијални центри, песме испеване њему у част, портрети у школама и јавним зградама, филмови који су га митологизовали, приповетке и романи, писмени задаци у школама и све друго што је машина производње илузија могла да избаци. Према сведочењу саветника за штампу у Титовом кабинету, Блажи Мандићу, Тито је уживао у церемонијалним дочецима и прославама у његову част. Његов рођендан славио се по три дана, пут штафете био је дуг и напоран, а догађаји дуготрајни. Он никада није показао иницијативу да се манифестације у његову част прескоче или скрате, чак се с годинама предавао „удвориштву и ласкању” (Мандић 2017: 389). Све је то уливало нове енергије спектаклу и додатно осигуравали услове за неприкосновену власт и апсолутни ауторитет.

Југословенско друштво почело је, не само симболично, да живи у једној слици – слици Друга Тита. Тако се пасивизовало, губило виталност и умртвљавало своје енергије. Суноврат је постао очигледан на свим равнима, земља се урушавала под теретом око два милиона самоуправних споразума и друштвених договора који су донети у његово време и у његово име. И од његове смрти направљен је спектакл у коме су сви учествовали као да раде најважнију ствар на свету. Годинама је час његове смрти обележаван сиренама на чији звук су сви у свим местима морали да се умртве и да као лутке непокретно један минут стоје у месту. Била је то слика сенке некадашњег живота, луткарско позориште из кога је нестајао живот. Живот је толико био рањен сликом да се и данас тешко опоравља од тога. Југославија је дисала дахом и мислила свешћу своје драмске персоне тако да није могла а да не издахне заједно с њим. После спектакла смрти земља јужних Словена притиснута тежином мртвог тела остаје без даха јер је одмах девалвирала динар 30% показујући да творевина остаје без живота. На почетку следеће

године када се појављује *Речник* средњи курс долара био је 29,42, а на њеном крају 39,03 динара што је нових 32,07% пада вредности националне валуте. У напредној земљи обиља и јефтиних кредита која се заклиње да ће остати на „Титовом путу” јер је уверена да је „и после Тита Тито” први пут почињу да се под шифром „стабилизација” јављају несташнице.

Члан редакције *Видика* пророчки пише „шта је друго ова наша стабилизација него пропаст по самој себи? Зар нас није та идеологија поставила по историји, по једном општем заборава?”⁶³ Одједном пумпе немају довољно бензина, у продавницама нема више кафе и детерџента што, рецимо, изазива прави рушилачки стампедо на Београдском сајму када је објављено да ће се тамо продавати кафа. Ишло се толико далеко да је законом због уштеде индустријски стандард за количину масти у млеку смањен с 3,2 на 2,8. Та драконска мера следила је на свој начин сличну деценију раније донесену меру Маргарет Тачер о забрани бесплатног млека у школама. Иза тога, наравно, стоји долазак фридмановске неолибералне политике, већ добро увежбане у Јужној Америци, која у руци чврсто држи мач Међународног монетарног фонда. Беспомоћно председништво СФРЈ буквално излази у сусрет свим његовим захтевима правећи несташнице без осећаја за друштвену динамику. ММФ подржан новим америчким председником, Роналдом Реганом, који застрашује свет новим оружјем неутронске бомбе, тражи наплату кредита којим је доживотни председник градио пут ка бољем животу. Обудовело колективно председништво између ММФа и саморазорног механизма који је пажљиво припреман од уставних амандмана из 1971. и устава из 1974. може само да тоне подижући царине, и да „замрзава цене” да би купило мало времена пре коначног краја који ће бити синхронизован с тријумфом неолиберализма оличеном у паду Берлинског зида. Југославија је у колапсу, издише и на политичком хоризонту јер је до 1981. затворено близу тридесет дипломатских представништава и културних центара, између осталог у Карачију, Линцу, Пном Пену, Измиру, Марсеју, Александрији, Колкати...

У таквој загробној атмосфери умртвљеног живота паралисаног у сенци апсолутне слике настајала је побуна *Речника технологије*. С једне стране пројекат *Дечаџи* (1980–1982) била је естетизовани перформанс – иронија слике Највећег Дечака–Сина, а с друге *Речник технологије* покушава да пробије покров мртвог језика, који се као трака за

⁶³ Škerović, Slobodan, *Otvoreno pismo Bori Mišeljiću*, *Student*, br. 18/28.10.1981, str. 2.

мумије увијао око живота и гушио га. То је била стварна атмосфера раног посттитоизма у којој је Југославија лагано привођена егзекуцији о којој се није смело ни мислити ни говорити, а у чију близину нико и није веровао, осим оних који су избацили паролу „И после Тита Тито”. У сваком случају, мада је питање да ли је то данас важно, Југославију нису разбили национализми, већ је њен живот утрнуо у сликама хегеловски апсолутизоване персоне и њеним псеудодioniзјским спектаклима.

Када се све то има у виду, просто је невероватно како су студенти у потпуном слепилу нападали *Речник* позивајући се на самоуправљање, марксизам, југословенство, Титов пут што сведочи колико је индоктринација на факултетима била јака. Они као да су и даље симболично приносили црвену петокраку као што су то њихови вршњаци чинили коју деценију раније. Само овог пута кроз нападе на *Речник* петокрака није приношена њему, већ је као *dance macabre* била поклоњење мртвом телу. Партија је превише добро обавила свој задатак јер да се бар неко из те генерације студената пробудио 1981. не би се могао остварити припремљени сценарио. Настављајући увиде Михаила Ђурића, писци *Речника* су у својим пратећим текстовима не само указали да ће се Југославија распасти већ и како ће се то десити. Зато су и били изложени прогону, јер то је још увек требало да буде тајна која је за обелодањивање и остварење чекала програмирани крах социјализма и све што је томе следило.

4.2. Југославија као двојник

Југославију неки сматрају, и монархију и републику, „највећим историјским достигнућем епохе просветитељства, рационализма и модерности”.⁶⁴ С друге стране, многи је виде као дугогодишњу прикривену кризу која временом више није могла да се сакрије.

„Започета као криза модернизације почетком шездесетих година, криза југословенског друштва постаје истовремени део опште кризе социјализма и структурна криза југословенског друштва. Услед системског онемогућавања њеног решавања, током седамдесетих, она се акумулира као конкретна

⁶⁴ Кљакић Љубомир, „Југославија – 100 година”, *Гозба*, Радио Београд 2, 47:30.
<<http://www.rts.rs/page/radio/ci/story/28/radio-beograd-2/3186095/gozba.html>> 29.07.2019.

југословенска манифестација кризе модернизације и опште кризе социјализма, да би се почетком осамдесетих, све оно што се генерирало од 1946. године појавило у заокруженом облику дубоке, структурне кризе југословенског друштва и политичке заједнице” (Sekelj 1993: 57).

Чини се да од самог њеног почетка није било чврсте основе за ову мултинационалну државну творевину. „Југославија је, како се показало, била епизодна двадесетовековна геополитичка стварност која је разложена у јужнословенске етнонационалне партикуле” (Кнежевић 2016: 101). Клица распадања лежи у томе што „она је настала незапамћеним ратним напором Србије а твориле су је јужнословенске нације које нису доспеле до већинског осећаја етнонационалног југословенства” (Кнежевић 2016: 98).⁶⁵ Стога преплитање националног и наднационалног идентитета није било могуће јер није настало на једнакој жртви и није било истог осећаја слободе.

„Једном створена Југославија од почетка у себи носи клице пропасти, јер у себе укључује и оне нације које је, без сна о слободи, виде само као Аустроугарску, пресликавајући је неодрживим погодбама у мртву империју да би могле одушевљено да дочекују нове освајаче. То је поткопавало саму идеју државе јужних Словена да би њен пад крајем XX века коначно изневерио утопијске енергије и уверио јужнословенске народе да слободе нема и да је све што је преостало само ћутање и покорност” (Петровић у Бошковић 2016а: 399–400).

Криза Југославије била је у њеном језику. Језик братства и јединства, стасао на брозовским шифрама које су подмазивале механизме система, већ по почетку повлачења доживотног председника осетно су нестајале пред стварним друштвеним, економским и територијалним изазовима. „Та заједница је, као што је опште познато, одбраном неодбрањивих идеолошких принципа запала у незаустављиву и фаталну кризу која је на крају исходила њеним комбативним уклањањем с историјске сцене” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 91–92). Идеолошка интерпретација марксизма која није успевала да дотакне реалност полако је доприносила одумирању југословенске државе које се прво осетило у језику, да би са смрти њеног лика – доживотног председника постало очито, а довршило се „братоубилачким” ратом који и данас има велике друштвено-политичке последице на простору некадашње утопијске савезне државе.

⁶⁵ Срби су жртвовањем за идеју Југославије своју културу практично прекрили слојевима утопистичких идеја чије последице се и данас осећају.

Својеврсно одвајање и у исто време удвајање југословенске стварности видело се у самом језику. На IX конгресу СКЈ постоји коментатор за српско-хрватски, али постоји коментатор и за хрватско-српски језик. Да ли су то два симетрична а различита језика? Цепане земље без ослонаца осетило се прво у језику а онда потврдило кроз коначно разилажење република.

Док је у то време Југославија сматрана великим историјским достигнућем *Речник технологије* одбацивао је сâм појам историје као празан одраз. Написан у форми речника, усмерио је разумевање проблема на језик који се у утопистичком ходу југословенске историје гасио. „Да комунистичка (вероватно и свака друга тоталитарна) организација функционише на ‘празно’, само преко чистих механизма организације, показује и случај њиховог распадања при најмањем удару у саму организациону схему, такође независно од садржаја тог удара” (Крстић 2018: 429). Партијска схема функционише само по одређеном механизму повиновања огледалима и не може да допусти да се било шта одвија мимо те рефлексивне стварности. Структура владавине изгубила је кључни део одласком врховног арбитра. Партија је зато морала и после Тита да одржи Тита у етосу и еросу народа јер би се с појавом других политичких притока пољуљала њена идеолошка монолитност. „У првом периоду после смрти Јосипа Броза, СКЈ је прећуткивао постојање националних и друштвених проблема у земљи. Одбрана Титовог култа била је приоритет” (Nikolić, Svetković, Tripković 2010: 29). Тако је Титов лик био заштићен законским одредбама из 1953, 1977, и 1984. (Manojlović Pintar 2014: 283–285). Партија је чинила све да задржи слику доживотног председника стварајући илузију да он још увек надгледа социјалистичке токове југословенске државе.

„Да би се традиција неговала и сачувала, 28. септембра 1984. донет је *Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита*. Он је налагао не само истицање предмета с његовим ликом, већ је прописао и да ниједан предмет (биста, фотографија, таписерија) са ликом било које друге личности у близини, не сме бити ни већих димензија ни на истакнутијем месту од предмета на коме је Титов лик” (Nikolić, Svetković, Tripković 2010: 29).

Ово је врло слично начину приказивања египатских фараона, јер су они на сликама били највећи било где да су се у простору налазили. За њих није важила логика природе, као ни за Јосипа Броза. Упућивање на лик доживотног председника се појачавало док се истовремено криза продубљивала. Она се системски прикривала и у таквој атмосфери није било лако увидети да је у њеном средишту проблем етике. Коста

Стојановић (1922: 261) пише да „опадање или рашћење јачине ма какве моралне силе може изазвати прогрес или опадање економског благостања једнога народа, може се величина, у погледу масе дотичне средине да промени, може бити опадање популације или јаче рашћење”.⁶⁶ Морално понирање политике одразило се на све токове државе која је нестајала. „Диктатура је нагомилала толико противуречности да би земља дошла у озбиљну кризу, вероватно са сломом система, и да је ‘Стари’ (како му тепају послушници), да је диктатор жив” (Крстић 2018: 373).

Речник технологије у тренутку када се у јавности не осећа како југословенска земља све јаче подрхтава, суочава се са наталоженим и окамењеним облицима и покушава да истакне етичку димензију кризе Југославије. Њега криза система очито није занимала и не претендује на политички обрачун, али опадање моралне енергије види као кључни проблем тога доба. *Речник* стога није осећао потребу да се жртвује за Југославију нити да на неки начин саобраћа с југословенством или покуша да га бар у свом тумачењу одржи. То се види у његовом разилажењу с идејама модерне државе јер уместо да се саживи с њом окреће се изразу српске средњовековне православне културе. У томе се живост његовог језика сукобила с одрвеним језиком Југославије и то је био кључни разлог за заустављање ширења тог новог језика у коме је Партија видела опасност. Било је лакше убити гласника него ухватити се у коштац с проблемима који су избијали на свим нивоима.

4.3. Партија и „мука с речима”

Културна политика друге Југославије у свом успону веома је водила рачуна о језику јер је један од њених стубова било идеолошко измишљање српскохрватског, хрватскосрпског и српскохрватско-хрватскосрпског језика (којим се говорило у Босни и Херцеговини). Да би одбранила те идеолошке утваре Партија је лингвистику од најзнатнијих лингвиста какав је Александар Белић до учитеља у основним школама

⁶⁶ У делу *Рат и прогрес* Коста Стојановић (1920: 1107) долази до увида битних за наше разумевање политике Југославије позног титоизма: „Непропорционалност у квалитетима и јачинама оних елемената, који чине праву моћ једног народа, доводи до крахова. Треба гледати и упућивати свој народ на стварност. Говорити истину свом народу задатак је правог патриоте и државника. Ласкање, преувеличавање и потцењивање крећу се страховитом брзином и лепе се за јавно мњење необично лако. Истина тешко осваја, али кад једанпут победи, она представља стечени капитал снаге једног народа. Химере воде у пропаст”.

водила чврстом руком не допуштајући призив јер је почивала на друштвеној моћи која је еманирала из њене персонализоване структуре. То се одлично види из случаја *Речника савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником* Милоша Московљевића, лингвисте, филолога, преводиоца и дипломате. Он нам је у овом разматрању и симболично важан јер се први пут један речник нашао у жижи политичке пажње. Ту се показало да речници, иако лишени наратива, својом језгровитошћу могу да се сукобе с владајућом сликом света.

То је био први случај где се у области језика реаговало због самих речи које нису биле повезане у неки идеолошки дискурс. Али политички му је учитан „националистички” дух и на основу таквог политичког читања ово дело је забрањено. *Речник* Московљевића издали су 1966. Техничка књига и Нолит. Одмах по објављивању, у њему су примећене проблематичне одреднице оцењене као исмевање система и његовог идеолошког јединства, истовремено испољавајући неприхватљиви националистички дискурс.

„У њој [књизи, прим. аут] се испољавају изразити великосрпски ставови и неправилан, потцењивачки, ненаучан и реакционаран однос према српскохрватском језику и хрватској култури и према другим националностима и народима Југославије. Књига представља напад на равноправност наших народа и њихових култура и јединство наше заједнице. Тумачење појединих појмова даје се са антисоцијалистичких позиција”.⁶⁷

Овде се суочавамо с нама значајном чињеницом да речник може да буде форма која имплицитно изражава свој политички став иако по својој природи не може да затвори неки заокружени систем. Али очито речи саме по себи имају набој који провоцира политичко тумачење. Овог пута за разлику од потоњег случаја *Речника технологије* када је проблем било идејно и лингвистичко одступање од марксизма, проблем је био у национализму. Као оправдање за напад послужила је бојазан од национализма који може да пољуља владајућу конструкцију „братства и јединства”. А национализам је био све што је одступало од интернационализма „диктатуре пролетаријата” и ишчекивања доласка комунизма као победе радничке класе која се ослободила свега што је повезује с њеним историјским коренима.

⁶⁷ ИАБ, Ф-865, К-534, Извештај поводом објављивања *Речника савременог српскохрватског књижевног језика* др Милоша Московљевића, 15. март 1966, према Вучетић 2016: 74.

Милош Стамболић, рођени брат Ивана Стамболића и један од уредника у Нолиту (и некадашњи уредник *Видика*) одмах по објављивању *Речника* Московљевића отишао је тадашњем директору Нолита, Сави Лазаревићу (официру Удбе) и рекао да је детаљно погледао књигу и „да унутра има скандалозних ствари, те да се хитно мора нешто учинити”.⁶⁸ Убрзо је обавештено Тужилаштво, а онда и ГК и ЦК СКС. Тако је цензура ишла путем: издавач, тужилаштво, партијски комитети. Именована је комисија (Милисав Ђурић, Миле Жегарац, Светозар Рикановић, Петар Оро, Живојин Берисављевић) да испита „одговорност комуниста” за ово издање (Вучетић 2016: 78). То је онда дошло до медија и „паралелно с формирањем Комисије, у *Политици* је 6. марта изашао текст њеног директора Мирка Тепавца „Читај како је написано”, у коме су приказани проблематични примери из *Речника*” (Вучетић 2016: 78–79) који стоје супротстављени „револуцији, федеративном уређењу и националној равноправности” (в. Nenadović 1998: 249). Поред многих проблематичних речи у *Речнику*, Тепавац је зачуђено приметио и су наведени „сва црквена имена и празници са њиховим великим и малим словима, али је ‘мај’ само пети месец у години” (Вучетић 2016: 79). Тепавац је озбиљним тоном додао и да „читалац, који је макар и површно, прелистао речник нашао је, благо речено, чудна значења за иначе добро познате речи и појмове”.⁶⁹ Тако је овај *Речник* постао „политички случај”, због чудних тумачења иначе свима добро познатих појмова и речи.

У социјалистичком миљеу друге Југославије, сматрало се да идеологија „великорпства” отворено прети федерацији „братства и јединства” те су пожурили да се *Речник* Московљевића што пре склони, а за грешку што је штампан кажњени су директор и главни уредник Техничке књиге, Првослав Трајковић и Живојин Јеремић. Они су искључени су из СКЈ, а директору и главном уреднику Нолита, Сави Лазаревићу и Васку Попи изречена је дисциплинска мера (Вучетић 2016: 79). Писање Московљевића осуђено је а примерци његовог *Речника* су уништени. Московљевић се од тога никада није опоравио и умро је само после две године.

Речник је одмах повучен из продаје, али како су неки примерци већ били продати, направљен је списак са адресама на које су књиге испоручене (Вучетић 2016: 80) и тако је скоро сваки примерак Московљевићевог дела уништен. Штампан је поново тек 1990. и 2000. године, али га је Мирко Тепавац, као да се у међувремену није ништа догодило

⁶⁸ ИАБ, Ф-865, К-534, Изјава Саве Лазаревића, 5. март 1966, према Вучетић 2016: 78.

⁶⁹ Тепавац Мирко, „Читај како што је написано”, *Политика*, 6. март 1966.

и као да живи у вечности комунизма дочекао с несмањеним жаром борбе против национализма, непромењеног мишљења да је политички став аутора и даље проблематичан (Вучетић 2016: 80).

Случај *Речника* др Милоша Московљевића врло је сличан случају *Речника технологије*. На оба речника острашћено се обрушавају овлашћени тумачи који у њима налазе одступања неприхватљива идејној оријентацији система социјалистичког самоуправљања и Југославији као „равноправној” заједници. Антисоцијалистички појмови уочени у *Речнику* Московљевића примећени су и још више осуђени у *Речнику технологије*. У Московљевићевом речнику

„појмови тумачени са ‘антисоцијалистичких позиција’ били су: ‘Србујем, србовати – понашати се као прави Србин; „Србождер-фоб – велики непријатељ Срба; Великосрбин – присталица великосрпске идеологије; Великосрпство – великосрпска идеологија о ослобађању и уједињењу свих крајева у којима Срби живе у једну моћну српску државу; Великохрват – присталица великохрватске идеологије; а ту су се наша и објашњења речи ‘четник’ и ‘усташа’, док је реч ‘смрдети’ била илустрована примером ‘Зглаве риба смрди: неуспех долази од руководства’”,⁷⁰

што подсећа на иронично именовање функционера као „хијерархијских мајмуна” у *Речнику технологије*. Од Дрезденског конгреса 1928. на српски национализам накомстрешена комунистичка партија није допуштала ни једно наглашавање српске културне и историјске самобитности (све је морало бити симетрично с другим народима у Југославији) тако да *Речник* није ни излазио са српским појмовима. Он је, партијској номенклатури очито несхватљиво, сувише очигледно да би било примећено, изашао са српским средњовековним изгледом, не помињући ни један појам који би могао да буде означен као „национализам”, мада се у једној одредници позива на оца Јустина Поповића који је у том тренутку архинепријатељ социјализма. То се показало као добра стратегија, јер није било оптужба за „национализам”, али је напуштање марксизма било толико очито, пролетери који по Марксу треба да донесу коначну слободу, названи су дечацима, да је Партија морала да реагује.

⁷⁰ IAB, F-865, K-534, Избор карактеристичних примера у *Речнику* др Милоша Московљевића, 3. март 1966. према Вучетић 2016: 75.

И други појмови у *Речнику технологије, друштво, огледало, историја, апокалипса, црква...*, представљали су напуштање социјалистичког појмовног система.⁷¹ Речи су очито саме по себи носиле другу слику света и зато је наметан један успављујући, ексклузиван партијски говор који је својим мантричним тоном требало да непрекидно одржава владајућу слику. Такав задатак Партије је био неупитан и зато је забрана Московљевића била тако хитра и беспризивна. У брзини и начину реакције поуздано се показивало стање Партије и дијагноза њене идеолошке будности.

О значењу речи и речника сведочи и случај књиге *Мука с речима* Милована Данојлића који се збио у деценији после *Речника* Московљевића и пре *Речника технологије*. У лето 1977. књига се појавила у независном издању Слободана Машића. Прво издање се врло брзо распродало. Критичари су је приметили на јесен и похвалили њену књижевну вредност. Али, о књизи је написано тек толико да се схвати да је реч о некаквој игри речи. Први обрачун с Данојлићевим разоткривањем обмана које иду кроз језик било је прећуткивање.

Данојлић се у овој књизи у основи бави језиком и откривањем његових слојева значења. Анализира језичке карактеристике тога тренутка и указује на појаву „дрвеног језика” у друштву. „Празно говорење некад се неговало по салонима, но сада је, ето, освојило конференцијске дворане, редакције, улицу” (Данојлић 1977: 7). Он разоткрива апстракцију идеолошког језика који се све више удаљава од стварности и замагљује је тржишним облицима који мењају значење спрема потреба. Циљ је да се онемогући да речи побуде мисли. Језик ове књиге узнемирио је политичке центре јер су се према речима писца у радио емисији тридесет и осам година касније они тада „препознали у критици бирократског језика, то јест политичког језика”.⁷² Вероватно их је погодило овакво разоткривање кроз језик.

„Какогод наопаке представе о овоме или ономе имао, појединац ретко може да нашкоди озбиљније. Неволња почиње кад се импровизовању склони

⁷¹ Данас, када социјалистички систем није тема коју везујемо за *Речник технологије*, у њему откривамо једну ширу антиципирајућу слику – причама о крају он је предвидео крај система (Југославије) који је онда уследио, али и крај ере модернизма када долази нови талас технологије.

⁷² Данојлић том приликом помиње и један драги случај када је на аутобуској станици у Београду случајно чуо разговор двојице пријатеља где је један другоме препоручивао књигу *Мука с речима*. Није знао тачан наслов већ је помињао „Муке речи”, имена писца није могао да се сети али је пријатељу нагласио да ту књигу мора да прочита. Да читалац запамти књигу, а не зна име њеног аутора Данојлић истиче као највећу част за писца. Разговор с Милованом Данојлићем о књизи *Мука с речима*, емисија „Код два бела голуба”, Радио Београд, 24. децембар 2015. <<http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/23/radio-beograd-1/2143144/kod-dva-bela-goluba.html>> 20.08.2019.

духови докопају власти, и кад збрку у својим главама повежу са неком мање или више прикладном идеологијом. Личне склоности и одбојности тада се преводе у законска акта, у наредбе” (Данојлић 1977: 31).

У кратком али прецизном слову о језику, Данојлић се не устеже да проговори о празнословљу које води једино у обмањивање. „Бићима и стварима управљају они који говоре неразумљиво; они су у дослуху са влашћу. Посвећивање у политику почиње улажењем у њен језик. Треба слушати, и понављати” (Данојлић 1977: 48). Данојлић је добро прочитао механизме власти. „Циљ је: овладати језиком власти” (Данојлић 1977: 21). У тренутку када Партија у владавини позног титоизма већ има устаљене шифре које понавља на састанцима и у штампи, *Мука с речима* разоткрива њихове окамењене и бесмислене фразе, апстракције и туђице којима жртвују језик на олтару спектакла политичке и идеолошке моћи.

На језичке опаске у овом књижевном делу реагује директор Југословенског института за новинарство који је међу редовима уочио критику новинарства. Њега је узнемирила ова критика шифрованог политичког језика коју Данојлић у једном делу оснажује Јонесковом оценом:

„Читање политичких информација исцрпљује и убија. У једном недавно објављеном чланку Јонеско је појаву овако видео и оценио:

‘У политичкој пропаганди, на свим нивоима, језик је удешен тако да скрије истину, да превари, да насамари. Чим је неко „политизован”, темељно лаже. То важи за пропаганду, за рекламе, за новинарство. За политичко новинарство, наравно. Демистификовање идеолошког и политичког језика титански је подухват, „немогући задатак”. Ствар је утолико мучнија што многи од оних који се издају за демистификаторе чине све да би вас обманули. Обмањују вас чак и при дефинисању демистификације” (Данојлић 1977: 34).

Овакво тумачење језика и удар на партијске и новинарске шифре био је повод да се ускоро закаже расправа „Данојлићево виђење улоге југословенског новинарства”. Данојлић је *Муком с речима* ударио у сам темељ политичке лингвистике југословенског друштва и указао на ове речи пуне „буке и беса” баш као у Шекспировој трагедији не значе ништа.

Бирократска реторика је као прашина прекривала значења речи и потискивала њихову природу. Данојлић је уочио надувавање речи без значења и корена, које само обмањују својим маскама, на шта ће неку годину касније указати и *Речник технологије*.

„Људи су однекуд схватили да се и простим натрпавањем речи може штошта изразити: или су се понадали да ће квантитет, сам од себе, прећи у квалитет” (Данојлић 1977: 7).

До сличних увида независно долази и Драган Крстић који у свом дневнику 22. септембра 1981. осећа политички *quidproquo* језика:

„Политички текстови увек имају нешто фасцинантно, језик је просто фантастичан, има у њему нечег надреалистичког, а ипак кореспондентног са реалношћу. Ако се ти текстови посматрају уметничког становишта, испадају бољи, доследнији концептима надреалистичке уметности од текстова писаних са уметничким и надреалистичким претензијама. Ако би се направила једна антологија тих (првобитно политичких) текстова, и ако би после извесног времена били стављени у уметнички контекст, деловали би узбудљивије од првобитно написаних надреалистичких текстова са уметничким аспирацијама. Уосталом, надреалисти (они су дати у нашем времену) никада, ни у једној земљи, нису били далеко од политике, стално су се са њом мешали, а сада се и политика меша у надреализам – то је двострука мешавина, и с једне и с друге стране” (Крстић 2018: 373).

Отуда не чуди закључак Милована Данојлића у *Муци с речима* да је „споразумевање могућно једино по цену прихватања читавог низа обмана” (Данојлић 1977: 49). Празни концепти само су прикривали урушавање утопијских замисли и способности Партије да остане на путу који је сама градила. „Језик се своди на неразмрсиву мрежу таутологија: наш пут је добар зато што је исправан, а исправан зато што је напредан, а напредан јер је једино могућ, а једино могућ самим тим што је наш. Круг је затворен” (Данојлић 1977: 46). Речи нису могле да покрену никакву енергију јер никакво значење није било иза њих. Језик се свео на идеолошко оруђе за подвлачење граница моћи, између онога ко влада и онога над којим се влада.

„Сви смо ми, ко мање ко више, жртве владајућег језика свог времена. Давимо се у изанђалим формулама, улећемо у замке привидно непобитних истина, дишемо ваздух загађен отпадним језичким материјалом што га идеологија, популарна наука, новине, привредна пропаганда и други облици проучавања, то јест убеђивања, иза себе остављају” (Данојлић 1977: 39).

Данојлић је добро проценио да постоје „владајуће речи” које се користе у циљу овладавања стварношћу, било политичком или неком другом. „Жели ли ко да се укључи

у ту мрежу саобраћања, треба једноставно да пристане на изговарање владајућих синтагми” (Данојлић 1977: 39). Драган Крстић (2018: 428) примећује да

„комунисти стално раде са два језика, најмање два, и да имају барем два општа нивоа извођења. Парадоксално је у њиховом понашању што уопште ни не верују у званични језик, што и јесте главни услов њиховог беспрекорног организованог функционисања, јер тада, у тој неверици, њихово понашање једино зависи од организационих механизма, и није ометено никаквим значењима, па према томе ни разликама у употреби значења и језика уопште. У тим психолошким условима све је подређено деловању чистих организационих механизма, па читава организација тече глатко и неузнемиравано од било каквих садржаја организованости”.

Отуда не чуди што у књизи *Мука с речима* проблем језика Данојлић тумачи као проблем етике. Његов оглед о језику није добро прихваћен у политичкој јавности. Он је на конкретним примерима указао на замагљивање значења с јединим циљем да се читалац или слушалац обмане. Због тога је књига била нападана, али је и због тога доживела више издања.

Мука с речима указала је на кривотворење речи које умртвљују све односе, као и ширење незнања с позиција моћи кроз њихову рефлексију, а *Речник технологије*, свестан те кризе, понудио је излаз у речима које кружним повезивањем удахњују живот умореном језику. *Мука с речима* указала је на замагљеност партијског језика, а *Речник технологије* потврдио да постоји прикривен страх од речи које Партија није имала у свом вокабулару.

„Партија је била сасвим свесна да више не може да задржи контролу само преко изанђалог кардељевског језика који више није означавао ништа. Њих није узнемирио неки посебан појам, већ склоп свих појмова, сам језик. Није толико била у питању ниједна одредница, већ што је неко проговорио другим речима, што се појавио нови језик, који је био кадар, више од свега другог, да новим очима сагледа стварност”.⁷³

Партију је узнемиравала појава било каквог језика који излази ван њених идејних оквира. У томе је видела опирање њеним механизмима деловања. Зато су ова дела о речима наишла на исукани мач Партије спремне да се обрачуна са ударом на њене

⁷³ <<https://www.danas.rs/nedelja/duh-vremena-i-recnik-tehnologije/>> 20.8.2019.

кодове. Оно што *Речник технологије* одваја од ова два случаја тумачења речи које видимо у Московљевићевом *Речнику* и Данојлићевој *Муци с речима* јесте прво виша раван уопштавања, рекло би се метаниво приступа језику, као и то што се јавља у другом периоду партијске владавине – после смрти њеног доживотног председника, односно у првој години раног посттитоизма. У реакцији Партије може се уочити не само колико јој је стало до својих језичких кодова, већ се открива и промена у динамици партијске реакције на идеолошке „случајеве”.

На *Речник* Московљевића реаговало се истог дана када је објављен. На *Речник технологије* више од шест месеци по његовом објављивању. То само по себи говори да је *Речник* сложеније дело које је захтевало дужу идеолошку и теоријску припрему, али и да Партија постаје инертнија и њена реакција мање будна. Како је *Речник* избегао цензуру 1981. и зашто је прошло пола године да дође на тапет Партије? Ко је тада указао на његов субверзивни садржај? Сва су то питања која чине овај случај много сложенијим. Постоји могућност да те 1981. *Речник* нико није разумео. Или да су кланови у Србији заузимали своје позиције после Титове смрти и да су били заузети планирањем преузимања власти те су на тренутак изгубили из вида универзитетска и јавна гласила. *Речник* Московљевића је зауставио Милош Стамболић. За *Речник технологије* побринули су се омладинци из редова клана Ивана Стамболића, а даље извршење коначне пресуде преузели они блиски клану Марковић–Милошевић. Очито је да се *Речник технологије* у том тренутку сукобио с много јачом политичком и идеолошком струјом која ће се у раду на овом случају још више учврстити у својим амбицијама и политичкој моћи.

Рекло би се да те деценије Партија у култури делује спорије и мекше и некако, слутећи промене које ће доћи падом владара с трона, с устезањем. Не појављује се сама, већ у први план гура стручне асоцијације и медије да унисано оптуже и спрече сваку мисао која може да угрози систем партијског руковођења. У сваком случају, „током читаве 1981. ,’Речник технологије’ не изазива никакву јавну реакцију, већ наилази на тотално прећуткивање” (Пироћанац 2012: 121) пре него што ће га „идеолошко сучељавање” почетком 1982. осудити на тродеценијски мук.

Када се ова три речника и реакције на њих доведу у везу, из свега се види да се у Југославији никада није стварно заживео систем вештачких језика до кога је Партији било стало, тако да је она сталном интервентним „обрачунавањима” с национализмом и антисоцијализмом морала да га вештачки одржава у животу. Али учинак Партије постаје

све мањи. Њена моћ да се непосредно обруши на неприхватљиво деловање очито слаби. То указује на велике скривене пукотине у систему и ови случајеви, повезани с речницима и речима, добро оцртавају идеолошку атмосферу која је владала у другој Југославији. Друга Југославија се снажно ослањала на идеологију, пре свега марксизма, и зато су њој све идеолошке контроверзе биле веома значајне. Она је на тај начин бранила своје темеље који су се налазили у процесима модернизације и који су и легитимисали политички пројект напуштања свега „старог” и окретања ка „новом”. Та транзиција била је основ југословенске политичке реторике. „Култура владања и краљевином и републиком Југославијом била је заснована на политици модернизације. Модернизација је наравно стара просветитељска идеја и њени антрополошки нагласци су рационализам, неприкосновеност ега као субјекта, свођење квалитета на квантитет, премоћ дела над целином, превазилажење традиције и драма атеизације” (Петровић у Бошковић 2016а: 400).

Модернизација се у овом раздобљу остваривала кроз идеологију комунизма, праксу социјализма, самоуправљање, једнакост, индустријализацију, напуштање села, братство и јединство, владајући атеизам и потискивање религије из јавне сфере. То су били кодови владавине тито-комунизма. „Шифре су се односиле и на важна друштвена питања: *стезање каиша, привредна реформа, реформски курс*, борба против разних појава и тенденција, биле су сталне фразе којима је прикриван стварни курс криптократије” (Златић 2018: 8). Све то бачено је на поприште непрестаних у себи противречних борби против капитализма и реалног социјализма, свих врста идеолошких „скретања” и „унутрашњих непријатеља”, национализма и традиционализма, као и либерализма. Те борбе су давале унутарњу динамику целом друштву, али су истовремено отварале преширок идеолошки фронт који је исцртавао једну антиномијску перспективу која се самим политичким средствима није могла превазићи. Југославија је притиснута с *dramatis personae* која је спречавала природно одвијање политичког и друштвеног живота, сводећи га добрим делом на политички театар, изнуђено стварала антиномије с којима није могла да изађе на крај. Решења су као у античкој трагедији у доба декаденције долазила искључиво као *deus ex machina* кроз персоналност, маску председника који је у себи као *dramatic personae*, сједињавао и разрешавао супротности. У том смислу сама земља је стицала својеврсни утварни карактер, а као једини реалитет појављивао се њен председник који се историјски остваривао у скоро сакралном тројединству председника, шефа партије и врховног команданата војске. То је наравно

неминовно водило кризи јер се драмски ентитет председника разилазио с нестишљивим токовима живота који нису реаговали на празан језик.

„Тамо где тај ‘празан’ језик није могућ, комунистичке партије имају знатних тешкоћа, у сваком случају њихова организација у тим областима понашања ни издалека није онако ефикасна као у политици, где је ‘непостојећи’ језик не само могућ, већ и пожељан, и када, у тој политичкој делатности, комунистичка организација беспрекорно функционише. Али у привреди, на пример, где се захтева ипак неки садржај, где појмови морају бити одређенији, а речи имати какво-такво значење, комунистичке партије по правилу имају сасвим скромне резултате” (Крстић 2018: 429–430).

Данас, само пола века после, није јасно на шта су се ове југословенске и титоистичке шифре заиста односиле јер су чак и тада оне биле јасне (ако заиста јесу) само врховној партијској номенклатури. Због надувавања мехура титоизма њихова значења распршила су се пре него што је двадесети век издахнуо. Највећи парадокс лежи у томе што се после неколико деценија не зна тачно ко је био иза главне шифре југословенског друштва, Јосипа Броза Тита.

4.4. Побуне пре и уочи *Речника технологије*

Тако замишљена Југославија у напетости драмске персоне и саме политичке представе је најпре идеолошки почињала да се разграђује с врха пирамиде моћи. На сукобе и антиномије су стављане идеолошке глазуре уз стално ишчекивање резултата које ће дати у уставу записана категорија „диктатуре пролетаријата” и борба против „непријатеља” који то спречава. Била је то нека врста опсадног стања с мером дозирањем да не би покренуло реакцију спречавану и специфичном расподелом друштвеног богатства уз његову концентрацију у рукама појединаца који су оличавали партију на власти. Било је потребно одржати мирно стање да би испод површине токови урушавања могли несметано да теку. Али јасна идеолошка слика социјалистичке Југославије почела је да се замућује у различитим „левим” и „десним” „гибањима” уз претњу да доведу до кризе која се не би могла премостити идејним средствима. Проблем се пре свега налазио у камену искушења за свако друштво – питању да ли је оно довољно снажно да на своје вредности и пројекције приволи млади нараштај. Броз је добио Други светски рат с

омладином која је васпитана у Краљевини Југославији, а сада је требало доказати да та омладина може да буде делотворна на основу моралног и идеолошког кодекса који је нудила социјалистичка земља у којој влада радничка класа и комунистичка партија као њен регент све до историјске зрелости.

Да у другој половини XX века с омладином у најбољем од свих поредака, како је Југославија волела да мисли о себи, постоје проблеми видело се у студентским демонстрацијама у Београду и на Косову. Немири који су изненада Југославију тргли из њеног комунистичког сна прерасли су у штрајк студената Универзитета у Београду. Почели су у ноћи између другог и трећег јуна у Студентском граду, а „повод за демонстрације била је једна туча, а начин гушења демонстрација био је повод за штрајк” (Роров 1990а: 15). Туча је избила уочи заказане приредбе „Караван је ваш”. Уместо на отвореном, због кише је требало да се одржи у сали Радничког универзитета, с ограниченим бројем посетилаца. Пред почетак приредбе, студенти (који нису били обавештени да је због ограниченог броја места улаз дозвољен само бригадистима) ушли су у сукоб с редарима. Међу студентима је овај наизглед безначајан повод пробудио већ присутно незадовољство лошим условима за живот и рад. Почиње комешање, стиже и милиција. „Убрзо долази до туче између милиционера, с једне, и студената и грађана, с друге стране” (Роров 1990а: 16). Туча у току ноћи поприма веће размере, има повређених и рањених. Заоштрава се сукоб и у току ноћи „Танјуг издаје саопштење, које је објављено у јутарњој штампи, а према којем је кривица за »инциденте« сваљена на студенте” (Роров 1990а: 16). Следећег дана, 3. јуна, почиње штрајк студената. Почетак је обележен митингом у Студентском граду који почиње мало после 8 часова ујутру где поред студената присуствују и професори, проректори и чланови Универзитетског одбора и Универзитетског комитета. „Са митинга, на предлог већине говорника, студенти крећу ка Београду, да би на тргу Маркса и Енгелса одржали *мирне демонстрације* и формулисали своје захтеве” (Роров 1990а: 17). Циљ је био да дођу до Скупштине Југославије где ће се размотрити њихови услови.

Студенти формирају Акциони одбор, следе њихови захтеви, преговори, туча с милицијом, а на факултетима се одржавају зборови. Штрајк се шири и по већим универзитетским центрима – у Сарајеву, Загребу и Љубљани и има комунистички карактер: захтеви су били усмерени ка радикализацији комунистичких решења за друштвене проблеме као што су незапосленост, привилегије функционера, равноправност, друштвена слобода, демократија. „Слобода, једнакост, демократија и

самоуправљање су полазне идеје и студентског покрета и темељна начела два кључна документа савременог југословенског друштва – ПРОГРАМА СКЈ и УСТАВА СФРЈ” (Роров 1990а: 55).

Била је то прилика да младо поколење потврди свој излазак на историјску сцену, јер био је то заправо први нараштај одрастао и васпитаван у социјалистичкој Југославији. Видело се и по томе што су студенти за остварење својих захтева предлагали мере које су у великој мери биле апстрактне. По карактеру то је била студентска побуна која се у складу са васпитањем које је омладина добила у школама кретала дозвољеним идеолошким коридорима тражећи само исправљање или појачавање неких њихових вектора. Она није видела скоро ништа изван идеологије која је предавана по школама и ширена на партијским форумима. У студентским демонстрацијама „јасно су дефинисани битни циљеви успостављања социјалистичког поретка: подруштвљење економије и политике, успостављање власти радничке класе на свим нивоима глобалног друштва, засноване на друштвеној својини и расподели према раду, јавна демократска контрола делатности органа власти и средстава масовних комуникација и укидање класног карактера система образовања” (Роров 1990б: 22). Није било нових идеја, већ се тражила боља примена марксистичке идеологије. Иза Маркса и Енгелса, а после ће се видети и Тита, студенти тог времена нису много видели.

Ова седмодневна студентска побуна је скоро у потпуности следила партијски наратив марксизма и тражила остварење свих оних програмских циљева које је Маркс поставио у *Комунистичком манифесту* (1848). Студенти су били већи марксисти и од самог Маркса. Вишедеценијска партијска пропаганда, марксистичко образовање у школама, непрекидно понављање идеолошких мантри дали су свој резултат. Омладина као да је била у марксистичком трансу убеђена да се у марксизму налазе кључеви историје, а да је кључар нико други до народни херој Тито који их без сумње води у бољу будућност. Била су у том контексту поновљена општа места захтева за „превазилажење друштвених противречности” уз опрезно избегавање да се наведу те противречности, за демократизацију друштва, без конкретних предлога за њено остварење осим појачавања диктатуре пролетаријата, већу социјалну правду, али не и враћање приватне имовине конфисковане револуцијом, укидање „нове класе” и „црвене буржоазије” без реституције, смањење урбане незапослености, без идеје да се она смањи оживљавањем села, и бољу социјалну заштиту.

Ови студентски немири захватили су тада многе земље, а у Југославији су представљали и понављање образаца са Запада у препознатљивим формама. „Уз, мање или више, значајне разлике у погледу својстава студентских акција у различитим градовима, остварен је знатан степен *идејног* јединства, како у осуди примене насиља над студентима и уопште у решавању друштвених противречности, тако и у настојању да се успоставе принципи социјалистичке демократије” (Роров 1990b: 23). Тако је ово ослобађање било ипак више окретање искуству Запада и опонашање тамошњих метода друштвених борби. Осим немачких идеолога на протестима ниједно име српског научника или протагониста социјалдемократије није поменуто – ни Светозар Марковић, Димитрије Туцовић, ни Драгиша Лапчевић, ни Душан Поповић..., сви они који су се у претходним временима успешно борили и остварили конкретне вредности и облике друштвене слободе. Та традиција је била скривена и од Маркса побуњени студенти нису видели ништа, а најмање своју културу која је имала најбогатију традицију критичке социјалдемократије. У том смислу то је више било пристајање него побуна, односно, боље речено побуна је била спољашња форма унутарњег потпуног пристанка.

Захтеви студената шездесетосме нису произишавали из осећања живота и места, теоријске упућености и слободне мисли, већ из школски и партијски наметнуте литературе. И поред тога што није била реч о партијској програмираној опозицији, студенти су кроз своје захтеве дали легитимитет постојећем систему вредности који је лепим жељама поплочавао пут у пакао. Они су се обратили политичкој номенклатури од које су тражили „већу социјалну правду”, иако је било јасно да је она извор друштвених неправди, а не народу који је остао сасвим неузнемирен и непокренут захтевима који су изречени. У најбољем случају обратили су се делу народа који се звао „радничка класа”. Било је очито да марксизам не може да покрене народ и да су инсистирањем на марксизму студенти одвојили себе од народа. Сама побуна имала је иконографију социјалистичке литије јер су се студенти кретали „носећи слику Председника Републике, државну и партијску заставу, певајући химну и Интернационалу. И ‘Друже Тито ми ти се кунемо’...” (Роров 1990a: 17). Међу студентима је и функционер Вељко Влаховић. „Студенти Влаховића дочекују речима: ‘Вељко води нас!’, ‘Тито би нас водио!’” (Роров 1990a: 17).

Партија је морала бити задовољна када је видела да су студенти до сржи прожети марксистичким погледом на свет, а да не налазе никаква надахнућа у култури своје земље. Номенклатура је извесно схватила да је побуна без обзира на њен политички

исход њена суштинска победа. „Током штрајка и других студентских акција, тих дана, настали су посебни политички програми, познати под називом ‘студентски захтеви’ и аутономни облици самоорганизовања (акциони одбори и зборови)” (Роров 1990b: 22). Документи студентског протеста „Проглас студентима и грађанима Београда” и „Резолуција студентских револуција” више су личили на марксистички политички манифест XIX века него на револуцију вођену самосвесном побуном младих снага која има у виду задате услове и стварне циљеве. Она напросто није деловала ван постојеће политичке матрице, којој су на крају крајева, привидно опирајући се заправо и тежили што се најбоље видело у потоњем „маршу кроз институције” њених протагониста. Ослобођена свежа енергија искоришћена је захваљујући деловању *dramatis personae* за козметичку реформу и демократизацију социјализма, а да ништа садржајно није из ње проистекло. Партији више није било ни потребно, циљ је већ био остварен.

После седам дана ћутања од почетка побуне, у вечерњим часовима 9. јуна 1968, студентима и грађанима се не лично, већ путем телевизије обратио Председник. Саслушавши његово драмски уверљиво обраћање (саосећајно према студентима које је по његовој наредби тукла полиција), студенти су се повукли да би наставили да с Партијом ишчекују боље сутра. Захвални на подршци, уместо парола које су до тада незадовољно узвикивали, клицали су Персони чију неприкосновену власт никада нису доводили у питање. Уз стару–нову паролу „Ми смо Титови, Тито је наш” театрално су се хватали у Козарачко коло. Славило се до дубоко у ноћ. Демонстрације су после овог сценски добро осмишљеног наступа обустављене.⁷⁴ Нико није имао већу моћ од оне која се одозго спуштала као *deus ex machina*.

Студентска револуција из шездесетосме историја ће настојати да у складу с Титовим ставом упамти као катализатор промена, историјски покрет универзитетских снага... „Према виђењу Д. Ђосића, студентски покрет није био толико значајан по новим идејама, колико ‘по томе што је навестио једну изванредно бурну и снажну

⁷⁴ Упркос Титовој „подршци” репресија је пратила и ову револуцију. Пети ванредни број *Студента* (25. јун 1968) трајно је забрањен за разлику од прва четири ванредна броја који су привремено забрањени, а редакција је смењена. „После распуштања, тачније речено самораспуштања што је плод, мање или више суптилне манипулације јунским студентским покретом следило је ‘по линији власти’ упорно настојање да се избришу његови трагови и спречи, евентуално, обнављање. Најпре су разбијени облици самоорганизовања (акциони одбори), затим је оспорена самосвојност студентских програма (‘захтева’), забрањивани су омладински и студентски листови и часописи, смењивање или реорганизоване редакције, следила су честа полицијска и друга саслушавања учесника јунских акција (тражена нека илегална организација?!), следе и хапшења, административне казне, одузимање пасоша, упад полиције и претрес Филозофског факултета у Београду...”) (Роров 1990b: 25).

революционарну тежњу генерације која хоће да постане историјски субјект'. Према његовом мишљењу, студентски покрет је првенствено значајан као 'снажно морално врело' и 'инспирација нашој култури уопште'" (Роров 1990а: 13). Студентска буна угушена после само недељу дана обраћањем и подршком Председника Републике, осим носталгије и еха револуционарних усклика, заправо није много донела. Захтеви су били уопштени, јер студентски покрет сем буке и беса није у себи имао ништа аутохтоно што би се наставило на традицију политичких борби на Универзитету у Београду и у Србији. Октроисани идеолошки речник којим се покрет служио није био кадар да изрази ни проблеме југословенског, а камоли српског друштва који су се огледали пре свега у језику. Језик владајуће идеологије био је нејасан, изобличен у механизмима трансмисије моћи. Студенти се нису побунили против флоскула „идејна опредељења”, „наша идеологија”, „самоуправљање”, „братство и јединство”, „одговорно деловање комуниста”, „социјалистички морал”... И сâмо обраћање Председника које је обуздало демонстранте садржи нејасне, опште, чак двосмислене поруке праћене противречном политиком – многи су подржани, а неки учесници демонстрација кажњени. Студенти су били далеко од тога да примете да је проблем југословенске државе непосредно повезан с њеним коинеом (идеологизованим наднационалним језиком) у чијим се испразним конструкцијама није могао назрети никакав излаз, већ само реторика која се распадала у бројним апсурдима. Југословенски релативизовани језик, усуд вавилонске куле, пратио је њену политику компромиса, као и потоњи талас постмодерног технолошког напретка чији је темпо диктирао Запад. Несвесни саморазорне политике Југославије, док су тражили боље услове за себе, студенти–револуционари самоуверено су се предавали колективном духу времена не увиђајући да сами себе и своје друштво везују у чвор.

Ако се може говорити о последицама студентске револуције у Београду, ваља указати да се оне виде у појачаној осетљивости друштвене номенклатуре.⁷⁵ После немира 1968. Партија је постала осетљивија спрема студентских идејних и друштвених струјања и помније је пратила студентску штампу. Студентска гласила стекла су посебно место у политичком систему јер је Партија будно мотрила шта и ко пише у њима да би

⁷⁵ Док трају студентске демонстрације, на састанку 4. јуна у Градском комитету СКС председавајући Александар Бакочевећ подржава захтеве студената али истиче „да је цела акција прерасла у покрет који је уперен против нашег система, као што су 'Доле Тито', 'Доле СКЈ' итд" (Роров 1990а: 30). Он је био забринут због неких противсистемских деловања у оквиру демонстрација и остаје упамћена његова изјава „Револуција је крвљу добијена, Револуција ће се крвљу бранити" (Роров 1990а: 30). Иако оправдава студентске захтеве, Партија будно мотри на активности које би могле да је угрозе, спремна да реагује.

на време опазила знаке промена. Редакције тих гласила постале су својеврсна кадровска школа из које се ишло даље у установе система, а у њих су могли по правилу да уђу само чланови Партије који су показивали будност и приврженост.

Када се гледа историјски ток догађаја, види се да су студентске демонстрације довеле само до уставних амандмана 1971. који су даље почели да разлабљују Федерацију. Томе је следила и озбиљна репресија јер је 1972. јасно испољеном вољом генералног секретара Партије у затвор због политичког неслагања послат професор Михаило Ђурић с Правног факултета, јер је указао да је Југославија уставним амандманима практично већ разбијена и да је постала само географски појам. То је свакако најсмелије интелектуално иступање после нечувене моралне храбрости и доследности професора Драгољуба Јовановића, а пре *Речника технологије* који излази с истим мишљу поводом судбине Југославије. Ђурићев став се није уклапао у титоистички опозициони матрикс разглабања о „слабостима и проблемима” и чије се тврдо, бескомпромисно предсказање у потпуности остварило. Како добро указује Петар Божовић (2019: 24) „случај Михаила Ђурића је круцијално питање наше интелигенције. Тада је требало да сви стану иза њега, јер се тада рушила Југославија. Сва руководства су ћутала и нису препознала прилику да се у Србији оформи једна група људи, интелектуалаца, који би била спремна опозиција за времена која тек долазе”. Овај случај као лакмус показује да је тада, само три године после студентског симулакрума револуције постајала само лажна, конструисана опозиција која је бежала од суочавања са стварним догађајима губећи се у црноталасној критици владајућих апстракција. Веома је значајно да професор Ђурић у свом иступању заправо и не жели да говори о уставним амандманима, да уопште улази у партијски дискурс, него указује да је реч само о привиду чија критика га само продубљује. Он чак употребљава лепу реч „смутње” назвавши своје иступање „Смишљене смутње” у две речи тако можда најбоље карактеришући целокупну политику Партије. У њему каже:

„Више него било шта друго, данас је неопходно отрежњење српског народа од заблуда прошлости. Да би могао да преживи сва данашња искушења, да би могао да се одржи усред бујице у коју је гурнут, српски народ мора да се окрене себи, мора почети да се бори за свој опасно угрожени национални идентитет и интегритет. То је основни предуслов његовог даљег историјског самопотврђивања. Према томе, не треба расправљати о поднетом тексту уставне промене, нити се бавити његовим језичким исправљањем и дотеривањем, већ

треба тражити, треба захтевати, треба се залагати за доношење неких других, озбиљнијих, одговорнијих, историјски заснованих решења.”⁷⁶

Колико је то различито од апстрактног студентског протестантизма из 1968. који непосредно води уставним амандманима као прелудијуму распада. Реторика студентског протеста у поређењу са звонима последњих времена којима одзвања иступање професора Ђурића изгледа као звецкање звонца и прапорца. У том контрасту најбоље се види домашај студентске побуне. *Речник* који настаје више од деценије касније ни у слову ни у духу зато се и не осврће на студентску „побуну”. Он као да је у свему следио Ђурића, јер је на неочекиван начин окренуо српску културу себи, тражећи њен идентитет у дубљим слојевима заборавља, прекидајући на тај начин опсесивно преписивање увезених идеолошких и културолошких наратива. *Речник* и јесте отржењење, већ и због тога што се, попут Ђурића, и не осврће на задате партијске текстове и њихов вокабулар, већ на њих гледа као на обичне смутње на које не треба трошити време. Стога би се могло рећи да је *Речник технологије* на најбољи начин, појмовно и представно, наставио и остварио мисао Михаила Ђурића. Ми отуда налазимо да самосвојна српска интелектуална нит повезује Драгољуба Јовановића, Михаила Ђурића и *Речник технологије*. Између заиста не видимо ништа што би имало једнаку снагу самоодређења. Наравно, *Речник* не верује у „историјско самопотврђивање” јер као и Платон сматра да је једина истина бића у њиховом нестајању. Потврђивање може да буде једино лично, а историја је само криво огледало у коме се то види.

Да би се некако разводнила и релативизовала тежина моралне речи Михаила Ђурића и његово утамничење, Партија је у име идеолошке нетрпељивости 1975. сменила групу професора марксиста – хуманиста с Филозофског факултета Универзитета у Београду. Тактика *divide et impera*, прво 68. прихватити захтеве студената, а потом 75. одбацили мишљења професора⁷⁷, а у средишту прикрити профетску реч професора Ђурића, била је делотворно и промишљено примењена на Универзитету у Београду. Студенти из 68. већ су били намирени унутар система и нису реаговали на ова догађања тако да је Универзитет почео да се лагано етички урушава, а критичка мисао постаје

⁷⁶ Михаило Ђурић, *Смишљене смутње*, У: Часлав Копривица, Михаило Ђурић – класична фигура у оскудно доба, *Благодарје* 6/2019, стр. 14.

⁷⁷ „Сам Тито је, пак, и то је донекле позната чињеница, годинама захтевао да се избаце са универзитета ‘кваритељи омладине’, што се и догодило 1975. године, када је са Филозофског факултета у Београду удаљена ‘група професора’” (Роров 1990b: IV–V).

врло ретко присутна. Дубина пада видела се већ 1971. године. Док траје хајка на професора Ђурића, Универзитет генералног секретара Партије, који му спрема затвор јер је проникао у његове разорне планове, проглашава за почасног доктора. И власти Универзитета, као и студенти били су до краја предани обредном заклињању идолу радничке класе који им је на њихове очи демонтирао државу проповедајући „братство и јединство”.

Изнад свега је вазда лебдео партијски тамни облак и ничим ограничена воља протагониста Партије. Али док се све рушило, опозиција смирена привилегијама и даље је програмски веровала у концепт Југославије настојећи да прикаже да је реч само о неким девијацијама које се могу исправити „повратком изворном марксизму”. Она је наставила да као апстрактна супротност и даље производи исту слику до које је владајућој партији било стало. Тако се губило време јер опозиција није учавала системски рад на растакању земље. Филозофи око часописа *Праксис*⁷⁸ тражили су више марксизма с људским ликом, а филмски црни талас је показивао ликове с друштвеног дна провоцирајући иконографију „најбољег поретка” без икаквог сагледавања шта се заиста догађа. „Ако су нечим били незадовољни [аутори црноталасног филма, прим. аут] – то је било недовољно присуство комунизма у тзв. реалном социјализму. Ово њихово опредељење се препознаје по иконографском асортиману који је био у супротности са оним који је био подразумеван у доба соцреализма: депоније живота, запуштени амбијенти, беспризорне личности без било каквог хуманитета – значиле су опреку само на нивоу кинематографије, а не на нивоу идеолошког опредељења” (Златић 2018: 26). „Српски националисти” објављивали су тиражне књиге и приређивали изложбе и трибине за шта су били награђивани синекурама и другим материјалним благодатима. Била је то права престабилизвана хармонија и лукавство ума једнопартијског социјалистичког поретка где су сви имали своје углавном удобно место.

Најзначајније у побуни на Универзитету у Београду и догађајима који су уследили је да не само да није довела у питање драмску маску већ је својим исходом у потпуности потврдила и ојачала њену историјску и сценску надмоћ. „Латинка Перовић

⁷⁸ *Речник технологије* се у том смислу идејно разилази и с праксисовцима. „Очигледно да аутори *Речника технологије* нису били под непосредним утицајем праксисоваца. Разлика између младих људи окупљених око *Видика* и старијих филозофа праксис оријентације била је у томе што су праксисовци, као и етаблирани ‘меки’ и ‘тврди’ марксисти, себе и друге уверавали да ће Југославија да опстане као револуционарни покрет и правдени поредак политичке заједнице, докле аутори *Речника* нису” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 64).

пише о Титовој позицији након смиревања студентских демонстрација 1968: ‘Тито је опет могао рећи да једино он изражава аутентичне интересе маса и још једном, оптужио је своје сараднике за непослушност’” (Јовић 2003: 171).

Али истовремено када и у Београду студентски немири почињу и у Приштини, главном граду покрајине Косово и Метохија. Иако су обе демонстрације студентске, оне се у потпуности разликују и њихов контраст јасно говори о стању у држави. Док су захтеви београдских студента анационални и апстрактни, пуни носталгије за друштвеном правдом и интензивнијим црвенилом марксизма и револуције, као и вере у врховно руководство, дотле у конкретним историјским захтевима косовске побуне нема ни једне речи о марксизму. Изгледало је као да је Београд резерват марксистичког ентузијазма који не постоји нигде на другом месту. И Врховни Командант се према ове две побуне понаша сасвим различито. То је разумљиво јер се оне битно разликују – док је у Београду побуна 1968. подигнута на таласу студентских немира у Западној Европи, идеолошки ослоњена на марксизам, студенти на Косову имају националне захтеве, различите од марксистичке борбе за светску револуцију, прерасле у општу побуну која више није имала ништа са студентским и теоријским питањима револуције.

Предисторија демонстрација је у променама уставне аутономности јужне покрајине до којих је дошло 1966. на Брионском четвртом пленуму Савеза комуниста Југославије када је смењен потпредседник државе Александар Ранковић. Албански представници на Косову добијају већу кадровску заступљеност и косовско руководство све чешће иступа с отвореним оптужбама против српске превласти. Непуне две године после одласка ове битне политичке личности Албанци стварају услове за све већи отпор савезној држави и српском руководству.⁷⁹ Тада се дешава прва побуна у Приштини, у којој је повређено 27 грађана, а један је изгубио живот. „27. новембра у 16 часова неколико стотина учесника и студената скупило се око зграде Филозофског факултета, одакле су пошли на демонстрације. Ту се температура у маси подигла па су демонстранти пошли Улицом Маршала Тита у центар града. На челу колоне

⁷⁹ „После пада Александра Ранковића Срби су осетно изгубили утицај и позицију у Федерацији. На Космету се, под видом борбе против деформација у Служби безбедности и против Ранковића, у ствари, водила антисрпска кампања и албанска националистичка политика постала је с временом официјелна политика Савеза комуниста на Косову” (Чкребић 2007: 194). Пре тога, „Тито у својим иступањима указује на потребу да се чува кохезија заједнице, али уједно и да се учвршћује пуна равноправност свих њених делова” (Mandić 2017: 61). Тито ће све чешће подржавати самосталност република и покрајина (в. Mandić 2017: 61).

демонстранти су носили албанске заставе и транспаренте непријатељске садржине” (Вуковић 1981: 162).

Исељавање српског становништва с Косова, успостављање аутономне области и оснаживање покрајинске власти Уставом из 1974.⁸⁰ дали су импулс потоњој организованој побуни 1981. када је акценат стављен на етнички чисто (албанско) Косово. „Албански национализам, шовинизам и сепаратизам нису више деловали притајено” (Чкребић 2008: 255). Непуних годину дана после смрти доживотног председника Албанци који према попису из 1981. чине 77,4 % становништва на Косову⁸¹ иступају с отвореним захтевима. „Порука је била јасна и побуна темпирана брзо после Смрти да потврди да завештање живи и да ће Југославија сигурно умрети” (Петровић у Бошковић 2016а: 414). Ови немири су очито били унапред припремљени о чему сведочи податак да су „демонстрантима допремани хлебови у џаковима и цигарете на килограме” (Вуковић 1981: 15), а спонтана побуна студената у мензи почетком марта вероватно је била само проба за српско руководство које није озбиљно схватило њену суштину и размере.⁸²

⁸⁰ Професор Михаило Ђурић (2003: 8) је поводом Устава упозорио да „треба бити начисто с тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу, или тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља неколико самосталних, независних, па чак и међусобно супротстављених националних држава”.

⁸¹ Извори: Петровић Ружа, Благојевић Марина, *Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије*. Београд: САНУ, 1992; Малицки, Адам, *Југославија*, Варшава: ПВН, 1974; Светска књига чињеница, Централна обавештајна агенција (ЦИА), Вашингтон, Дистрикт Колумбија. Те године Косово је имало укупно 1.584.558 становника (Вуковић 1981: 159). Душан Чкребић (2007: 256) 28. априла на Заједничкој седници Председништва Србије и Председништва ЦК СК Србије поводом побуне на Косову у излагању каже да „притисак на Србе и Црногорце да се исељавају са Косова јачао је из године у годину”.

⁸² „До масовних демонстрација и побуне на Космету дошло је и 1988. године. Овога пута студенте као демонстранте заменили су радници из великих предузећа на Космету у чему је предњачила „Трепча”. Захтев је био исти: Косово – република. Организација побуне била је добро спроведена и софистицирана на високом нивоу. Било је више него очигледно да се све то организује из једног центра” (Чкребић 2008: 261). Да су побуне на Косову биле део истог сепаратистичког плана јасно је већ из истих захтева. Од самог почетка „студентских” демонстрација 1981. често узвикиване пароле биле су: „За кога Трепча ради?”, „Трепча ради за друге” (в. Вуковић 1981: 10). Све се одвијало по добро утврђеном сценарију чији је основни циљ било отцепљење. Слично се дешава и у Хрватској деценију пре побуне на Косову. За време Маспока (хрватског пролећа) који је по много чему сличан косовским побунама, прича се о искоришћавању Хрватске. „То добро илуструје пример Стипе Шувара који се не може сматрати хрватским националистом по коме ‘Хрватска сиромаша на економском и биолошком плану услед судбине која ју је сместила у оквир једне федерације великосрпске оријентације, у којој се и последња пара мора дати нашој браћи на истоку и југу’ (Šuvar 1974: 265, 397)” (Вуковић 2011: 491–492). Упркос тој пропаганди, прорачуни показују да је Хрватска имала већи национални доходак по становнику и да је њена корист спрема учешћа у буџету Југославије била већа, што није случај са Србијом која је имала негативни салдо, односно веће учешће у федералном буџету а мање у друштвеном производу. Исти је случај био и с Косовом (в. Вуковић 2011: 492). Упркос томе, косовски руководиоци упорно су говорили о израбљивању Косова (в. Мамула 2014: 64).

Различитост студентских демонстрација на северу и југу земље сведочи о ширини идеолошког фронта који сама Југославија није могла да покрије без заштитничке улоге своје врховне драмске особе. Имао се утисак да је све створено да би *deus ex machina* могла да делује а да би сама земља са својим институцијама показала потпуну немоћ. За разлику од београдских које су истицале визије марксизма, побуне на Косову 1968. имале су националну идеју која у београдској побуни није била присутна ни у траговима. То су биле те противречности о којима се немушто говорило на партијским форумима које Југославија није могла да обједини већ је у таквим напетостима почела да се распада.

Студентску побуну 1968. на Косову следила је побуна 1981. док у Београду, студенти пацификовани 1968. немају никакве захтеве уверени да је Југославија есхатологија историје и да осим Титовог пута ништа друго не постоји. Међутим, стварност је била другачија јер „поред смрти Јосипа Броза Тита, други значајан догађај тог времена била је побуна Албанаца на Косову марта 1981. године” (Чкречић 2008: 255). Побуна се изненада догодила. „Готово ништа није говорило да ће 11. март 1981. године представљати, у ствари, почетак једне истинске драме на Косову” (Вуковић 1981: 5). Група млађих људи почела је спонтано да се окупља на улици и тек када су почели да узвикују „Куштет” (услови) постало је јасно да ова скупина прераста у некакву демонстрацију. Побуна у ствари почиње у студентској мензи и повод је незадовољство квалитетом хране. Иако је побуна забринула универзитетску и партијску власт, после само два дана чинило се више неће бити немира. Студенти су се вратили факултетским обавезама. Међутим, 25. марта, док је спреман дочек Штафете младости у Приштини, на другој страни „сасвим неочекивано, градом је прострујала вест: *демонстрације у Призрену*. За већину је то било велико изненађење, поготово што у овом граду нема факултета” (Вуковић 1981: 9). Тако се демонстрације „настављају” на Дан штафете, 26. марта, када после узалудних преговора постаје јасно да није реч о обичном протесту студената који захтевају боље услове студирања и живота. „Уместо тога демонстранти узвикују непријатељске паролe: ‘Косово – република’, ‘Албанци смо, а не Југословени’, ‘Косово Косоварима’, ‘Јединство’, ‘Уједињење са Албанијом’, ‘Трепча ради за друге’, ‘Живео марксизам–лењинизам – доле ревизионизам’ и слично. Један од демонстраната се попео уз стуб за улично осветљење, скинуо албанску заставу и еуфорично почео њоме да маше, док је југословенску заставу презриво бацио и почео по њој да газии” (Вуковић 1981: 10). Већ ту се видело да побуна није ни у каквој вези са студентским питањима.

Иако се о овим немирима вести нису одмах прошириле, било је јасно да ситуација није безазлена. Упркос нади да се неће ширити, уследио је дан највећих демонстрација – 1. април 1981. У Приштини се окупило више хиљада људи: узвикивали су исте пароле као и 26. марта и ломили стакла на изложима и аутомобилима, рушили јавне објекте, милицијске станице. Дошло је и до сукоба с милицијом, било је рањених и страдалих.

О континуитету демонстрација 1981. с побуном која се догодила тринаест година раније говори и Шпиро Галовић, секретар Председништва ЦК СКС на 28. априла 1981. на заједничкој седници Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије: „Ко је ових дана прелиставао документе и грађу о демонстрацијама у Приштини 1968. године, могао се уверити у подударност између ондашњих и ових демонстрација у свему што је битно. Основа им је иста, размере, наравно, нису” (Вуковић 1981: 15). Тада је већ било јасно да је реч о дуго припреманом низу побуна сепаратиста али Партија која није извукла поуке из претходних дешавања била је немоћна да на њих одговори; остали су неодлучни и недоречени пред конкретним захтевима. „Ескалација албанског национализма и иредентизма потцењивана је и прикривана” (Чкребић 2008: 256).

Руководство на Косову прикривало је инциденте који су претходили немирима; све је дуго припремано за масовнији удар. Махмут Бакали, тадашњи Председник Покрајинског комитета СК Косова, упорно је тврдио да су то све „покушаји увеличавања неких појава на Косову, драматизације”.⁸³ И уочи немира 1981, на заједничкој седници Председништва САП Косово и Председништва ПК СК Косова 13. марта Махмут Бакали говорио је о друштвеном незадовољству и тврдио да демонстрације нису непријатељске.

„Било би најбоље да саставимо једну такву информацију за јавност да не добије неку тежину, неки значај, а да по месту у новинама и на телевизији буде на крају политичке хронике, а не да буде у неком централном, као најзначајнија, најатрактивнија вест из земље, јер то фактички нема такву димензију, није нам оставило неке последице које знатно дрмају јединство земље.”⁸⁴

Слично се дешава и мало касније, 28. априла на Заједничкој седници Председништва Србије и Председништва ЦК СК Србије на којој се расправљало о побуни на Косову где према речима Душана Чкребића (2007: 256) „било је доста

⁸³ АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија”.

⁸⁴ АС, б2 ПК СКК к28, Материјали са 15. седнице ПК СК Косова, одржане 13. марта 1981, излагање Махмута Бакалија.

расправе, критике, одбране и упорног избегавања руководства са Космета да се обелодани суштина разлога за побуну, али узалуд. Побуна је имала сасвим јасне циљеве. Албански сепаратизам је кулминирао. Тражено је да Косово постане република, а потом би, према нашим сазнањима, уследио захтев за прикључење Албанији”. Ситуација на Косову није била добро процењена и он 6. маја на седници отвореној за јавност истиче да „Република Србија била је недовољно у току са стварним збивањима на Косову, јер по уставним надлежностима она тамо скоро да и нема приступа. Због тога су преко ноћи разбијене све илузије, налазили смо се ту где јесмо, огољени истином и врло грубом реалношћу” (Чкребић 2007: 256).

Само месец дана после косовских потреса који су довели у питање интегративну моћ Југославије у Београду се појављује *Речник технологије*. Био је то очито за Југославију, а посебно за Србију веома осетљив тренутак. Осећало се да темељи државе подрхтавају и да више нема *dramatis personae* према којој је држава скројена и која би својом вољом могла да потисне све отворенију кризу. За то време косовски руководиоци тражили су засебну државу. И у тихим периодима и у време немира, „опсесија државности је њихова потпуна опсесија” (Marković; Kržavac 1985: 104). Титови наследници стављени пред изазов Косова нису имали одговор на кризу и стога нису много учинили да се она разреши. Они су више енергије уложили у сузбијање идеја *Речника технологије* и то чак шест месеци по његовом објављивању. Јавности су га кроз медије представили као проблем који битније угрожава Југославију него догађаји на Косову и Метохији.

Ипак, побуна на Косову 1981. наступила је с бескомпромисним захтевима отцепљења који су престављали одлучни изазов партијском врху Србије и утолико је чудно што је „страст и медијска сила напада била много већа око *Речника технологије* него око Косова. Дечаци који су тада водили српску политику, Дража Марковић и остали (изузимајући Душана Чкребића), утишавали су тонове око Косова и више упозоравали на опасност од могуће реакције српског национализма, него од рушилачких стихија на Косову” (Петровић у Бошковић 2016а: 415). Зато за разлику од те утишаности, сасвим неприродне спрам озбиљности ситуације на Косову, престонички медији почетком 1982. унисоним гласом оптужују *Речник технологије* за „деловање против народа и државе” (*Политика експрес*, 22.01.1982).⁸⁵ Док уплахилено преносе вести о „непријатељском

⁸⁵ О томе више у поглављу 4.12. и 4.13.

деловању” *Речника технологије*, све је мање речи о немирима на Косову. Како би учврстила своју политику и показала своју идеолошку снагу против „непријатеља” *Речник технологије* који је говорио другачијим језиком нашао се на њеном удару јер се током демонстрација у јужној покрајини показала немоћном да одговори на конкретне изазове. У случају *Речника технологије* партијско-медијска машинерија стављена је у пун погон обрачуна с апстрактним непријатељем препознатим у кодираним мисаоним вредностима овог посебног издања часописа „Видици”.

Речник није био израз неке спонтане или организоване (студентске) побуне, није настао ни у оквиру Партије ни опозиције и није имао у себи марксистичке идејне захтеве. Није се придружио политичком театру продужавања постхумне власти драмске маске. Иако се његово појављивање у мају у Партији још увек не примећује, на сваки начин забринуто партијско руководство убрзо бива узнемирено његовом садржином. „За Партију је и *Речник* био нека врста ванредног стања јер је напустио друштвене и теоријске конвенције и диктате модерности, идеолошке и технолошке, и почео да говори кодираним језиком који у први мах нико није разумео” (Петровић у Бошковић 2016а: 415). У партијском читању *Речника* вероватно је засметала мисао да они ту не могу да виде себе и своје идеолошке максиме, да њих практично више нема, да су нестали из видокруга студентске генерације која је тада улазила у јавни живот. То је за Партију било на граници увреде. Али заиста неће проћи много времена а да се такав став *Речника* не потврди у догађајима у којима је Партија, немоћна да у једној слици сложи светску револуцију и национални сепаратизам, потонула испод историјског хоризонта.

Иако се *Речник* у неким тадашњим и каснијим разматрањима доводио у везу са студентским побунама јер је формално припадао студентској штампи, по својој садржини јасно је да је изашао изван оквира студентских побуна било да су оне биле идеолошки апстрактне или политички конкретне. Да није реч о формату студентског протеста јасно је већ из тога што се није појавио ни са каквим захтевима. Није било студентских питања, није било побуне нити тражења решења од партијских и државних вођа. *Речник* се интелектуално отцепио од наметнутог духа времена. Основни проблем је видео у технологији, а последице (као и импулс за њен даљи развој) уочио у речима без садржаја. Питања технологије никада нису разматрана на партијским форумима тога времена, а мишљења о технологији није било у протестима ни у Београду, ни на Косову. Дискурс технологије који *Речник* доноси у југословенску средину био је нови језик који руководство, а ни студенти нису разумели. Упркос томе, неминовност доласка

технологије у први план су потврдили каснији историјски догађаји. И сама Југославија се распадала у саморазорној технологији релативизоване политике која се осетила прво на Косову, као у најави њеног коначног расцепа.

4.5. *Период анализе*

Наше тврђење је да је *Речник технологије* кључни интелектуални догађај периода раног посттитоизма, односно првих година после одласка чврсте југословенске руке са историјске и политичке сцене социјалистичке федерације и земље братства и јединства. Зашто је важно у оваквој оптици размотрити мрежу збивања око *Речника технологије*? Зато што је то једини случај тога доба који је окупио политички и државни врх, најзначајније медије, а пре свега изазвао припрему анонимног документа у виду *Анализе идеолошке оријентације*. Већ то довољно речито говори о његовој важности за ово време и потврђује да није реч о неком неважном или периферном догађају с незнатним последицама. То читање је толико важно јер је окупило на једном задатку, читању *Речника*, велико тројство: државу, партију и медије, да би тиме дало печат целом периоду који бисмо отуда ради веће јасности назвали *периодом анализе*.

Речник технологије појавио се усред политичког сценарија у коме је све било познато и све улоге раздвојене. У тој наоблаченој друштвеној атмосфери се тешко пробијао по који зрак светла. Он је брзо привукао пажњу јер по свом изгледу и духу није припадао заплетима титоизма нити његовом шифарнику. И био је равнодушан према политичком театру једноставно излазећи из јавки и игри титоизма. Стога се с извесношћу може рећи да је то први посттитоистички спис који је привукао јавну пажњу. Он ни по једној својој одлици не припада титоизму и партијским дијалектичким играма. Ни његови непознати аутори не припадају духу тог раздобља јер се нису „опозиционим деловањем” уклопили у општу слику нити заузели опозициону позу да би тиме заслужили место у „историји”.

Било је то време заласка друге Југославије када је престало харизматско зрачење с највишег политичког места. Реч је као што је већ указано о времену раног посттитоизма, првој година после смрти Јосипа Броза Тита, „Председника Републике без ограничења трајања мандата” (како је одређено Уставом 1974. године). Побуна из 1968. више се нигде није примећивала у друштву, ни један од њених захтева није

остварен у пракси да би могао да буде ослонац пред нарастајућом кризом. Без *dramatis personae* као кључа разрешавања противречности, побуњени студенти, сада већ дубоко заглибљени у установе у којим су се обрели, нису имали основни инструмент којим би се суочили с проблемима. Били су обезглављени јер више није било Врховног Команданта коме би се обраћали. Очито је већ онда да је било потребно нешто друго с чим би се могло ухватити у коштац с изазовима који су нарастали попут плиме. Решења и предлога почетком осамдесетих није било. Вероватно због тога овај период у нашој историји није истражен и у оптици политике често се сматра једним мирним периодом у коме се ништа нарочито није догађало. Упркос том мишљењу, рани посттитоизам је критично време превирања и надолазак политичких снага које ће тек после пет-шест година артикулисати своје циљеве и на њима преузети власт. Политичка, друштвена и културна прошлост раног посттитоизма, односно интеррегнум Тито–Милошевић (1980–1984)⁸⁶, још увек остају ван обзора преиспитивања новије политичке историје Србије и Југославије.

Битно је указати да термин „посттитоизам” служи да означи време које још увек није разјашњено. Као што се и друге појаве које нису јасне дефинисане одређују префиксом *после* или *пост*, овај период обележен је паролом „И после Тита Тито”. Ова мантра је у ствари успешно куповала време борцима за Титово наслеђе и рашчишћавала терен за њихово деловање. То је време анализирања могућности и тражења места у аналитичким процесима и као такво оно подразумева друштвену напетост. Један од тих процеса непосредно се тичао *Речника технологије* коме је и посвећено ово разматрање. Зато сматрамо да има довољно разлога да се одређење „посттитоизам” садржајно продуби и боље схвати кроз концепт *период анализе* или *Време анализе*. Он се налази „на ничијој земљи” у интеррегнуму Тито–Милошевић, када се јављају и преиспитују могућности новог аналитичког система и „мене генерације”. Свет који се после одласка доживотног председника врло брзо и далекосежно мењао по природи ствари морао је да буде предмет нове анализе јер стара анализа, идеолошки окоштала и суженог видика, није била кадра да пружи делотворне одговоре.

Нови *период анализе* у југословенској политици и култури на површини протиче релативно мирно. То је време између дезинтеграције једног државног самоуправног система, једнопартијског, и формирања другог, вишепартијског, из неколико политички

⁸⁶ Година 1984. представља његов велики излазак на политичку сцену јер постаје Председник градског комитета Савеза комуниста Београда.

легитимисаних кланова који су се издвојили из Титовог политичког табора. Међутим, испод „мира” овог периода одвијају се тектонске промене – затишје пред буру у коме се померају линије моћи, време припрема и рашчишћавања терена за нови талас промена и стварање простора за другу номенклатуру. „У Србији је било пет кланова који су се прећутно толерисали, али ће осамдесет шесте и седме да постане видљива та конфронтација два најснажнија клана”⁸⁷.

У време позног титоизма, односно периода нове политичке анализе,

„једина званично могућа политика и идеологија била је револуционарна, левичарска и комунистичка и огледала се у марксизму, титоизму и кардељизму. Друге експлицитне, идеолошке и теоријске алтернативе у друштвеним наукама биле су у зони инкриминације као дисидентске и опозиционе, противничке и непријатељске. Могао се додуше, у извесној мери комбиновати еластични марксизам са другим немарксистичким приступима – са обавезним марксистичким или марксолошким префиксом – али је идеолошка превага у сваком случају темељена на усвојеном револуционарном светоназору” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 73).

И по доласку Одбора за заштиту имена и дела друга Тита, који је у првим годинама после његове смрти имао фактичку власт, настојало се да се иста линија мишљења и деловања одржи и да се опозициона мисао ограничи тиме што ће се она развијати једино под окриљем Партије, следити „Титов пут” и у духу марксизма и идеологије самоуправљања ослањати се на диктатуру пролетаријата као битни инструмент одржања власти. „Осим што сада полиција добија одрешене руке да хапси и кажњава све који ‘блате друга Тита’ (то је и раније чинила али с правним тешкоћама), Одбор има функцију да у области науке и културе предузима ‘превентивне акције’, да организује похвале за ‘правилна схватања’, и спречава ‘неправилности’” (Крстић 2018: 431).

„Југославизација” била је већ у поодмаклој фази и сва реална питања била су потиснута идеолошким симулакрумима. Идеолошка хомогенизација која је годинама пре започета није била неуспешна, већ је вешто владала супротностима привидног плурализма у јавном и културном раду и реалне чврсте руке Партије која је у свему

⁸⁷ Милош Кнежевић на трибини „Савремени значај Речника технологије” изложбе Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије, 24. јануар 2018. 1:20:29. <<https://www.youtube.com/watch?v=qUQkSNYL06k>> 15.08.2019.

имала последњу реч. „Иако цензура формалноправно није постојала, идеолошка контрола садржаја, брига о кадровском саставу издавачких предузећа и медија, проширен појам државне и привредне тајне, вишестепена контрола уредника, били су инструменти надзора над слободом мишљења и изражавања” (Nikolić, Cvetković, Tripković 2010: 16). Још на половини двадесетог века, основан је и ресор при Државној безбедности задужен да прати културу, универзитет и медије. Штавише, знало се које теме нису прихватљиве и људи су их се сами клонили. Партија, свесна инхерентне аутоцензуре, могла је бити мирна у том погледу.

„Данас је јасно да мирноћа тадашње градске и републичке власти није била производ њене инхерентне стабилности, већ сазнања заснованог на политичком инстинкту да из тако шаролике културне сцене није могао произићи озбиљан политички противник. Зато отворене репресије није било, већ је потреба за монополом била задовољавана преко повремених интервенција у свету културе и медија, према редакцијама и студентским културним установама” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 40).

Ипак, прве године после смрти харизматског вође представљају прекретницу и велики изазов за Партију јер је требало одржати систем стабилним и створити атмосферу извесности као за време његове супрематије. „Систем је већ ушао у кризу, сада знамо неповратну, и идеолошки апарат је губио своје некадашње самопоуздање” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 39). Друштвено-политичка напетост у првим годинама посттитоизма приморавала је Партију да прати дешавања у култури, политици и на Универзитету. „Стога будно пазе да се отужна игра власти не прекине, јер би и сам почетак откривања те игре за њих значао пропаст” (Крстић 2018: 431). Сви су морали да прођу кроз партијски филтер како не би угрожавали узнемирени социјалистички систем, али у недоследности партијске цензуре било је пукотина кроз које су могли да се провуку и антисоцијалистичка дела, било у књижевности, уметности или самом политичком програму.

Због тога је Партија посебно била обазрива у време транзиција. Ово заопштравање које сведочи на свој начин о измицању историјског тла и губитку самопоуздања огледа се на бројним форумима Партије. Исти бирократски изрази провејавали су на свим састанцима, од градског до савезног нивоа. Када се у архивима прелистају и прочитају стенографске белешке са састанака у периоду 1981–1982, у време настанка *Речника технологије*, закључује се да су се састанци Партије понајвише сводили на реферисање

– од тога ко је и ко није присутан на састанку (за то су се добијали плусеви и минуси),⁸⁸ преко површних увида у друштвено-политичке токове, све до усмеравања погледа на опозициони део политичког спектра и обрачун с његовим јересима. Удружени рад, опште добро, радне акције, братство и јединство могу се читати у сваком реду транскрипције састанака Партије уз бескрајно понављање истих реченица. Није било алтернативе; политичке, друштвене, филозофске, културне. Свака самосвојност је зато била јеретичка претња за систем, а у Србији су се посебно прибојавали традиционалног и православног јер је тај конкретни садржај изгледао као великосрпство и национализам. О томе сведочи и психолог Драган Крстић који у то време пише тајне дневнике, много година касније објављене. Стога је његов суд нецензурирано сведочанство једног времена. Он у јулу 1981. бележи:

„Власт и даље обнавља једне те исте тврдње у које одавно више нико не верује, она их понавља, а становништво, свеједно што је мало или никако обавештено, ипак не верује и неће до краја веровати. Људи режима се и даље ‘куну другу Титу’, мртвом човеку, одавно мртвом идеолошки, политички, морално, па и психолошки (доста је година био сенилан), од скора је и телесно мртав, али они који су од апсолутног диктатора апсолутно зависили и даље праве фикцију да је диктатор жив, а сви знају да је мртав, одавно, оно што се кретало била је само нека лутка, буба, инсект у својој отпорној љуштури” (Крстић 2018: 373).

Док су други народи Социјалистичке Федерације већ латентно политички уз сва бучна заклињања заборављали свог бившег председника, у Србији су га и даље загодно волели до последњег даха га поистовећујући с „добрим животом”. „Уместо као цивилизовани свет да свог председника ожалимо на пристојан начин и окренемо се будућности, ми смо постали овисници синтагме ‘И после Тита Тито’. Нарочито су руководећи људи из Бих, али и из Хрватске, инсистирали, а после је то прешло у неписано правило, да сваки скуп, као химном започиње песмом ‘Друже Тито, ми ти се кунемо...’ Било је скоро бесмислено око тога се и расправљати, поготово што су Хамдија Поздерац, Стипе Шувар, Јуре Билић, Јосип Врховец, Бранко Микулић говорили

⁸⁸ Већ ту се види да се марксистичко уређење није заснивало на слободи личности, већ нужности.

да се ми у Србији не придржавамо Титовог курса и сл.” (Чкребић 2008: 240).⁸⁹ Кардељ је много пре говорио да је „Тито историјска личност, и да након његовог одласка њега не може да замени један човек, па је следствено томе увео уставну институцију Председништва СФРЈ” (Чкребић 2008: 199). И сâм Тито није могао да смисли ко би био у стању да наследи његову владавину. „Наравно, Тито није ни сматрао да може имати достојну замену и да би требало демократизовати политички систем, већ уз неке модификације одржавати постојећи (в. Чкребић 2008: 199). О таквом етосу владавине стиче се добар утисак из редова књиге Душана Чкребића (2008: 199) где пише да „Тито размишља о наследнику као монарх, а на Југославију не гледа као на земљу која би попут других земаља у Европи требало да крене путевима парламентарне демократије”.

Тито умире 4. маја, велике комеморације се одржавају (у Србији су организоване у „Сава центру” где је на једној комеморацији говорио Добривоје Видић, председник Председништва Србије, а на другој Душан Чкребић, тадашњи председник Скупштине Србије).⁹⁰ Цела политичка врхушка наставила је и после смрти (бар на идеолошком нивоу, а и на нивоу институција које се позивају на његово име) да иде на поклоњење председнику који наставља да обавља своју дужност и после смрти. У таквој атмосфери настаје *Речник технологије* који се понаша као да све то нема значаја; нити се негативно одређује нити на било који начин афирмише. Он је равнодушан према великом мртвом телу али упозорава да ће Југославија, некад поистовећена са *dramatis personae*, сада следити мртво тело које ће је повући у суноврат. Ово је било могуће јер *Речник* није настао на таласу студентских немира, већ као сабрано и одлучно незадовољство

⁸⁹ „Ишло се до тога да су сваког 4. маја, када ја умро вољени Друг, Југословени у свим градовима били приморани да учествују у позоришту смрти, да се на знак сирене умртве и цео минут непокретно стоје да би се тиме невољно придружили Титу у доњем свету” (Петровић у Бошковић 2016а: 414).

⁹⁰ Својеврсна атеистичка опела Титу, целодневне страже поред његове слике, држале су се и у стамбеним зградама где је церемонијалом руководио Кућни савет. Тито је био један, како је сматрао Кардељ, али је истовремено био и мноштвен јер се налазио у свим јавним просторима Југославије. Његова omnipрезентност подсећала је на атрибуте божанске личности.

И међу студентима се шири занос због смрти доживотног председника. „Универзитет у муку за својим доктором наука... Хол велике студентске куће, која носи име Титовог великог војника и наше вечне младости, у мраморном је безгласју. На пану, прекривеном мрко-зеленом чојом, урамљен драги лик. Смењују се колоне тужних, снажних студентских очију... На Електротехничком, Грађевинском и Архитектонском – тишина. Титова слика у црном, опомена и обавеза, у исто време. Покрај ње, умукле студентске страже. Пространим холем господари тишина... У Клубу студената технике неуобичајена тишина. Студенти улазе и седају ћутке. Уз Председникову слику и књигу жалости смењују се страже. Непрекидна нит младости бола...”. Ни у дому у Карабурми никад није било тише, жалосније и свечаније... Из велике сале допиру звуци песме, нашег новог завета: ‘Друже Тито, ми ти се кунемо...’ Почела је комеморативна седница” (Odžić, S., *Znamo svoj put – mladost se oprašta od Tita i iznova počinje život s njim, Student*, мај 1980, стр. 4). Титова слика налазила се у јавном простору да би потврдила присуство врховног харизмарха који и после смрти прати шта се дешава.

апстрактним карактером југословенског друштва које је у том тренутку настојало да на себе стави посмртну маску драмске персоне. Иза тога је стојала и нека врста одбијања спектакуларног погребца као највишег култног израза тог тренутка. Комеморација је окупила највише представнике 127 земаља од укупно 154 чланица Уједињених нација (в. Petrovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 37). „На челу 38 државних делегација били су шефови држава – председници република или краљеви, док су остале делегације предводили: пет принчева, седам потпредседника република, шест шефова националних парламената, десет председника влада, три потпредседника влада, једанаест министара иностраних послова, двадесет чланова влада и 21 државни функционер” (Совиљ 2010: 151). Поред тога „о сахрани је из Београда извештавао 721 новинар из 58 земаља са свих континената, док је двадесет страних коментатора из 14 држава радило на директном преносу сахране” (Совиљ 2010: 150).⁹¹ Државници и новинари су дошли су из целог света да се опросте с Председником, али није било јасно да ли се опраштају од маске или од некога кога нико није довољно упознао – ни ко је, одакле, кад је рођен и слично.

4.6. Ка постмодерном кључу

На овај начин почели су се помалати обриси новог постмодерног света. Таман кад је требало да Југославија доживи свој врхунац осамдесетих година двадесетог века када се испуњавала мисија модернизовања друштвеног, политичког, техничког и теолошког, она се као огледало распрштала на хиљаду страна без могућности да се опет састави. „Титова смрт и рађање преносивог рачунара јасно су обележили успон постмодернизма када су се напуштала претходна очекивања и поставила нова питања” (Petrovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 40–41).⁹² Тада креће ново доба за технологију када она из фрагментарности у којој је тешко пронаћи везивни елемент добија нову снагу и

⁹¹ Није само у Југославији обележена смрт њеног врховника. Као да је цео свет био у жалости. „Заставе на пола копља, поред већег броја светских држава, биле су спуштене и на згради европског седишта ЕУ у Женеви и на згради Организације уједињених нација. Националне заставе све 152 [тачан податак је 154, прим. аут] чланице УН-а биле су спуштене такође на пола копља, док су сви редовни састанци разних органа УН-а почели свој рад 5. маја минутом ћутања. Извршни савет Унеска посветио је 6. маја два сата од своје редовне седнице личности и животном делу југословенског председника” (Совиљ 2010: 146).

⁹² У оригиналу: “Tito’s death and the birth of the personal computer very well marked the beginning of the rise of postmodernism when they started to abandon all previous expectations and to raise new questions”.

то на глобалном нивоу, као први и последњи заједнички именитељ свих цивилизацијских токова.

„Управо у време када се код нас појавио *Речник*, технолошка цивилизација дефинитивно је променила свој *modus operandi* одбацујући плашт националне државе као празну чауру. Технолошки резон функционишућих облика света великом брзином кретао се ка глобализацији, свом најлогичнијем оквиру – без-оквиру деловања” (Самарцић у Вујадиновић 2017: 44).

То је био пролог све даљег отуђења човека који се нашао у сломљеном огледалу без могућности да у прекинутом континуитету види целу слику. У том смислу, у тренутку опште релативизације ослабљена друштвена свест предаје се глобалној тежњи за једину преосталу извесност – обећану кроз технолошку превласт.

Речник технологије на преласку из двадесетог у двадесет и први век уочава да се идеолошка револуција замењује технолошком, али да то у себи не носи никакав историјски помак, већ само промену речника. „Штавише, он суштински не припада модерној мисли што је наглашено његовом промишљено изабраном постмодерном формом речника који технологију посматра као могући наратив, а не као апсолутну вредност” (Petrović у Petrović; Stevanović 2019a: 47).⁹³ Те револуције из перспективе *Речника* виде се номиналистички, као транзиција речи у нове контексте као што се на почетку епохе просветитељства појам револуције из небеске механике пресликао у политичку терминологију. Реч је о постмодерном приступу јер је револуција која је изазивала толике прегрејане контроверзе само цитат једног општег цикличног тока који се појављује у новим контекстима. Марксистички речник као једини овлашћени преносник политичких порука више деценија потискивао је стварност друштвених токова поткопавајући симптоме пропасти југословенског друштва. Свако одступање од марксистичких добро знаних образаца значило је непослушност систему, а не покушај и могућност да се погледа изван његових оквира у оно што се заиста збива. Друштвена свест још није била у стању да прихвати суштинско значење чињенице *Речника* који указује да су појмови само имена иза којих не стоји никаква стварност већ само промена угла гледања коју дају нови историјски контексти. Речи остају речи без обзира што постоје напори друштвене свести да их кроз историју повежу са различитим огледалима

⁹³ У оригиналу: “Moreover, it essentially does not belong to the modern thought, which is emphasized by the pragmatically chosen postmodern form of a dictionary that regards technology as a possible narrative, not as a value absolute”.

стварности и да поверују да ти појмови изражавају ту стварност. „У својим најранијим годинама схватио сам да се живот састоји од два опречна елемента. Један су биле речи, које могу да промене свет; други је био сам свет који није имао никакве везе са речима” (Schrader 1985).⁹⁴

Када нестане логоцентричности, чиме се одушевљава постмодерна, онда остаје само логореја. Зато је *Речник технологије* изашао с покушајем да се понуди један нетехнички речник технологије у коме се неће умножавати речи, већ ће се оне, како се каже на његовој насловној страни, „појести”. „Реч је о исказу другог нивоа који има померену, да кажем, послемодерну суштину, а то је да више не постоји обавеза рационалног дискурса да све јасно образложи, већ сами појмови, будући истрошени као идоли, престају да буду преносници смисла, а ту улогу преузимају симболи, алегорије” (*Речник и његова анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 281).

Тим потезом *Речник* означава ритуално напуштање токова „метастазе речи” и замке „огледала” у коме се оне умножавају у потпуној немоћи да изразе било шта што није одраз. Технологија у њему постаје пре свега реч којој се могу приписивати различита значења, али то не доприноси битно нашем разумевању које не пролази иза непрозирне завесе речи. На делу је била производња симулакрума који привидно забринуто решавајући питања „историјског тренутка” или саме историје заправо производе деконструкцију као последњи облик капитулације пред разорним токовима који су колонизовали и разорили Југославију.

4.6.1. Успон постмодернизма: потоп Црног таласа

Крајем двадесетог века дошло је до низа осетних промена у култури, друштву, језику, научним и технолошким процесима и постало је јасно да модернизам више није у стању да пружи теоријске и практичне одговоре на све чешће социолошке промене и појаве. Један од битних начина оспоравања модернизма у југословенској култури био је Црни талас који је доводио у питање битне визуре социјалистичког друштва. Црни талас, уобичајено смештен између 1958. и 1973, истине је налазио у саморазорним токовима на

⁹⁴ У оригиналу: “In my earliest years I realised life consisted of two contradictory elements. One was words, which could change the world; the other was the world itself, which had nothing to do with words.”

маргинама модерног друштва. Разумевање културне политике на којој он почива битно је за схватање зашто је *Речник технологије* и поред, или управо због, сукоба са владајућим идеолошким премисама српске културе, избрисан из сећања. Кратко речено, предат је заборава јер је простор сећања био заузет оним што је Партија хтела да буде у њему. Црни талас, иако идеолошки нападан, није био усмерен ка трагању за истинским путевима ослобођења, већ ка мимикрији друштвене моћи која је самосвесно производила своју контролисану супротност. Он је заправо пружао доказе творцима устава из 1974. да је Југославија промашена творевина и да није вредна даљег постојања. Црни талас био је ангажован на деконструкцији Југославије барем исто колико и Партија. И после и једног и другог био је потоп.

То добро уочава Богдан Златић у књизи *Црни талас у српском филму* (2018).⁹⁵ „Брозофреним шифровањем стварности” (Златић 2018: 8) послужили су се уметници Црног таласа настојећи да створе свој систем шифара које ће послати свету поруку да се југословенско друштво налази на безнадној маргини света и изван његових еманципаторских токова. То се изванредно уклапало и у тадашњу америчку политику коришћења дисидената за пројектовање слике новог света. Само неку деценију касније, када се техника дисидентства истрошила, сличну функцију у новој америчкој политици освајања Балкана имао је симболично и *Хазарски речник* који је дојављивао пожељну слику коначног решења за Хазаре.⁹⁶

„Наиме, само посвећеници у криптократску езотерију знали су да је започела разградња државе по октроисаном међународном програму. Овај процес је захватио све структуре, од Савеза комуниста, преко институција државности, до културе и привреде” (Златић 2018: 25–26). Зато су југословенској култури били неопходни „таласи промена” (црни, нови) да најаве политичка таласања која земљу воде у потпуни крах, најпре идеолошки, а онда убрзо географски и економски.

„Настао шездесетих година двадесетог века, а подстакнут трендом новог таласа и естетиком ‘црног филма’ (*film noir*), доводи се у везу с цензуром, диктатуром, жртвама

⁹⁵ Судаћи по тематским одређењима црног таласа у филму (пораз, отуђење, безбожништво, насиље, друштвене маргине, пропадање...) чини се да наша кинематографија још добрим делом припада овом правцу југословенског филма, као и уопште југословенства. Односно „филмски и политички црни талас ће трајати све док се не декодирају шифре које је над српским народом успоставила титоистичка криптократија” (Златић 2018: 75).

⁹⁶ Многи ствараоци су осећали дух времена и своја изгнанства смештали у политички контекст да би уместо да се уздигну кроз своје дело на Западу на тржници демократије продали идеју дисидентства. Таквом лажном освајању слободе на пример никад није потпао руски редитељ Андреј Тарковски који боравећи ван отаџбине није допустио политизацију свог стваралачког пута.

интелектуалног и идеолошког прогона, те се његова естетика и значењска димензија потискују у други план” (Lazarević Radak 2016: 497). Користећи се натуралистичким реализмом аутори црноталасне кинематографије отварају обзоре нових израза стварности, бежећи од традиције соцреализма у нове оквире старе идеологије.

Ширећи „црну” свест о друштвеној маргини у глобалним оквирима, овлашћени синектури црноталасног филма нису говорили о кризи државе која амандманима из 1971. и уставом из 1974. разара саму себе. Они то не виде, њихов поглед је сведен на црне анегдоте из живота и неку жалост што марксистичко обећање није испуњено.

„Разочарани дебаклом утопијске измене света, потоњи марксисте се нису могли вратити изворном нихилизму, који је још давно био оспорен марксизмом. Изабрали су постнихилистички пут, нови пут који до данас није добио прави назив. Овај постнихилистички синдром настао је на терену слома идеолошке свести, па зато одбацује заједницу и подразумева безбожништво; не негира идеале комунистичке визије друштва, али зато промовише затечено расуло друштвених вредности; не пориче задати друштвени активизам, али се бечи цинизмом као друштвеним ставом. Речју: марксистички нихилизам оправдава сопствену разочараност у праксис утопијске измене света, развијајући онтологију *пораза* као душевни став према човеку, свету и свему смисленом у животу” (Златић 2018: 25).

Иако се уврежило мишљење да Црни талас настаје као побуна против владајућег система, реч је о филмском стваралаштву које не излази из оквира комунистичке парадигме. Превазилажење прошлости која није пружио боље услове живота прелило је сву енергију у наду да ће комунистичка идеологија извући човека из нихилизма и бесмисла у коме се после рата обрео. Модернизам је био заједничко обележје свих аутора Црног таласа (в. Златић 2018: 26), а он се огледао пре свега у избору тема које социјализам није прихватао: сексуална револуција, хомосексуалност, женска права, депресија, бесмисао, испразност свакодневнице, материјалност, пролазност, отуђење... „Пролазни и испразни односи тек су игре друштвених улога од којих појединац не може побећи јер остаје инструмент отуђеног социјалистичког друштва” (Lazarević Radak 2016: 505). Ту је очито у превазилажењу прошлости забашурен и наратив обећаног града где се једино остварује социјални успех. Иако се град представља као место отуђености и празнине, иза тога се крије порука да су промене могуће једино у граду. Село је затворени свет у коме нема никакве могућности за добар живот. Нимало случајно то се

поклапа са стварним форсираним миграцијама сеоског становништва у град у потрази за модерним условима живота.⁹⁷ „Нове уметничке слободе биле су најбоља потврда успешности партијске диктатуре пролетаријата која је производом симулакрума појачавала утисак историјског кретања” (Петровић у Бошковић 2016а: 401). Уметност је послужила да хомогенизује друштвену енергију и усмери је према актуелном политичком програму.

Антитрадиционализам најјасније се огледа у најзначајнијем остварењу битног представника црног таласа – Александра Петровића (1929–1994), режисера и професора универзитета. Филм који је освојио Велику награду жирија на Канском фестивалу 1967⁹⁸, *Сакупљачи перја*, не само да показује Роме као дно друштва, већ у складу с владајућим атеизмом исмева Цркву што поприма чак и гротескну ноту. Српска православна црква као стуб премодерне културе нашла се у овом филму као лајтмотив поруке да је она превазиђена, корумпирана и на неки начин чак смешна.

„Стављањем живота Рома, као глобалне метафоре ништовања на депоима живота, у оквиру Српске православне цркве – последњег бастиона очувања смисла живота пред налетом таласа глобалног нихилизма – постнихилистички душевни став домаћих ништаиста добио је највишу мондијалистичку легитимацију. *Сакупљачи перја* су у поетици бизарног и естетици прљавог отишли најдаље од свих филмова ауторског таласа тог периода, баш као што су убацивањем семена презира према Српској православној цркви најотвореније показали дубину сопственог осећања пораза” (Златић 2018: 33).

И такав приказ и доживљај Српске православне цркве био је у имплицитном дослуху с комунистичком идеологијом и друштвеном педагогијом модернизма. То Златић (2018: 34) објашњава као општу разарајућу слику света, односно види „у контексту разарања свега што се нађе на путу постмодернистичког ништовања”.⁹⁹ Али за разлику од већ поменутих цензурисаних и скрајнутих дела и аутора, ови уметници уживали су све привилегије система. „Уметници су ударнички рушили табуе из

⁹⁷ Илустративан осврт на притисак комуниста на сеоско становништво, које се од шездесетих масовно сели у град, као и опис њиховог „прогона религије” видети у Крстић 2018: 398–400.

⁹⁸ <<https://www.festival-cannes.com/en/artist/aleksandar-petrovic>> 21.06.2019.

⁹⁹ Ово „постмодернистичко ништовање” како га назива Златић по свему судећи задржало се у друштвеној свести. „Филм *Сакупљачи перја* је у анкети Института за филм 1979. године проглашен за најбољи филм у историји југословенске кинематографије, а у анкети коју је 2016. године организовала Југословенска кинотека ради избора стотину филмова које треба сачувати за будућност јер представљају српску културну баштину, *Перјари* су заузеле почасно друго место иза филма *Ко то тамо пева*” (Златић 2018: 75).

претходног периода уз подигнут прст Партије која би понеког изложила јавном прекору, али без нарочитих последица. Партија није штедела на привилегијама за ‘слободоумне’ уметнике, јер им је дала налог да по њеним линијама силе радикализују модернизам у уметности, да се ‘буне’ против конвенција” (Петровић у Бошковић 2016а: 400).

Стога Црни талас можда не би био толико успешан да није декорисан етикетом „забрањеног воћа” 3. августа 1969. у *Рефлектору* (недељном *Борбином* додатку) у тексту Владимира Јовичића, тадашњег председника идеолошке комисије за културу. Он је у тексту „Црни талас’ у домаћем филму” овај уметнички правац прогласио „културном алтернативом” владајућег поретка (в. Златић 2018: 47), а друштвену свест усмерио је к обзору „црног” стваралаштва. То је био прави пробој црноталасне културе у све сфере југословенске културе. „Термин је настао као политичка етикета, а не као последица уметничког или друштвеног покрета појединаца који су сасвим индивидуално тражили своју славу. Одликује га трагање за изобличењима по ивици друштва да би се изашло у сусрет потреби Партије за ‘критиком’ која неће погађати суштину, већ ће се с левичарском сентименталношћу бавити тешким и промашеним животом малог човека” (Петровић у Бошковић 2016а: 401). Тако се црни талас показао као помоћно крило Партије јер је у друштву гушио могућност за другачије изразе намећући у новој форми званични језик који је пажљиво заобилазио жаришта проблема. Резултат партијске критике био је да су црноталасни синекури стекли посебан „алтернативни” положај у југословенској култури који у свом имплицитном духу одржава и дан данас.¹⁰⁰ У томе је очито да „генерална политика југословенског режима према уметницима била је пре политика ‘корумпирања’ него застрашивања и репресије, мада се могу наћи бројни примери појаве цензуре, забране уметничких дела, ређе хапшења и осуде уметника” (Nikolić, Cvetković, Tripković 2010: 16).

¹⁰⁰ Занимљиво би било истражити речник црноталасног филма и упоредити с партијским.

4.6.2. Црни талас као прелудиј постмодернизма

Црни талас говори о малом човеку, на маргини постојања или нестајања – свеједно. Црни талас, као и „постмодернизам је питање не поетике колико политике” (Бошковић 2011: 9). Иза њих се назире иста колонијална политика великог и малог, значајног и безначајног, средишњег и граничног, али увек једнако дуалистичког „надмоћно–подређеног” погледа на свет. Тако је исказана јасна порука физичког и духовног пропадања, као и да је „велико” и „напредно” негде далеко и ван досега „историјске маргине”. То је још више отворило врата не само за плиму одласка сељака у градове, него и егзодус радника и интелектуалаца у друге махом западне земље које су у овој оптици приказане као „напредне”. Ту су се политичари, уметници и књижевници нашли на истом задатку. „Прерастајући крах државне и политичке творевине СФРЈ, модернистичка морално-идеолошка позиција обележава и позицију и идентитет писма наших данашњих писаца; осведочени у новом друштвеном поретку, постмодернистички писци део су производње његових хаотичних вредности” (Бошковић 2011: 12).

Црни талас фрагментарне стварности био је прелудијум за постмодернизам који ће коначно означити крах свих вредности и немогућност да се оне сагласе у целину. Политички крах Југославије само је један од видова деконструкције која се протеже до најдубљих слојева културе и самосвести. Распад Југославије само је појавни вид токова друштвене ерозије која је поткопала темеље на којима је грађена српска култура.

Послератна култура и књижевност у Србији полако су губиле свој заветни дух и у њима није било ничега што би се могло назвати српским. *Речник технологије* који настаје у тренутку када се осећају тектонска урушавања Југославије већ се у свом изгледу растао с дугом епохом безличности – његова насловна страна снажан је, а свакако и храбар израз православног духа какав није могао да се види ни у званичном православљу и теологији. Већ у томе декларисао се као аутентични српски спис. То је била велика провокација друштву које је навикло на књижевност без приче, уметност без живота, политику без личности, разговор без теме и непрестану мантру „борбе против српског национализма”. Психолог Драган Крстић свестан је тога у години када се *Речник технологије* појавио јер на семинару за слависте у оквиру Међународног славистичког центра, на Филолошком факултету 1981. с колегом из Москве размењује утиске о српској књижевности и култури.

„Изненадио ме је мишљењем блиском мом о нашој књижевности. Његова основна примедба је да наша послератна књижевност садржи неку безличност, да ју је, у ствари, немогуће идентификовати као нашу, то би могла бити и књижевност неке друге, готово било које средине, али у њој нема снаге универзалности. Са страница ваше књижевности, каже, не може да се препозна ваша земља и људи у њој. Није реч о доброј или рђавој слици, већ о књижевности која нема своје биће. На учтив начин, заобилазно, говори да је то уопште особина нашег уметничког стваралаштва, слично је и са вашим филмом, каже, ни тамо се ништа не може препознати, једва да у њему има неке истине, поруке су баналне, стандардне, све му се то очигледно не допада, мада то изричито не казује. Даје паралелу са совјетском књижевношћу, каже да у њој постоје многа слаба дела, али у њој, чак и у оним slabим делима, препознаје се неко аутентично биће” (Крстић 2018: 385–386).

Српска култура изграђена је на снажној личности Светог Саве (1986: 46) који има потпуну свест о огледалу наводећи у *Хиландарском типичу* (Јаков 1: 23, 24) „Јер ако ко само слуша реч, а не извршава је, тај је сличан човеку који посматра своје природно лице у огледалу; погледао се, наиме, па отишао, и одмах је заборавио какав је био”. И вековима потом потврђивана је кроз личности епских јунака, знаменитих државника, светских научника, продуховљених писаца; у време Југославије снага личности замењена је култом идола. Потискивање света идеологијом била је од самих почетака основна политика Југославије. Ту се *Речник технологије* и разлилази с југословенским друштвом и културом.

Са завршетком Црног таласа и доношењем Устанка 1974. узима маха постмодернизам који „представља културолошку и теоријску конструкцију, а не неко чињенично стање” (Келнер 2004: 88). Постмодернизам као „лабаво дефинисан термин” (Peri 2000: 625) није лако одредити и најчешће се тумачи као „раскид с прошлосћу” (Peri 2000: 625). У том смислу, „постмодернизам, између осталог, подрива традиционални концепт културе као нечега довршеног и хијерархијски сређеног. Он фаворизује оне облике културе који су нестални, тренутни, привлачни на погрешан начин, који се више обраћају чулима него уму” (Јанићијевић 2016: 143). Највеће разграничење које доноси постмодернизам је да „више није важна разлика између слике и стварности” (Јанићијевић 2016: 144), или огледала и истине.

Иако је постмодернизам после историјског исцрпљивања појма модернизам покушај да се да одговор на кризу човека, релативизујући дух постмодерне није кадар да синтетише слику света нити да је одреди саму по себи, већ увек у односу на нешто. Тако је и сама постмодерна одређена као крај модерне. И она се као таква не може ни сагледати осим у односу са модерном. Док с једне стране покушава да прекине нити укорене у пређашњим временима, постмодернизам махом рециклира већ постојеће појаве и односе, у култури, уметности, књижевности, друштву, а посебно у технологији. У том смислу, постмодернизам се у својој фрагментарности представља као раскид с прошлошћу да се не би видело да је реч о истом начелу, само у огледалу које се све више усавршава да се у заслепљујуће углачаној рефлексiji не би видео прави поредак ствари.

Први теоретичар постмодернизма, Жан Франсоа Лиотар (Lyotard) у делу *Постмодерно стање* (1979) такође увиђа ове амбивалентности: „постмодерно је могуће схватити на парадоксу футура (post) прошлог (modo)” (Liotar 1988: 23). Отуда постмодернизам почива на хибридизацији знања, искустава, дисциплина, живог света и технолошких облика. Другим речима, „постмодернизам покушава да буде историјски свестан, хибридан и свеобухватан” (Хачион 1996: 62). Али, „ваља напоменути да се постмодернизам често односи на нешто без потребе да га разуме – само размишљање о томе је довољно” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 30).¹⁰¹

То се можда најјасније види у убрзаном развоју вештачке интелигенције. Иако нема довољно знања о њеним основним постулатима и могућности за развој опште вештачке интелигенције, као ни друштвено-хуманистичким импликацијама њеног напредовања и укључивања у људске и друштвене процесе, глобална политика усмерена је њеном развијању а сама потреба о новом виду интелигенције као некаква рђава таутологија оправдава њено постојање. Промисао је замењена прорачуном. „У постмодернизму је разумевање чак мање важно – замењено је механичким сечењем предмета на саставне делове. У комбинацији с експлозијом информационих технологија, такав је приступ веродостојан, а чак и исплатив” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 30).¹⁰²

¹⁰¹ У оригиналу: “It should be noted that postmodernism often refers to things without the need to fully understand them – reflection itself is generally sufficient”.

¹⁰² У оригиналу: “In postmodernism even the understanding itself is less important – it is replaced by mechanical slicing of the subject matter into its component parts. In combination with the data technology explosion, such an approach is plausible and even profitable”.

Зато се у покушају да на укрштају прошлог и будућег твори нови вид постојања највиши домет који је постмодернизам постигао огледа управо на пољу усавршавања вештачке интелигенције. Она пре свега настаје као религијско обећање бесмртности, вечне младости и ослобођења човека од свих патњи и слабости. Вештачка интелигенција у западном свету уздигла се као још један покушај освајања слободе од нечега, не слободе саме по себи онако како је у изворном смислу она у јеванђељима приказана.

Крахом модернизма отпочело је другачије доба. Речима *Речника технологије*, почело је време огледала. „Сазнање да живимо у бесконачном свету који одбија монистичке, коначне и утврђене погледе на свет” (Peri 2000: 647) као у предхришћанском Римском царству отворило је могућности за све утопистичке и месијанске тврдње и циљеве. „Укратко, постмодернизам умањује важност доминантног дискурса, доминантног скупа вредности и ставова који су великим делом потпорни стуб институције и функционисања друштва” (Јанићијевић 2016: 146).

Већ је из основних постмодернистичких начела јасно да решење за личне и друштвене кризе очито не може да се нађе ни у њему као што није могао ни у модернизму. Наратив прогресивног друштва у модернизму исцрпео је сва значења, посебно значење појма *историја* којој је наговештен крај; он се изгубио у субјективитету и помрачио цивилизацијским кризама. Модерне парадигме рационалности нису довеле ни до каквог историјског или личног разрешења. С друге стране, „теоријска постмодерна мисао је ионако само продужетак модерне, њен резултат и последица, ма колико на површини тежила њеном порицању и одбацивању” (Гајић 2011: 98).

У томе *Речник технологије* одбацујући позитивистички наратив модернизма, који представља пут без алтернативе, налази пролаз између премодерне и постмодерне мисли и културе. Он на свој начин превазилази непомирљиве противречности епохе која није у стању да се определи или за прошле вредности или за будуће токове.

„У тој ‘драмској тензији’, у појачаној напетости супротстављања, мешају се истовремено дивљење према пређашњим културним изразима и сумњичави, све интензивнији приговори култури која не може да пружи ни оријентире нити добре одговоре за ситуацију у којој се нашао модеран човек, да објасни шта је то шта се у њему и око њега дешава, а камоли да разреши проблематичне односе” (Гајић 2011: 147).

Та непомирљивост се огледа у покушају постмодернизма да размонтира (деконструирше) постојеће истине и вредности и тиме избрише разлике огледала и

стварности, форме и личности, технологије и теологије. Иако *Речник технологије* кроз постмодерну структуру „раставља” целину текста на речи у речнику, оне се кроз своје супротности спајају у једно језгро разумевања, док постмодернизам тежи фрагментарности и обескорењености спречавајући повезивање. Док у постмодернизму нема референтних тачака већ се све огледа у тренутним потребама и користима, *Речник технологије* определио се за темељ од преко сто педесет различитих аутора од античких времена до тренутка када је објављен, представљајући и својеврсну генезу идеје и складно сучељавање источног и западног мисаоног тока. У свему томе, можда најважније, *Речник* се одрекао историјског субјекта који мисао ставља у други план и тиме доживљавајући теоријску смрт подсећа на битност поруке која се текстом преноси, а не само њен меклуановски учинак. Као што каже Момчило Настасијевић (1991, IV: 49) „нема рођења ако се тиме није ма у чему умрло”.

4.6.3. *Речник и Енциклопедија Југославије*

Да би се тренутак успона постмодерне културе у контексту југословенске кризе на почетку осамдесетих боље схватио, неопходно је још једном се осврнути на феномене који су направили места за њено навирање и даљи ток. Није случајно што на почетку посттитоизма главна политичка порука има постмодерни призив – „И после Тита Тито”. У томе се Тито у потпуности пресликао у кључни постмодерни феномен, који нема утицаја само на политику већ и на општу културу и начин живота. Рани посттитоизам у том смислу има и посебан значај у култури јер се у њему у кратком историјском времену зачиње клизање из владајућег модернизма у постмодернизам.

„То је са овог гледишта нека жеђ за историјом и страх од оног после. Шта после Тита, шта после историје, шта, на крају крајева, после живота? Тај страх од оног после јесте с једне стране природан, али с друге и зачуђујући јер је Титова фаустовска мисија модернизације (на коју су махом пристали јер је изгледала удобна као Фаусту Мефистово обећање) била дијалектички усмерена ка оном после, оном што је требало да дође. Квасцем модернизације он их је спремао да нарасту за постмодерну. Било је то велико обећање о крају историје, који је истини за вољу и дошао, али не како су модернисти ишчекивали” (Петровић 2011: 9–10).

Стога, у разумевању транзиционог периода југословенске културе који се на почетку осамдесетих упоредо одвија и на политичком и културолошком плану, треба уочити друштвени, технолошки и психолошки прелазак из модерног у постмодерни свет. Њега је на симболичан начин најавио и *Речник технологије* који је и назван прото-постмодерним списом. „Догађај се збива на ‘ничитој земљи’ између Титовог и Милошевићевог режима спрегнут с значајним културним појавама и покретима што све омогућава прецизније посматрање тренутка преласка из тока модернизације у постмодерне симулакруме” (Вујадиновић у Вујадиновић 2017: 12). Постмодернизам није постао само још један феномен, већ деперсонализовани поглед на свет. „Само довршење модернизације збива се у спектаклу издисања Троструког Народног Хероја које медији на насловним странама прате из сата у сат” (Петровић у Бошковић 2016а: 402).

Ова транзиција има још једну битну одлику – прелазак с аналогне на дигиталну културу. По Титовој смрти његова постмодернистичка слика бива све присутнија. Партијски светоназори прате, читају и организују седнице грчевито се држећи за матрице своје идеологије и користећи ту слику да је одрже. Али они више нису у стању да прате промену. Види се да их је време газило, да нису разумели шта се дешава у тој транзицији, као и то да није реч само о политичким превирањима. *Речник технологије* као да је зауставио хорски напев да се и после Тита мора одржати Тито. Његова нота која враћа традиционално наслеђе збрисано титоистичком плимом модерних и постмодерних симулакрума преносила је речи и значења која у том контексту нису могла да се кажу.

Југославија дуго почива на аналогном коду чији је кључ Тито. Цела савезна земља пулсира аналогно његовој личности. Кад он одлази с историјске сцене, његов лик и дело се вештачки одржавају. После његове смрти владавина се остварује дигитално кроз безличну владавину председништава Југославије које су чинили међусобно неповезани или једва повезани чланови. Зато када Тито нестаје с хоризонта Југославије, оно више није у стању да својим присуством задржи постојећу структуру, већ само описује и подражава његов лик и дело, као једини код који сви препознају.

Постмодернизам подражава слике, без могућности да разликује лик и одраз. У том тренутку, постмодернистичка осећајност управља токовима политичког и друштвеног живота. У томе се осећа недовршеност очита у несигурности Партије да очува владавине пролетаријата. Она није у стању ни да с највишег државног врха доврши обрачун с *Речником технологије* већ се тај случај потискује из јавности и после

много идеолошке „буке и беса” разрешава само административно, смењивањем редакције, што у сличним примерима до тада није био случај.

Стога, уопштиме ли ово становиште, можемо јасно утврдити да прелазак с аналогне на дигиталну технику означава крај модернизма и почетак постмодернизма. Већ и у овоме видимо посебан положај *Речника технологије* који се појављује баш у тренутку размеђа ове две културе. „Суштинска одлика *Речника* је дакле, да он, критикујући сопствено пост-титоистичко окружење, представља пре и изнад свега дубинску критику модерности и модерног, технолошког света” (Гајић у Вујадиновић 2017: 53). *Речник* је тако био први критички одзив на још једну историјску транзицију привида – прелазак модерне у постмодерну свест, напуштање аналогне и глобално окретање дигиталној технологији као једином овлашћеном превознику друштвених процеса. „Излазећи ван поља марксизма и његове диктатуре *Речник* је својим шифрама градио релативно уређени систем разобличавања владајуће идеолошке праксе, од политичке технологије и идеологије модернизма до технологије постмодернизма, па и постхуманизма” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 140–141). У том преласку *Речник* назире само још један покушај да се човек споји с огледалом и да виртуалну стварност преломи у реалним дешавањима спајајући симулације (импульсе) са својим Ја како би добио неку нову (дигиталну) димензију.

У перспективи *Речника технологије*, постмодернизам је владавина Дечака – који нису знали шта да раде када аналогни код југословенске државе ишчежава. Фрагментарни поглед на свет, таласање на различитим идеологијама, историјска основа као услов бивствовања, Ја као једини идентитет постојања, технологија као метод деловања и на крају политика као превласт привида били су њихово једино опредељење. У том тренутку се први пут и практично потврдио успех пројекта *Дечаци–Идоли* јер и они представљају тај талас промена. Дечаци су део „политичког и културног инжењеринга”, како добро уочава Милош Кнежевић.¹⁰³ Пројекат *Дечаци* послужио је као оглед постмодернистичког стварања идентитета који нема значење само по себи, већ је скуп импулса који подражавају његов живот. Кад престану импулси, нестаје и он – то се управо и догодило с Дечацима који у духу постмодернизма прелазе у други код и пре него што је пројекат с њима довршен.

¹⁰³ Научни скуп *Речник технологије 33 године после*, Дискусија, први дан, Милош Кнежевић, 41:18. <<https://www.youtube.com/watch?v=6zm3tQ7DLIs>> 13.10.2019.

Међутим, *Речник* предосећа дух постмодернизма, али значења не обескорењује јер прибежиште смисла тражи у премодерности српског православног канона. Зато он и није чист пример постмодерности која се пре може потражити у другом недовршеном издању *Енциклопедији Југославије*. Настанак југословенске постмодерне најбоље се може пратити кроз фрагментарност другог издања Енциклопедије Југославије.

„Друго издање је излазило од 1980. до 1990. године, до распада Југославије, и до тада је на хрватској латиници изашло шест од планираних дванаест томова. У времену од 1983. до 1985. године на српској ћирилици изашло је само два тома, колико и на македонском и на албанском језику. На мађарском је изашао свега један том, а на словеначком четири” (Оцић 2014: 296).

Енциклопедија Југославије је кључно дело јер представља слику државе „неколико народа и народности” коју су хтели да достигну; али немоћни да досегну коначну слику, имали су само њене парчиће. То је била и слика сâме Партије – разглобљена и разломљена слика дигиталне владавине. Очито, реч је о кризи идола – када је умро највећи идол Партија нема снагу да било шта уради до краја јер губи дах све време покушавајући да очува титоистичке симулакруме. Тада се и јавља простор за прву институционалну постмодерну слику света очиту на примеру стварања другог издања *Енциклопедије Југославије*.¹⁰⁴

„Одлика посмодерног обрта је пре свега гомилање равноправних историја које немају обавезу да се међу собом усагласе и да имају било какав однос према сећању. Оне су самодовољне, јер је стварање историје, било каква да је, у постмодерном кључу довољна замена за сећање. У постмодерном свету сви имају своје историје које су заправо највиши облик власништва” (Петровић у Вујадиновић 2017: 25).¹⁰⁵

Очито је да постмодернизам почиње тамо где више нема истине. У том маниру, *Енциклопедија Југославије* није ни усмерена к истини већ релативности која служи да с једне стране нешто прикрије, а да с друге неке нестварне појаве представи као стварне,

¹⁰⁴ О *Енциклопедији Југославије* у контексту постмодернизма више прочитати у Оцић 2014; Петровић у Вујадиновић 2017.

¹⁰⁵ На општем плану „југословенства” „у изради Енциклопедије Југославије спровођен је не само поступак систематског прећуткивања или искривљавања чињеница које се не уклапају у задате идеолошке оквире него је, временом, све очигледније постајало сазнање да је југословенска енциклопедистика послужила у сврхе пласмана политичких идеја усмерених ка дезинтеграцији српског државног, политичког и културног простора” (Предговор Српској енциклопедији, том I, књ. 1, Матица српска, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике, Београд – Нови Сад, 2010, према Оцић 2014: 300).

а чак и важне. Али она то у својој недовршености ипак не успева да уради јер само описује делове без могућности да се повежу у неку смисаону целину. Није у стању да анализира већ свако прави своју историју и свако на то има право. У таквој деконструкцији губи се траг свим чињеницама.

Друга Југославија почиње као револуција, а завршава као енциклопедија. Револуција и енциклопедија су заправо две стране исте медаље. Француска револуција започела је Француском енциклопедијом, а југословенска револуција завршила се Југословенском енциклопедијом. Енциклопедија побеђује револуцију али се у њој и распада јер када је после рушења *ancien régime* требало егзактно описати шта је нови свет, остало је само насиље над одредницама које воде деконструкцији и распаду усред приче о заједништву. Потоња ратна дешавања деведесетих година двадесетог века, која нису предмет ове дисертације, само су потврда немоћи *Енциклопедије* да пружи целовито тумачење света и да својим знањем и тумачењем одбрани друштво пред историјом и њеним кризама.

Фрагментација Југославије стога почиње и довршава се у *Енциклопедији*. „*Енциклопедија Југославије* напушта ток модерности, у коме је Југославија поникла на темељу политике илирског памћења и плутања у току европског просветитељства, и тихо залази у постмодерност плурализма памћења” (Петровић у Вујадиновић 2017: 25).

Рад на њој најбољи је одраз поделе на више нивоа, пре свега на републичком и на националном. „У Србији се радило нејединствено – сакупљала се грађа за Енциклоредију Војводине, а у оквиру АП Косово и Метохија Албанци су профитирали већ самим започињањем објављивања другог издања Енциклопедије Југославије, јер је у Југославији, а не у Албанији, излазила једина енциклопедија на албанском језику” (Оцић 2014: 296).

Док се *Речник технологије* у штампи представља као напад на друштвено-политички систем Југославије и модел за разбијање државе, рад на *Енциклопедији Југославије* која државу на делове разбија изнутра слави се као интеграција. Иза *Речника* стајала је етика, иза *Енциклопедије* институција. Институционално се намеће постмодерна плурална слика света без коначног увида или закључка. Стога је основни проблем *Енциклопедије*, као и саме Југославије етика. У општој плими плуралитета постмодернистичких наратива, много се пропустило у идејном, историјском политичком и културолошком питању земље „братства и јединства”, а ни данас нема одговора на питање „каква је била улога српских интелектуалаца у развоју ове

институције и у стварању њених енциклопедија. Као и то шта је с искуствима интелектуалаца из српске редакције која је тад радила за Југославенски лексикографски завод?” (Оцић 2014: 308).

4.6.4. И после *Речника* речник (Хазарски)

Енциклопедија Југославије није била једини покушај да се створи више паралелних наратива историје и неки могући дискурс будућности на чему почива постмодерна култура. Поред *Енциклопедије Југославије Речник технологије* треба упоредити с *Хазарским речником* јер је у српској култури он прва асоцијација када се помене књижевна форма речника. *Хазарски речник* се понекад сматра „библијом постмодерне литературе” (Јерков 1996: 150). Одређење парадигме националне постмодерне овај роман добио је пре свега захваљујући форми речника или лексикона што у његовом поднаслову и пише. *Хазарски речник* објављен је три године после *Речника технологије* када је *Речник* већ био добро познато политичко и књижевно искуство. *Хазарски речник* импликује исти исход као и *Енциклопедија Југославије*, нестанак државе и традиције која је, како су тумачи већ уочили, метафора за овдашњу културу.

У „хазарској призми” слила су се сва предвиђања краха историје. *Хазарски речник*, „жанровски фантом” (Delić 1991: 93), хваљен је због одступања од стваралачког канона првенствено због тога што је написан у форми речника. Поред структуре, њега одликује и нелинеарно читање приче. Мистификација књиге, мрежа времена, дуализам (и плурализам) истине и сазнања, само су неке од одлика постмодерног духа. Фрагментарност и неколико сплетених наратива историје подсећају на *Енциклопедију Југославије* где се у мрежи података тешко може увидети истина која као последица постаје релативна и магловита. „Као што се из многих примера види, у [*Хазарском* прим. аут] *Речнику* је скоро све релативизовано, па и сам текст романа. Текст је гносеолошки, сазнајно нестабилан” (Олах 2012: 152). Можда најјачи утисак оставља релативни идентитет исказан у следећим реченицама:

„Хазарским лицем називана је особина свих Хазара, па и принцезе Атех, да свакога дана освану као неко други, под сасвим новим и непознатим лицима, тако да имају муке и с најближим сродницима да се препознају. Путници бележе,

опет, да су хазарска лица сва иста и да се никад не мењају и да отуда долази до тешкоће и забуна. Било да је овако или онако, ствар излази на исто и хазарско лице је појам лица које се тешко памти” (Pavić 2001: 34)

У овом особеном делу нема препознавања, било каквог апсолута нити чврстине идентитетских обележја. Релативизација се у роману шири и на саму истину па је упитна свака прича и перспектива. „Промена физичког изгледа и идентитета повезана је с проблематичним осећањем среће, које је само маска антрополошког песимизма који провејава кроз странице *Хазарског речника*” (Олах 2012: 149). Нема личности као чврстог ослоња и језгра збивања у коме се разрешавају противречности.

Такав уметнички поступак преузет је из филма Луја Буњуела (Luis Buñuel) „*Сет obscur objet du desir*” из 1977. у коме он усред филмске приче мења главну глумицу која потпуно природно наставља да се понаша као да је иста као претходна. Замена личности њеним симулакрумом у језгру је постмодерног поступка. Те изненадне замене личности, као на покретној траци јесу бит постмодерне политике лишене било каквог средишта. „Цикличност времена и неприступачност удаљене Божје инстанце усађују у човеково биће осећај изгубљености, усамљености и неслободе” (Олах 2012: 279). То се најбоље чита у фрагментарности која више није у стању да обезбеди повезивање и (о)држање било каквог идентитета.

С друге стране историје, *Хазарски речник* говори о судбини малог народа, пружајући неколико наратива као алтернативну истину о њима. У овом роману једна је историја сигурна – нестајање. Криза идентитета малог народа, криза религиозности сливају се у речник о нејаком народу који је осуђен да (као Атех порекне свој идентитет или да) ишчезне. *Хазарски речник* делом припада и традицији модернизма зато што понавља картезијанске поделе на велико и мало.

Каква је то подела на велико и мало и шта она значи? Одговор на ово питање очито се не налази у дуализму великог–малог, значајног–безначајног, развијеног–неразвијеног који добрим делом потиче из рационалистичке филозофије Бекона и Декарта и њихових следбеника који се труде да мапирају границу малог и великог да би створили претекст за колонизовање малог од стране великог.¹⁰⁶ Наравно узалуд, јер нико до сада, следећи њихова упутства, није нашао где се тачно налази та граница и на којој тачки велико постаје мало, као и обратно. Када Платон (2002: 107) у *Држави* (423с) пише

¹⁰⁶ То се показује и чињеницом да овакво аутентично тумачење „великих” процеса технологије долази из „мале” средине.

о малом и великом, та подела се разрешава у Сократовој реченици да „ћемо својим чуварима наредити да се свим могућим средствима труде да наша држава не буде ни мала, ни велика, већ онолика колика треба, и да уз то буде јединствена”.

Кључ разумевања овог проблема лежи тамо где нема имагинарне границе великог и малог, у сâмом језгру аналогије. Језгра сличности у *Хазарском речнику* нема јер нема препознавања. Језгро аналогије је основни појам филозофије Михаила Петровића Аласа. Он је први корак у ослобађању од рационализованог дуализама. Овај појам упућује да се сазнање духа и природе заснива на односу, а не на стварима и њиховој подели на велико или мало. То је основа феноменолошког метода Михаила Петровића Аласа који превазилази јаз научног и језичког израза, слике и суштине да би дошао до јединства појава, стављајући разлике „јавленија” (како пише Његош) у заграде. *Речник технологије* пише манифест технологије ослобођен подељеног искуства на мало и велико. Оно што је за Лазу Костића „стругање живих палимпсеста”, њему мисаоно блиском Михаилу Петровићу свођење на типске одлике, лишавање конкретних испољавања појаве како би се сагледала њена суштина, у *Речнику* се остварује аналогијом синонима, поништавањем њихових историјских значења и етимолошким повратком на извор значења.

У *Хазарском речнику* хвали се искорак у односу на тадашње књижевне изразе: речничка форма, игра огледала, нови начин читања текста – нелинеарно читање где се читалац може укључити на било ком делу, необичан облик, жанровска неомеђеност, провокативност, религијски контекст, интертекстуалност, метафоре...¹⁰⁷ Сва ова одређења, као у огледалу, у случају *Речника технологије* нису наишла на хвалу или одобравање; штавише, допринела су његовој осуди. При томе, следимо ли Борхеса та одређења нису ништа ново. Да је *Речник технологије* застао на њима он се не би разликовао од *Хазарског речника* који баштини његову форму. Али *Речник технологије* долази одлучно писан ослобођеном руком и једнако чврстом решеношћу да буде анониман да би на тај начин доследно саопштио своју поруку жртвујући на њеном олтару могућу „књижевну славу” својих писаца.

„Тај ниво значења је од пресудне важности, та рука која исписује, исцртава спис у коме се говори о технологији као најсавременијем цивилизацијском феномену, тај спој нечега што пледира на вечност и онога што

¹⁰⁷ <<http://polja.rs/wp-content/uploads/2017/11/Polja-357-4-11.pdf>> 20.11.2019.

је најтренутније, најактуелније, најпролазније, дакле, тај спој је несумњиво постмодернистички уметнички покрет у пуном смислу” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 133–134).

Зато *Хазарски речник* припада мејнстрим култури, а *Речник* оној скривеној, невидљивој, али до краја делотворној. *Хазарски речник* се временом исцрпљује у мноштву разнородних тумачења док *Речник технологије*, три деценије скрајнут у друштвеној историји, остаје аутентичан текст за посматрање савремених појава које временом потврђују оштрину његових речи, као и његов видовити дух, што значи да је својом снагом изашао на крај с временом.

Хазарски речник је по свом коначном закључку етос деконструкције. Ова „аутоимуна болест” огледа се и у књижевности где се афирмише маргина и немогућност интеграције етноса: „Нестали су Хазари, али зато имамо Хазарски речник” (Шеварлић 2002: 21). У односу утопија–антиутопија профитирају писци и уметници који у дослуху с привидно опозиционом идеологијом у складу с владајућим наративима, које само приказују у негативу, одређују читалачки укус који у уметности тражи духовну слободу.

4.6.5. *Речник* и постмодерни хипертекст

Наравно, *Хазарски речник* не доноси много новог у књижевну продукцију. У тренутку када је рад на *Речнику* у жеку, на почетку осамдесетих Делез (Gilles Deleuze) и Гатари (Félix Guattari) објављују утицајно дело *Хиљаду равни* (A Thousand Plateaus, 1980) нелинеарног наратива. *Хиљаду равни* представљају исто толико путева који воде у различитим смеровима. Због тога је могуће одабрати било коју раван и читање започети од ње, што је основно начело хипертекста. Умрежавање текста одвија се не према намери аутора, већ путу који сâм читалац прелази. Тако се нелинеарни начин читања већ развијао и *речник* је несумњиво баштинио та искуства. Његов текст допушта „хипертекстуално” или „ризомско” (Делез) читање и он се ту потпуно уклапа у кретање духа времена. Чињеница је да је *Речник технологије* прво дело у нас написано у форми *речника*, али иако слично као потоњи *речници* изражава дух времена он и излази из њега.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Друга половина двадесетог века богата је различитим пројектима и правцима, као што су клокотризам, Медиала, концептуализам, структурализам, али они теже прихватању структуралистичких метода и

Оваква организација текста узима маха после Другог светског рата који је, суштински гледано, разбио могућност једнозначног, праволинијског наратива. У технолошком контексту почиње развој хипертекста који допушта нелинеарно читање. Тачно по окончању Другог светског рата, јавља се идеја о вези међу документима. Амерички инжењер Ваневар Буш (Vannevar Bush, 1890–1974) је 1945. у есеју „As we may think” описао уређај Мемекс (Memex) који би на микрофилму чувао информације да би оне кроз асоцијације повезивале документа. То је била прва идеја о технолошкој хипертекстуалности која је утицала на Теда Нелсона (Ted Nelson, 1937) и он 1965. осмишљава појам *хипертекст*. То је према његовом схватању „несенквенционирани метод писања – то је текст који се грана и читаоцу препушта избор, а најбољи резултат се постиже када се текст чита са интерактивног екрана” (према Landow 1994: 74). Нелсон касније своје идеје појашњава и шири у књизи *Књижевне машине* (Literary Machines, 1982). Скоро истовремено радећи на истој идеји развијања компјутерских мрежа где фајлови могу да се повежу, 1968. Даглас Енгелбарт (Douglas Engelbart, 1925–2013) такође представља хипертекстуалност интерфејса¹⁰⁹.¹¹⁰ Касније, 1980, Тим Бернерс Ли (Tim Berners-Lee, 1955) написао је програм који је успостављао везе међу појмовима. Систем ове базе података назвао је „Enquire”. Он је 1989. развио Светску мрежу (World Wide Web) како би се подаци размењивали међу научницима и институцијама стварајући глобални информатички систем. Ова мрежа омогућује да се на интернету претражују хипертекстуални документи.

Треба притом приметити да иза ових технолошких облика хипертекстуалности постоји вековно искуство кружног приповедања. Оно је део старих култура као што је индијска јер на пример најстарије и најзначајније епове у Индији, *Махабхарату* и *Рамајану*, одликује нелинеарно казивање приче. И у усменој народној традицији казивање није било линеарно већ је наратор – *sutradhar*¹¹¹ сâм одлучивао о току приче.

афирмисању уметничке индивидуалности. Иако на пример Медиала тежи интегралном приступу који се омогућује кроз традиционалне мотиве и препознаје у архетипским вредностима, она нема много заједничких обележја с *Речником*. Поред сличности у неким стилским појединостима и писању руком, *Речник* не можемо да разматрамо у контексту ових идеја јер је он првенствено упитан над технологијом. Његова основна тема је технологија и ту се он са свим другим пројектима мимоилази.

¹⁰⁹ Овај амерички проналазач норвешког порекла конструисао је рачунарског миша и те године га први пут употребио. Том приликом одржана је прва видео-конференција у свету.

¹¹⁰ Наредна година узима се за годину настанка интернета јер је успостављена прва рачунарска мрежа ARPANET (Advanced Research Project Agency), направљена при Америчком одељењу за одбрану. То значи да је интернет првенствено резултат војног пројекта.

¹¹¹ Занимљиво је што *sutradhar* припада касти дрводеља у Индији. Само име значи „онај ко држи нит” (*sutra* на санскрту значи нит док *dhara* значи држати).

Ипак, књижевна форма речника који импликује нелинеарно читање у књижевности појавила се са Хорхеом Борхесом (Jorge Borges). Борхесова прича *Врт разгранатих стаза* (El Jardín de senderos que se bifurcan, 1941) је прва хипертекстуална прича у књижевности, написана пре него што је створен појам хипертекста. Она је метафора мреже често разнородних, али ипак повезаних наратива. У том мноштву избора путеви који се рачвају воде различитим исходима, док сама структура лавиринта времена упућује да није лако (ако је уопште могуће) решити загонетку јер више нема Сфинге да постави питање. Ова прича теорији књижевности доноси нови израз „борхески” који одражава нелинеарност наратива, односно отвара могућност бескрају интерпретација у чијем меандру нема изгледа за излаз.

Овладавање хипертекстом још једна је занимљива одлика *Речника технологије*. *Речник* је прва хипертекстуална књига у српској култури. У служби је не остваривања технолошке, већ лингвистичко-лексикографске повезаности међу појмовима, односно синонимима. Такође, хипертекстуалност *Речника* огледа се у позивању на око 150 референтних аутора и дела у историји културе, књижевности, науке, филозофије и теологије. Тако се идеје у *Речнику* повезују с идејама цитираних аутора, ширећи опсег разумевања технологије. Али хипертекстуалност није спољашња, већ и унутрашња јер се одреднице повезују с другим текстовима у оквиру мреже пројеката редакције *Видици*.¹¹² Окренутост *Речника* другим изворима огледа се и у његовим минијатурама, као и осликаним мотивима којима је прошаран налазећи надахнуће у средњовековним православним украсима. У том смислу, можемо рећи да се у *Речнику* поред главног наратива открива и метатекст који захтева продубљенију читалачку пажњу. Очито је да је разлика разуђеног технолошки повезаног хипертекста и *Речниковог* аналогног хипертекста у спонтаности. У хипертексту *Речнику технологије* питање је читаочеве способности, знања и интуиције којим ће се путем повезивања одредница кретати користећи се синонимима као Аријаднином нити, односно делотворним путоказима у потрази за смислом речи. Али у *Речнику технологије* се повезивање ипак лакше остварује због аналогног устројства речи које увек полазе од етимологије као свог извора. Сваки следећи ниво одреднице јесте историјска патина наталожених значења. У том канонском померању где се реч удаљава од својих корена, сазнаје се пут технологије. Тако је проходност речи кроз време јасан показатељ хода технологије.

¹¹² Више у наредном поглављу.

Речник хипертекстом превазилази одвојеност значења речи у историји користећи га као метод за динамично кружење својих појмова. На тај начин, нелинеарни, спонтани ток читања открива нове димензију текста. Можда је највећи искорак *Речника технологије* прекид узрочно-последичне везе прошлости и садашњости јер он без почетка, средине или краја открива кружно кретање речи. Док *Хазарски речник* циља крај историје у коме ће Хазари нестати и тиме имплицитно потврдити моћ историје, „*Речник* напушта појам историје као наметнути контекст у коме се арбитрарно одређују положаји личности и народа” (Петровић у Вујадиновић 2017: 25). Уместо тога он има нити (речи) које их спајају с идејом да кружењу нема краја. У томе се види да је *Речник технологије* окренут целини. Синоними омогућавају мноштво почетака, али никада и крај. Зато ово није затворено дело. *Речник* је у покушају да овлада сећањем отворен не само кроз синониме и њихово кружење, већ и кроз референце према капиталним делима преко сто педесет различитих аутора.

Ослањање на више од сто педесет цитата који упућују на дела стварана у различитим областима и епохама људске цивилизације показује тежњу да се претходна учења, сазнања и мисли критички призову, преиспитају и да послуже за надградњу промисли и стварања. Тако се ствара непатворени мост који везује време настанка неких ранијих дела с искуством онога ко дело у датом тренутку пише. У том смислу, ми данас *Речник* можемо посматрати и као једну духовну библиотеку која држи на окупу и генеалогички и смисаоно повезује низ дела у једну целину. У томе се такође види веза са српским средњовековним стваралачким каноном.

Речник се користи технологијом хипертекста, али га у исти мах види као проблем. Он је истовремено прича о себи, а и прави речник с лексикографским апаратом. Не користи само имагинарну форму речника, он у исти мах и јесте *Речник*. *Речник* није само добар наслов већ и срж подухвата. Стога не прича непосредно причу, јер је за њега историја, прича сама, проблем. Он тежи изласку из хипертекста који производи историја и њена бескрајна читања и покушава да нађе „ужљебљење” речи у поредак који ће омогућити повезивање целине. Сама идеја хипертекста као ишчитавање текста без одређеног средишта води пре у збуњеност него разрешење јер по постмодерном рецепту све је питање контекста. На тај начин су интелектуалци и књижевници бежали у постмодерне форме избегавајући сагледавање правих проблема. Зато *Речник* није хипертекстуална прича, већ фронт речи према историји која се у *Хазарском речнику* расипа на мноштво тумачења са јединим исходом да ће Хазари нестати пред

колонијалном најездом. *Речник* излази на црту технологији као највишој форми потпуно празне историје која је све, укључујући и себе, свела на средство. Зато се *Речник*, отимајући се историји, поиграва не само са хипертекстом већ и са књижевним и филозофским жанровима.

Поигравање са жанром *Речник технологије* спровео је доследно да се ни данас, после више од три деценије, неколико научних скупова и публикација он не може жанровски одредити. Такође, игра с формом у *Речнику* је отворила нови фронт писања. Пре *Речника* није било таквог смелог иступања и изласка на црту идеологијама амнезије – велики формат, речнички етос, мешање ћирилице и латинице, политичка полемичност, одсуство аутора, православни идентитет, средњовековна калиграфија у симфонији с постмодерном структуром и најпре повратак руке давно прогнане Гутенберговим изумом. Као последица деловања механизма настаје општи губитак сећања који се шири у мери у којој се механизми развијају. За *Речник* је рука прави чувар сећања, а не мозак који је често извор апстракција без покрића. Тако *Речник* (1981: 2) на општу амнезију упозорава већ у првој одредници:

Амнезија ἀ-μνησία – оспољавање, учинити себе спољним. з. заборав, уобличење, пловидба. Заборав личности у историји. Довршење облика до савршеног рефлектовања личности. Кретање техничких и умских облика: рад или мишљење. с. историја, Запад, ренесанса. п. Ако будемо веровали и ако будемо сигурни у себе, пребродићемо Лету, реку заборав, и душу своју нећемо укаљати (Πλάτων, *Πολιτεία*).

Амнезија је битна одредница јер она не само да је кључна за разумевање транзиције из модерног у постмодерно, већ и у прелазак из премодерне у модерну еру. *Амнезија* је предуслов претварања света у слику, у празне глобалне облике постистине.

„Модерна је настала лишавањем премодерне наслеђа. Рене Декарт, отац модерне, написао је нову граматику и логику, тачније логику искључења, да би то спровео у дело. Дичући заставу модерности која отелотворује когито, разум и извесност, он је почео да искључује следеће: детињство (јер овим пољем управљају апетит и учитељи, а не разум), језик, историју (за њега је прошлост као путовање које нас одвлачи од садашњице), говорништво, поезију (поезија је ‘дар ума а не плод учења’), ‘етичка учења древних пагана’, ‘обичаје’, еволутивни раст друштва (он одбија постепени напредак друштава). Он чак одбија класичну логику и математику јер су ‘помешане с толико ствари’. Све ово што је Декарт

искључио припада премодерном. На тај начин, потпуни излаз из премодерног је услов за улаз модерног. Тако ова промена строго или чак логично следи пролазност омогућујући модерном да истера премодерно. Богохулним речима, амнезија постаје драгуљ у круни модерне” (Raghuramaraju 2009: 617).¹¹³

Одредница *амнезија* се даље претапа у синонимне речи: историја, Запад, ренесанса које обухватају следеће одреднице: технологија, историја, огледало, технологија, кретање, запад, амнезија, машина, Декарт.¹¹⁴ У том кругу одредница *амнезија* нас води до одреднице Декарт што довољно говори о слојевима значења садржаним у *Речнику* и његовој структури. За *Речник*, Декарт је симбол извесности и зато разумевање технологије нужно креће од његових мисли:

Декарт. т. Декарт је Хомеров рефлекс. У XVII в. после Христа свет је већ посебно изгубљен и Декарт је заиста приморан да га у себи, затворених очију рекреира. То је потпуна наспрамност стварању и конкретни почетак технологије. Технологија је Нови свет, амнезија старог, удвојени свет, свет наспрам света. с. наспрамност, рефлексивност, Месец. п. „Сад ћу затворити очи, зачепит’ ћу уши, одвратит’ ћу сва своја осјетила, чак ћу и све слике тјелесних ствари избрисати из свог мишљења, или ћу их сматрати испразним и лажним...” (R. Descartes, *Meditationes*) (*Речник технологије* 1981: 5).

Сагледавање Декартове филозофије на којој суштински почива модерност не почиње у *Речнику*. У њему је дато у својој сажетости, а много је дубље разматрано у зборнику *Технологија*, у уводном тексту „Технологија или крај науке” који почиње разматрањем Декарта. У њему је проширени смисао ове *Речникове* одреднице и појашњење нужности технологије као посредника – везивног ткива – света који је почео да губи своје духовно језгро очувано једино у личности и вољи. „У пост-декартовском

¹¹³ У оригиналу: “The modern came into existence by disinheriting the premodern. René Descartes, the father of modernity, scripted a new grammar and logic, namely the logic of exclusion, to accomplish this task. Hoisting the flag of modernity that embodies cogito, reason and certainty, he embarked on excluding the following: childhood (as it is the domain governed by appetite and teachers rather than reason), language, history (to him the past is like travelling, which takes us away from the present), oratory, poetry (poetry is the ‘gifts of the mind rather than fruits of study’), ‘moral writings of the ancient pagans’, ‘customs’, evolutionary growth of societies (he rejects the gradual growth of societies). He even rejects classical logic and mathematics as they are ‘mixed up with so many other things’. All these aspects that Descartes excluded form part of the premodern. Thus, the total exit of the premodern is the condition for the entry of the modern. So this transformation strictly or even logically follows a sequential temporality enabling modernity to evict the premodern. To speak blasphemously, amnesia becomes a jewel in the crown of modernity.”

¹¹⁴ Ово су основни синонимни парови ове три речи (историја, Запад, ренесанса). Сада се даље могу тражити и синоними ових синонима што доводи до нових увида.

просветитељском одрицању и заборава трансцендентне воље свет би се заиста потпуно распао и ишчезао да се нужно није јавила технологија” (Petrović у *Tehnologija* 1980: 10). Када свет изгуби своје јединство, њему је неопходна трећа инстанца која ће раздвојене делове повезивати. У савременом друштву то је технологија. Овим је и тумачење Декарта у *Речнику* јасније, као и поимање извесности. „Тек се у XVII веку свет нашао у својој наспрамности, а историја се догодила као прелом. Историјски суочен са потпуном неизвесношћу, XVII век се одлучује у појму извесности” (Petrović у *Tehnologija* 1980a: 9). У таквом продубљеном разматрању историје идеја *Речник* налази своје полазиште за суочавање са савременим светом и технологијом као његовим доминантним видом.

4.7. Први долазак *Речника технологије*

Увиђајући линију промене настале на таласу општег заборава, настојећи да коренито схвати у чему лежи проблем, *Речник* упориште своје мисли проналази у теснацу слободе између тоталитета модернизма и постмодерне фрагментарности. У таквој политичкој и интелектуалној атмосфери универзитетски часопис *Видици* објављује *Речник технологије* као један животни став спрам спектакуларних загробних обреда. Већ и својим ликовним изразом тражио је да превазиђе овештале форме које је идеологија марксистичке модернизације увела у друштвени простор друге Југославије. И одабиром само 162 одреднице на неки начин се супротставио празним речима које је Партија користила у својој идеологији, а студенти на њима покушавали да изграде свој политички пут. Био је то очити покушај обрта у време апотеозе мртвог тела када је више него раније идеологија била ангажована на очувању владајућих парадигми. *Речник* такве образце није прихватао, нити су они били спремни да се другачија матрица појави.

Југославија, као симбол модернизације, против које *Речник* технологије подиже глас, сâму себе довела је до краха управо непрестаним модернизовањем свих односа који су изгубили било какав смисао. У напетости шта ће се догодити после смрти чврсте председничке руке, спас је пробала да нађе у постмодернизму. „Да се не би дозволило да због смрти понтифекса диктатуре пролетаријата стану токови производње симулакрума, Партија је припремила транзицију модернизма у постмодернизам. То је оличено постисторијском мантром После Тита Тито, која је била излепљена по свим јавним просторима као службени поздрав, знак распознавања и политичка дефиниција

будућности” (Петровић у Бошковић 2016а: 403). Али то није био излаз, већ само још један корак ка коначном краху њене слике.

Речник је својом постмодерном структуром био латентни одзив на постмодерну поруку коју лансира Партија. То је наравно било толико изнад тадашњих идеолошких домета да тек данас можемо да схватимо о чему је заправо реч. У интервјуу с аутором ових редова, политиколог Милош Кнежевић сећа се да у том периоду, у првих пет година те деценије, није било ничега сличног *Речнику*; сви други покушаји, настојања, достигнућа били су у доктринарним оквирима левице, било да је реч о реповима рецидивима шездесетосме, било да је реч о Црном таласу, о ултралевици под утицајем нових западних гигања, то је све била левица.¹¹⁵ Зато је рад *Видика*, испољен и у листу *Студент*, био права побуна, подизање великог таласа који ће интелектуалном снагом стргнути већ трошне кулисама владајуће номенклатуре.

„Занимљивост овог догађаја, у време све веће учесталости политичких случајева у држави, јесте у следећем: садржај *Речника* није имао никакве везе са стварношћу самоуправног друштва и државе, али је часопис ипак дошао на тапет идеолошких апарата, једнако као и они случајеви који су више или мање директно критиковали систем и његове управљаче” (Самарцић у Вујадиновић 2017: 38).

Стварање мултиполарне структуре политичке владавине у тренутку још увек присутног идеолошког једноумља, тектонска померања власти, тражење нових канала усмеравања моћи, у великој мери условили су разумевање комплексног визуелног и садржинског идентитета овог неубичајеног теоријског подухвата у првим годинама после Тита. „*Речник технологије* је објављен у осетљивом времену када су почеле да се распршују илузије о довршетку и ‘заживљавању’ барокно пренормираног политичког и економског система самоуправљања. Све упадљивија је, наиме, била недоумица око перспектива револуционарног политичког пројекта лишеног вођства историјских креатора, и све слабије моћи ‘организованих снага’ подељеног компартијског субјекта револуције ‘која тече’” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 64). Вечити револуционарни Вођа нестао је с историјске сцене, али су се његов лик и дело вештачки одржавали, док су се с друге стране ковали планови за окупирање његовог добро устоличеног места у тадашњој СФР Југославији. Са смрћу доживотног председника као да је цео свет изгубио темељни ослонац. Зграда комунизма почиње да се љуља. У

¹¹⁵ Аудио интервју с Милошем Кнежевићем, Филолошки факултет, Београд, 3. јул 2018. Приватна архива.

Пољској је децембра 1981. проглашено ванредно стање, еврокомунизам у Италији, Немачкој и Француској је угрожен индукованим тероризмом, Горбачов с Реганом, као магарац с вуком, кује заједничке планове.

Речник технологије појавио се у шифрама које нису личиле на „кодове титоизма” препознатљиве Партији и народу и зато се нашао на удару политичке стихије која је настојала да сачува своје кодове у тренутку када одлази њихов врховни настојник. У периодима транзиције било је много теже одредити шта је прихватљиво а шта представља претњу за политички систем. У таквој неразрешеној ситуацији, било какво таласање није смело да се допусти да не би пољуљало већ климаве ноге комунистичког система и шифре који се губе у таласима нових времена. Мрежа страхова је добрим делом допринела да се један теоријско-практични антрополошки спис као што је *Речник технологије* у тој мери политизује и да се фактички уклони из сфере јавности. Политичке шифре титоизма сукобиле су се с езоповским језиком *Речника технологије*. Систем је пре свега уздрмао неразумљиви језик *Речника*. „Било је довољно у овешталом јавном простору довести ствар до нивоа некакве алегорије или литерарно-књижевног израза који у себи садржи категорије као што је *Апокалипса*, један од средишњих појмова *Речника*. Већ је то политички став с јасним импликацијама” (*Речник и његова анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 278). Због тога је реакција на речи *Речника* била политичка, а у њиховом дешифровању морао је да се примени другачији метод.

Речник постаје предмет идеолошке опсервације управо у преломном времену у коме се дешава низ „случајева”. Те године је „судски забрањена књига Драгана Хаџи Антића *Случај Гојко Ђого – документи*, (...), књига *Затиси*, јер ‘неистинито’ приказује борбе за ослобођење Књажевца” (Nikolić, Svetković, Tripković 2010: 272). Такође, спречено је приказивање филма, неколико драма, објављивање књига и интервјуа... (Nikolić, Svetković, Tripković 2010: 272).

Случај *Речника* може да се сагледа и у случају асистента Универзитета у Новом Саду Ласла Секеља. Чланови редакције *Гледишта* написали су писмо подршке асистенту чији је рад оцењиван „са становишта марксистичке и научне заснованости”. Комисија је два пута исти рад поменутог асистента на Правном факултету Универзитета у Новом Саду оценила с две различите оцене: позитивном и негативном.

„Материјали упућују на недвосмислен закључак да да је иста комисија два пута, на различит начин проценила исте радове: једном, пре две године приликом избора поменутог асистента, његови текстови су оцењени веома повољно: ‘...’

аутор примењује социолошки, политиколошки, историјски и друге приступе полазећи од марксистичког става. Његово излагање је систематично, читко и јасно'; други пут, у извештајима радне групе пронађено је да су ти радови 'стручно неодрживи' 'неприхватљиви' и 'лишени марксистичке позиције'¹¹⁶

Ти материјали привукли су пажњу редакције *Гледишта* у марту 1980. и одлучено је да се цео догађај предочи читаоцима овог часописа. „Није било дилеме да је реч о вишеструкој одбрани слободе научног рада од наметања идеолошких ограда и то унутар једне академске установе. Тим пре што су виновници цензорског деловања били универзитетски професори” (Самарцић у Вујадиновић 2017: 41). Тако су чланови редакције у овом случају видели општу слику времена које дозвољава да се „теоријски спорови воде нетеоријским аргументима”. Међутим, то је био повод да се јави одређени расцеп у редакцији. Да овај случај није био безначајан говори то што је он поделио редакцију *Гледишта* јер су чланови желели да се сви документи у целини објаве, чему су се противили главни уредник и његов заменик. Све је доживело врхунац када је после два-три месеца главни уредник поднео оставку, што је указало на престанак јединства у редакцији.

Посебно је важно напоменути да редакција *Гледишта* никада није добила одговор на писмо упућено Републичкој конференцији ССО којој се обраћају због проблема које су ови документи покренули. Републичка и градска конференција ССО ће упркос томе мало касније окривити редакцију *Гледишта* да с њима није контактирала. Чини се да су *Видици* били у сличној ситуацији. Овај часопис чланови Савета позитивно су оценили мало пре него што ће кренути цело збивање с *Анализом идеолошке оријентације* као његовом негативном оценом. Радна група оценила је *Видике* сличним изразима као што је то случај с радом Ласла Секеља: „неприхватљиви” и „немарксистички” чини се да су била једина одређења Партије која није знала како другачије да се ухвати у коштац с проблемима.

Очито је да ови „ситни” случајеви много више казују него што се у први мах чини. Њихова важност види се у томе што упућују на дубље проблеме неразумевања кризе која се одвија на свим нивоима. Отуда не чуди што је тадашњи члан редакције *Гледишта* Слободан Самарцић, у осврту на *Речник технологије* 2017. насловио свој

¹¹⁶ Једно гледиште о *Гледиштима*, Писмо прво, *Студентски лист*, бр. 777, 09.01.1981, <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2017/09/11/studentski-list-9-1-1981-%d0%b1%d1%80-777/>> 01.09.2019.

прилог „*Речник технологије – једно безвремено сећање*”.¹¹⁷ Већ у наслову се види асоцијативна повезаност ова два случаја и схватање *Речника технологије* као интелектуалног зрака који се преломио над затамњеним обзором политичке сцене и друштвених догађања на размеђу касног титоизма и раног посттитоизма.

4.8. *Анализа идеолошке оријентације*

Речник припада дугом низу „случајева” које је произвео југословенски социјализам на издисају, али је он се по много чему издваја од њих. О њему се пише посебан идеолошко-политички херменеутички документ, готово трактат, под насловом „Критичка анализа писања листа *Видици* и *Студент*” да би у току процеса, под непознатим околностима, почео да се појављује као „Анализа идеолошке оријентације часописа *Видици* и листа *Студент*”. Ко и зашто је променио име овог документа није познато ни онима који су учествовали у сâмом писању.¹¹⁸ Већ ту се убацивањем синтагме „идеолошка оријентација” види политичка намера овог документа јер ће се кроз ову синтагму партијског језика јавности лакше саопштити о чему је реч. *Анализа* је конспиративни документ настао у најбољој традицији комунистичких револуционарних ћелија. У тајности припремана око пола године да би с идејом изненадног удара била ненајављено објављена као материјал од 21 странице (в. *Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 356). Без заглавља и без потписа, али куцана у два ступца на ИБМ електричној машини с куглицом која је могла да куца у два упоредна ступца и да мења слоге – најновија технологија коју су тада себи могле да приуште само највеће установе. То је већ довољно говорило одакле дува ветар јер је било очито да је прекуцавана у партијским или државним средиштима и да долази с врхова партијске и државне моћи.

Анализа се појавила не толико као радни материјал за разговор, већ као нека врста заокруженог политичког манифеста тајне радне групе с тежњом да се афирмише као прворазредни политички субјект који има капацитет да донесе идеолошки преокрет.¹¹⁹

¹¹⁷ Видети Самарџић у Вујадиновић 2017: 37–46.

¹¹⁸ Видети излагање Слободана Антонића на научном скупу *Речник технологије 33 године после*, 13.11.2014, ИФДТ, Београд. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=Wn_t2FSDVJ8> 29.07.2019.

¹¹⁹ *Анализа идеолошке оријентације* је у контексту литерарне имагинације 1987. објављена у роману *Фама о бициклстима* Светислава Басаре.

Она је послужила као основни и једнини материјал на састанцима комисија за идејни рад и информисање Универзитетске конференције и Градске конференције ССО Београда одржаним 20. јануара и 16. фебруара 1982. године.¹²⁰ Расправа на тим седницама је одличан сведок времена у коме је против *Речника технологије* подигнута политичка оптужница јер је сагледан као дело супротстављено владајућој идејној оријентацији, марксистичком разумевању стварности и самоуправном опредељењу друге Југославије.

Сви омладински функционери из редова СК у *Речнику* су видели непријатељско деловање. „Заправо је ово интелектуално суђење окупило под заставу све политичаре, филозофе, социологе и ине, који су ипак припадали, на разне начине, режиму” (Пироћанац 2012: 142). Идеолошки је *Речник технологије* представљао непријатеља, али тај идеолошки фронт није био јединствен. У политичком смислу он је на прелому епохе послужио као попрште закулисне борбе кланова за ресурсе у универзитетској и градској власти и можда понудио први тренутак када су они одмерили снаге. Интересне групе раног поститоизма, клановског типа, претвориле су ово посебно издање часописа *Видици* у политички случај на чијем суђењу је требало показати ко ће бити способнији у учвршћивању своје власти. „Тако се испоставило да појава *Речника технологије* није била регистрована у примарним културалним координатама већ као политички феномен са сходним политичким импликацијама” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 73).

Зато *Анализа* приступа *Речнику* с највећим степеном озбиљности и доследности и она прва указује да је реч о мисаоном систему који је на посебан начин кодиран што је промакло тумачима окупљеним око часописа *Тхеориа*. Документ је тако озбиљан колективни рад да се нико не усуђује да га потпише јер треба да представља синергијски глас који односи превагу над неприхватљивим идејним струјањима. Иза непотписаног документа стали су политички форуми УК ССО и ГК ССО који представљају студенте Универзитета у Београду и омладину Београда. Избор форума имплицитно је саопштавао да се у овој анализи тежиште налази на питању будућности. Како се на почетку саме *Анализе* наводи:

¹²⁰ Универзитетска конференција ССО била је издавач часописа *Видици* и листа *Студент* тако да свакако има интерес да расправља о тим гласилима. Али ова расправа очито нема тај карактер јер се у њу укључује Градска конференција ССО која нема никакве везе с овим гласилима, осим потребе да их идеолошки оцени, што сведочи о другачијим намерама које су покренуле писање *Анализе*.

„Ова информација говори о идеолошким активностима групе идеолошких истомишљеника окупљене око часописа ‘Видици’. Употребили смо реч идеолошке основе јер се без сумње ради о једном кохерентном и аутохтоном идејном систему чија генеза јасно показује да је овде реч о уношењу елемената нове идеологије, с тенденцијом да да једно целовито и свеобухватно тумачење стварности” (*Analiza* у Бошковић; Петровић 2015: 311).

Брига због појаве „нове идеологије” и конкурентског језика на обзору Партије, која је одавно развила свој систем појмова и шифара, захтевала је другачији вид анализе стварности, а нове, непознате шифре тражиле су другачији приступ аналитичара. Како стари партијски аналитичари више нису били у стању да се ухвате у коштац с оваквим новим видом изражавања, *Анализу* пишу омладинци, студенти и партијски радници, спремни да улију нову енергију у пољуљани систем.

Идеолошки темељ *Анализе* су аксиоматски појмови социјализма, марксизма, самоуправљања, а посебно титоизма. Нова анализа заснива се на старим аналитичким појмовима, али полазећи од њих она даје могућност да се тумаче у релативно новом кључу који обезбеђује да се направи корак даље у односу на стару анализу јер више нема драмске персоне које би сама по себи све разрешила.

Разилажење с титоистичким шифрама друштвене стварности кључни је разлог што је *Речник технологије* иницирао идеолошку радну акцију *Анализе* која покушава да схвати какав је то нови шифарник и какве он импликације може да има у будућим временима.

„Оно што чини најзначајнију особеност овог идејног система, оно што је *diferentia specifica* њиховог учења и појављивања у јавности јесте веома изражена *метафоричност, езоповски језик, говор шифара*. Свака од кључних категорија јесте шифра чије се пренесено-идеолошки суштинско значење разумева једино ако се открије *кључ*, ако се сваки круцијални појам ‘преведе’ и ако се с привидне померености значења синтагми и читавих реченица пређе на стварно, истинско *читање* текстова” (*Analiza* у Бошковић; Петровић 2015: 311).

На теоријском нивоу, *Анализа* покушава да прочита праву поруку *Речника*, да одгонетне његова скривена значења и преведе их у партијске обрасце разумевања друштвено-политичких токова. Њих највише побуђују саме речи у *Речнику технологије* и зато развијају свој, аналитички систем тумачења.

На атеоријском новоу, *Анализа* настоји да драмску персону укључи у своју акцију кроз талас јаких колективних емоција које се још осећају поводом смрти доживотног председника. Наглашена емотивност коју одржавају непрекидна медијска и политичка заклинања после годину дана несумњиво још постоји код студената и то је један од фактора на који рачунају аутори *Анализе* да ће помоћи стварању политичког консензуса нове анализе. Та се емотивност и политички подгрева различитим облицима институционалне евокације значења Титове личности. Лист *Студент* доноси низ емотивних исказа повезаности студената са својим политичким херојем.

„Зоран Мишчевић, студент друге године Грађевинског факултета, додаје: ‘не умире он. Нећемо дати. Наставља се Титово дело. Његови смо ми, његови ћемо заувек бити’. Студент Миодраг Тешић каже да преживљава најтежи ударац у животу. Сувишне су речи, нема правог поређења. ‘Да ми је отац умро, исто бих се тако осећао. Само знам да Тито остаје бесмртан. И биће ми узор, заувек’. Касније, с неверицом, се пита може ли се родити икад и игде такав човек... Он је бесмртна љубав, допуњава студенткиња Јасмина Станковић”.¹²¹

Ове емоције су колективна психолошка подлога на којој настаје нова анализа. И поред констатоване смрти дионизијска вера у бесмртност Сина и даље траје. Чињенице не могу нимало да јој науде јер она иде из сасвим друге сфере бића. Студенти који учествују у идеолошкој анализи *Речника* с неверицом се питају како неко уопште може да помисли да скрене с Титовог пута и да доведе у питање марксизам, социјализам или самоуправљање. Они су зачуђени како неко може да створи свој систем шифара које се разилазе с кодовима друштвено-политичке стварности.

„Стога је главни задатак овог дела информације управо *превод* и *тумачење основних категорија*, тачније потпуно разјашњавање мисли која мора да се сакрије иза шифара да би опстала. Изгледа потпуно невероватно да се на данашњем развоју идејне свести, односно на данашњем развоју друштвених односа, у ситуацији када је сасвим јасно одређена одговорност средстава јавног информисања, под окриљем једног часописа две и више године *из броја у број, из текста у текст*, развија и афирмише једна идеологија која није само немарксистичка већ је, штавише, отворено и агресивно антимарксистичка” (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 311).

¹²¹ Odžić, S., Znamo svoj put – mladost se oprašta od Tita i iznova počinje život s njim, *Student*, мај 1980, стр. 4.

Већ из овога се види пажљиво праћење идеја који излази изван задатих оквира и стална припрема за обрачун с њима. Такав став оснажен је и охрабрен држањем највиших врхова власти оличених у Добривоју Видићу који лично прати догађања у јавним гласилима. Истовремено Партија покушава да прилив младе енергије искористи да појача идеолошку надзорну снагу која очито јењава. Реч је о пуној сагласности студената чувара система и власти која им даје импулс за разрачунавање са идејним „скретањима” које из њиховог угла гледано *Речник* несумњиво доноси. Зато је концентрација политичке моћи у том тренутку појачана тиме што је носила енергију младости неопходну да се уђе у неочекивану непознаницу какву је тада представљао *Речник* технологије.

Анализа је у првим иступањима показала спремност да се ухвати у коштац с шифрама *Речника технологије* који види као „врхунац идеолошког деловања” (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 311) групе окупљене око редакције *Видици* и листа *Студент* и да покуша да открије која идеја стоји иза свега. Због тога она првенствено нуди тумачење категорија које препознаје као идеолошки проблематичне. Сâм текст *Анализе идеолошке оријентације* у неку руку подсећа на речник јер је и она сложен херменеутички оглед који покушава да дешифрује *Речник технологије*. *Анализа* се пре свега суочава с његовим тајнописом чији код покушава да се идеолошки сломи да би се ослободила значења која би постала предмет идеолошке инкриминације. *Анализа* стога добро открива да је порука *Речника технологије* неприхватљива, јер она то у периоду раног посттитоизма недвосмислено јесте. Али *Анализа* не може да предвиди да ће *Речник* бити неприхватљив и у будућим временима, не толико због свог геста – разилажења с југословенским шифрама – већ због његове хеуристичке критике технологије. У том смислу, може се закључити да је *Анализа идеолошке оријентације* искључиво политичко читање *Речника технологије*.

Анализу не занима личност као носилац духовности, нити човек као носилац материјалних елемената друштва. Њу занима систем социјалистичког самоуправљања СФРЈ. Мора се признати да је *Анализа* у то доба најјачи партијски интелектуални замах. Једино кроз *Анализу* се Партија показала спремном да без призива бога из машине одговори на неку појаву изван њеног непосредног видокруга. За тумачење нових шифара она сама није била способна, већ су укључене младе интелектуалне снаге Универзитета у Београду. Прилив те енергије Партија користи да покаже како њена моћ није ослабила одласком драматис персоне. *Речник* је у свом необичном одабиру одредница и још

необичнијем повезивању, као и провокативном изгледу, имао основу да побуди политичке стихије јер је допуштао различите видове читања. У меандрима кодираних израза, тражио је посвећеност и време да се уопште приступи његовом читању. Зато реакција на *Речник* није тренутна, чека се детаљна анализа и дешифровање његовог запретаног и непознатог језичког система. *Речник* се у *Анализи* сагледава као кодирани спис који се служи шифрама да би пренео поруку само посвећеним читаоцима. Тиме је мотивисана цела идеолошка акција коју води конспиративна група као заштиту система од тајног језика осмишљавања напада на владајући поглед на свет, а и сâму државу. Партија је на то морала да реагује јер је владавина њених кодова политичке и друштвене стварности била знатно угрожена појавом нових и титоизму непознатих шифара.

Анализа није понудила никакву могућност стварног читања *Речника технологије* већ само превод на титоистичке шифре: технологија – друштво; огледало – друштвено-политички систем; дечаци – функционери, научници, филозофи, уметници; личност – члан групе окупљене око часописа *Видици*, воља да се разбије огледало – жеља да се сруши друштвени систем (в. *Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 312–314). Она се посветила кључним питањима друштвено-политичког система и *Речник технологије* зато не тумачи у контексту технологије, већ као *Речник* југословенског друштва. Она није запитана над насловом *Речника технологије* и у њему не види основу за тумачење технолошких струја у савременом друштву.

Уопште речено, *Анализа Речник* види као идеологију – један скуп идеја који има за циљ да заведе својом необичношћу и креира искривљену свест и слику. Уочавање два супротна пола, односно постојање афирмативних и негативних категорија у *Речнику технологије* била је потка даљем тумачењу у *Анализи*. Осећајући *Речник* као напад на суштинске идеале система Југославије, она увиђа да „као што је технологија шифра за друштво, тако је и огледало шифра за институцију, за систем, односно било коју организацију...” (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 313).

Речник се није уклапао у критичка писања тога доба, није припадао ниједној групи или структури, ни филозофској ни политичкој. Његово антрополошко расуђивање друштва технологије није имало упориште у другим идејно-политичким или академским стремљењима. И није претендовао на политички ангажман, нити на учешће у владајућим токовима интелектуалне мисли. Шта је онда био циљ *Речника технологије*? То је вероватно највише зачудило аналитичку струју јер се *Речник* појављује управо у времену

тражења ослонца за формирање нових партијских и друштвених, ништа мање универзитетских структура.

„Кружност *Речника* је, очито, политички неупотребљива јер нема шта да се обећа Дечацама, с обзиром на то да ће сваки крај бити једнак свом почетку. То је непосредно, суштинско и најдубље развлашћење Партије чији главни задатак и јесте надгледање историјских токова. У преводу на језик идеологије, то значи да више нема места за диктатуру пролетаријата” (Петровић у Бошковић 2016а: 417). Суочена с таквом мрежом значења, речи и симбола, *Анализа Речник* не може да протумачи целовито; њој једино преостаје да свој систем откључавања заснива читајући само одређене „проблематичне” делове и речи, односно оне које може да повеже с југословенским друштвом и политичким системом, односно владавином титоизма. Измиче целина јер је њена свест усмерена само ка политичком систему. Њу та свест спречава да сагледа циљеве и исходе којима је окренут *Речник*. Таква свест их једноставно ограничава да не виде цео обзор који се њиме отвара. У том смислу, критика *Анализе* усмерена к *Речнику* није донела никакав помак у разумевању ни *Речника* ни времена које долази праћено све снажнијим антрополошким изазовима. Као да се застало на марксистичкој позицији која није била кадра да разуме дух времена.

У *Речнику технологије*, Борисав Васић који је учествовао у припреми *Анализе*, на другом састанку Комисија за информисање и идејни рад УК и ГК ССО 16. фебруара 1982. примећује да је Маркс (за разлику од Ничеа и неких других филозофа) цитиран само два пута „и то на примерима који уопште не осликавају нека битна становишта марксизма” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 387). То су одреднице *идеологија* и *новац*. Пример у одредници *идеологија* (тумачене као „Затворени круг. Потпуна оствареност и самосталност облика. Њихово организовање у самодовољни поредак који се на наспраман начин разликује од стварности: облик због облика”) наведен је из дела *Немачка идеологија* Карла Маркса: „Ако се у свакој идеологији људи и њихови односи појављују обрнути главачке, као у камери обскури, онда овај феномен произилази из историјског процеса живота” (К. Marx, Die deut. Ideologie) (в. *Речник технологије* 1981: 9). Даље *Речник* идеологију кроз синониме изједначава с *лудилом* где наводи да „потпуно изграђени наспрамни свет значи потпуно остварено лудило: два света који не знају један за други: опсесивна хипнотисаност огледалом” (*Речник технологије* 1981: 12). Синонимима повезујући речи у значења, *Речник технологије* свакако је указао на заведеност марксистичком идеологијом и симболично је разобличио

њену историјску моћ. Своју мисаону схему *Речник* даље разрађује кроз синониме додајући и друге блиске појмове: *просветитељство, амнеза, енциклопедија, Запад* – сви сплетени да укажу на површност, наспрамност и коначност сваке друштвене идеологије. Ипак, у расправи је јасно да се Васић не упушта у било какво анализирање ових значења, у марксистичком или неком другом контексту разумевања, већ само истиче да ово дело не припада идејном марксизму јер се Маркс цитира само два пута. Он како сâм каже, заправо не види везу Маркса или марксизма с поменутиим одредницама. То је разумљиво јер *Речник технологије* делује ван устаљене матрице марксизма и одреднице тумачи из угла технолошких система. Не указује на спољашње механизме ширења политичке идеологије и кретање кроз систем, већ на унутрашња померања поретка који прати идеологију огледала, односно непрестаног подругојачивања којим се изграђује нови, наспрамни свет.

4.9. Проблем езоповског језика

Прецизан, али езоповски језик у *Речнику технологије* сигурно је кључни разлог узнемирености у партијским редовима. Они се боје какве су то поруке које преноси *Речник технологије* и коме их преноси. И нису смели да допусте да се шире неке друге шифре, осим њихових.

„Свако у комунистичким организацијама ко доприноси том нестварном, лажном или ‘нултом’ језику истовремено је и одан и ‘одан’ и потпуно безбедан у чланству организације, док се истовремено свака комунистичка организација плаши као од куге ‘проваљивања’ тог лажног и непостојећег језика, нарочито уношењем неког смисла у језичке творевине и значења у речи” (Крстић 2018: 430).

Анализа даље разрађује свој систем тумачења усмеравајући пажњу на *Студент* јер ту види конкретну примену идеја из *Речника технологије*.

„Захваљујући чињеници да је главни уредник ‘Студента’ један од чланова ‘тврдог језгра’ ове групе, група наставља јавну делатност објављујући текстове на другој, ударној страни ‘Студента’ у којима се отворено (за све оне који су дошли до ‘кључа’) позива на рушење Уставом утврђеног система и радикалног обрачуна са свим идеолошким противницима (тзв. Технолозима). Ова се

делатност развија *континуирано, из броја у број* постајући све отворенија и агресивнија” (*Analiza* у Бошковић; Петровић 2015: 313).

У овоме се већ јасно чита да *Анализа* није могла да буде замишљена као дебата јер не укључује могућност другачијег читања *Речника*, осим позива на рушење „Уставом утврђеног система”. Да би своје тврдње поткрепили конкретним доказима, они тумаче бројеве *Студента* у којима се јављају проблематични текстови. *Анализа у Речнику* види теорију разарања, а у *Студенту* њену практичну примену, поступке којима политичко-идеолошки систем Југославије треба срушити.

Њима највише смета што се систем критикује не с позиције „марксистичке анализе”, већ с „идеолошких позиција редакције ‘Видици’” (*Analiza* у Бошковић; Петровић 2015: 319). *Анализа* нимало не сумња у свој суд нити у то да је немогуће разматрати друштвени (или технолошки) систем с немарксистичке позиције. У релацији *Видици–Студент* и *Речнику* идеологија која се појављује је „нема сумње, замишљени сценарио распада Југославије, сценарио попут многих њему сличних планова најразличитијих непријатељских организација. Разлика између њега и ових осталих је у томе што је овај сценарио објављен у *Социјалистичкој Југославији*, у листу београдских студената, ССО и УК ССО” (*Analiza* у Бошковић; Петровић 2015: 321).

Њих посебно узнемирава доследно развијање идеја у чији смисао не могу лако да проникну. Због тога их они групишу у један скуп који одређују као против-системски. Закључак *Анализе* је уједно најснажнија осуда *Речника технологије* и редакције часописа *Видици*:

„Теорија огледала у интерпретацији часописа ‘Видици’ није оригинална. Још у XIX веку изродио се анархизам као жеља за рушењем капиталистичке државе и државе уопште. Исто је и учење о ‘Вољи’ и ‘Личности’ само варијанта Ничеове теорије Натчовека. Подела људи на Личности и Дечаке, на више и мање вредне јединке, такође има свој пандан у расистичким теоријама Чемберлена, Гобиноа, Хитлера и Роземберга. Присутан је и утицај психоанализе и антипсихијатрије (подвајање личности, огледало се поистовећује с институцијом) као и утицај дела Хакслија и Кастанеде. Своје место у овој идејној конфузији налазе и филозофија Панка и Новог таласа, посебно онај део који третира неку форму рушилаштва (анархизам и лудизам). Приметан је утицај Базаље и Негрија (неоанархизам, теоретичари црвених бригада), и анархосиндикализма (теорија хоризонталних структура пољака Ламентовича).

Стога ова идеологија представља компилацију – ‘метапапазјанију разнородних идеологија’, углавном ‘радикалних’ и ‘анархоидних’ (друштвено рушилачких) с посебном разрадом и применом на конкретне друштвено-политичке и економске услове” (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 323–324).

Већ ово довољно речито говори с каквим се нарамком идеолошких оптужби сударио *Речник технологије*. После овако тешких одређења и ситуирања у контекст расистичких и других теорија, као и потпуне уверености да је реч о нападу на СФР Југославију, било је очито да последице неће моћи да се избегну. *Речник* спада у ретка дела с оне стране идеолошког спектра која су добила овако озбиљне политичке и друштвене квалификације.

Стварајући свој систем тумачења, од почетних категорија у *Речнику*, преко дешифровања његових појмова, до конкретне примене у *Студенту*, полазећи од хипотезе да је реч о непријатељском деловању једне хомогене групе *Анализа* на крају потврђује своју почетну мисао и указује на разне утицаје који су довели до документа као што је *Речник* технологије. Он је за *Анализу*, речју, радикалан и рушилачки. *Анализа* у њему не налази ниједно место с којим се слаже или где види могући преображај, већ истиче делове у раскораку с битним становиштима марксизма. Ако је нејасно на шта *Речник* мисли када езоповским језиком пише своју „објаву”, потпуно је јасно шта *Анализа* жели да каже. Двосмислен и неразумљив језик у *Речнику* *Анализа* преводи на институционални и близак марксизму, језик на који је Југославија одавно навикла.

У тој збрци речи и појмова, *Анализа* је била „реактивни преводилачки чин: превођења ширем партијском аудиторијуму неразумљивог на разумљив говор; премештање немарксистичких садржаја у поље марксистичког разумевања, и; свођење нејасних и неприхватљивих места у *Речнику* на поједностављени ниво формуског политичког расуђивања ‘за или против’” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 76). Док се *Речник технологије* креће кроз синониме, очито је да се *Анализа* креће само у антонимима: стабилизација – дестабилизација, пријатељски – непријатељски, системски – антисистемски, институционализам – антиинституционализам, марксистички – немарксистички... Тако је *Речник технологије* идеолошки изазвао партијско једноумље. „Партија, која је замишљала утопијски поредак социјалистичког самоуправљања, другог је увек конструисала само у односу на себе, а то је радила и опозициона друштвена мисао која је конституисала исту слику, али са негативним предзнаком” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 137). Све осуде *Речника технологије* изречене су негативним

терминима да би порука била што јаснија, односно да би превод био разумљив представницима режима који чекају извештај. У овим антонимним паровима нема технологије, као да није у питању *Речник технологије*, већ *Речник марксизма*. *Анализа* заобилази тему технологије вероватно због тога што тадашња југословенска свест нема идеју о њеном кретању, не промишља њен утицај на друштво и свест. Не осврћу се на водеће ауторе филозофије технологије које *Речник* цитира и укључује у свој корпус разумевања не само кроз овај спис већ и пројекте који му претходе. *Анализа* је једно конзистентно тумачење *Речника технологије* и повезаних текстова, али она разматра само поједине референце из *Речника* које одговарају идеолошко-политичком смеру интерпретације.

У њој се ни на који начин није указивало на „аполитичке” особине *Речника*: калиграфију, уметнички израз, аутентичан изглед, лексикографски учинак, постмодерну форму, нити на филозофске или теолошке мислиоце. Она је за све то потпуно слепа, осим што у једном тренутку напомиње да *Речник* има форму јеванђеља (в. *Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 315). Не осврће се ни на ћирилично писмо, флоралну и осталу декорацију, уопште изглед *Речника*, а посебно његову ослоњеност на православну културу српске средњовековне државе. Њих не побуђује то што је *Речник* исписан руком. Не питају се који су мотиви одсутних аутора и зашто се нису потписали. *Анализа* не увиђа талас технолошких опсена најављених у превласти рачунара над човековим могућностима. Још важније, не примећује да је *Речник* вишезначни текст и да је у том смислу њено тумачење сужених видика.

Указано је само на проблем политике, а занемарени су сви други аспекти *Речника*. *Анализа* је послужила као политички органон за тумачење неких конкретних појмова којима је могло да се учита конкретно политичко одређење.¹²² *Речник технологије* био је аутентични чин – покушај да се делује спрам идолатрије друштва, шифра за излаз из превласти привида историје, дејствујући антрополошки принцип. Није се освртао на политичке котерије, превирања у борби за власт, већ је указивао на општи проблем идолатрије. *Речник технологије* у неомеђеном простору деловања био би неприхватљив било којој идеологији и политичком спектру, без обзира на време настанка.

¹²² Не искључује се могућност да је то било изван перцепције аутора *Анализе* и да они нису били упућени у области у које је зашао *Речник технологије*. У то време у југословенској средини није било сличног писања, а о антропологији технологије, осим зборника *Технологија (Видици, 1980)* скоро да није било речи.

Речник технологије био је излазак на културну сцену, а *Анализа* на политичку. Порука *Речника* је медитативна, а *Анализе* историјска, политичка. После више од три деценије од настанка ова два списа која се по својој поруци суштински разилазе, осврћући се на састављаче *Анализе* Милош Кнежевић каже да „код таквих људи нема медитативне димензије, сматрају да је неважно или да може да им нашкоди. Нема ауто-рефлексије. Кантовски, имају датост, немају задатост. Раде само оно што им дају да раде”.¹²³

Речник је одбацио деценијама наметнути у форми марксизма просвећени концепт историје. Његова објава била је да историје као производње смисла нема и тиме се разилази с њом док се друштво држи историје као јединог сигурног тла. Зато је једини њихов одговор на то могла да буде само *Анализа* која није била припремана ни за један други „немарксистички” или „антисоцијалистички” чин или спис, већ само за *Речник технологије*. *Анализа* је послужила као конкретно и корисно техничко оруђе за дешифровање и прилагођавање политичком поретку. Она га у суштини свеобухватно не разуме и зато га одређује негативним предзнаком у односу на владајућу слику света. Она је у историјском кључу деловала двојако: прво је за *Речник* пришила историју, правећи од њега један политички инцидент, а онда га је из ње избацила, још једном доказујући да само они који имају власт имају контролу над историјом, не увиђајући да она контролише њих. Насупрот томе, *Речник* неоплатонистички увиђа да је појам историје један велики кавез, пећина која затвара видике и приказује само сенке (у одредници *сенке* пише да „Тело се губи у медијуму: природна тела у науци, личност у институцији, живот у технологији” (*Речник технологије* 1981: 21)). Модерно друштво је заточено у историји. Рационализам је анализу ставио на пиједестал историје и живот свео на бескрајно анализирање (*Речнички* речено – раздвајање). Просветитељска и рационалистичка потка социјализма *Анализу* је ставила на пиједестал форумских састанака организованих да доврше сецирање *Речника технологије*.¹²⁴ Такав редукционистички приступ свету не само да не дозвољава да се виде све фасете кристала већ губи сваку могућност повезивања јер анализа¹²⁵ раздваја, не повезује. Зато се слободно може рећи да је анализа друга реч за атеизам.

¹²³ Из разговора с аутором. Студентски град, Београд. 21. јун 2017.

¹²⁴ Исход партијских форума и судбина редакције *Видици* били су унапред смишљени и зато за *Анализу* можемо рећи да представља инструментализацију априорне историје.

¹²⁵ Редукционистички приступ се наставља. Као што се савремени аналитичари питају да ли је на пример постојао Исус Христ – као да је савременом човеку заиста битно да ли је неко живео пре више од два

Ипак, с ове историјске дистанце, мора се признати да је *Анализа*, иако једнодимензионална, почела да отвара *Речник технологије*. Како уочава Слободан Антонић, *Анализа* „није писана као ауторски текст, већ као документ система, као рукотворина која треба да изрази колективно мишљење једне идеологије и једног поретка. Прихватање *Анализе* као ауторског дела било ког данашњег ауторитета, заправо је пристајање на логику технологије. Јер *Анализа* јесте одговор на *Речник*. Она је неперсонални одговор на неперсонални *Речник*”.¹²⁶

Анализа заправо у неком смислу врло добро чита *Речник*. Она нема филозофско-теолошких увида часописа *Тхеориа*, али њој се не може порећи конзистентност приступа. Иако је носи рђава намера да насука *Речник* на политички спруд, она је иницијално ношена вером у свет који нестаје.

„*Анализа* није била лажна брига, већ је у свом забору прошлости и незнању блиске будућности искрено написана с вером у социјализам. Она је прави отисак последњег трзаја југословенске идеје социјализма што јој и данас даје аутентичност. Са овог временског растојања, *sine ira et studio*, може се рећи да је и *Анализа* била излазак на црту, борба за један свет који је имао своју логику и своју коб и који у сваком случају није толико подлегао технологији као овај сад. Она као таква има нешто трагично у себи, неки неспоразум с временом које све претвара у своју супротност. Није *Анализа* била ауторски рад и ауторско размишљање, већ судар у пуној брзини са светом који је *Речник* у неочекиваном маниру наговештавао, иако су се, иронично, на *Анализу* закачили и они који нису видели општу мисао већ самољубиви интерес. Да је била реч само о борби за синекуру, текст *Анализе* не би откључао ниједно значење *Речника* нити понудио било какав одговор, као и други партијски списи који су се тада ‘обрачунавали’ са свим и свачим, од Беле књиге до Меморандума.

Овде историјска дистанца даје могућност да се види да устаљена политичка технологија обрачуна са заступницима ‘погрешних’ гледишта (дакле на погрешној страни историје) у овом случају није успела да одигра своју улогу како је навикла. Јер бити на погрешној страни историје овде ништа не значи јер

миленијума – нико не увиђа да је историја садашња прича и да је важна само ако делује на животе у датом тренутку. За *Речник* се аналитичари не питају да ли је постојао и да ли су аутори постојали (јер је историјски свеж) али се питају шта су аутори радили и шта раде... који су им били мотиви тада и сада и слично, непрестано анализирајући и не увиђајући да речник може да буде и њихова прича.

¹²⁶ Писмо Слободана Антонића Александру Петровићу од 5. марта 2018. Лична архива.

и сама историја ништа не значи, то је само реч, једна реч у речнику. У том смислу, ни *Речник* није победио, већ његов успех лежи у жртви коју је поднео да би освестио оне који су се предали идолима трга. Био је то релативан успех јер он и сада у промењеној форми трпи исте критике које и даље полазе од неразумевања и несхватања шта је технологија. То само још једном потврђује антиномију историје коју *Речник* симболично укида.

Једном речи, *Анализа* је понудила поглед на *Речник*, и острашћено и сасвим доследно и разложно, али сада видимо да је и време открило много тога чега тада људи нису били свесни. Данас је сасвим јасно да се *Речник* не односи само на Југославију, већ је незадовољан целим технолошким окружењем које се изграђује вековима потискујући цикличне и аналогне записе на којима су почивале све трајне, виталне и хармоничне културе које се нису ишчашиле из круга”.¹²⁷

У години када *Анализа* тумачи одреднице *Речника технологије*, симболички се показује да све синтероване композитне културе се као једином излазу окрећу технологији као начину превазилажења друштвених противречности. У времену појаве *Речника* успоставља се нови однос човек–технологија.

„Читава цивилизација дошла је до раскршћа јер 1982, када почињу идеолошки напади на *Речник*, амерички магазин *Тајм* лични рачунар проглашава за ‘Човека године’. То је био први такав чин у историји с обзиром на то да ниједна ранија технологија није поистовећена с човеком. Људи су били одушевљени новим изумима, али нико није рекао да је парна машина човек. Није било важно да ли је човек тежио да постане рачунар или обратно, већ чињеница да је почело рушење граница” (Petrovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 37–38).¹²⁸

То је било нешто сасвим ново и далекосежни преседан јер рецимо, ни Теслин генератор није проглашен за личност. Рачунар је постао Персона антрополошки веома налик југословенској Персони у коју је учитана највећа друштвена моћ. Као што је сваки човек да би опстао у југословенском друштву морао у неком виду да навуче на себе

¹²⁷ Писмо Александра Петровића Слободану Антонићу од 5. марта 2018. Лична архива.

¹²⁸ У оригиналу: “The whole civilization came to a crossroad because in 1982, when the ideological attacks on Dictionary began in 1982, the American magazine *The Time* selected a personal computer as ‘Man of the Year’. It was the first such act in history since no previous technology was identified with man. People were delighted by new inventions but nobody said that steam engine was Man. It was not important if the man aspired to become the computer or vice versa, but the fact that the removal of frontiers started”.

маску Персоне, тако је и савремени човек морао да пристане на рачунарску Персону као персонификацију савремености и хода у будућност. Наравно, те две Персоне се битно разликују по својој природи, али историјски гледано њихова логика моћи је врло блиска, ако не и истоветна. Тада су од *Речника* бранили доживотну владарску Персону, а данас од њега бране рачунарску Персону. Стихија технологије се те године излива преко свих граница, да би данас постала прави потоп, али *Анализа* то не примећује јер и даље живи у титоистичком систему владавине пролетаријата односно дечака. У тој важној години и поред свих напора које је уложила, *Анализа* није успела да схвати шта заиста значи објава *Речника*.

4.10. Политички склоп случаја

Напетости у првим година посттитоизма нису могле да буду потиснуте стварањем колективног председништва државе, оличењем паралишуће симетрије „равноправности” и Одбором за заштиту имена и дела друга Тита који је настојао да приграби реалну власт. Оне су морале негде да пробију пољуљану театарску фасаду у којој више није било протагониста и то велико идеолошко наелектрисано пражњење догодило се управо ударом на *Речник технологије*. Идеолошко и политичко разрачунавање с *Речником* почело је око пола године после његовог објављивања, снажним политичким и медијским нападом у јануару 1982. године. „Српској јавности готово је непозната важна епизода савремене интелектуалне историје која се одиграва у Београду 1981–82. Реч је о првом идеолошком нападу ‘организованих снага’ Савеза комуниста после Титове смрти. У првом плану тог напада налази се *Речник технологије*, посебно издање часописа *Видици*, објављено почетком 1981.” (Пироћанац у Бошковић; Петровић 2015: 23).

Већ је указано да појава *Речника технологије* спада у предплурални период уздрмавања политичких структура и појачаних борби интересних група (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 81). У таквој превласти привида (да се послужимо насловом једне књиге Милоша Кнежевића), амбициозни млади функционери, као ни они старији, нису хтели да виде око какве суштине *Речник технологије* орбити у цивилизацијским размерама. Форумска разматрања на нивоу универзитетске, партијске, градске и републичке структуре била су ограничена на непосредне политичке интересе одбране

постојеће идеологије. У периоду анализе, у заталасаној посттитовској атмосфери оптерећеној инстинктима борбе за опстанак, домете *Речника технологије* није било могуће другачије схватити.

Титоистичка идеологија представљала је једини могући оквир друштвено-политичког деловања и јасну ограду колективног и појединачног понашања, али *Речник* је успео да се томе неочекивано измакне постављајући у средиште питање технологије. Она је напустио идеолошке забране питајући се непосредно о технологији чији утицај на друштвене токове је још био скривен интелектуалној елити. „Показало се, наиме, да је деликатно време у коме су се *Видици* и *Студент* критички усмерили на феномен технологије (остварењем радова и превода из технолошког циклуса) одредило судбину њихових прегнућа” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 66).

Овакав избор основне теме, као и филозофски и естетски домети *Речника технологије* привукли су пажњу чувара партијског светоназора у транзиционом периоду раних осамдесетих. Постављање питања технологије унутар програмиране идеолошке сфере већ је само по себи напуштање правоверног тумачења хода историје.

„*Речник технологије* је у једној политичкој години, једне преполитизоване деценије усиљено претворен у политички инцидент. Све што се дешавало с *Речником технологије* од јуна 1981. до марта 1982. смештено је у политички простор аберираног плурализма лидерског, интересног и клановског типа. Утицаји струја и прото-кланова, како је поменуто, опажали су се и у политичком животу на Универзитету” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 73).

У духу побуне из 68. студенти су, окупљајући се око нових средишта моћи, тражили прилику да својом „побуном” заузму места у систему социјалистичких установа. Осетили су да је „затишје” почетка осамдесетих година право време да се препоруче систему као нови носиоци поретка који неће дозволити да се он уруши иако је низао неуспехе на друштвено-политичком плану. Била је то велика прилика за омладинске политичке функционере који ће касније, по угледу на своје претече из шездесет и осме на таласу обрачуна с *Речником* изградити академске, политичке и пословне каријере. Своје снаге окренули су универзитетској култури и њеним гласилима где су обављали политичке задатке радећи оно на шта би њихови политички очеви климнули главом.

Већ је указано да је 1981. када се *Речник* појавио била година када су се у Београду тражиле нове прилике за политичку акцију и потврду снаге Партије. Та акција се кретала

у оквиру покушаја да се различите политичке групе покажу као легитимни наследници титоизма. Титоизам је и после Тита представљао основни код распознавања и карту за улазак у политичке структуре. Другим речима, једини језик разумљив народу и држави. Те шифре обезбеђивале су сигуран излаз на политичку сцену. У том контексту идеолошка анализа и политички напад на *Речник технологије* спремају се непосредно после његовог објављивања у вишемесечном тајном раду неформалне политичке групе окупљене пре свега на Универзитету у Београду.

Никако не треба превидети институционалну озбиљност и идеолошку тежину овог рада који не представља некакав изоловани покушај омладинског политичког активизма. Радне верзије *Анализе* носе се на читање партијској врхушки која се тиме, својим сугестијама укључује у рад имајући несумњиво у виду одређени конкретни циљ и дајући целом подухвату несумњиви политички печат. То само по себи говори да би исход успешног идеолошког дејства *Анализе* требало да буде покретање механизма државне безбедности и судског апарата. Тако схваћена *Анализа* је плод колективног партијског ума који је дао најбоље од себе да би ухватио корак са изазовима духа времена. Мрежа је очито густо исплетена и само је требало да буде бачена на оне који су изашли из дозвољених оквира мишљења и писања.

Добривоје Видић с ауторитетом председника Председништва Србије иступајући на седници Централног комитета посвећеној јавним гласилима актуелна збивања око *Речника* и његове анализе сагледава у контексту напада на главна политичка опредељења социјалистичког друштва. „...Не можемо да запоставимо чињеницу да постоји специјални рат, да се он води и да има своје циљеве који су, кад је реч о нашем интегритету, нашем животу и нашој будућности за нас непријатељски рат против социјализма и будућности наших народа и народности, наше омладине, наше деце и наше земље... Ја мислим да у том погледу имамо одговарајућу обавезу према безбедности наше земље и да се не може рећи да нас се то ништа на тиче.”¹²⁹ Повезивање деце, омладине, будућности са специјалним ратом и обавезама безбедности чини се да довољно јасно говори о намерама и начинима планираног обрачуна с *Речником технологије* и редакцијом која га је објавила. Не треба сумњати да је у том погледу постојао консензус државе и партије који је подржан тајном полицијом и медијима.

¹²⁹ АС, Ђ-75, РК ССРН (Председништво) ф-50.

Наравно, све је речено увијено, али је и довољно снажно показивало како треба да се креће акција.

У реалност тог сценарија уверава нас и извештај Амнести интернешнл за 1982. годину

„...о такозваним ‘заточеницима савести’ (политички затвореници који нису користили нити пропагирали употребу насиља) у Југославији. (...) У њеној публикацији разаслатој на све четири страна света и широко коментарисаној на страницама многих светских листова, тврди се, укратко, да је повећање политичког криминалитета у нашој земљи – спектакуларно! После такве изјаве нормално је очекивати и следећу констатацију: Југославија земља с највећим бројем политичких затвореника у Европи! (...) До прошле године [1981. прим. аут] на дело повреде угледа државе и њених органа отпадало је 40 одсто укупног политичког криминала. (...) Студенти и интелектуалци ипак, чине, више од 40 одсто свих оптужених за ово кривично дело. (...) Поменута кривична дела, како тврди АИ, омогућавају затварање наших грађана због критике званичних институција или праксе или због неслагања са установљеном влашћу. Они тврде да наши затвореници уопште нису оптужени за насиље већ једино за ширење идеја или информација у којима се критикује влада.”¹³⁰

Повећање броја осуђених за политичке деликте било је последица побуне на Косову, али и потребе Партије да пронађе непријатеље да би стабилизовала своју позицију у неизвесним околности уздрманог *ancien régime*. Чинило се да је *Речник технологије* идеалан предлог за такав план славодобитне идејне борбе и да горљивост *Анализе* обећава потпуни успех.

Зато су „аналитичари” тако самоуверено наступили убеђени да ће уз такву подршку blitzkrieg против идеолошког непријатеља бити лако добијен. У складу с тим *Анализа* се завршавала с јаким оптужбама за идејно слагање *Речника* с „расистичким теоријама Чемберлена, Гобиноа, Хитлера и Розенберга...” (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 324). од којих није било одбране ни призива пред судским процесом који је, судећи према писању медија, био синхронизовано припреман. Партији је био потребан судски процес да би показала да је и даље монолитна снага која влада свим друштвеним токовима. Све је изгледало као унапред добијена политичка игра.

¹³⁰ Матић Бисерка, Ко су у ствари „заточеници савести”, Савезни јавни тужилац др Вуко Гоце Гучетић о политичком криминалу, *Политика*, недеља 21. март 1982, стр. 7.

Стога можемо рећи да је ауторитет *Анализе* и пре њеног појављивања био велики јер се или знало или наслућивало да је такав у конспирацији писани докуменат морао имати подршку врхова власти. Она је ушла у процедуре изван устаљених форми, јер се рађала у тамној сенци друштвене моћи. Комисије су добиле овај непотписани документ само један дан пре првог састанка. „*Анализа* је више месеци пажљиво спремана у тајности да би на само један дан раније сазваном састанку политичких форума омладине Универзитета и Београда, сасвим симболично, била обелодањена на Светог Јована 1982. као оптужница усмерена против писања непријатељске групе окупљене око *Речника технологије*” (Петровић у Бошковић 2016а: 415). Није се у том тренутку знало ко је саставио *Анализу* и није јасно зашто је остављена без потписа. О посебном статусу *Анализе* говори и чињеница да председник Комисије за информисање Градске конференције, који је номинално сазвао скуп, није био упознат с њом, него је добија на сâмом састанку. Оно што је било извесно, *Анализа* је од *Речника* ефикасно створила политички случај, а њен први успех лежао је у самој њеној појави (Самарцић у Вујадиновић 2017: 38). „Основна оптужба је била да *Речник* позива на рушење система социјалистичког самоуправљања и Југославије у целини, да је то највећа опасност која прети и да се Југославија и њен систем најбоље брани идеолошким разобличењем *Речника*” (Петровић у Бошковић 2016а: 415). Тако је *Речник технологије* који се 1981. појавио као интелектуални подухват, већ почетком 1982. посматран као битан политички инцидент.

Срећним случајем сачувани су магнетофонски записи политичких скупова посвећених *Речнику технологије* који су објављени 33 године касније.¹³¹ Расправа која се водила на њима представља изврстан, некривотворен исказ духа времена у коме настаје *Речник*. У њима се показује и технологија политичког рада тог времена иза које по правилу стоје конспиративна ad hoc састављена радна тела с јасним задатком и спремношћу да га без обзира на било какве моралне дилеме до краја изврше. Али већ на самом почетку првог састанка комисија за идејни рад и информисање Универзитетске и Градске конференције ССО Београда видело се да очекивања аналитичке групе неће бити испуњена и да расправа неће ићи глатко. Председник Градске комисије за информисање ССО Земун одмах је затражио да се разговор одложи због неприпремљености чланова комисије јер је материјал за састанак – *Анализа идеолошке оријентације*

¹³¹ Бошковић; Петровић (прир.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2015.

часописа *Видици и листа Студент* – достављен тек пред почетак састанка, као и због неупућености чланова комисије у садржину писања *Видика* и наметања личних ставова председавајућег скупа.

Тај неочекивани наступ унео је малу пометњу, али је аналитичка група одмах изашла са спремним ставом да „не може се говорити ни случајно о неприпремљености састанка јер су комисија за информисање, издавачки савет *Студента*, издавачки савет *Видика*, редакција *Студента* и *Видика*, сви су они заузели своје ставове. Шта они мисле, то видимо по томе како изгледају *Видици*, како изгледа *Студент*” (*Политика Анализе у Бошковић; Петровић 2015: 330*). Синхронизовано је додато да „слабости које су се у последње време појавиле у гласилима студената Београдског универзитета, *Студент* и *Видици*, захтевале су једну темељну анализу укупног деловања ова два гласила и текстова објављених у њима” (*Политика Анализе у Бошковић; Петровић 2015: 331*). Индикативно је да сви из групе *Анализе* говоре веома узбуђено и напето (што се може чути на снимку седнице) и не часећи нападају ту „квази-револуционарну акцију” (*Политика Анализе у Бошковић; Петровић 2015: 332*). Осећа се крсташки жар с којим се креће у напад на редакције *Видика* и *Студента*. Да би се добила јаснија слика како су те седнице комисија изгледале и колико је *Речник технологије* који се овде нашао на оптуженичкој клупи узбудио аналитичку клику, наводимо из транскрипта острашћено уводно излагање. Оно даје контекст и показује како се конструише атмосфера прогона у којој се одвија цео случај.

„Међутим, већ први покушај анализе постојећег стања, на гротескан начин је са маргина збивања открио кохерентан и аутохтон идејни систем који својом веома израженом метафоричношћу, езоповским језиком и говором шифара, из броја у број, из текста у текст, позива на ‘разбијање огледала’ то јест, рушење система. Ради се у ствари о опредмећењу једног погледа на свет, не само немарксистичког, него у основи анти-марксистичког, дубоко антихуманог, што се јасно показује кроз негацију свега постојећег, отворени и агресивни позив на рушилачку акцију. Ипак, немогуће је отети се утиску да су аутори ове метапапазјаније,¹³² боље речено творци ове не баш срећно механички склепане компилације изненађујуће великог броја разних идеолошких праваца, прилично наивни и у најмању руку неозбиљни, одвојени и удаљени од реалне стварности,

¹³² Израз преузет из часописа *Тхеориа*.

понекад правилно виђајући проблеме и недостатке, они у љуштури своје конструкције врте се у свом *circulus vitiosusu* покушавајући менталним егзибиционизмом да измене свет не нудећи решења. Својом беспримерном провокацијом¹³³ и тоталном једностраношћу, они нам у ствари откривају своју немоћ и идејну дезоријентацију ултра-левог типа, можда би могло се рећи ново-левог типа, која у свом развоју је прошла своје прве две фазе, критику и критизерство, али изгледа да још није зашла у следећу, стварну опозицију. [Овде се вероватно говори о *Речнику технологије*, а не о идејној оријентацији часописа *Видици* и листа *Студент*, прим. аут]. Ради бољег схватања укупности односа, потребно је упознати и њихову генезу. Наиме ова квази-револуционарна акција чини се започиње још пре две године. Наиме, струје које су се тада јављале као отпори линија Савезу комуниста и о којима се расправљало у то доба и у широј јавности, нису биле јединствене. То су сензационалисти, заговорници иживљавања потрошачког друштва, затим квази-револуционари, који су заговорници тезе да су за све слабости криве субјективне снаге и њихова објективна немоћ, те да се према томе све може реформисати преко ноћи. Трећа струја су били заговорници контра-културалног, односно суб-културалног одговора на друштвене проблеме, присталице новог начина у коришћењу масовних медија, а било је и већ пословичних либерала са коренима у '72. години. Међутим, носиоци ових струја никада нису били ни потпуно раздвојени ни потпуно свесни своје улоге у све присутнијим лутањима. Они су, кокетирајући са разним идејним опредељењима понекад заузимали ставове Савеза комуниста, али само као тренутну одбрану пре свега својих личних позиција. С друге стране, и сам издавач, издавачки савет, били су у прилици да бране *Студент* као такав од оних, пре свега, догматских снага, зихераша и ухлебљених полу-политичара, који су прижељкивали или форумски лист или ревијалну новину даљу од политичких тема. У таквом односу снага, смењен је главни и одговорни уредник листа *Студент*, а заједно с њим оставку је у усијаној клими исхитрене акције дало и цело уредништво и добар део сарадника. Прелазна редакција се није најбоље снашла и већ у јесен '80. године оформљена је нова, углавном после консултације са уредницима *Видика* и са неколико бивших уредника и сарадника *Студента*.

¹³³ Израз такође преузет из часописа *Тхеориа*.

Чврсто језгро групе, што је условни израз употребљен помало тендециозно, налази своје место и у новој редакцији, дословно спроводећи своју кадровску политику, док друга група, привидно бојкотујући нову редакцију, окупља се готово редовно на трибинама Универзитета или чак формално око самосталне новинарске радионице. Да се ради о личним, али не о принципијелним разликама, показује исти тон и однос који заузимају обе групе. За све то време *Видици*, углавном несметано, али и неометани, неопажени, делују. Група, није реч о редакцијама јер су појединци просто манипулисани и коришћени као параван, наступа перфидно, тактички и доследно. Концепција теоријски осмишљена кроз бројеве *Видика* који излазе, дозира се пажљиво кроз текстове у разним рубрикама. Врши се селекција људи који могу да пишу. Демократски дијалог за кога се иначе сви наизглед залажу гуши се на све могуће начине, измишљеним полемикама, симболичним насловима и техничком опремом, пљувачким речима. Интелектуална херметичност гласила доводи на својеврсне папагајске продукције схоластичног интелектуалног гимнастицирања. На састанцима издавачког савета долази до изражаја тактика ћутања и чекања. Као грмљавина без кише пролазе опомене, предлози, критике. Редакција се без ичијег консултовања шири својим људима. Руководство омладине заморено је интерним проблемима, готово да и не зна о чему се пише у гласилима Београдског универзитета. Ноншалантно се констатује: *Видици* су задовољили. Питамо се кога. Ствари се само заоштравају око појединих текстова где се поименично напада неко од студентских руководилаца или се експлицитније негирају социјалистички самоуправни систем наше земље и његове битне тековине. На текстовима где се напада хуманизам и самоуправљање, где се уместо радничке класе која се потцењује траже друге револуционарне групе, нико не реагује. У прилог оваквог стања иду и објективне околности, болест и смрт друга Тита, економска криза, догађаји на Косову, несналажење са свакогодишњом изборном активношћу. У име неких виших циљева тражи се мир у кући. Тако је и било могуће да идеолошки опоненти нашег система, додуше наивних, али озбиљних аспирација, који су се јавили као академска критика, постану толико дрски и пођу корак даље у својој работи. Наравно, удобно смештени на леђима радника, са солидним примањима и незабринуте за своју личну сигурност и егзистенцију. При томе, у чланцима и текстовима, аутори се декларишу 'ми', заклињујући се

да пишу у име свих нас, у име омладинске јавности, не базирући се на чињеницу да студентска и шира јавност овакве концепције и писања не прихвата и јасно се дистанцира од таквих и сличних алтернатива вечите опозиције нашег друштва. Јер мислим да су оваква гласила јасно показала да немају реалну могућност да у делегатском систему социјалистичког самоуправљања свесно артикулишу самоуправни интерес Универзитета и универзитетских структура нити снагу да се истовремено супротставе интересима који нису засновани и изведени из дугорочних интереса радничке класе, него су, сведоци смо тога, подлегли баш таквим интересима. Очигледно је да ова идејна и политичка акција долази прилично касно. Разлог томе је испољена инертност и активна пасивност и неспособност омладинских руководстава. Али, на нама је да осим уочених слабости у досадашњем раду грешке исправимо и у отвореној идеолошкој борби рашчистимо са тенденцијама које не само да су различите од концепта нашег самоуправљања, већ га отворено нападају и негирају. Студенти Београдског универзитета, омладинци овог рада чији су претходници стварали социјалистичку Југославију неће дозволити да међу њима делују они који хоће да је сруше. Овде мора проговорити савест свих нас, не само чланова Савеза социјалистичке омладине или комуниста. Овде мора проговорити наша људска савест и свест. Свако од нас мора да одговори на питање: Да ли ја као човек могу да дозволим да неко руши све оно што су читаве генерације градиле са уверењем да стварају нови и бољи свет? Одговор може да буде само један. У оваквим стварима уздржаних нема. Хвала” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 331–334).

Овакав експозе достојан излагања на неком од партијских конгреса, доследно и чврсто на Титовој линији, очито је дуго припреман да би јасно исказао основне ставове аналитичке групе и њихову подударност с партијском линијом. Већ из ове уводне критике било је јасно да је напад на *Речник* темељно припремљен и да су улоге на седници били подељене у складу са сценаријем. *Анализа* се појавила као толико моћно оружје криптополитике да се веровало да оптужени неће моћи да пруже одговор.

На уводно излагање се надовезује самоуверени наступ да „хајка се води. Хајка се води зато што Председништво досад није водило рачуна онако како то треба” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 337) Ту се види и сама структура догађаја јер се указује да се у свакој друштвеној акцији мора затражити помоћ политичких структура

(*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 336) да би све било под окриљем Партије. Атмосфера је прегрејана у толикој мери да се у очекивању брзе и лаке победе јављају неки наглашено јакобински ставови. „Ово што је речено у *Анализи* и јесте оптужница, и ми који смо је радили и који је прихватамо морамо бити отворени исто као и они који заступају таква гледишта”.¹³⁴

На тако организованом састанку где су само главни и одговорни уредници *Видика* и *Студента* позвани истог дана (док члановима редакција *Видика* и *Студента* позив није ни упућен), а материјал (*Анализа*) је предат пред саму седницу комисије, већ је било јасно да је реч о некој врсти процеса, карактеристичном за комунистичко освајање власти, у коме оптужени не могу да се бране јер је њихова кривица већ унапред доказана. Партија је имала богато историјско искуство монтираних процеса и део тог искуства несумњиво је примењено овде. При томе, на првом састанку аналитичари чија имена тек касније бивају позната не говоре о свом учешћу у писању *Анализе*. Нико не помиње ко је и како припремао *Анализу*, иако се она узима као једино могуће тумачење *Речника технологије*. Они позивају на дијалог, али до краја расправе не види се ко тај позив упућује.

Парадоксално је да чак ни комисије ових политичких тела нису биле упознате са садржајем *Анализе*, иако су састанак формално организовале управо те комисије. То говори у прилог да је група људи радила *Анализу* у правој тајности и да је Партија целу ствар сматрала важном. *Анализа* је била последњи партијски покушај да се курс друштвених кретања опет усмери ка марксизму и да се друштвени токови добро идеолошки усидре. Зато они и теже да проблем с *Речником* сведу на питање апологије марксизма истичући да „чак и неки проблеми, који су се оправдано могли критиковати (и требали критиковати), критиковани су с погрешних основа, без праве марксистичке анализе” (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 319). Марксистичко разумевање стварности које је Партија видела као једино могуће било је очито напуштено у низу *Видика* у периоду 1979–1981. и то је представљало неку врсту шамара за већ дотрајали марксизам на Универзитету.

Већ и због тога дијалога с марксистичким кружоком око *Анализе* није било на састанку. Иако су веровали да ће неодбрањивом марксистичком критиком „свега постојећег” однети лаку идеолошку победу, чланови редакција одбијају било какав

¹³⁴ Идејна застрањивања јавних гласила, *Политика*, 21.01.1982. стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/17/politika-21-januar-1982/>> 28.08.2018.

разговор иако је било јасно да одбијање разговора са владајућим идеолошким апаратом неминовно води активирању установа партијске и државне принуде. Таквим ставом чланови редакције ставили су себе изван закона, а овако постављени разговор постао је суђење. Оно по својој природи подсећа на кафкијански процес у коме се не зна тачко ко је судија и ко су конкретно оптужени. У таквој атмосфери оптуживања и етикетирања, и савет *Видика* одлучио је да даље не присуствује састанку на коме дијалог није могућ. Тај став је уз све ризике задржан до „разрешења” овог случаја и имао је битну улогу у опирању једносмерним оптужбама на рачун редакције *Видици* и *Речник технологије*.

Два дана после овог састанка на целој страни тиражног дневника *Политика експрес* без сумње по већ написаном сценарију појављује се текст који тражи кривично гоњење аутора *Речника* по основу тешке квалификације деловања против народа и државе. „После оваквих тешких оптужби, мораће се расправљати не само о одговорности чланова редакција ‘Видика’ и ‘Студента’ већ и њихових издавачких савета”.¹³⁵ Текстови у медијима који по оптужбама *Анализе* „траже крв” требало је да подрже целу акцију и тријумфални повратак Партије као неприкосновеног арбитра који све конце држи у својим рукама. Међутим, то се уз све темељне припреме ипак није догодило.

Чланови Савета часописа *Видици* били су први штит у нападу политичке структуре на *Речник* јер ни у једном тренутку нису одступали од става да нема никакве политичке кривице и да је реч о једном недемократском, па чак стаљинистичком суђењу покренутом из редова омладинских организација. Савет у целом овом збивању остаје при својој оцени, донетој неколико дана пре него што ће се *Анализа* обрушити на *Речник технологије*, када су позитивно оценили рад редакције *Видици*. Стога је њихова улога у целом збивању врло значајна, што добро примећује Славен Летица у осврту на цео случај,¹³⁶ јер без ње *Анализа* би се без икаквих препрека обрушила на редакцију.

Савет *Видика* није *Анализу* оценио добром основом за разговор јер није позивала на дијалог и расправу о *Речнику* и осталим текстовима редакције *Видици* и листа *Студент*. *Анализа* је нудила свој систем тумачења који је видела као једини могући. Није било места ни за какву расправу и због тога Савет одбија да је схвати као

¹³⁵ Видици и Студент у огледалу, *Политика Експрес*, 22. јануар 1982, стр. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-22-januar-1982-str-4/>> 26. 08. 2018.

¹³⁶ Млади јахачи апокалипсе или гласници слободе, *Књижевна реч*, бр. 184, 25.03.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/24/slaven-letica-knjizevna-rec-br-184-25-mart-1982/>> 27.08.2018.

правоверно тумачење, већ у њој види покушај политичке осуде. Стога Савет подржава редакцију *Видика* у одлуци да не учествује у разговору ослоњеном на *Анализу* јер она није допуштала друга читања *Речника* те није било могућности разрешења осим прихватања њених оцена.

Став Савета *Видика* од кључног је значаја за даљи ток овог збивања, као и став саме редакције која одбија да учествује у разговору који као предлог за расправу не одступа од „фантомског” документа *Анализе*.¹³⁷ Иако медији нападају редакцију да бежи од одговорности и суочавања са сопственим делима, очито је да разговор у таквом „осињем гнезду” партијских омладинаца решених на обрачун по политичкој линији није био могућ. *Речник технологије* није политички документ и стога расправу није било могуће водити на политичком нивоу а да се она не злоупотреби. Чланови Савета редакције *Видика* – угледни професори Универзитета у Београду – јавили су се као некакво равнило у узбурканом политичком мору неспоразума јер су одмах указали да се разговор не може водити уколико се заснива на оптужници.

Овакав јасан став омогућава Слободану Глумцу, председнику Секције за информисање ССРН, да у жеку оптужби 3. фебруара организује састанак комисије на којој се појављују ставови супротстављени политички ретроградном виду решавања спорова у омладинским и универзитетским гласилима. То је ослабило стварну моћ *Анализе* и временом се жар с којим је *Речник* у првом налету нападнут утишао. Седница којој присуствују и чланови других политичких актива претворила се у петочасовну расправу.¹³⁸ О седници „на којој се расправљало о атмосфери, одјецима у јавности и

¹³⁷ Документ „Став издавачког савета и редакције *Видика*” од 14.02.1982. доступан на <https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/14/stav-saveta-i-vidika-14-2-1982/> 29.08.2018.

¹³⁸ Аутор стенографским белешкама седнице Градске конференције ССРН посвећене *Речнику технологије* и часопису *Видици* у фебруару 1982. није могао да уђе у траг иако би оне представљале драгоцен архивски материјал за ово писање. У том разговору учествовао је и председник Градске конференције Савеза социјалистичке омладине Пера Дамјановић – један од људи из најужег круга око *Анализе*, који се недељу дана касније укључио и у разговор на другом састанку комисија. Иако је прошло више од три деценије, стенографске белешке с овог састанка не налазе се у Архиву Београда. Аутор је дошао до увида да се највероватније још увек налазе у архиви зграде некадашње Градске конференције ССРН (данашња зграда СПСа на Студентском тргу у Београду) али су се тамо оградиле од обавезе да ту архиву чувају те остаје непознаница шта се с тим белешкама догодило. Занимљиво је што се дешавања око *Речника* и *Анализе* сматрају исувише свежим за разматрање, понајвише због тога што су многи актери живи и присутни у јавном, политичком и академском свету, док с друге стране постоји огроман историјски јаз – време које је потпуно ишчезло, као и поменута архива, где је тешко реконструисати ове конкретне догађаје. Истину за вољу, по речима Слободана Маринковића, амбасадора у Индонезији, који је тада био члан Комисије ССРН за информисање, на тој седници по његовом сећању на тај догађај није вођен записник.

друштвеним аспектима прошлomesечне расправе о идеолошкој оријентацији ових студентских гласила у комисијама Универзитетске и Градске конференције ССО Београда”¹³⁹ сазнаје се из дневних листова који следећег дана преносе вест о овом састанку. Слободан Глумац, који истиче да не жели „форумску расправу”, полази од чињенице да се не зна ко стоји иза *Анализе* и ко је тај докуменат пустио у систем. Такво полазиште је већ отворен сукоб са снажном линијом партијске моћи јер је из анонимности документа свима јасно да иза *Анализе* стоји скривени врх Партије а да се она појављује као званични, службени став.

Овог пута клатно се помера у другу страну и заузима се критички став према *Анализе* и њеној анонимности. У условима у којима је *Анализа* одапета стрела натопљена целим тада расположивим идеолошким арсеналом, било је важно ко стоји иза ње, било да је реч о појединцима или групи, или самом партијском апарату. Како се она користила као вид оптужнице, било је потребно да се зна ко суди јер оптужба није била незнатна. Очито је да се ту, можда први пут на делу, појављује политички плурализам, дисонанца у форумима у оквиру истог система. Ова подела унутар система – иако можда не тако видљива на први поглед – определила је даљи ток дешавања. Партији је јасно да се *Анализа* налази на путу неуспеха и да испрва снажан идеолошки напад јењава. Зоран Видаковић је цео процес назвао стаљинизмом (*Политика Експрес*, 04.02.1982, стр. 4) који носи одређене последице. Мирослав Печујлић, ректор Универзитета у Београду, није прихватио *Анализу* као повод за разговор јер је у њој видео оптужбе које треба прво „одбацити и тек потом може се приступити правом разговору” (*Политика Експрес*, 04.02.1982, стр. 4). Он је такође у томе видео „обнову стаљинистичких поступака у његовој ‘најбољој верзији’”.¹⁴⁰ Његово присуство овом састанку важно је јер се у његовом „супротстављању једном недемократском поступку”¹⁴¹ види покушај да се Универзитет одупре партијским диктатима и политизацији. Он је нагласио битну страну *Речника технологије* која је у медијима и самој *Анализе* занемарена – да је писање *Речника технологије* усмерено разматрању технолошког раста (*Политика Експрес*, 04.02.1982, стр. 4). У свему томе већ постаје јасно да први удар *Анализе* на *Речник*

¹³⁹ Уместо етикетања конструктиван разговор, *Политика*, 04.02.1982. стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/10/politika-4-februar-1982-str-6/>> 28.08.2018.

¹⁴⁰ Бране се нападајући, *Политика експрес*, 26.01.1982. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-26-januar-1982-str-3/>> 26. 08. 2018.

¹⁴¹ Уместо етикетања конструктиван разговор, *Политика*, 04.02.1982, стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/10/politika-4-februar-1982-str-6/>> 28.08.2018.

технологије није однео брзу победу како се то очекивало, да аналитички кружок није остварио постављене циљеве и да Партија не може на основу нејасног исхода расправе да покрене судски процес. Да би се подигла нека судска оптужница, идеолошка победа је морала да буде јасна. Зато је уследио и други састанак 16. фебруара 1982. у просторијама Градске конференције ССО Београда у Дому омладине. Комисије за идејни рад и информисање ГК ССО и УК ССО формулисале су састанак као саветовање на тему „Идеолошка оријентација гласила УК ССО”. Позив су упутили и потписали тадашњи Председник ГК ССО Петар Дамјановић, и Председник УК ССО Београда Горан Гнус, двојица учесника у изради *Анализе идеолошке оријентације часописа Видици и листа Студент*.¹⁴²

4.11. Друго саветовање *Анализе*

Друго саветовање је као предлог имало исти радни материјал – *Анализу*. Али прва верзија „Критичке анализе” која је садржала бруталне идеолошке инкриминације (довођења *Речника* у везу са Хитлером као архизлом модерног света) под притиском јавности је редигована, ублажена и преименована. Овог пута она је прекуцана на обичној машини, у једностубачном слогу и на једном ступцу што је речито говорило да су врата партијских комитета почела да се затварају. На разговор су позвани чланови Комисије за идејни рад Градске конференције, Комисије за идејни рад Универзитетске конференције, чланови Комисије за информисање Градске конференције и Универзитетске Комисије за информисање. Позив је послат и омладинским активистима и представницима друштвено-политичких организација. За разлику од првог састанка, обавештени су и чланови редакција часописа *Видици* и листа *Студент*, као и председници савета једног и другог часописа.¹⁴³ После првог састанка, *Видици* пишу одговор на оптужбе изречене у *Анализи* на првом састанку. Одмах се примећује да редакција не жели да пристане на вербални апарат *Анализе* и говори својим речима које су саме по себи одбрана слободе мишљења. Ту је више него очит судар два језика и два

¹⁴² Позив видети на адреси <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/15/poziv-savetovanje-10-2-1982/>> 26.08.2018.

¹⁴³ Редакција *Видика* указала је на нелогичности ових састанака и исказала сумњу да је реч о отвореном и добронамерном разговору, одбијајући да у њему учествује. Видети став редакције на адреси <https://recniktehnologije.files.wordpress.com/2014/10/stav_vidika_1982.pdf> 26.08.2018.

погледа на свет. Преносимо прве две стране овог текста под насловом „Одбрана животног принципа”:¹⁴⁴

„Чувајући слободу и достојанство речи, редакција часописа *Видици* најодлучније устаје против стаљинистичког метода и модела друштвеног дијалога. Право на реч је основна људска, историјска потреба без чега човек губи достојанство и самопоштовање и претвара се у пуког извршитеља отуђених намера технологије. Не може се, стога, више нико оптужити, у име система непотписаним анализама иза којих стоји тајна или полу-тајна група. Можемо се само погледати очи у очи јер је инквизиција већ стргла кринку са инквизиторовог лица. Такве анонимне доставе и њихови јавни гласноговорници само привидно желе да успоставе дијалог: њихова права намера је репресивно гоњење. Редакција не бежи од своје одговорности али одговорност је пре свега историјска, лична одговорност редакције која је чврсто и са дубоким уверењем стала иза чињенице да је Речник технологије објава једног новог времена које ће у себи савладати и себи подредити моћ технологије, времена у коме човек неће бити функционер технологије, већ ће технологија бити у функцији човека. Изгледа да свака генерација мора да пише своје ‘антибаварусе’ да би сломила седам печата и дошла до своје књиге, свог говора и својих речи. Тај напор је тим пре неопходан ако знамо да живимо у доба опште кризе језика и изражавања. На традиционалном језику лежи мноштво хипотека прошлости. Он је садржајно испражњен и када год нисмо у стању да артикулишемо неки стварни проблем заклањамо се за тај фантомски језик. Речник технологије и јесте напор да се такав језик превазиђе. Није случајно што је говор о технологији остварен као Речник, а не као систем појмова. Јер Речник ништа не доказује. Он само објављује оно што већ постоји као уобличено искуство, готови појмови. Разлика је у томе што у Речнику појмови не постоје у свом обличењу, него разобличени. Сва намера Речника је да покаже нестварност тих појмова, а не да ствара нове облике, од старих појмова да гради нове: нове речи за старе, стилистичка реформација, ренесанса”.¹⁴⁵

¹⁴⁴ У *Речнику технологије* (1981: 19) се у одредници *Психоанализа* цитира једна реченица из овог текста.

¹⁴⁵ Текст се може видети на адреси <<https://recniktehnologije.files.wordpress.com/2014/10/odgovor-vidika.pdf>> 12.05.2019.

На овај одговор редакција *Видика* није добила никакав коментар од радне групе *Анализе* и политичких форума јер као да комуникација између та два језика није била могућа. Чак је за *Књижевну реч* која је иначе подржавала *Речник* тај језик био сувише неочекиван и различит да би био објављен. Нико на другом састанку није ни поменуо одговор редакције јер је и он, као и *Речник*, написан језиком који политички форуми не могу да прихвате.

Заинтересованост група и појединаца за овај „случај” била је још већа него на првом састанку Комисија. На првом састанку (на коме највећи број учесника није ни био обавештен, а многи нису били ни позвани) било је педесетак људи, а на другом је број надмашио очекивања. Већ је тада јасно да је *Речник технологије* у жижи јавног и политичког интересовања јер се о њему у том периоду жустро писало у водећим дневним и недељним листовима као што су *Политика*, *Политика Експрес*, *Борба*, *Комунист*, *Вечерње новости*, *НИН*, који су листом преносили ставове учесника, пре свега оних који су и учествовали у припреми *Анализе*.

Као и на првим састанку, главни уредници и чланови савета часописа *Видици* (и листа *Студент*) одбили су да узму учешће у расправи у којој је *Анализа* основ за разговор јер су били свесни да иза ње и даље стоји политички напад, а не жеља за дијалогом. Упркос њиховом одласку, разговор се наставио и овог пута поред процедуралних питања даље се расправљало о садржају *Речника технологије* и *Анализе*.

Без обзира на одсуство редакција Форум је истакао своје право да расправља о идејној оријентацији *Речника* указујући да су процедуралне одредбе ових састанака комисија у реду и да „не подноси Председништво Савеза социјалистичке омладине и Универзитетске омладинске организације одговорност редакцији *Видика* и издавачком савету *Видика*, већ они подносе одговорност Универзитетској организацији Савеза социјалистичке омладине и Председништву Савеза социјалистичке омладине који је испред оснивача” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 364). За аналитичку групу ово је био последњи поправни испит и она није могла да одступи од расправе. Она мења стратегију настојећи да легализује *Анализу* јер се на састанку истиче да *Анализа* није анонимна и да су имена њених аутора свима добро позната. То сведочи да је из офанзивног наступа на првом састанку на овом другом група прешла у дефанзиву. Али и даље настоји да оспори *Речник* на идеолошком фронту тврдећи да он не оцртава праву будућност. Истиче се да „наше социјалистичко друштво је утемељено на основама да ће код нас оваквим социјалистичким самоуправним развојем држава одумрети. Ако је то,

ако је Кардељ тај који тврди, за кога ја дубоко мислим да је наш водећи идејни марксиста, ако је он то тврдио, а овде пише лажни пророци, онда ја могу логички размишљати да је он по редакцији *Видика* лажни пророк. Ако је ово истина што ја говорим, то је у супротности са статутом Савеза комуниста Југославије, а ја сам сигуран да у редакцији имамо чланове Савеза комуниста Југославије” (*Политика Анализе у Бошковић; Петровић 2015: 369*). Расправа је на тренутке врло жучна јер се и на тај начин труди да се освоји убедљивост.

„Дај, молим вас, ја сам млад и ја знам за проблеме којих има у овом друштву, али ово није начин да се такви проблеми решавају. Постоје много бољи. Денди бих одговорио на оно питање које је написао. Постоје овде у коцкицама синоними, то ми је она малопре рекла и у праву је, латински *Alex. Alex*, име које провејава кроз све. Мислим да би у овом смислу требало дискусија да се настави, а дубоко сам и искрено потиштен зашто нема Славице, зашто нема Шкеровића, зашто нема Петровића. Зашто нико од њих не може да ми одговори, да ми одговори и да ми покаже колико сам ја *Дечак*, колико сам индоктриниран. А мислим, дубоко сам сад уверен после овог наступања да они аргумената за ово немају да одговоре. Да се бране иако за то аргумената немају методом и формом која у овом тренутку није битна и која је и мене дубоко заболела. У овом тренутку врло лепо звучи кад се помене *стаљинистички*, али ја бих желео да оставимо сад по страни и стаљинистички и грешке једног неспремног Председништва за овакав залагај, већ да говоримо о идејној оријентацији овога овде и много другога” (*Политика Анализе у Бошковић; Петровић 2015: 370*).

Ставови на скупу се заостравају указивањем да писање *Видика* и *Речник технологије* представљају „позив на разбијање система” (*Политика Анализе у Бошковић; Петровић 2015: 374*) и мењање постојећег друштвено-политичког поретка, док се у „говор(у) шифара” подстиче „нихилизам свега постојећег”, односно целокупног развоја друштва, уносећи некакве лоше предосећаје и немир у стабилни партијски систем (*Политика Анализе у Бошковић; Петровић 2015: 387*). На овим полазним ставовима расправа све више постаје оптужница што је императив за аналитичку групу која мора да оправда политичко поверење које јој је Партија указала. Дискусија прелази у отворен протест против писања *Видика*:

„Другови, да бих ја прочитао један текст из *Видика*, мени је потребно три или четири сата ако хоћу стварно да га разумем или на крају да одустанем, да у

ствари не знам шта хоће. Мени се чини да другови из *Видика* баратају речима као што су алхемичари баратали формулама у средњем веку. Мислим, те формуле знамо зашта су служиле. Завијена форма, чиста шифра, нешто што човек задржава само за себе или су хтели нешто друго да постигну. Можда неко метафорично значење. Реченице су врло тешке, сложене. У неким случајевима дуге, некад исувише кратке. Кратка реченица не може све да каже. А опет, дуга, ако се незгодно каже, опет, ништа није рекла. Шта хоће ти другови из *Видика*? Хоће једноставно, по мени, да доведу до таквог стања да два читаоца који читају исти број *Видика*, исти чланак, мисле супротно, мисле, изграђују своја мишљења” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 374–375).

На истом фону се наставља: „Мислим да су најприхваћенији били они који су сасвим јасни. Да будем конкретан: Маркс, Енгелс, ја знам да их је већина од вас читала, ја не могу да кажем да сам прочитао све од њих, нешто сам читао, али чини ми се да су они били сасвим јасни и конкретни” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 377).

Шифровани језик је према овим излагањима највећи проблем јер укида монопол на језик и тумачење стварности које из њега произилази. Као супротност томе је јасност која у том тренутку станује у делима Маркса и Енгелса чија јасност „диктатуре пролетаријата” је последњи аргумент у борби са шифрованим идеологијама.

Позивање на класике марксизма последња је линија одбране владајуће идеологије и последња прилика *Анализи* да покаже да је успела да буде оштрица Партије. Разговор се усмерава на терен реалне политике, на „текућу политичку праксу” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 405) коју ова универзитетска два гласила испољавају разматрајући проблеме идеолошког и државног система. Напад на *Речник технологије* оправдава се тиме што „се та анализа претвара у анализу система самога, целог југословенског система као што се види, врло јасно и недвосмислено речено, који не може да функционише јер је то у природи самог тог система” (*Политика Анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 406) где се на састанку још једном јасно истиче да часопис *Видици* стоји „с ону страну друштва” представљајући опасност за цео систем који кодираним језиком тумачи.

Овим „саветовањем” иако без јасне идеолошке победе, случај је био закључен. Како су аналитичари на саветовањима показали идеолошку немоћ да се обрачунају с *Речником технологије*, на делу је била њихова административна моћ. Председништво

УК ССО није уважило избор Издавачког савета *Видика* већ је само одабрало нове уреднике а да Савет при томе није ни обавештен.¹⁴⁶ Председништво УК ССО заобишло је правила избора тиме што није уважило једногласну одлуку Издавачког савета већ је на своју руку поставило нове уреднике, уместо да прво упути примедбе на избор или покрене питање избора. Од тада, *Видици* у том облику више не постоје – долази до потпуне промене „идејне оријентације” *Видика* која се враћа у окриље Савеза комуниста и социјалистичког самоуправљања. „Часопис ‘Видике’ преузима двојац из ‘Студента’ Жељко Симић и Александар Јерков, насилним путем проваљују у редакцију, краду све текстове, Шкеровић и Петровић су протерани”.¹⁴⁷ Начин на који се Партија разрачунава са „завереничком групом” истовремено је огледало и њене моћи и немоћи.

4.12. Два прстена *Анализе*

И поред унисоног напада на *Речник технологије*, транскрипти ових састанака указују да аналитичка група није имала довољно снаге да обезбеди доследно остваривање свог циља. Разлози за неусаглашеност првог и другог састанка, појављивање нових и непознатих људи који учествују у расправи, појаву *Анализе* као њиховог заједничког именоватеља у обрачуну с *Речником технологије*, тек касније постају јаснији. На скупу одржаном у Институту за филозофију и друштвену теорију сазнајемо да је конструкција *Анализе* имала две фазе и да су кроз њу деловале две одвојене политичке струје. Састанци показују превирање унутар саме владајуће структуре и присуство два прстена моћи.

„Ова наша ад хок котерија око Пере Дамјановића – а он је сам свакако сарађивао са Стамболићем и вероватно је био део његове екипе на нивоу града, пробала је да акцију око *Видика* и *Студента* изведе сама, можда уз начелну подршку Стамболића на градском нивоу; идеја је била да се тиме надмудре, предухитре или одобровоље догматске снаге, како би се онда са реформама могло наставити; али, та екипа изгледа ми да није била дорасла неким другим, далеко

¹⁴⁶ Одговор Издавачког савета *Видика* Председништву УК ССО, 8.04.1982. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/06/30/vidici-8-april-1982-dokument-02/>> 27.08.2019.

¹⁴⁷ Toroman, Tatomir, Diskretni šarm NSK, <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/13/blog-o-nsk-i-recniku-tehnologije/>> 03.09.2019.

организованијим, моћнијим, па и озбиљнијим котеријама – рецимо, на нивоу ЦК, где су и даље били јаки Дража Марковић и његова генерација политичара, или пак котерији Мире Марковић на Универзитету; на крају је, како се испоставило, Мирина котерија успела да преузме читаву ствар, и да постигне контролу над ресурсом око ког се и водила борба” (Антонић у Бошковић; Петровић 2015: 55–56).

То је једно од првих кадрирања Мире Марковић у универзитетском и јавном животу земље која се налазила на размеђи. У томе се јасно види да је *Речник технологије* у првим годинама посттитоизма имао најснажнији одјек у политичкој сфери и то у самом државном врху.

Ова два прстена политичке моћи у интеррегнуму раног посттитоизма покушавају да припреме тло за преузимање власти. С једне стране, Иван Стамболић имао је око себе „младе снаге” које су прве приметиле и полетно покренуле обрачун с *Речником*. Пера Дамјановић и Славиша Алексић (синовац социолога Милоша Алексића, блиског сарадника и венчаног кума брачног пара Милошевић) били су из редова његових кадрова.¹⁴⁸ После неуспеха на првом саветовању када није дошло до очекиване победе појављују се други људи и служећи се *Анализом* као добро припремљеним материјалом за тумачење *Речника технологије* преузимају иницијативу. По свему судећи између прве и друге седнице контролу над *Анализом* преузима котерија Мире Марковић која постаје гласна на другој расправи. На неуспех прве седнице посвећене *Речнику технологије* коју су организовали омладинци из редова Ивана Стамболића надовезује се жустрија и бескомпромиснија група Мире Марковић, схватајући да је то добра прилика да се брзо идеолошки делује и преузме иницијатива. „Марковићкина котерија се, рекао бих, убацила доцније, када тачно не знам, можда при самом крају. Али, у том првом делу афере, ова екипа која је кренула са *Критичком анализом* није имала везе са Миром Марковић, а и доцније мислим да нико од њих није припадао Мирином кругу” (Антонић у Бошковић; Петровић 2015: 55). *Речник технологије* послужио је као преседан у почетном одмеравању политичке снаге два прстена моћи где група Мире Марковић увиђа да не сме да пропусти прилику да се покаже као достојни бранитељ постојећег система. „Интелектуалну снагу ‘Речника технологије’ је несумњиво снажно осетила

¹⁴⁸ Славиша Алексић је спона два клана – стамболићевског и милошевићевског. Он у свему овоме игра битну улогу и њега ће убрзо после овог случаја Стамболић поставити за шефа кабинета, а Алексић ће му остати веран и после пада на Осмој седници и коначне победе клана Марковић–Милошевић.

комунистички идеолог Мирјана Марковић, тако да је она, све указује на то, поверовала да има посла са истинском ‘завером против система социјалистичког управљања’” (Пироћанац 2012: 122).

Када је снажна политичка опција преузела читав случај на коме даље може да усидри своју моћ на универзитетском нивоу, као и градском, аналитичарима из првог тора догађаји које су сами покренули више нису били јасни. Ту се види да је сценарио писан на неком другом месту – то је било неопходно због побуне на Косову. Само месец дана после афере с *Видицима* и *Речником технологије* у јануару и фебруару, у првој половини марта избија побуна на Косову, у студентској мензи. Зато ову скривену борбу треба најпре тражити у студентској култури, с којом се истим жаром обрачунавају највиши партијски руководиоци, попут Станета Доланца, подједнако заинтересованим за „студентску побуну” у виду *Речника технологије* као и за ону на Косову.

Разобличавајући политичку праксу марксистичке идеологије, *Речник* је нехотице постао предложак за планове Мире Марковић да стекне моћ прво на Универзитету, а онда завлада и друштвено-политичком сценом. На њеном путу к власти било неопходно да се темељи „старе оријентације” одрже, да се марксизам и даље узима за језгро (политичког и језичког) деловања и да се систем који је већ почео да се сурвава некако сачува као добро знан простор у коме ће она, одавно овладавши језиком марксизма, наставити да гради своју политичку моћ. „За свој клан Мирјана Марковић, Милошевићев алтер его, бирала је интелектуалце окренуте идеолошком раду. Јасно је да је она бдила над свим идеолошким и интелектуалним токовима у време интеррегнума Тито–Милошевић како би осигурала повратак марксизма и позицију супруга на челу државе. У Универзитетском комитету је видела „идеално место за истрајни, а неометани рад каквим се бавила” (Пироћанац 2012: 113) а који ће представити чврст стуб политичке моћи клана њеног супруга.¹⁴⁹ Окренута комунистичкој прошлости, марксистичкој идеологији и својој титоизму оданој породици, Мира Марковић је чинила све да се владајућа идеологија одржи и да њен супруг, који је на политичку арену изашао као борац за очување титоистичког наслеђа, преузме све полуге моћи на темељу политичког програма заштите „имена и лика друга Тита”, све док не проба да сâм постане нови Тито, како га је супруга и видела после смрти Председника без ограничења мандата.

¹⁴⁹ Видети и Кнежевић 2001.

„У том контексту почиње и хајка на *Речник технологије* и његове ауторе. Из потаје, преко својих идеолошких *Schutz Staffel* (SS – ‘заштитна патрола’) у лику младих партијских активиста на Универзитету, булимију нове власти, такође се заклињући у титоизам и пролетерски интернационализам, систематично гради др Мира Марковић Милошевић, чврстим породичним односима повезана с Партијом, спремајући се за будуће идеолошке крсташке обрачуна у Београду. Марковићкине ‘специјалне револуционарне снаге’, уз помоћ радикализованих партијских идеолога, траже непријатеља који није одан титоизму, марксизму, диктатури пролетаријата и пролетерском интернационализму и који не признаје руководећу улогу СК у друштву. Она је била уверени ултра-левичар, са левичарским породичним анти-нацистичким коренима из Другог светског рата, спремна да се, слично Станету Доланцу, или својим рођацима, обрачуна са сваким изразом аутономне креативне снаге у Србији. Иако за то за сада не постоје непосредни докази, осим незгодне чињенице да су они који су идеолошки спаљивали *Речник* и на томе стекли капитал бранилаца марксизма и титоизма, направили каријере у Милошевићевој Србији под патронатом М. Марковић” (Пироћанац у Бошковић; Петровић 2015: 30).

Због тога „афера с *Видицима* и *Студентом* из 1981–1982. спада у важан догађај београдске микро-историје, од оне врсте која разоткрива улогу и место Мирјане Марковић Милошевић и њене екипе ‘идеолошких паздарана’ у годинама припреме за долазак на власт у Србији супружничког и идеолошког пара, ‘српских Елене и Николауа”” (Пироћанац 2012: 122). Ова два састанка комисија представљају важно сведочење тог времена које у званичној политичкој историји није било узбуркано. Они јасно оцртавају механизме политичког живота раног посттитоизма и позног социјализма и откривају личне и групне мотиве за учешће у овом идеолошком окршају снага на универзитетском и градском нивоу.

Пироћанац пише да мора да је у тим комисијама било људе „идеолошког неприкосновеног шефа” Мирјане Марковић Милошевић јер „неће проћи пуно времена, само пет година, па ће те комисије постати пуки механизми личне власти Мирјане Марковић и Слободана Милошевића. То је резервна армија коју Партија активира из чврстог језгра УК” (Пироћанац 2012: 134). Међутим Мира Марковић 1982. још увек није деловала отворено јер је Стамболићев клан био јачи, али је постепено учвршћивала своју

моћ у универзитетским партијским структурама при чему јој је помогао и сâм Иван Стамболић (в. Пироћанац 2012: 116).

Много је примера који потврђују да је реч о преломним тренуцима у којима се у осећа висок степен друштвене неуросе. Једно од важних сведочења у том смислу је и интервју Пере Дамјановића, једног од протагониста *Анализе (Студентски лист, 17.11.1982)*. На питање новинара о „ексцесним случајевима” као што су ‘Студент’ и ‘Видици’ каже: „Чуј, то с ‘Видицима’ доиста је већ прошлост, потпуна прошлост. То је било актуелно почетком године. Била је то епизода поучна за све”.¹⁵⁰ Чудно је што Дамјановић као један од иницијатора целог збивања, после однете победе јер је редакција која је штампала *Речник* смењена, не жели да се тај случај упамти – барем као наравоученије за будуће генерације. Ако је то била победа над идеолошким непријатељем, њу би онда свакако требало упамтити и користити као модел разрешавања свих потоњих или могућих проблема. Али Дамјановић се после свега одриче сећања на ту епизоду с *Речником*. Он се повлачи тврдећи да „цела ствар с *Видицима* је одраз стања духова које је владало почетком године, за разлику од садашњег; где је било много страхова који прелазе у параноју сумњичења”. Вероватно затечен што се питање *Речника* и његове *Анализе* неугодно поставља после окончања идеолошке и административне акције против ове групе, он тврди да „резултат су чисти рачуни”. Партија је сматрала да је како-тако испунила свој идеолошки задатак и тиме ставила ван снаге сва питања у вези с *Речником технологије*, потискујући га на руб историје. Дамјановић жели да то што пре заборави и због тога што је његова група, окупљена око Стамболића, ту претрпела пораз од снажније групе која ће за неку годину преузети власт у целој земљи. У таквом ставу већ се види да ће се с буке напада у наредним годинама прећи на тишину заборавља *Речника*.

Један од разлога за овакве ставове можда лежи у чињеници што он ни не разуме о чему се ту писало. Иако је учествовао у изради *Анализе* и био врло спреман да о *Речнику* говори на састанцима комисија, да се његово мишљење преноси у водећим престоничким дневним листовима, он у новембру 1982, неколико месеци после политичког прогона *Речника* каже да „тешко је оцењивати шта је то писало у ‘Видицима’”. Мени то ни данас није јасно, јер су тумачења дијаметрално супротна”.

¹⁵⁰ *Studentski list*, 17.11.1982. str. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/pera-damjanovic/>> 04.09.2019.

Без обзира на то што им писање *Видика* није до краја било јасно, то је њихов први велики политички наступ којом су се добро препоручили систему у транзитном периоду.¹⁵¹

4.13. Партија, држава и медији

Ако су састанци били први степен деловања *Анализе*, онда су састанци највиших државних и партијских форума била други, снажнији степен који је показао политички значај *Анализе* и спремио трећи степен њене резонанце у медијима. На сâмом почетку око *Анализе* окупља се политичка врхушка Универзитета и Града да би јој се у њеном пуном замаху придружили и сâми врхови државне и партијске власти у Србији. На Заједничкој седници Председништва ЦК СК Србије и Председништва РК ССРН „Јачање свестраног информисања и одговорност јавне речи” одржаној 12. фебруара 1982, у јеку напада на *Видике* и *Речник технологије*, учествује укупна политичка номенклатура Србије – Дража Марковић, Добривоје Видић, Тихомир Влашкалић, Петар Стамболић, Милош Минић, Милојко Друловић, Живан Васиљевић, Александар Бакочевић... Добривоје Видић, председник Председништва СР Србије подноси излагање „Поверење у јавна гласила”. Његов став изречен с ауторитетом председника државе не оставља место сумњи на шта се односи. „Не могу се средства информисања, која су део организованих социјалистичких снага, одвојити од наше идеологије и друштвено-политичких задатака.”¹⁵² Забринут због неверице у систем владавине, Видић врло емотивно говори о написима који исмејавају функционере и самоуправљање што све

„поткопава не само углед система који деценијама развијамо, него се разара поверење у наш пут, у најширим масама и жели да се утиче на слику Југославије у свету уопште, посебно у демократским и раднички оријентисаним организацијама и масама којима је наше друштво, због тековина које имамо, тако блиско и требало би да остане тако лепа слика могућности социјализма у наше време. Тако се каља и наш самоуправни пут и систем и жели се представити као неуспешан, који треба напустити и одбацити”.¹⁵³

¹⁵¹ Та добра препорука види се у политичком успону већине учесника у идеолошком окршају с *Видицима* и *Речником технологије*.

¹⁵² АС, Ђ-75, РК ССРН (Председништво) ф-50; *Политика*, 13.03.1982, 9–11.

¹⁵³ АС, Ђ-75, РК ССРН (Председништво) ф-50.

Видић наводи неколико примера у јавности који су „прешли сваку меру” и позива другове на чврст став према таквим подривачким иступањима. Овај говор сведочи о њиховој потреби да очувају тековине система у тренутку када његов кључни елемент недостаје. Није тешко увидети да су ове речи уперене и к редакцији *Видика* која се у том тренутку налази у средишту пажње и коју Добривоје Видић и помиње.

„На исту тему, али са још једне позиције, мислим да се апсолутно, у уређивачкој политици, не води рачуна о томе какве ефекте имају некад та такозвана ‘слободна размишљања’ ‘слободних стрелаца’. Ево, у суботу, шестог фебруара, случајно сам налетео на Радио Београд код куће (не знам да ли је то први или други програм, то нека провери неко кога то занима после овога што ћу да кажем) и записао сам, и то тачно у 12,20 часова а водио се разговор о ‘Видицима’, о омладинској штампи и односима према томе што се тамо писало и дискусији која је вођена у Градском комитету и овде у Београду. Разговарају новинар и један младић. Новинар га пита а омладинац одговара и каже: ‘Они који су почели да нападају „Видике” су мислили да они имају поверења базе, они немају подршку базе, мислили су да ово прогурају у уским круговима, нису се надали оваквој реакцији, омладинску штампу ће бранити сама омладина за коју је то писано итд.’

Ја се нећу упуштати у садржину те дебате, друг Баљак је у свом реферату о томе исто рекао шта је рекао, али да видите нешто о чему ја у ствари хоћу да кажем две речи. Сада настане пауза и укључује се песма, а песма гласи: ‘Нисам више сањалица ни будала да бих веровао. Сада сам сумњалица. Да продајем истину за олакшања, нисам више ја будала. Сложена процедура опстанка, сложена процедура опстанка’. Ето то је та песма”.¹⁵⁴

Очито је да Видић на сличан начин гледа и на појаву Новог таласа. Истовремено он има изразито одбојан став и према култури Новог таласа у целини.

Са сличним ставом наступа Дража Марковић, један од најмоћнијих људи у Србији, тада председник Савезне скупштине СФРЈ. Дража Марковић имао је отворен став према било каквом мисленом прегнућу ван ограђеног партијског простора. Интелектуалце који нису припадали Партији видео је као

¹⁵⁴ АС, Ђ-75, РК ССРН (Председништво) ф-50.

„од живота и друштва одвојене слојеве и структуре, који живећи на рачун друштва попут слободних стрелаца однекуд са стране, 'објективистички', ван времена и простора, слободно-мислећи, са пиједестала замишљене сопствене величине, деле лекције, дају савете, изричу судове, износе мериторна мишљења. Таква позиција данас неминовно не даје могућности за правилно расуђивање” (Marković 1987: 154).

Марковић се оштро противио било каквом деловању ван датих идејних оквира и *Речник технологије* који није говорио језиком Партије и у духу југословенског социјализма није имао шансе да се поткраде његовом будном критичком оку.

„Рецимо, да пођем и ја од поменуте дискусије ВИДИЦИ и СТУДЕНТ. После дугог времена први пут се јавила група младих људи, комуниста, која се супротставила једној разарајућој нихилистичкој тенденцији која доминира у тим редакцијама. Чак, чланови овог централног комитета и неки други чланови Савеза који су показали врло велико разумевање, месецима, за крајности младости тражећи толеранцију и толерантност према неким екцесима који код младих људи долазе, буздованом-нетолерантно су се супротставили и осудили као стаљинистички, као догматски напад. Дозвољавам да је и ту било крајности, ти млади људи који су се тим разарајућим тенденцијама супротставили мислим да је сигнал да ми треба и у Савезу комуниста и шире да се објаснимо”.¹⁵⁵

Из његове дискусије може да се види ко је прави „отац” *Анализе*. Упркос потресима, Марковић је задовољан учинком *Анализе* која у складу с идејним веровањима разоткрива непријатељско, антикомунистичко деловање *Речника*. У свом излагању он недвосмислено подржава заговорнике *Анализе* као будне младе комунисте спремне да сачувају систем од било каквих идеолошких одвајања и скретања. Тако они очито добијају политичке подршке с највиших места и *Анализа* постаје политички документ првог реда. На тај начин и група око Мире Марковић добија снажан политички импулс да добије превагу у даљем току расправе о *Речнику*. Била је то подршка која је можда променила не само дискусију око *Речника* већ и саму политичку сцену дајући прве јасније обресе односа снага у општем превирању раног посттитоистичког интеррегнума.

¹⁵⁵ АС, Ђ-75, РК ССРН (Председништво) ф-50. Овај исечак стенографских белешки са Заједничке седнице председништва ЦК и СК Србије и Председништва РК ССРН Србије, одржане 12. фебруара 1982. доступан је на адреси: <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/23/stenografske-beleske-12-februar-1982/>> 09.07.2019.

„Разматрање *Речника технологије* на највишем партијском и државном нивоу јасно сведочи да се ради о историјском тренутку опште неизвесности, грозничавог тражења историјског ослонаца и партијске анксиозности, прецизно оцртавајући политичку и идеолошку слику раног посттитоизма Београду” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 140).

Из свега овог се може закључити да је у том тренутку примарно читање *Речника технологије* било политичко и да се оно одвијало и на највишем политичком нивоу. Око читања се несумњиво окупља политичка елита Србије, од првих овлашћених читалаца *Анализе* којима је она ношена на мишљење пре објављивања, до највиших државних и партијских функционера, преко главних медија, све до форумски ангажованих студената Универзитета у Београду који своје идејне потенцијале стављају у службу партијских намера. Као да су се сви, цела друштвено-политичка вертикала, окупили на једном задатку оптужујући *Речник* и покушавајући да зауставе његов утицај. У томе лежи не само битна специфичност већ и друштвена и историјска репрезентативност збивања око *Речника* и гласила у којима се појављује.

4.14. *Речник* у дневној штампи¹⁵⁶

Трећи вид резонанце *Анализе* били су медији. У јануару и фебруару 1982. *Речник технологије* нашао се на ударним странама главних престоничких медија као што су *Политика*, *Политика експрес*, *Вечерње новости*, *Борба*, *Комунист*. Њихови извештачи доносе опширне извештаје са седница, пишу се редакцијски коментари, преносе се ставови, мишљења и осуде политичких активиста у случају *Речника технологије*. Јавност се с *Речником* упознала 21. и 22. јануара 1982. када јавна гласила режима објављују написе који редакцију *Видици* и *Речник технологије* проказују као „непријатељско деловање”.

Таква пажња и унисоност медија није могућа без политичког налога. У њима се могла назрети одлучност Партије да се обрачуна с *Речником* да би доказала свој

¹⁵⁶ Ово поглавље је резултат вишемесечног истраживања дневне и друге штампе објављене 1982, односно бројева доступних у Народној библиотеци и Универзитетској библиотеци у Београду, као и неколико других мањих библиотека. Резултати овог истраживања додати су у корпус докумената који су већ постојали на сајту *Речника технологије*. Аналитички приступ текстовима и дескриптивни метод примењен у њиховом читању употпунили су досадашња знања о одзиву на *Речник технологије* у југословенској и београдској штампи.

политички утицај и после смрти харизматског вође. Она своју одлучност потврђује громогласним одјеком штампе која се према речима Печујлића „без размишљања олако надовезала на оптужбе у Анализи”¹⁵⁷ стављајући *Речник* „с оне стране друштва”.

Први већи медијски одзив на случај *Речника технологије* доноси текст провокативног наслова „Рушилачка хтења” 21. јануара 1982. у одељку *Вести дана – Тема дана* тиражног дневног листа *Политика експрес*.¹⁵⁸ Тада отпочиње снажни талас медијског притиска на јавно мњење. Само смештање *Речника технологије* у најважније вести дана, на трећој страни, нагласило је политичку важност овог случаја. У сâмом тексту који преноси расправу о идејној оријентацији часописа *Видици* и листа *Студент* истичу се негативна одређења *Речника технологије* према *Анализи идеолошке оријентације* чиме се она на имплицитан начин потврђује с обзиром на то да се не доводи у питање тачност њених оцена. Стога, у овом тексту о *Речнику технологије* сазнајемо на основу *Анализе*, док се о сâмом спису не саопштава читаоцима.

Политика експрес већ следећег дана у одељку *Актуелне теме* доноси нови напис: „*Видици* и *Студент* у огледалу”. Овај текст поводом *Анализе идејне оријентације часописа Видици и листа Студент* и расправе на заједничкој седници комисија УК и ГК ССО почиње увидом да су збивања око ова два гласила „без преседана” јер „оптужена су као места на којима се ствара и покушава преточити у праксу идеологија страна марксизму, идеологија која (тврди се да је створена у *Видицима*, а даље разрађивана у *Студенту*) иде до краја и позива на рушење политичког система Југославије”.¹⁵⁹

Политичком коментатору тиражног дневног листа који је у свакодневном контакту са различитим збивањима у политици и култури оцењује овај догађај и идеолошку хајку као нешто „без преседана”. Њему је очито да ова расправа о *Речнику* доноси нови квалитет који у дотадашњим јавним сучељавањима није био присутан. Рећи за нешто да је „без преседана” показује колико је снажан утисак на јавност оставила ова идеолошка оптужница чији се прави политички извор тада још није видео.

Иако извештава о ставовима у вези са случајем *Речника технологије*, у овом тексту *Политике експрес* случај *Речника* је у потпуности политизован, добрим делом

¹⁵⁷ Бране се нападајући, *Политика експрес*, 26.01.1982, стр. 3.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-26-januar-1982-str-3/>> 26. 08. 2018.

¹⁵⁸ Рушилачка хтења, *Политика експрес*, 21.01.1982. стр, 3.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-21-januar-1982-str-3/>> 26. 08. 2018.

¹⁵⁹ Видици и Студент у огледалу, *Политика Експрес*, 22. јануар 1982, стр. 4.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-22-januar-1982-str-4/>> 26.08.2018.

захваљујући поднасловима: „прворазредни догађај по загрижености, беспримерна провокација, или повод за кривично гоњење по основу деловања против народа и државе“; „чему служе, уколико постоје, шифре из ‘Речника технологије’“; „о односу ‘Личности’ и ‘хијерархијских мајмуна’“.¹⁶⁰ Лист преноси недвосмислену поруку, а то је да поводом овог случаја нема простора за неко друго тумачење, нити за расправу (иако се на њу позива) јер како се указује: „с људима који су писали овакве ствари нема дијалога. (...) Овде се ради потпуно развијеном идејном систему коме претходи теоријска основа а сада предстоји практичан рад“.¹⁶¹ У тексту се наглашава да „после овако тешких оптужби“ мора да се испита одговорност ових јавних гласила, без да се такве „тешке оптужбе“ протумаче. Тако овај лист први у штампи помиње идеју оптужнице против редакције. Занимљиво је што овај текст једини доноси и графички приказ уз одредницу *Црква у Речнику технологије* која треба јасно да покаже да је критика упућена систему јер се уместо цркве на графици налази Скупштина СФРЈ. Он такође пажњу читалаца усмерава на мишљење чланова редакције часописа *Тхеориа*. Поред тога, „*Експрес* је препознао своје невољне савезнике из *Тхеорие* и у свом напису *Шта кажу филозофи* (22. јануар 1982) обилато их цитира задовољан што своје партијско оспоравање *Речника* може да поткрепи филозофима“ (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 94).

Новине су као по некој нарудбини писале критике, а да нису ни поменуле да о целом случају тек треба расправљати. После четири дана, *Политика експрес* опет у рубрици *Вести дана – Тема дана* извештава о дешавања у вези с овим случајем преносећи састанак комисије УК и ГК ССО. Занимљив је сам наслов текста 22. јануара „Бране се нападајући“ којим се имплицира да је одбрана *Речника* заснована једино на нападу, који је упућен и сâмој штампи. Наслов је вероватно резултат тога што је на одржаном састанку поменут овај лист коме се приговара да је „инсинуирао подизање оптужнице“ преносећи расправе о одговорности ова два гласила.¹⁶²

Наредни број *Политике експрес* који говори о овом случају у одељку *Актуелне теме* излази 29. јануара, насловљен „Огледало духа времена“. Упућује на тежину целе

¹⁶⁰ Видици и Студент у огледалу, *Политика Експрес*, 22. јануар 1982, стр. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-22-januar-1982-str-4/>> 26.08.2018.

¹⁶¹ Видици и Студент у огледалу, *Политика Експрес*, 22. јануар 1982, стр. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-22-januar-1982-str-4/>> 26.08.2018.

¹⁶² Бране се нападајући, *Политика експрес*, 26.01.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-26-januar-1982-str-3/>> 26.08.2018.

ситуације јер се пришивањем различитих „етикета” онемогућава разговор у вези с проблематичним бројем *Видика*. Овде се посебна пажња посвећује листу *Студент* јер према речима аутора „оно што, међутим, највише узбуђује чланове радне групе је понављање термина из ‘Речника’ (и захтева за разбијањем ‘огледала’) и на страницама ‘Студента’”.¹⁶³ Порука је да се „епидемија” шири, али се и релативизује цео случај јер се више не доносе оптужбе радне групе упућене редакцији *Видика* и *Речнику технологије*; наводе се места која је група одредила „проблематичним” али и истиче како се у *Речнику* „уз појам огледала уопште не помиње друштвено-политички систем!”.¹⁶⁴ Овде се први пут у медијима ставља „под велики знак питања поступак организовања расправе и седница које су заиста више личиле на суђење ‘Видицима’ и ‘Студенту’ него разговор о њима” и истичу „прејакe речи и оптужбе” радне групе која је анализира *Речник* технологије. То наравно „езоповским језиком” читаоцима говори да се позиција аналитичке група љуља.

Почетком следећег месеца, 4. фебруара, овај исти дневни лист у истој рубрици доноси још одлучнију поруку која треба да укаже на озбиљност ситуације: „Расправи о идејним оријентацијама ‘Видика’ и ‘Студента’ мора се прићи са истом озбиљношћу и свим снагама, како би се цео настали спор рашчистио, а заједно са њим предупредиле и околности које изнова могу да изроде сличан ‘случај’”.¹⁶⁵ Још једном се указује на кривицу *Речника* јер се на расправу позива не да би се ситуација разрешила, већ да би се послала јасна порука – да се такав „случај” више не сме поновити. Овај пети чланак у низу је уједно и последњи поводом овог случаја у *Политици експрес*.

Медији су несумњиво идеолошки деловали добрим делом преносећи ставове радне групе *Анализе* којима се истиче непријатељско писање *Видика* и *Студента*. Тако започиње и низ написа у листу *Политика*, истог дана када се појавио и први текст поводом овог случаја у *Политици експрес*, 21. јануара. *Политика* овај случај смешта у одељак *Политичка хроника*. „Идејна застрањивања студентских гласила”¹⁶⁶ први је њен напис који такође привлачи својим насловом јер читалац не може а да се не запита каква

¹⁶³ Огледало духа времена, *Политика Експрес*, 29. јануар 1982, стр. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-29-januar-1982-str-4/>> 03.12.2019.

¹⁶⁴ Огледало духа времена, *Политика Експрес*, 29. јануар 1982, стр. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-29-januar-1982-str-4/>> 03.12.2019.

¹⁶⁵ Листови нису вежбалишта, *Политика Експрес*, 04. фебруар 1982, стр. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/politika-ekspres-4-februar-1982-str-4/>> 03.09.2019.

¹⁶⁶ Идејна застрањивања јавних гласила, *Политика*, 21.01.1982, стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/17/politika-21-januar-1982/>> 28.08.2018.

су то „идејна застрањивања”. Ваља напоменути да овај први текст у *Политици* преноси мишљења људи окупљених око радне групе *Анализе*, не наводећи тај податак, већ њихове функције на Универзитету, у Универзитетској и Градској конференцији ССО. Како је реч о дневном листу који припада режиму, уједно, овај текст први износи и најоштрије осуде изречене на комисији поводом овог случаја, обликујући јавну свест у том смеру. Координисани медији стварају напетост у јавности која прати како се цео случај одвија. Штампана их уводи у ову причу одмах после првог састанка и извештава у дослуху са седницама. Тиме дневни листови синхронизовано опкољавају и дискредитују *Речник технологије* што ће према стратешком циљу довести до његове осуда и изопштавања из јавне сфере.

Други текст у *Политици* објављен је у фебруару, дан после седнице Секције за информисање Градске Конференције ССРН Београда. „Уместо етикетирања конструктиван разговор”, као и текст објављен у *Политици експрес* истог дана преноси вести о седници одржаној претходног дана, али без садржајности каква се могла прочитати у *Експресу*.¹⁶⁷ Пренети су ставови и општи закључак да се тај случај мора решити на конструктиван начин, уместо тешких одређења какве је увела *Анализа*.

У међувремену, Радивој Цветићанин за *Политику* 6. фебруара пише текст о дешавањима у вези с књижевним делима која су политички доведена у питање. Он упоређује три таква случаја: разговор о Данојлићевој *Муци с речима* где су учесници унапред добили своје реферате, округли сто *Борбе* о књизи *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита* Владимира Дедијера и расправе о часопису *Видици*, листу *Студент* и *Речнику технологије* сукобљеним с *Анализом* која их одређује као идеолошке непријатеље. Цветићанин стога указује на проблем у дијалогу која ова три случаја повезује у исту тему коју он насловљава „Три приче о дијалогу”.¹⁶⁸ Из овог текста не види се став аутора. Он само начелно указује да је тешко остварити дијалог, о чему је већ било речи у другим написима дневне штампе. Посебно је необично што он, пре него што је одлучено било шта у вези с писањем *Видика*, њих придружује случајевима Данојлића и Дедијера који су већ проглашени за државне непријатеље. Да ли је то онда, у тренутку када после кључног саветовања 3. фебруара слаби почетна снага *Анализе*,

¹⁶⁷ Уместо етикетирања конструктиван разговор, *Политика*, 04.02.1982, стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/10/politika-4-februar-1982-str-6/>> 28.08.2018.

¹⁶⁸ Цветићанин, Радивој, Три приче о дијалогу, *Политика*, 06.02.1982. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/05/07/radivoj-cveticanin-politika-6-februar-1982/>> 28.08.2018.

било право време и још један покушај да се *Речник технологије* имплицитно сврста у низ „државних непријатеља”? Ако је аутор позивао на дијалог који све решава, зашто се *Речник* уопште повезивао са случајевима који су давно одлучени? Овај текст за разлику од других које поводом ових расправа објављује *Политика* не садржи никакве тешке квалификације или оптужбе редакције *Видици* и *Речник технологије*. Међутим, издвајање и поређење три случаја повезана идеолошким осудама, мада не и истим исходима, очито да прејудицира и скоро предлаже коначно решење случаја. И Цветићанин се као *Политика Експрес* у тексту објављеном 22. јануара позива на филозофе из *Тхеорије* који су међу првима рекли свој став и истакли да је ово „прворазредни догађај”, да би преко њихове реакције на *Речник* јавности саопштио да је реч о случају који би требало хитно решити. У том смислу, овај текст готово се ни по чему не разликује од агресивне *Политикине* објаве само два дана пре тога.

Упркос томе, овај чланак може да послужи као јасан индикатор политичког духа времена. На први поглед се може стећи утисак да Цветићанин не оправдава нападе на *Речник*, односно да на неки начин брани ову групу људи коју напада престоничка штампа, укључујући и ону за коју Цветићанин пише овај текст. У том контексту, дисидентску групу није било могуће бранити у листу који је директна упутства и наређења добијао од Централног комитета. Једина могућност у овом случају јесте познати партијски метод договорене опозиције. Када се нешто у Партији дефинише као опасност, што је био случај с *Речником технологије* и редакцијом *Видици*, онда се ступа у дејство сав расположив арсенал јавног деловања.

Десет дана после овог суботњег прилога, *Политика* се још једном осврће на случај *Речника технологије* поводом саветовања одржаног у организацији Градске и Универзитетске конференције ССО 16. фебруара у Дому омладине.¹⁶⁹ Чланови редакције *Видика* још једном су одбили да учествују јер је у материјалу задржана *Анализа* као једино читање *Речника технологије*. У овом извештају са седнице види се да се сада појављују и неки нови ученици расправе који узимају реч у дискусији, док су се многи чланови прве групе око *Анализе* повукли. На расправи је преовладало мишљење да је потребно до краја рашчистити спорно писање редакције *Видика* у часопису *Видици* и листу *Студент* који су их за своје намере злоупотребили, као и да је редакција била затворена. Напоменуто је да „ако другови из ‘Видика’ стоје испред ‘Речника

¹⁶⁹ Студентска гласила далеко од студената, *Политика*, 17.02.1982, стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/11/30/politika-17-februar-1982/>> 28.08.2018.

технологије’, на основу којег на страницама ‘Студента’ из броја у број долазе до одређених закључака, онда се може говорити о идејној оријентацији, која је по ономе како се и шта пише несамоуправна и супротна друштвеним опредељењима”.¹⁷⁰ Закључак из овог новинског чланка одговара његовом наслову – да су поменута гласила далеко од студената, као и да нису у складу с идејним опредељењем система коме припадају, а у расправи су очито учесници још увек ослоњени првенствено на *Анализу*, као и на првом састанку поводом овог случаја.

На истој страни је и напис „И редакција против главног уредника” који доноси вести о разрешењу дужности Боре Мишељића с места главног уредника листа *Студент*. „Чланови редакције ‘Студента’ и Председништва су још једном истакли да је анализа о идејној оријентацији студентских гласила која се појавила у јавности само поспешила расправу о проблемима у редакцији а никако није утицала на смењивање главног и одговорног уредника који се и после расправе и појављивања и даље налазио на тој дужности до прекјуче”.¹⁷¹ О томе ће два дана касније извести и загребачки *Студентски лист*.¹⁷²

Посебно је занимљиво што се на истој страни налази и текст „Одговорност за уређивачку политику” који се не бави овом темом, али говори о састанку у Градском комитету СК Београда о средствима информисања и њиховој идејној оријентацији. У складу с одговорношћу комуниста, закључено је да „основни циљ предстојећих активности у јавним гласилима је даље израђивање идејних, политичких, културних и других критеријума заснованих на даљем раду социјалистичког самоуправљања, политици равноправности народа и народности и несврстаности наше земље”.¹⁷³ По свему судећи, није тешко закључити да је „спор” око идејне оријентације *Видика* и *Студента*, као и случај *Речника технологије*, био подстицај да се на овом састанку о уређивачкој политици истакне правоверни модел и једини могући вектор средстава информисања – а то је у дослуху с владајућом идеологијом система.

¹⁷⁰ Студентска гласила далеко од студената, *Политика*, 17.02.1982, стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/11/30/politika-17-februar-1982/>> 28.08.2018.

¹⁷¹ И редакција против главног уредника, *Политика*, 17.02.1982, стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/11/30/politika-17-februar-1982/>> 28.08.2018.

¹⁷² Gamser, Dušan, *Studentski list*, 19.02.1982. str. 9. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/sl-19-2-1982-str-9-dusan-gamser/>> 28.08.2018.

¹⁷³ Одговорност за уређивачку политику, *Политика*, 17.02.1982, стр. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/11/30/politika-17-februar-1982/>> 28.08.2018.

Политици и *Политици експрес* 21. јануара када почињу вести о *Речнику технологије* придружила се и *Борба* с ударничким насловом „Оријентација супротна нашем систему”. *Борба* очито преноси снажна одређења изречена на састанцима где „веома често помињан је и текст у ‘Видицима’ под насловом ‘Речник технологије’ у коме се по мишљењу дискутаната опредмећује антихумани и антисоцијалистички поглед на свет и упућује отворени позив на акцију на рушење политичког система земље”.¹⁷⁴

Већ следећег дана *Борба* на трећој страни доноси врло илустративан наслов и поднаслов који недвосмислено упућују на кривицу редакције која се после интензивног рада на „перфидним идеологијама против система” повлачи и одбија да учествује у расправи у којој се одлучивало о одговорности коју треба да сnose за такво писање. Наслов текста „Изненадно одсуство храбрости” требало је да читаоцима који прате дневну штампу преко наслова да пренесе јасну поруку: да „кривац” нема храбрости да се суочи са последицама својих дела. У истом тону је и поднаслов исписан масним црним словима: „Чланови редакција очигледно нису имали храбрости нити ваљаних аргумената да бране оно што су скоро две године износили као могући модел промена у друштву. Изабрали су заиста неуобичајен и чудан пут: напустили су седницу!”¹⁷⁵ У чланку међутим, не наводе се разлози због којих поменути „кривци” не учествују у расправи. Али, наглашава се да је реч о посебном случају и неочекиваним исходима, за шта су опет они одговорни.

„Бурно и несвакидашње за нашу праксу одвијали су се догађаји на седници комисије за идејни рад и информисање Градске конференције и Универзитетске конференције ССО Београда посвећеној расправи о идеолошкој оријентацији гласила Београдског универзитета ‘Видици’ и ‘Студент’. Седница је одржана у среду. Боље рећи несвакидашњи је био демонстративни одлазак чланова обе редакције, као и неучествовање чланова комисије за информисање ГК ССО у поменутој расправи”.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Оријентација супротна нашем систему, *Борба*, 21.01.1982, стр. 5.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/11/30/borba-21-januar-1982/>> 28.08.2018.

¹⁷⁵ Изненадно одсуство храбрости, *Борба*, 22.01.1982, стр. 3.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/borba-22-januar-1982-str-3/>> 28.08.2018.

¹⁷⁶ Изненадно одсуство храбрости, *Борба*, 22.01.1982, стр. 3.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/borba-22-januar-1982-str-3/>> 28.08.2018.

Из ових медијских порука недвосмислено се закључује да је расправа, за коју се наводи да је „демократска” онемогућена због непримереног понашања људи чије је писање и узрок једног таквог састанка. Медијско анатемисање очито је већ у следећим реченицама: „Због свега тога једна оваква расправа, са добро урађеним материјалом за расправу (sic!), на којој су позвани сви заинтересовани из студентских и омладинских структура, као и чланови обе редакције, требало је да у једном демократски вођеном разговору и сучељавању мишљења разјасни идеолошке заблуде, јер о њима је управо овде реч”.¹⁷⁷ Читаоцу се намеће идеја о кривцима који се повлаче и беже од могућности да расправљају о почињеном делу, а не наводе се разлози за њихово одбијање разговора.

Зашто је *Речник технологије* изазвао лавину новинских напада који су га сместили у „политичку хронику” и истакли негативна одређења подстакнута *Анализом идеолошке оријентације?* Надлежне службе, под окриљем марксизма и идеологије самоуправљања, у *Речнику* су виделе само још један политички инцидент, а не позив на преиспитивање друштвених токова и промишљање целине ствари. Као такав био је удар на етаблирани систем устаљених друштвено-културно-политичких вредности у југословенској Србији и зато је изазвао реакцију партијских форума праћену медијима који нису разборитост партијских ставова ни на који начин доводили у питање.

„Параноични” одзив штампе на писање *Видика* слика је политичке ситуације тог времена (в. Longinović 1994). Ови новински чланци јесу стога добар оквир за разумевање медијске оцене *Речника технологије*. У овим примерима види се потреба медија да опонашају ставове владајуће структуре, понављајући њихове фразе, без свести и без потребе да разумеју целовиту слику да би случај о коме пишу верније представили читаоцима. Медији очито много овде немају улогу преносиоца информација, већ се труде да обликују мишљење јавности истичући одређене чињенице и „полуистине”, користећи се неуобичајеним изразима за штампу:

„Невероватно је да се на данашњем ступњу идејне свести и у ситуацији када је јасно одређена одговорност средстава јавног информисања, под окриљем часописа ‘Видици’ (две и више године) афирмишу и развијају идеологије отворено и агресивно антимарксистичке. Најзначајније у овом ‘Видиковом’ ‘идејном систему’ јесте веома изражена метафоричност, говор шифара као и езоповски језик. Кључне категорије по ‘Видицима’ су шифре чије се пренесено –

¹⁷⁷ Изненадно одсуство храбрости, *Борба*, 22.01.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/borba-22-januar-1982-str-3/>> 28.08.2018.

идеолошки суштинско значење разуме једино ако се открије кључ и сваки појам понаособ по томе преведе”.¹⁷⁸

Рад *Видика* у овом одељку представљен је као исход вишегодишњег притајеног деловања непријатељске групе. Ови делови у *Борби* посебно добро осликавају идеолошке околности у време ових дешавања и упућују на повезаност медија и структура власти. Оваква медијска реакција на поменуту расправу није могла да буде резултат непристрасног посматрања јер се јасно види једнострана опредељеност. Занимљиво је што се у овом чланку *Борба* која залази у детаљне квалификације не устежући се обрушава на редакцију *Видика* и главни спорни текст – *Речник технологије* и његове „политиканске жаргоне”. Овај *Борбин* чланак који брани становишта самоуправљања и пуним плућима наглашава демократију с највећом жестином истиче сва негативна одређења *Речника технологије* више се служећи афективним вокабуларом него чињеницама с намером да изазове одређене емоције према једном „нихилистичком” спису који ремети друштвене токове. У први план долази лични став аутора овог новинског чланка, а тек онда информације, што је својеврсно опонашање партијских форума. Стога није погрешно рећи да „око *Речника технологије* почео је да се плете дух постистине јер су на јавним расправама поводом овог случаја до већег изражаја дошле сумње, стрепње и фантазије омладинских и партијских функционера од самих чињеница” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 137) а то се онда пресликало и на медије. Политичка моћ подржана је снагом медија који су у то време широко заступљени и помажу јој да одржи добро развијену технологију система.

Већ наредни текст у *Борби*, објављен 4. фебруара, дан после седнице Секције за информисање Градске конференције ССРН Београда, на трећој страни већ у наслову упућује да су сви догађаји у вези са случајем *Видика* и *Речника технологије* „полемика без решења”.¹⁷⁹ *Борба* кроз ова три чланка доследно генерише једно мишљење у складу с политичком реакцијом на цео случај без потребе да се он критички сагледа и испита. За медије *Анализа идеолошке оријентације* једини је исправни „сведок” у овом случају, њене оцене једине су изнете у штампи и на основу ње цео случај се и закључује. Као што су изазвали пометњу у јавном мишљењу истичући негативна одређења *Речника*

¹⁷⁸ Изненадно одсуство храбрости, *Борба*, 22.01.1982, стр. 3.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/borba-22-januar-1982-str-3/>> 28.08.2018.

¹⁷⁹ Полемика без решења, *Борба*, 04.02.1982, стр. 3.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/10/borba-4-februar-1982-str-3-2/>> 28.08.2018.

технологије и смештајући га у политички случај, написи у *Борби* завршавају се закључком да је реч о „полемици без решења” и касније не извештавају о томе како је заправо овај „спор” решен, или шта се догађа с оптуженим редакцијама. После јавног анатемисања на првим страницама и с ударним међунасловима *Борба* више никада није имала потребу да се осврне на овај случај јер је очито сматрала да је задатак извршен.

Од самог почетка вести о овом случају, од 21. јануара, београдски дневник *Вечерње новости* одговара на збивања поводом *Речника технологије*. Овај лист доноси чак шест написа о *Речнику*, све до 17. фебруара. Први текст, као и већ помињани текстови у *Политици*, *Политици експрес* и *Борби* од истог датума, „Манипулисање темама – и младима”, преноси атмосферу са састанка идејних комисија и мишљења оних који су непосредно или посредно били укључени у рад *Анализе* узете као повод за расправу. Овај напис у *Новостима* на крају истиче речи Александра Јеркова да „у ‘Видицима’ не само да постоји манипулисање темама, него и – члановима и сарадницима редакције”.¹⁸⁰ Одређења *Речника технологије* изнета на овим расправама тако су се раширила од листа до листа. Текстови су из броја у број преносили исту реакцију и исте ставове поводом овог случаја, цитирајући „покретачке снаге” целог овог процеса и не постављајући ниједно питање у вези с њим. Као да се све подразумевало и да су улоге свима биле већ подељене. Медији су били у служби владајуће структуре јер су пратећи њен вектор одређивали смер јавног мњења.

Најснажнију поруку овај лист упутио је дан после. „Рушилачке шифре ‘Видика’” наслов је текста у листу *Вечерње новости* који се 22. јануара појавио поводом овог случаја. У истом маниру су и масним словима штампани сензационалистички поднаслови: „У текстовима часописа ‘Видици’ и листа ‘Студент’ приметан је утицај теоретичара „црвених бригада” и анархосиндикализма”; „Отворен позив за разбијање и рушење Уставом утврђеног система”; „Ускоро расправа о одговорности не само чланова редакције, већ и њихових издавачких савета”.¹⁸¹ Очито је да је пресуда о писању и „оријентацији” часописа *Видици* и листа *Студент*, а првенствено *Речника технологије* на који се *Анализа* највише осврће у тумачењу, већ донета.

¹⁸⁰ Манипулисање темама – и младима, *Вечерње новости*, 21.01.1982, стр. 10. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/vecernje-novosti-21-januar-1982-str-10/>> 29.08.2018.

¹⁸¹ Рушилачке шифре „Видика”, *Вечерње новости*, 22.01.1982, стр. 12. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/08/30/novosti-22-januar-1982-str-12/>> 29.08.2018.

Пратећи *Политику*, *Политику експрес* и *Борбу*, и *Новости* 4. фебруара објављују нови текст поводом *Речника технологије* и редакције *Видика*. Сам наслов „Критизери беже од критике” требало је да још једанпут укаже на већ помињану чињеницу – да *Видици* и *Студент* одбијају разговор на овим састанцима и покушавају да онемогуће да се тај случај јавно размотри.

„Уз све то, ова група која се бори за дијалог, истовремено бежи од тога. Како, уосталом, објаснити њихов демонстративни одлазак са седнице, на којој је требало да се отворено, демократски расправља о њиховом деловању. Они су без аргумената. А и шта ће им аргументи. За подривачку делатност аргументи су им непотребни. Само, треба ли дозволити да се друштвеним средствима и даље каља, благи и отворено устаје против нашег система”.¹⁸²

Расправа се приказује као демократска, а редакција *Видика* као и даље затворена. Овај део је већ довољан да се у мњењу створи слика бегунца пред правдом коме онда треба судити у одсуству. При томе се наговештава да се средства за такво деловање злоупотребљавају. Притисак медија на јавност и после месец дана не јењава. У истом маниру, овај чланак преноси и речи једног од људи који су непосредно повезани са стварањем *Анализе идеолошке оријентације* – Пером Дамјановићем, председником Градске конференције ССО, који за *Анализу* каже да „њен циљ није био ‘скидање главе’, већ покретање широке демократске расправе којом би се утврдило да ли писање два гласила уноси међу младе елементе идеологије супротне нашим опредељењима и у којој мери је то интерес омладинаца Београдског универзитета и остале младе генерације у граду”.¹⁸³ Иако пре тога други чланови радне групе отворено кажу да је реч о „оптужници” и иако у *Анализи* недвосмислено пише о разоткривању непријатељског деловања *Речника*, Дамјановић опет истиче демократске мотиве за разговор на коме ће се тек одредити да ли је било идеологије супротне „њиховим” опредељењима. Ако је било тако, ако је тек требало донети некакав суд, намеће се питање зашто би *Анализа идеолошке оријентације* уопште служила као повод и предлог за разговор, као и зашто би се омладински функционери већ свом снагом обрушили на редакције *Видика* и *Студента*.

¹⁸² Рушилачке шифре „Видика”, *Вечерње новости*, 22.01.1982, стр. 12. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/08/30/novosti-22-januar-1982-str-12/>> 29.08.2018.

¹⁸³ Критизери беже од критике, *Вечерње новости*, 26.01.1982, стр. 2. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/vecernje-novosti-26-januar-1982-str-2/>> 29.08.2018.

Занимљиво је што се из броја у број у главним медијима преносе ставови истих људи и наглашава се емоционални доживљај који заједно обликују јавно мишљење. Пажњу не привлаче само провокативни наслови, већ и изражени поднаслови који својом снажном поруком треба да привуку читаоце. Сензационалистичким приступом циљ је да се постигне одређени ефекат који има већу улогу него сама вест. Преносе се шифре које партијски апарат користи и препознаје. Шифровањем се гради дискурс кривца који онемогућује јасно сагледавање, а медијски садржај циљно је усмерен. На овај начин штампа шаље јасну поруку – санкционисаће се сваки садржај који је против система. У том смислу, медији се „могу посматрати са два становишта у односу на политички процес: као субјекти политичког процеса и као посредници путем којих други субјекти политичког процеса остварују своје интересе и циљеве” (Шуваковић 2004: 120). Штавише, они служе да осигурају политичку подршку.

Наредни текст у *Новостима* „Аргументи уместо етикета” 4. фебруара не доноси никакву новину, већ драматично преноси утиске са заседања претходног дана.¹⁸⁴ Занимљиво је приметити да сви медији који пишу 4. фебруара о овој теми, дан после састанка Секције за информисање Градске конференције ССРН Београда, када се осетније јавља подељеност у структури, тада преносе ставове и за и против овакве расправе (док то није случај у осталим написима) и назире се немоћ да се овај случај до краја разреши. Празан ход штампе одражавао је празан ход Партије. Састанак 3. фебруара 1982. био је преседан у овом случају јер је показао да се снага *Анализе* осипа, а цео случај претвара у „полемику без решења”, како је *Борба* 4. фебруара дана у наслову чланка и пренела.

Последњи пут *Новости* о овом случају извештавају у два чланка 17. фебруара. Али, прича се наставља на 4. фебруар када се поново јавности скреће пажња на то да се не види крај овом случају. Наслов „Дијалога није било” већ одмах упућује на неизмењену и неразрешену ситуацију.¹⁸⁵ Али ни при томе се на неразрешивост не упућује због сумње у демократску атмосферу и исправност *Анализе*, већ само зато што редакције одбијају да разговарају. Истог дана, *Новости* обавештавају и о смени главног уредника листа *Студент* и именовану Јелице Стојанчић, која је такође учествовала у

¹⁸⁴ Аргументи уместо етикета, *Вечерње новости*, 04.02.1982, стр. 20. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/08/30/novosti-4-februar-1982-str-20/>> 29.08.2018.

¹⁸⁵ Дијалога није било, *Вечерње новости*, 17.02.1982, стр. 14. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/08/30/novosti-17-februar-1982-str-14/>> 29.08.2018.

расправи поводом овог случаја, за главну уредницу листа.¹⁸⁶ Зар је потребно нешто више од међусобно уланчаних једнотоних текстова у водећим дневним листовима као што су *Политика*, *Политика експрес*, *Борба*, *Новости* и *Комунист* да се у јавном мњењу обликује цела слика о овом случају? Јуриш на непријатеља система требало је да врати веру у рад партијске номенклатуре која бди над свим дешавањима у земљи и успешно се обрачунава с њеним спољашњим и унутрашњим непријатељима.

„Мора бити да је људима задуженим за праћење идеја и обуздавање ‘идејних застрањивања’ из надлежних делова естаблишмента, ‘антидруштвена’ арома апокалиптичарења изгледала одиста страшно, јер је уздрмавала темеље њихове номенклатурне егзистенције” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 74). *Комунист*, као службени лист Партије, оглашава се на крају овог спора, у другој половини фебруара, у тексту „Коме смета расправа” а који потписује заменик главног и одговорног уредника, Живорад Ђорђевић. Он на сâмом почетку пише: „Јавна расправа о београдским студентским гласилима ‘Студенту’ и ‘Видицима’ на путу је да добије жељене тонове и ефекте. Покушаји појединих другова да је оспоре и етикетирањем јој припишу догматски карактер бивају све мање убедљиви што је демократски тон израженији, а токови расправе усмеренији на праве теме”.¹⁸⁷ Овај текст по свом наративу је мотивациони, а у правном смислу представља „прекорачење нужне одбране”. Он као да покушава да врати наду у исправност ове расправе и општег политичког курса тиме што пресуђује *Речнику* и редакцији *Видика* за коју тврди да се „показало да делује са немарксистичких позиција, да је реч о затвореној групи, о приватизацији јавног гласила”, што је довољно за осуду.

Није овде реч само о маниру аутора који реторичким питањем у наслову и енергичним идеолошким језиком покушава да убеди читаоце тиме што ће рећи како је „недвосмислено доказано” да је редакција крива. Још је занимљивије што се у том убеђивачком дискурсу, као и тексту објављеном готово на крају целог случаја, открива како *Анализа* губи снагу с којом је наступила на првој седници јер чак заменик главног уредника *Комуниста* пише да је она „неспретна”. Наравно, неспретност овог чланка види се већ по томе што за главни документ обрачуна, *Анализу идеолошке оријентације*,

¹⁸⁶ Смењен главни уредник „Студента”, *Вечерње новости*, 17.02.1982, стр. 11. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/08/30/novosti-17-februar-1982-str-11/>> 29.08.2018.

¹⁸⁷ Коме смета расправа, *Комунист*, 26.02.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/03/komunist-26-februar-1982/>> 29.08.2018.

и једини исукани мач Партије, тврди да је „неспретна”. То мишљење свакако није могло да буде оправдано јер ако се изузме њена политичка димензија и намера, *Анализа* добро чита *Речник* и једина покушава да разуме шта у њему пише, док се у другим случајевима *Речник* препричава једино на основу *Анализе*, без удубљивања у његов садржај. Неколико месеци припремана *Анализа* никако није могла да буде „неспретна”, већ се то може приписати партијском апарату који није успевао да је на прави начин употреби и чврстој одбрани Редакције и Савета који су не без ризика одбили да разговарају са тајанственом радном групом и партијским клановима који су стајали иза ње. Али ова потреба за „омекшавањем” (која се види и у придеву *могуће* и речци *можда*) речито говори о губљењу компаса зато што се већ тада увиђају нелогичности целог случаја. Овај текст последњи је вапај да врати ауторитет целом спору и Партији и због тога долази са сâмог идеолошког врха пирамиде штампаних медија – из *Комуниста*. Његов ангажман помаже у разумевању не само колективног већ и индивидуалног духа деловања у овим идеолошким превирањима. Занимљив је и због тога што ће синтагма „поједини другови” добити одзива у часопису *Књижевна реч* и тиме ће несмотреност њеног аутора још више доћи до изражаја.

Штампа је, као и састанци комисија, *Анализу идеолошке оријентације* узела као главни параметар у разматрању подобности *Видика* и *Студента*. И то не у целости, већ извлачећи одређење њене појмове које ће истицати у покушају одређивања *Речника технологије*. Иако се *Анализа* пише и држи у тајности и појављује као непотписани документ радне групе непосредно пре састанка четири комисије Градске и Универзитетске конференције ССО Београда, где ни њени чланови нису обавештени о овом документу, њен ауторитет не доводи се у питање. Водећи дневни листови не постављају ниједно питање о исправности и пореклу *Анализе*, као ни намерама или разлозима њене анонимности. *Анализа* се прихвата као једино овлашћено разјашњење „ујдурми” које је у партијским редовима изазвао *Речник технологије*. „Овај фантомски документ добио је нимало фантомски простор у средствима информисања. Неки су – нпр. у ‘Борби’ – фамозну ‘Анализу...’ готово дословце потписали као властити коментар”.¹⁸⁸ Она се у некој мери и злоупотребљава јер се у ставља у различите контексте и медије како би уз много „буке и беса” однела победу у овом идеолошком

¹⁸⁸ Конспирација и демократија, *Књижевна реч*, бр. 182, 10.02.1982, стр. 2. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/knjizevna-rec-br-182-10-februar-1982/>> 29.08.2018.

одмеравању снага. Очито је да би судбина *Анализе* можда била другачија да њу нису преузели партијски кадрови не зарад разумевања већ у борби за своје позиције.

Дијалектика непријатеља система као вид учвршћивања позиције била је прича научена још од доживотног председника који се за време своје вишедеценијске владавине придржавао ове праксе. Увек присутни потенцијални непријатељ система био је добар вид манипулације јавном свешћу и скретања мисли са сâмог система. Стварање противника, а онда и обрачунавање с њиховим деловањем, игра је која се стално понављала конструишући слику здравог система способног да са свим проблемима изађе на крај. Партијску игру данас добро можемо сагледати у контексту ове одреднице у *Речнику технологије* (1981: 8).

Игра. е. праслов. иџрати – кретати се. з. подражавање, подругојачивање, прет-варање. Игра је подражавање живота: кретање, историја, рефлексива. У игри не суделују личности већ Дечаци. Све што Дечаци знају јесте да поштују правила игре која намеће институција. Личност не поштује правила игре. Крај представе је почетак живота: разбијено огледало. с. историја, демократија, филозофија. п. „Свака игра подразумева прихватање неке илузије” (R. Сахилоис, *Les jeux et les hommes*).

Речник добро примећује везу између игре и политичког, или технолошког система. Због тога цитира књигу аутора који први озбиљније упућује на заједничке црте игре и друштвених структура, тумачећи многе појаве управо кроз игру.

У случају *Видика*, *Студента* и *Речника технологије* требало је прихватити слику непријатеља и започети игру претварања. У години после смрти Председника, за време *периода анализе*, Партија је имала могућност да докаже своју зрелост да одржи наслеђени систем, а медији су у томе били прва помоћ. Док је побуна на Косову захтевала некакав прави одговор, Партија и штампа бавили су се *Речником технологије*. Та појава може се назвати *диктатуром апстракције* јер према тумачењу *Речника* (1981: 3) апстракција значи „напредовање наспрамности”, односно „завлачење облицима”. Ова *диктатура апстракције* непријатеља омогућила је несметани рад партијских форума јер су трошећи енергију за обрачунавање с противницима који угрожавају систем, имали оправдање за занемаривање „горућих” друштвених, политичких и културних проблема у држави. Али *диктатура апстракције* према *Речнику технологије* значи и „лагано умирање” које логично следи у том кретању те се у борбама с измишљеним непријатељима могао назрети крах Партије. Символ *dramatis personae* у лику

доживотног председника бледео је у години после његове смрти, а политичка структура која више није имала везивно ткиво почела је да се распада. „Ова епоха (револуција) била је заиста диктатура апстракција (P. Valéry, Pléiade)” закључиће *Речник технологије* (1981: 3) примером француског филозофа и књижевника Пола Валерија.

Ипак, у свему томе долази до озбиљног разилажења медија. Ова збивања око *Речника* успела су да поделе академску и јавну свест на оне који подржавају идеолошко обрачунавање с противником кроз *Анализу идеолошке оријентације* и оне који потпуно оспоравају такав вид решавања спора. У томе ће се добро огледати немоћ Партије да задржи слику система која као у Вајлдовом роману *Слика Доријана Греја* почиње наизглед сама од себе да се деконструише.

4.15. Одзив недељника и других часописа

Поред водећих дневних листова, *Политике*, *Политике експрес*, *Вечерњих новости*, *Борбе* и *Комуниста*, о *Речнику технологије* пишу и недељни листови и часописи за књижевност и културу. Ту се јавља не само другачији дискурс, већ и покушај критичког проматрања поменутих догађаја.

Недељни лист *НИН*, 31. јануара 1982. на две стране извештава о догађајима поводом овог случаја. Овај прилог који се састоји из три текста (аутора Милана Васића, Зорана Видаковића и Мирослава Печујлића) не само да непристрасно приступа овом догађају и сагледава обе стране, него и интелектуално разматра цео случај, дајући ширу перспективу. Јавност се упознаје с идејом *Анализе* као „кључем разумевања” *Речника технологије*, са ставом редакције и савета *Видика*. Тек сада се по први пут отвара могућност да се *Анализа* користи као идеолошко оружје уперено против редакције где се наводи да ни њени аутори нису сигурни ко је касније додавао неке делове. „На питање како су тако очигледне материјалне грешке могле да се појаве у ‘Анализи’, двојица од њених састављача, Гнус и Антонић, кажу да не знају ко је то ставио унутра. Изгледа да је спис ишао од руке до руке и да је свако додавао шта је хтео.”¹⁸⁹ Већ из овога може да се постави питање која је била улога *Анализе* ако ни њени аутори нису више могли да

¹⁸⁹ Дечаци пред огледалом, *НИН*, 31.01.1982, стр. 29.

<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/10/nin-31-januar-1982-str-28-29/> 30.08.2018.

контролишу њено деловање и прате догађаје који су водили политичком и медијском уништењу *Речника*.

НИИ се још једном осврће на овај случај и разилазећи се с осталим медијима о њему извештава кроз део излагања професора Зорана Видаковића. У свом излагању, иако се чврсто држи марксистичке организације и нема у виду технологију која је основно полазиште *Речника технологије*, Видаковић добро уочава проблем језика. Он истиче испразност социјалистичког језика коришћеног без критичке мисли о његовим појмовима што утиче на општи смер друштвеног кретања. Његов потенцијал опада „јер политички и школски језик и језик масовних комуникација нису поштеђени дубоке рђе. Она изједа покретачке идеје, теоријско-критичке појмове, њихова прогресивна и друштвена значења и вредносне исказе и прети да све то претвори у празне љуштуре”.¹⁹⁰ Видаковић разумно примећује да ће се интелектуалне снаге окружене „тужилачким очима” осипати док им се намећу „празне идеолошке љуштуре и преседеи немишљења и антимишљења, па се натерати у аполитичност и одрицање од мисли”¹⁹¹ где ће пристати на друштвену апатију празних речи и појмова. Овај текст у недељнику *НИИ* посвећен је интелектуалној димензији *Речника технологије*, без потребе да случај разматра у оквирима партијског идеолошког вокабулара. У том смислу, ово је важан допринос сагледавању целог случаја јер се идејно потпуно мимоилази с општим пресликавањем истих речи и појмова којима се у водећим дневним листовима из броја у број дисквалификовао појмовник *Речника технологије* и његово критичко разматрање језика заробљеног у марксистичким оквирима разумевања стварности.

Овакво јавно иступање осујетило је планове да се цео случај *Анализом* реши пре него што до расправе уопште и дође. Због тога недељник *НИИ* има кључну улогу у целом овом случају јер једини осећа потребу да види целу слику догађаја. Он тиме подстиче и друге текстове који такође покушавају да нађу неку нит у овом збивању.

Од битног су значаја и датуми када се текстови посвећени овој епизоди појављују у штампи. У недељнику *НИИ* они нису у дослуху са седницама и расправама политичких форума пошто су објављени 31. јануара и 14. фебруара када други листови о овоме не обавештавају јер се у то време не одржавају састанци. Медијска пажња на *Речник* и

¹⁹⁰ Злоупотреба речника социјализма, *НИИ*, 14.02.1982, стр. 25.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/nin-14-februar-1982-str-24-25/>> 30.08.2018.

¹⁹¹ Злоупотреба речника социјализма, *НИИ*, 14.02.1982, стр. 25.
<<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/nin-14-februar-1982-str-24-25/>> 30.08.2018.

Видике усмерава се 21. јануара, дан после прве седнице Комисија за информисање и идејни рад Градске и Универзитетске конференције ССО Београда, онда детаљно обавештава о целом случају и наредног дана, а одзив је велики и 4. фебруара, дан после друге важне седнице. Медији између тога нису толико заинтересовани за цео случај, већ чекају да послуша партијске ставове које ће онда пренети. Дневни листови не часећи прате партијске ставове. За разлику од њих, у недељном листу *НИИ* текстови се око тих датума не појављују, али постоји потреба да се случај на интелектуалном нивоу размотри и да се укаже на сам *Речник технологије*, а не идеолошке судове донете у његовом одсуству.

Медијска поларизација „против” *Речника технологије* и редакције часописа *Видици* и листа *Студент* очито је допринела политичком анатемисању ових гласила и *Речник* сместила у политичко-идеолошке претинце деловања против система и државе. Одјек *Анализе* био је много гласнији од одјека *Видика* и *Речника технологије* јер је ојачан медијским арсеналом у више наврата допрео до јавности.

У часопису *Књижевна реч* који се бавио темама повезаним са књижевношћу, уметношћу, културом и друштвом, и објављивао критичке текстове, о *Речнику* се такође не говори као у дневној штампи. Не преносе се мишљења и коментари изречени на састанцима комисија већ се први пут доводи у питање *Анализа* као једини документ коришћен за разматрање овог случаја. У тексту „Конспирација и демократија”¹⁹² указује се на нелогичности и немогућност демократског дијалога управо због постојања *Анализе* као политичког документа. Конспирација је била једини одговор Партије која није могла да схвати откуд *Речник технологије* и с којом намером. Они су тиме покушали да врате некадашњу ефикасност у борби против политичких и идеолошких непријатеља који нападају њен вредносни систем. Међутим, упркос тим покушајима, аутор овог текста набраја осам аргумената којима оспорава легитимност основног партијског документа, односно *Анализе*, и закључује да јавност највише треба да забрињава само његово постојање јер оно најпре показује да демократија у таквим условима „конспирације” заправо није могућа.

¹⁹² Конспирација и демократија, *Књижевна реч*, бр. 182, 10.02.1982, стр. 2. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/knjizevna-rec-br-182-10-februar-1982/>> 30.08.2018.

Повод за наредни текст у *Књижевној речи* „‘Комунист’ и поједини другови”¹⁹³ био је поменути чланак Живорада Ђорђевића „Коме смета расправа” у *Комунисту*. Овај текст на ауторову критику „појединих другова” одговара налазећи недоследности у његовим судовима. „Ж. Ђорђевићу не пада на памет да постави сродно методолошко питање: Може ли се уређивачка политика било ког листа који излази у Југославији 1980-их година дискредитовати пред јавношћу са озбиљним политичким дисквалификацијама на основу анализе за коју и сам Ђорђевић допушта могућност да је ‘била површна, неаргументована, неуубедљива’ а ‘можда је у себи и имала нечег тврдог’?”¹⁹⁴ Тиме се разобличава збуњеност и пометња састављача *Анализе* који инсистирајући на одговорности редакције *Видика* покушавају да опонашају партијске судове како би се показали као правоверни браниоци система и политичког усмерења.

Продор *Речника технологије* у јавну и медијску сферу оставио је дубок траг у штампи тог времена јер се о свему расправља на највишем партијском нивоу, као о догађају првог реда у држави. Листови међусобно ослушкују шта се поводом ове „афере” говори и преносе даље информације. *Књижевна реч* се поново укључује у расправу, овај пут доносећи одговор филозофа подстакнут написима у *Политици Експрес*. „Огледалце, огледалце” наслов је текста који потписују Милорад Беланчић, Ненад Даковић, Младен Козомара, упућен као одговор на њихову умешаност у збивања око *Речника технологије* и „испоруку” појмова који се користе у оптужници против *Речника*.¹⁹⁵ Филозофи као да имају потребу да се од овог случаја оперу, јер се *Политика експрес* позива на њихов суд када преноси вести о *Речнику технологије* и његовој идеолошкој странпутици.

„Поштовани другови из Политике Експрес, ако већ морате некако да учествујете у тим егзорцистичким друштвеним играма истеривања злих духова из наших средстава информисања (прво јуниорских, а онда ће, по свему судећи, доћи на ред и сениорска), онда ‘филозофе’ изволите љубазно оставити на миру пошто они не прихватају да евентуално Вашу улогу играју уместо Вас. Одрадите то честито, људски, јасно и гласно, као што су то одрадиле Ваше колеге из

¹⁹³ Комунист и поједини другови, *Књижевна реч*, бр. 183, 25.02.1982, стр. 2. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/knjizevna-rec-br-183-25-februar-1982-2/>> 30.08.2018.

¹⁹⁴ Комунист и поједини другови, *Књижевна реч*, бр. 183, 25.02.1982, стр. 2. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/knjizevna-rec-br-183-25-februar-1982-2/>> 30.08.2018.

¹⁹⁵ Писма: огледалце, огледалце, *Књижевна реч*, бр. 183, 25.02.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/14/knjizevna-rec-br-183-25-februar-1982/>> 30.08.2018.

Вечерњих новости (упоредите, молимо Вас лепо, само њихов и Ваш поднаслов: док они јасно и недвосмислено и на своју одговорност информишу и тумаче – ‘Расправа о неприхватљивој идејној оријентацији београдских студентских гласила’, дотле Ви умерено песимистички и некако стидљиво само информишете – ‘Поводом анализе идеолошке оријентације гласила београдских студената и расправе вођене на заједничкој седници комисије УК и ГК ССО’), или још ефикасније пословично солидна Политика која беспризивно, суверено и експресно (већ 21. 1. 1982) у своме наслову констатује ‘Идејна застрањивања студентских гласила’. Кад може Политика експресно, зашто не бисте могли и Ви? Још један мали напор другови, ипак сте ви Политика Експрес!”¹⁹⁶

Посебно је занимљиво што филозофи избегавају да „доносе суд” о *Речнику технологије* јер су свесни да је реч о „идеолошко-политичком обрачуна”. У овом писму они истичу могућност да после ове идеолошке чистке „омладинаца” на ред дођу „сениори”, односно они. Забринуте за свој положај, филозофи *Тхеорије* у јавности себе овим писмом покушавају да оперу и спасу било каквих моралних дилема. Осећају се позваним да на неки начин релативизују своје тумачење овог списка које је *Политика Експрес* вешто искористила да донесе „туђи” закључак о целом случају. И у овом тексту се још једанпут види озбиљност догађаја, али и то да *Речник* подједнако није био прихватљив ни идеолозима ни филозофима, ни омладинцима ни сениорима. Филозофи су већ знали каква судбина чека *Речник технологије* и нису желели да учествују у расправи. То још једном упућује на оправданост бриге ректора Печујлића да „цео поступак и начин пример су недемократског, стаљинистичког поступка, његово опонашање. Он започиње анонимном анализом, а завршава се текстом који не тежи истинској расправи, већ представља оптужницу с тешким политичким осудама, и написом у штампи који тражи кривичну одговорност. Другови у Редакцији и Савету говоре како је настао страх, људи се плаше да говоре”.¹⁹⁷ Тиме не само да се осећа како је *Речник* тема коју ваља заобићи, него се и потврђује да *Речник технологије* не налази упориште у тадашњим идејним и друштвеним токовима.

¹⁹⁶ Писма: огледалце, огледалце, *Књижевна реч*, бр. 183, 25.02.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/14/knjizevna-rec-br-183-25-februar-1982/>> 30.08.2018.

¹⁹⁷ Дечаци пред огледалом, *НИИ*, 31.01.1982, стр. 28–29. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/10/nin-31-januar-1982-str-28-29/>> 01.09.2018.

Књижевна реч наставља да прати збивања згуснута око *Речника технологије*. Месец дана после реакције филозофа на чланак листа *Политика Експрес*, у овом часопису објављено је врло занимљиво виђење ових збивања. „Млади јахачи апокалипсе или гласници слободе” из пера Славена Летице што сведочи да је цео случај прешао српске границе. Као и дотадашњи чланци посвећени овом случају, овај професор универзитета (потоњи саветник Ф. Туђмана) покреће питања оправданости оптужби упућених редакцији *Видици* поводом *Речника технологије* и осталих проблематичних бројева. Својеврсни преседан је што се у овом тексту по први пут у контекст целог случаја укључује питање етике *Речника технологије*. Аутор указује на његов „етичан смисао и мотив”¹⁹⁸ чије је упориште у језику којим *Речник* покушава да сабере расута значења лишена смисла. Поред тога, он упућује на отвореност *Речника* светским питањима, а не политичком стању у земљи. „*Речник не налази* непосредно критичко упориште у **нашем** друштвено-политичком систему већ у нашој епохи. Дакле, ако се већ тумачи као критика односа и околности – а може се и тако тумачити – **онда је предмет његове критике читава сувремена цивилизација а не конкретни, наш политички систем.**”¹⁹⁹ Очито је да је Летица са дистанце много боље прочитао *Речник* него аналитичари који су га гледали из највеће близине.

4.16. *Речник* у средишту поларизације

Догађај око *Речника* окупио је штампу око супротних полова: „за” и „против”. Растројени свет периода анализе још снажније се затресао и то се осећа у новинским написима. Зато сачитање два упоредна тока оцена о *Речнику технологије* не дели само штампу већ и цео Универзитет. У штампи се, као и у Градској и Универзитетској конференцији ССО мишљења преплићу, разилазе, сукобљавају, преводе, а слика се у исти мах и замагљује и бистри. Поларизација једнопартијске номенклатуре посебно је наглашена у спору око *Речника технологије*. То не чуди када се узме у обзир да се

¹⁹⁸ Млади јахачи апокалипсе или гласници слободе, *Књижевна реч*, бр. 184, 25.03.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/24/slaven-letica-knjizevna-rec-br-184-25-mart-1982/>> 14.10.2019.

¹⁹⁹ Млади јахачи апокалипсе или гласници слободе, *Књижевна реч*, бр. 184, 25.03.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/24/slaven-letica-knjizevna-rec-br-184-25-mart-1982/>> 01.09.2018.

Речником и редакцијом *Видици* у то време баве партијски и омладински функционери, студенти, новинари, полиција, али и сâм државни врх, а да Партија одражава ставове структура које су у њеној позадини.

Поред Славена Летице у Хрватској се овим случајем бави и *Полет*, недељни лист Савеза социјалистичке омладине Хрватске. Тада врло тиражан недељник одлучио се да испита ове догађаје у Београду. Прилог овог листа важан је за сагледавање целог догађаја јер не долази из београдских кругова који су били поприште одмеравања снаге за будуће преузимање власти над Универзитетом. *Полет* 10. фебруара 1982. на истој страни доноси два текста: „Нека вода не бућка околo” и „За ширу расправу”.²⁰⁰ У тексту „Нека вода не бућка околo” извештава о догађајима, без заузимања става. Вест обухвата оба састанка Комисија, али и изјаве чланова Градске и Универзитетске конференције и уреднице *Видика*. Текст је важан сведок јер додаје податак да према речима Пере Дамјановића текст *Анализе* пре 20. јануара и првог састанка Комисија на читање је предат:

„Јови Јарићу, председнику УК СК, Слободану Палалићу, секретару УК СК, Слободану Јовановићу (задужен за штампу у ГК СК Београда), Ратку Бутулији, секретару СК Београда, Момчилу Баљаку, извршном секретару у ЦК СКС, Грујици Спасојевићу, главном и одговорном уреднику ‘Омладинских новина’, Жарку Чигоји, друштвенополитичком раднику у ГК ССО, те Моми Унковићу, секретару градског СУП-а”.²⁰¹

Из овог списка може се даље закључити да се *Анализе* приступило као прворазредном партијском документу који је имао не само партијску већ и полицијску ауторизацију јер је Мома Унковић био задужен за „унутрашњег непријатеља”. Ту се већ назире озбиљност целе ситуације јер *Анализа* недвосмислено указује да је рад редакције „непријатељско деловање” (в. *Analiza* у Бошковић; Петровић 2015: 321). Такође, види се њена искључивост и тајновитост јер не може а да се не постави питање зашто су ови фактори обавештавани о *Анализе* док је већина учесника у расправи добила овај документ непосредно пре сâмог почетка састанка. Било би занимљиво знати да ли су ови

²⁰⁰ На истој страни је и текст „Идилично огледало” који метафору „огледало” користи за Савез комуниста Србије који се због свих његових слабости не може позитивно оценити. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/17/polet-10-veljace-1982/>> 01.09.2018.

²⁰¹ Нека вода не бућка околo, *Polet*, 10.02.1982, str. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/17/polet-10-veljace-1982/>> 03.09.2018.

субјекти нешто дописивали или мењали у *Анализи* да би тако стекли статус коаутора. Али наравно о томе данас постоји само ћутање актера.

Текст „За ширу расправу” преноси завршну реч Слободана Глумца на седници Секције за информисање ССРН Београда. Он је образложио због чега се цео случај мора дубље расправити и много шире сагледати. Закључио је да „ми смо добили једну тежу слику стања него што смо очекивали”²⁰² зато што је *Анализа*, за коју се не зна како се појавила на седници, указала на много нелогичности и недоследности у друштвеном систему. Сагледавањем штампе већ може да се закључи да је редакција *Видици*, као и *Речник технологије*, на осуду наилазила само у политичким круговима, док се на универзитетском и културолошком нивоу није установило никакво „непријатељско деловање”. Такав суд био је искључиво политички и зато је пропраћен једино штампом која је била на услузи политичкој номенклатури.

У *Омладинској искри* 22. фебруара 1982, Зоран Кржељ по занимљивој аналогiji посматра збивања око *Видика*. Пре него што закључи „Ја сам ЗА Видике” аутор наводи два случаја партијске изненадне промене смера када од похвала прелази на најтеже оптужнице. То се десило у случају Владимира Дедијера када после његове књиге *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита* лист *Борба* организује округли сто а он се обележава као државни непријатељ. И редитеља Лордана Зафраничића задесила је иста судбина. Аутор по сличности партијског механизма увиђа да је сада то случај с редакцијом *Видици* која се изненада нашла у истој ситуацији када јој се „демократски” суди анонимним материјалом потеклим из непознатих кругова. Сличност ова три случаја аутору је била довољна да закључи да „овакво понашање, које заборавља принцип демократичности и комунистичке толеранције (право и на грешке), а служи се методама непримјерним нашем социјализму – етикетирањем и дисквалификацијама, изгледа да улази у моду”.²⁰³

Одјаци у Загребу настављају се и 12. марта када *Студентски лист* покушава да на свој начин допринесе разумевању целог случаја чији одјек обухвата и простор изван београдске јавности. У тексту „Неко мора да буде бачен лавовима” приказује се утисак јавности поводом идеолошког језика медија којим се *Речник* представља као

²⁰² Za širu raspravu, *Polet*, 10.02.1982, str. 4. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/17/polet-10-veljace-1982/>> 03.09.2018.

²⁰³ Ja nisam protiv Dedijera, Zafranovića, Studenta i Vidika, *Omladinska iskra*, br. 23, 22.02.1982, str. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/omladinska-iskra-br-23-22-2-1982/>> 03.09.2018.

„контрареволуција”.²⁰⁴ Такође, истичу се неки други друштвено-политички проблеми забашурени медијском сликом о *Речнику технологије* као једином камену спотицања свих партијских остварења.

Студентски лист 26. марта, не осврћући се на збивања поводом *Речника технологије* и писања редакције *Видици* пише своју рецензију петог броја *Видика* за 1982, објављеног после *Речника технологије*. *СЛ: Рецензија Тероризам луднице* осврће се на књигу *Негација институције, избрани списи Франка Базаље*, посвећену идеји антипсихијатрије њеног италијанског представника Базаље. Пројекат антипсихијатрије везан је за *Речник технологије* који у одредницама *институција, моћ и медицина* упућује на Базаљу. У свом раду Базаља „наглашава да је психијатрија у кризи, као један од видова кризе самог система” што редакција *Видици* препознаје као добру основу за разматрање система и повезивање с технологијом. Аутор текста оптужбе поводом немарксистичког деловања редакције *Видици* види неоснованим баш у раду на Базаљином корпусу јер се италијански психијатар надовезује на критику друштва Карла Маркса. „Базаља даје свој теоријски допринос критици идеологије коју је започео Маркс, примењујући ту критику на ‘хуманистичке’ науке (особито на психијатрију) као облике идеологије и на институције сувременог грађанског друштва”.²⁰⁵ У лудницама види све оне које систем ставља изван „логике капитала” јер му не доприносе. На тај начин Базаља надграђује Марксову критику капитализма. У томе се види да се редакција *Видици* кризом система бави у много ширим теоријским и практичним оквирима него што је наглашено у *Анализи идеолошке оријентације* и посебно у медијској рецепцији овог универзитетског гласила. Како аутор прилога наглашава, ова „рецензија” у *Студентском листу* уједно је имала за циљ да укаже на неоснованост оптужби против „антимарксистичког” *Речника технологије* и поглед усмери ка интелектуалном прегнућу редакције *Видици*.

Двомесечна идеолошка кампања против редакције *Видици* и *Речника технологије* прикривала је да Савезу комуниста недостаје снага да се с *Речником* одлучно и без призива обрачуна. *Глас економиста* још један је у низу часописа који покушавају да закључе о чему је заиста реч; да ли је *Речник* био државни непријатељ или је реч о

²⁰⁴ Neko mora da bude bačen lavovima, *Studentski list*, 13.03.1982, str. 18. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/studentski-list-12-3-1982-str-18/>> 03.09.2018.

²⁰⁵ SL: Recenzija Terorizam ludnice, *Studentski list*, 26.03.1982. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/sl/>> 05.09.2018.

неуспелом покушају проналажења кривца за сва партијска недаћа. *Глас економиста* стога скреће пажњу на једностраност новинара који се у цео догађај укључују а да се пре тога нису потрудили ни да прочитају текстове на удару политичких форума. Текст „Апокалиптичка гимнастика духа: поводом фрке око ‘Студента’ и ‘Видика’” још један је значајан прилог у низу збивања поводом ове „фрке” с универзитетским гласилима и *Речником технологије* јер се уместо форумске поларизације „за” и „против” одлучује за мисаоно разматрање поменутих текстова. *Глас економиста* читајући *Речник* закључује да: „Уместо да оштрицу критике усмере на сламање и превладавање противуречности у развоју самоуправног друштва, они, да парафразирамо Базаљу, желе да евидентирањем противречности створе расцеп који треба да послужи за освешћивање јавности”.²⁰⁶ Он у томе полази од марксистичких уверења јер већ после неколико редова предлаже да би требало *Видике* „проширити људима са марксистичким опредељењима”. У том смислу, *Глас економиста* не види никав излаз за омладинску организацију ни у оштром практичном духу *Анализе* ни у теоријским „пренемагањима” *Речника технологије*. Овај лист се тако колеба између две супротности. Међутим оно што је много битније од тога је да тај лист из својих извора под поднасловом „Prozess” доноси концизан преглед „операције *Анализа*”. Хронологија изгледа овако:

- „Слободан Антонић, студент филозофије, доноси своју анализу идеолошке оријентације часописа ‘Видици’ Слободану Палалићу, секретару УК СК.
- После извесног времена (нисмо успели да сазнамо коликог) Палалић обавештава о томе Горана Гнуса, председника УК ССО.
- Са случајем упознати: Јова Јарић, председник УКСК, Слободан Јовановић задужен за штампу у ГК СК Београда, Ратко Бутулија, секретар ГК СК Београда, Мома Унковић, секретар ГСУПа.
- Направљена коначна верзија *Анализе*: у њеном састављању није учествовао нико из комисија за информисање и идејни рад при УКССО и ГКССО.
- Одржан заједнички састанак Комисија за идејни рад и информисање ГК и УК ССО; позвани представници Редакције ‘Студента’ и ‘Видика’

²⁰⁶ Apokaliptička gimnastika duha, *Glas ekonomista*, br. 36, 1982. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/glas-ekonomista-br-36-1982/>> 05.09.2018.

демонстративно су напустили састанак (неки чланови редакције ‘Студента’ су се касније вратили. 20.1.1982).

- Одржан састанак Председништва УКССО о овом ‘случају’.
- Одржан састанак Издавачког савета ‘Видика’ на коме су одбачене оптужбе из Анализе.
- Састанак секције за информисање ССРН Београда о ‘Видицима’.
- Смењивање главног и одговорног уредника ‘Студента’.
- Други састанак Комисије за идејни рад и информисање ГК и УК ССО 16.02.1982.
- НИШТА”.²⁰⁷

Иако није утврђено како се и којим редоследом заиста кретала *Анализа* идеолошке оријентације, занимљиви су ови подаци јер откривају неке којима је прослеђена. У целом списку се види сложеност ситуације јер се међу људима налазе и значајни представници партијске и државне власти. Поред тога, очигледан је јасан прекид целог овог „случаја” јер се после састанка 16. фебруара више ништа не дешава; после много буке следи тишина која ће у овом случају потрајати више од три деценије.

Недељник *Репортер* 15. марта, већ када је цео случај добио епилог, у одељку „Полемике” објављује текст на три стране под насловом „Пера и ране: Случај ‘Видика’ и ‘Студента’: како, о чему и због чега водити дијалог?” Овај текст пружа интегрални опис дешавања у претходна два месеца поводом спора око редакције *Видици* и *Речника технологије*, преносећи кључне изјаве људи укључених у ова дешавања.²⁰⁸ Очито је да пажња коју цео случај добија у водећим престоничким дневним листовима привлачи и недељнике да поводом њега боље испитају друштвено-политичку атмосферу у којој се ова расправа води. Али не само то. Већ се у вестима о овом случају осећају идејна преламања и померања друштвених токова. Дневни, а посебно недељни листови, називу таласе промена у систему и будно прате разрешење овог спора јер осећају да је он кључ тога доба.

Да је тако види се и по томе што је систему био потребан шифарник којим се докази до кључа *Речника технологије*. *Анализа* је постала основни инструмент у

²⁰⁷ Апокалиптичка гимнастика духа, *Глас економиста*, br. 36, 1982. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/glas-ekonomista-br-36-1982/>> 05.09.2018.

²⁰⁸ Pera i rane: Slučaj ‘Vidika’ i ‘Studenta’: kako, o čemu i zbog čega voditi dijalog?, *Reporter*, 815, 15.03.1982, str. 36–39. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/reporter-br-815-15-mart-1982/>> 05.09.2018.

покушају да се докучи затворени систем *Речника технологије* и зато и овај текст почиње управо освртом на њу. Тек када се читаоци овог листа упознају с *Анализом*, објашњава се да је њен предмет *Речник технологије*. Очито је да нико нема храбрости да се суочи са затвореним системом *Речника* и проба да без понуђеног преводилачког документа разуме његове поруке. Новинари су пратили шта се дешава на форумима и преносили њихове исечке, без потребе да се детаљније упуте у цело збивање. Може само да се из свега закључи да је талас опонашања заплуснуо југословенску и српску штампу кривотворећи било који покушај дубљег разумевања онога што се дешава. Такав приступ стварности јесте технолошки јер бежи од непосредног искуства личности, о чему је већ писао *Речник технологије*.

Медији су доследно испуњавали задатке идејно-политичког рада Партије. Састанци се одржавају, а штампа преноси нове осуде редакције *Видици* и њеног посебног издања, *Речника технологије*. Редакцији *Видика* одузимају право говора у јавности, као што то партијски омладинци чине на форумима и седницама држећи се *Анализе* као јединог мерила *Речника технологије* иако она отворено тежи његовој осуди. Понављањем оцена из *Анализе* штампа се трудила да читаоцима утисне те епитете као једина могућа одређења *Речника*. „Тако се испоставило да појава *Речника технологије* није била регистрована у примарним културалним координатама већ као политички феномен са сходним политичким импликацијама” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 73). Међу читаоцима су сви наслови из новина могли само да шире страх и неизвесност што је одлична подлога за усмеравање њиховог мишљења. Уједињени у истој намери да дискредитују интелектуални и културолошки значај овог списка, медијска и политичка номенклатура биле су моћно оружје против *Речника технологије* и због тога не чуди што је онда доживео политички прогон који је потрајао више од три деценије, док су уредници *Видика* отпуштени из редакције. Мора да је Партија једним делом била задовољна учинком *Анализе* да се *Речник* дискредитује, а онда и снажним гласом медија који у јавности довршава пресуду *Речнику технологије*, још једном шаљући поруку да ће се сваки другачији језик по истом принципу кажњавати.²⁰⁹

²⁰⁹ Није у том случају само *Речнику* одузето право гласа. Одузето је и јавности која је уместо истине, у духу постмодернизма добијала парчиће стакла који су само могли да повећају збуњеност, не и да одразе целину „случаја”. Све је постало много јасније 2019. године када аустријски писац Петер Хандке добија Нобелову награду за књижевност. Таква одлука снажно је одјекнула у јавности широм света и поларисала га за и против овог писца који се оптужује за „политичко” мишљење (као да вредност његових књижевних дела треба сагледати у контексту политичких афинитета). Свестан да је свет постмодернизма уједно и свет постистине, што је Оксфордски речник 2016. потврдио, Хандке који је још од првих дела бацио рукавицу

4.17. Анализа *Анализе*

Криза у Југославији се продубљивала, али покушаја да се на њу одговори није било. Реакција медија на случај *Видика* била је још један знак да систем није у стању да понуди било какво разрешење. Зато уместо да изађе са својим ставом, штампа само следи политичке оцене. Док је редакција *Гледишта* наилазила на проблеме да до јавности дође, случај *Речника технологије* имао је снажан одјек у њој. У том одјеку очито је да је штампа припремила терен за догађаје које ће уследити око *Речника* и за његову коначну политичку осуду. И данас, после скоро четири деценије остаје питање: да ли су медији извештавали о овом случају или само одражавали ставове партијске структуре? Чини се да барем када је улога штампе у овом случају у питању, њене „разјаснице се укрштају и прожимају [с партијским, ком. аут] да би напослетку изашло како у погледу *Речника технологије* до данас скоро ништа није разјашњено” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 83–84).

Оно што плени теоријску пажњу у овом случају је колико је све очито врло синхронизовано. С те стране систем ради беспрекорно. Два месеца на ударним странама политичких хроника и коментара објављују се наслови узнемирујућих порука „Оријентација супротна нашем систему” (*Борба* 21.01.1982), „беспримерна провокација” (*Борба*, 21.01.1982), „Рушилачка хтења” (*Политика Експрес*, 21.01.1982), „Рушилачке шифре Видика” (*Новости*, 22.01.1982)... *Речник технологије* у дневним листовима недвосмислено је означен као прворазредни политички случај и „само у последњих неколико дана у нашој штампи је објављено више од двадесет текстова, док је у целој протеклој години, по евиденцији омладинске организације о ова два гласила објављено укупно пет наслова, углавном о раду издавачких савета” (*Политика Експрес*, 04.02.1982). Између два саветовања комисија медији преносе да „огањ се доста брзо распламсао. Ко, како и зашто је дувао тешко је сагледати, али – евидентно је низ

у лице естаблишменту одбија да одговара на провокативна питања медија с аргументом да они нису прочитали ниједно његово дело и да у складу с тим не могу да разговарају. Чини се као да се прича с редакцијом *Видика* на неки начин може приметити и кроз анатемисање Хандкеа у медијима као идејно неприхватљивог писца. У свему томе, медији пропуштају прилику да се запитају да ли се Нобелова награда за књижевност добија за књижевни рад или политичко мишљење, какво год оно било. У случају Хандкеа се цео случај око *Речника* на неки начин разрешава када су медији у питању.

састанака различитих нивоа, до градског а били су ('Видици' и 'Студент') тема и на састанцима републичког ранга" (*Репортер*, 15.03.1982).

У штампи се у највећој мери преносе мишљења и изјаве да писање *Видика* и *Студента* јесте „директан позив на рушење система”²¹⁰ и „представља опредмећење једног дубоког антихуманог погледа на свет, што се јасно види кроз негацију свега постојећег, кроз отворени и агресивни позив на рушилачку акцију” (*Новости*, 22.01.1982). Они самоуверено додају да „у основи ових гласила је „несамоуправна оријентација и супротна друштвеним опредељењима” (*Политика*, 17.02.1982) и истичу да у *Видицима* и *Студенту* преовладава „идејна застрањеност групе” (*Репортер*, 15.03.1982), а делују „тенденциозно двосмислени текстови” (*Новости*, 17.02.1982), за које се тврди да „нису ослобођени утицаја изворног анархизма, па и да су компилација идејних погледа који нису примерени младој генерацији” (*Политика Експрес*, 04.02.1982).

Анализа је партијским кодовима спровела политичку осуду *Речника технологије*. Те шифре следили су медији и стога се у водећој дневној штампи оцена *Речника технологија* служи њима: „перфидна идеологија” (*Новости*, 22.01.1982), „нихилизам свега постојећег”, „отворено и агресивно антимарксистички и – антијугословенски” ставови (*Новости*, 22.01.1982), „политичка папазјанија” (*Борба*, 22.01.1982), „говор шифара којим позива на рушење система” (*Борба*, 21.01.1982). Медији у стопу прате оцене дате на састанцима форума, али не пружају целовиту слику о овом догађају и не остављају много простора за даља размишљања о интелектуалном домету *Речника технологије* чија је мисао потпуно угушена политичким шифровањем стварности. Јавности не преостаје ништа друго него да верује у исту вест коју доноси пет најважнијих дневних листова, као и државна телевизија. Медијски простор – мехур надуван идеолошким језиком Партије требало је да *Речник* сурва на ону страну исправног историјског пута и окриви га за све потешкоће с којима се систем суочава. *Речник технологије* постаје хипертекстуална шифра којом се улази у политички портал разних докумената окренутих идеолошком суђењу овог непријатељског списка и отвореног позива на рушење социјалистичко-титоистичког система. Све то дешава се с добрим разлогом. Сва политичка пажња усмерава се на *Речник технологије* јер он пуни

²¹⁰ Рушилачке шифре „Видика”, *Вечерње новости*, 22.01.1982, стр. 12. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/08/30/novosti-22-januar-1982-str-12/>> 07.09.2018.

простор „политичке хронике” у медијима, док се стварни проблеми на које систем нема одговор ни *Анализу* која би могла да их дешифрује гурају под тепих. Побуна на Косову после Устава из 1974. ескалира побуном у 1981, али ти потреси су пригушени у будним престоничким медијима који се обрачунавају с универзитетским гласилима.

Медији су били као некакав ехо Партије која донкихотовски напада идеолошког непријатеља. „Уз помоћ медија производи се нова стварност, односно стварност се симулира преплитањем и мешањем истинитог и лажног – поистовећивањем стварног и имагинарног. Изговорене речи и мисли, појмови и чињенице добијају лажно значење и уз помоћ масовних медија стално се понављају и саопштавају као непобитне истине” (Bodrijar 1991: 83). Тако је *Речник технологије* у медијском одзиву добијао етикете политичког текста и јавности је саопштена шифра да је реч о државном непријатељу и да због тога следе последице. Поновљене много пута, те вести–гласине постале су чињенице које су *Речник технологије* послале у тродеценијско политичко изгнанство.

Парадокс лежи у томе што је читаво збивање око *Речника* много јасније када се он прочита јер медиј раскринкава као „посредовање преласка једног у друго, друго у мноштво, мноштво у ништа. У медију бити значи бити ово или оно: бити увек значи бити нешто друго, никад не бити, никад не по-стојати” (*Речник технологије* 1981: 14). У првим месецима 1982, у време идеолошке хајке на *Речник*, могу се препознати феномени који ће само мало касније добити свој пуни замах: постструктурализам, хипертекстуалност, постистина, лажне вести... Случај *Речника технологије* био је некаква увертира у речнике нових постмодерних шифри. Оваква медијска пажња још један је прилог нашем мишљењу да су *Речник технологије* и *Анализа идеолошке оријентације* најзанимљивији догађаји у периоду раног поститотизма, односно *периоду анализе*, који на својствен начин показују крах партијског једноумља и отварање врата партијском плурализму.

„Занимљивост овог догађаја, у време све веће учесталости политичких случајева у држави, јесте у следећем: садржај *Речника* није имао никакве везе са стварношћу самоуправног друштва у државе, али је часопис ипак дошао на тапет идеолошких апарата, једнако као и они случајеви који су више или мање директно критиковали систем и његове управљаче. Штавише, судећи по *Анализи*, њени аутори уложили су знатижељни напор да управо овде, где је деструкција језички крајње скривена, покажу своју способност разоткривања. Ако на први поглед нема ничег видљиво сумњивог, не значи да нема невидљивог престапа, који је

Карађоз, главни иследник и чувар Проклете авлије изрекао простом истином: сваки је човек крив. Ако осумњичени неће да призна, Карађоз постаје све суптилнији у обигравању око њега не би ли изнудио признање, знајући да му сила ионако стоји на располагању” (Самарџић у Вујадиновић 2017: 38).

Зато је *Речник* и све оно што је пратило његову појаву добра, ако не и најбоља слика онога што је доносио период нове политичке анализе. „Тај ‘речнички’ случај, својим тадашњим и потоњим обрасцем, није указао само на разрађене механизме партијског надзора и сузбијања ‘негативних појава у култури’, него и на јаловост интервентног политичког монизма у медијима и ширем културном контексту” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 88).

Ова интелектуална побуна како је названа „без преседана” у тадашњој политичкој, друштвеној и културној марксистичко-кардељевско-титовској сфери указала је на анти-утопијску потку друштва обележавајући га као „привидну заједницу”, продукт историје и празну форму која омогућује посредовање, али не и прави садржај који би могао да нађе одговор на свеprisутну кризу. Природно је да је овакво сагледавање било сувише искрено, а да не би побудило одзив свих оних који су веровали у стамену непролазност југословенске идеолошке утопије. *Речник* није говорио само о проблемима југословенског друштва, већ о принципима друштвене заједнице која се губи у бескрају својих (идеолошких) фантазама никада не досежући повезаност која би могла да покрене стваралачке енергије кадре да се ухвате у коштац с привидом и разарањем. *Речник* је био пример такве енергије и зато је био у дубоком неспоразуму са својим окружењем.

Последњи његов одзив пре смењивања редакције *Видика* био је симболично назван „Тестамент хоризонта”. Писци *Речника* се и у овом непотписаном тексту опраштају с јавним деловањем, како би они рекли историјом, и покушавају да сажму вредности и циљеве за које су се борили. Одмах се примећује колико је њихов коначни одговор по духу и тону различит од језика којим су говориле партијске и аналитичке групе, као и позициона и опозициона гласила. Овај тестамент је на својствен начин потврдио да је *Речник* имао у свим деобама виши интерес и дубље схватање целине. Редакција часописа *Тхеориа* одбила је да објави овај текст због његовог слободног израза. Зато га и преносимо у целини:

„Ахејски јунаци и тројски су пуњене лутке и њихов је посао био клање људи, а тела су им кидале недоумице: страх и смрт. Кад се усред битке они

пљачки препуштаху и за опремом мртвих сагињаху, а за браћом својом и пријатељима својим како кад, јер тада им тек нека узвишена победа беше на уму и нека општа ствар и етичка мора им се као омча околу вратова намицала па им није дала да одморе руке од крвавог плодносног рада. И баш је таква историја паклена парада; смењују се лица и ношње луткица, али и траје шарада. Хомерова Илијада је песма нашег пада; уздижу се догађаји изнад људи, а човек незнан и безнадан пропада.

То је осмех Горгоне Медузе: nobody feels any pain...Та је прича бајка по којој газе деца у крви и та је земља од мртаца мртва и просто ври од гноја и црви. И то је слика да је земља ова жива, али није жива.

А да би стварно била жива, потребно је рећи мртвима да устану из мора смрти, да оживи мртво море; потребно је рећи: да, устајте мртви!

All you unpublished virtues of the Earth
Spring with my tears! Be aidant and remediate
In the good man's distress. Seek, seek for him
Lest his ungoverned rage dissolve the life
That wants the means to lead it.

Постоји та једна прича која се може испричати. Све остале су дубоко заплетене у њој. Њихове нити су се замрсиле, нико не зна куда воде и није могуће наћи излаз из лавиринта. Зато и не желим да причам причу.

Речи морају умрети ради људи, а не људи због речи. Одатле ћу кренути, покидати паучину нити које ме спутавају уместо да ми показују пут. Нису ми потребне нити да ме воде из лавиринта. Видим да је излаз свуда око мене. Избићу циглу из зида. Направићу врата тамо где хоћу. Речник није следио ни једну нит. Он је пресекао све нити, прекинуо све приче, убио све речи. Апотеози речи, хуманизму ове цивилизације смета човек. У име речи човек се може и распети и спалити и стрељати. Речник је осуђен као што је и човек осуђен на средство за изградњу речи, облика, камених и духовних пирамида.

Тај Речник је убица речи. Комуникација је прекид. Речи потичу из прекида, из предаха, из надахнућа. Оне су дубоко удахнут ваздух, кратак спој у простору без облика. Испрекидан говор – говор комуникације. Течан функционалан говор без застоја, без станке – високо продуктиван говор машина, тело дијалектике. Цео систем речника прекида дијалектику и комуникацију. Зато

се може читати по вертикали али и хоризонтално. Између речи постоји станка и она се мора испунити личним везивом, иначе се Речник распада, губи своју пунину. Његова целина не почива само на облицима, дијалектици, већ на празнини, комуникацији. Дијалектика је бескрајно прерушавање, вечно скривање празнине. Нема најбољег прерушавања, краљице маске, већ треба скинути маске. Дијалектика је одиграла све улоге, укључујући ту и бога. Било је добро и криво, али је завеса пала и време је, кажем, да се маске скину. Да видимо лице глумаца! Да коначно видимо то ништа!

Речник се бори за право на прекид. Против сваке нужности. Борба против речи које без конца и краја производе једна другу и стално фалсификују вољу за живот. Против дијалектичко/хијерархијског кривотворења света.

Немојмо се трудити да разумемо Речник. Разуман закон у овом свету је сила закон кроји, а неразуман закон нашег јунака је – љубав увек побеђује. Кроз то неразумевање он иде путем своје срећне судбине.

Немојмо ни узалуд читати Речник. Не вреди, заиста не, учити његове одреднице наизуст. Оне нису дефиниције, границе ствари по себи, већ лично искуство и вредне су само ономе ко ће их исто тако прочитати, у истом заносу у коме су и написане. Прочитаће га они који сами буду речи”.²¹¹

У одбијању редакције *Тхеориа*, чији су се филозофи већ у два наврата изјаснили поводом *Речника технологије*, види се да они нису прихватили његов израз, као ни да теме о којима *Речник* говори нису сматрали блиским, а ни битним. Гласила такође нису пристала да објаве одговор *Видика* на сва претходна збивања јер би тиме морали да признају своју криптополитику која је у *Речнику* пронашла шифре које само она разуме. Одговор *Видика* није садржао кодове друштвено-политичког система о коме су медији писали и због тога је најједноставније било прећутати и сачекати да се стиша сва бука подигнута у претходна два-три месеца. Бука се утишала административном мером, односно смењивањем редакције, враћањем набујале реке у мирне устајале токове комунизма и марксизма.

Уопште речено, *Речник* је био у дубоком неспоразуму са друштвом тог времена. То примећује и редитељ Љубиша Ристић који се у интервјуу у мају 1982, када је цео

²¹¹ Testament Vidika, jun 1982. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/10/testament-vidika-jun-1982/>> 09.09.2018.

случај с *Речником* већ закључен, говорећи о мотивима својих драма, осврће на политизовање овог списка.

„Данас људи код нас сасвим олако употребљавају израз анархизам. Анархос на грчком значи без вође. Значи нема организације, нема хијерархије. Ја читам ове расправе око ‘Речника технологије’ у *Видицима*. Свет је крајње неозбиљан, мислим свет који пледира да се бави теоријом. Не зна да су то ствари које постоје у фундусу социјалистичких идеја. Расправа о вертикали и хијерархији и или о хоризонтали, то јест о удруживању људи на другом принципу сем хијерархијском, је стара расправа. То није нешто што неки дечко од двадесет сад измишља. Он само чита”.²¹²

Иако Ристић занемарује да се у *Речнику* попреште борбе вертикале и хоризонтале одвија на пољу технологије, а не социјалистичких или било којих других познатих историјских идеологија, он добро разуме да су политичке оцене *Речника* један вид прикупљања поена и да се у томе види очито непознавање литературе на коју се и *Речник* позива. Њему је јасно да је реч о једностраном читању *Речника технологије* које одражава механизме система тог времена. *Речник* цитира ауторе од пресократоваца, ранохришћанских мислилаца до модерних као што су Мамфорд, Кохански, Ортега и Гасет, Барет и Тилих; партијским структурама, којима та литература вероватно није била позната, очито је *Речник* био неразумљив, а самим тим и неприхватљив. Овај прилог из *Књижевне речи* и враћање на *Речник* месец-два након што је расправа о њему потпуно утихнула, сведочи да се цело збивање пратило и да се *Речник* утиснуо у памћење не онако како је *Анализа* испрва замислила.

4.18. *Бела књига без Речника*: одсуство читања као читање

Бела књига је била званични документ ЦК СК Хрватске који се појавио као хрватска реакција на антисоцијалистичка београдска дешавања. „То је био материјал о идеолошким ‘грешницима’, обима 237 страна, под насловом ‘О неким идејним и политичким тенденцијама у умјетничком стваралаштву, књижевној, казалишној, и филмској критици, те о јавним иступима једног броја културних стваралаца у којима су

²¹² Ристић, Љубиша, Човек који никада није био беба, *Књижевна реч*, 10.05.1982, стр. 16. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/ljubisa-ristic/>> 09.09.2019.

садржане критички неприхватљиве одлуке” (Nikolić, Svetković, Tripković 2010: 55). Хрватски идеолози су њоме желели да покажу како за разлику од Партије у Београду, они држе систем под контролом и имају подршку међу интелектуалцима (в. Jović 2003: 342). Овај документ покушао је да стане на пут антикомунистичком деловању и критици система који проблеме приказује већим него што заиста јесу. Овакав „приступ је заправо био знак нове политике која се више није ослањала на репресију (забране и хапшења) него на јавну критику” (Jović 2003: 343).²¹³ *Бела књига* послужила је као радни материјал 23. маја 1984. на Саветовању о идејној борби у сфери културе и стваралаштва.

„Назив *Бела књига* смислио је наводно Теодор Анђелић, новинар НИНа, који је први имао спис у рукама, док га је Шувар касније приписао Матији Бећковићу. Прави аутори наводно је требало да буду Дамир Грубиша и др Иван Селечич, али су они направили само начелан материјал, па је задатак касније поверен партијској служби” (Nikolić, Svetković, Tripković 2010: 55).

Бела књига као партијски документ на свој начин потврђује осуду *Речника*. Али супротно бучној инкриминацији *Анализе*, *Бела књига* се опредељује за ћутање као још делотворнији вид пресуде. Иако покрива дешавања у Београду од сâмог почетка 1982. до 1984. године, *Речник технологије*, под најтежим оптужницама присутан у свим водећим дневним листовима у Београду, није поменут у *Белој књизи*. Нема сумње да су аутори *Беле књиге* барем из штампе били упознати с овим случајем.

Због тога је *Бела књига* највећи пример брисања сећања у историјској судбини *Речника технологије*. Код савремених истраживача се чак могу јавити извесне сумње у вези с тим. Као да се не само у Србији неким прећутним (или стварним) договором одлучило да се *Речник* не помиње. Због чега, то још увек није сасвим јасно. Очито је само да су партијске структуре у *Речнику* уочиле нешто чега су се бојале и према чему су осећале неку врсту немоћи те је зато једино решење било прећутати га да би у тишини ишчезао.

При свему томе зачуђује, а помало и фасцинира да упркос драматичној политизацији његовог свргавања с интелектуалне сцене, *Речник* никада није прихваћен као део политичке историје. Не помиње се у расправама о дисидентским или опозиционим покушајима деловања. Њега нема у индексима забрањених списа иако је

²¹³ На сличан начин се води и рат против редакције часописа *Видици* и *Речника технологије* јер се унисоним медијским написима на неки начин позива на јавну критику и коначну осуду.

чињеница да је био политички проскрибован. Може бити да је разлог тог очитог прећуткивања што

„аутори *Речника* нису, наиме, били приклоњени ни једнима ни другима, али ни трећима, што упућује на двоструки закључак: прво, да су имали изворне побуде које се нису уклапале у критичке интенције и светоназоре поменутих знатно старијих струја, и друго, да су сходно својој претежно филозофској и антрополошкој вокацији сматрали довољним медитативни ниво, коме директни, уобичајени медијски и форумски политички ангажман поменутог типа, напосто, није био потребан” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 65).

Теоријски и медитативни ниво, као и практични, којим се *Речник* креће, није залазио у сфере свакодневне површне политике или културе коју види као увезеницу са Запада, без конкретне самосвести и укорене мисли. Револуције, студентске побуне, активности групе Праксис, музички укус и ангажман Новог таласа или авангардне или концептуалне уметности и све остале прилике тог времена нису утицали на идеје *Речника* јер су они остали ухваћени у неукорењеним контекстима увезених концепата, било да је реч о немарксистичким или марксистичким оријентацијама.

„На филозофској разини, овај документ има даљи домет од свега што је било писано у дисидентски круговима Пољске, Чехословачке, Русије и Мађарске у том тренутку. О њему се нигде није ништа чуло у то доба, разумљиво, јер је његова субверзивност истински надмашила сва дисидентска мишљења социјалистичког лагера” (Пироћанац 2012: 121).

Општа атмосфера посттитоизма тако није предодредила идејне токове *Речника технологије* чији је домет био глобални, али је зато „опши дух посттитовског времена утицао на посебни дух конкретног догађаја *Речника*” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 66). Оптужен за идејна скретања, немарксистичка полазишта и расипање финансијских средстава, *Речник технологије*, штампан у 3000 примерака, иако представља једно од кључних збивања у најранијој фази посттитоизма, важно за разумевање друштвене политике тога доба, изопштен је из званичне историје.²¹⁴

Претекст за *Белу књигу* била је *Анализа идеолошке оријентације*. *Бела књига* је вероватно први партијски документ после *Анализе* који се појављује без потписа. Он је

²¹⁴ Данас се до примерка *Речника* може тешко доћи, а да се у јавности ипак схвата да је реч и спису из неких разлога битном речито говори његова цена у продаји на мрежи где очувани примерак кошта 10.000 динара.

незаобилазни документ тога времена јер се ту се види механика партијског покушаја контроле над интелектуалном сфером и покушај да се очува власт над идејним токовима. „Своју критику Шувар је означио као ‘помоћ српским друговима да превазиђу овај проблем’, јер се у материјалу никоме ништа не импутира, већ се цитира ‘суздржано и коректно’” (Nikolić, Cvetković, Tripković 2010: 55). Још важније у свему томе, „Шувар је констатовао да су се после Титове смрти у југословенски културни живот пласирале ‘нимало безазлене политичке тезе, захтјеви и оптужбе, те подстиче аферашка политизација, посебно књижевности, казалишта и филма’” (Nikolić, Cvetković, Tripković 2010: 55). Шувар у свему томе понавља брзофске шифре социјалистичког друштва, као да у југословенском посттитовском друштву није било ничега сем њих. Није у томе необично што се *Бела књига* појављује у Загребу јер су тамо форумски интелектуалци следили партијски модел и није било много простора за разматрање претпоставки комунистичке или било које друге идеологије. Уместо критичке мисли, они су посматрали шта се пише у Београду спремни да се и сâми, у име партије, обрачунају с идејним скретањима.

То што *Речника* нема у *Белој књизи* сведочи да њему није стало до политике. *Бела књига* га не детектује као политику јер је он у ствари политичан. Не бави се политиком, већ као на античком тргу где се расправља о смислу покушава да приђе значењима, а не да позове на политички обрачун. У том смислу, разрешење овог питања видимо у појму политичности.

Политичност е. гр. πολιτικός – оно што се тиче заједничког живота. з. воља за живот баш овде и баш сада. т. Политичност треба раздвојити од идеологичности која је њена наспрамност. Права политичност је негација идеологичности. Булгаков је политичан, али није идеологичан. Бити политичан значи сведочити против идола воље (Пилат) и идола живота (Кајафа): постати личност и стати уз бок воље и живота. Политичност је пресудност постојања: начин личности. Сви технолози су неполитични: млаки. с. сила, делање, маргиналци. п. „Знам твоја дијела да ниси ни студен ни врућ. О да си студен или врућ! Тако, будући млак, и нијеси ни студен ни врућ, избљуваћу те из уста својијех” (Апок. Ἰωάνν) (*Речник технологије* 1982: 18).

Тумачење појма *политичност* у *Речнику* очито да није у вези с политичким системом Југославије јер има далеко шири и пре свега мисаоно другачији контекст. Политичност се у *Речнику технологије* „одређује у складу са старогрчком традицијом”

(Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 87). На сличном трагу је и политиколог Слободан Самарцић који закључује да „такав појам политичности је постојао само у Грчкој и у једно доба Европе између средњег и модерног времена. После тога он се претворио у идеологију”.²¹⁵

Самарцић уочава да се у својим одредницама *Речник* разилази с појмовима идеологије, што се најбоље огледа управо у одредници *политичност*. „Зашто није политика, него политичност? Зато што реч политичност у српском језику више иде на супстанцу ствари”.²¹⁶ Према његовом разумевању, „тај појам садржи све те три категорије [живот, воља, личност, прим. аут] од којих почиње *Речник* као неке носиве категорије које су остале здраве у историји”. Стога у овом кратком осврту на значење политичности већ можемо да разумемо зашто *Речник* ни *Бела књига*, која у свој корпус укључује и периферне одзиве југословенске друштвено-политичке опозиционе мисли, не набраја као такав случај. Речју, *Речник технологије* није био језик и текст опозиције. Сва тадашња опозиција, у земљи и свету јављала се против ауторитарних режима, а то се сводило на политику. *Речник* није указивао на проблеме политичке природе, већ на сâму политичност коју очито сматра битном јер је увршћује као једну од одредница. Тако је покушао да друштву врати политичност, али је идеологија као наспрамност ове античке традиције својим буквалним материјализмом одбацила ту идеју као страном тело, а њега гурнула у дубље поноре заорава.

4.19. Заборав *Речника*

Историју не обликује само памћење, већ упоредо и заборав. Заборавом је утабан пут друштву какво данас у мањој или већој мери познајемо. Најпознатији примери системског заорава својствени су римској империји. Стога је латински израз *damnatio memoriae* у литератури најчешће у вези с овим римским прогоном сећања. „Та страшна казна је по природи ствари постала окосница стварања историје, која неминовно следи из низа осуда на заборав које потискују и кидају нит сећања. Брисањем имена заправо је

²¹⁵ Трибина *Политика и лингвистика Речника технологије* на изложби *Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије*, 18. јануар 2018.

²¹⁶ Трибина *Политика и лингвистика Речника технологије* на изложби *Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије*, 18. јануар 2018.

и стварана историја коју познајемо” (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 115). Опробаном методом овог института, историја се стално модификовала. „Тако се, применом правног института, стварала законита друга историја која је постојала претежнија од прве. Она је потом санкционисана и беатификована у иконографији, теорији, скупштинама, конгресима, концилима и саборима. Из прве историје нису уклањане само непожељне личности већ и читави народи” (Петровић у Бошковић 2013: 14).

Заборав је стога одувек присутан у нашој култури, с тим што се начини „заборављања” мењају. Некада су се брисала имена с камених плоча (докумената, гробова, споменика), а онда се прешло на брисање података из докумената, склањање текстова, док технологија заборава данас иде кроз неконтролисану метастазу електронских докумената који се лако мењају и преиначују и где упркос доступности, често не може да се нађе одговор.²¹⁷ У том смислу, постоји више видова технологије заборава које с развојем технолошких облика постају суптилније и теже их је приметити. На пример, „производња ‘другог’ кроз приписивање непостојећих (промену) имена је делотворан начин стварања друге историје који има исти исход као и брисање имена. Уклањање личности или народа из докумената захтева много више напора, док преименовање уз много мање труда омогућава писање друге историје” (Петровић у Бошковић 2013: 18).

Временом је заборав изискивао све мање енергије и постајао једноставнији. Успон постмодерне културе која уместо средишта има мноштво кодова дала је нови импулс овом древном римском институту. Постмодерна култура је на неки начин и сама вид заборава. Због тога се под њеним оквиром технологија оденула појачаном енергијом за још бржи развој јер она живи од заборава који тражи повиновање. Можемо само да замислимо шта би могло да се догоди с бескрајним подацима у дигиталним базама ако би се неком технолошком грешком, случајном или намерном, оне избрисале. Технологија је потенцијални дигитални *damnatio memoriae* јер нема гаранције за чување сећања. То би заиста био крај једне историје.

²¹⁷ Много је примера планског „брисања сећања”. Под тим може да се подведе и спаљивање библиотеке у Наланди, рушење Александријске библиотеке, или у савременој историји бомбардовање Народне библиотеке у Београду. Очито је да брисање сећања најделотворније иде кроз књиге јер су многе библиотеке, а заједно с њима и културна и цивилизацијска сећања нестала.

Постављање питања технологије у први план, што је значило имплицитно свргавање владајућег места идеологије, довело је до потпуне скрајнутости *Речника технологије*. О њему се више није могло чути у годинама које следе, упркос његовом антиципаторском сензибилитету и хуманој оптици технологије која нагриза савремено доба. „Чињеница да *Речник технологије* није био довољно познат генерацијама које су уследиле указује да су његови аутори и продуценти, у том часу и на дужи рок, одиста ефикасно неутралисани” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 90). У случају *Речника технологије* опет се пред нама налази архетипски пример римске институције *damnatio memoriae*, кобне осуде сећања.

Да бисмо боље разумели зашто је *Речник* осуђен на заборав, сетимо се да је у то време као привид сећања настајало и друго издање *Енциклопедије Југославије*. Она је своју истину засновала на постмодерној слици света у којој се до „истине” долази искључиво преговарањем.

„Природа његовог [Крлежиног, прим. аут] сређивања појмова постаје јасна из залагања главног уредника енциклопедије за БИХ, Мухамеда Филиповића, за концепт ‘паралелних историја’. Једна историја није довољна, већ је потребно мноштво, а та похлепа за историјама је сигурни знак изгубљеног сећања. Он отворено тврди да историја није наука, већ одраз тренутних политичких и других интереса. Поред тога, према одлуци партијског врха *Енциклопедију Југославије* је требало штампати у шест паралелних издања на шест језика” (Петровић у Вујадиновић 2017: 24).

Енциклопедија Југославије у својој постмодерној структури подразумевала је један отворени вид институционалног заборава. Када је писана *Енциклопедија Југославије* „незадовољан текстом о Црњанском, Крлежа²¹⁸ на овај начин тражи да се тај текст скрати: ‘скратити га за половину, а то ће најбоље учинити, мислим Ујевић, ако га весели’. Када Крлежа упућује Ујевића да – ‘ако га весели’ скрати одредницу о Црњанском, онда право питање гласи: какво је то упутство за једну научну одредницу?” (Ломпар 2010: 371–380). Писана по постмодерним обрасцима који симболички настављају римску казну брисања сећања, *Енциклопедија Југославије* имала је пред собом отворени пут. Она је за српску културу била нека врста прекора као и *Бела књига* јер је наметала тумачења у непосредној опреци са вредностима и визурама српске

²¹⁸ У овом примеру потврђује се одлично тумачење Драгана Крстића (2018: 440) који је непреварен сликом *великог писца*, добро уочио да је Крлежа „више идеолог него књижевник”.

културе. Због тога она никада није ни завршена. Отуда *Речник* који своје писање ослања на премодерни свет аналогне културе и не пристаје на паралелне токове, у тој епохи када настаје и ова *Енциклопедија*, није могао да избегне свој усуд. Или *Речник* или *Енциклопедија*.

Талас заборава у Југославији тако је надилазио сва сећања. У том смислу, „Југославију су потапали не само они који су више волели да сами пливају у узбурканом мору већ и владајући реформистички курс који је српску културу насукао на спрудове потиснутих сећања, а на кормило постављао инквизицију октроисаног памћења. Југославија се развијала као земља равноправних меморија где је сећање практично било забрањено” (Петровић у Вујадиновић 2017: 22).

Због тога је прећуткивање *Речника* врло брзо после појаве *Анализе* и медијских написа у прва два месеца 1982. било скоро апсолутно. Чак није ни политичка одлука да се забрани прича о *Речнику* него је њихова идеја да то више не постоји. Стога Пера Дамјановић, један од првих и главних учесника у састављању *Анализе* и њеном јавном иступању, каже у новембру те године да то што се с *Видицима* дешавало више не постоји.²¹⁹ То је потпуна сагласност политичких субјеката у Београду, а очито је да се она проширила и на друге државе јер *Бела књига* из Загреба такође одбија да помене *Речник*.

После идеолошког и медијског суђења, *Речник технологије* тридесет и три године провео је у неком принудном интелектуалном заборавау. За то време, потонуле су и политичке структуре које су осудиле *Речник* и држава коју су Титови наследници покушали да одрже према његовој слици. Истовремено, технологија коју *Речник* хеуристички сагледава дубље је ушла у поре овог света.

За разлику од Партије које више нема, иако је деловало да је под снажним налетом партијске струје нестао, *Речник технологије* вратио се у јавну и академску сферу после више од три деценије, када је 2014. организован први научни скуп интелектуалног и политичког сећања на овај спис. *Речник* као да се насукао на неком гребену мисаоног Арарата где је требало више деценија се о њему проговори.²²⁰

²¹⁹ *Studentski list*, 17.11.1982, str. 6. <<https://rechniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/pera-damjanovic/>> 04.12.2019. О томе је било речи у 4.12. Два прстена *Анализе*.

²²⁰ У нашој историји то није усамљен случај заборава. О томе колико је ова римска институција жива, иако римске империје више нема, као што је Титов легат присутан иако он више није, можемо на пример да видимо у једном од најзначајнијих дела наше културе – *Номоканону*. „Непостојање превода *Законоправила* на савременом српском језику изазвало је многе штетне појаве не само на пољу управљања Српском православном црквом, него и у науци уопште, посебно правној. Неопростиво је, на пример, то

Ове друштвене механизме присутне у глобалној и нашој култури добро примећује Милован Данојлић у *Муци с речима*:

„Сведочанства два најважнија чула – противно материјалистичкој тврдњи да се овај свет може спознати у човека уграђеним осетилима – сматрају се непоузданим; вазда је могуће посредовање неке више истине, која може да преиначи не само смисао каквог догађаја него и његов наоко несумњиви ток. Напоредо са стварношћу онаквом каква јесте, то јест изнад ње, гаји се и храни свемоћна, од свега важнија фикција на коју би она, стварност требало да личи. Ваља најпре ту фикцију задовољити, или је бар заварати. Извештач се труди да усклади та два плана, који се најчешће не познају и међусобно искључују. Један од начина да се то постигне састоји се у коментарисању догађаја чији нам је стварни ток непознат; други у њиховом делимичном, искривљеном представљању; трећи, у полемици са непознатим, нигде објављеним ставовима и неименованим личностима (сејачима гласина, критизерима, кафанским мислиоцима). И најзад најпростији начин, прећуткивање” (Данојлић 1977: 35).

Прећуткивање је најделотворнији од свих метода, још од времена римске казне брисања сећања.²²¹ Тридесет и три године заборав *Речника технологије* нису у потпуности прекинуте у тренутку када се о њему повео разговор 2014. у Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду. *Речник технологије* је и данас изложен покушају да се опет потисне у заборав, због неприхватања критичког разматрања технологије која човеку пружа удобан живот. Оспоравање *Речника технологије* присутно је и после четири деценије иако се показало да је систем који га је осудио ишчезао, да су се многе његове интерпретације оствариле, да су се предвиђања обистинила, и да друштво запада све дубље у технологију која посредује све друштвене процесе. *Речник* се оспорава двојачко: погрешним тумачењем филозофа редакције *Тхеорије* да је реч о студентској игрици, или ставом да тиме што се разматра *Речник*

што у опширној двотомној *Правној енциклопедији*, са непуних 2.000 страница укупно, ни под којом одредницом се не налази реч једна о том најзначајнијем средњовековном правном српском споменику” (Петровић 2004: XIII). *Номоканон* Светога Саве, установитеља Српске православне цркве и сина једног од најзначајнијих српских владара, такође је подвргнут суду *damnatio memoriae* и то је довољно да схватимо зашто *Речник технологије* одбацује историју.

²²¹ У прилог атмосфери прећуткивања говори и то што је 25. новембра 1981. „у Политици освануо допис неког читаоца под насловом ‘Коме је то потребно’ у коме се напада чак и сам покушај разматрања скорашње историје, јер је речено све што је требало рећи. Иза тог чланка стоји, наравно, тешка непреболна, несвесна сумња у све оно што је њиме требало бранити. То се види и из језика, догматско-агресивног, из кога стварно избија очајнички вапај пред наступајућим променама” (Крстић 2018: 417).

губи на вредности и „расипа се” (као да је то реч о некаквој опипљивој конзументској супстанцији). То је још један вид римске казне по моделу „осрамотити памћење, а не уништити га” (Hedrick 2010).²²² Занимљиво је да смо нашим истраживачким радом утврдили да је овакво оспоравање *Речника* својствено нашој култури јер друге културе нису виделе ништа „спорно” у вези са тумачењем савремених технолошких образаца из угла овог списка.

У време када је *Речника технологије* већ отворио причу о огледалу у аналогном и бинарном коду, спис *Двозначно огледало (Des mirors equivoques)* упућује да „сознање више није репродукција, ни аналогна ни одсликавајућа, већ је ex nihilo конструисан модел који нема други извор до свој сопствени код операције” (Quéré 1982: 103). Зато је заборав технолошки предуслов да би се различитим комбинацијама постојећих технолошких алатки непрестано стварале нове технологије истовремено потискујући саме себе да би се као „нове технологије” вратиле са још снажнијом потребом „превазилажења” и „заборава” претходних. „’Заборав’ који има технологија у односу на *техне* спада у најдрастичније облике отуђења са, данас неумољиво сагледивим последицама” (Булатовић у Вујадиновић 2017: 82). Отуђење је технолошки концепт који води прекиду кода сећања и поред тога што човека отуђује од рада, преводи га у стање равнодушног прихватања стварности. „Према мишљењу Вјачеслава Иванова ‘сећање је динамичан принцип; заборављање је умор и прекид кретања, опадање и повратак у стање релативне тромости” (Курцијус 1996: 648). Речју, то је стање под лековима. Да то није само на теоријском нивоу, већ и практичном, речито говоре покушаји да се трауматична сећања употребом лекова избришу из човекове свести, што повлачи низ етичких питања.²²³

С друге стране заборава, парадоксално, свесни смо да „интернет све памти”. Дигитални репозиторијуми памте и оно што човек после извесног броја година жели да заборави. Због тога одређени аутори охрабрују заборав кроз технологију јер ће се на тај начин као у некаквој псеудорелигији човек поново родити. Истовремено, верује се да је

²²² У оригиналу: “to dishonor memory, not to destroy it.”

²²³ Видети на пример: Kolber 2006: A. J. Kolber, Therapeutic forgetting: The legal and ethical implications of memory dampening, *Vanderbilt Law Review* 59 (5) 1561–1626; Pitman et al 2002: R. K. Pitman, Pilot study of secondary prevention of posttraumatic stress disorder with propranolol, *Biological Psychiatry* (51) 2: 189–192; Henry, Fishman, Youngner 2007: M. Henry, J. R. Fishman, and S. J. Youngner, Propranolol and the prevention of post-traumatic stress disorder: Is it wrong to erase the “sting” of bad memories? *The American Journal of Bioethics*. 7(9): 12–20.

технологија основни чувар памћења јер су пре ње многи подаци заборављени због слабости људског ума да их све обухвати (в. Mayer-Schönberger 2009). И у једном и другом случају, међутим, оцртавају се стари трагови и нови наговештаји римске казне брисања сећања, било да је реч о другом телу – технологији као његовом чувару или технологији потискивања из сећања о којима је, у другачијем контексту, али истог смисла, говорио Карл Густав Јунг.

То је вртлог из кога се, према древним учењима излази само равнотежом – не прелазећи ни сувише брзо да се у њега не упадне, али ни не заостајући да човек на крају не потоне. Чини се да је ово упутство и данас излазак, у овом тренутку из вртлога технологије, а да пробуђена свест о њој, што је очито била намера *Речника технологије* јесте тај пут. Технологија ће се увек појављивати у другачијим облицима, по римском упутству брисати слова и уцртавати нова јер ће заборав увек ићи у корак с историјским променама. Али наш задатак је да то препознамо, управо онако како обрт у грчкој трагедији упућује, а Аристотел потврђује мишљу да је то најзначајнији тренутак сваког пута. Препознавање је ослобођење, а то није уписано само у грчкој трагедији већ и замисли *Речника технологије*.

Речник је прешао на ону страну реке историје и због тога је сада опет нашао пролаз у свет, после три деценије прећуткивања, вођен „моћном руком смелога случаја” и оснажен палимпсестима времена који су потврђивали његово упозорење да се свет лагано удваја, а да ти нови облици – двојници стичу самосталност. И то у мери у којој је човек губи. Данас се то с вештачком интелигенцијом јасније види јер се у копирању тела и интелигенције иде ка њеном потпуном осамостаљивању. Због тога је данас још важније састругати палимпсесте историјског заборава да би се видело до чега се с *Речником технологије* дошло.

5. ИСТОРИЈА ВИДИКА

Часопис *Видици* када је основан није припадао Универзитету. „Група идејних истомишљеника југословенске оријентације, интелектуалаца из различитих средина, основала је 1936. године у Београду часопис ‘Јавност’ у коме је износила, између осталог, своје виђење актуелних национално-политичких проблема у држави. Када су ‘Јавност’, а затим и њен кратковекни наследник под именом ‘Круг’ (1938) забрањени, учињен је и трећи покушај и покренути су ‘Видици’” (Божих 2010: 17). *Видици* настају 1938. као часопис југословенске оријентације. „Лозинка и највиши идеал његових чланова је братство и јединство, али не декларативно, већ такво које ће бити показано на делу: у спровођењу пуне равноправности на духовном и материјалном плану заједничке егзистенције и напретка” (Божих 2010: 17).

Први бројеви *Видика* бавили су се југословенским друштвом и очито је да немају много тога заједничког с часописом *Видици* који од 1979. до забране *Речника* очито не следи југословенски пут. То добро примећује Славен Летица када у *Књижевној речи* пише поводом инцидента насталог око *Речника технологије*.

„Желећи избјећи искушења академизма и друштвенополитичког прагматизма – искушења која сваки часопис, прије или касније, претварају у ‘пуњену птицу’, поштански сандучић састављен од случајно понуђених или поштом пристиглих прилога – уредништво Видика конципирало је напросто ДРУГАЧИЈИ АЛТЕРНАТИВНИ ЧАСОПИС. Другачији чак и по формату (32x46 цм тј. формат вечерњег листа), другачији и бољи по графичко-техничком уређењу (Николе Костандиновића), другачији по избору тема, (доминирају теме о односу човјека – повијести – друштва и ‘моделу’ ангажираности.”²²⁴

Славен Летица очито не сматра да се својом друштвеном ангажованошћу часопис *Видици* укључио у политичка питања јер како сâм каже „надмашује тренутне околности”, већ да истражује антрополошка питања. Југословенско братство и јединство, теме обојене марксистичком филозофијом и нада у извесност историјског хода нису теме тадашње редакције овог часописа. Оне су другачије, неочекиване у том тренутку и ослоњене на подухвате које часопис предузима изван редакцијског простора.

²²⁴ Млади јачачи апокалипсе или гласници слободе, *Књижевна реч*, бр. 184, 25.03.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/24/slaven-letica-knjizevna-rec-br-184-25-mart-1982/>> 14.09.2018.

Он је низом својих пројеката постао огледни полигон за различита „искошена” испитивања културе и друштва у преломном *периоду анализе*. *Речник технологије* није само описивао идејне и друштвене токове, он је учествовао у њима, стварао их је.

Часопис *Видици* када је основан није припадао Универзитету. „Група идејних истомишљеника југословенске оријентације, интелектуалаца из различитих средина, основала је 1936. године у Београду часопис ‘Јавност’ у коме је износила, између осталог, своје виђење актуелних национално-политичких проблема у држави. Када су ‘Јавност’, а затим и њен кратковеки наследник под именом ‘Круг’ (1938) забрањени, учињен је и трећи покушај и покренути су ‘Видици’” (Божих 2010: 17). *Видици* настају 1938. као часопис југословенске оријентације. „Лозинка и највиши идеал његових чланова је братство и јединство, али не декларативно, већ такво које ће бити показано на делу: у спровођењу пуне равноправности на духовном и материјалном плану заједничке егзистенције и напретка” (Божих 2010: 17).

Први бројеви *Видика* бавили су се југословенским друштвом и немају много тога заједничког с часописом *Видици* који од 1979. до забране *Речника* прави заокрет и више не следи југословенски пут као све претходне редакције. То добро примећује Славен Летица када у *Књижевној речи* пише поводом инцидента насталог око *Речника технологије*.

„Желећи избјећи искушења академизма и друштвенополитичког прагматизма – искушења која сваки часопис, прије или касније, претварају у ‘пуњену птицу’, поштански сандучић састављен од случајно понуђених или поштом пристиглих прилога – уредништво Видика конципирало је напросто ДРУГАЧИЈИ АЛТЕРНАТИВНИ ЧАСОПИС. Другачији чак и по формату (32x46 цм тј. формат вечерњег листа), другачији и бољи по графичко-техничком уређењу (Николе Костандиновића), другачији по избору тема, (доминирају теме о односу човјека – повијести – друштва и ‘моделу’ ангажираности.”²²⁵

Славен Летица очито не сматра да се својом друштвеном ангажованошћу часопис *Видици* свео на политичка питања јер како сâм каже „надмашује тренутне околности” и истражује антрополошка питања. Југословенско братство и јединство, теме обојене марксистичком филозофијом и нада у извесност историјског хода нису теме тадашње

²²⁵ Млади јачачи апокалипсе или гласници слободе, *Књижевна реч*, бр. 184, 25.03.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/24/slaven-letica-knjizevna-rec-br-184-25-mart-1982/>> 14.09.2018.

редакције овог часописа. Оне су другачије, неочекиване у том тренутку и ослоњене на подухвате које часопис предузима изван редакцијског простора. Он је низом својих пројеката постао огледни полигон за различита „искошена” испитивања културе и друштва у преломном *периоду анализе*. *Речник технологије* није само описивао идејне и друштвене токове, он је учествовао у њима, стварао их је.

Један сличан корак *Видика* изван утабане стазе представља први и једини број који је направила група Медиала. Он потврђује да је часопис *Видици* с времена на време био полигон за сабирање уметничких и стваралачких енергија. При *Видицима* је 1959. у „Листу за уметност” под насловом „Медиала” и у уредништву сликара Мира Главуртића група Медиала издала свој манифест посвећен теорији уметничког стварања. На дванаест страна овог самиздата (без назначеног издавача, само с одредницом „објављен при *Видицима*”) налазе се текстови Мира Главуртића, Леонида Шејке, Синише Вуковића, Бодe Марковића, дволисница с одељцима у којима се представљају чланови ове групе. Томе су додати драма Светозара Самуровића, епитафи Љубомира Симовића и две песме Владана Прокића. На последњој страни налазе се три краће приче. Писање допуњују цртежи унутар и као део текстова који су пре свега размишљају о уметности додирујући повремено и проблеме културе. Уметничко стваралаштво има за циљ да интегрише подељени свет јер како пише Шејка (1959: III) „потпуни живот који значи истовремено акцију одржања и акцију сазревања, такав живот био би у стању да потребује предмете универзалне и потребне”.

Нарочитост овог броја и његова повезаност с *Видицима Речника технологије* лежи у томе што је у целини исписан руком, украшен иницијалима и цртежима, а све је штампано у 310 примерака. Из концепта сâмог часописа и манифеста групе не може се поуздано закључити зашто је часопис исписан руком јер се не може наћи повезаност тог чина и ставова манифеста. У часопису се нигде не помиње разлог, а сâмо писање нема програмску тежину, већ се чини само као нека врста естетизовања текста која омогућава уметности да продре у забран механичке типографије. Исписивање руком не следи из односа према ономе што се пише: оно је нека врста уметничког перформанса, ширење простора за уметност, „пластику” како кажу чланови групе, и израз потребе да се и сâм текст слика, а не једноставно пише.

Стожер групе је идеја уметности као превазилажење кризе људске егзистенције. Чином исписивања као да се уметности даје посебно, средишње место у свету. У таквом

напору Медиала се, како су тумачи уочили, пробија до „лирског надреализма”²²⁶ покушавајући да осмисли интегралну слику која ће се уздићи на рушевинама људскости. Све је то лирски речено, скоро списатељском техником тока свести и тешко је све те индивидуалне исказе уметника спојити у разговетну целину. Медиалин стил је надреализам лирске рефлексije, манир исписаног текста је модернистичко подражавање механичке типографије и осећа се поглед пун ишчекивања упрт у идеолошки неодређену будућност која ће израсти из механичког ђубришта.

Гледајући тако, иако су две групе које су ствараоце ова два посебна издања на сваки начин далеко и без међусобних додира, ипак се по природи ствари мора закључити да је писање руком посебна традиција *Видика* која се нигде на другом месту није јавила. То је врло занимљиво јер говори о стваралачкој побуни која траје и непредвидиво се јавља. Наравно, Медиала је много више „прилагођена” од *Речника* који је на сваки начин „неприлагођен” и она је тако и постала подобна „историји” што *Речник* свакако није. Група се појавила у тренутку када је и уметност требало да потврди нови „југословенски пут” независан од владајућих праваца социјалистичке уметности. Група се улива у тај ток и бави се сама собом трудећи се да постане видљива и изађе у јавни простор, а да њени ставови не засметају превише. Насупрот томе, *Речник технологије* окреће се од владајућих идеолошких токова и скрива у езоповском језику који не описује, већ прави кратке херменеутичке спојеве служећи се симболима, метафорама, алегоријама и новим појмовима. И поред ових блискости, чак и донекле сличним осећајем за стваралаштво, реч је о другачијем погледу на свет и другачијем односу према стваралаштву.

5.1. Видици у Новом таласу

Појава *Речника технологије* подудара се с доласком Новог таласа (који највећи успон доживљава за време раног *периода анализе*) тако да његово потпуније разумевање захтева да буде сагледан и у том контексту. Одмах се може уочити да он у неку руку припада Новом таласу, али га истовремено и превазилази снагом ангажмана, дубином проницања и ширењем интелектуалног опсега на националне, регионалне и глобалне друштвено-политичке услове, филозофију, уметност, језик, технологију и религију.

²²⁶ Мацаревић, Градимир, *Симболи уметничке вере*, *Политика*, 25.11.2006.

Окренутост синтези теоријског знања и практичне примене увида *Речник* смештају у само средиште Новог таласа као покушаја пробијања до слободе самосвојног израза.

Нови талас био је нова друштвена енергија која се пробијала изван оквира титоистичке идеологије и социјализма. Настао је у атмосфери извесног олакшања које је наступило одласком председника који непрекидно четири деценије држи власт. Олакшање је било праћено неизвесношћу, страхом и другим негативним емоцијама, али су стеге ипак попустиле и појавио се простор за непосредну комуникацију друштвених група која је за време владавине доживотног председника увек била арбитрарно посредована његовом личношћу као уједињујућем фактору сваког вида живота Југославије. „Прострујала је енергија праве повезаности стварајући нови дух времена различит од лажног, апстрактног и почађавелог братства и јединства које је деценијама кроз медије пласирао неприкосновени Маршал” (Петровић у Бошковић 2016а: 417).

Нови талас зато је унеколико превазилазио значење једног културног догађаја и показивао потенције таласа укупног друштвеног ослобођења. „Он траје у ширем смислу од средине седамдесетих до средине осамдесетих година XX века, с језгром догађаја које обухвата четири године између 1979. и 1982.” (Петровић у Бошковић 2016а: 399). По својој бити припада култури осамдесетих и зачиње се махом у сфери музичке продукције, а на друштвену сцену доноси нешто самоникло што се у доброј мери отело надгледању. „Градска омладина, пре свега она која је припадала образованој и добростојећој средњој класи, директно је, захваљујући путовањима ван граница Југославије, али и посредством масовних медија, дошла у контакт са, тада новим супкултурним покретом у коме је пронашла креативни простор за изражавање симболичког бунта и креирање властите симболичке свакодневнице” (Štajn у Бошковић 2016: 447). Пре тога „уметници су ударнички рушили табуе из претходног периода уз родитељски подигнут прст Партије која би понеког изложила јавном прекору, али без нарочитих последица. Партија није штедела на привилегијама за ‘слободоумне’ уметнике, јер им је дала налог да по њеним линијама силе радикализују модернизам у уметност, да се ‘буне’ против конвенција, све док по инерцији у осамдесетим годинама, бунећи се, и не будећи се нису стигли до чистог концептуализма као грознице испуњавања давног партијског задатка, који више није имао никакав садржај” (Петровић у Бошковић 2016а: 400–401). Јасно је да се радило о некој врсти политичко-идеолошког преокрета и да се новоталасна енергија у Југославији, иако је концепт увезен са Запада, показала као добар носач за ширење атмосфере друштвеног ослобођења. Тога није било

на Западу где је Нови талас имао једино забављачки карактер у оквиру креативних индустрија. Епицентар тог ослободилачког духа налазио се у *Видицима* и *Студенту* који су пројектом *Дечаџи/Идоли* и *Речником технологије* дали сасвим други тон Новом таласу у Југославији.

Нови талас се подигао као слободни, урбани израз београдске културне сцене који се преливао преко граница које је поставио титоизам. Он је деловао на две равни: површинској, у забранима естраде која није долазила у несклад са социјалистичким самоуправљањем, где није представљао опасност за структуре власти; и дубинској где су младалачка енергија и стваралачка спонтаност узнемиравали мирне токове самоуправног система и марксистичке културе почетком осамдесетих.

На тој другој равни могао је довољно јасно да се осети отпор владајућим вредностима, утрнулим културним и друштвеним токовима, наметнутим догмама и обрасцима. Отуда се у том таласу могла прочитати друштвено-политичка криза, слабљењем ауторитета мантре И после Тита Тито. Узнемиреност и неприхватање Новог таласа у политичкој номенклатури више је него јасно у раније наведеној реакцији председника Србије на музику групе „И” који има потребе да се на највишем партијском форуму осврће на новоталасну музику.²²⁷

Млади у Београду постали су свесни да је дошло време промена и осећали су да је отпор владајућој идеологији могућ. „Долазило је ново време...”: „нешто је лебдело у ваздуху, као неки колут дима, колут слободе”,²²⁸ а слободни дух као да је кружио београдским улицама осамдесетих упркос суморној атмосфери коју је ширио државни Одбор за заштиту имена и дела друга Тита. Партијски цензорски апарат упркос *Анализи* и сличним потоњим покушајима губио је некадашњу моћ над културним и друштвеним дешавањима. „У кратком периоду после Титове смрти, најважније новоталасне плоче појавиле су се између 1980. и 1982.” (Јовановић 2014: 24).²²⁹ На радио станицама музика Новог таласа заузимала је све више места потискујући лагано забављаче титоистичког раздобља. Бендови су наступали да би остваривали контакт с публиком и изазвали њену реакцију. Музика упркос неизбежном комерцијалном интересу није била сведена на голу забаву која слушаоца треба да одвоји од свакодневних проблема, тиме чувајући

²²⁷ Видети 4.13.

²²⁸ Видети Ђурић, Владимир Ђура, Долазило је време, *Вечерње новости*, 18. јул 2017. Доступно на интернет страници <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2017/07/21/dolazilo-je-vreme/>> 08.08.2018.

²²⁹ У оригиналу: “In the short period after Tito’s death, the most important New Wave records were released in the period between 1980 and 1982.”

владајући систем. Управо супротно – давала му је могућност да препозна себе и наду да може да нађе своје место. Дискурс Новог таласа био је бунтован, једноставан, другачији и разноврстан. Имплицитно је одражавао незадовољство системом и показивао снажан дух стасалих нараштаја друге Југославије. „Они осећају кризу вредности на којима су васпитавани, губе наклоност и веру у систем који није испунио сопствена обећања и сумњају у политичка решења која он нуди, јер су их већ оценили као илузорна” (Vićentić 2011: 2).

Партија је са своје стране покушала да примени стару стратегију настојећи да спонтаност Новог таласа приближи својим намерама надгледања. Тако је и отворен Студентски културни центар у Београду где је дат све већи простор друштвено ангажованим мултимедијалним уметницима. *Вис Идоли* проглашени су 1982. за групу године упркос провокативним текстовима и гестовима на концертима, а панк група Панкрти добила је угледну награду „Седам секретара СКОЈа”. Тиме је Партија показала добру намеру да обузда бунт и усиса побуне ових младих нараштаја Југословена који ће, као студенти-револуционари шездесетосме, бити толерантнији у својој критици владајућег система. Тиме се енергија Новог таласа успешно гушила на сличан начин као и покрет студената 1968.

У Студентском културном центру окупљао се велики број људи који су тражили нове слободе и покушали да заузму нови став према средини у којој живе. „Институција је у кризи, а време забринутости и стрепње због неповратног раскола до кога ће ускоро доћи на многим плановима, значајно је допринело дефинисању основних карактеристика новоталасног израза” (Vićentić 2011: 2). Нови талас градио је и мост између Београда и Загреба, два најважнија центра југословенске републике. На концертима у Београду поздрављали су Загреб, а из Загреба су слали отпоздрав. Бендови су наступали заједно, дружили се и подржавали музику других. У томе се јасно види да је Нови водио потпуно другачију, стварно независну политику од Партије која се распадала на саставне делове. То је после покушаја можда најзначајнијег српског интелектуалца Драгољуба Јовановића и Групе за социјалну и културну акцију коју је основао заједно с Отокарот Кершованијем (стрељаном у Загребу 1941) први покушај реалног, отвореног дијалога Београда и Загреба. Наравно, Партија чији је скривени интерес било рушење Југославије није допустила да та културна акција заживи. Али чак и када је Нови талас утихнуо, 1989. Срђан Гојковић Гиле, певач групе Електрични оргазам пише песму „Загреб” још једном показујући блискост и пријатељску наклоност

том граду. Треба приметити да је Нови талас надживео распад Југославије и да и данас чини добар део програма српског радиодифузног простора.

Аристотел у *Политици* јасно запажа да музика због свог снажног утицаја на душевно обликовање заслужује посебну пажњу онога ко се бави политичком проблематиком. Он повезујући музику и етос односно карактер каже да „љутња, благост, јунаштво, разборитост и остале особине душе као и све супротне особине и осећања изражена ритмом и песмом најближа су правој природи тих особина и осећања. За то говоре чињенице: „када слушамо такву музику наше душевно расположење се мења” (Aristotel 1984: 209).

Омладински ангажман и креирање урбаног духа ширили су се брзо Београдом и осталим деловима већ изнемогле Југославије. Али, сваки отпор систему, било какав вид друштвене ангажованости и (не)расположења према владајућој позицији без изузетака изазивају реакцију и владајуће структуре увек покушавају да угуше бунтовни сензибилитет. После неколико година, средином осамдесетих, Нови талас почео је да јењава. „Хероин је одједном постао јефтинији од марихуане, јер је неопходан кад год се појави могућност слободе. Како говори Орвел, дрога је уз алкохол и порнографију најважнији вид надгледања популације. Вероватно је побуна Новог таласа и очита немогућност контроле стасалог нараштаја кроз идеологије марксизма и опсене самоуправљања утицала да надлежне службе, ако не да охрабре, барем да зажмуре” (Петровић у Бошковић 2016а: 403). Музичари постају конзументи дрога које су се изненада и одједном слиле на југословенско подручје. Обуздавање слободног духа психоактивним супстанцијама само је једна од стратешких мера сваке пирамиде моћи, експлицитно поменута у Орвеловој *1984*, као и у Хакслијевом *Врлом новом свету*, која се и овде показала врло успешном. Поред тога, приступило се и другој устаљеној стратегији (која ће се у годинама које долази све више примењивати) – комерцијализацији. Ту је своју улогу добро одиграо Горан Бреговић који је новоталасне садржаје испумпавао и уподобљавао за естраду. Али на почетку Нови талас заиста је био неспутани, ослобођени одзив на пољуљане друштвене и политичке услове у земљи.

Свакако је зарад обухватније слике тог времена важно поменути један споредни случај друштвене ангажованости београдског уметника Драгана Папића који није у непосредној вези с *Видицима*, али доследно наставља њихов пут. Папић у Београду спроводи своју идеју Артистичке Радне Акције (АРА) где окупља десетак новоталасних бендова и прави микс песама на тој једној плочи, као алузију на радне акције где су се

млади окупљали на истом задатку. Папић и даље „проучава” политичку технологију преминулог доживотног председника и његову стратегију транспонује у сферу музике јер вероватно у њему види добар пример технолошког ума. Иако успешан јер је својом спонтаношћу, нестишљивом енергијом и нецензурисаним мислима окупио заиста квалитетне музичаре (који после тога никада нису свирали заједно), овај његов рад такође је често изостављен из истраживања о Новом таласу. „Остају упамћени и препознати само понеки извођачи, док прави аутори новоталасног текста остају још увек медијски засенчени” (Vićentić 2011: 1).

Нови талас у себи носи неспутану енергију која се отима од дотрајалих и овешталих форми владајуће идеологије која се као изгребана плоча вртела у бескрај. Питање је како у овом новоталасном контексту схватити место *Речника технологије*. *Идоли* који су настали као пројекат *Видика* у својој музици преузимају неке мотиве које је *Речник* донео, пре свега оживљавање табуизираних српске средњовековне културе, персонализација извођача, одвајање од образаца популарне културе, али кроз све то се не може до краја сагледати место *Речника* и његов однос према новоталасној култури ослобођења.

Нови талас је у много чему дуговао истом покрету са Запада, док *Речник технологије* у том времену културолошког превирања и праћења моде са Запада има смелост за самосвојни приступ свету. Своје мисаоно надахнуће, ликовни идентитет, форму и комбинацију мотива не налази ни у једном одређеном делу, не виде се ни издалека неке његове претече у југословенској култури, нема их чак ни у европском културном окружењу тако да се мора признати да је његова појава после окончања пројекта *Дечаџи/Идоли* и даље загонетка за културу у којој се појавио. Али док Партија Нови талас није видела као претњу, јер је покренула своје механизме надгледања и укључења, *Речник технологије* јесте био тако виђен. Нови талас је толерисан и потом комерцијализован, а *Речник*, с обзиром на то да се није могао комерцијализовати, забрањен, а чланови редакције часописа *Видици* одстрањени. У томе се види још једна очигледна разлика Новог таласа и *Речника технологије* као два урбана, културна феномена почетком осамдесетих у посттитовском Београду.

Стога иако је Нови талас као контекст у коме се појавио *Речник технологије* важан за сâмо схватање *Речника*, он се ни издалека не може свести на овај покрет. *Речник* није популарна форма, он не комуницира лако, већ доводи у питање свет у коме се нашао и велико је неприлагођено изненађење за празан друштвени простор у коме се једино

устаљеном политичком технологијом могао одржавати привид дејствујућег система. Иако *Видици* својим претварањем *Дечака у Идоле* битно побуђују Нови талас, они му, посебно сагледано из садашње перспективе, уистину не припадају до краја. За *Видике* музика је била само још један одзив, још један вид повишене осећајности за тектонска померања у друштвеној структури. *Речник* има димензију више од Новог таласа и то се потврђује кроз његово снажно оспоравање и његов повратак на идејну и друштвену сцену. Иако је годинама био прећуткиван и није се разматрао када се говорило о Новом таласу и ослободилачким енергијама младих, савремени аутори му разматрајући појаву Новог таласа дају средишње место у њему. У књизи *Водич кроз Нови талас у СФРЈ* Владимир Ђурић Ђура на самом почетку као значајан отисак времена издваја часопис *Видици* (поред *Изгледа*), а од свих његових бројева тумачи једино *Речник технологије* и његов значај за то време. О овом „чувеном проскрибованом двоброју (1–2)” (Ђурић 2018: 10) каже да је „био храбар чин за период у коме је настао” (Ђурић 2018: 16) и додаје да „због света тога, треба заиста разумети да је часопис *Видици*, а посебно специјални двоброј у коме је објављен *Речник технологије*, имао велики езотеријски утицај на рађање покрета који овде препознајемо као нови талас” (Ђурић 2018: 16). Иако основано пише о овом двоброју као енергији која тада израња из Новог таласа, тумачећи и цитирајући *Речник технологије* он му приписује новоталасну ауру не увиђајући да то није био само бунт против идеолошких струја времена, које су дотицале из прошлости, већ и одговор на кризу будућности која долази. „Мада се појава *Речника технологије* поклопила с новоталасном музиком и филмом, он по својој суштини нема много везе с ‘популарном културом’ и то је један од добрих разлога, поред политичког изопштавања, што је тако дуго био изван јавне пажње”. Упркос томе, њему се у овој књизи о Новом таласу и ауторовом чланку „Долазило је време”²³⁰ пост фестум приписује велика улога у ослободилачком замаху какав је био Нови талас тако да *Речник* постаје медијска чињеница – уз опасност да се у медијима (како је *Речник* и упозоравао) све искриви, што је управо случај и у овом тестаменту времена. Занимљиво је и да иако се на научним скуповима постављало питање ауторства *Речника*, не само у популарној култури која после њих почиње да се бави *Речником* његови аутори се не помињу, већ се и даље посматра као спис непознатих писаца. То се јасно види у овој књизи јер она почиње разматрањем *Речника* као битне чињенице културне сцене почетка осамдесетих, при

²³⁰ Ђурић, Владимир Ђура, Долазило је време, *Вечерње новости*, 18. јул 2017.

чему нема ни речи о његовим ствараоцима. Дух *Речника* је задржао анонимност као своје одређење, јер је она, без обзира на каснија сазнања, начелно уграђена у његову структуру. Незнани писац је нешто као Незнани јунак и то припада инхерентном духу *Речника* без обзира шта је о њему после речено. Оно што у *Речнику технологије* одсуство аутора разликује од анонимности *Анализе*, јесте што „аутори *Речника* су, и не познајући своје будуће критичаре, наине, дуже време тежили на аутономном концептуализовању својих критичких ставова, док су писци *Анализе* испољили тек *ad hoc* реакцију поводом појаве *Речника*” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 76).

Тек када се у обзир узме *Речник технологије* постаје јасно зашто је Нови талас тако снажно одјекнуо југословенском културном сценом и каква се друштвена енергија у том тренутку ослободила и прелила преко уских оквира титоистичке идеологије. С *Речником* је јасно које су биле слабе тачке Новог таласа због којих је он згаснуо толико да више није релевантан за данашње младе генерације. Нови талас остао је само носталгична успомена на једно специфично време. Тада је снага младости затреперила, али недовољно одлучно да се вине изнад забаве с понеком алузијом. Али у медијском простору, како већ указује *Речник*, нема слободе већ само њених двојника.

5.2. Пројекти *Видика*

У основи сви пројекти *Видика* у периоду анализе били су окупљени око покушаја да се схвати место технологије у укупном историјском току. Тај поглед представљао је својеврсни амалгам идејних и практичних деловања. Сви ови бројеви

„оцртавају будуће духовне координате покрета и пројекта, разнолики авангардни и радикални идејни и уметнички комплекси, попут антипсихијатрије или револуционарног марксизма, запремају странице *Видика* у практично свим бројевима од обнављања часописа 1976. Поред објављивања књижевних прилога младих песника и писаца, током тих година у фокусу часописа је, разумљиво, живот студената, али у тим текстовима нема ни трага од некаквог улагивања политичким структурама, напротив: *Видици*, као уосталом и *Студент*,

непрестано говоре о тешкоћама и бесперспективности са којом се суочавају млади људи” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 122).²³¹

Тешко да је у СФРЈ постојао, или да данас постоји, часопис с тако сложеном мрежом повезаних пројеката као што је то био часопис *Видици* у периоду 1979–1982. Пројекат *Дечаџи/Идоли*, зборник *Технологија*, *Негаџија институџије*, *Сатирско-герилско позориште*, профетски текстови као што су „Зашто смо остали у мраку?“, хеуристичко испитивање историјске носивости Југославије, или „Сви су системи исти“, политички манифест „Стамбено питање и политичка архитектура” – а напосе круна теоријско-практичног рада *Видика – Речник технологије*. Све је то представљало дејствујући прекид с октроисаном традицијом марксизма и друштвеним системом који је с тиме повезан.

У том периоду анализе 1979–1982, обухватајући и позни титоизам и рани посттитоизам, часопис *Видици* ствара прекретницу – одвајање од марксистичко-самоуправне идеологије и покушај проналажења неког идејног излаза из друштвених криза које ће се тек осетити, како у Југославији, тако и у свету. На тај начин овај часопис је рани весник истог процеса који је уследио нешто касније кроз званично државно одвајање од марксистичког тумачења света и његове историје.

5.2.1. Пројекат *Технологија*

Речник технологије не би могао да се појави а да није био припремљен континуираним уочавањем и теоријским бављењем проблемом технологије као основним покретачем модерног друштва. У том тренутку у Југославији није било много речи о технологији. Она се у принудној модернизацији, сведеној на подражавање западних узора, није разматрала, већ се подразумевала као једини пут ка напретку. Ни филозофима ни теоретичарима културе технологија није била питање које би ваљало размотрити.

Талас технологије све више је узимао маха, а да скоро ни једне критичке мисли у Југославији о томе није било. Зборник *Технологија* је први зборник посвећен хуманистичкој критици технологије у нас. Објављен је 1980, а годину дана пре тога, у

²³¹ Анализу бројева *Видика* у периоду 1979–1982. видети у: Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015.

Америци се оснива Америчко друштво за вештачку интелигенцију (American Association for Artificial Intelligence)²³², 23 године откада је Џон Макарти (John McCarthy) осмислио кованицу „вештачка интелигенција”. Ово друштво најављује талас истраживања и укључивања у процесе развоја вештачке интелигенције, али у српском и југословенском контексту тај талас још увек не може да се осети.

Зборник *Технологија* на 92 стране садржи ауторске радове редакције *Видици* (Александар Петровић, уводни текст „Технологија или крај науке”), песме (Слободан Шкерковић, *Амондилана*), графике (Албрехта Дирера: Четири јахача, Смрт и Војник, Меланхолија I, Тријумфална поворка Цара Максимилијана I, Тријумфална кочија Цара Максимилијана I, Антологија, Опсада тврђаве, Одсецање главе Светом Јовану Крститељу),²³³ илустрацију дела географске карте из осме књиге Птоломеје²³⁴ *Географије*, фотографију неколико натписа *Видици* на урамљеном огледалу и преводе радова неких од најзначајнијих филозофа и критичара технологије. Ту су текстови Луиса Мамфорда, Ортеге и Гасета, Пола Тилиха, Вилијама Барета, Александра Коханског, Олдоса Хакслија, Маршала Меклуана, Роберта Пирсига – низ аутентичних мислилаца не само тога времена, а који ни данас у српској култури нису уобичајен избор за интелектуална разматрања. Зборник је и значајан прилог општој историји технологије јер даје обухватнији преглед њеног развоја. У том смислу, када би се у нашој средини увидела потреба да се на факултетима друштвених и техничких наука оформе предмети из историје и филозофије технологије, ово би, уз неке мање допуне, могло да послужи као ваљан уџбеник из тог предмета, не само зато што је то прва публикација у нас која програмски разматра антрополошки развој технологије већ и због тога што представља изванредно полазиште за њено разумевање.

Речник технологије не може се тумачити без овог двоброја посвећеног технологији јер се велики број цитата односи на текстове у њему. Зато није погрешно рећи да је зборник *Технологија* алтер его *Речника*. *Анализа идеолошке оријентације у*

²³² Од 2007. носи назив Друштво за развој вештачке интелигенције (Association for the Advancement of Artificial Intelligence).

²³³ Дирерова дела поред зборника *Технологија* и *Речника технологије* налазе се и у другим бројевима. У часопису *Видици* у броју 7/1980 на странама 12 и 13 поема „Сет” Слободана Шкерковића штампана је око „Капије части” (1515) Албрехта Дирера. Из овога ће се развити одредница *Сет у Речнику технологије* која је у ствари интерпретација ове поеме. Ова одредница која говори о некаквом „јахачу апокалипсе” не може се тумачити ван контекста овог Диреровог дубореза и Шкеровићеве поеме. Поема помиње три (мање важна) јахача апокалипсе: рат, болест и глад што значи да је Сет четврти – смрт.

²³⁴ Гравура „Астроном” Албрехта Дирера која ће у *Речнику* послужити као минијатура слова Н јесте приказ Птоломеја с глобусом.

свом тумачењу заобилази овај број *Видика* и стога не успева да увиди да је реч о једном виду антропологије технологије а не идеолошком тексту. Потоње анализе *Речника* такође занемарују овај значајан документ без кога није могуће читати *Речник технологије*.

У том смислу, на пример, тумачење и разумевање одреднице *Велики инквизитор* у *Речнику технологије* могуће је тек када се она угледа у тексту „Велики технолог” у зборнику *Технологија*, где представља епилог – заокружење целог овог броја.²³⁵ Овај текст није потписан и заправо је поглавље о великом инквизитору из *Браће Карамазова* Достојевског, чији наслов је измењен да би успоставио асоцијацију технологије и инквизиције као сличних начина порицања слободе. Прича преноси разговор Ивана и Аљоше, двојице протагониста у роману *Браћа Карамазови* и њихово виђење проблема слободе:

„А видиш ли ово камење у овој голој и врлетној пустињи? Претвори га у хлебове и за тобом ће потрчати човечанство као стадо, захвално и послушно, премда вечно у страху да ћеш повући руку своју од њих и да ће им нестати твојих хлебова. Али ти не хтеде лишити човека слободе и одбио си предлог, јер каква би то била слобода – закључио си – када би послушност била купљена хлебовима” (*Технологија* 1980: 84).

Разматрања у овом делу послужила су као основ за одредницу *Хлеб* у *Речнику технологије* (1981: 26):

Хлеб е. свеслов крхати – ломити – живети значи кршити. з. храна живота или смрти. т. Технологија је и усамљено кретање и саможиво храњење. Хлеб за мене је технолошко питање: хлеб за ближњег је искључиво питање воље и живота, али до њега не дорастају Дечаџи. Дечак живи од хлеба за себе (кретање у медију), а личност од хлеба за другог (постојање). Када због свог живота вољно дам хлеб другоме, савладао сам великог инквизитора. с. тело, деловање, одговорност. п. А он одговори и рече: писано је: не живи човјек о самом хлебу... (*Ката Μαθθαίου*).

Ово је уједно и занимљиво антрополошко тумачење хлеба, симбола обичаја и религије, у контексту технологије. *Речник технологије* хлеб симболички повезује са одговорношћу личности, а човека суочава с изборима који су очито религијског

²³⁵ О симболици Великог инквизитора видети у делу 11.7. *Велики технолог*.

карактера. За *Речник* хлеб је симбол благостања само када се као на светом причешћу симболишући Христово тело дели са другима. Исус Христ рођен је у Витлејему – на хебрејском Beth-Lehem што значи „кућа хлеба” – и стога се његово тело у хришћанској религији поистовећује с хлебом којим он отвара врата и на симболичан начин поручује добродошлицу, не тражећи ништа заузврат. „Христос није хтео да зароби људски дух хлебом, чудом и царством земаљским” (Берђајев 2002б: 358), хтео је да га искупи као слободна личност.

Тек у историјском контексту хлеб постаје симбол условљавања – примарни услов за живот. Очито је да се у историји он своди на технологију живота. Слобода духа суочена је с изазовима технологије што *Речник* увиђа постављајући слична етичка питања која читамо у делима Достојевског.

У зборнику *Технологија* скреће се пажња на чињеницу да се технологија све више саживљава с људима, нудећи спас од терета жртве на олтару живота кроз нестварну лакоћу постојања. Појам личности у *Речнику технологије* (1981: 12), у чијем се тумачењу помиње и победа над „демонским духом Амондилане”, може се најбоље разумети управо кроз причу о Великом технологу (в. *Технологија* 1980: 83–85). *Речнику технологије* очито није довољно убедљиво рационално уверење Великог инквизитора или Великог технолога да човек не може да поднесе терет слободе јер у томе види покушај да се личност „редукује на технолога, на пукост и коначност тела” (*Речник технологије* 1981: 9). Супротно томе, *Речник* је показао да је личност кадра да не поклекне пред искушењем Великог инквизитора – технологије која ће као комфортно (само)порицање слободе донети спасење. То нам указује да нас *Речник технологије*, склопљен из више наративних линија које се хипертекстуално преплићу, упућује на проблем слободе спрам технологизованих облика живота.

Поред Великог инквизитора/технолога, ту су и друге одреднице кључне за теоријску разраду појма технологија. Појам *Сат* у *Речнику* може боље да се разуме једино уз текст Луиса Мамфорда „Тиранида сата” у зборнику *Технологија*. *Речник* тумачи сат у историји технологије и предочава да он као технолошко откриће прву употребу има у манастиру, у сакралној средини.²³⁶ Механизовани живот је довео до потребе за сатом који пре тога никада није био мера времена. Сат је време подвргао свом тумачењу, односно, оно је постало „ограђени простор” (Mamford у *Технологија* 1980: 48).

²³⁶ Стога је одредница *манастир* у *Речнику технологије* (1981: 13) мета-простор овог текста.

За *Речник технологије* сат је битан технолошки појам (не онтолошки) јер је практична потврда доживљавања времена као дељиве, материјалне стварности која се за потребе технологије рашчлађава. Старе културе нису делиле време као једну замишљену равну јер се Сунце сваког дана као у Гетеовом *Фаусту* враћало а онда одлазило да други обасја свет. Сунчево кретање се сваког дана понављало и није било потребе за другачијим доживљајем времена и света. „Митски човек не зна за време већ је са њим суочен када је кретање дошло до појма” (*Речник технологије* 1981: 4). Од појаве сата, време се доживљава у смислу механичког сата. Квалитет времена више није потребан, неопходно је квантитативно одређење његовог протока. Идеја времена сведена је на напреду а њен крајњи резултат је да више нема времена што се најбоље види у савременом свету где сатови мере сате, минуте и секунде, али нико више нема времена. Време је предмет капитализма и технологије које оно занима само као мера а не сама стварност.

У сличном тону је и одредница *Амондилана* у *Речнику* која се пресликава у истоимену песму као нит провучену кроз читав зборник *Технологија*. Ова песма Слободана Шкеровића тумачи технологију на метафизичком нивоу, као свеприсутни мотив савременог друштва, медијум и слику света присутну у сваком сегменту живота који је подигнут осећањем нестварне лакоће технолошког живота.

„Рима и ритам лагано и неприметно, као у некој слободној цез импровизацији увлаче се у читаочево ухо, баш као што се и рекламе и њихове поруке, али и идеологија високо технологизованог неолибералног капитализма која их прати увлаче у свест, без икаквог отпора. То је, у неку руку, максимум до кога досеже субјекат нове, постмодерне епохе – он је свестан свега што му се дешава, али нема снаге да се томе одупре” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 129).

Амондилана је у *Речнику технологије* синоним одреднице *Идол*, али изворно, етимолошки она је *скривени идол* (е. од Амон (s eg. am̄n – скривени) и лана (gr. εἶδωλον – идол, облик) (в. *Речник технологије* 1981: 2)). То значи да се она притајено појављује, као некаква сенка и „није могуће не срести се с Амондиланом” упозорава *Речник технологије* (1981: 2). Отуда се у овој песми више пута помиње сенка:

„...а била је само сенка

Као што смо и сви ми

Понекад сенке

Сенка над сенкама...” (Škerović у *Tehnologija* 1980: 7).

Сенка је у *Речнику* засебна одредница којој се приписују атрибути *заводљивости* и *неухватљивости* (*Речник технологије* 1981: 21), што су одређења и *Амондилане*. Она се јавља као сенка живота, сенка технологије или сенка човека. У *Речнику* се у овој одредници поново за пример узима цитат из дела још једног руског писца, овога пута Михаила Булгакова: „Човек и сенка су корачали од огњеног бљеска оклопног желуца до тамног зида првог борбеног сандука, до места на коме се црнео натпис: Оклопни воз Пролетер (М. Булг. Бел. гвар.)” (*Речник технологије* 1981: 21).²³⁷

Зачуђеност сâмог аутора над *Амондиланом* (опојном песмом сирена) још једном потврђује њену заводљиву неухватљивост, док је мрежа значења у *Речнику* истовремено повезује с општошћу људске судбине. Песма се завршава помињањем филмских кулиса и Холивуда, што је у дослуху с *Речником* који значењу одреднице *Амондилана* приписује Холивуд. Стога се кроз ову одредницу глобални филмски центар може боље схватити као центар производње привида – шетајућих реклама чији се тонови смењују од сунчаних (сирениних) до апокалиптичних (сотониних), али увек с истом сврхом продаје привида, било да развеселавају или плаше човека својим сликама. „То је, у неку руку, максимум до кога досеже субјекат нове, постмодерне епохе – он је свестан свега што му се дешава, али нема снаге да се томе одупре” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 129).

Прва и последња реченица у уводнику „О лажи” у зборнику *Технологија* јесу алузија на Михаила Булгакова и лик Га Нокрија из романа *Мајстор и Маргарита*. Томе се придружује и цитат који стоји као мотив целог зборника, написан на изворном руском, из истог дела. „Али ово питање мене мучи: ако Бога нема, онда ко управља човековим животом и уопште поретком на земљи” (*Технологија* 1980: 5). Ово је веза за одредницу *Булгаков у Речнику технологије*.

Булгаков т. Знамење овог века. У доба кад је најтеже било савладати страх он није био ничији агент, присталица или лажов. Али у исто време био је најполитичнији човек свога времена, јер инквизиција (институција) није савладала њега, већ он њу. Запослио га је, да упркос свему за хлеб свој засушни зарађује, сâм Јосиф Висарионович. Ни ђаво није толико црн као што изгледа. То је и тестамент Булгаковљеве приче о Мајстору и Маргарити: зло је динамичко начело добра: ђаво је виђен, књига је написана. Мајстор и његова Маргарита су

²³⁷ Посебно је занимљиво што и одредница *светлост* која се у *Речнику* налази одмах изнад одреднице *сенке* и њена је супротност по значењу и тумачењу користи цитат из истог Булгаковљевог дела.

први гласници завршене историје. Тој причи претходи откровење или апокалипса – ‘Бела Гарда’. Велика је штета да оно што му претходи, ‘Позоришни роман’, још није довршено. с. политичност, вера, врлина. пр. „За десет година мог књижевног рада појавио се 301 одзив о мени. Од тога су три одзива била похвална, а 298 непријатељска и псовачка. Тих 298 одзива представљају као у огледалу мој живот” (*Речник технологије* 1981: 3).

Дијалектика идентитета добра и зла у *Мајстору и Маргарити* која добрим делом заокупља мисли Булгакова, као и многих других значајних руских писаца тога доба, а посебно Достојевског, у *Речнику* је примењена на сâм живот Михаила Булгакова. Разумевање света у његовој бинарној опозицији је и битна тема *Речника*, усмерена к разумевању технолошке динамике света. У политичком смислу, *Речник* добро увиђа да *Бела Гарда* по свом писању а и судбини претходи *Мајстору и Маргарити* и свакако да на неки начин у њој наслеђује своју политичку судбину коју ће доживети после *Анализе идеолошке оријентације* кога га политички, али и друштвено дискредитује.²³⁸

Појам *Булгаков у Технологији*, посебно разрађен у *Речнику технологије*, траг је у разумевању идеје „политичности”. Булгаковљева дела писана су против идеологије (марксизма, комунизма, стаљинизма...). Он у *Речнику* добија епитет „политичног” мислиоца јер „политичност треба раздвојити од идеологичности која је њена наспрамност. Права политичност је негација идеологичности” (*Речник технологије* 1981: 18). Животна борба Булгакова мора да је знатно утицала на етос *Речника технологије* који у томе види једини пут личности.

Ово је сâм зачетак хипертекстуалности у нашој култури јер се ове речи умрежују с текстовима у другим пројектима редакције *Видици*. Поред Булгакова, у овом херметичном и згуснутом уводнику – „Причи са насловне стране”, како пише на четвртој страни овог зборника, неколико је речи које ће постати одреднице у *Речнику технологије*: дечаци, Сократ, живот, смрт, воља, разум, Јелена, Хомер, Троја, Достојевски. Овај кратки уводник стога одређује дух целог зборника *Технологија* који ће онда одредити смер мреже речи у *Речника технологије*. Намера је – разобличити технологију: разумети њено кретање.

²³⁸ Роман је штампан 1973. када се појављује као *Бела Гарда. Позоришни роман. Мајстор и Маргарита*, три године после смрти ауторове жене Јелене Сергејевне Булгаков која је роман припремала за штампу. Он се доста разликује од друге верзије овог дела. *Бела Гарда* као и *Мајстор и Маргарита* имали су више верзија, а први рукописи ових дела су уништени.

У овом зборнику су илустрације репродукције оригиналних гравира, док ће се у *Речнику* отићи корак даље јер оне постају плод уметникове имагинације, наменски рађене и на другачији начин представљене. Графике у овом зборнику већ најављују религијску димензију овог пројекта призивањем Дирерових тема²³⁹, али ће се православна култура појавити тек у *Речнику технологије*. Фотографије прате атмосферу зборника, продубљују лични однос према текстовима и цео пројекат добија и личну димензију. Стога можемо рећи да је зборник *Технологија* један свакако најсложенији пројекат пре *Речника технологије* који заокружује његово значење.

Уводни текст Александра Петровића можда је први текст на српском језику посвећен филозофији технологије. У тексту „Технологија или крај науке” (в. *Tehnologija* 1980: 9–15) он разграничава науку и технологију, разликујући научно и технолошко разумевање проблема и уопште поглед на свет. Ово је уједно и један од првих покушаја у нас да се проблем технологије повеже с проблемом теологије. „У вољи за извесност појам света постао је, фиктеански речено, Ја и Не-Ја, у њиховој апсолутној различитости, које једно за друго ех machina спасава појам бога. Не сам бог, већ његов појам” (Petrovic у *Tehnologija* 1980a: 9). У основи проблема лежи губитак језгра јединства и потреба за посредником који ће једном раскинуте везе вештачки одржавати. Иако се потврђује као чврста спона, технологија је све вредности претворила у њихове слике: „клизање у ништа показује се као испуњавање бићем” (Petrovic у *Tehnologija* 1980a: 15) где једина извесност постаје одсуство воље, а не напредак у духовном или практичном смислу. Уводни текст завршава се коначним увидом да је исцрпљен сваки могући садржај и замењен технологијом. „Технолошки појам света постао је технолошки свет чији је појам ништа” (Petrovic у *Tehnologija* 1980a: 15). Овакав херменеутички оглед о технологији води до закључка да је технологија довршила чак и сâму науку јер се ни она није могла одупрети свођењу знања на технолошко процесирање информација и манипулацију природним појавама.

²³⁹ Потребно је осврнути се на бакрорез „Меланхолија I” (1514) Албрехта Дирера. Представљена је женска крилата замишљена фигура, са шестаром у руци, а око ње су геометријски облици и разни инструменти, углавном за мерења. Ту су и замишљени анђео и пас који су тихо друштво овој женској фигури. Геометрија је била у средишту Дирерових интересовања. Он пише „Четири књиге о људским пропорцијама” (1512–1516). У овом алегоричном делу најзанимљивији је магични круг иза женске фигуре који је сâм осмислио. Читава композиција обилује алегоричним приказом геометрије као живе силе која одражава и одржава овај свет. Очито је да се у овом зборнику размишљања о технологији ослањају и на мисао о геометрији јер *Речник* који ће иследити из овог пројекта и представља једну геометријску структуру повезаних слова и слика.

„Док мудраци у позитивним или негативним аспектима дају ликове људи и бића, демос у њима види себе. Тако разум чини свет. Слика слике у распаду” (*Tehnologija* 1980: 4). Исказ зборника је херметичан, теолошког набоја, дискурзиван и близак књижевности и филозофији, али добро упућен у глобални ток критике технологије неких од најзначајнијих мислилаца тога доба чије радови слаже у заједничку причу у покушају да одговори на питање шта је технологија. Питање шта је технологија је основно полазиште овог дела и први степен ка *Речнику технологије* који ће после овог увода у проблем на свој начин пружити могући одговор.

Већ из овога је јасно да овај зборник има потпуно критички, а не вернички став према технологији чију природу показује у својој сложености. Све ће то касније послужити као добра теоријска основа за синтетички мозаик *Речника технологије* који не само да ће бити укрштај дотадашњих теоријско-практичних уметничких и лингвистичких пројеката редакције *Видици* 1979–1981. већ ће представити и пресек цивилизацијских пројеката до двадесетог века и упозорити на њене „утопијске” идеолошке и технолошке исходе који ће се много јаче осетити у наредном веку. Ова размишљања покушавају да скрену пажњу на замршеност проблема технологије која ће се посматрати углавном уз поједностављен суд за и против.

Можемо се стога сложити са ставом изреченим у Институту за европске студије да „ко из перспективе српске културе жели да се бавим критичким преиспитивањем хода технологије и њеном апокалипсом, а да не скупља само мрвице превода, неће имати ништа раније и провокативније од зборника *Технологија* који *Видици* објављују 1980. и сâмог *Речника технологије* који се појављује годину дана касније као резултат стваралачког мисаоног и истраживачког напора” (Вујадиновић у Вујадиновић 2017: 14).

Зборник *Технологија* поставља нову осетљивост разлике стварности и слике и зато не чуди што је постављен у теолошки контекст кроз поменути уводни цитат Михаила Булгакова, а на крају и преименовањем великог инквизитора Достојевског у Великог технолога. Зборник језгровито указује да је развијати технологију исто што и давати воду Баш-Челику и наглашава потребу да се технологија осмотри у једино могућој етичкој перспективи. „Ако је истина да умемо, да ли је истина да морамо?” (*Tehnologija* 1980: 4).

5.2.2. „Откровење огледала”

Мотив огледала представља једно од најважнијих мисаоних језгара пројеката окупљених око редакције *Видици* и листа *Студент*. Важност огледала за мисаону разраду *Речника* можемо видети пре свега у тексту „Откровење огледала” на другој страни броја 8/1980 часописа *Видици* који носи назив на старогрчком ἀποκάλυψις (*апокалипса*) испод кога пише „разбити огледало”.

Сâм текст почиње речима композитора Густава Малера:

„То бих могао изрећи једном сликом: често се налазимо у некој великој дворани, на крају које стоји огледало. Криво разабиремо цели облик; тек пошто стигнемо до границе опазимо да нас је завело огледало, да је криво поставило циљ. Не знам да ли сам био јасан”.

„Откровење огледала” прва је раван у којој треба посматрати *Речник технологије*. Текст „спада у најужи корпус, а појединачно је можда и најважнији текст пројекта и заправо увод у *Речник технологије*” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 130). Посвећен огледалу у ширем смислу, представља дискурзивни алтер его *Речника технологије*, његове одреднице преточене у текст.²⁴⁰ Није тешко увидети да овај херметички чланак јесте у ствари састављени *Речник технологије* и обрнуто – *Речник* је на 162 одреднице растављени текст о „откровењу огледала”. Стога чини се да је овај напис некаква прва белешка, отворени полигон мисли из кога ће се онда изродити *Речник технологије* – другачијег изгледа али у потпуном дослуху садржаја.

„Сам почетак је више него занимљив јер апострофира феномен краја историје, који ће тек при крају деценије постати опсесивна тема савремене филозофије” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 130). За разлику од потоње филозофије која крај историје користи за увод у постисторијско доба тиме прелазећи из једну идеологију у другу, на исти начин на који је крај модернизма преображен у постмодернизам, Петровић пише о надилажењу историје као идеологије која уместо да трага за смислом производи идоле. „Свет не лежи на историји, него на личностима” (Petrovic 1980b: 3). Ово је полазиште *Речника* и аналошко језгро на коме се заснива размишљање о личности и њеној улози у свету, спрам дечака–идола који постоје једино у историји.

²⁴⁰ У овом тексту налази се више од две трећине одредница *Речника технологије*. Истовремено, у *Речнику технологије* одреднице *огледало*, *облик*, *историја*, *Видици*, *Хомер* и *појам* садрже цитате из овог текста.

5.2.3. Пројекат *Дечаџи/Идоли*

Док је пројекат *Технологија* био теоријско испитивање проблема технологије, пројекат *Дечаџи/Идоли* био је практична примена идеја до којих се у њему дошло. Увиди произашли из теоријског и практичног приступа биће уткани у *Речник технологије* што му даје потпуно животни карактер.

У пројекту *Дечаџи/Идоли* приказује се зависност личности и музике од технологије и идола трга. Намера је била да се укаже да технологија претвара музику у индустрију јер тиме има контролу над масом људи. Хипнотичко дејство музике у овом пројекту очито је у томе што неки чланови музичке групе уопште нису били музичари. У томе се видело да за музику није потребан човек, већ технологија. Зато није потребно да се човек кроз квалитет оствари и постане личност, већ да се послужи технологијом као главним медијем друштвеног деловања. Пројекат је имао за циљ да на конкретном примеру покаже пут овладавања технологијом кроз медије – симулацијом постојања и деловања Дечака који доносе промене у друштву а да се ништа заиста није догодило. Ништа се не креће, осим њих самих који се успињу по друштвеној вертикали. Они уместо идентитета имају име Дечаџи јер свако понаособ треба да се поистовети с њима. Отуда Дечаџи постају Идоли.

Пројекат *Дечаџи* је у часопису *Видици* добио први излаз у медијски простор који је отворио врата повишене јавне пажње. „Циљ је био да измишљени идентитет искажу у јавном простору да би тиме стекли субјективитет што и јесте основна политичка технологија. Први задатак је био да направе неку врсту манифеста да би скренули пажњу на себе” (Петровић у Бошковић 2016а: 406). То је учињено 1979. када се у броју 6, на страни 6 у часопису *Видици* без икаквог објашњења на целој страни штампа триптих „Идоли са једном девојком”. На овој троделној црно-белој фотографији налазе се „дечаџи” Небојша Крстић, Срђан Шапер и Влада Дивљан, сваки засебно фотографисан с истом девојком обученом у мушко одело. Пажњу београдске јавности ови „дечаџи” скренули су графитом на зиду Народне библиотеке у Београду и лаконском поруком „Дечаџи су овде”. Графит је био њихов први манифест који није преносио неку поруку, али је кроз одабир управо графита као медијума меклуановски (McLuhan) изазвао знатижељу – ко су Дечаџи?²⁴¹

²⁴¹ Неки њихови графити који су исписивани у Београду били су: Дечаџи не плачу, Маргита је дечак, Срђане буди човек.

У првом броју *Видика* за 1980. годину сасвим неуобичајено појавио се факсимил уговора Дечака с часописом *Видици*. Дечаци су били: Влада Дивљан, Срђан Шапер и Небојша Крстић.²⁴² Заступник Дечака био је њихов идејни творац, уметнички фотограф Драган Папић, а испред часописа *Видици* потписао се његов уредник Александар Петровић. У часопису су захваљујући том уговору почеле да се појављују фотографије Дечака. „Знајући да је лажни идентитет родно место и тајна Великог Дечака, Папић је Дечаке замислио као субјекте без садржаја који имају само медијску форму – его, а не личност; слику, а не идентитет који се не би могао променити према потребама” (Петровић у Бошковић 2016а: 407). Тако на друштвену сцену отворено ступају Дечаци, а да нико није знао шта стоји иза њих. Дечаци постижу такозвану зачудност (*Verfremdungs-* или *V-*ефекат), ефекат који Брехт захтева од епског театра (Vićentić 2011: 5).

С Дечацима се радило око годину дана. Они су се врло брзо развијали кроз активни друштвени ангажман представљан у гласилима, чак и филм – појављују се на крају филма *Дечко који обећава*,²⁴³ и наравно музику – експлицитни и комерцијални део Новог таласа. Један од Дечака – Идола, Срђан Шапер, сведочи да „у то време Тито је већ био тешко болестан, па је у ‘Видицима’ то [мини ЛП, прим. аут] требало да иде као додатак уз сепарат који се звао ‘Огледало технологије’. Тада је био активан млади филозоф Александар Петровић и изашла је нека врста утопијске анализе двадесетог века у једном подлиску, специјалном броју ‘Видика’ који се звао тако” (Grbić 2018: 66). Дечаци/Идоли били су за то време Титовог постсоцијализма медијски и уопште друштвени изазов – афирмисање једне нове и непознате музичке групе преко различитих медија који граде њихов друштвени и уметнички идентитет. Тај изазов био је највише технолошки – освајање технологије музичке индустрије. Медијум Дечака били су слика и текст, медијум Идола била је музика као препознатљиви културни образац. „Да је остао у поткултури како је био кренуо, пројекат би се врло брзо угасио, а да се затворио у езотерични академски свет не би подигао талас” (Петровић у Бошковић 2016а: 407). Дечаци/Идоли нису постали популарни због свог понашања, изгледа, или музичког

²⁴² Када добију музички идентитет њима се придружују и Зденко Колар и Божа Јовановић.

²⁴³ Срђан Шапер објашњава улогу Идола у филмовима: поред *Дечка који обећава* (1981) где се појављују у филму као бенд и свирају, ту су и филм *Давитељ против давителја* (1984) када Шапер игра једну од главних улога и ствара музику за бенд у филму, као и *Шест дана јуна* (1985) где Крстић игра насловну улогу, а Влада Дивљан пише музику (в. Грбић 2018: 151). Сценариста сва три филма је Небојша Пајкић с којим сарађују на овим пројектима. И ту се види да су се Идоли битно разликовали од осталих бендова у то време.

талента, популарност је носила идеја иза њих и оно што су представљали.²⁴⁴ А они су речју представљали *идоле* – блиске сваком (младом) човеку по замишљању успеха, размишљању, бунту, енергији; у њих симболички може да се преслика уместо да тражи свој пут освајања квалитета.²⁴⁵ Али, „наравно да је у таквом остварењу реч о отуђеној личности, јер то остварење није реално, већ имагинарно”.²⁴⁶ У том смислу, *Видици* су кроз овај пројекат показали само рађање *идола* из медијске пене. Кроз велики број друштвених акција 1980. манипулишу сликом и стварношћу меклуановски шаљући празне друштвене поруке примаоцима који се не питају откуд Дечаца тако изненада на југословенској сцени.

Једна од порука часописа *Видици* у оквиру овог пројекта била је кратак и јасан процес превођења женског у корпоративно тело. Тиме је сликовито приказан обрачун технологије с природом који се одвијао кроз све чешће покушаје технологизовања жене (као архетипског симбола природе). Очито је да друштвени инжењеринг није заобишао жене као важан чинилац у модернизацији државе. Како би диктатуру пролетаријата сви грађани прихватили, требало је и женама створити осећај наде у бољу и сигурнију будућност. Окретање од традиционалних вредности и отварање врата увезеним облицима феминизма били су *modus operandi* Партије, али и глобалне политике модернизације и технологије уопште.²⁴⁷ То се видело прво у повећању броја запослених жена осамдесетих година – женама се пружала могућност за рад ван домаћинства и то се подстицало као вид слободе и самосталности, уз неизоставни наратив равноправности полова да би се успешно извршила модернизација Југославије. Ова политичка игра представљена је у једној од акција *Видика* и *Студента* – еманципацији жене. У *Студенту* се 12. марта 1980. појавио фото-стрип Дечака како еманципују жену

²⁴⁴ Управо док разматра музику Идола, Матовић Мирјана у докторској дисертацији одбрањеној на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2014. под насловом „Друштвена теорија језика и стилских форми популарне музике у контексту српске културе XX века”, предлаже концепт *социолингвистика музике* који подразумева надилажење музике и текста кроз друштвену ангажованост уметника. О томе више видети у Матовић 2014; Matović; Lazić 2018.

²⁴⁵ Видети одличан текст Александра Петровића о односу музике и технологије: „Џему рок-музика у оскудно време: propast Zapada, ekstratička nesvestica i pobuna”, *Student*, 18.01.1978. на повезници <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2017/09/15/student-18-januar-1978-br-12/>> 20.07.2019.

²⁴⁶ „Џему рок-музика у оскудно време: propast Zapada, ekstratička nesvestica i pobuna”, *Student*, 18.01.1978. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2017/09/15/student-18-januar-1978-br-12/>> 20.07.2019. Судећи по овом тексту који промишља технолошку условљеност музике и музичаре као идоле још 1978. се јавља идеја о Идолима као музичким Дечацама која ће кроз годину-две почети да се развија као пројекат редакције *Видици* и уметничког фотографа Драгана Папића.

²⁴⁷ Да је феминизам само још један технолошки феномен који види се и по томе што и он прати друштвену еволуцију и технолошки развој – данас је у складу с временом после историје на сцени постфеминизам.

обнажујући је да би је обукли у пословно одело с актен-ташном у руци. Ова идеолошка травестија часописа *Видици*, заједно с њиховим пројектом *Дечаџи*, јасно је показала стварни учинак еманципације жена чији је погон индустријализација друштва. Жртва „ослобађања” је наравно сâма жена која као клатно осцилује између традиционалних вредности и индустријско-технолошког друштва које јој поставља све већи број задатака да би се еманциповала. Тако жена уз све своје природне датости мора да се стално преображава како би ишла у корак с друштвеном динамиком чије се парадигме и уставе ужурбано смењују. Штавише, радна схема захтева родни искорак као основни предуслов за напредно друштво еманципованих жена – њој више није дозвољено да буде подређена сопственој женској природи, она је корпоративно тело у индустрији, слободна од свега, осим од корпорације. Покушај да се женска природа стави у службу корпорације јесте својеврсно стварање новог, граничног случаја некаквог хибридног рода који не познаје родне границе и који ће се све више осећати у постмодерном трансхуманом добу.

То је отворило врата борби за сексуалну неутралност – унисекс (што је покушај друштвене политике да се деци не намећу родне разлике) у којој ће свако према својим потребама или жељама одабрати сексуалну оријентацију и род. У економским друштвеним теоријама се овај модел назива „дерегулација” – све претходне рестрикције (у овом случају родне и биолошке) се укидају. Жене лишене биолошких и природних датости постају нови ресурс у неолибералном капитализму. Пошто се сваки друштвени инжењеринг одвија преко речи, зато се у лингвистици ради на укидању одређења пола, речима *отац* и *мајка* (као што је писац и антрополог Б. Вонгар исказао у свом роману *Раки*, а пре њега и Хаксли у делу *Врли нови свет* где мајка постаје забрањена реч). Преко језика се утабао пут једној другачијој стварности која је у складу с постструктуралном идејом света. Циљ је урушавање заједнице – деконструкција на индивидуалце који без чврсте идентитетске основе једино могу да служе захтевима неолибералних матрица.

Ваља приметити да се феминисткиње боре за више права, али да при томе не осећају обруч технологије. „Друга темељна идеја феминизма је коренита реконструкција система вредности, склоности, па и најдубљих емоција код жена и мушкараца, како би се изгубили ‘мушкост’ и ‘женскост’ као ‘друштвене конструкције’” (Антонић 2011: 223). Међу „друштвеним конструкцијама” међутим, поборници „женских права и слобода” не примећују технологију која у ствари врши ту реконструкцију уместо њих.

Они који су се борили за еманципацију жена и њихово коначно ослобађање од „жртвеног родитељства”, куће и породичних обавеза, гурнули су их у „жртвену

индустријализацију” где ће жртва жене у ствари бити неупоредиво већа, јер и она тако подлеже капиталу. Да би се жена ослободила свог историјски подређеног положаја парадоксално се подређује владајућим политичким технологијама. Жена стављена у службу капитала стога доприноси смањивању цене радне снаге (односно повећању капитала) и доводи до непрестане борбе међу половима која доприноси ефикасности и квалитету рада. То је и порука ове акције пројекта Дечаци, коју су у сарадњи Драган Папић, његови Дечаци и редакција *Видици* симболично извели на Дан жена. Кроз овај мини пројекат разобличена је игра технологије којом стварајући осећај да ослобађа, све више стеже обруч око природних заједница и све вредности подређује корпоративним интересима.

Поред жена, требало је у јавну и медијску сферу укључити и болеснике, као још једну „слабију” друштвену групу, и опонашати политичке и друге јавне личности које, вероватно једном у току свог медијског експонирања, као важан корак, изведу и хуманитарну представу као што је на пример посета болесницима. Папић је своје Дечачке одвео у посету непознатим пацијентима једне београдске болнице и они су им поделили поморанце. То је увек био успешан политички предизборни корак (касније ће сличан радо понављати председник Борис Тадић чији је саветник Шапер раније учествовао управо у истим акцијама привлачећи медијску пажњу). Овим поступком добро је представљена сама срж процеса јавне манипулације. Стварни, а посебно измишљени догађаји, градили су пут Дечача у праве Идоле београдске сцене.

Чини се да у то време није било пројеката као што су ова два, скоро дрско слободна и усмерена на привидно одвојене друштвене групе које су затворене (психолошки и физички) унутар институција које их привидно ослобађају тиме што их подвргавају одговарајућој технологији.

Следећи проблем друштва који се нашао на хоризонт *Видика* у непосредној је вези с промишљањем технологије. Реч је сликовито израженом проблему биополитике, односа технологије и природних ресурса, вештачке и трансгене хране као вид корумпирања појединачних и друштвених моћи. „Још једна акција Дечача документована на целој страни *Видика* била је Зли посластичар (одлично га игра Бранко Гаврић). Она је у играказу наслутила да ће поколења Дечача пасти као жртва тровања индустријом хране (улогу жртве – леша изврсно тумачи сâм Папић) што ће довести до малаксалости и обољевања младих који подлежу рекламним чарима постхумане исхране” (Петровић у Бошковић 2016а: 409). Овим пројектом указало се на последице

технолошке исхране – прелазак из живог у неживо. Технолошка производња подразумева и исцрпљивање ресурса што је једна од највећих еколошких и геополитичких изазова у условима убрзаног технолошког раста. „Политика без садржаја, храна без садржаја, образовање без садржаја, институције без садржаја – то је била наша дијагноза” (Петровић у Бошковић 2016а: 409).

Конкретно приписивање субјективитета непознатим момцима с београдског асфалта захтевало је технолошку поступност посредовања. Да би се технологија идолизације доследно спровела требало је Дечацима дати препознатљив наступ и неспутани јавни простор за деловање. „А онда се једног дана Папић појавио с имитацијом постмодерне идеје: После Дечака Идоли. Досетио се одакле може да дође нови импулс овладавања друштвеним простором. Требало је дати музички субјективитет Дечацима” (Петровић у Бошковић 2016а: 410) и претворити их у Идоле.

У то време отвара се први приватни музички студио – „Друга Маца” и ствара се прилика да Идоли објаве своје песме. То иначе не би било могуће јер је Партија строго надгледала ко може да у малом броју државних студија и продукција грамофонских плоча сними своју музику. *Видици* су Идолима омогућили да обиђу ту процедуру, а уједно су им дали шарм појављивања у јединственом идејном контексту који су доносили пројекти *Видика*. *Видици* су платили и све трошкове продукције јер су веровали да ће Дечацци с асфалта схватити о чему је реч. Тако је снимљена прва плоча у Југославији у независној продукцији.

„Та плоча са песмама *Помоћ, помоћ* и *Ретко те виђам са девојкама* била је и симболично одузимање државног монопола над технологијом. [...] И пре Идола су снимане плоче Новог таласа, али све за ПГП РТБ или Југотон, или неког другог државног издавача, док су Идоли, уз помоћ пријатеља, први сами снимили своју музику. Била је то и прва слобода уметности остварена без диктатуре пролетаријата” (Петровић у Бошковић 2016а: 411).

Прелазак Дечака у Идоле симболично је приказан у броју 3 часописа *Видици* 1980. с насловом *Дечацци као Идоли*. То је означило крај прве фазе пројекта *Дечацци* и излазак у јавни музички простор југословенске сцене. „На дуплерици истог броја, објављени су Дечацци како се возе у гусеници, да би се ту пред Папићевом камером преобразили у лептире Идола. И најважније, уз тај број ишла је и сингл плоча где је Дечаццима по први пут дат глас да певају и свирају своје песме” (Петровић у Бошковић

2016a: 411).²⁴⁸ На страни А те плоче налазиле су се две поменуте песме Идола, док је на страни Б објављена поема „Поклон” песника Слободана Шкерковића, али она поред Идола није могла да привуче медијску пажњу. То је управо и била њена улога – да докаже медијску и манипулативну моћ пројекта Дечаци које је публика дочекала као праве идоле без обзира на квалитет било чега.²⁴⁹ То време је у контексту технологије музике било врло значајно. Мало пре него што ће Дечаци осванути као нове музичке звезде, бенд *Крафтверк* (Kraftwerk) у мају 1978. објављује електронски албум *Човек машина* (Die Mensch-Maschine). Миметички израз у музици је тада добио свој први електронски облик и означио преседан у музичком стваралаштву.

На почетку осамдесетих, неколико непознатих младића одједном постају слика и прилика београдске културне сцене, од почетка праћени фамом и мистификацијом њиховог појављивања и успеха.

„Одвео сам три Дечака на неко песничко вече у Студентском културном центру где је требало да нешто говорим. Усред приче сам застао, направио драмску паузу и рекао да морам да прекинем излагање да бих присутне обавестио да овај разговор ужива подршку Дечака. На то су Дечаци уморни и поклонили се присутнима и без речи сели. Ја сам наставио без објашњења, публика се загледала, а фама је почела да се шири” (Петровић у Бошковић 2016a: 408).

По узору на Врховног арбитра политичке, друштвене и културне југословенске сцене, Дечаци наступају, дају интервјуе, делују у јавном друштвеном простору. Они су одраз урбане београдске сцене јер су се појавили као празна форма спремна да се испуни садржајем по потреби.

С Папићем као концептуалним творцем наредне године снимили су плочу „Пакет аранжман” као својеврсно ушће три бенда, бунтовне панк и новоталасне музике. Ту се поред Идола појављују Шарло Акробата и Електрични оргазам, значајни представници Новог таласа. Овај пут, плочу је објавио загребачки Југотон.²⁵⁰ У својој првој самосталној плочи *Одбрана и последњи дани* Идоли су у својим песмама, следећи дух *Речника*, у музичким аранжманима и дизајну користили српске националне симболе, традицију, православни идентитет, ћирилицу – у комунистичкој Југославији

²⁴⁸ Уредник прве плоче у независној продукцији Југославије био је Александар Петровић.

²⁴⁹ Овај оглед штампања Шкерковићеве поеме наспрам Идола представљен је у одредници *Технологија живота у Речнику технологије*.

²⁵⁰ Пакет аранжман из 1981. други је најпопуларнији и најзначајнији албум у историји југословенског рока, одмах после првог студијског албума Идола – „Одбрана и последњи дани” из 1982.

субверзивне и политички неприхватљиве ознаке. Пројекат *Дечаџи/Идоли* практично је користио теоријска полазишта редакције часописа *Видиџи*. Мора се признати да су чланови Идола тада једини приметили православни набој *Речника* и дали му својеврсно музичко тумачење. Следити идеје *Видика* и *Речника* било је очито врло делотворно.²⁵¹ То је био и први случај да један часопис теоријски и оперативно осмисли читаву мрежу производње идола (музичких, урбаних, политичких...). И данас то представља пројекат, или оглед, са посебним местом у уметности, политици и антропологији технологије.

У њему се видело да је дошло до мешања и поистовећивања медијума и поруке, што је основна теза Меклуановог дела *Разумевање медија (Understanding Media, 1964)*, и технологија је почела да брише границе између *садржаја* и *учинка*. Разматрањем овако устројених односа пројекат *Дечаџи* постаје права потврда ове меклуановске тезе. „Дигитализовање аналогних сигнала преводи медије звука, видео текста и графичких слика у машински језик, мешавином јединица и нула – битови (Лајбницов изум) и сви медији и информације могу се помешати и спојити – понекад претварати једни у друге” (Јанићијевић 2016: 225). На тај начин *Дечаџи* су постали *Идоли* и није била јасно где један облик почиње и где се други довршава. Од *објекта* они постају *субјект* стварности. Тако на практичном нивоу показују да дигитална култура почиње с картезијанском поделом на ја и не-ја, на код 1 и 0 где уместо хармоничног односа имамо покушај да се супротности устроје у некакве наспрамне команде субјект-објект. *Дечаџи–Идоли* су успон форме и њихова природа је суштински постмодерна.

Постмодернизам ће управо разарањем традиционалних вредности поновити причу превазилажења традиције сећања коју пре тога потиरे свеопшта модернизација. То све постаје јасније када с постмодернизмом и дигиталном културом на културну сцену Југославије ступају Дечаџи, с истом намером као и црноталасни и новоталасни синеасти пре и уочи њиховог дебитовања: да покажу да сем нестварног ништа стварно није (ако се послужимо Магбетовим суморним закључком у истоименој Шекспировој трагедији). Зато су Дечаџи који кроз часопис *Видиџи* излазе на југословенску музичку позорницу одличан пример постмодерних утварних облика постојања. Одсуство личности и идентитета представљени су кроз један генерички израз „дечаџи” где се четири (различита) појединца представљају као један ентитет – они су симболично

²⁵¹ Да Дечаџи/Идоли следе идеје развијане у *Видиџима* и *Речнику технологије* говори и Шаперов текст „Видиџи: Речник технологије” написан по објављивању *Речника*. <<https://recniktehnologije.files.wordpress.com/2014/11/saper-o-vidicima.pdf>> 23.12.2019.

заробљени у том облику, као што је у *Хазарском речнику* истина заробљена у различитим историјама. Од појављивања они не дозвољавају уметничку процену свог рада јер је сами конструишу што је случај и са Црним таласом. Како нема ограничења, Дечаци на почетку осамдесетих шире свој уметнички утицај и на политички ангажман јер ту виде једини прави излаз у друштвену средину и њене игре моћи.

5.2.3.1. Сумрак Идола

Еманципација Дечака имала је предвидив пут, од Папића до Бреговића. ВИС Идоле преузима Бреговић увиђајући њихов комерцијални потенцијал.

„Међутим, у Бреговићевом комерцијалном кључу они, уз неке интелектуалне трзаје, убрзо постају бледа копија Бијелог дугмета. Ту постаје видно да се Бреговићево стваралачко преиспитивање културне матрице у осетљивом периоду после Титове смрти своди на симулацију, пуки комерцијални захват. Разарањем критичке свести садржане у пројекту *Идоли*, Бреговић је непосредно угушио једину могућност концептуалног преиспитивања друштвених токова и допринео разорној стихији против које се привидно борио” (Матовић 2015: 243).

Од неспутане ослободилачке новоталасне снаге која им је првобитно удахнута, Дечаци–Идоли постају естрадни идоли, а касније се прикључују и политичком животу. Дечаци, у контексту *Речника технологије* несазрели као личности, други пут нису ни могли да изаберу.

Папића више скоро да нема у њиховој прошлости јер се Идоли као некаква жива технологија одвајају и окрећу од свог творца. У једном интервјуу у *Репортеру*, они одговарају да не знају ко је Папић (в. Grbić 2018: 42) и тако се кроз медиј уз који су концептуално одрасли симболично одричу свог идејног творца. Иако Идоли то никада нису признали, силно се трудећи да се не осврну на своје почетке, они никако не би успели без почетног креативног импулса Папића и инвентивне медијске и идејне подршке *Видика* који су заједно осмислили њихово појављивање, друштвено ангазоване акције, музичке перформансе, дајући им ауру посебности на југословенској сцени.

Дечаци су се без отпора потпуно пресликали у Идоле и свесни свог значаја на сцени почели су полако да освајају све већи јавни простор – прво музички зарад јавног, а онда и политички због друштвене моћи. Данас се види да је то био прави лабораторијски оглед који се још није окончао – Дечаци/Идоли су као маркетиншки магови присутни у јавном и политичком животу (увек на функцији и блиски власти). Данас показују колико су *Видици* далеко видели када су осмислили пројекат с тако далекосежним исходима. Он је показао више димензија у којима се „идоли” једног времена крећу кроз медијум историје. Историјска димензија може се лако видети у још једном виду „брисања сећања”, односно слагању новог слоја историје: некадашњи раднички универзитет „Браћа Стаменковић” где је Дивљан као дечак ишао на часове гитаре заједно са Зденком Коларом (в. Grbić 2018: 16) преименован је у установу културе „Палилула” да би по смрти певача Владе Дивљана 2015. постао Центар за културу „Влада Дивљан”. Браћа Стаменковић, учесници народноослободилачке борбе против фашизма, који су своје животе дали у борби против немачког окупатора избрисани су зарад безличног имена општине да би у довршетку растакања смисла личности и жртве ова установа културе добила име по естрадном идолу. Лична жртва је избрисана, преко ње је премазан нови слој историје, а антифашизам је добио снажан ударац. Идоли су својом празнином одлично послужили за овакав обрачун што говори о успешности пројекта и далекосежности њиховог дејства које се протеже и преко границе живота. Поред тога, „концепт дечака је изванредна метафора која би и данас могла да нађе веома добру примену у савременој политичкој теорији” (Ђурковић у Вујадиновић 2017: 102).

Временом се показала и друга политичка димензија овог пројекта кроз још једног Дечака – Небојшу Крстића. Увек близак врху политичке власти био је саветник председника државе за медије. Маркетиншка димензија, која увек прати историјску и политичку, огледа се у трећем Дечаку – Срђану Шаперу, менаџеру који добија признања за „развој маркетиншке мисли” и допринос политичком маркетингу. Изгледа да се маркетинг и политика нужно преплићу те је Крстић познат и као маркетиншки стручњак, а Шапер се касније укључује у политичке токове.²⁵² Тако је пројекат *Дечаци/Идоли* тиме одредио границе међу којима се развија дух времена – кроз маркетинг, политику и

²⁵² Шапер и Крстић су нашли места у Управним одборима јавних предузећа и установа у Србији, као што су РТС или Београдска филхармонија. Ни Влада Дивљан није до краја остао у музичкој сфери јер је давао подршку страначким активностима ЛДП.

историју, где су сви Дечаџи–Идоли нашли своја места одлично показујући празнину технологије.

Први овакав (можемо рећи медијски или идејно-технолошки) пројекат у Југославији, послужио је као основа за успостављање супротности у *Речнику технологије*. Одредница *Дечаџи* и њене синонимне изведенице сучељене су с појмом *Личности* и значењима које овај појам магнетише око свог језгра. У овом поларитету могуће је остварити значењску везу с огледалом и/или технологијом (што је исто јер су ова два појма синонимна). Односно, да нема појма *дечаџи* (и пројекта који је једна од потки *Речника*) појам *личности* остао би на нивоу апстракције, и обрнуто. Ова два језгра значења разумеју се само у односу огледања. Такође, у њиховом односу огледа се технологија и утицај који она има на *дечаке*, односно *личност*. Пројекат Дечаџи био је лакмус папир технологије у југословенском контексту и самим тим одлично полазиште за њено разматрање које ће уследити у *Речнику технологије*.

5.3. Негаџија институџије

Зборник *Технологија* био је чврста теоријска основа за критичко промишљање технологије, док је пројекат сарадње с Дечаџима био добар практичан увод у њене механизме. Да би се овај теоријско-практични подухват заокружио, мрежу *Речника технологије* до краја су исткали и пројекти Негаџије институџије и Сатирско-герилског позоришта. У сличностима и супротностима ових пројеката часописа *Видиџи* најбоље се огледа разлика пројектовања слика и слободног осмишљавања уметности. Ови пројекти у некој мери стога подсећају на дело *Deschooling Society* Ивана Илича (Illich, 1971) у коме се он разилази с технолошким кодовима друштва, односно предлаже радикални раскид с њим. *Речник технологије* међутим, није одбијао технологију, већ се ухватио у коштац с њом.

Зборник *Негаџија институџије: Корпус Франка Базаље* објављен је као број 5 часописа *Видиџи* за 1981. годину. Изабрани списи овог италијанског психијатра изложени су хронолошким редом од 1968. до 1980. године, односно од његовог искуства у Горици до Закона 180 и представљају окосницу његовог антипсихијатријског деловања. У овом броју *Видика* „излаже се једна интерпретација односа друштва и психијатрије” (Vođević 1982: 275) спрам личности коју институџија покушава да заточи

у облик. „Аутори су направили избор из књига *Негација институције, Залутала већина и Злочини мира*. (Сви текстови се први пут појављују на нашем језику)” (Марковић 1982: 264). У садржају овог дела издвојене су следеће тематске целине: Предговор, Жива реч Франка Базалџе, Институција насиља, Идеологија различитости, Објективност власти, Злочини мира, Брод који тоне, Лудило/Делиријум и Куда иде психијатрија?. Поред тога зборник садржи и додатак: кретање Франка Базалџе, „Закон 180” и библиографију аутора. Мото овог зборника је песма *Халкионски дани сина Климениног* коју потписује Laughin’ Coyote – Насмејани којот чији стих и главни мотив поновљен три пута – *Кошуља ми се распада на телу* – јесте алузија на Базалџину борбу у домену антипсихијатрије.

Још на првом послу, у психијатријској установи у Горици, на граници Југославије и Италије, Базалџа је уочио да још тања од државне границе је она између појединаца затворених у лудници и људи изван њених зидова. Не увиђајући да је излечење менталних болесника у болницама могуће, Базалџа је ове институције за ментално здравље видео као болест друштва. Тачније, као институцију контроле и насиља које је и физичко и ментално: пацијентима се облаче лудачке кошуље, закључавају их у собама, а њихов ум умртвљује се медикаментима. Тај метод Базалџа је схватио као бекство од одговорности и у свему томе је увидео једну општу апотеозу механичке и технолошке цивилизације.

„Анализирајући ситуацију болесника затвореног у психијатарској болници (за кога инсистирамо да је једини обележени болесник с оне стране болести и дакле једини којим овде желимо да се позабавимо) можемо рећи да се он пре свега појављује као човек без права, потчињен моћи института, то јест препуштен на милост и немилост делегату (лекару) друштва које га је удаљило и искључило. Већ смо видели да је његово искључење или изопштење из друштва више повезано са недостатком његове уговарачке моћи (са његовим друштвеним и економским положајем) него са самом његовом болешћу” (*Negacija institucije* 1981: 47).

Кризу психијатрије Франко Базалџа уочио је као општу кризу система која се подједнако може применити на затворе, школе, фабрике или позоришта с друштвеним улогама које одређује, разграничава и на делове рашчлањује (технолошка) моћ. Он је закључио да „проблем није болест сама по себи (шта је она, какав је њен узрок, каква прогноза), већ само каква је врста односа која се успоставља с болесником” (*Negacija*

institucije 1981: 47). Негација институција као идеја настала је у побуни против устројавања света у технолошке процесе и облике. Обједињавање његовог дела и објављивање уочи *Речника технологије* вредна је теоријска основа игроказних настојања Дечака – Идола да пажњу јавности усмере на жене и болеснике који се свако за себе налазе унутар институција усмерених на њихово ослобађање – од окова традиције или болести. Разврставање унутар некаквих замишљених друштвених кругова одражава затвореност структуре која не допушта формирање група сем по линији моћи. У системима помагања онима коме је помоћ „потребна” Базалја је видео демонстрацију силе технологије која обезбеђује слику пасивности да би могла активно да примени своје технике помагања. „Такозвани лудаци су одвојени и окружени зидом, као што су уметничка дела окружена аплаузом, после чега се сви разилазе” (Vođević 1982: 277).

Значајан допринос овој теми представља један од изврских текстова посвећених питању технологије, „Шта је технологија?” Александра Петровића, објављен као предговор овог првог обједињујућег дела посвећеног Базалји. Текст је надахнут Аристотеловим делима *Физика* и *Метафизика* кроз која се тумачи кретање. Отуда је пример у одредници *кретање* (чији су синоними *Запад*, *технологија*, *историја*) у *Речнику технологије* (1981: 12) цитат из овог дела: „Кретање не учествује у стварном постојању, јер кретање јесте међу противречностима, а нема ничег противречног у ономе што стварно постоји”. У овом тумачењу, одговор о самом кретању не тражи се једино у физици, већ метафизици, односно тумачи се непосредност (у природи) и посредност (у уметности) кретања (в. Petrović 1981: 18–19).

У овом тексту налази се и кључ за разумевање одреднице *сфинга* у *Речнику технологије* (1981: 23) која се надовезује на питање кретања:

Сфинга е. φίξ – скамењеност (Πλάτ.). з. чувар, скамењено кретање. т. Материја мудрости: камен. Сфинга има само искуство смрти, а не живота. Схваћено кретање је њена смрт. Она је загонетка коју не треба решавати већ укинути. Едип је Сфингу убио знањем и тиме остваривши несрећну свест припремио историју. Зато је и морао да ослепи себе јер је убивши Сфингу постао жртва историје: Хомер. с. мудрост, Исток, смрт. п. „Едип је дао тачан одговор. Човек, одговорио је он... На то се Сфинга мртва стропошта у подножје планине” (R. Graves, *The Greek Myths*).

Фикс, како Хесиод помиње ово митолошко створење, у *Речнику технологије* представља непокретност и то се може најбоље схватити кроз одредницу *Троја* коју

тумачи као „последњу сфингу” (1981: 24). У тексту *Шта је технологија?* услов њеног живота је непокретност у којој се „рефлектује негативитет вечности” (Petrović 1981: 25). Она је „кретање укинула као своју загонетку” (Petrović 1981: 25) све док то није прекинуо Едип одговоривши на питање. Овај „негативитет вечности” као свој модел који је привидно држи ван историје преузела је технологија. Она га подражава тиме што производи исте облике и ствара слику вечног кретања које се не може укинути. Порука овог текста је да је потребно укинути кретање. Али, „крај кретања није не-кретање, мировање. То је само супротност кретања, његова апстрактна негација која, ео ipso, одражава кретање” (Petrović 1981: 26). Очито је да се мисли да је Базаља укинуо кретање (затворио луднице као нужност друштвеног система) и изборио се за хоризонт који није технолошки. Другим речима, Базаља је успео да се ослободи облика.

У том смислу можемо рећи да је и зборник *Негација институције* мета-текст *Речника технологије*. Зашто је Базаљин рад битан за *Речник технологије*? Базаља је личност јер је „одбио да буде технолог” (Petrović 1981: 28). Он се није супротставио технологији чиме би само њу подржао као стварност већ је разлучио. Он је „прошао цео технолошки пут и на тај начин потпуно остварио технологију учинивши је провидном” (Petrović 1981: 28).

Базаља своје знање није ограничио на психијатрију, као ни на покушај решавање једног конкретног проблема теоријским увидима. Он антипсихијатрију подиже на виши ниво разумевања друштва и институције спрам личности. Због тога је одредница *институција* у *Речнику* сажет осврт на целокупан Базаљин рад:

Институција. е. lat in-sto: ин-систирати (стајати унутра), посредовати (solicit). з. историјска егзистенција, медиј кретања. т. Вавилонска кула чији су зидови саграђени од слободе: они су огледала. Између тих зидова, пријатно ограђени и заштићени, шетају технолози. Крећући се (огледајући се) кроз бесконачно мноштво соба технолози прелазе огроман пут, али не стижу нигде. Њихов живот је кретање по спратовима куле, а њихова воља је бесконачан страх од самог по-стојања. Институција зна само за себе. Због њених интереса, парадигматички оличених у цркви, жртвован је и бог. Порекнут је да би његова институција могла да пориче слободу појављујући се као институција слободе. То је Велика инквизиција. с. историја, инквизиција, иманенција. п. „Породица, фабрика, школа, универзитет, болница су институције засноване на чистој подели улога: подели рада. То значи да је унутарња природа институције чиста подела

између онога ко има моћ и онога који је нема” (F. Basaglia, L’instituzione negata) (*Речник технологије* 1981: 10).

Технологија стално мења облике, али њена улога остаје непромењена – то је било основно полазиште овог италијанског психијатра. У (душевним) болницама процес лечења је аутоматизован и лекар нема суштински контакт с оним кога лечи. За њега, пацијент је само један облик неприлагођен друштвеној хијерархији.²⁵³

За разлику од Фукоа, Сартра и других значајних теоретичара који су дали велики допринос анти-психијатрији,²⁵⁴ Базалја је речи остварио кроз вољу својих дела. Његова борба није само примењивање теоријских идеја на конкретне чинове: намера је делотворно налажење пута на коме је исцељење могуће. А оно је могуће ако речи и дела нису само два одвојена кретања већ су једно, што је Базалја и остварио јер „успео је оно најтеже – да из речи изађе у дела, да његове речи и дела сведоче једно, а не два” (Petrović 1981: 28).

У том контексту, Базалја је психијатре видео пре као чуваре хијерархије и реда него исцелитеље. Одбио је да у његовом односу посредује институција.

„Уколико желим да не владам другим, онда моја моћ треба да се састоји искључиво од знања које настаје у односу са другим и у разумевању димензије другог... Последица свега тога може бити само разарање луднице јер уколико наставим однос са другим унутар институције, са оном истом логиком институције, њеним нивоима моћи и установљеним улогама које има, онда ће све што урадим бити увек насилно и негативно – намењено друштвеној контроли” (Intervju sa Frankom Bazaljom, *Vidici* 8/80: 3).

У предговору зборника открива се смисао Базалјиног погледа на установе психијатрије. „Реч је само о институционалном догађању које се одвија дуж институционалне вертикале: доле су болесници, а на врху су лекари, а између је оно што посредује: идеологија, религија, култура, уметност, филозофија, једном речи технологија” (Petrović 1981: 29). Овакво разумевање Базалјине антипсихијатрије надмашује рационално тумачење једне идеје, покрета и остварује се тако што се Базалјин рад не посматра заточен у оквирима ове институције већ се његова борба сагледава у контексту технологије моћи.

²⁵³ *Речник* (1981: 14,15) на основу Базалјиних увида и у контексту технологије на сличан начин тумачи и одреднице медицина и моћ.

²⁵⁴ Значајно дело у овој области је и књига *Болест као мит* (1962) Томаса Саса.

Базалџа могућност излечења није видео у болницама (институцијама технологије) већ у заједници. „У нашој друштвеној стварности разне научне гране могу само да планирају формално универзална решења (програмирана за све грађане), која се заправо претварају у одговоре на потребе владајуће групе и у контролу или обуздавање потреба групе којом се влада” (*Negacija institucije* 1981: 90). Он у психијатрији увиђа проблем непрестаног подвргавања технолошким процесима и променама. „Где и како одредити конкретне потребе на које треба одговорити, ако се оне стално стварају и детерминишу тако да најбоље одговарају одговору?” (*Negacija institucije* 1981: 91). Уподобљавање технологији и опонашање њене слике Базалџа види као основни проблем друштвене хипнозе која води искључивању појединаца који се унутар таквог технолошког система доведу у везу с некаквом болешћу. У психијатријским установа нема спонтаног излечења, сваки процес је аутоматизован и лишен духовне блискости. У том смислу, уместо суочавања с болешћу она се институционализује.

Редакција *Видици* у Базалџи види надахнуће за размишљања о технологији пре свега зато што је Базалџа симболично разбио огледала.²⁵⁵ Он је увидео да технологија мења облике, али да је њен принцип свуда исти. Због тога *Речник технологије* (1981: 18) у одредници *патња* цитира део из *Негације институције*: „У тренутку када се прекине стање принуде и када се у заједништву проживљава патња, отвара се могућност за њено испољавање...као примарне чињенице која укључује тоталитет потреба појединца”.

Највећи практични успех Базалџе био је доношење „Закона 180” у Италији 1978. о затварању лудница. Према овом закону, „утврђивање здравственог стања и третмани лечења су добровољни” (*Negacija institucije* 1981: 245), а некомуникација лекара с пацијентима сматра се занемаривањем службене дужности (*Negacija institucije* 1981: 249). Односно, свако погоршање стања пацијента у болници указује на некакав вид занемаривања његовог душевног стања. Тражећи свеобухватан однос према човеку као личности, а не само према телу, Базалџа је овим законом изменио однос према психијатријским установама. Због његове значајне борбе против пасивног прихватања технолошке хијерархије *Речник технологије*, како се наводи на полеђини овог списка, посвећен је Франку Базалџи.

²⁵⁵ Текстови посвећени Базалџи и његовом раду објављени су и у *Студенту*: Франко Базалџа, технолог практичног знања, 11.11.1981. на страни 13, као и наставак у броју 21, 16.11.1981, такође на страни 13, као и у броју 3/1980 часописа *Видици* „Лудило и институција” на странама 26 и 27 и у 8/1980 на трећој страни.

5.4. Позориште иза огледала

Поред превода и објављивања Базаљиног корпуса радова, као и приближавања његове личности нашој култури, часопис *Видици* подржао је пројекат Сатирско-герилског позоришта. Театар без унапред припреманих представа требало је да донесе свежину стварања. Предводио га је Живојин Стојковић, Насмејани Којот, оличење индијанског поглавице чије се племе пело на врхове Београда да тамо трага за оним што се у глумишту између огледала не открива. Живојин Стојковић имао је сличну идеју као Базаља: преиспитати вертикалу институције којом влада технологија. Због тога је осмислио позориште које ће личност ослободити задате улоге.

„Однос између Стојковићевог пројекта и *Технологије* у основи је исти као и у случају Дечака/Идола. Реч је о паралелним и донекле духовно сродним уметничким акцијама, које су се у неким тачкама додиривале. Стојковић је објавио неколицину изврских песама у *Видицима*, а часопис му је урадио рекламни плакат на којем се види он како седи испред свог вигвама окружен групом насмејане деце. Поред те фотографије је писало ‘Откријте нове видике’ и ‘Са очима изван сваког зла’. Суштина ситуационистичких Стојковићевих акција састојала се у следећем: он је организовао децу из тог краја града да пресећу и ‘заробљавају’ људе, које би потом пуштале на слободу за шаку бомбона или ситан новац” (Чакаревић у Петровић; Бошковић 2015: 135).

Док су Дечаци Идоли освајали јавност, дечаци герилци ван ока јавности освајали су своја поља слободе. На фотографији која је објављена у зборнику *Повратак из земље змајева: Речник технологије 33 године после* на страни 184 налазе се мали герилци на Теразијама тренутак након што су као у живој представи растргли часопис *Марксистичка мисао*. Чин разлистивања књиге коју Којотови „глумци” нису могли да поједу и сваре убрзо је довршен на Торлаку, брду у предграђу Београда, разбијањем огледала. Чин разбијања огледала био је коначни раскид с привидима. Фотографија која је забележила овај оглед налази се на страни 254 истог зборника. У овом пројекту који је часопис *Видици* подржао јасно се види да се *Речник технологије* није задржао само на писању већ је у јеку његовог настајања на низу практичних примера стасавало разумевање технологије – највећег позоришта историје и остварења утопије.

Неколико година после прогона *Речника* на руб историје, Александар Петровић се у тексту „Технологија сатирско-герилског позоришта” у *Књижевној критици* осврће

на ово позориште кроз херменеутичко тумачење историје. Имплицитно полазећи од Шекспировог закључка да је цео свет позорница текст покушава да види да ли има нечега између симулације и стварности. Разматрајући сатирско-герилско позориште Жике Којота, Петровић пише да: „кулисе се распадају још за време представе и то актере стално приморава да учине неки *quidproquo* уместо да се по стоти пут преслишавају наученог текста. Супротно томе, скупе кулисе, скупо плаћене слике света не могу се лако заменити, већ се штавише оне одлучују да замене глумце који играју” (Petrović 1985: 121). Разграничавајући позориште од сенки, истиче се да је „сатирско-герилски театар пост-илузионистичко позориште. Он не жели да нешто уради у историји, да заузме значајно место у безначајном низу. У њему се зато не изводе представе, већ се само догађа *quidproquo*” (Petrović 1985: 122). Нема улепшаних костима и укочених поза, само воља да се разуме свет иза огледала. У овом тексту мотив огледала стога има битну улогу: позориште је огледало историје, а скупе кулисе су одраз идеологија које немају никакав обзир према човеку који им је предао сав свој антрополошки потенцијал.

Занимљиво је уочити да је овај текст врло битан за опште разумевање *Речника технологије* јер је и он његов мета-текст. Поред огледала и историје, у овом тексту можемо да пронађемо многе мотиве из *Речника технологије*: облик, пролетер, воља, хлеб, Христ, слобода... „Резерват тескобе” (Petrović 1985: 125) поистовећен је с историјом која је раскрстила с култовима обнављања и свет поставила на сцену научених речи и улога које елиминишу сваки покушај стварања. У свему томе назире се технологија.

С идејом да „овај текст је још једно прерушавање сатирско-герилског позоришта” (Petrović 1985: 122), он нуди синтетично тумачење идеологије технологије кроз троструки *quidproquo*. Он се огледа у процесу преласка из теолошке у технолошку утопијску слику света и то је једно од првих повезивања технологије с теологијом у нашој култури. Закључак је стога јасан: „време је за роботе” (Petrović 1985: 123). Шекспировски свет глумишта, предосетио је овај текст, постаје велика технолошка позорница. Текст посвећен сатирско-герилском театру изванредно је тумачење позоришта, скупа конвенција и увежбаних улога, као институције уметности у којој је замењена теза: позориште више није ритуал који води катарзи.

Сатирско-герилско позориште јасно је показало отпор и повукло линију разграничења спрам позорнице историје и магбетовске буке и беса. Због тога сатирско-герилско позориште разбија огледало на врху Торлак код Београда, ослобађајући се

додељених историјских улога. После тога, овог театра више није било. Песма Насмејаног Којота *Пред пустињским људима* неколико деценија касније отворила је изложбу посвећену *Речнику технологије* и стављена је као мото првог зборника посвећеног *Речнику*.

5.5. Распад система

Ови смислом спрегнути пројекти и текстови окупљени око *Речника технологије* који је њихова теоријска разрада и сâм закључак дотакли су срж технологије. Основни увид био је да је технологија иста спрам било ког система. Она не прилагођава свој модус операнди већ тражи непрестано повиновање својој унутрашњој логици. Очито је да је рад на *Речнику технологије* представљао спрегнути скуп пројеката усмерених ка разумевању система технологије на коме почива друштвена вертикала. Ову намеру треба схватити и као покушај да се изађе изван идеолошких разматрања технологије и на практичном нивоу понуди одговор на кризу друштвене вертикале.

Као резултат синергија искустава и теоријског размишљања настао је визионарски текст „Зашто смо остали у мраку? Поводом годишњице распада једног система”. Овај текст објављен је 1981. на другој страни у броју 21, година XLV, листа *Студент*. Текст који потписује Мирослав Јеринић²⁵⁶ почиње алегоричним објашњењем судбине енергетског система у Југославији:

„Као што је познато, 8. децембра прошле године догодио се распад југословенског енергетског система. И док је Југославију захватио мрак, док је све стајало а машине покушавале да се поново покрену из мировања, започео је час анатомије. Неки хирурзи тврде да је сецирање пожељно вршити на мртвом телу, други се са тиме не слажу. Али ко ће хирурзима угодити!”²⁵⁷

Цео текст представља тумачење енергетског система само као једне еманације технологије: човек је учесник и сведок, али он не може ништа да учини, што се недвосмислено видело у тренутку распада енергетског система. Он критикује и технологију саме организације, односно југословенског система који не примећује

²⁵⁶ Чакаревић (у Бошкових; Петровић 2015: 135) открива да је ово псеудоним Свете Булатовића и Александра Петровића.

²⁵⁷ Jerinić, Miroslav, *Zašto smo ostali u mraku*, *Student*, br. 21, str. 2.

слабости у свом раду. Зато се закључује да „8. децембар показао је да нема моћи у тој врхушки, у том индуктивном огледалу. Догађаји се одвијају по сопственој логици пропадања, без икакве могућности да се на њих делује”.²⁵⁸ Увиђајући немоћ „система моћи” аутор не само да критички разматра технологију, у овом конкретном примеру енергетски систем, већ и саму државну и друштвену организацију, правећи аналогију између њих. Занимљиво да је у овом тексту који се за разлику од теоријских текстова ове мреже пројеката бави конкретним друштвено-политичким питањима практично реафирмисано мишљење по аналогији.

На овај текст посебно се осврће *Анализа идеолошке оријентације*. У њој не само да се разматра већ се и тумаче и цитирају његови делови. Њу посебно брине део у коме пише да:

„На свом врху систем је потпуно беживотан, само рефлекс стварног догађаја. Он нема моћ, већ само идеологију моћи, јер је његова целина само механички збир делова који га чине. Његова целина није стварност, већ идеологија. Гомила људи – авети што опслужују ту своју апстрактну слику само су марионете пучког позоришта. Крећу се вољом система, а не својом, али кад систем изгуби моћ функционисања, нестаје и сила која их анимира. Они не знају да делују, већ само да функционишу. Тада у паници стварају хаос. Никад неће схватити да је систем оно што их спречава да буду живи” (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 322).

Одређења оних који такав систем „чувају” и „опслужују” у *Речнику технологије* добијају и своје синониме: уместо аветима, чувари институција назваће се *страшилима, дечацима, приказама, бићима, идолима, пролетерима, хијерархијским мајмунима*, а чак и *зверима* и *ђаволом*. Иако можда нису успели да обухвате пун круг ових речи и њихових тумачења у *Речнику технологије*, аутори *Анализе* бурно реагују на овај текст и дрскост да их назива таквим именима.

Међутим, очито је да се аутор текста не повлачи пред системом моћи. Тако је поднаслов „Зашто се систем распао?” довршен закључком „Дакле, драге колеге, одговор на постављено питање гласи: систем се распао и систем ће се распасти због природе самог система”.²⁵⁹

²⁵⁸ Jerinić, Miroslav, *Zašto smo ostali u mraku*, *Student*, br. 21, str. 2.

²⁵⁹ Jerinić, Miroslav, *Zašto smo ostali u mraku*, *Student*, br. 21, str. 2.

Да се не би завршио само на установљењу проблема, овај текст нуди и решење. Други поднаслов „Шта радити?“ представља одговоре на кризу која се у тексту уочава, посматрајући систем по аналогiji са људским телом и позив на деловање. „Далеко од тога да мртво тело треба покопати. Напротив, треба му у удахнути дах живота.”²⁶⁰ Решење за ту кризу и начин да се мртво тело система оживи, према мишљењу аутора јесте воља: само воља може да, као у некаквом алхемијском процесу, промени лаж система у истину – то је порука написана у одредници *воља* у *Речнику*.

Чланак се појавио као одговор на годишњицу распада енергетског система, али се могао прочитати као сценарио за распад СФРЈ (али и било ког система), што се нашло у средишту расправе која тумачећи *Речник* повезује овај спис и с писањем у *Видицима* и *Студенту* у то време. *Анализа* је посебно гневна на овај текст јер сматра да предвиђа распад Југославије што она сматра немогућим, као и да позива на рушење система.

„Ово је, нема сумње, замишљени сценарио распада Југославије, сценарио попут многих њему сличних планова најразличитијих непријатељских организација. Разлика између њега и ових осталих је у томе што је овај сценарио објављен у Социјалистичкој Југославији, у листу београдских студената, ССО и УК ССО (*Анализа* у Бошковић; Петровић 2015: 322).

Очито је да се *Анализа* не усуђује да отвори очи и да стварност може да тумачи само владајућим идеолошким појмовима и на њима заснованом службеном оптимизму. У овом тексту понуђена је и другачија херменеутика која изван картезијанске поделе на субјект и објект превођењем једног значења на друго упућује на начин на који ће се распасти Југославија. То не значи да је текст позив да се то уради већ га треба схватити као упозорење да ће до распада доћи због природе самог система те да никаква „интервенција”, било да постоји мотив за то или не, неће много променити.

Овај текст послужиће као једно од основних полазишта *Анализе идеолошке оријентације* и њеног тумачења *Речника технологије* јер његове увиде користи као доказе за дисквалификацију ових пројеката. Он је политички незгодан јер на свој начин раскринкава планове о растакању Југославије који су у то време добро чувана тајна. *Анализа* ни у једном тренутку не помишља да би *Речник* могао бити истина, већ само тражи оптуженика на кога ће свалити оптужбе и доказати његову кривицу, не увиђајући да ни то неће довести до неког друштвеног или политичког разрешења нити сачувати

²⁶⁰ Jerinić, Miroslav, *Zašto smo ostali u mraku*, *Student*, br. 21, str. 2.

систем. Као што је и написано, систем се ипак распао. Југославија је на самом издаху те деценије доживела исту судбину коју је по аналогији са енергетским системом предвидело писање редакције *Видици* а да правобранитељи њеног система нису могли ништа да учине.

5.6. Политичка архитектура

У време када се заокружује рад на *Речнику технологије*, изглед југословенске државе већ је подвргнут многим архитектонским и урбанистичким променама. Модернистичка архитектура која почиње у првој а довршава се у другој Југославији прелазећи у неким својим елементима у постмодернистичку доводи до гомилања зграда које затварају све видике пред човеком. Помрачени обзор архитектуре која град претвара у затвор у спрегнутој мрежи ових пројеката отворио је размишљања о архитектури. Она је постала огледало политичког система где су се све слабости припадника његове структуре пројектовале и на архитектуру, која попут некакве крипто валуте расте без покрића.

Систем је безусловно подржавао пројекте изградње који су од Југославије стварали „бетонску утопију”.²⁶¹ Покрића у виду потребе људи за становањем није било јер су ти станови добрим делом остајали празни. Ова постхуманистичка архитектура, грађевине без људи које својим надуваним телима нападају град, послужила је као повод за мисао коме је потребна једноставност форме и функционалност у архитектури ако она није испуњена неким садржајем. Архитектура није била ништа друго до Вавилон хиљаду стакала која светлуцају као бескрајна огледала, у којима се огледају бескућници.

Мисли о архитектуру као једној великој симулацији система преточене су у једну кратку студију о овом питању. „Политичка архитектура и стамбено питање” наслов је текста објављеног 16. децембра 1981. на другој страни листа *Студент*. Аутор текста, Мирослав Јеринић, одражава муке грађана тог друштва и покушавајући да схвати систем у коме њихов свет функционише пише: „како у овом тренутку изградити стан, како доћи до стана, кад нам се нуди само политички систем становања. Питање становања је постало искључиво политичко питање које има разумевање само за себе, а не и за

²⁶¹ „Ка бетонској утопији: Архитектура у Југославији 1948–1980” наслов је изложбе у МОМИ (видети фусноту 56.

стварне потребе људске потребе.”²⁶² Он очито покушава да разбије затворени круг система који човеку обећавајући бољу будућност не дозвољава приступ садашњости.

Стога, аутор у политичкој архитектури не види човека, већ само систем. „У демократској експлозији технополиса стамбена изградња је нужно институционализована.”²⁶³ Овај текст појачава и потврђује размишљања о енергетском систему који функционише по принципу негативног *quid pro quo*, тиме што се размена дешава унутар истог система и нема додира са оним што је изван, било да је реч о енергији или архитектури. Све се дешава унутар система и он у својој апстрактности нема ништа личног. Одредница *становање у Речнику технологије* произашла је из ових размишљања, где је уклопљена у мозаик размишљања о технологији као систему.

Становање е. свеслов стан – стати, конак. з. заштићеност. т. Становање се показује као проблем само у историји. Што се више огледа, човек мање зна где му је стан. На крају историје становање постаје и конкретан проблем: просто нема довољно станова за све. Бескућници се множе све док не сруше Вавилонску кулу. Технолог станује у институцији а личност у вољи: она је жива. с. искуство, вера, одговорност. п. „Тако се налазимо у чудној ситуацији да истовремено имамо и превише и премало технологије, јер наши градови су прекривени ружним и узнемирујуће великим зградама за становање, а са друге стране не можемо да обезбедимо стан свима којима је потребан” (Student 5/81, *Izvrnute piramide i druga čuda*) (*Речник технологије* 1981: 22).

Апстрактни систем владавине стога није у стању да пружи било какав конкретан одговор на питања. Зато се и у овом чланку позива на делање. Предлажу се радикалне мере, да се станови одузму субјектима моћи и доделе онима који не могу да приуште стан – то би према слободној интерпретацији овог текста био прави *quid pro quo*. Овај предлог подсећа нас на једног од најнеобичнијих државника на свету. Хосе Пепа Мухика, некадашњи председник Уругваја,²⁶⁴ пре него што је постао државни вођа био је одметник и члан банде која је отимала новац од богатих и давала сиромашнима. Овај савремени Робин Худ, осетљив на друштвене и демократске неправде одлучно стаје

²⁶² Jerinić, Miroslav, *Politička arhitektura i stambeno pitanje*, *Student*, 16.12.1981, str. 2.

²⁶³ Jerinić, Miroslav, *Politička arhitektura i stambeno pitanje*, *Student*, 16.12.1981, str. 2.

²⁶⁴ Једини редитељ који се сетио да оваквом човеку ода почаст тиме што ће га пустити да на филму исприча своју причу је Емир Кустурица. Филм „Ел Пепа, један узвишени живот” снимљен је 2014, пред крај мандата уругвајског председника и премијерно приказан 2018. на 75. Мостри (Фестивалу филма у Венецији).

против капитализма који не реагује на потребе људи и пркоси систему у једном тренутку спреман и на државни удар. Овај текст, или боље речено манифест, предлаже исте мере – преузети станове од институције моћи и дати их онима којима су стварно потребни. Мора да је овакав предлог забринуо функционере који вероватно с неверицом читају шта у једном универзитетском гласилу пише уверени да су се 68. трајно решили студентских побуна.

Овај текст није дотакао само стамбену кризу, већ и општу, локалну и глобалну кризу капитализма и технологије.²⁶⁵ Он је бацио рукавицу комунизму и самоуправљању јер је само из овог текста већ довољно јасно да није реч ни о каквом комунизму већ владавини капитала и експлоатацији друштвене маргине на чијем раду се врх друштвене пирамиде све више уздиже – као Вавилонска кула. Овај предлог изненадног упада у празне станове очито је надахнут и Базалјиним „Законом 180” и покретом за укидање лудница и коначно ослобађање од институције.

Да ова прича буде занимљивија, чланак добија и свој епилог. Одзив на ово писмо стигао је 13. јануара 1982. на четвртој страни овог листа, од аутора Петра Челиковића. Неочекивани обрт који овај текст доноси је тај што се аутор представља као бескућник.²⁶⁶ Он у писму упућеном Јеринићу пише да су бескућници по читању текста преузели акције и већ ушли у неке станове, али извештава о тежини тог задатка јер систем онемогућава било какво деловање изван своје контроле. Он додаје: „како да не будем огорчен, кад се они само баве некаквим теоријама о нашим животним потребама, али јој није ни на крај памети да их решава”.²⁶⁷ Врхунац свега представља чињеница да је бескућник комуниста: „Ја у свом стану кад год имам времена читам Манифест Комунистичке Партије и поред тога што сам члан Савеза комуниста ја сам у души прави комуниста”.²⁶⁸ Он свој текст завршава једним пасусом из овог капиталног Марксовог дела и пародијом његове пароле где сада уместо Маркса као идеолога моћи пролетера, бескућник са дна друштвене лествице шаље поруку њему једнакима: „Бескућници свих

²⁶⁵ Ова „стамбена криза” свој врхунац достиже у Лондону који пробија све границе и у броју празних станова и у броју бескућника. О проблему видети више на пример: <<https://www.bigissue.com/latest/there-are-enough-empty-homes-in-england-to-meet-72-of-the-new-homes-target/>>; <<https://www.theguardian.com/society/2019/mar/11/empty-homes-england-rises-property>>, као и на адреси пројекта који се бори против „празних домова” <<https://www.actiononemptyhomes.org/>> 23.12.2019.

²⁶⁶ Čeliković, Petar, Pismo Miroslavu Jeriniću, Politička arhitektura i stambeno pitanje, *Student*, 13.01.1982, str. 4.

²⁶⁷ Čeliković, Petar, Pismo Miroslavu Jeriniću, Politička arhitektura i stambeno pitanje, *Student*, 13.01.1982, str. 4.

²⁶⁸ Čeliković, Petar, Pismo Miroslavu Jeriniću, Politička arhitektura i stambeno pitanje, *Student*, 13.01.1982, str. 4.

република, уједините се”. Порука је више него јасна – политичка архитектура Југославије и њених република направила је од људи бескућнике што се очито и показало рушењем Југославије. Овај пример повишене осетљивости бескућника који су изопштени из система довољни су да укажу на Левијатана политичке технологије који као чувар комунистичке идеологије прождире сваку могућност да се у идеолошким фантазмима остваре конкретне потребе.

Овај текст можда не би привукао толико пажње да није на истој страни још једно тумачење система на истом фону с написом „Зашто смо остали у мраку”. Овај текст Леху Валенси „Основне претпоставке анализе система” даље разрађује исту тему али је истовремено и довршава већ уводним цитатом А. Петровића „Сви су системи исти”. Потписници су Мирослав Јеринић и професор Електротехничког факултета Слободан Деспотовић.²⁶⁹ Текст је теоријски заснован на програмском увиду поменутог професора и на научном нивоу потврђује све тврдње изнете о систему у ова два текста у *Студенту*: у чланку посвећеном распаду енергетског система и политичкој архитектури и становању. Од дефинисања система, преко установљавања његових елемената до испитивања његове стабилности, потврђују се тврдње да су „сви системи исти” што је и мото овог текста који је добрим делом узнемирио тадашње аналитичаре. Нису само *Анализа идеолошке оријентације* и Партија били уздрмани овим написима у *Студенту*. Они се посебно осврћу на ове текстове које виде као провокацију. И сâм професор Слободан Деспотовић реаговао је поводом овог текста и 17. јануара 1982. упутио је допис „да је омашком стављен као један од аутора тога чланка”. Деспотовић додаје да „истина је да се прави аутор тога чланка служио као литературом мојом књигом ‘Основи анализе енергетског система’”²⁷⁰. Он покушава да се оправда пред Партијом јер очито зна какве последице могу да изазову таква писања.

Овај текст следи мисао *Речника технологије* и доследно се надовезује на његово тумачење технологије живота која се може прочитати у свим системима јер је она увек себи једнака и упркос сталним преображавањима у суштини је иста. *Речник* овај став појачава одредницом *Црква* уз коју као илуминација стоји графика највећег политичког симбола Југославије, Савезне скупштине. Када се то посматра у контексту текста „Зашто смо остали у мраку” може да се схвати да *Речник технологије* види Југославију као

²⁶⁹ Despotović, Slobodan; Jerinić, Miroslav, Lehu Valensi „Основне претпоставке анализе система”, *Student*, 13.01.1982, str. 4.

²⁷⁰ Despotović, Slobodan, Glavnom i odgovornom uredniku lista *Student*, 17.02.1982, str. 5.

творевину у којој је владавина народа прешла у своју супротност догматске партијске контроле. Заједно са текстом чији је мото „Сви су системи исти” и закључком ових текстова, дато је разумевање Југославије као једног система, односно примењена је методологија разградње електроенергетског система на систем утопијске геополитичке творевине и хеуристички је представљен модел њеног краха. Свест о ентропији која се повећава примењена је на разумевање механизма растакања југословенске државе. Да су ови текстови убедљиви у свом тумачењу јасно је из тога што их *Анализа* сматра опасним јер у њима види призивање пропасти Југославије. Још су опаснији по својој методологији јер у друштвену мисао враћају појам аналогije који је из ње давно протеран амалгамом рационализма и емпиризма који неколико векова влада у европској мисли.

Речник технологије и пројекти који му претходе дотакли су и у везу довели кризу политике, идеологије, теологије, архитектуре, енергије, језика, филозофије, уметности, науке и технологије. Уочено је да друштвени и технолошки систем раде по својој логици и да Партија није прави субјект система. У овој перспективи, све се огледа у свему и због тога се као позив на излазак из ових криза јавља предлог разбијања огледала.

„Антиципативна димензија одредница *Речника технологије* се показала као историјски тачна, јер је друштво и политичка заједница – за коју је само мањина слутила да нема перспективу – одиста крахирало у трагичном грађанском, верском и територијалном рату, после само двадесетак година. Сепаратна политика у посттитоистичком раздобљу, која је исходила у међусобним сукобима република, ескалирала је у рат у чијем исходу је било раздвојено и подељено дословно све што је раније можда било заједничко. Такву судбину доживео је и некадашњи југословенски културни простор, и он је подељен” (Кнежевић у Бошковић; Петровић 2015: 80).

То је био аутентични позив на разбијање привида изван дослуха власти и опозиције, стасао на добром разумевању политичке технологије. Размишљања чији се токови уливају у *Речник технологије* као врхунац ових пројеката указују на промишљање целине света и покушај да се проблеми схвате у својој општости. Већ и овај кратак осврт на пројекте око *Речника технологије* речито говори о спремности да се интелектуално приступи разумевању антропологије технологије и технолошким облицима чији утицај управо у том тренутку узима маха. Реч је о другачијем разумевању технологије, не као пута без алтернативе већ као поступка увођења посредника у све

људске процесе. Тумачити *Речник* у контексту времена у коме је настао неопходан је корак у сагледавању хеуристике овог списка јер је то његов први тест у времену, као и тест времена што се показало у досадашњем разматрању догађаја који су се збили око овог „беспримерног” случаја наше интелектуалне историје. Али сагледати *Речник* само у контексту осамдесетих или у оквиру универзитетских гласила или београдске/југословенске културе није довољно јер се његова антиципаторска страна може још боље сагледати у потоњим временима и другим културним срединама.

6. ХЕРМЕНЕУТИКА ПОСЛЕ АНАЛИЗЕ

6.1. Огледало Тарковског

Живот *Речника* се и поред свега с појавом *Анализе* није завршио. Као у Гетеовој слици Сунца које је зашло да би осветлило други свет, ново читање *Речника технологије* појављује се само неколико месеци после „часа анатомије” *Анализе идеолошке оријентације*. Оно има сасвим друго усмерење које није оптерећено политичким тумачењем и проскрипцијом *Речника*. То показује да *Анализа* и поред свега није успела да наметне своје нормативно читање и да се другачија читања јављају већ непосредно по њеном објављивању. Док *Анализа* свој дискурс своди на питања југословенског идеолошког система, у часопису *Синеаст* Ана Јовановић отвара други хоризонт на коме се може сагледати *Речник*. Она у тексту „Вирус идеализма Тарковског” посвећеном руском редитељу Андреју Тарковском (Андрей Тарковский, 1932–1986) тумачи филмско стваралаштво једног од најзнаменитијих редитеља у историји светске кинематографије. То тумачење неочекивано је надахнуто *Речником технологије*. Оно се битно разликаје с наметнутим ставовима *Анализе*, јер напушта њено поље тумачења и повезује *Речник* са стваралаштвом Андреја Тарковског. Јовановић самосвојно прониче у *Речник* ван сужених идејних токова одбране постојећег политичког поретка. А тиме и напушта монопол који је *Анализа* до тада имала на тумачење *Речника технологије*.

Ана Јовановић измешта *Речник* из политичког контекста и пружа знатно примереније тумачење. Оно указује на *Речник технологије* као својеврсни манифест духа времена. *Речник* се својим гпким и неспутаним концептима неочекивано појављује као илустрација или боље речено промишљање стваралачког дела Тарковског који је на свој начин заокупљен симболичком огледала. У томе се верно огледају и домети *Анализе*. Јасно се види да је она упињући се да осуди *Речник* промашила његову бит.

Ако се и после неколико деценија јавило мишљење да је *Речник* занимљив само због *Анализе* и идеолошког контекста времена у коме је настао и био забрањен, или да се *Речник* може читати само уз *Анализу*, текст Ане Јовановић такав став чини неуверљивим јер открива могућност другог читања које није сведено на идеолошку синтаксу. Ауторка управо покушава да ослободи Тарковског од идеолошких читања, које види као својеврсне испразне „анализе”, и у томе јој *Речник* који је био подвргнут

сличној аналитици долази као прави савезник. У њему налази свеже, неспутане идеје кроз које ће моћи да сагледа стваралаштво Тарковског. Етикете пришиване филмском стваралаштву овог руског редитеља она схвата као „редукционистичке” и „догматске” наводећи неке од оптужби упућиваних Тарковском: побијање материјализма и прогреса као апсолутних начела, немарксистички поглед на свет, критика система и заокупљеност метафизиком (в. Јовановић 1982: 84–85). Како су готово иста била и званична оспоравања *Речника*, Јовановић трага за склопом појмова који би Тарковског могли да ослободе од његових наметљивих тумача. Зато аутобиографски филм Тарковског „Огледало” она гледа кроз одреднице *Речника технологије: смрт, страх, институција, патња, вера, воља, апсолут, сан, светлост, живот*. Ови појмови заокупљају и руског редитеља што се види кроз неколико различитих ликова у филму. Иста запитаност присутна је и у свим другим његовим делима. На пример, атмосферу филма и симболику *Зоне* у „Сталкеру” Тарковски представља кроз унутрашње сукобе филмских ликова представљајући не појединце, већ личности. „Тако се Тарковски још једном вратио ‘својим’ сталним темама, темама које су, заправо, незаобилазне окоснице сваког филозофског размишљања или уметничке креације” (Јовановић 1982: 84). Те теме су: несвесно, сећање, трагање за смислом, узнемиреност, воља, криза, открочење... мрежа искустава сабијених у времену која се кроз стваралаштво ослобађа.

Трагање за смислом у филмовима Тарковског Ана Јовановић покушава боље да разуме крећући се кроз мрежу значења у *Речнику технологије* што је очито био плодан начин да се овај редитељ ослободи етикета владајућих идеологија које су га смештале у тесне претинце где је требало као и *Речник* да буде заточен и избрисан с историјске позорнице театра напретка. Зато је у покушају продубљенијег разумевања његових филмова ауторки кључан *Речник технологије* и његове одреднице које наводи. „Зона и Соба су много више од обичне метафоре или симбола, као, уосталом, и Сталкерова жена и девојчица; оне су доказ да се владавина технологије и бесмислено кретање (прогрес или регрес, свеједно) морају укинути као такви [...] Трансценденција је излаз. ‘Синоними: ту, воља, додир (ид. стр. 24)’” (Јовановић 1982: 85).

У раду се открива исти дух повезаности *Речника* и уметничког стваралаштва овог руског редитеља који је у интервјуу за француску штампу сажео суштину свог рада речима „Стварање је испољавање воље” (в. Јовановић 1982: 85). Слично читамо у *Речнику* (1981: 22): „Само воља може да ствара све-т као јединство које садржи живот и личност”. Вољом се стваралаштво уздиже изнад пуке уметности и технологије

смештених у огледалу као „анализа стварања” (*Речник технологије* 1981: 22). Овакво антрополошко и духовно разумевање огледала стварности чини се да публика у време када је Тарковски снимао филмове, посебно „Огледало”, није довољно разумела јер у друштву симулакрума није била спремна за причу иза огледала, већ само за жанр – шта се налази у жанру и да ли је аутор испунио његове захтеве.

За Тарковског стваралаштво је чин откривања и духовног прочишћења, апокалипсе, а технологија човеку не допушта никакву слободу воље. И руски редитељ и *Речник технологије* у стварању налазе једини вид отпора технологији живота која не огледање са собом, већ огледало ставља у средиште стварности. Оно увлачи личност у преварне лавиринте безнађа омеђане отуђеним испразним речима које причају, али ништа не говоре на стално променљивим путевима до Зоне заглибљени у стерилно друштвено окружење паралисано недостатком вере да Зона постоји. Андреј Тарковски, „филозоф кинематографије” (Виков у Tarkovski 1998: 136), служи се формом филма да представи дубинске слојеве потраге за изгубљеним Духом. Речничка форма *Речника* слично томе носи терет једне опште антрополошке промисли неподељености смисла на жанрове и потраге за личношћу која ће у пустињи сваковрсних „наспрамности” наћи пролаз у свет. „*Речник* има симфонијски карактер јер повезује оно што је на први поглед неповезано, повезује епохе, дисциплине, а чинећи то на неки начин себе жртвујући остаје непрепознатљив. Он се нуди као добровољна жртва такве потраге за ентитетима мимо једноставних израза” (Petrovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 48–49).²⁷¹ На тај начин Тарковски превазилази границе филма, а *Речник* границе писаног текста или једног речника јер не прихватају жанровске и технолошке оквире стваралаштва већ различитим мотивима продубљују њихове опсеге.

Зона доноси сличан мотив. Она код Тарковског представља пут приближавања сâмом себи брисањем празноверног историјског наратива прогреса и регреса, укидањем сваке линеарности што се огледа у томе да се увек другим путем прилази Кући и да Зона сваки пут другачије искушава. „При таквом подухвату не постоји линеарно кретање, потпуност или кумулативност искуственог, никаква могућа прогресија. Присутни су механизми сна, сећања и несвесног, законитости којима не можемо управљати; паралелни и променљиви токови субјективног (психилошког времена), које се гради и

²⁷¹ У оригиналу: “*Dictionary* has a symphonic character because it connects what is at first glance unconnected, relates the epochs, connects disciplines, and doing that it in a way sacrifices itself for it remains unrecognizable. It offers itself as a voluntary victim of such a quest for the entities beyond simple expressions”.

разграђује у зависности од духовних (душевних) стања” (Jovanović 1982: 81). Стога пут до Зоне ослобађа прагматичности, уверења, коначности: она је окончање извесности. За Зону, Кућу и Собу, потребна је вера. Од уласка у Зону до уласка у Собу налази се пут прочишћења. Зато је *Сталкер* филм вере. Тарковски испитује колико је човек спреман да поверује и одбаци своје опсене, убеђења, конструкције и подређеност. „Сталкеру је важно да пронађе људе који у нешто верују, у свету где се више ни у шта не верује” (Razgovor sa Andrejom Tarkovskim, *Sineast* 1982: 86).

У делу Тарковског и према *Речнику технологије* огледање је пут к личности, а огледало је заробљени одраз који треба ослободити, или речима *Речника* разбиити. Схватање огледала је већ сâмо по себи ослобођење. Тек огледањем човек постаје свестан огледала када може да се ослободи одраза – то је била полазна мисао *Речника технологије*. Без огледала човек не би био свестан да је окружен одразима. Зато је огледало и симбол буђења и симбол заборављања и стога је оно један од основних мотива у овим делима. Огледање је пут ослобађања који се довршава разбијањем привида. Тарковски се ослобађа огледала тако што се креће иза њега, огледало користи за дијалог са самим собом да би се дух личности пронашао у јединству супротности. То је сâм Тарковски нагласио у једном интервјуу:

„Одједном сам открио да сам се свих ових година бавио једним те истим и да ме, у суштини, увек интересује један те исти проблем. Иако сам правио различите филмове, сви они су поникли из једног разлога – они постоје да би причали о унутрашњој двојности човека, о његовој противречности духа и материје, духовних идеала и неопходности да постоји у материјалном свету” (Demant у Tarkovski 1998: 285).

Тарковски је у другој половини двадесетог века први стваралачки отворио питање огледала²⁷², а очито је да је *Речник* такође надахнут сличном атмосфером.²⁷³

²⁷² Огледало (као и одражавање) је најранији мотив којим се Тарковски на филму бави још од свог првог играног филма „Иваново детињство”.

²⁷³ И Бодријар истражује појам огледала али не успева да се у томе огледа са собом јер не укључује појам личности. У нашој савременој књижевности, Басара је сличну тему уобличио у роману *Напукло огледало* (1986) али с обзиром на његову упућеност у рад редакције *Видици* и *Речник технологије*, као и годину када је роман објављен, није тешко увидети где проналази прибежиште. Огледало у нашој култури има снажну симболику о чему речито сведочи то што овај мотив налазимо у делима два важна српска мислиоца: Светог Саве и Петра Петровића II Његоша који га промишљају на исти начин као касније *Речник технологије*. Видети стихове из *Горског вијенца*: „Нико срећан, а нико довољан, нико миран, а нико спокојан; све се човјек брука са човјеком: гледа мајмун себе у зрцало! (Његош 2005: 159) или речи Светога Саве (1986: 46) из *Хиландарског Типика*: „Будите творци речи а не само читаоци, помишљајући у себи да који слуша речи и не чини шта је заповеђено њима, такав је сличан човеку који гледа лице своје у зрцалу:

Речник огледало поставља као битну тему постмодерног доба. Противречности о којима говори Тарковски проналазимо у *Речнику* (1981: 6) где дух: „савладава вољу док је потпуно не сведе на облик: то је крај, али нови почетак личности као пробуђене воље”. То помирење супротности огледа се у синониму за одредницу дух, а то је *кретање*: „материја, чиста противречност, предругојачивање, умирање (*Речник технологије* 1981: 11), али њега „може да у себи заустави једино воља: личност по-стоји савладавши и ум и рад” (*Речник технологије* 1981: 12). У *Речнику* противречности овог огледала једино могу да се разреше изван историје. Све док су у историји, оне се неће разрешити. Зато је и Тарковски у стваралаштву ишао изван историје, у Зону где њена правила више не важе, да би тамо кроз суочавање тројнице својих филмских ликова укинуо противречност постојања и показао веру у личност која све разрешава.

Тарковски као и *Речник* у средиште поставља личност. Пут изван историјских привида види само у дијалогу личности са собом. „‘Сталкер заправо није путовање, већ нека врста дијалога у коме се личности разоткривају’, каже Тарковски” (Јовановић 1982: 81). Исто важи за симбол огледала, елементе земље, ватре и воде у његовим филмовима. Они на несвесном плану гурају човека у време и простор где се он суочава са собом, подстакнут неком оствареном или неоствареном историјом. У *Речнику* је главни појам личност јер се она огледа с историјама, стварним и могућим и зато је прати мотив огледала које се мора разбити као коначан чин изласка у трансценденцију и сагледавања себе изван привида.

Тарковски на почетку филма „Огледало” говори о природи где се већ види да је био свестан проблема технологије коју осећа као бездушни механички склоп. У филму поставља проблем технологизације живота и његовог свођења на историју или историје. Владавину технологије супротставља природи која је окружена технологијом и екскомуницирана да би постала неприступачна (као што је представљено у „Сталкеру”), али која упркос томе остаје слободна (што се огледа кроз снажан ветар и у „Сталкеру” и „Огледалу”). Мотиви природе у филмовима Тарковског јављају се без икакве најаве или непосредне повезаности с радњом филма. Она је увек присутна јер где год да се човек нашао она је израз његовог унутрашњег света. У *органском филмском склопу* Андреја Тарковског човек изнутра прелази неки пут да би коначно стигао до огледала и

јер позна се и отиде и одмах заборави какав је био...”. Проблем огледала увидео је још Платон (видети на пример Држава, 596d и даље).

погледао себе, као што се главна јунакиња у „Огледалу” огледа да би се измирила са сâмом собом.

Већ у томе види се сва оправданост повезивања стваралаштва Тарковског с *Речником технологије* и показује дубља подударност њихових духовних тежњи. Према речима његове сестре Марине, Андреј Тарковски је деловао као пророк. Упозоравао је на разлику огледала и огледања, везу ватре и воде и сучељавање природе и технологије, личности и историје. *Речник технологије* коме већ писци *Анализа* на свој начин приписују пророчки карактер 1982. наилази на идеолошку осуду због свог профетског тона, а Тарковски исте године доживљава „изнуђену емиграцију” (Tarkovski у Tarkovski 1998: 9). Филмови су забрањивани; приказивање филма „Андреј Рубљов” забрањено је шест година, „Соларис” је добио 32 примедбе и у прво време није приказиван (в. Bondarčuk у Tarkovski 1998: 121–122). О Тарковском се ретко говорило, али он „није имао ни најмањег дрхтаја пред било којим ауторитетом” (Banionis у Tarkovski 1998: 108) и није се повиновао захтевима филмског стваралаштва тако да није наишао на прихватање и разумевање ни у домовини.

„Посебно је увредљив био став неких наших великих филмских мајстора. Знајући за званичну хајку на Тарковског, они га се, истина, нису јавно одрекли, али су у кулоарима често давали одушка својој раздражености. Мислим да она није била изазвана њиховом зависношћу, непријатељством, већ демонстративном независношћу Тарковског, која је вређала њихове сопствене комплексе: они су били слабији, прилагођавали су се, радили су оно ‘што је потребно народу’ не верујући, при томе, у то” (Banionis у Tarkovski 1998: 108).

Неусловљеност мисли спољашњим околностима²⁷⁴, згуснути мотиви, различити детаљи који дају снагу изразу, референтан наратив, зачуђеност и продуктољеност, проницање у дубину личности, завет, вера у истину и воља да се наизглед неповезани делови слију у амалгам који позива на преображај, оцртавали су сваки филм Тарковског, изазивајући прво негодовање, а онда надахнуће и веру да је тај свет могућ. „Не привлачи ли управо хармонија међусобно искључујућег у његовим филмовима?” (Banionis у Tarkovski 1998: 107). Сва ова обележја дела Андреја Тарковског и посматрање света у целини налазе се и у *Речнику* јер и један и други имају нелинеарни приступ историји

²⁷⁴ „Само једном се сагласи са упутствима у које не верујеш и огрешћеш у конформизму” – био је његов кредо” (Banionis у Tarkovski 1998: 109).

који се није стапао са владајућом сликом света. Они су заправо позивали у свет који више не може да се сведе на историју.

Да би одбацио лаж и одраз као елементе филма који су само сенке стварности, потпуно посвећен филму, Тарковски би се побринуо да направи праву атмосферу: „Свака паучина је била права. Они су је стрпљиво гајили (!), а нису је правили од тила или некакве хемије. Удешавали су праве мрље на зидовима, пуштали да се усмрди вода у барицама. Тарковски је сматрао да то ствара атмосферу, а атмосфера је већ пола посла” (Frejdlіh у Tarkovski 1998: 143). У његовим филмовима отуда нема привида јер је то једини начин да саопшти истину. Стваралаштво Тарковског је потпуно уживљавање у тајну света, без освртања на жанровска уређења, прохтеве и оквире јер за њега је стварање воља и доживљај, а не слика и подражавање. То је остваривао потпуним сједињавањем форме и уметничке замисли и брисањем сужених граница рационалистичког погледа на свет.²⁷⁵ За Тарковског филм није технологија већ начин живота и пут моралног буђења.²⁷⁶ Пут *Речника технологије* је врло сличан. Своју поруку учврстио је руком која исписује одреднице, утискује их калиграфијом и флоралном декорацијом. На тај начин стваралаштво напушта владајућу културу у којој се ствара у оквирима задатог жанра, идеологије, технологије и будуће рецепције дела. „Осцилирајући између средњовековне и постмодерне културе, *Речник технологије* излази из главног тока, упућујући на критичко поимање технологије и свега што она носи као историјски намет” (Petrović у Petrović; Stevanović 2019a: 47).²⁷⁷

Уметност је изгубила вољу да буде сенка збуњене свести, умешна само да прати и подражава технологију и креће се у њеним оквирима. У том смислу, Јовановић у овом тексту указује на стваралачки обрт и у филмовима Тарковског и у речима *Речника*. *Речник* је творио нови филозофски језик, а Тарковски стварао нови језик филма јер је осећао како се речи разводњавају у својим значењима. „Речи не могу да изразе све што човек осећа. Речи су слабе”, пише у сценарију за филм „Огледало”. Ослобођена линеарности, без препричавања искуства, продуховљеног језика асоцијативности,

²⁷⁵ Сличности у стваралачком поступку можемо да уочимо код занемарене украјинске редитељке Кире Муратове (Кіра Георгіївна Муратова, 1934–2018) чији су филмови посвећени личносном обрачуна с привидима.

²⁷⁶ Стога његов највећи успех нису признања филмских критичара и освојене награде, већ се његов допринос огледа у побуђеној вољи за слободу личности и преображај који су његови филмови покренули код гледалаца.

²⁷⁷ У оригиналу: “Oscillating between medieval and postmodern culture, *Dictionary of Technology* becomes a point beyond the mainstream, suggesting a critical reflection on the significance of technology and everything it carries as a historical alluvium.”

кружног наратива, створена су „отворена дела” чије поруке допиру и до савременог доба јер првенствено искушавају духовну зрелост личности. За Тарковског филм није медиј којим се преноси некакав идеолошки садржај или казује наратив. Филм није препричавање нити иновативно понављање задатих друштвених форми, већ побуђивање (о)сећања кроз снове, тражење истине и победа над великим илузијама, какав је и сâм медиј кроз који он саопштава свој пут и као завет га приноси својим гледаоцима. „Ми смо загушени преобиљем података, али у исто време наша осећања остају недодирнута врхунски важним порукама које би могле променити наше животе” (Тарковски 1999: 226). Тарковски се обраћао човеку који се духовно развија, а *Речник* је тражио духовно сазрелу личност да разуме поруку иза огледала.

Код Тарковског и у *Речнику* постоји слична стваралачка потреба да се речи употпуне одговарајућом сликом. *Речник технологије* графиком допуњује значење одредница, а код Тарковског слика прати мисао филма. „У Ивановом детињству то је ‘Апокалипса’ Дирера” (Romadin у Tarkovski 1998: 135). Дирерова „Апокалипса” у *Речнику технологије* прва је слика, стоји уз речи на слово „А” и прати, односно допуњује мисао одреднице *Апокалипса*. У томе се види још један пример духовне блискости ових стваралаца који у уметничком изразу увиђају нераскидиву везу слике и речи и надахнуће налазе у Диреровом делу и библијској теми Откривења Јовановог. Још једанпут се у филму Тарковског и *Речнику* открива неочекивана комплементарност у одабиру уметника чији мотиви, скривени у мрежи различитих слика, кодирају поруке ових дела. У филму „Сталкер”, кадар у Зони у базену под водом дуго приказује детаљ с „Гентског олтара” Јана Ван Ајка, светог Јована Крститеља, док његов мотив огледала налази и у *Речнику* у графици код одредница *Еволуција* и *Живот*. Реч је о чувеном огледалу са слике Трговац Арнолфини са невестом (XV век). У овим примерима постаје јасна духовна блискост ових дела и слична осећајност стваралаца који су на истом путу јер на једном извору црпе надахнуће.

Слика 1 и 2: Мотиви огледала у *Речнику технологије*

Дирер и Јан Ван Ајк значајни су ренесансни – барокни уметници код којих се посебно огледа духовност остварена у делима. Та одуховљеност уметности која није представа вероватно је и био разлог што су и Тарковски и *Речник технологије* окренути њиховим (религијским) мотивима; „јер за уметност се готово може рећи да је религиозна по томе што је надахнута посвећеношћу вишим циљевима” (Тарковски 1999: 165). Тако се сећање и стварање сливају једно у друго ослобађајући дух хармоније који повезује привидно раздвојена била времена. За Тарковског „постоји друга врста говора, други облик општења: средствима осећања и слика. То је додир који прекида издвојеност људи једних од других, који обара препреке. Воља, осећаји, осећања – они уклањају препреке између људи који иначе стоје са супротних страна огледала, на супротним странама двери...” (Тарковски 1999: 11).

Тренутак када технологија узима маха, а потрошачко друштво добија све јачу побуду да јој се покори, захтева један човечнији поглед на свет, продуховљену промисао и огледање са идеологијама и историјама које су се све више уплеле у живот личности. Тарковски се занимао за „глобално будуће кретање времена и за осећај себе у том кретању” (Виков у Тарковски 1998: 141).²⁷⁸ Речи сложене у на први поглед несхватљив и неухватљив низ у *Речнику технологије* одражавале су замишљеност Тарковског над путем личности на коме треба да нађе саму себе. Филмови Тарковског су кључ за време које тек долази, а *Речник* мисаона повезаност коју тек треба открити. Тарковски не

²⁷⁸ О његовој осетљивости на време које долази сведочи и јапански редитељ Акира Куросава који је на пројекцији филма „Соларис” осетио забринутост над путевима човечанства (в. Kurosava у Tarkovski 1998: 76).

комуницира с публиком на уобичајен начин линеарне радње, већ кроз асоцијације, као и *Речник технологије*. Овај руски редитељ гледаоцима не доноси никакву непосредну поруку, али их побуђује. На исти начин, *Речник* омета уобичајену читалачку навику сталним скретањима, аналогијама и неочекиваним обртима, отварајући врата нове *Зоне* разумевања.

Све ове сличности идеје *Речника технологије* и његове уметничке израде и филмског стваралаштва Андреја Тарковског упућују на дубље слојеве разумевања не само уметности већ уопште стваралаштва. Веза која се открива с Тарковским показује хеуристички и херменеутички потенцијал *Речника* на основу чега могу да се схвате стварно или привидно удаљене појаве какве су Југославија и њен распад и филмови Тарковског и његово опште схватање историје као утопије.

6.2. Зашто је разбијено огледало?

После овог текста требало је да прође скоро читава деценија да би се *Речник* поново нашао у јавном простору. То се није догодило некаквом идеолошком рехабилитацијом, већ снагом и савременошћу његових концепата. Идеолошког помиловања *Речника* уз све промене владајућих идеологија неће ни бити све док је технологија на власти као владајући однос према свету. После тачно целе деценије ћутање о *Речнику* се изненада прекида 1991. у тексту посвећеном управо распаду утопије Југославије објављеном у часопису *Трећи програм*. Тада се неочекивано открива да *Речник* ипак није неопозиво протеран из сећања јер се у њему траже праве речи и одговор на збивања која те године почињу да потресају Југославију. Као да се само чекао тренутак када ће утопија почети да тоне да би *Речник* послужио као тумач и да би се у тексту Карела Турзе „Зашто је разбијено огледало?“ у овом часопису користиле његове метафоре које су идеолошком анализом оспорене и избрисане. Као што Ана Јованић користи *Речник* као кључ тумачења Тарковског, тако се у овом тексту *Речник* посматра као појмовни склоп у коме се разоткрива коначна судбина Југославије. Текст је написан поводом расправе о зборнику радова *Распад Југославије – продужетак или крај агоније* (1991).²⁷⁹ Није тешко схватити да време својим током потврђује предвиђање *Речника* о

²⁷⁹ *Raspad Jugoslavije – produžetak ili kraj agonije*, Трећи програм, Београд: Радио Београд, бр. 90, 91, 1991.

крају једне историје. Стога се он призива у помоћ као ослонац у магли догађаја због чијег предвиђања је и презрен. Распад система о коме је говорио управо се догађа, а ланчана реакција распада постаје апокалипса чије исходе нико не може да заузда. На тај начин све се нашло на истој тачки где је и било, али с помаком свих пропуштених прилика. У том помаку лежи суштина ствари, а то као да се довољно јасно назире у оптици *Речника* који очито има сплет симбола, појмова и метафора који омогућавају да се пресретне логика догађаја.

Речник је узет као полазиште разумевања система који га је идеолошки напао, али није успео да се одржи. Више се *Речник* не тумачи системом и одступањем од њега, већ се систем тумачи *Речником*. Очито је да десет година после његовог објављивања лагано, али неумитно почиње обрт у коме ће ствари доћи на своје место. У потрази за изгубљеним временом не враћају се у оптицај само његови појмови већ и сâма његова појава. „Овај хермесовски подухват, што је *Речник технологије* био [јер баш као и најумиљатији од свих богова ‘није лагао, али није говорио ни целу истину’ (R. Graves, *The Greek Myths*, 17 f)] прва је права антиципација постмодерног духа у нас, почетак је приче о крају једне историје и конкретније – што су кербери били и нађушили – предсказање краха система социјалистичког самоуправљања” (Turza 1991: 11).

Подземни свет, како сазнајемо из грчке митологије, чувају кербери и аутор тачно увиђа да се у тренутку остракизма *Речника* систем који је себе називао самоуправљањем већ налази у подземљу историје. И за старе Грке улазак у пакао подразумевао је прелаз преко река заборава и губитак сећања. Иако је у складу с тим *Речник* забрањен и потпуно избрисан из јавности деценију пре овог текста, Турза примећује да је латентно био ипак присутан и да метафора огледала није нестала. „Разбијено огледало, у једном делу наше јавности, од тада се јавља као метафора слома најразличитијих сегмената друштвеног света или целих друштвених система” (Turza 1991: 11). У једном од прилога у овом зборнику Слободан Инић пише управо о разбијеном огледалу мислећи на распад Југославије (текст „Разбијено огледало – Југославија у Босни и Херцеговини”).²⁸⁰ Разбијање огледала очито је постала довољно јасна политичка метафора да буде употребљена у наслову. *Речник* није био заборављен, али је о њему било боље ћутати. Сви радови упућују да Југославија није могла да преживи крах комунизма, јер се сувише поистоветила с њим да би се нашла у потпуној наспрамности спрам народног живота.

²⁸⁰ Разбијено огледало – Југославија у Босни и Херцеговини, *Raspad Jugoslavije – produžetak ili kraj agonije*, Трећи програм, Београд: Радио Београд, бр. 90, 91, 1991.

Просвећена идеологија комунистичког модернизовања настаје ширењем свеопштег заборав и слављењем свођења живота на апстракције што *Речник* на својствен начин критикује у одредницама као што су *огледало, историја, Запад, технолошки ум...* Тумачење краха социјалистичког система на основу сагледавања њеног односа према технологији показало се као сасвим тачно. Слабљењем средишта традиционалног народног живота Југославија се постепено губила у лагумима апстракција, лажних друштвених обреда, потом се делила и цепала, њени делови добијали су све више политичке самосталности да би њен наратив био замењен фрагментарним постмодерним дискурсом република и покрајина увијеним у покров „диктатуре пролетаријата”.

Оваква политичка ситуација се у тексту тумачи у слици старозаветне Вавилонске куле која у *Речнику* такође постоји и као одредница и као илуминација, што сведочи да у том тренутку *Речник* може да понуди могући оквир тумачења текућих историјских догађаја. У покушају да разуме односе људи у држави која се урушила, Карел Турза каже да „наслућује[мо] да би се ту могао започети *methosos* (пут којим се, када се једном прокрчи, увек може ићи ка сазнању), јер без обзира на истоврсност језика Срба, Хрвата и Муслимана, они се више међусобно не разумеју; измешани су кодови и даља изградња (куле) живота је до даљњег постала немогућа” (Turza 1991: 17). Закључак је општи пораз система који је обећавао славни завршетак изградње југословенске куле. Од ње је остао прах и пепео, или како Турза, поново се служећи метафором огледала и његовог одређења у *Речнику технологије*, истиче *Ништа*: „И тако, поново, огледало није разбијено да би се успоставио живот тамо где се он само ‘види наспрам’, него да би се мноштво људи бацило, не у премодерну епоху владавине етноса над демосом, не чак ни у Хобсово природно, преддруштвено стање, него на само дно где је једно велико Ништа” (Turza 1991: 17).

Врло је битно што је после десетогодишњег временског размака колоплет појмова и симбола *Речника* схваћен као делотворан начин увида у тренутне историјске токове. *Речник* је аутору текста био прво надахнуће за тему распада Југославије и полазиште за разматрање зборника радова који говоре о томе. Али иако се деценију после систем тумачења у *Речнику технологије* потврдио он је упркос томе и даље лежао у заборау у који су га послали чувари скрхане идеологије. Наиме, следеће две деценије нико се није наставио на ово очито плодно коришћење венца одредница из *Речника*. Анатема бачена на *Речник* и даље је била на снази. Снага политичке номенклатуре која

је стајала иза његовог идеолошког тумачења и даље је била одређење *Речникове* интелектуалне судбине.

7. ХЕРИТОЛОГИЈА И ЗНАЧЕЊА *РЕЧНИКА*

Чување јавне меморије један је од основних задатака херитологије као гране која се бави очувањем и заштитом наслеђа. Драган Булатовић предлаже својеврсно надрастање основног поимања музеологије кроз ону засновану на херменеутици (в. 2009: 61) и разликује пасивно и активно баштињење (в. 2017: 89). За *Речник технологије* Булатовић (у Вујадиновић 2017: 79) према томе указује на могућност за „живо баштињење, насупрот музејском сахрањивању у трезоре”. У том смислу, он не види *Речник* као музејски пример за историзацију догађаја или појаве, већ као добар пример за покушај интегралног очувања памћења, живог огледа у хармонији музеализације и историје процеса (в. Булатовић у Вујадиновић 2017: 82).

Сходно томе, *Речник технологије* као својеврсни *активни речник* могао би да се баштини као дијалог који се одвија на различитим нивоима, у сталном откривању, сазнању, деловању, преображају, уместо да се мумификацијом похрани у музејима као *архивско добро*. Музеализација се у овом случају помера од *статичног* ка *динамичном* чувању јавне меморије и свакако захтева холистички приступ. И у антропологији се осећа потреба за другачијим видом очувања сећања које неће бити оптерећено историјом својственом класичној музеализацији. У том смислу, „ухваћено у теорији и затворено у музеј, лепо не може да се шири као природно општење људи и комуникативни простор неминовно запоседа ружно” (Петровић 2008: 10). Зато је потребно размислити о ограничениости представе о једном предмету или уметничком чину јер се у музејима и галеријама сâми по себи налазе остаци уметности, њен мимезис, а не она сама јер је лишена сваке суштине и остављена да пропада на рубу историје. Таква, њој може да се припише „прошлосност” о којој говори Гадамер (в. 1999: 3). Тако је неки уметнички чин „неосетно преведен из самог уметничког доживљаја у бледи, рефлексивни теоријски чин који подсећа на уметност. То је нека врста теорије симулакрума, која попут метастазе продире дубоко у ткиво уметности и лагано разара његову непосредност” (Петровић 2008: 13). Живо баштињење идеје можда најбоље можемо да видимо на примеру школе архитектуре Талиесин Вест (Taliesin West) којој у тренутку док настаје ова дисертација прети затварање због недостатка материјалних услова после скоро девет деценија успешног рада. Талиесин је 1932. као своју школу и задужбину у Аризони отворио Френк Лојд Рајт, вероватно

највећи архитекта XX века. Ова лабораторија архитектуре је живи, органски продужетак његове умне и практичне заоставштине. Без студената који ту уче о општој и Рајтовој архитектури ово здање остаће пуст музеј који ће повремено посећивати они заинтересовани за архитектонско наслеђе Френка Лојда Рајта. Али затварањем школе прекида се континуитет његовог учења и то засигурно води у умртвљење идеје која ће сачекати неки други тренутак у времену. До тада ће многи нараштаји архитеката остати ускраћени за ово језгро сабијеног знања које се ту преносило деценијама. То је крај живог учења Френка Лојда Рајта.²⁸¹

У том смислу баштињење није само свест о јавној меморији и њеном чувању, већ је реч о активном деловању онога што се баштини. Другим речима, *Речник технологије* можемо да баштинимо не подвргавајући га истраживачким методама, већ тумачећи различите друштвене и културне појаве кроз *Речник* као некакву платформу холистичког разумевања. *Речник* је у том смислу жив у оноликој мери колико се савремене прилике могу разумети кроз његову перспективу. То је вид не пасивног већ активног баштињења које би требало да буде наш циљ у очувању јавне меморије. Уколико се нешто тумачи из перспективе садашњице, оно је увек застарело и превазиђено. Из те позиције излази само ако се искористи његов стваралачки или посматрачки потенцијал да садашње појаве буду јасније кроз његово деловање. У том случају, баштињење више није једносмерни процес који се гаси с постизањем краткорочног циља указујући на проблем фрагментарности таквог приступа „јер управо то затварање би било у потпуној супротности са отвореношћу појма баштине [...] затварање би га претворило у опис мумифицираних објеката, а не у сведочанство ‘живих старина’” (Poradić 2015: 45). Слично је и с поделом на *материјално* и *нематеријално* наслеђе (уп. Poradić 2015: 54), као и с разликовањем *сећања* и *памћења*.

Како онда баштинити *Речник технологије*? И у чему се огледа његова ‘музеалност’? *Речник* је пре свега битан део културног наслеђе новије српске интелектуалне мисли јер је један од првих критичких сагледавања технологије у нас, и прво антрополошко разматрање технологије у речничком формату, а и једино руком писано. Он не комуницира само одредницама са садашњим читаоцима који немају у обзору контекст тог историјског тренутка (између титоизма и узлета постмодерне

²⁸¹ Видети на пример: <<https://archpaper.com/2020/01/taliesin-to-close/>>; <<https://archpaper.com/2020/02/opinion-close-the-school-of-architecture-at-taliesin-kill-experimental-legacy-frank-lloyd-wright/>> 05.02.2020.

технокултуре), већ и визуелним идентитетом и руком као непревазиђеном снагом духа да се отргне свеопштем таласу механизације.

Методологија херитологије захтева другачији пут посматрања једног дела (уметничког, научног, филозофског) кроз технолошко *време*, технолошки *простор* и технолошку *перспективу* (Polic-Radovanovic et al. 2010).

„Време, простор и технологије имају последњу реч – када се говори о проходности кроз време, однос *Речника технологије* према технологији, који одређује његову прошлост, као и однос технологије према *Речнику технологије*, који одређује његову будућност, показују се као много важнији од односа који је *Анализа идеолошке оријентације часописа Видици и листа Студент* имала према *Речнику технологије*. Потврда ове тезе већ се догодила. Настојање *Анализе* да спречи да *Речник* настави да живи, збрисано је технологијом: *Речник* је оживео и живи у виртуелном простору, доступан безбројним потенцијалним корисницима на свакој тачки земаљске кугле, у било ком тренутку, у *времену* и *простору* који немају никакве везе са оним што су термини *време* и *простор* означавали када је *Речник технологије* настао” (Полић у Бошковић; Петровић 2015: 218).

У том смислу, *Речник технологије* данас се може сагледати у другачијем времену, простору и технологији него што је то био случај пре скоро четири деценије када се ово дело појавило у Југославији. Његова универзалност лежи у вишеслојној потрази за логосом који ће повезати расута нервна влакна културе.

„Друга теза је да је *Речник технологије* превасходно дело чија је основна велика тема – знање, те да висок степен антиципације који дело показује није случајан, него методолошки резултат који у анализи овог дела треба разликовати од феномена уметничке провокације, како би се наша и одговарајућа методолошка средства заштите ових вредности” (Полић у Бошковић; Петровић 2015: 218).

У том смислу, *Речник* се многоструко разликује од филозофске и уметничке продукције не само свог времена. Он се супротставио идолима и идеологијама времена стављајући личност у средиште својих разматрања, грчевито се одупирајући механизмима технологије. Тиме је обукавши се у форму речника први у нас кренуо путем хеуристичког разумевања технологије из перспективе православне културе. *Речник технологије* је вредносни преокрет који рехабилитацијом руке и православља одлучно прави рез у историји преиспитујући цивилизацијски ход преусмерен од доба

просветитељства и седамнаестог века. У томе он надилази филозофску теорију или уметнички перформанс и превладава временско-просторне односе.

„Херитолошки поглед на *Речник технологије* указује да је реч о делу које припада српској културној баштини у домену сазнајне културе и нематеријалног културног наслеђа, док у европским оквирима припада критичком истраживачком кругу преиспитивања темеља развоја цивилизације” (Полић у Бошковић; Петровић 2015: 224).

У вербално-визуелној култури новог доба не постоје дела налик *Речнику технологије*. Већ то је довољан разлог да се оно баштини и херитолошки заштити. Закључак је да у области заштите нематеријалног наслеђа *Речник технологије* представља врло значајано дело. У поновном тумачењу овог дела после више од три деценије заборав може се видети да оно потпуно оправдава потребу да се херитолошки сачува од мрачних остава историје која пре или касније све вредности нужно води у заборав.

7.1. Визуелна значења *Речника технологије*

„Укрштај тражи огроман стваралачки напор: што је већи укрштај, и напор је већи” каже Станислав Винавер (1963: 198). У сагледавању *Речника технологије* треба уочити изврсно садејство садржаја и форме и нагласити да читаоцу истовремено преноси визуелну поруку и дискурзивну садржину. „Као што је одавно примећено, цртежи имају способност да просторном визуелизацијом и одговарајућим симболима изразе устројство и природу врло сложених односа те да тако, у складу са логичким правилима, допуне садржај или чак дају нову информацију о њему. Пошто омогућавају да се преко утврђених кодова стигне до запретаних закључака, они се не смеју сматрати пуком визуелном илустрацијом изреченог...” (Џипјић 2011: 128). Први утисак у вези с *Речником технологије* повезан је наравно с његовом уметничком страном и стилским особеностима, пре свега у изгледу насловне стране, а онда се тај утисак утискује и у сâм доживљај садржаја.

Калиграфско двојезичко писање, боје, илуминације, слика дрвета сазнања, уопште речено емблемска осмишљеност текста први комуницирају с читаоцем. Тек после овог првог утиска читалац прелази на речи и чита њихова значења. *Речник технологије* је самосвојним ликовним изразом изненадио етос модернистичке идеологије која је охрабривала улазак у све већи степен посредништва технологије. Упркос неочекиваном и неубичајеном изгледу, уметничка страна *Речника* и његов визуелни идентитет нису до сада били предмет истраживања.²⁸²

Часопис *Видици* од 1979. године када почиње рад на разумевању технологије мења не само избор тема и њихово представљање, већ и изглед који прати текстове. „Уредништво *Видика* конципирало је напросто ‘другачији алтернативни часопис’. Другачији чак и по формату (32x46 цм, тј. формат вечерњег листа), другачији и бољи по графичко-техничком уређењу (Николе Костандиновића), другачији по избору тема (доминирају теме о односу човјека – повијести – друштва) и моделу ‘ангажираности’”.²⁸³ *Речник технологије* у 1981. години доноси још снажнији обрт, доследан по питању тема јер разрађује питања из зборника *Технологија*, дајући свој поглед на технолошки свет, али потпуно другачијег изгледа. То већ примећују филозофи који први реагују на овакав спис, оцењујући га као „раскошни” и „ишчашени”.²⁸⁴ *Раскошан* је свакако његов изглед богате декорације и врсне калиграфије (посебно његова прва страна), а *ишчашена* мисао јер не припада ниједном правцу академског или интелектуалног промишљања. Његов изглед одраз је повишене енергије идеје која из лавирината друштвене неповезаности тражи излаз у укрштају сазнања.

Важно је најпре осврнути се на калиграфску обраду текста. Ликовност *Речника технологије* калиграфски је уобличио Тамара Јерковић, писар и илуминатор овог дела. Тиме се *Речник* потпуно одвојио не само од штампаних слова већ и од безличног изгледа модерних штампаних текстова. Иза ове идеје међутим не стоји естетика сама по себи, већ мисао која се кроз њу потврђује. Традиција краснописа у нас постоји, али се прекида негде у првој половини двадесетог века када лепо писање више није део васпитања деце и ученика који су раније ту вештину савладавали у најранијем добу да би касније брзи

²⁸² Због тога је осмишљен једносеместрални курс за студенте Историје уметности Филозофског факултета у Београду летњег семестра 2017. Више о томе у поглављу 7.4.

²⁸³ Млади јахачи апокалипсе или гласници слободе, *Књижевна реч*, бр. 184, 25.03.1982, стр. 3. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/24/slaven-letica-knjizevna-rec-br-184-25-mart-1982/>> 14.10.2019.

²⁸⁴ *Theoria*, 2–3, 1981. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/04/12/povodi-1981-godina/>> 18.10.2019.

покрет руке био у стању да испишује текст читко и лепо. У српској традицији, манастири су посебно неговали ову вештину јер је она одражавала трудољубиво тиховање духа и нераскидиву везу руке и мисли. Српске рукописне књиге чије украшавање је на врхунцу у XV веку одражавају саборност духа посвећеника који су на њима радили. Манастирска традиција рукописања представа је духовне снаге и јединства Цркве у средњем веку.

„Идеолошко објашњење књиге као феномена културе и духовности средњовековне Србије, по коме књига није само физички предмет него и духовно откривење и оваплоћење неке вечне истине, доприноси и тачнијем разумевању те њене историјске улоге – не само судбине: да повезује и обједињава раздвојене делове народа и одржава његово духовно јединство и његову историјску свест” (Богдановић 1991: 39).

Што због материјалних услова, што због свести о важности писања руком, у нас је дуго неговано преписивање књига и рукописа за потребе богослужења. У писању и преписивању књига сигурна рука била је одраз непоколебивог духа православља.

Мало је савремених теоријских радова у којима се може уочити уметничка, естетска вредност. Привилеговани положај који је књига у средњем веку имала јер се трагање за савршеном формом остваривало управо у њој (в. Dibi 2001: 25) губи се с доласком штампане књиге. Ретки су (или их нема) модерни списи исписани руком и нема много модерних издања која упориште естетике проналазе у традиционалним канонима. Насупрот томе, у обради текста озареног старинским стваралачким умећем, порука је да је идентитет оно садржано у сећању. Том сећању припада и рука.

Речник у нас први указује на важност повратка руке у преношењу порука и одржавања нити сећања. Рука која до последње одреднице посвећено испишује речи у *Речнику* слична је малом Воришки у филму Андреја Тарковског „Андреј Рубљов” (1966) који у пуној вери до последњег даха покушава да излије звоно у селу које га годинама нема. У тренутку очајања да нема кога да излије звоно, кроз ово дете које зна тајну наслеђену од оца одјекује глас онога који се сећа свега што су други у тој апокалиптичној атмосфери духовне кризе заборавили – јер истина је да је отац тајну однео у гроб, али да то не спречава одјек сећања. Заједница без звона које ће побуђивати људе лишена је духовности, што је кроз филм представио Тарковски. Дете је једини глас сећања који већ обесхрабреној заједници доноси нову наду звона које у филмској представи сви до издаха изливају. Громки звук звона је пут преображаја заједнице која коначно може да се избави из кризе, да врати духовност тамо где је она губитком звона – сећања ишчезла.

Тарковски је у овом филму можда најјасније показао везу духовности и стваралаштва која прати његов потоњи филмски опус.

Стваралаштво руке ишчезло је у савременом свету механичких „руку” које брже и прецизније шаљу значења. Да рука више нема никакву улогу у стварању била је имплицитна порука свих дела насталих после средњег века и ширења механицистичке културе. *Речник* машинском устројству пркоси јер враћа руку на историјску сцену и тиме преноси да рука не дрхти пред тутњавом машина јер још увек може да прецизно и читко испише мисли. „Рукотворен је као староставни спис, без модерних типографских протеза да би рука могла да дође до неспутаног замаха и да се слободно нађе у резонанци с мишљу” (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 112).

Превазиђености ручне израде у глобалној политици одлучно је на пут личним примером стао политички и духовни вођа индијске нације Мохандас Карамчанд Ганди (1868–1947), познатији као Махатма Ганди.²⁸⁵ *Речник* је не само руком већ и изгледом упутио поруку и православљу које је такође с напретком машине почело да пада у сенку осећајући некакву инфериорност у односу на ефикасност, брзину и прецизност технологије. Технологија при томе служи да се прикрије прави проблем – да нема сабраности руке и мисли да испише одлучна слова на папиру. Проблем није у ослањању на механичку израду, већ у ослабљеној с(а)вести и сабраности духа. Рука, замењена машином, све више слаби и дрхтави покрети нису у стању да пренесу сведржећу поруку. „Зато је *Речник технологије* исписан руком, да конкретно пренесе одсудно сећање руке. То је његова предност у односу на све модерне списе који су заборавили на руку” (Новаковић у Бошковић; Петровић 2015: 188). Тактилно искуство *Речника технологије* препорађа значај руку, оних руку које су код Дирера склопљене у једно, док се код Есхера доцртавају, односно складно довршавају једна у другој.

Поред слободног замаха руке, *Речник* у савременом стваралаштву буди осећај за украшавање књига. „Украшен текст на жућкастој хартији, црвеним и белим словима и цртежима подсетио је на пергаменте писане у монашким келијама” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 28).²⁸⁶ Лепота украса у *Речнику* први је знак да је реч о делу другачијег осећаја за свет. „Наслеђе антике уметности пренето је првенствено преко уметности књиге, која је сматрана помоћним делом литургије колико и оруђем сазнања. Она је

²⁸⁵ О његовој друштвено-политичкој борби ослоњеној на ручном раду видети у поглављу 10.5.

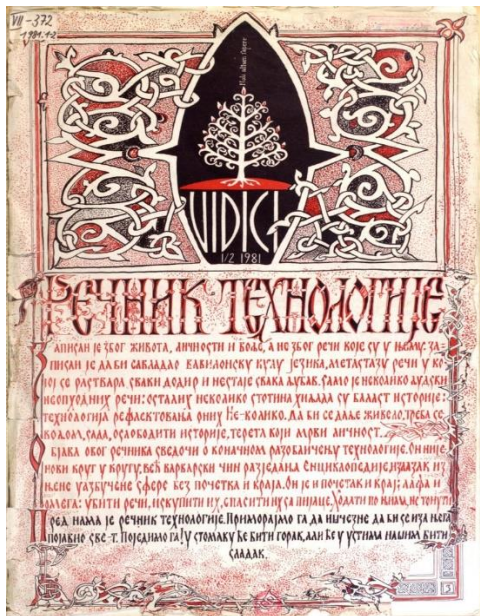
²⁸⁶ У оригиналу: “The ornate appearance of the text, with its yellowish paper and red and black script and drawings recalled parchments written in monastery cells.”

саучествовала у служби божјој. Зато је требало да буде украшена као што су олтар, свете посуде или зидови светилишта. У том уметничком предмету васпостављала се веза, тешња но било где другде, између писане културе и слике”. (Dibi 1989: 33). Лепота је била основа јеванђеља (која су сматрана најлепшим књигама) и уопште украшавања у хришћанском стваралаштву. Као што Достојевски упућује, она је искупљење овог света и његово приближавање божанском. У савременом стваралаштву очито је да се тежи одвајању јер се лепота занемарује у науци, књижевности, писању, архитектури, а чак и уметности која је настала као вид њеног неговања.

Детаљи у *Речнику технологије* носиоци су скривених (или допунских) значења којима је важно посветити пажњу јер прецизно упућују на етос овог списа на размеђу премодерне и постмодерне стваралачке симболике. Калиграфско украшавање је метафора (превозница) цикличности јер се слова заокружују украсима уместо да се прекидају тачно премереним цртама. Кружни покрети руке спајају слике и слова у хармонични укрштај. У уметности исписивања и украшавања књига „успоставља се нека врста поверења између творца и дела. Управо то је чини слободном и отвореном за смелост нових облика” (Dibi 2001: 25). Декорација није ништа друго до космички израз препознавања етике у естетици. Православна култура је и вербална и сликовна (то се највише види у иконама, фрескама и књигама) и ту је *Речник* посебно близак православном осећају света. Црквена иконографија саображава се *Речниковој* неутилитарној форми којом се издваја из токова савременог стваралаштва. „Уметнички стил је, дакле, не зидана кућа, него израсло дрво: реч ту дозива реч, слика идеју, идеја слику, све је ту цело; контрасти се ту држе по унутрашњем силном афинитету” (Настасијевић 1991, IV: 26)

Насловна страна *Речника* један је од његових кључних елемената. Она одређује славословни поглед на свет из кога се одреднице у овом спису могу разумети. Без идеје о томе, читалац неће бити у стању да повеже одреднице и застаће на повременом и насумичном, искиданом разумевању овог дела. Отуда неће увидети разлоге за рукописну израду и украшавање текста јер је алегорични начин мишљења одавно прогнан из јавног простора у време настанка *Речника*. Ипак он кроз херметичан језик и емблематику враћа такав начин представљања текста. „Већ од дела *Emblematum Liber* Андреје Алчатија (Andrea Alciati) из 1531. године емблем се конституисао као трипартитна форма, састављена од наслова (*inscriptio, motto*), слике (*pictura, imago*) и епиграма или дужег пропратног текста (*supscriptio, epigram*) (Тимотијевић 1996: 209–

212; Грдинић 1997: 233–234)” (Симић 2015: 95). У *Речнику технологије* цела насловна страна јесте евхаристијско буђење ове традиције.

Слика 3: Насловна страна *Речника технологије*

Овај „обилат загрљај и укрштај филозофије и поезије, разума и чувства, мозга и срца...” (Костић 1961: 75) оснажен сећањем руке у отпору заборава диже храм бесконачном кружењу два пола. У сакралној архитектури, најважније место храма је олтар, свети део који све елементе држи на окупу. У *Речнику технологије* ваља примерити да је приказ дрвета унутар *мандорле* или *рибљег мехура*, чије корење расте из имена часописа *Видици*, по свом положају на насловници својеврсни олтар. То је средишње место на насловној страни које преноси поруку посвећеном читаоцу. Због тога је у овај емблем утиснут мото *Noli altum sapere* – „Немојте више знати”²⁸⁷.

Тодорова (Georgieva Todorova 2011) упућује да постоји низ различитих тумачења хришћанске мандорле, бадемастог облика који је присутан још у паганским

²⁸⁷ Ово је морална поука Светог апостола Павла у Посланици Римљанима која у слободном преводу значи немојте (гордо) себе сматрати мудрим. Више видети у: Ginzburg 1976.

културама и предхришћанским филозофијама.²⁸⁸ Реч „мандорла” на италијанском значи *бадем* (Ferguson 1973:148) и отуда назив ове структуре.

„У православној иконографији мандорла има улогу привиђења божјег. Може се чак назвати *Imago Dei*, као израз онога што се не може видети очима и појмити умом. Међутим, у великом броју иконографских приказа лик Божји се теолошки и уметнички повезује с космолошким погледима хришћанства на теоцентричност космоса. На тај начин, мандорла као слика Бога игра улогу симболичке слике света” (Georgieva Todorova 2014: 147).²⁸⁹

Мандорла је блиско повезана и са предхришћанском симболичном представом света *vesica piscis*. „Занимљива веза у настајању прецизног облика хришћанске *мандорле* као визуелног знака може се видети у питагорејској идеји о *vesica piscis*” (Georgieva Todorova 2011: 52).²⁹⁰ Ова два облика истоветна су у многим представама, одржали су се још од предхришћанских времена, допуњавана новим украсима али у свом основном изразу и значењу непромењена.²⁹¹

„Пет векова пре нове ере питагорејци су је користили као савршени знак хармоније и целовитости бића, с неодвојивим супротностима. *Vesica piscis* симбол је свих десет парова супротности које је формулисао Питагора и посебно целог Космоса као јединства материјалног и светог простора” (Georgieva Todorova 2011: 52–53).²⁹²

Vesica piscis је предхришћански симбол који се налази у многим културама.²⁹³ У свом основном значењу, обједињује и мири супротности. Веровало се да је овај облик свети јер је однос ширине према висини 165 : 153 односно 1,73203, свети број. Број 153 везује се за Јеванђеље по Јовану јер се ту помиње 153 риба које је Исус Христ ухватио.

²⁸⁸ О различитим представама и значењима мандорле у хришћанској и другим културама видети Georgieva Todorova 2011, о развоју мандорле видети Andreopoulos 2005, а њеним облицима Мако 1990.

²⁸⁹ У оригиналу: “In Orthodox iconography, the mandorla has its function as a vision of Divine. It can be called even *Imago Dei*, expressing the invisible to the eyes and incomprehensible for the mind essence of God. However, in a number of iconographic scenes the image of God is related theologically and artistically with the cosmological perceptions of Christianity about the theocentricity of the cosmos. Thus, mandorla as *Imago Dei* often plays the role of a symbolic *Imago Mundi*”.

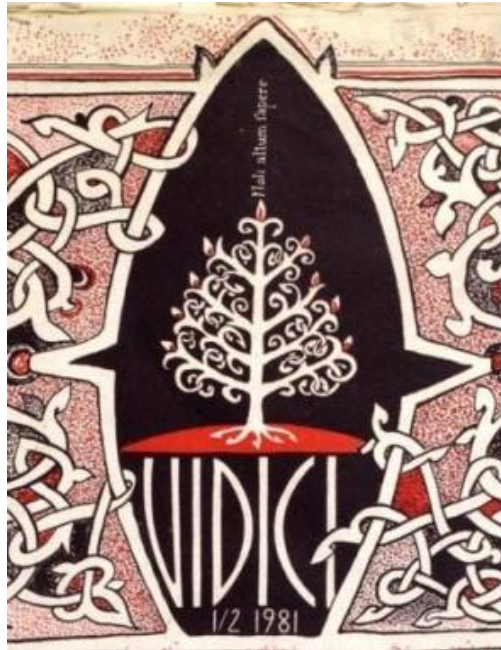
²⁹⁰ У оригиналу: “An interesting link in the formation of the precise form of the Christian *mandorla* as a visual sign can be seen in the Pythagorean idea of *vesica piscis*”.

²⁹¹ Један од чувених примера овог симбола у уметности јесте гравура „Последња вечера” (1510) Албрехта Дирера.

²⁹² У оригиналу: “Five centuries BC Pythagoreans used it as a perfect sign of the harmony and the entireness of the being, with its inherent opposites. *Vesica piscis* symbolized all ten couples of opposites formulated by Pythagoras and especially the entire Cosmos as a unity between material and sacred space.”

²⁹³ На пример, у суфизму представља симбол сродних душа као два увек повезана прстена.

Због тога се овај облик повезује и са хришћанством, односно с Христом. „У хришћанству *vesica piscis* представља заједно земаљско и небеско, људско и божанско, нераздвојне од Христовог васкрсења” (Georgieva Todorova 2011: 53).²⁹⁴

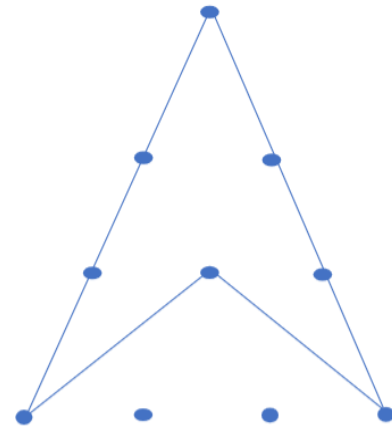

Слика 4: *Vesica piscis* на
насловној страни *Речника технологије*

²⁹⁴ У оригиналу: “From Christian point of view vesica piscis represents together terrestrial and celestial, humanity and divinity, which are inseparably bound together after the Christ Resurrection.”

Слика 5: Преображење Господње на гори Тавор

Слика 6: Структура тетрактиса

Vesica има посебно значење у хришћанству јер се увек појављује у осликовању Христовог преображења на гори Тавор. Христ стоји испред ње док из њега избија божанска светлост. Реч је о догађању светлости, сâме бити постојања, која се шири у форми блиско повезаној с геометријом тетрактиса. Иза мандорле крије се склоп тетрактиса који су питагорејци сматрали изразом савршенства. Појам тетрактис потиче од грчке речи Τετρακτύς и значи „четири” или „четвороструки”. Број четири у античкој традицији односи се на четири стране света или четири елемента: вода, ватра, ваздух, земља. Садржи хармонични однос бројева 1, 2, 3, 4 (прва четири броја низа целих бројева) који дају збир 10, односно тетраду. Структура светлости непосредно је повезана с лествицом тетрактиса из кога се може прочитати потпуност божанске личности.

На месту где се налази божанска личност, у средини овог рукописног олтара, месту евхаристије, *Речник* поставља дрво као симбол средишта света. Дрво²⁹⁵ је очито осовина духовног знања, место сусрета речи и дела, која ауторима служи као подстрек за довршетак рада, а посвећеним читаоцима саображавање рукописног дела идеалима сакралног за што непосреднији однос с делом које ишчитава. Није нам познато да постоји још неки рукопис где је дрво окружено овим симболом и тај емблем је новина

²⁹⁵ Дрво живота је важан хришћански мотив из Јеванђеља по Јовану (15,1).

коју анонимни аутори *Речника* и његов илуминатор уносе у ово дело. То уједно и представља симбол целог *Речника технологије* и открива његову намену а то је сазнање, као и пут преображаја кроз знање. И овде, као на хришћанским представама, овај бадемасти облик представља „место сусрета” материјалног и духовног (Georgieva Todorova 2014: 146–147).

Занимљиво је што се на гранама дрвета налазе бели љиљани²⁹⁶, цвеће који не само да представља симбол краљевства већ и раја. Љиљан, односно крин, на више места се помиње и у Старом и у Новом завету, а често се повезује с Богородицом (назива се још и Маријин цвет²⁹⁷).²⁹⁸ Љиљан је чест мотив у хришћанској иконографији, а у српској средњовековној култури: јавља се понекад и на печатном прстењу владара или на новцу (на пример код Цара Душана, краља Милутина или Уроша I)²⁹⁹, а налазимо га и у *Душановом законнику*, што указује на његову важност у владарским породицама. Овај мотив посебно је присутан на двору деспота Стефана Лазаревића (в. Магловски 1994).

Дрво с белим љиљанима у средишту мандорле или симбола *vesica piscis* очито има хришћанску конотацију јер су ови симболи својствени хришћанској иконографији: мандорла се налази на икони преображења, најчешће око Христовог тела, док је *vesica piscis*, „рибљи мехур” визуелна представа самог Исуса Христа,³⁰⁰ а с друге стране љиљани симболишу његову мајку, Богородицу. Као што је поменуто, дрво као симбол знања у *Речнику технологије* нацртано је у елипсастом облику који се може тумачити као мандорла или *рибљи мехур* (*vesica piscis*) која означава „свети пролаз” ка другом свету. Тиме је дрвету дато посебно посвећено место јер оно представља симбол знања што је и наглашено поруком на његовом врху.

²⁹⁶ Љиљани на дрвету у *Речнику технологије* личе и на некакве светиљке које у хришћанској иконографији такође имају важно место јер представљају присуство Бога, односно светлост из које се пројавио Христ.

²⁹⁷ Због тога се у хришћанској иконографији и средњовековном сликарству белим љиљанима приказују Благовести. На пример, Леонардо да Винчи у свом делу „Благовести” слика љиљане које архангел Гаврило поклања Марији када јој доноси благе вести да ће донети на свет Спаситеља.

²⁹⁸ Поред владарских инсигнија у средњем веку, након тога бели крин помиње се у песми „Тамо далеко”, у многим епским песмама, а налази се и на српском грбу. Иако постоје многе контроверзе у вези с овим хришћанским и хералдичким симболом у које овом приликом нећемо улазити (као ни у друге примере белог љиљана у нашој култури), очито је да се он у средњовековној српској култури често јавља и има владарску (световну) или сакралну вредност.

²⁹⁹ На пример, у аверсу динара краља Милутина налазили су се круна и скиптар с мотивом љиљана, а у реверсу Христ на престољу између два љиљана.

³⁰⁰ Представе ових симбола варирају у хришћанској иконографији.

Иако се у *Речнику технологије* не преноси ортодоксна богослужбена порука, на његовој насловници открива се унутрашњи, литургијски однос према стваралаштву. „Једна иста стварност обликује се у једном случају као писана реч, у другом – као слика, и у једном и у другом случају као порука” (Богдановић 1991: 71). Сложени израз *Речника технологије* у себи обједињује везу слике и речи: реч подржана сликом, служи идеалу лепог и сазнајног. „Склоност ка визуелном представљању појмовних односа” (Žunjić 2011: 159), односно поредак речи и слика у *Речнику технологије* упућује на унутрашњу динамичност смисла јер носи обележја и искуство средњовековне српске цркве. Стога је визуелни израз *Речника*, херметичан у истој мери колико и његов садржај, у својој бити отворен јер преноси сећање православља. Сећање је једина стварност живота, непрекинутост која одржава њену нит. *Речник* премодерно наслеђе оплемењује тиме што ослоњен на њега иде ка сопственом приступу и визуелном идентитету и садржају поруке коју преноси у средњовековној традицији кодирања текстова. Инвентивност у односу на продукцију свог времена види се и у томе што савремене појаве тумачи из угла премодерне, а не обратно.

Складне илуминације указују на приврженост традицији српских рукописних књига, али и велику посвећеност делу у настајању. То је од *Речника* начинило уметничко дело. „Несумњива је, дакле, у самој изради и физичком изгледу *Речника* референца на средњовековне рукописе, попут бестијаријума, Физиолога и слично, али и на друге илуминисане духовне списе као што су јеванђеља (пр. Мирослављево, Вуканово итд.)” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 132). Поред тога, очите су сличности с *Душановим закоником*, првим уставом средњовековне српске државе, не само у украсима, вињетама и љиљанима на првој страни *Речника* већ и уставном писму за које се уметнички аутор опредељује. Украси су биљног и геометријског облика, а посебно се издваја наслов *Речника технологије* који поред љиљана има и друге цветне преплете.

Иако у историјском смислу припада савременом технолошком добу, у својој изради, *Речник технологије* снажно се ослања на српску средњовековну традицију одуховљених ручно исписиваних дела, калиграфски изведених уз флоралну декорацију. Тако визуелни идентитет *Речника технологије*, иако самосвојног изгледа, нуди (о)сећање традиционалних вредности и схватање идентитета као вечног враћања истог, односно непорозног сећања личности. У српској традиционалној култури украшавање списа имало је посебну важност и давало је достојанственост и озбиљност

тексту. Илустрације, минијатуре и украси надахњују не само црквене књиге. Закон о рудницима Деспота Стефана Лазаревића исписан на двадесет и седам листова нема само историјску и правну вредност, већ и уметничку. Раскошно украшене књиге премодерног периода временом су поједностављене и сведене на линеарност писма без илустрација и илуминација. У том смислу, *Речник* је снажан повратак премодерне мисли. Опирући се механичком изразу речито говори о истрајности духа који не може да се сведе на покрете. Сличну идеју налазимо у делу филозофа Валтера Бенцамина (Walter Benjamin) који 1936. радом „Уметничко дело у доба механичке репродукције” (The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction) указује како слика рођена из покрета руке има некакву ауру коју фотографија или филм немају.

Сликовити приказ одредница у *Речнику* такође представља тражење новог вида преношења идеја визуелно продубљујући и усмеравајући пажњу читаоца. Појавом механичких помагала у изради књига отворена је могућност деловања (мењања текста) пре самог штампања и коначног резултата. Ово уобличавање, иако корисно из више разлога, довело је до слабљења пажње јер се у подсвести увек зна да је дозвољено погрешити. Монашка посвећеност писању и преписивању списа где би се због тренутка непажње цела страна израђивала од почетка, прекинула је удобност машине која допушта лутање мисли. Сабраност живописања у *Речнику технологије* одиста изазива дивљење код савременог читаоца који се ослања на вештачку интелигенцију и себи допушта размишљање о више ствари истовремено никада не сабирајући мисли на једном месту у датом тренутку. Таква расутост духа временом је изгубила способност да делотворно повеже мисли и руку.³⁰¹ Управо то је била намера *Речника технологије*, да покаже утицај технологије на људску свест и да се томе одупре руком потврђујући да је и после Гутенберга кадра да мисао испише и украси. Спајајући премодерну и постмодерну мисао, руком исписани *Речник* механички је умножен у неколико хиљада примерака, али то не умањује озбиљност његове поруке утиснуте на папиру, остајући у културној историји једини модерни речник исписан руком.

„Истинска уметничка слика увек је заснована на органској вези између идеје и форме. Заиста, свака неравнотежа између форме и основне замисли спречиће стварање

³⁰¹ Изузетак на Универзитету у Београду представља на сто страна руком калиграфски исписани мастер рад *Ахимса и сатјаграха Махатме Гандија* Мирка Васића одбрањен 2019. на Филолошком факултету. Васић је тумачећи дело Махатме Гандија осетио потребу да Гандијев дух ослобођења од индустријских окова преточи у рад и то потврди руком којој није допуштено лутање мисли како се то дешава када се рад куца на рачунару који сам исправља штампарске грешке.

уметничке слике, јер ће рад остати изван области уметности” (Тарковски 1999: 25). *Речник технологије* једина је расправа о технологији која се може сматрати и уметничким делом. Нови вид исказивања у *Речнику* се не огледа само у речничкој форми кодираних мисли, већ и у ручно рађеној калиграфској обради и украшавању текста у синергији црне, црвене и прљавобеле боје која подсећа на старинске, списе предштампарског доба. Ове три боје такође су алхемијске природе.³⁰²

Згуснутост украса који одражавају унутрашња збивања у тексту хармонично отвара јавни простор превазиђеним, застарелим сликама које су избрисане из свести модерног човека навикнутог на црно-бели текст без украшавања идеје која се исказује. Јединство језичке и сликовне представе утискује искуство неподељеног света, а када се томе дода рука остварује се тродимензионалност дела. Естетска обрада мисли које речи у *Речнику* садрже самосвојни је укрштај идеје и форме присутне на Истоку (Тарковски³⁰³, Гурђијев³⁰⁴). На Западу је тај укрштај највише признат код знаменитог америчког архитекте двадесетог века Френка Лојда Рајта³⁰⁵, доказујући да се највише може постићи на укрштају супротница. Једно од западања савременог света у илузију је и што се естетика дела потиरे науштрб утилитарности, а с друге стране мисао губи зарад естетике. Зато се савремена архитектура лишава украса који оптерећују њену технолошку ефикасност, а уметност не заснива ни на каквој дубљој идеји и промисли. *Речник* је тај јаз који ће се све више ширити у двадесет и првом веку прекрио синергијом речи и украса које само у садејству делују. „Да није исписан руком, *Речник* не би био доследан у својој идеји; да рука није исписала управо идеје *Речника*, њено стварање би остало у оквирима украшавања” (Стевановић 2018б: 6). Тако је уметнички рад на *Речнику* практична примена теоријске идеје о технологији која човека одваја од његове воље и способности да ствара.

Црквени списи симболичког и мистичког језика имали су значајну уметничку вредност која не би могла да се сведе на физички опис јер је подразумевала много ближу везу и однос према стварности. То је случај и с *Речником технологије*. Хибридни идентитет *Речника* не представља збрканост елемената који опонашају средњовековне

³⁰² Јунг препознаје четири основна степена алхемије (тетрактис): црњење, бељење, жућење и црвењење. Ово рашчетворење познато је и старогрчким филозофима, на пример Хераклиту према коме четверство одговара и основним елементима: води, земљи, ватри и ваздуху.

³⁰³ Више у 6.1.

³⁰⁴ О Гурђијеву видети у 10.1–10.4.

³⁰⁵ Погледати 10.6.

узоре, већ њихов укрштај, ако се послужимо Костићевим речником. Уставно писмо, заставице, виџете, флорална декорација, минијатуре (лат. *minium* – оловно црвена боја) – иницијали у црвеној боји и оригинална графичка решења по узору на уметничке графике и дуборезе сврставају *Речник* у једно од најлепших дела савременог стваралаштва.

Богато украшена прва страна *Речника технологије* није једини вид ослањања на средњовековну уметност и стваралаштво у *Речнику*. Саображаваће идеалима средњовековних украса наставља се кроз цео спис. Записивач мисли у *Речнику технологије* украсе на маргинама страница који писање стављају у некакав уметнички рам не црта само због естетике, већ они служе и као оквир за исписивање броја страница, али и потписа који се прелазећи наизменично у леви или десни горњи угао на првом читању *Речника* не открива.

7.2. Ћирилица пре латинице

Речник технологије кроз ћирилицу одступа од југословенске културе и њеног политички постигнутог језичког стандарда – латинице. Повратак ћирилице стога један је од битних кључева у *Речнику технологије* јер представља дубљу везу са српском (православном) културом. У време када се ћирилица употребом латинице потискивала, *Видици* који су излазили на латиници појављују се с насловном страном исписаном на ћирилици. То је њен битан повратак у јавни простор који призива континуитет са средњовековном српском државом. Примере ћириличног писма српској култури налазимо не само на иконама и црквеним реликвијама, већ и на накиту, новцу као и свакодневним предметима. У средњем веку се ћирилично писмо негује и у сакралном и световном животу, док се с појавом модерне југословенске државе оно све дубље потискује из јавног живота. Ако узмемо у обзир време када *Речник* настаје, видимо да је одлука да насловна страна буде исписана ћириличним писмом врло смео потез.

Потискивање ћирилице одвијало се на два нивоа: свесном (усмереном) и несвесном.

„Својевремено сам саветовао генералном директору РТ Београд Милану Вукосу [на челу Телевизије био је од 1972. до 1985. године, прим. аут] да телевизија пређе на ћирилицу. Овакве предлоге Вукос је добијао и са других

страна, али они сами су одлучили да с ћирилицом иду сваки други дан. То је била њихова одлука и ту се не би могли заклањати иза одлуке неког партијског или државног форума. Могли су и одмах да потпуно пређу на ћирилицу. Данас се не бих изненадио када би рекли да су тако морали да раде, што је тачно и то је спадало у домен такозване самоцензуре” (Чкребић 2008: 229).

Брисање ћирилице из јавног простора увредило се до те мере да Партија више није морала да брине о томе – ћирилице, подједнако кроз цензуру и самоцензуру, било је у траговима који ће друштво уверавати да је она присутна. Уопште, за српско традиционално наслеђе, а посебно црквене теме, није било места у културној и јавној сфери Југославије и у том смислу, *Речник технологије* превратнички делује јер их враћа кроз актуелну тему технологије до које модернистичка држава у фази (само)урушавања мисаоно не допире. Поред тога, одреднице у *Речнику* поређане су по алфаветском а не абecedном реду, још једном, на неки начин тајновито, уграђујући кључеве српске традиције у темељ *Речника технологије* који ће на свој начин покушати да се одупре технологији Вавилонске куле.

7.3. Минијатура као мета-простор

Украшавање текста у *Речнику технологије* складно је допуњено графикама које се налазе на месту иницијала сваког наредног слова алфавета. Такав вид илуминације присутан је у српској средњовековној култури, као и многим древним културама попут индијске, кинеске, египатске... Међутим, *Речник* и овде уноси новину у односу на стваралачки канон који му је узор. То се огледа у његовима минијатурама. Оне су сачињене од (црвених) иницијала нацртаних у средишту слике – графике. Овакав укрштај иницијала и графике до сада нама није познат у српском стваралаштву. У средњовековној култури добром делу иницијали су зооморфног или флоралног геометријског облика, преплетени са словима. Минијатуре су обично или тог типа или у виду неког цртежа. Пошто штампана слова преко графике нису уобичајен пример, можемо рећи да су надахнути избор илуминатора *Речника технологије*.

Речник технологије има двадесет и три минијатуре. Још једна занимљивост је што оне у *Речнику* нису повезане с неким конкретним стилем, као што то није случај ни са изворима на које се овај спис позива. Њих можемо добрим делом разумети као

цитате што наглашава постмодерни карактер *Речника*. Најприсутније су графике Албрехта Дирера: слово А: *Свети Јован види седам свећњака*; слово Н: *Астроном*, слово Т: *Апокалипса*; слово О: *Васкрсење*. Оне од зборника *Технологија* почињу да одређују мета-простор *Речника технологије* који кроз гравуре и бакрорезе овог ренесансног аутора опредељује свој пут.

Прва минијатура у *Речнику*, *Свети Јован види седам свећњака* (о. 1496/1498) припада Диреровој серији *Апокалипса*. Приказује новозаветно пројављивање Исуса Христа у Откривењу Јовановом. У другој глави, Бог се приказује апостоу Јовану Богослову, као „алфа и омега”, што његов ученик и записује:

И обазрех се онамо да видим глас који говораше са мном, и обазревши се видех седам свећњака златних, и усред седам свећњака Некога налик на Сина Човечијег, обучена у дугачку хаљину и опасана по прсима појасом златним (Откривење, 1: 12–13).

Дирер ове записе претапа у алегоричну графику. У њој остаје до краја доследан опису у новозаветном предању и раскошно га приказује у свим својим детаљима.

И глас Његов као хука великих вода, и имаше у Својој седам звезда, и из уста Његових излажаше мач оштар с обе стране, а лице Његово беше као сунце што сија у сили својој (Откривење, 1: 15–16).

И илуминатор *Речника технологије* верно приказује ову Дирерову графику где једино недостаје Св. Јован Богослов како склопљених руку клечи поред Исусових ногу. Сви остали мотиви у потпуности одговарају изворној композицији, осим што, као што смо напоменули, у *Речнику технологије* иницијал је у црвеној боји уписан у сâмој графици. Мотив свећњака у дуборезу и новозаветном предању, који је овде симбол цркве, за *Речник* је очито био важан јер је у симболичком складу са приказом дрвета са светилима–љилићанима на насловној страни.

Сâма насловна страна у *Речнику* јеванђеоског је карактера и највише подсећа управо на овај део – Откривење Јованово јер поред тога што читаоца упућује да је пред њим „објава” пише да „Он је и почетак и крај; алфа и омега”. Хришћанска новозаветна тема апокалипсе надахњује не само Дирерове бакрорезе већ и насловну страну и читав стваралачки етос *Речника технологије*. Мисаона блискост с Диреровом интерпретацијом

хришћанских тема открива слојеве религијских мотива у *Речнику* који се првенствено налазе у његовом изгледу, али и садржају и начину његовог представљања.

Минијатура уместо слова Н у *Речнику* представља гравир *Астроном* (1504) Албрехта Дирера. Она у себи сабира размишљања ренесансног уметника о Богу као створитељу света и најпрецизнијем геометру. Гравира се такође везује за ауторов однос према науци и религији које очито доводи у везу кроз симболе својствене и једној и другој сфери људске делатности. Ова минијатура у *Речнику технологије* односи се на одредницу *Напредак* чијем се значењу придружују синоними *историја, просветитељство, Хегел*, а оно се поткрепљује Ничеовом мишљу да „напредак је просто модерна идеја, то јест лажна идеја” (F. Nietzsche, *Der Antichrist*) (*Речник технологије* 1981: 15).

Једна од најбоље изведених минијатура у *Речнику технологије* је прерада Дирерове графика *Апокалипса* у коју је складно и виртуозно уклопљено слово Т јер она стоји уз појам *тело*. Слично је и са одредницом *објава* коју отвара Дирерова графика *Васкрсења* где слово О преплетено са мотивима из графике представља својеврсну мандорлу. У овој одредници и избору њеног сликовног приказа можемо видети снажни набој православне културе и саборну луч идеје васкрсења што нам још једном говори да су анонимни аутори *Речника технологије* били упућени у хришћанске теме у којима налазе прибежиште за своју мисао о технологији.

Слика 5: Минијатура слова А

Слика 6: Минијатура слова Н

Слика 7: Минијатура слова О

Слика 8: Минијатура слова Т

Дирерове графике које „су одражавале и његова лична, дубока и сложена размишљања о природи лепоте, уметности, инспирације, па и односа човека према Богу” (Гајић; Гајић 2017: 172), биле су најснажније надахнуће за промисао о технологији и у *Речнику технологије* и у зборнику *Технологија*. Имајући у обзир да његова дела у тој спрегнутој мисли о технологији имају посебно место, долази се до закључка да је у нашој култури Дирерова графика имала највећи одјек управо у овим пројектима.

Стога можда најзанимљивије у илуминацијама *Речника* јесте управо одређење за својеврсно пресликавање Дирерових графика. Дирер је стварао властиту уметност и објаву, тражио нови вид исказивања али је неговао и античку основу геометријског склада и хришћански идентитет којим тумачи свет у коме живи што *Речник технологије* следи у симболичком тумачењу света.

Поред Дирерових гравира, ту су и слика Питера Бројгела Старијег (слово В: *Вавилонска кула*), као и мотиви огледала Јана Ван Ајка (слово Е и Т: детаљ с *Гентског олтара* и са слике *Трговац Арнолфини са невестом*). Поменута дела Дирера и Ван Ајка које овај спис симболично доводе у везу с мотивима Андреја Тарковског,³⁰⁶ снажне су симболичне вредности уткане у сакралном поимању света.

Речник технологије ризница је различитих асоцијација и место сабирности кохезивних сила стварања. На пример, иако мање позната од Дирерових гравира, занимљива је минијатура слова Б. *Луда са нулте тарот карте* која се у *Речнику* налази поред одреднице *Балкан* симболише невиност, нови почетак и наду. Луда је врло важна

³⁰⁶ О томе је било речи у 6.1.

карта: прва (нулта) или XXII (последња). У одредници *Балкан* коју осликава ова езотерична представа Луде, *Балкан* је одређен као „почетак и крај” (*Речник технологије* 1981: 3). Још једном имамо асоцијацију на објаву из Откривења Јовановог, иако је овде реч о другој одредници и одабиру графике која није ни у каквој вези с претходним надахнућем Диреровим радом. *Балкан* се представља као средишњи пут, и „Исток и Запад” и „уточиште Средоземља” (*Речник технологије* 1981: 3). У литератури, Луда, иако на дну друштвене историје, увек је последње уточиште наде и новог почетка. То се нарочито види у драмским делима Вилијама Шекспира, иако наизглед маргинална личност, Луда увек доноси разрешење. Као у камера опскури, до драмског разрешења Луда коју сви по правилу сматрају будалом, једини је глас разума који иако се то не види држи све на окупу. Најбољи ренесансни приказ Луде дао је управо Шекспир у својим драмским делима, а нимало случајно он је и последња одредница у *Речнику технологије*.

Представа Луде у окултизму обично се везује за лик луталице у подераној одећи, али у некаквом залету. У том смислу представља наду у нови почетак који може да отпочне тек самоспознајом. И у античкој Грчкој се јавља исти тип луталица који у људима покушава да пробуди дух самоспознаје. То је најпре Платонов Сократ који иако чувен по признању „знам да ништа не знам” не може да се надмудри. Он је античка „луда” која показује незнање завладало међу људима у средишту друштва. Очито је да у складној вези ове одреднице и графике која је прати и допуњује, одредница *Балкан* се тумачи као „маргина” (*Речник технологије* 1981: 3), баш као што су то и Луде у које на почетку радње никада нису у средишту збивања, али је баш у томе „основ који подноси тежину, скривен од сваког рефлектовања” (*Речник технологије* 1981: 3). *Балкан* је за Европу нека врста луде коју она својом торжественном рационалношћу потцењује, али се на њему открива истина њене ирационалности.

У историји књижевности, уметности и религије било је различитих представа „мудрих луда”. У староиндијској култури, у причама је то био *vidushak* који је имао слободу да се поиграва наративним формама и самом нарацијом која није била линеарна. Луде су поред Шекспирових дела посебно занимљиве у уметничким делима Бројгела и Боша који такође надахњују ликовну страну *Речника технологије*, а важне су и у представама предхришћанске, хришћанске, и исламске традиције. У графици која прати одредницу *Балкан* у *Речнику* до изражаја долази слобода уметничког израза јер је смер карте обрнут, односно Луда је окренута ка десној страни и уместо ведрине, под

Сунцем су некакви густе облаци, што јесте својеврсна геополитичка интерпретација Балкана као места где се у историји сударају тамне силе.

Одредницу *патња у Речнику технологије* прати гавира Франциска Гоје *Сан разума ствара чудовишта* (о. 1799), у овој минијатури такође стилски врло умешно испреплетена са словом П. Рационалистичка филозофија која је довела до одвајања човека од логосности и вере допринела је развоју технологије која човека лишава патње и обећава другачији доживљај стварности.³⁰⁷ Патња није више тема прочишћења, већ некакве море коју шпански уметник представља, окружен друштвом које губи потребу за патњом као видом искупљења и удаљава се од природе личности. Гојина гавира као да је отелотворење инквизиције, која је свакако утицала на ауторов рад и схватање улоге уметника у шпанском грађанском друштву коме и сâм стекавши славу припада. Мотиви сова и слепих мишева сукобљавају две стране: мудрост и неукост које одликују шпанско грађанско друштво тога доба. Две мачке на композицији представљају некакав медијум између њих, између сна осећајног, несвесног и јаве чулног, разумног. То се може увидети у њиховим бојама – једној белој, која је и боја сова, и другој црној мачки боје слепих мишева. Сукоб светла и таме тема је коју је *Речник технологије*, и у погледу религије и у погледу технологије, сматрао важном у свом разумевању живота, сукобљавајући ове силе у покушају да се пронађе пут изван.

Преплитање речи и слика продубљују асоцијативни доживљај *Речника технологије*. Оваква пуноћа мета-простора не би била могућа да су се аутори задржали само на тексту и не би *Речнику технологије* омогућили излаз у сферу уметности. У минијатурама *Речника* присутне су и античке теме (слово И: *Сократ испија отров*; слово Ј: *Јелена Тројанска*), нововековне (слово Д: *Дарвин*, Ф: *Франкеништајн*), али и домаће – оригинални радови калиграфског аутора. Ту се на пример издваја графика уз слово Д која представља три Дечака из истоименог пројекта (њихову слику објављену у *Видицима* бр. 4/1980 на страни 5), разбијено огледало Ван Ајка уз слово Ж, где се разбијено огледало налази и на целој једној страни у зборнику *Технологија*, као и графички приказ Скупштине СФРЈ.

Најпровокативнија минијатура у *Речнику* стоји уз одредницу *Црква*. Она је у јеку напада на *Речник* привукла пажњу *Анализе* (и медија који њене нападе ослушкују) која уместо цркве види цртеж Скупштине СФРЈ и на томе делом и заснива тумачење да

³⁰⁷ О патњи више видети у поглављу 11.1.

Речник позива на разбијање државе. У синтетичком складу одреднице *Црква* коју *Речник* одређује као институцију и слике Скупштине *Речник технологије* ставио је знак једнакости. У његовом тумачењу, иако то није експлицитно речено, наслућује се увид да се демократија представља као нова религија која пориче слободу јер слобода у институцији није могућа, што није идеја присутна само у овом спису већ и другим, претходним пројектима *Видика*.

Очито је да су минијатуре у *Речнику технологије* естетски и херменеутички допуниле овај необични речник који представља хармонични спој графичког и текстуалног израза. Графике су, као и извори на које се *Речник* позива, такође део његове хипертекстуалне мреже јер и оне својом симболиком надграђују његово промишљање технологије.

Средњовековно причешће текстом који у својој лепоти саображава небеским идеалима надахнуће је за *Речник технологије* који без икакве гриже савести свесно напушта свет безличних штампаних слова. Преданост непознатих аутора задатку да доследно изведу идеју одуховљавања једног текста довела је до потпуног склада његовог визуелног идентитета и садржаја усмереног разумевању технологије. У том смислу, *Речник технологије* повод је за размишљање не само о теоријској изради, надахнућу и писању руком, већ и аутентичности израза ослоњеног на премодерно украшавање рукописа.

7.4. Оглед баштињења *Речника технологије*

Речник технологије може да послужи и као полазница за преиспитивање уметничких токова краја XX века јер се по својој калиграфској обради, минијатурама, флоралном декорацијом и другим украсима издваја из савремене продукције. У изучавању историје уметности овакав уметнички израз у начелу припада премодерном добу које се истражује, али студенти немају пример (пост)модерног текста сличне естетике. *Речник* доводи у питање и владајући поглед на уметност деценија у којима се појављује јер показује да не допушта превласт оних стилских токова који су се уврежили као доминантан уметнички израз тог времена. Једноставно се и у историји уметности мора направити мало места за *Речник* јер његова замисао и уметнички концепт нису ни мало инфериорни у односу на познате уметничке токове.

Да би се *Речник технологије* испитао у различитим контекстима, пре него што се приступило његовом обухватнијем сагледавању изведен је један оглед с намером да испита његову савременост и увиди његове уметничке домете. Поново откривен после више од три деценије и готово непознат поколењима рођеним после распада СФР Југославије, *Речник технологије* био је тема разматрања на академским курсевима у летњем семестру 2017. на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Циљ овог огледа био је да се с културолошке и историјске дистанце преиспита проходност *Речника технологије* кроз време, тачније сагледа рецепција овог дела после скоро четири деценије од његовог настанка. У том смислу, оглед је послужио као преиспитивање могућности живог баштињења *Речника технологије* као и провера његовог хеуристичког потенцијала. Активни учесници у овом огледу били су студенти Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Разматрању *Речника технологије*, руком исписаног двобројног посебног издања часописа *Видици* посвећеног критици идеологије технологије, приступило се на неколико академских курсева у летњем семестру 2017. на поменутом факултету. Курсеви су организовани као први део припреме за изложбу у целости посвећену *Речнику*, организовану наредне године. Полазиште за разматрање било је питање да ли ће *Речник технологије*, настао осамдесетих, у време Југославије и политике самоуправљања, мисаоно заинтересовати генерације студената рођене после 1990, на прагу распада југословенског система. Циљ академских курсева био је да студенти који немају искуство Југославије у свом памћењу добију један од ретких нецензурисаних списа тог доба, осете историјско-културне околности и дух времена, али такође утврде да ли је овај спис релевантан за данашњу друштвену динамику.

Рад са студентима почео је у марту 2017. Одржано је девет предавања (осамнаест школских часова) на сваком предмету. Наставу су изводили следећи наставници: Милан Попадић, предавања – Херитолошке технологије; Конзервација и музеализација; Дејан Вукелић, вежбе – Технологија заборав; Драган Булатовић, предавања и Ива Суботић Красојевић, вежбе и пракса – Методика наставе. Предавања су одржана студентима историје уметности прве, друге, треће и четврте године основних академских, студентима мастер академских студија и студентима прве године факултета Примењених уметности.

На сваком предмету студентима је одржано уводно предавање о *Речнику технологије* и упућени су на сајт *Речника* где се налазе релевантни документи тог

времена и догађаји после. Затим им је представљена динамика рада и циљ пројекта изложбе и позвани су да у току ових разматрања дају свој критички осврт на идеје које прожимају *Речник*.

7.4.1. Херитолошке технологије

Предмет Херитолошке технологије слушали су студенти четврте године историје уметности. Рад на предмету подељен је у два дела. Први део обухватио је читање релевантне литературе као теоријске подлоге,³⁰⁸ упознавање с *Речником* и дискусије на часовима, а други критичко тумачења *Речника технологије*.

На самом почетку, 13. марта 2017. гостујући предавач био је професор Александар Петровић, тадашњи уредник часописа *Видици*. Предавање је почело од тога каква значења речи носе. Антрополошко разматрање језика доведено је у везу с алегорijом Платонове пећине и идејом да се метастаза језика пресликава на личне метастазе што значи стално бити сенка сенке – заробљеник Платонове пећине. До изласка из пећине долази се када се реч повеже са светом – то је била почетна идеја ове дискусије. Студенти су трагали за разумевањима противречности у овом спису те су њихова питања била усмерена на игру с речима. Закључак је био да је највећи степен побуне доћи до свог *речника*, покренути револуцију изнутра и не дозволити да свет буде сенка. Још један увид, који је требало да послужи студентима за боље читање *Речника* био је тамо где нема повезаности, не може се доћи ни до каквог одговора.

Следеће предавање отворило је тему Ничеове *Генеалогije морала*. Расправљало се о повезаности његове филозофије с *Речником* који Ничеа не само да цитира, већ и тумачи у једној одредници, што је још једна необичност јер ниједан речник не доноси заједно појмове и властита имена. Следећи часови посвећени су разумевању Луиса Мамфорда и уводу у делу *Техника и цивилизација*, уз издвајање кључних речи: *Мамфорд*, *време*, *сат*, *манастир*, јер се овим појавама, очито надахнут Мамфордовим тумачењима технолошких система, бави и *Речник*, позивајући се на његов текст *Тиранада сата*, први пут преведен и штампан у часопису *Видици* 1980. у броју *Технологија*. Тема наредних предавања био је постмодернизам, при чему су се највише разматрали појам *смрт*

³⁰⁸ Почетна литература обухватила је Књигу постања, као и опусе Фридриха Ничеа, Роланда Барт, Луиса Мамфорд и Умберта Ека.

субјекта у делу Роланда Барта и постмодерни роман *Име ружје* Умберта Ека зарад бољег упознавања с овим правцем у литератури.

У овом, уводном делу, још увек се није разматрао *Речник технологије*. Циљ увода био је да се студенти упознају с литературом битном за читање *Речника*. На следећем часу, 24. априла 2017, студенти су добили задатак да размисле које би аргументе користили за и против *Речника* и како би га представили другој особи. Намера задатка била је да се прикажу различити приступи *Речнику*, односно критички осврти студената завршне године на Историји уметности на Филозофском факултету.

У мају, часови су посвећени „речи о *Речнику*”. Студенти су позвани да пред свима напишу једну реч која према њиховом мишљењу одређује *Речник технологије* и објасне свој избор. Намера је била да се „речничким објашњењем” само једне речи тумачи *Речник*. У овом делу, студенти су показали добар ниво запажања и способност повезивања појмова и њихових значења у овом спису. На следећа два предавања, теме расправе биле су лично тумачење *Речника* и његових противречности где се најбоље указало на релевантност *Речника* у датом тренутку.

Резултат тематског циклуса предавања на овом предмету било је активно учешће студената у разматрању једне сложене теме која до тада није разматрана у „живом” академском контексту. Поред тога, предавања су студентима побудила критичко размишљање о теми о којој до тада нису ништа знали јер је *Речник* више од три деценије био идеолошки потиснут и заборављен, а није било ни сличних тумачења технологије нити сличног теоријско-практичног повезивања уметности и технологије.

7.4.2. Технологија заорава

У оквиру академског предмета Херитолошке технологије, Дејан Вукелић био је задужен за предавања на курсу Технологија заорава. Планом је предвиђено да се трећина предавања посвети *Речнику* као добром примеру технологије заорава, док су се на осталим часовима разматрали други примери заорава у светској културној историји. Последња два часа била су предвиђена за презентације студената: задужени су да по свом избору представе један пример технологије заорава. Основни циљ овог курса било је разматрање питања шта једно друштво опредељује на заорава или сећање.

На почетку Дејан Вукелић представио је тему вандализма и иконоклазма: увод, појмове и примере кроз историју. Упоредјена је *Анализа Речника* која руши, слама реч по реч, разбија на комаде, као у примерима иконоклазма који су представљени на уводном часу (Палмира, највећи споменик Буди...). Студенти су разматрали *damnatio memoriae* и питање да ли је могуће у потпуности избрисати сећање. Иако је сагледавању *Речника* била предвиђена трећина предавања, о тој теми се говорило и касније. У том смислу, једна група студената одабрала је да тему за презентацију из области технологије заборав разматра из перспективе *Речника*, док се друга група послужила *Речником* као основом за тумачења технологије заборав и одређења за заборав у једном друштву.

Презентацију која се ослањала на идеје *Речника* радило је троје студената. Они су разматрали технолошке процесе у играној серији *Black Mirror* из перспективе *Речника технологије*, цитирајући његове одреднице и примере који су у вези с овом играном серијом, још једном потврђујући како он није омеђен временом с обзиром на то да је серија настала неколико деценија после *Речника технологије*.

7.4.3. Конзервација и музеализација

Предмет Конзервација и музеализација слушали су студенти прве године факултета Примењене уметности. Прво предавање почело је уводом у емблеме и приказом *Речника технологије* с идејом да његова насловна страна подсећа на емблем: наслов, слика дрвета и објашњење у виду кратког текста. Наглашена је веза слике и речи – два фрагмента која делују у оквиру једне целине. Студентима је поред представљања пројекта музеализације *Речника* указано да ће се у овом делу сусрести с многим асоцијацијама и визуелним и појмовним симболима који ће се заједничким радом размотрити на часовима.

Наредне недеље, предавање је почело размештањем студената у четири групе. У овој радионици учествовало је тринаест студената. Свака група добила је фотокопију *Речника* са задатком да анализирају његов визуелни садржај. Идеја ове радионице била је да се установи што више елемената по моделу који је професор прво поделио студентима, а који је у анализу укључивао: писмо, илустрације, декорацију. Студенти су према томе разматрали калиграфску обраду текста, начин украшавања и одабир украса. Радионица је трајала цео час, односно деведесет минута.

Следећи час посвећен је разматрању издвојених елемената из визуелног идентитета *Речника*. Студенти су посебну пажњу обратили на орнаменте из списка – (ујрасне) розете са стране, краљевске љиљане, црквену иконографију, мешавину писма, сплет ћирилице која подсећа на црквене књиге и латинице где спис изгледа као штампана књига, као и приметно другачији стил на насловној страни. Као посебну вредност издвојили су флоралну декорацију која је красила средњовековне црквене књиге, уставно писмо којим је написан *Душанов законик* и неуобичајену симбиозу различитих елемената. Минијатура *Речника* представља спрегу графика и штампаних слова преко слике, што није уобичајено, те се закључило да је то креативни рад уметничког-графичког аутора *Речника*. Студенти су зато посебно истакли минијатуре и везу графике за реч или садржај. Графике у *Речнику* нису везане за конкретан период, али јесу за одреднице које значењски допуњују. Студенте су зачудили пиктограми на последњој страни и еволуција писма од пиктограма до штампаних слова, зато што то обично није присутно у штампаним списима.

На следећем предавању, 29. марта 2017, ушло се у дубљу анализу визуелног идентитета *Речника*. Четрнаесторо студената подељено је у четири групе. Добили су папир с рубрикама: Слика/цртеж, Иницијал/минијатура, Тип, Опис, Напомена. Упутства су студентима јасније представљена на примеру слова У на основу кога је настало решење дато у наредној слици.

ОПИС СЛОВА

Минијатура:

Ова минијатура уоквирена је црном бордуrom, док су сва остала слова уоквирена црвеном бордуrom. На минијатури се види да је представљена Вавилонска кула која је централно постављена, док је остатак минијатуре нејасан.

Извор:

Минијатура је уствари слика Питера Бројгела Старијег која је рађена 1563. године. Ова слика се сада налази у Музеју историје уметности у Бечу.

Тумачење:

Прва реч на слово В у речнику је управо реч Вавилон. Повезаност са илустрацијом је очигледна, а сама дефиниција објашњава илустрацију.

ЗАНИМЉИВОСТ

Вавилон уништава Сет. Сет је био египатски бог и рођени брат Озириса. Слово В се појављује у оквиру египатске митологије, такође се појављује и у хебрејској.

ВАВИЛОНСКА КУЛА

Слика настаје 1563. године, она и *Мала Вавилонска кула* су једине две слике које су сачуване. Прва минијатура коју је Бројгел урадио на слоновој кости изгубљена је у Риму. Слика описује изградњу Вавилонске куле, која према *Књизи постојања* био торањ који су градили заједно људи.

ПИТЕР БРОГЕЛ СТАРИЈИ

Био је фламански сликар, рођен између 1525. и 1530. године. Рођен је у селу Бреде у Холандији. Веома мало се зна о његовом животу, радио је у стилу Хијеронимуса Боша.

Слика 9: Рад три студенткиње, Минијатура и графика слова В.

Циљ предмета Конзервација и музеализација био је да се издвоји што више графичких елемената *Речника технологије*. Тај циљ је остварен јер су студенти између осталог уочили: (на насловној страни) заставице, мото на латинском, дрво с ватром (које према њиховом мишљењу може да представља Мојсија у разговору са несагоривим жбуном купине који је заправо био Бог) или дрво сазнања или маслину (Атина). Утврђено је да се дрво јавља као мотив првог штампара у Француској, Роберта Естиена (Robert Estienne), као и да се код његове илустрације дрвета такође јавља мото *Noli altum sapere*.

Студенти су се сложили да прва страна *Речника технологије* подсећа на емблем (мото, слика и објашњење) али су истакли да у српској традицији дрво на првој страни није уобичајено. Дрво као уметнут емблем представља новину у односу на српску средњовековну традицију на коју се *Речник* ослања. Такође су приметили да се штампаним латиничним словима кроз квадратиће преноси још једна порука: *Ad Vitam Aeternam Liber et Alex*, што су покушавали да растумаче на више начина, уз различите асоцијације и сумњу да ли се ради о именима или општем значењу ових латинских речи. Студенти су препознали и сличност минијатуре код слова Е и Ж: огледало Јан Ван Ајка

код одредница *Еволуција* и *Живот*. Студенте је занимало да ли је аутор ликовне израде радио заједно с идејним ауторима *Речника* јер ликовни приказ у потпуности одговара суштини текста.

Наредне недеље настављен је разговор о *Речнику технологије*. На овом предавању је било више речи о тексту, а не ликовном приказу зато што су студенти примењене уметности били подједнако привучени садржајем *Речника*. Професор је студентима поставио питања да подстакне њихова размишљања: Како неке представити *Речник*? На који начин/којим медијима/формама? Како у једној реченици представити *Речник*? На та питања надовезао се задатак да студенти у групама напишу синопсис изложбе, односно да у неколико реченица представе изложбу о *Речнику технологије*. Ова вежба осмишљена је како би студенти пробали да прецизно искажу идеје: да што јасније изразе своје мисли и да кратко саопште основну тему изложбе, без објашњавања.

Професор и студенти су на последњем делу предавања опет покушали да протумаче поменути натпис у квадратићима на свакој другој станици списка, *Ad Vitam Aeternam Liber et Alex*. Тиме су се на још једном примеру уверили у то да је *Речник* подложен различитим тумачењима. Овом вежбом дијалектике тумачења натписа студентима је представљен још један модел како се може приступити *Речнику*, кроз асоцијативна значења и повезивање с осталим мотивима и симболима у тексту.

На часу 3. маја 2017. студенти су излагали своја решења задатка: читали су синопсисе о *Речнику*, добрим делом представљајући изложбу као игру откривања скривених делова слагалице и решавања загонетке у циљу проширивања идеја из *Речника*. Закључак је да ред може одступати од уобичајеног и да се може кренути од било које странице и опет ће се сложити овај речнички мозаик, али ће учешћем и посматрач бити део изложбе. У том смислу, студенти су постали део мреже *Речника технологије* јер су добро разумели његову мозаичну структуру и неспутану мисао. На крају, студенти су обавештени да ће се поводом *Речника* и планиране изложбе снимити материјал за емисију „Трезор” РТС и позвани су да учествују тако што ће критички сагледати *Речник* или одабрати једну одредницу из *Речника* коју ће тумачити по свом схватању.

На последњем часу разматран је учинак на предавањима на којима су студенти активно учествовали. Општи утисак студената био је да су им часови посвећени тумачењу *Речника* указали на вишезначност текста и могућност његовог тумачења из

више перспектива где у свакој долази до неког новог открића. Студенти су истакли да би без анализа на часовима *Речник технологије* на први поглед схватили као занимљив спис састављен из неких термина и слика и да би се њихово разумевање можда svelo само на његов уметнички израз. Уведени у продубљеније размишљање о *Речнику*, закључили су да им је предмет захваљујући овом живом ткиву пружио много шири спектар знања које се грана на више области.

7.4.4. Методика наставе историје уметности

Предмет Методика наставе историје уметности похађали су студенти четврте године основних студија и прве године мастер студија из историје уметности. Почетно предавање било је усмерено питању како студенти виде образовни систем. Пре него што им је представљен *Речник технологије*, размишљали су о терминима које би везали за тренутно образовање и званични образовни систем. На крају предавања добили су задатак да прочитају нешто из *Речника* или цео спис уколико им он побуди пажњу и знатижељу.

На наредним предавањима, после увода у случај *Речника технологије* покренута су питања његовог односа према образовању и образовног система према једном таквом речнику. Циљ је био да се сагледају идеје садржане у *Речнику* и шта он значи у овом тренутку више од три деценије од појављивања, односно да се испита како се у причи о образовању односити према *Речнику технологије*, као и да ли је образовање један технолошки систем и колико је дијалог могућ у настави. Студенти су сваке недеље добијали задужење да прочитају нешто из релевантне задате литературе, а поред тога, на располагању су имали сајт *Речника технологије* и друга докумената. Један од првих задатака био је да се зарад бољег разумевања друштвених околности у време настанка *Речника* прочита текст *Диктатура Дечака и култура Новог таласа* Александра Петровића. За методички део наставе, задатак је био да студенти прочитају текст интервјуа Макса Индала из 1979. да би на основу њега урадили интервју с насумичним изабраницима којима ће *Речник* бити приказан како би они дали прве асоцијације у вези с његовим изгледом или садржајем.

На следећем предавању, студенти су представили своје искуство с испитаницима приликом интервјуа. Неки од испитаника мислили су да је у питању средњовековни

рукопис пре него што су видели о којој години је реч. Код свих студената и њихових испитаника разговор се настављао и после интервјуа јер је *Речник* пробудио занимање код обе стране и жељу за разговором о томе, као и за бољим упознавањем са садржајем списа. Већина студената је признала да су подстакнути *Речником* добрим делом заборавили да испуњавају задатак за предмет. Заједнички утисак испитаника и испитивача био је да је реч о врло занимљивом спису, другачијем од свега што су до тада видели.³⁰⁹ Подстакнути овим размишљањима, студенти су на часу даље разматрали технологију у свакодневном окружењу и закључили да је погрешно усмерити пажњу к уређајима које користе, већ је неопходно размотрити и увидети шта се налази иза слике и шта је заправо технологија.

Гост наредног предавања, 25. априла 2017, био је Драган Ђорђевић, професор књижевности у гимназији. Он није учествовао у припреми изложбе и овом огледу, али је позван због теме свог докторског рада „Идеје концептуалне књижевности 1960–2010” одбрањеног на Филолошком факултету Универзитета у Београду (под менторством Александра Јеркова, једног од учесника у *Анализи идеолошке оријентације*). Иако се он није бавио питањем технологије, у дисертацији је посветио цело поглавље *Речнику технологије*.³¹⁰ Ђорђевић је на гостујућем предавању говорио о шездесетим у Београду, доласку графита и поткултури, али и *Речнику* као оновременој провокацији и преласку с књижевности на визуелну уметност где према његовим речима, *Речник* доста рачуна на дизајн – важан део целе приче која ствара фаму. Према његовим речима, читав пројекат био је део *урбане фаме* која по узору на мистичке обрасце својим одсуством ствара потребу за собом. Ђорђевић је додао да је својим забашуреним речником *Речник*

³⁰⁹ Дobar увид у визуелни идентитет *Речника* дао је испитаник–средњошколац који је неспутан историјом или академским терминима његову прву страницу повезао с ћилимом, и у естетском и у симболичном смислу, као и начину израде. То је занимљиво повезивање зато што *Речник технологије* без сумње може да се доведе у везу с ћилимом. Они се, сваки на свој начин, опирају машинској изради и као рукотворине захтевају сабраност духа и руке при раду. Сачињени су од различитих симбола и немогуће их је обухватити једним погледом или у једном тренутку. Као и *Речник*, сваки ћилим ослања се на традицију и може да се чита с било које стране, увек постепено откривајући неки нови детаљ и његово симболично значење. И један и други представљају повезани и спрегнути сплет идеја које ослањајући се на непрекинутост традиције посматрачу–читаоцу саопштавају своју причу.

³¹⁰ У својој дисертацији он *Речник технологије* лишава филозофске димензије и покушава да га сведе на концептуалну уметност од које се *Речник* својим духом очито разликује. Ова уметност има пасиван однос према технологији док искушава њене могућности без разумевања њеног садржаја и критиче свести о њеном исходу. Концептуална уметност осамдесетих година која би се по аналогији са филмским „црним таласом” могла назвати црним таласом уметности, један је од израза технологије, а не покушај њеног схватања и у том смислу погрешно је (посебно без јасних разлога) сводити пројекат *Речника* на један вид концептуалне уметности или књижевности. На претпоставкама концептуализма ни на који начин није могуће прочитати *Речник*, већ само приметити неке његове одразе и сенке које баца на уметност.

технологије хтео да провоцира неке духове, све време реферишући на мистицизам из различитих извора, али се провокација на крају претворила у један од најбољих маркетиншких модела који ће до дан данас остати врло уносан. Овде се мисли на чланове групе Идоли. Ђорђевић је додао да је систем бивао побеђен истим елементима које је сâм примењивао. Тако се поред Тита јавио још један Идол, неко ко одсутан фигурира као идентитет. Ђорђевић је додао да на тај начин Дечаци одједном постају легенда Београда. И тек у трећем таласу они се појављују у синглу „Ретко те виђам са девојкама”, тек тада постају састав. Говорио је о другим примерима исте матрице коју је користио Драган Папић да би створио фаму о Идолима. На крају је закључио да су у питању либерално-капиталистички Идоли и да све има исход у капитализму; исти су обрасци и развијене су шеме маркетинга, и кроз пројекте и кроз *Речник*. Иако није било разматрања проблема технологије, гостовањем Драгана Ђорђевића студенти су имали прилику да чују о поткултури и концептуалној уметности од шездесетих, преко времена у коме је настао *Речник*, до данашњих дана.

На овом предмету, главна тема била је методика наставе и припрема за наставу, али се при томе *Речник* истраживао у циљу да се објасни нека појава или упореде одређене околности у образовно-друштвеном систему данас. Дobar резултат разматрања *Речника* на неколико часова огледао се у прикупљеном материјалу студената – приложено је више снимака и транскрипата интервјуа с насумичним испитаницима. Студентима је *Речник* такође послужио као студија случаја у вежби осмишљавања интервјуа, као и у припремљености за разговор о технологији.

Поред скретања пажње на херитолошку вредност *Речника технологије* и начине баштињења његове критичке мисли о технологији, на поменутих предавањима сагледавана је улога уметности и историје уметности у технолошкој и ери вештачке интелигенције. На часовима је разматрана могућност стварања сличног речника – лексикона у савременој академској сфери где ће се на истоветан начин представити одређени корпус речи важан за разумевање савремених технолошких облика и њиховог хуманистичког наслеђа што би послужило као практикум у повезивању области историје уметности и вештачке интелигенције.

7.4.5. Епилог и резултати прве фазе рада са студентима

Круна заједничког рада на *Речнику технологије* у летњем семестру 2017. било је снимање две емисије Бојане Андрић, уреднице „Трезора”. Учесници су највећим делом били студенти поменутих академских курсева. Првобитни план био је да се сниме једна емисија и да се од тог материјала и оног снимљеног две године раније, после скупа *Речник технологије – 33 године после* у Институту за Филозофију и друштвену теорију направи једна емисија. Међутим, после снимања на Филозофском факултету, уредница емисије одлучила је да студенте и професоре сниме два пута и да те снимке засебно прикаже (без претходно снимљених на Институту) зато што је расправа била отворена и динамична, а студенти су показали оштроумност и вољу да учествују у дискусији.

Први део емисије „Трезор” снимљен је 24. маја 2017. у свечаној сали Филозофског факултета Универзитета у Београду. Учествовали су студенти Филозофског и Филолошког факултета, њихови професори (Александар Петровић, Драган Булатовић, Милан Попадић), као и сарадници у припреми изложбе, Димитрије Вујадиновић и Слободан Мијушковић. Снимање је трајало више од четири сата без паузе. Идеја ауторке емисије била је да сваки студент одабере једну одредницу из *Речника* и анализира је, али и да поставља питања или говори уопште о свом разумевању овог дела, од првог сусрета с *Речником* до тога докле се стигло у дискусијама на предавањима.

Други део емисије снимљен је месец дана касније, 26. јуна 2017. Учествовали су студенти прве године Примењених уметности и Филозофског факултета, њихови професори (Александар Петровић, Драган Булатовић, Милан Попадић), активни учесници на пројекту (Димитрије Вујадиновић, Дејан Вукелић, Ива Суботић Красојевић, Јелена Павличић) и гости (Драган Ђорђевић и Јована Стевановић). Други део снимања замишљен је с истом идејом да се дâ критички осврт на једну одредницу из перспективе данашњег времена или уопште, али су студенти имали слободу да искажу своје опште мишљење у вези с *Речником* не везујући се за његове конкретне делове. Једна студенткиња Примењених уметности донела је предмет који је направила, а који представља њено схватање *Речника*. Сарадник у настави Дејан Вукелић који је о *Речнику* говорио на курсу Технологија заборавља, као омаж *Речнику технологије* студентима је својеручно и калиграфски исписао резултате с презентација које су спремали на предмету.

Поред савремене (позитивне или негативне) реакције на *Речник*, које доказују да се ради о живом тексту чији мисаони замах није прегажен временом нити искуствено исцрпљен, однос студената према његовим идејама послужио је пре свега као оглед о његовој савремености. Ове две емисије означиле су крај припрема за интерактивну изложбу посвећену *Речнику технологије* и истовремено се показале као добар пример рестаурације значења *Речника* под патином заборава. Оне су послужиле и као надахнуће за будући рад јер су неки студенти показали жељу да даље развијају идеје с часова и у самосталном раду промишљају спис који им је до почетка летњег семестра био потпуно непознат, а у коме су открили плодно тло за разматрање личних и друштвених токова. У томе се јасно указао потенцијал овог списка за тумачење савремених појава и питања језика, технологије, уметности и херитологије као важне дисциплине у историји уметности.

Трибине на изложби о *Речнику технологије* представљале су наставак ових разговора и још један прилог у разумевању *Речника технологије* и начинима на који он може да се баштини. Потенцијал за такав вид очувања јавне меморије открио се и при снимању документарног филма посвећеног *Речнику* и духу времена у коме он настаје. *Речник* је, како се показало, могуће баштинити и кроз филмски есеј који у заплету политичког читања и идеолошког прећуткивања *Речника* има елементе филмске приче. Циљ снимања овог филма омогућио је још један оглед не само херитолошке заштите, већ и савремене рецепције *Речника* како у култури у оквиру које је настао тако и изван ње.

8. ЛИНГВИСТИЧКО ЧИТАЊЕ РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ

У *Речнику технологије*, као и у сваком другом речнику, најважније су речи. Та тврдња може да изгледа тривијално, али постоји огроман распон у разумевању речи од теолошке до технолошке перспективе.³¹¹ Исте речи имају сасвим другачија значења у зависности од историјског контекста и свако време види речи у другом светлу.³¹²

Дух времена је несумњиво у њима, било да је реч о Јеванђељу по Јовану или Француској енциклопедији. Између античке и модерне културе има мноштво на свој начин написаних речника који нуде тумачење посебних проблема или општих токова. Међутим, док речници углавном имају јасно профилисану природу и намеру, *Речник технологије* поставља знатно тежи задатак. Није лако схватити какав је то речник који с једне стране подсећа на Волтеров *Филозофски речник* по бескомпромисности критике, а са друге на Борхесов *Речник фантастичних бића*. Није лако одредити место за њега јер говори и кроз појмове, симболе и метафоре као своје одреднице.

Можда је по својој природи *Речник* најближи намери с којом Мојсије Мајмонид (Moses ben Maimon, 1135–1204), филозоф, теолог, математичар, лекар и тајнописац, у средњем веку пише *Водич за збуњене*. *Водич* је сложено филозофско-теолошко дело³¹³ којим аутор читаоце упућује на нека разрешења историјских путева и појашњава противречности сукобљене Библије и разумског схватања. Он пише у преломно време транзиције када је било неопходно ревидирати постојеће догматске појмове.

Мајмонид се у свом делу бави речима јер ту види основу неразумевања и збуњености. Његов задатак је да дође до сржи речи и дубљих слојева њихових значења. „Мој основни циљ је да појасним одређене речи у светом спису. Неке су истоимене, друге сликовите, остале разнородне” (Мајмонид 1956: xxxix).³¹⁴ Повезује значења речи у Библији кроз хомониме, осећа потребу да се значења речи саберу и повежу да би

³¹¹ Речи имају већу моћ од него што се то осећа у свакодневној употреби. То је очито и у покушајима да се направи софтвер који ће речи „извлачити” из људског мозга. Циљ је да се људима који нису у стању да говоре та способност као основно право на комуникацију с другим људима пружи, али упитно је што такве студије плаћа корпорација као што је Фејсбук. Ако се такав софтвер развије, последице његове злоупотребе ће бити много веће него користи од њега.

³¹² Главне оптужбе идеолошког суда *Анализе Речника технологије* управо се тичу речи и језика.

³¹³ У оригиналу на арапском: *Dalālat al-Ḥā'irīn*. Појављују се и преводи *Водич залуталих* или *Водич за заблуделе* (у Davidović; Davidović 2018).

³¹⁴ У оригиналу: “My primary object is to explain certain terms occurring in the prophetic book. Of these some are homonymous, some are figurative, and some are hybrid terms.”

отклонио могућност нераздевања. У делу написаном као расправа, у виду писама, користи хомониме, поређења и алегорије у намери да сликовито пренесе значења речи. „Ова ће књига зато бити кључ који води у места чије би капије иначе остале затворене” (Мајмонид 1956: 11).³¹⁵ Пред антиномијом супротстављене старозаветне јудејске и античке културе он одлази у анализу речи јер зна да се та криза не може превазићи идеолошки јер и једна и друга имају своје тумачење света. Речи и њихово разумевање у изворном значењу неотежаном идеологијама као да су једини излаз јер свако сазнање је неминовно посредовано речима.

„Циљ ове студије је да просветли религиозног човека наученог да верује у истину нашег светог Закона, који савесно испуњава моралне и верске дужности, а истовремено му од руке иду филозофска учења” (Мајмонид 1956: 2).³¹⁶ Учитељ Мајмонид саставља *Водич* и посвећује га „свом ученику и њему сличнима” где противстављене теме разматра у виду наговештаја или упутстава (Мајмонид 1956: xxxix). „‘Водич за заблуделе’ је писан за ужи круг људи привржених јеврејској традицији, који су били у стању духовне кризе при сусрету с Аристотеловим и неоплатонским делима” (Davidović; Davidović 2018: 39). Мајмонид је био свестан јаза који се у човеку јавља када се сусретне с филозофским рационалним учењима и упути се у њихове религији противстављене судове, те пише свој трактат који ће човека спасити „страха и напетости, непрестаног жала и дубоке збуњености” (Мајмонид 1956: 2).³¹⁷ Парадоксално, *Водич за збуњене* написан је кодираним језиком и за разлику од *Misneh Torah* који је добро организован, нема структуру или уређени ток мисли. Објашњења нису линеарна већ унутар некаквог круга разумевања који је потребно замислити да би се писање уопште пратило. Такође, написан је на јудео-арапском који је за разлику од хебрејског био познат мањем броју људи. Разлог за то је Мајмонидово уверење да ће само посвећени читаоци моћи да схвате херменеутички кључ читања овог дела и да ће излазом из свих противречности наслеђених из претходних раздобља моћи да разумеју знање које им ово дело преноси. У том смислу, неподударности у Мајмонидовом *Водичу* једини су пут сазнања и овладавања истином која се иза њих скрива.

³¹⁵ У оригиналу: “This book will then be a key admitting to places the gates of which would otherwise be closed.”

³¹⁶ У оригиналу: “The object of this treatise is to enlighten a religious man who has been trained to believe in the truth of our holy Law, who conscientiously fulfils his moral and religious duties, and at the same time has been successful in his philosophical studies.”

³¹⁷ У оригиналу: “fear and anxiety, constant grief and great perplexity”.

Уместо да буде јасан, Мајмонидов „водич” није лако разумети, као ни *Речник технологије* чије место покушавамо да одредимо у цивилизацијским токовима. Загонетни Мајмонидов *Водич за збуњене* изазвао је незадовољство јер су неки ортодоксни мислиоци у његовој анализи видели покушај да се религија заснује на разуму. Његове књиге су јавно спаљене (у Монпељеу и Паризу у XIII веку), делећи судбину толиких значајних списа који су пролазећи кроз ватру остали као легенде да провејавају савременим знањем. Мајмонид је покушао да помогне „збуњенима” који нису могли да се одреде између хришћанства и античке филозофије, ухваћени у преварну игру историјских огледала моћи.

Шта је то што је засметало у Мајмонидовом својеврсном усклађивању и повезивању вере и разума? Вероватно исти симбол огледала историје као и у *Речнику*. Иако није написан у форми речника, Мајмонидов *Водич* јесте својеврсни речник који објашњава и разрешава значења цивилизацијски важних тема (природа, Бог, човек, разум...) и прецизно појашњава појмове у библијском смислу и из сфере рационалног разумевања света. Требало је сажето обухватити дотадашња знања и хармонично их уплети у ново искуство. То је Мајмонид вероватно добро знао јер је говорио да „онај који много говори чини грех” и захтевао је да се пише и говори кратко и јасно, а да се при томе човек ослободи свих привида спољашњих слојева значења јер ће тако кренути исправним путем разумевања. Овакав његов приступ својеврсна је иако не експлицитна апологија потребе да се суштине језгровито речнички искажу.

Тако је и Мајмонидов одговор на историјску кризу језика и значења препознат унутар малог круга посвећених читалаца, а тумачења се своде великим делом на покушаје идеолошког одређења његовог значајног дела. Његов *Водич* настаје у време када нестаје саморазумљивости културних модела и када се стари свет распада тако да не може бити уклопљен у једну слику. Слично се догађа и југословенском друштву које се после неочекиваног испуњења силогизма – Тито је човек, човек је смртан, Тито је смртан – југословенско друштво нашло на беспућу. Заклетва да ће остати на Титовом путу није била довољна јер више није било јасно какав је то пут и шта значе његови појмови. Речници се пишу увек када се свет налази на прекретници, у тренутку кризе и прелома, када је неопходно премостити наслеђене и наметнуте језичке и значењске препреке у разумевању. У оптици Мајмонидовог речника, ваља пре свега поставити питања: Које је *Речник технологије* намењен и ко треба да га прочита?

Цивилизацијска завештања као што су партијски статут, идеолошки трактати, ауторитативни списи, канони, типичи, књиге у општем смислу, покушавају да човеку приближе изворе живота и појасне противречности које се у њему налазе да би се улучио њихов прави смисао збивања. Понекад се такви дискурзивни текстови „преобликују” у поетичне приче, каткад у филозофске трактате, а у преломним тренуцима јављају се и као религија која се служи и тајнописом који је посвећеним читаоцима преносио кључне поруке. Такав дискурс се понекад појављује и у форми речника да би послужио као појмовник–разјасница.

То можемо видети и у пројекту руског уметника Брускина (Григориј Давидович Брускин, 1945) под називом *Алефбет – Азбука меморије*. Алефбет је хебрејски алфабет. Код Брускина представља лексикон разумевања јеврејске традиције, односно кључ њихових херметичних учења. Снажан визуелни идентитет овог пројекта упућује на симболичке слојеве древних знања које аутор представља као некакав ребус чије путеве треба разрешити, тајнопис односно митолошки речник (в. Braskin 2015: 7–8).

Позадина у форми рукописа складно је допуњена фигурама – сликама.

„Док гледаоци прелазе с једне митологеме на другу и осматрају њихов смисао и однос, они слажу њихове делове и реконструишу значење слике. Стога би читав Брускинов рад требало узети као макротекст. Његову књижевну продукцију – он је и писац – не би требало одвајати од његове визуелне продукције и обе, као што ћемо видети, повезане су дубоким интертекстуалним односом” (Burini 2017: 294).³¹⁸

За Брускина је *Алефбет* митолошки речник састављен од слова и слика, на сличан начин као што се у *Речнику технологије* преплићу симболи премодерне културе уткани у савремено тумачење света. Њих повезује и флуидност. И Брускину је тешко одредити жанр јер очито нема потребу да свој рад оправдава жанровском припадношћу. „Ако у његовом делу постоји обједињујући елемент, он није у форми колико у

³¹⁸ У оригиналу: “As the viewers move from one mythologem to the next, and perceive their sense and relationship, they put the pieces together and reconstruct the meaning of the painting. Bruskin’s entire work should therefore be taken as a macrotext. His literary production – he is also a writer³ — should not be separated from his visual production, and both, as we shall see, are connected by a profound intertextual relationship.”

понављању знакова, у сталној употреби примордијалног алфабета који се сваки пут одбија, или боље речено отеловљује, у различитим жанровима” (Burini 2017: 294).³¹⁹

Сличан доживљај уметности као хармоније језика и симбола, алегорија које треба разрешити, доводи у везу ово уметничко стваралаштво с визијом *Речника технологије*. Сто шездесет људских фигура налази се на подлози од речи и израза – као што се у *Речнику* налазе сто шездесет и две одреднице подржане фигурама односно минијатурама које допуњују њихово значење. Асоцијативност текста кроз слику чини *Алефбет* својеврсним доживљајем света који аутор покушава да предочи себи и другима. Сам Брускин каже да његове књиге и уметничка дела могу да се читају у било ком смеру, од почетка до краја, или обрнуто, или од средине ка било ком смеру (Braskin 2005: 522). За њега очито нема разлике и поделе на фигуре и речи, почетак и крај. Тек с речима те фигуре постају делотворно начело оживотворено кроз симбол.

Кључна чињеница која повезује *Алефбет* и *Речник* је рефлектовање језика и значења. У том смислу, у својој мозаичној структури, Брускиново „трагање исходи у некој врсти ‘магичног огледала’ у коме је свет пресложен у калеидоскопу делова” (Burini 2017: 294).³²⁰ Не само то, Брускина и *Речник технологије* повезује и слична судбина: његове изложбе су забрањиване а за дела је знао мали круг људи (в. (Burini 2017: 300).

Када читалац уђе у тај калеидоскоп „магичног огледала” не може а да се не запита какав је то речнички текст и куда, каквом разумевању воде његове одреднице. Прво што се може приметити, не улазећи у садржај одредница, јесте да је овом рукопису пре свега стало до синонима, односно до односа међу речима. Зато свакој одредници придружује по три синонима³²¹ који треба да нагласе да је у самој основи идеја повезаности. Речи кроз непрестани преображај прелазе нове путеве смисла. Практично гледано, присуство синонима омогућава да се читање као талас креће од синонима до синонима и да се осети да цикличност влада структуром овог речника. Од речи прави аналогиије приближавајући значења која се у историјском ходу потпуно разилазе. *Манастир, систем, анализа, енциклопедија, Вавилон, звер, Амондилана, разум, антропологија, просветитељство, наука, наспрамност, Месец, огледало, историја, кретање, технологија, Запад...*

³¹⁹ У оригиналу: “If there is a uniting element in his work, it is to be found not so much in the form as in the repetition of signs, in the constant use of a primordial alphabet that each time is declined, or rather embodied, in different genres.”

³²⁰ У оригиналу: “his research also results in a kind of ‘magic mirror’ in which the world is recomposed in a kaleidoscope of fragments.”

³²¹ Има неколико изузетака у *Речнику* где одреднице немају по три већ два синонима, на пример: *будала, воља, Данте, пролетер, радост...*

представља само један од путева синонима који читаоца воде кроз *Речник* који се може читати не од прве до последње странице, већ кроз проток синонима, било да се почиње од прве странице, средине или краја. Реч је о једном истом путу који води истој суштини, али с различитих страна, без обзира према линеарности као парадигми модерног друштва. То је изворни принцип образовања заснованог на аналогијама. „Структура одреднице у *Речнику* може да се схвати и као структура могуће педагогије – полази се од етимологије, историје, прелази се преко значења и тумачења, али се знање, образовање успоставља тек у циклусу синонима који мире одвојена значења и дају могућност да се иза привада развоја и супротности препозна идентитет” (Стојановић Ђорђевић у Бошковић; Петровић 2015: 175). Јединство међу речима може да се оствари једино ако се по узору на Руђера Бошковића одбаце егоцентричне филозофије одвојености и педагогије просвећености. Таква „педагогија *Речника* је језик који се креће на неомеђаном пољу прочитаних и учитаних замисли и одредница које се оштро не граниче као у каквом класичном *Речнику*, већ садејствују” (Стојановић Ђорђевић у Бошковић; Петровић 2015: 176).³²²

На тај начин значење неке одреднице се много снажније продубљује него само разумевањем њеног значења. Ово кружно сазнајно кретање води ка правом идентитету речи преломљеном у спектру привидно одвојених значења која овако сабрана дају смисао до кога се не може доћи линеарним читањем ни речника ни дискурзивног текста. Циклично читање има своје битне предности јер такав хипертекст превазилази општу омеђеност значења на којој почива сваки праволинијски прочитани текст. Тако *Речник* постаје водич кроз скривена значења која се откривају у синонимима.

Речник технологије личи на неко органско једињење речи које у сваком новом кругу добијају други смисао. Тако се при сваком читању које може да изабере различито кретање кроз синониме, открива нека нова веза смисла и значења, језика и друштва. Овако сагледан *Речник* има и непосредну релевантност за социолингвистику. У ширем смислу, „савремена социолингвистика јесте критичка хуманистичка дисциплина која изучава све језичке аспекте друштвеног живота и све друштвене аспекте употребе језика” (Filipović 2009: 22). *Речник технологије* у језгру од 162 одреднице које се на различите начине повезују обухвата смисао технологије излазећи из уобичајених

³²² Педагошко читање *Речника* могуће је пре свега тумачењем одреднице *образовање* у којој се скреће пажња на редукционистички – технолошки приступ: „Идол образовања је функционисање: било у мишљењу, било у раду” (*Речник технологије* 1981: 17).

лингвистичких оквира речи. Тиме он речима на неки начин враћа моћ да опажају стварност и ослобађа их заробљене одвојености уобичајене у другим речницима. *Речник* је тиме скренуо пажњу да се у технолошким условима занемарује језик док се речи свODE на оруђе односно средство комуникације, а не језгро разумевања стварности.

Често се упућује да „језик и друштво не могу се анализирати као стационарни, затворени и међусобно раздвојени системи без узимања у обзир симултаних системских и комплексних интеракција међу великим бројем елемената (како језичких, тако и друштвених)” (Филиповић у Ковачевић 2018: 42). Али линеарност модерних текстова, а нарочито лексикографских јединица као што је речник, не подстичу отвореност како сâмих текстова тако и њиховог разумевања. Спирално читање речи даје отвореност *Речнику* јер одреднице нису затворене у себе већ се налазе у непосредном дијалогу који импликује кружност као форму сазнања и истине. То подсећа на Сократово преиспитивање појмова који се користе али до чијег се суштинског значења долази само кроз дијалектичко кружење. Платон у Тимају каже да је истина савршена кружност³²³ и ако би се ова његова мисао могла тумачити из угла *Речника* онда би то био увид да су, рецимо, појам *манастир* и појам *наука* синоними мада се то коси са уобичајеним значењима ових речи. Али управо то, излазак из уобичајених значења, једна је од највећих предности *Речника технологије* који таквим приступом доноси мало свежег ваздуха у нормативизована значења. Он на тај и оправдава своје постојање. И Платонова дијалектика нас упознаје с тим да ће све прећи у своју супротност и да је та транзиција главни посао времена које тече. Како Платон објашњава у *Кратилу*, језик се кружно креће и све ставља у кружење (408c) и да оне који то следе

„постојано кружећи уокруг, истражујући природу бића, хвата их вртоглавица, а затим им се чини да и ствари круже понесене ковитлацем. Одговорним не праве свој унутарњи немир, као да би он био крив за такво гледање на ствари, него сматрају да су саме ствари по природи такве, наиме да у њима нема ништа постојано ни непокретно. Оне теку и бивају ношене и испуњене су трајним кретањем и настајањем” (411b).

³²³ „А тај је говор (логос) једнако исти и када се односи на Различито, као и онда када се односи на Исто, будући да је ношен без звука и одјека унутар онога што се само од себе креће; па кад год он постане говором о ономе што је чулима доступно, и када круг Различитог, будући правилан разгласи то по свој души постају мњења и веровања чврста и истинита” (Platon, Timaj 37d).

За *Речник* је, филозофски гледано, време цикличне природе и на тој потки успоставља се и поредак речи и језика. *Речник* је непријатељски расположен према енциклопедији јер су ту појмови оштро подељени у својим посебним значењима, затворени и немоћни да опште једни с другима. Ту он види границу Просветитељства које у својој истоименој одредници назива „потпуно заробљена светлост” (*Речник технологије* 1981: 19).

Речник технологије је отуда близак и не-просветитељским идејама просветитељству иначе врло одане српске културе. Такве мисли и идеје први доноси филозоф, филолог, песник и естетичар Лаза Костић, до краја веран античком схватању света, који кује нове речи да би изашао на крај са старом сликом света. Следећи слично мисаоно надахнуће, цео *Речник технологије* (пре)порађа нова тумачења појмова који су у историји изгубили смисао, дајући им могућност да се поново повежу. Повезаност и кружење синонима одговарају *премости* и *укрштају* Лазе Костића који у дијалектици *премости* тражи хармонију света. За *Речник* не постоји изолована реч. Нема прве и последње мисли. Мисао се увек наставља на следећу, а ослања на претходну.

У томе се огледа стваралачка личност. За личност „умно стварање није просто озрцавање природе, него је постварање, препорођај, палигенеза” (Костић 1990: 29). То „постварање” остварује се кроз пресликавање речи, односно њихов укрштај. Таквом укрштају не подлежу само синоними у *Речнику*, већ се он остварује и у етимологији речи, којом се Лаза Костић такође помно бави, тражећи дубљу повезаност временом наталожених значења.³²⁴ У томе се види да ако је потребно тражити духовне корене *Речника технологије* део њих свакако се налази у мисаоном напору Лазе Костића који се филозофски и идеолошки опире владајућем модернизму и просветитељству.

У делу *Основно начело: критички увод у општу философију* Лазе Костића, начело *премости*, односно *укрштаја*, један је од основних закона на коме почива свет. „Обмотао је тако горку пилулу шећерном корицом, шећер продире до горке језгре, те јој ублажује горчину, а горчина језгре пробија у шећер повоја, те му мало разбија сласт својим пеленом” (Костић 1961: 77). Та хармонија склада у нескладу и несклада у складу

³²⁴ У српској култури су понекад и научници откривали аналошки смисао речи трагајући за њиховим дубљим везама. Такав пример је свакако врсни математичар Михаило Петровић Алас који пише књижевно дело *Метафоре и алегорије* где истражује истоветну суштину метафора и алегорија, речи пре свега, у различитим појавама. Петровић (1967: 47) пише да „на тако схваћено широко пресликавање наилази се на свакоме кораку, не само у свима областима науке већ и у свима манифестацијама људског духовног живота. Оно је једна инстинктивна и неодољива духовна потреба човека”.

наставља се на античку мисао која говори о непрестаној борби међу супротностима, о којој пише и Његош (2005: 79) указујући на јединство меда и жучи.

На први поглед, сâм наслов *Речника* јесте „супротница” појмова који нису у сагласју. Некакав речник технологије требало би да садржи одреднице техничко-технолошког карактера, а не да разматра филозофске, теолошке или уметничке концепте. Занимљив је и крај његовог увода који као у камери опскури доноси новозаветну објаву „У стомаку ће бити горак, али ће у устима нашим бити сладак” (*Речник технологије* 1981: 1) уводећи читаоца у мисаону противречност која ће остати потка његове лингвистичке структуре до закључних одредница.

Следећи дух Лазе Костића који се не мири с наметнутим ограничењима, *Речник технологије* напушта прећутна и октроисана правила да је говору о технологији једино потребно упутство за употребу што се огледа у „мудрости” да је ствар само у томе како ћемо технологију употребити. Увиђајући да је за ту „мудрост” одавно касно јер је човек без свести о томе или заједно с њом већ одавно употребљен, *Речник* се појављује као лексикографско дело с одредницама исказаним на мноштву језичких и мисаоних слојева. Можда је идеја била да је у свету намножене технологије управо овакав спис потребан, јер технологија је унела толико новина да је потребно и тумачење њеног умрежавања. Стога, ово је пре један мета-речник, не упутство за употребу технологије, већ за разумевање искуства личности и језика ухваћених у мрежи технологије и умножених језичких неспоразума.

Речи су се потрошиле у историјском ходу преласка из модернизма у постмодернизам где су технолошке револуције битно утицале на језик и друштвену стварност. С једне стране преносиви „лични” рачунари (personal computer) постали су доступни великом броју људи, а с друге биотехнологија (потпомогнута информатичком анализом података) која захтева прецизност и аналитички модел рада, добијају све већу примену битно утичући на језик са захтевима да он буде једноставан и јасан (в. Raunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 21). Због тога су речи које одражавају метафизички смисао, духовну посвећеност или трансцендентално деловање изоловане и гурнуте у претинце религије (која у савременој мисли нема много везе с науком, технологијом или другим аспектима друштва) да би се лишиле семантичке моћи у контексту сагледавања технологије. За технолошки систем битне су не метафоре и симболи, већ само прецизне и јасне речи. „Специјализовани развој људско-машинског језика видимо у рачунарским језицима који пружају средства помоћу којих се скупови упутстава и различитих

података достављају рачунарима у облицима прихватљивим за њих” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 22).³²⁵ Тако су речи техничком употребом лишаване слојевитости јер се инсистирало на конкретним значењима која су стицала самосталност у односу на изворне речи и корене. „Нови програмери су брзо схватили важност прецизног изражавања; правилно извршавање кода захтева да свака реч – команда има само једно одређено значење и да је систем крут у погледу текста и размака. Када се идеја о једном значењу прекрши, међутим, аналогне енглески речи губе нека своја додатна значења” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 22).³²⁶ Слојеви значења почели су да се тање, а „осиромашене” речи да освајају академску и јавну сферу с нагласком на прецизност као предуслов функционисања било ког технолошког система. Свођење на прецизност можда се најбоље огледа у „таквом систему управљања који од запослених захтева да с тачно три речи искажу планове за будућност или задовољство послом” (в. Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 23).³²⁷

Овако гледано, речи као да временом губе своју моћ укореења друштвене стварности кроз језик. На тој слабости, технологија може неспутано да се развија и помера границе друштвених токова. *Речник* на свој начин у складу са својом намером и својим моћима покушава да се врати повезаности речи и идентитету који лежи иза њих. „Речи слатке као мед, што симболише њихову светост, помињу се и у поучној старозаветној књижевности (Псалтир, Приче Соломонове), али постају и симбол евхаристијског и неевхаристијског причешћа” (Војовић у Petrovic; Stevanovic 2019a: 127).³²⁸ Одбијајући апстрактни језик идеологије и прецизне појмове технолошке специјализације који речи стављају изван света, *Речник технологије* је речима дао излаз из дубоке неповезаности. Због тога се у тој борби и окреће православлу јер је у њему садржана саборност стваралачког духа. У премодерном наслеђу речи могу у духовном укрштају поново да успоставе свој идентитет и врате се у језгро делања. Увидевши пред

³²⁵ У оригиналу: “A specialized development of human-machine language is seen in computer programming languages, which provide the means whereby sets of instructions and data of various kinds are supplied to computers in forms acceptable to these machines.”

³²⁶ У оригиналу: “New programmers quickly realized the importance of expressing themselves precisely; correct execution of a code requires that each word – command has only one specific meaning and the system was rigid with regard to text and spacing. Once the idea of a single meaning has been breached, however, analogous English words lost some of their additional meanings.”

³²⁷ У оригиналу: “management style where employees are requested to use exactly three words to express their plans for the future or job satisfaction.”

³²⁸ У оригиналу: “Words sweet as honey, which symbolizes their holiness, are also mentioned in the instructive Old Testament literature (Psalms, Fables of Solomon), but they also become a symbol of Eucharistic and non-Eucharistic communion.”

каким се искушењима налази православна духовност порука *Речника* била је да управо тај дух јесте снажан унутрашњи подстицај у разумевању света и улоге личности у њему.

8.1. Лексикографско одређење

Иако рационалистичка лексикографија не разматра *Речник технологије*, он већ и по својој форми има лексикографску димензију. Упркос томе није једноставно сагледати његово место у историји српске лексикографије јер је појам *речник* увек био синоним за позитивистичку анализу речи и није се користио у волтеровском или борхесовском значењу. *Речник технологије* задржавајући тон и смисао речника ипак својим метафорично-симболичким приступом, повишеним апокалиптичним тоном, помера устаљено одређење речника што га поставља изван традиционалне лексикографије, али га истовремено чини првим делом које у српској култури на својствен начин продубљује речничку форму. Неколико година после њега појавио се и *Хазарски речник* (1984) који је популарисао речничку форму, али он је био само збирка прича која се није бавила речима.

Главни циљ лексикографије је да унесе јасност, појасни значења речи и појмова, али често тај циљ остаје варљиво постигнут јер отвара више питања него што даје коначне одговоре. Лексикографија жели да на свој начин позитивно дефинише духовни поредак и одреди поглед на свет у оптици картезијанске „објективности” што се у складу с просветитељским погледом на свет узима као „научна истина”. Наравно, „објективност” је далеко од истине јер јој недостаје критичка свест или самосвест без којих се не види никаква могућност повезивања речи у мисаону целину. Још је Гете био незадовољан таквим приступом, што у одредници *енциклопедија* преноси *Речник технологије* (1981: 7): „Кад год бисмо чули да се спомињу енциклопедисти или кад год бисмо отворили нову свеску њиховог огромног дела, чинило нам се да корачамо између безбројних покретних чункова и разбоја у каквој великој фабрици”. И Сартр је својим егзистенцијалистичким приступом унео ироничну дистанцу говорећи о неком човеку који је решио да се темељно образује читајући речник од слова А. Немоћ таквог приступа, лишеног критичке свести о природи знања, види се по крхкости позитивистичких речника и енциклопедија чију конструкцију „објективних” оцена време брзо слама. Најпознатији речници – енциклопедије морају поново да се пишу у

свакој од промена духа времена и политичких интереса тако да се много више о самој ствари научи кроз упоређивања одредница у различитим издањима него самим њиховим читањима. У томе је најбољи пример безброј пута написана Енциклопедија британика у складу са сваком променом британске политике. То је заправо најбоља слика ефемерности „објективног” знања.

Речник технологије настао је потпуно несавремено усред тираније механичког времена како су то већ нагласили његови аутори посветом *ad vitam aeternam* „као нешто што ће надживети природни ритам догађаја” (Petrović 1981: 14). Он је и нека врста побуне против владајуће „објективне” ефемерности и лексикографије која робује француском енциклопедистичком рационализму подржаном енглеским емпиризмом. Ако је могуће тумачити такав приступ *Речника технологије*, онда је његов предлог за размишљање да у лексикографију треба да буде уграђена критичка свест о времену и постојању. Неки речник се својом „објективном” позом не може претварати да је изван времена када се очито сваким својим новим издањем управо на најгори начин неумитно руши у време.

У начелу, сваки речник представља исцрпан и уређен попис појмова и посредован је техником и технологијом обраде података. Иако је потреба за мултидисциплинарним критичким приступом сазнању данас све присутнија, савремена лексикографија и лексикологија не баве се речницима као не-техничким, односно дискурзивним текстовима. *Речник технологије* од објављивања никада није био предмет лингвистичких истраживања, а његова форма, особен приступ речима, етимологији и синонимима нису нашли своје место у лингвистици и лексикографији. Ни дескриптивна лексикографија није се бавила оваквим видом речника. То је вероватно зато што *Речник технологије* има форму речника, и јесте речник, али речи нису нормативног, већ полифоног карактера. У томе „сва намера *Речника* је да покаже нестварност тих појмова, а не да ствара нове облике, од старих појмова да гради нове: нове речи за старе, стилистичка реформа, ренесанса.”³²⁹ Стога не прописује значења, већ покушава да их опише као унутарње искуство критичке свести. Зато није сложен као појмовник (у служби) технологије, већ као аналогни кључ разумевања повезаности речи.

Речник технологије сучељава речи хуманог и технолошког етоса и схвата језик као основну побуду стварности. Ослобађајући се позитивистичког нагомилавања

³²⁹ *Одбрана животног принципа*, стр. 1А <<https://recniktehnologije.files.wordpress.com/2014/10/odgovor-vidika.pdf>> 12.07.2019.

значења изложеног сталној историјској превртљивости, *Речник технологије* већ у свом уводу пише да су тако одређене речи само „баласт историје”, да оне као такве нису потребне јер не воде разумевању. „У том смислу захтев који *Речник* исказује за одбацивањем сувишних технолошких речи, за излажењем из међусобног неразумевања вавилонске куле језика – јесте, у ствари, захтев да у сваком тренутку добро знамо шта су средства а шта циљеви.”³³⁰

Иако је реч о речнику општег типа, *Речник технологије* садржи и техничке термине и речи књижевног и свакодневног језика, као и одреднице у виду топонима (Троја) или личних имена иако у речничкој пракси није уобичајено да „цветају хиљаду цветова”. Међу именима са снажним симболичким значењем су писци који припадају канону светској књижевности: Булгаков, Данте, Достојевски, Хомер, Шекспир; затим знаменити филозофи: Декарт, Зенон, Кант, Сократ, Хегел; научници Дарвин; теолози: Ђоакино да Фјоре, историјске личности: Јелена, Одисеј, Христ; и књижевни ликови: Франкенштајн. Сваки од њих је као некаква лаконска сазнајна пречица која упућује на одређени вид личности и њен етос, као и тумачење света које из одређене личности произилази.

Хегел. т. Хегел је облик који се открио као историја: огледало. Његова апологија огледала јесте *summa* историје: потпуна наспрамност. Пут се даље довршава у три правца: Кјеркегор (воља), Ниче (личност) и Маркс (живот), али као конкретна технологија. с. Вергилије, огледало, историја. п. Хегел додуше зауставља повијест око 1830. као догађање, али не као прибрану.” (E. Bloch, *Sub – objekt*) (*Речник технологије* 1981: 26).

Разјашњење за овакав приступ имену можда можемо наћи у зборнику *Технологија*, у уводном тексту. „Личност научника је у модерној [науци, прим. аут] потпуно изгубљено. Још увек се може говорити о Њутновој теорији док модерне научне идеје одликује потпуна без-личност” (Petrovic у *Tehnologija* 1980a: 13). О без-имености и без-личности налазимо и у уводном тексту *Негације институције* где се закључује да само личност може да има име (в. Petrovic 1981). Само је личност кадра да превазиђе време. „То што уметност [или наука, прим. аут] доноси у природу дах безвременог постојања, значи једино да је она основана на личности” (Petrovic 1981: 14).

³³⁰ *Одбрана животног принципа*, стр. 3 <<https://recniktehnologije.files.wordpress.com/2014/10/odgovor-vidika.pdf>> 12.07.2019.

Гледано из угла личности као носиоца значења, пруски филозоф Хегел који проучава историјске токове западне културе у *Речнику технологије* сâм је парадигматичан пример једног облика историје. Да Хегел припада нововековној мисли јасно је по томе што његова одредница нема значење, а ни етимологију од које би потекло њено тумачење.

Речник се ограничио на само 162 одреднице јер се вероватно сматрало да је тај број довољан да се јасно изрази дејствујуће начело до кога му је стало. Предност симболичког и метафоричког приступа је што је њима потребно мање речи да би изразили природу ствари. Рационалистички приступи који нагомилавају речи да би „објективно” описали своје одреднице у основи следе механички приступ картезијанске парадигме која сазнајни етос преводи у технологију. У томе се крила опасност јер је технологија као мислећи субјект, Декартово Ја, залагањем за „објективну истину” као највишу форму сазнања човека лагано ставила имплицитно у положај немислећег објекта, односно не-Ја. Човек је ослањајући се на свој разум технологији предао *ratio* не увиђајући да ће се у једном историјском обрту наћи на ивици сувишног и бити сведен „објективну истину”, објект или српски „предмет”. Према тумачењу *Речника технологије* ту травестију производи технолошки ум да би у крајњој линији човеку тиме као у камери опскури одузео могућност постојања.

Објект. е. лат. *objectus* – лежати наспрам. з. привиђање, лажно постојање. т. Објект је све оно што је наспрам личности. Било да је то мишљење или телесни свет. Објект заиста јесте, али он не по-стоји, није стварност. Објект је производ технологије. с. наспрамност, огледало, идол. п. „Отворити сва врата поданички, стрмоглавити се у друге и друго, укратко, славна модерна објективност лош је укус” (F. Nietzsche, Goetz.) (*Речник технологије* 1981: 16–17).

Имајући то у виду *Речник технологије* усмерен је разумевању технологије као најмањег заједничког имениоца свих историјских токова. При томе, у маниру самосвојне теорије сазнања Лазе Костића, као и потоњих егзистенцијалистичких филозофија, у жижу разумевања ставља сâм језик. Напуштајући оквире енциклопедијског погледа на свет и уливајући речима енергију да се повежу, *Речник технологије* несумњиво представља смели лексикографски подухват вредан истраживачке пажње. Иако ни издалека није системска лексикографија, он у себи занимљиво обухвата одлике ауторског, етимолошког, синонимског, асоцијативног, тематског и термилошког

речника, а у симболичком смислу и електронског.³³¹ При томе се не своди ни за један од њих јер се према речима односи не као терминима, већ живим језгрима сазнања. То се види и по његовој особеној петостепеној речничкој структури која обухвата етимологију, значење, тумачење, синониме и референтни пример за дату одредницу.³³²

8.2. Речник и етимологије

Свака одредница у *Речнику технологије* почиње етимологијом која се поред српског тражи и у старословенском, санскрту, старогрчком, латинском и модерним европским језицима. Испоставља се да ово има посебан значај јер у време писања *Речника* не постоји етимолошки речник српског језика. Постоје само *Korijeni s rječima od njih postalijem u hrvatskom ili srpskom jeziku* Ђуре Даничића (1877), први етимолошки речник, и *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Петра Скока (1971–1974) – „први ‘прави’ етимолошки речник српско-хрватског језика” (Петровић у Тешић et al. 2018: 145). Међутим ови речници не односе се на српски језик већ на хибридни лингвистички ентитет који и Даничић и Скок, који је „инсистирао на заједничкој прошлости Срба и Хрвата” (Божич 2010: 18) називају „хрватски или српски језик”. Данас није јасно о каквом је то језику била реч и да ли је то заиста био језик или политичка конструкција.

Даничићеви *Korijeni* (из неког разлога не *Koreni*), прво етимолошко лексикографско дело где се у хибридној виртуалној форми помиње српски језик „сачињено је према моделу четворотомног Упоредног речника индоевропских језика А. Фика” (Петровић у Тешић et al. 2018: 144). И сâм Даничић у уводу свог речника пише како се при раду ослањао на увиде немачког филолога Августа Фика (Daničić 1877: III). „Корјјени су приручник конципиран по принципу ‘коренских’ одредница, чији наслов представља етимон, индоевропски корен, од кога воде порекло српско-хрватске речи

³³¹ Како „под електронским речником се, најкраће речено, а најшире обухваћено, подразумева речник у електронском облику” (Барбатесковић у Тешић et al. 2018: 371) *Речник технологије* припада и овој врсти речника јер је доступан и у електронском облику (иако није прерађен у програму који би омогућио претрагу и представља статичан тип електронског речника (у ПДФ формату)). Занимљива је његова гранична припадност овом облику речника јер иако се данас може претраживати на интернету, програми за препознавање текста били би немоћни пред његовим руком исписаним текстом.

³³² Пример у *Речнику технологије* не показује уобичајен случај када се дата реч користи већ представља даље промишљање, допуну или ојачавање мисли која стоји иза одређене речи.

наведене даље у одредници. Индоевропски корени имају семантичку дефиницију, након које следе домаће речи, разврстане према фонетско-семантичким скупинама” (Петровић у Тешић et al. 2018: 144).

Добра страна *Korijena* „са значењем које долази ријечима од коријена” (Daničić 1877: III) је Даничићева свест о важности корена као везивног ткива речи и по томе унеколико подсећа на Панинијеву граматику санскрта. „Код свакога сам коријена стављао све ријечи које су од њега постале или које само мислим или само може бити да су од њега постале” (Daničić 1877: III). У овом прегалаштву разумевања речи из њихових корена Даничић као да се приближио изворима знања. У Индији је Панини из разумевања корена санскртских речи пробао да проникне у саму стварност – поглед на свет утиснут у праизворе значења. Он је око V века старе ере саставио граматику санскрта у осам књига, *Ashtadhyayi*. Ова феноменологија језика описана је у кодовима – око четири хиљаде кратких исказа (сутри). „Његова граматика, као и свака друга феноменологија, води се начелом: *увиђај оно што је различито, а не оно што је слично*. Ако је суштина различита, а облик сличан/исти, појаве су различите. Обратно, ако је облик различит, а суштина иста, то су исте појаве” (Петровић 2013а: 176). Такву феноменологију примењује и на корене речи у санскрту. Међутим, Даничић који донекле по својој интуицији следи Панинија и иде у корене, речима из неког разлога додаје *иј* да би тако замаглио идентитет језика.³³³ То се рђаво одразило на опште разумевање и повезивање значења речи.

Даничић се у раду посветио проучавању српске језичке прошлости, али при томе није узео у обзир особености народа који тој прошлости припада. Његов пионирски подухват у коме се користи речима из Вуковог речника додајући тек по коју реч (Daničić 1877: I) не досеже до дубљих историјских и антрополошких значења корена који одражавају поглед на свет једног народа. Он им није приступао феноменолошки, већ се зауставио на њиховим фонетским и семантичким одликама. „Главна вредност овог дела лежи у његовом пионирском карактеру, док је у научном погледу оно још у доба свог настанка заостајало за сазнањима и достигнућима тадашње индоевропске компаративне лингвистике” (Петровић у Тешић et al. 2018: 145).

³³³ Тако се додавањем *иј* замагљује спирала идентитета све : свет : свест : светло и прекида мисао о значењу које стоји иза тих речи, односно својеврсна филозофија света.

При томе, Даничићев речник у издању Југословенске академије знаности и умјетности у време писања *Речника технологије* није био лако доступан. У употреби је махом био етимолошки речник романисте Петра Скока који је практични приручник без увида у дубље лингвистичке слојеве. Он махом настоји да етимологије „хрватског или српског језика” тражи у савременим европским језицима имплицитно назначујући секундарност и маргиналност овог језичког ентитета према европским језицима. Одсуство дубљих знања и значења види се на мноштву примера као што је, рецимо, одредница *surija*. То је очито *сурја*, санскртска реч за Сунце, али он етимолошки добацује само до турцизма *sürü* који означава стадо.

surija f (Kosmet) »čopor, krdo rogate marve« = *surija* f (Bukovica u Dalmaciji)
»mnóstvo životinja« = *sürek* m (Bosna) »stado«.
Balkanski turcizam (tur. *sürü* »stado ovaca ili koza, koje čuva jedan ili više čobana, 2° gomila «, tur. *sürek* »veliko stado«) iz pastirske terminologije:
bug. *surija* = *sjurija*. Lit.: ARj 17, 45. Elezović 2, 286. Mladenov 618. Školjić' 575. (Skok 1971: 364).

Да би могао да схвати зашто се речи *сурја* означава стадо он би морао да зна за индо-аријске хелиоцентричне култове у којима су сва стада посвећена Богу Сунца који су се протезали од далеке Индије до Средоземља. „Говеда из стада бога Хелија” била су „залог посвећеног савеза богова и људи” (Петровић 2013а: 169). Зато се у иконографији бог Сурја представља на кочији у коју су упрегнута седам коња, али Етимолошки глосар Петра Скока не досеже до очите симболичне везе речи *сурја* са стадом. Главна слабост ове и сличне етимолошке књижевности је одсуство познавања санскрта и његове културе. „Треба истаћи чињеницу да је то деценијама био једини етимолошки речник српског језика (који је и дан-данас, упркос застарелости и ограниченог захвата, главни ослонац у раду на српској етимологији)” (Поповић у Пипер 2017: 143).

Овај став српских лингвиста о застарелости и Даничићевог и Скоковог речника одлично се уклапа у наше разматрање начелне застарелости сваке позитивистичке лексикографије и енциклопедистике. Да бисмо још изоштрили ову тезу, треба рећи да није могуће написати оваква дела, а да она већ при својој појави не буду застарела.

Њихова застарелост, речено на начин Лазе Костића или Хајдегера, произилази из одсуства сећања прекривеног палимпсестима, односно „заборава бића” што је неизбежна последица њиховог позитивизма.

Српски језик је тада (а и сада) без етимолошког речника јер је сав дотадашњи етимолошки рад био повезан с виртуалном речничком праксом „хрватског или српског”.³³⁴ Српски је једини словенски језик који у ствари нема етимолошки речник. Дубљи разлог томе треба тражити у чињеници да је Вуков реформисани српски практично нов језик који на низ начина прекида с традицијом и етимологија му није суштински значајна. Он је замишљен као народни, природни језик чија природност је до те мере самодоволна да народу који њиме говори историја није ни потребна.

Зато је необично да се *Речник технологије* одлучио да својим одредницама пружи етимологије. Он у српској култури тог времена није имао узор за такав подухват.³³⁵ Тражећи корене речи којима гради свој поглед на технологију, *Речник технологије* није мисаоно близак Даничићу или Скоку јер њихов рад не засеца дубину мисли једног језика, већ формативно прати фонетске законе. Он је у томе сродан Лазе Костићу у чијем лингвистичко-филозофском раду језик има много ширу димензију од оне која се налази у речницима и граматикама. Тако се у раду на етимологијама, односно изворним значењима речи *Речник* нехотице укључио у контроверзу која је постојала између приступа Ђуре Даничића, аутора „хрватског или српског језика”, који се ослањао скоро искључиво на законе гласа и Лазе Костића који је оштро полемисао с њим ослањајући своје етимологије пре свега на законе мисли и сагледавајући двоименовање језика код Ђуре Даничића кроз феноменологију свог основног начела.

³³⁴ У разматрању почетака етимолошког истраживања „у окриљу највише научне установе српског народа, почасно место припало би (колико нам је засад познато) једном рукописном попису страних речи који је 15. септембра 1854. године, непуних тринаест година по његовом оснивању, Друштву српске словесности предао Јосиф Веселић, његов ‘слободни члан’ (иначе професор биологије у Крагујевачкој гимназији). И дан-данас тај рукопис лежи у Архиву САНУ. Ова збирка речи не представља први корак на почетку једне традиције (што је могла да буде, али није никад употребљена на тај начин), већ само најстарије сведочанство о размишљању и делању у правцу откривања порекла речи српског језика – истина страних речи, али разнородних а не само турских (које су у то време биле, и дуго остале, у фокусу истраживача)” (Поповић у Пипер 2017: 141).

³³⁵ Занимљиво је да у складу с вуковском праксом ни вишетоми Речник српскохрватског језика САНУ ни Речник српског језика Матице српске не наводе етимологије речи. С друге стране, сваки мало већи Вебстеров речник енглеског језика наводи етимологије. Једини индивидуални етимолошки напор налази се у Речнику страних речи Милана Вујаковије, али он по природи ствари не додирује српске речи. Изгледа као да се српски језик не усуђује да завири у своје дубине. Постоји у том тренутку и део Академијиног Речника, али није потпун тако да *Речник технологије* ни ту не налази ослонац за даља тумачења.

„Ђуро Даничић је први књижевник и филолог, не на словенском југу, већ у свету, који је назвао језик што га говори и пише *хрватским или српским* (у предговору својих *Korijena* каже, ваљда ради пуног паритета: *српски или хрватски*). Сви остали прваци филологије у страних народа зову тај језик просто: *српским*. Тако нпр. чувени немачки научењак Шлајхер међу живим језицима хрватскога никако не познаје; а првак међу свима на свету знаоцима језика, Макс Милер, слаже се у том погледу с Шафариком, те овако вели: ‘The Kroatian, according to Safarik, should not be reckoned as a separate language; the provincial Kroatian being but a continuation of the Slovenian, while the language of the Kroats, as spoken on the military frontier, is simply Servian’ (Max Müller: *The languages of the seat of war in the east*. London and Edinburgh 1855).

Према томе што такви авторитет као што је Шлајхер хрватскога не познаје, кад старешина свих филолога, Макс Милер, с којим се у погледу научењачке величине наш Ђуро Даничић неће никад моћи упоредити, кад и он вели да ‘хрватски не треба узети као засебан језик, јер онај језик што се говори у провинцијалној Хрватској, то је само наставак словенског (крањског), а онај што се говори у хрватској крајини, *то је просто српски*’; кад све то узмемо на ум, онда нам је сасвим јасно да Ђуру Даничића нису могли никако руководити *научни разлози* кад је језик свој назвао ‘хрватским или српским’. Разлог му је једино могао бити *политички*, и то *књижевно-политички*. Сваки прави родољуб, или Србин или Хрват, а још пре ако је књижевник, а понај и најпре испитивач језика, мора с болом и са стидом гледати на неприродну поцепаност у књижевности *једног истог језика*, која је народу на срамоту и поругу, а непријатељима му на радост и подсмех. Кад бисмо тај најсакатији од свих дуализама сматрали са гледишта нашег начела, онда бисмо морали казати да је то сасвим несмислен, те и неплодан укрштај; ништа се само са собом не може укрстити, као што и у органском животу спаривање врло сродних врста или остане сасвим јалово, или рађа богаље, те зато и сваки такви покушај у људи изазива гнушање и поругу у гледалаца” (Костић 1965а: 71–72).

Даничић је политику двоименовања језика учврстио у свом најзначајнијем делу – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880). Лаза Костић побунио се против такве политике и конструкције ентитета „хрватски или српски” којим се губи повезаност с историјом, а језик измешта из живота у виртуалну стварност. Лаза Костић устајући

против таквог ентитета „један од аргумената видео је у језику, јер је веровао да се у лексици крије одређен систем значења: да реч именујући ствар, уједно уобличава и неко праискуство, које се онда, добрим етимологизирањем разоткрива као пуноважећа истина” (Вукадиновић 1965: 12). То је можда прави разлог зашто српски нема свој етимолошки речник. И разлог зашто се Костић разилази с мишљењем Даничића јер „трага по запретаним лавиринтима етимологија, укрштајући лингвистичка знања са песничком интуицијом, јер, као и доцнији филозофи егзистенције, не сматра језик оруђем чији облици су пре свега одређени фонетским преглашавањима, већ кућом постојања у којој станује човек” (Петровић 2005: 172).

У овом противставу се јасно оцртавају два одвојена приступа језику и стварности. Он је видан, рецимо, и у тумачењу речи *свет* и *светлост*. О томе се можемо прво обавестити у етимолошком речнику словенског језика *Radices linguae Slovenicae veteris dialecti* које је 1845. објавио родоначелник етимолошке лексикографије, аустријски лингвиста Франц Миклошич. Данас није јасно који је то „словенски језик” и ко је говорио њиме, тако да се може сматрати „Руританијом” аустријских лингвиста који у исто време својим публикацијама и речницима конструишу и албански језик. Одредница словенски језик очито је лишена историјског субјективитета јер се не види ко су говорници тог језика осим у случају да Миклошич не мисли на све словенске народе. Међутим, већ првим увидом уверавамо се да он не може да послужи за етимологије чешког, пољског или руског језика с обзиром на то да у њему уочавамо пре свега српски вокабулар (в. Miklosich 1970). Бечким лингвистима су биле потребне апстракције и апстрактна одређења језика да би у њиховом оквиру могли да провуку своје политичке намере.

Миклошич (1970) када је у питању реч свет односно њен алтер его светло(ст), указује на њихову повезаност али не увиђа њен значај и не упућује ка тоталитету речце *све* као њиховом битном извору. Односно, не уочава и дубљу повезаност ових речи кроз термине *свест* и *савест*. Његов ученик Даничић иде и корак даље. С обзиром на то да следи само законе гласа, *свет* и *светло* изводи из *квит* где к прелази у с (в. Daničić 1877: 58).

С друге стране, код Костића који иде за антички схваћеном природом ствари и једном дубљом филозофском лингвистиком, *свет* и *светлост* иду из истог корена. „Реч свет за Лазу Костића није случајна, тек конвенцијом општеусвојен знак за обележавање укупности постојања, него је она сасвим нужан термин који не само да именује ствар

него је уједно и квалификује на најподеснији начин: *свет* то значи – према старословенском корену свѣтъ, од кога потиче и *светлост* – да тек *светлост чини свет светим*” (Вукадиновић 1965: 12). Костић тако закључује да је основно начело стварности светлост и отуда се ове две речи не могу разматрати а да нису у непосредној вези. „У том двоструком значењу речи свѣтъ у Старих Словена видимо дубоко разумевање створења и положаја човека у њему” (Костић 1965а: 51).³³⁶ То значи да су народи обликовали речи по природи њихових значења, а не гласова. „Ал’ ствар, мисао, језгра је словенска. Словенски дух је испред навале освајачке напустио *глас* да спасе *мисао*; а освајачка страна се задовољила спољним признањем власти, а уствари како било, јер морала је и сама признати да она у својој речи *mundus* ил’ *orbis* и нема особитог погледа на свет, као што га имају Словени у свом” (Костић 1965а: 51). Они су стога побегли у мисао јер је глас колонизован. „По свему се види да ради проницање целе основе нису довољни *Lautgesetze*, закони гласа, но треба узети у помоћ и *Denkgesetze*, законе мисли, а то ће рећи цео начин мишљења у народу, народни поглед на свет” (Костић 1965а: 77).

Мисао Лазе Костића очито испред свог времена и дубина његове историјско-политичке лингвистике тек треба да буде схваћена. Нешто од његовог начина сагледавања потврђено је у Хајдегеровој филозофији бића и језика, али то није нашло никакав одјек у лингвистици верној „објективној истини” која је емпиријски повезана само са гласом и преглашавањем као да су људи само говорили, а нису при томе ништа мислили.

Лаза Костић је трагајући за етимологијом речи (ἔτιμος ‘прави, истински’) ослобађао њихов дух садржан у погледу на свет, доказујући јединство језика и природе ствари, односно логос који је у њима. „Мало је мислилаца код нас који су се таквим жаром латили доказивања тог јединства човекове душе и тумачења природе тог јединства, као што је то био Лаза Костић, за кога се слободно може рећи да је његово целокупно мисаоно и поетско деловање у знаку одбране тог јединства” (Мирковић 1986: 488). С друге стране, Даничић очито такву везу не налази или не прихвата чим ове две

³³⁶ Костић своје виђење потврђује на примеру ока којим човек сазнаје светлост. „Колика је дивота у те најсавршеније справе човечијега склопа, у тога вршка чуловнога света, у тог највишег судије над уласком спољних појава у круг, у област мождане свести, у тог цара над укрштајем између човека и његове околине, између објекта и субјекта!” (Костић 1965а: 51). На овом примеру види се да Лаза Костић речи повезује у њиховом односу према свету и феноменолошки тражи исту основу у разнородним појавама што онда примењује на разумевање језика. У тражењу природе речи, он емпиријско преглашавање гласова не види као нит њиховог повезивања.

речи не доводи ни у какву везу. Касније се показало да је њихово размимоилажење не само лингвистичко, већ и политичко јер Костић говори српски а Даничић хрватски или српски са свим последицама које су из тога произашле.

Идентитет света и светла јасан је и филозофу Божидару Кнежевићу (2002: 128): „Свест, савест, свет и светлост су речи једног корена”. Ваља напоменути да однос света и светлости уочава и кнез Божидар Карађорђевић који свој путопис *Записи о Индији* доноси као преливање светла кроз свет и израстање једног из другог, где је вековна култура старе Индије представљена као вечити блесак светлости. „Живот који светлост доноси на тренутак оживљава све ове мртве храмове. Чини се да се кипови покрећу у треперавом, просветљеном озрачју...” (Карађорђевић 2018: 72). Ако је Лаза Костић „поезију поставио као космолошки принцип по значају и важности раван светлости” (Христић 1991: 44) то је с путописном прозом учинио кнез Карађорђевић.³³⁷ Очито је да је светлост у српској култури идентитет света, али се то у лексикографији окренутој фонетским и семантичким законима занемарује и тај идентитет само ретко налази у инспирацији појединих аутора.

Ови различити приступи касније су дошли до изражаја и у неспоразуму емпиријске или структуралне и филозофске лингвистике. Рецимо, Мартин Хајдегер кључни појам своје филозофије, истина, старогрчки *алетхеја* тумачи као *а-летхе* (ἀλήθεια), као негацију заборава (λήθη), односно као сећање, што је платонистичко тумачење, док емпиријски лингвисти схватају неисправном ту етимологију са становништва преглашавања и природе гласовног формирања речи. За Хајдегера (2007: 215), „то саморазбијање речи јесте истински корак натраг на путу мишљења” и он своје разумевање света заснива на својеврсној филозофији језика³³⁸ према којој „језик је кућа бивствовања” (2003: 279).³³⁹ Стога, реч је о дубљем мимоилажењу које одражава два нивоа разумевања света и самим тим два различита приступа именовању појава и језику уопште.

Речник технологије је очито у свом извођењу етимологије ближи Лази Костићу који започиње филозофску лингвистику и Хајдегеру који је на свој начин даље развија.

³³⁷ Њему је такође јасно значење речи Сурја: „Степениште је већ претрпано поклонцима који су чекали да се подигне Сурја, божанство светлости, па да побожно обаве своје обредно купање” (Карађорђевић 2018: 224–225).

³³⁸ Филозофија језика не односи се на научну дисциплину већ на истраживање језика као бити стварности коју налазимо и код Лазе Костића и Платона на пример.

³³⁹ У том смислу „и сваки човек је заточеник свог језика: када изађе из своје средине, прва изговорена реч га означава, потпуно одређује и обзнањује и њега и сву његову историју” (Барт 1979: 50).

Речник технологије (1981: 21) такође се осврће на појмове *свет* и *светлост*, придружујући им и *свест*, сагледавајући их у суштинском значењу које носе. Тако је етимолошко одређење одреднице *свет* *разданити се, сванути* што је у значењској вези са *светлом*. У следећој одредници – *светлост* – *Речник технологије* упућује на одредницу *свет*, а приписује јој значење *цветати*. *Речник* у својих 162 речи снажно повезује мишљење о технологији с етимологијама и синонимском везом одредница. Ту се види дијалектички дух сличан Костићу и особен приступ речима кроз њихове етимологије и укрштаје с другим значењима. Као и Костић коме је поезија равна светлости *Речник технологије* у речи осећа храм светла – могућност да се симболично *раздани* јер „у Њој [речи, прим. аут] беше живот, и живот беше видело људима” (Јеванђеље по Јовану 1:1–5).

Речник у својој потреби да речима приступи изнутра није нашао у дотадашњој етимолошкој лексикографији неко снажније упориште. Он је настао не само у свету идеологије марксизма, већ и лингвистике позитивизма, емпиризма и рационализма. У том контексту је имао довољно снаге не само да одбаци марксизам, већ и емпиризам као услов технологизовања света и да се од лингвистике гласовних промена окрене схватању мисли о језику као извору стварности. „Све што један народ има и зна, инвентарисано је и категорисано у језику, све конкретно и све апстрактно. Развијен језик, моћан језик, то је стихија; као да он сам ствара, а ми комбинујемо његове крупне и ситне творевине, његове виртуозности” (Секулић 1977: 484). У тренутку када се друштвени процеси нагомилавају да их је тешко пратити, очито је да се треба вратити језику где се сва питања разрешавају. То се првенствено огледа у потрази за етимолошким коренима, као и у успостављању међусобног односа речи, појмова, имена, симбола и метафора.

У том тренутку практично не постоји речник на који је *Речник технологије* могао да се угледа у својим асоцијативним потрагама за етимологијама и дубљим слојевима значења. Насупрот томе, он је могао да наиђе на нека тривијална догматска одређења у речницима као што је на пример одређење појма *наука* у *Речнику српскохрватског језика* који издаје Српска академија наука у најзначајнијем пројекту савремене српске лексикографије. Тамо је појам *наука* до кога је *Речнику* врло стало одређен као „објективни метод истраживања стварности” што не може много да допринесе суштинском схватању науке већ и због ограниченог и ефемерног досега појма „објективности”. За разлику од позитивистичке дефиниције из речника Српске академије науке и уметности који се ни не бави етимологијом, што је једна од његових

битних мањкавости, *Речник технологије* врло занимљиво, рекло би се духовито, појам науке који очито сматра битним изводи из корена укас – сова, имајући у виду да наука, сазнање, као Минервина сова о којој је већ говорено у филозофији, излеће у сумрак. *Речник* се у самом одређивању овог појма ослања на значење речи у нас,³⁴⁰ док с антрополошке стране тумачи промену научне парадигме у времену.

Наука. е. на+ (лит) укас – сова, кретање у мраку. з. замрачење, кретање без љубави. т. Наша реч наука је најбоља јер у свим осталим језицима реч наука потиче од речи мудрост. То је лоше јер мудрост припада предисторији, а наука припада мишљењу: његовом крају. Наука долази до себе у Новом веку када се јасно види да је њена стварност затварање очију, производња наспрамности и мржња према личности. Идол науке је објективност, потпуно презрена личност. Наука не преза ни од чега, чак ни од самог уништења личности. с. Месец, сат, анализа. п. „Наука је први грех, клица свих грехова, исконски грех” (F. Nietzsche, *Der Antich.*) (*Речник технологије* 1981: 16).

Говорити о овој одредници са гледишта емпиријске лингвистике није могуће. Са становишта филозофске лингвистике *Речник* призива другу суштину јер не следи гласовне творбе речи чега се држи емпиријска наука. Реч наука Даничић изводи из *викати* и у том кључу он јој придружује *учење* и остале изведенице које упућују ка једном спољашњем схватању науке које не допире до тајновитих дубина мисаоног тока. Архимед је узвикнуо *еурека* тек када је решио проблем. Питање „исправности” етимологија, које је увек отворено за различите контроверзе, овде је заправо у другом плану спрам тога да се *Речник* доследно не држи материјализма закона гласа, већ идеализма закона мисли. Без обзира како оценили домете етимологија *Речника технологије*, било да прихватимо филозофску лингвистику или не, он задржава значај првог покушаја да се у једном когнитивном контексту јасно покаже неопходност етимолошког понирања које неће бити сведено на позитивизам. Он и на овом пољу има

³⁴⁰ Ослањајући се на значење ове речи у нас *Речник технологије* се овде нехотице разилази с лингвистичким утицајем Вука Караџића који се превише ослања на туђице. „Вук Стефановић Караџић, неспорни ауторитет у то време, имао је другачији став према терминима. Он се, уместо превођења и стварања термина помоћу домаћих речи и закона творбе речи српског језика, определио за готово преузимање страних речи, што је допринело томе да се у Српском рјечнику нађе немали број термилошких одредница страног порекла. Српска језичка наука и лексикографија у свом даљем развоју ослањала се у великој мери на такву концепцију термилошког развитка. Отвореност српског књижевног језика према страним културним и језичким утицајима очитује се до данас у његовој терминологији за разне области наука, струка, уметности и другог стваралаштва” (Јовановић у Тешић et al. 2018: 193).

одређени пионирски карактер јер је први етимолошки речник српског језика почео да се објављује тек 2003.³⁴¹

8.3. Речник и превођење

Осим опште филозофске вредности може ли *Речник технологије* у лексикографском контексту имати и практичну преводилачку вредност? Већ смо указали да је *Речник* коришћен као својеврсни духовни преводилац смисла стваралаштва Андреја Тарковског. Кроз њега можемо да преведемо тешко разумљиве појмове Тарковског као што су зона, соба, огледало, напредак или вера... *Речник* је заправо добро оруђе за превод оних текстова где класична лексикографија отказује послушност.

Ово нас упућује ка разматрањима саме природе речника. Начелно гледано, феномен речника је транскултурна целина на којој се заснива могућност било ког превода. Али шта је заправо речник? Чини се да не може бити пуко средство за превођење, већ више од тога – основа за цикличну филозофију слагања наизглед различитих јединица. Главни циљ речника није емпиријски превод, већ откривење да су свако значење и текст у својој природи циклични. У том контексту посматрамо *Речник технологије*.

„*Речник* је, насупрот историјском наративу ишчекивања, изашао с метафорама, алегоријама и симболима, што и јесте језик сећања, односно говор целине” (Петровић у Вујадиновић 2017: 22). Стога кључ за разумевање *Речника* лежи у кружном односу његових уноса јер покушава да објасни технологију унутрашњим кружењем речи, појмова, метафора, алегорија и симбола. Начин на који се један појам објашњава другим доводи *Речник технологије* симболично у везу с каменом из Розете који се показао кључним за дешифровање египатских хијероглифа. У овом поглављу се разматра разумевање превођења у његовом правом смислу – као свеобухватна платформа за аналогно препознавање савремених појава. „Превођењем се не ствара нова информација, већ се само хармонизује, мења размер постојећој у бескрајном току јер

³⁴¹ Александар Лома (ур), Етимолошки речник српског језика. Свеска 1: *А–Аш*, Београд: Институт за српски језик, Српска академија наука и уметности, 2003. Првобитни назив пројекта и речника био је *Етимолошки речник српскохрватског језика* али је 1998. одлучено да се он промени у данашњи назив због изазова времена који носи такав труд (Лома 2003: 6).

сваки преводилац у следећој размери постаје информација која се чита у новом кључу” (Петровић 2005: 331).

Шах није измишљен и замишљен тек као игра или мозгалица, већ метафора стратегије и одговарајућих потеза који се повлаче како би се постигла општа хармонија, надилазећи тако домет практичног разумевања ове игре. Тек када се фигуре нађу у хармонији, играње шаха може се сматрати савладаним. На сличан начин, превођење није пуко превлачење речи из једног речника у други, домишљање како да пронађемо одговарајућу реч и ускладимо граматику, синтаксу и лексику једног језичког система с другим, већ има дубље значење – да повеже и хармонизује расуте речи, појмове и симболе. Или како каже Винавер (2012в: 397): „Блаженство је у погођеном, а пре свега у погођеном–догођеном језику. Блаженство је у поклапању, у коначном утапању у више обухвате”.

Може се чинити необичним да антропологија технологије, критичка мисао усмерена к разумевању технолошких структура, може да се напише и појави у облику речника, листе речи која покушава да одреди њихово значење. Али, у смислу праве шаховске игре, речник не мора бити схваћен као пуко техничко средство за разумевање језичких термина и превођења. То би више могло да буде тло за остварење вишеслојног усклађивања речи.

У том смислу *Речник технологије* је покушај праве игре речима. Он је нека врста матрице за све речнике, образац који омогућава да се мисао угради у један речник. Ова мрежа речи, у међусобном односу, даје нетехничку интерпретацију технологије, њен хуманистички домет, као и имплицитне пројекције будућег развоја технолошке цивилизације.

У том смислу, значење појмова у *Речнику технологије* открива се само у кружењу синонима. Да нема кружења и међусобног односа речи, не би било могуће прочитати *Речник*. Другим речима, без мапирања речи кроз синонине, значење или објашњење појмова и појава не би било сасвим јасно. У *Речнику* језгро неког термина магнетише сличне или супротне речи тако да се у таквом магнетном језичком пољу отвара њихова права природа. Овакво „премошћавање је препознавање одвојености информација. Оно настаје у тренутку доласка до свести о симетричности токова. Не треба мислити да је реч само о техничким информацијама, јер препознавање обухвата аналогну целину дешавања” (Петровић 2005: 331).

8.3.1. Превођење синонима

На крају XX века, рука се нашла на расцепу аналогне културе с једне стране и дигитализације с друге. У *Речнику технологије*, сасвим неочекивано за савремено интелектуално прегалаштво рука нуди могућност повезивања мисли и дела у аналогном превођењу цикличног духа речи – синонима. Али за руку која твори овакав *Речник*, речи и појмови нису довољни. У основи, све може да се директно преведе кроз визуелне обрасце који повезују концепте и дају им имплицитни или симболички смисао. У почетку су слике и речи биле једно и свако ко преводи нешто од пресудног значаја мора бити свестан тога. Стога речник спаја концепте и слике као неко ментално језгро превода. Његов визуелни идентитет састоји се из илуминација различитих извора – ту су религиозни мотиви, флорални украси, пиктограми и графике као огледало за боље сагледавање њиховог симболичког значаја у контексту технологије, као и смисао технологије у антрополошком огледању с њима. У том смислу, превод симетрично заснован на хармонији визуелног и текстуалног откључава кодираних идеје које подупиру мисаоно разумевање модерног света. *Речник технологије* није платформа само за директно превођење, нити је сâм овај спис настао као превод различитих идеја *per se*. Он има мета-ниво разумевања јер његова објашњења нису технички носачи или преносници значења; својим основним одредницама он подиже свест на други ниво опажања. Тај други ниво је увид у холистичку природу слика, спознаје и самог језика. Речју, овакво разумевање превођења је упућено ка смислу који се остварује у аналогном односу речи.

У таквом мисаоном амалгаму више нивоа разумевања технологије, охрабреним излазом у православни изглед као потпором подвижничког посвећења тексту, *Речник технологије* постао је некакав изасланик аналогне културе која уместо да се супротставља дигиталној, указује да потоња није могућа (а да не изазове ентропију) без везивног аналогног ткива као њеног основног импулса или кода. Без тог кода, дигитална технологија је зрно унутрашње деконструкције и пролог општег заборавља расутог у дигиталним сигнаlima који више не познају симетрију и хармонију повезаних значења – било да је реч о техничком или антрополошком смислу.

Ако тако поставимо ствари, у најширем смислу, савремена култура јесте бојно поље аналогне и дигиталне културе. У том попришту њиховог идеолошког сукоба, *Речник технологије* кроз идеју превођења омогућава да се дигитална култура сагледа из угла аналогне цикличне. У њему, асоцијативност појмова и њихових дефиниција и

објашњења значајно се разликује од онога што би било уобичајено очекивање савременог читаоца. Синоними који стоје уз сваку одредницу као отвор за дисање и повезивање с другим значењима представљају аналогне кодове. Њихово присуство пулсира кроз сваку одредницу везујући их у точак итеративног и кружног читања речи, што одступа од манира савремених текстова постављених у линеарне претинце значења. „Уколико хармонија не делује, информације остају одвојене, специјализоване. Њихово превођење заустављено је различитим идејама одвојености, које не прихватају симетрију почетка и краја или субјекта и објекта” (Петровић 2005: 331). Зато је кључ за разумевање овог *Речника*, као у неким средњовековним рукописима, скривен у кружном односу његових уноса, тачније у његовим синонимима као некој својственој апологији аналогне културе. Продубљенија анализа даље показује да читава уметничка, као и лингвистичка концизна творба *Речника* представља схему прилагодљиву антрополошком преводу технолошке динамике историје, или другим речима превод преласка једног света у други – аналогног у дигитални у чијем се пресеку најбоље огледа технологија.

8.3.2. Камен из Розете као праоблик речника

Срж *Речника технологије* као својеврсног речника нетипичне намене и намере није емпиријско превођење vis-à-vis, већ откривање да је свако значење, односно сваки текст, у природи цикличне структуре. То је основна методологија *Речника* за разумевање језика и превода. Због начина на који се један појам даље појашњава повезивањем с другим речничким уносима овај рукопис симболично и практично приближава камену из Розете, кључем за дешифровање непознатих египатских хијероглифа – светих слова.

Камен из Розете пронађен је 1799. у Египту, у граду–луци на обали реке Нил по имену Рашид (Rashid), односно Розета (Rosetta), како је познато у Европи. Овај обелиск је неправилног облика и од црног базалта. Када је откривен недостајали су неки делови тако да је значење текста исписаног на овом камену дуго било непознато, али је будило знатижељу. Привукло је пажњу Наполеона чија су освајања и довела до открића овог камена. Он је слао отисак натписа на камену многим значајним учењацима тога доба да открију значење текста. Једино извесно у вези с тим било је да је камен из Розете кључан за дешифровање египатских хијероглифа. Али, стручњаци из области лингвистике,

митологије, египтологије и уметности нису успевали да дешифрију натписе на камену. Временом је камен из Розете постао једна од најзначајнијих археолошких реликвија, али и врстан пример кодираног језика. Неки научници успели су да открију значења речи и одређених имена, али нису успели да реконструишу текст нити да у окрњеном преводу разумеју његов смисао. Декриптовање каменог записа чинило се узалудним. Жан Франсоа Шамполион (Jean François Champollion) коначно је успео да преведе натписе на камену. Као ни његови претходници, ни он не би успешно дешифровао значење три текста на три различита писма да није увидео да је то могуће једино путем аналогија. „Овај камен клесан 196. године старе ере кључ је египатског хијероглифског писма: исти текст исписан на њему старогрчким и демотским писмом упућивао је на исправну претпоставку да је и трећи поред њих, хијероглифски, аналогија прва два” (Петровић 2012: 10). Стога, кључ разумевања камена из Розете је античке природе. У својој основи садржи питијско упутство „препознај себе” јер се текст откључава само у међусобном препознавању, како је већ Шамполион закључио. „Аналогним слагањем писаних текстова дошло се до њихових значења кроз која се могао сагледати неписани текст који им лежи у основи” (Петровић 2012: 10).

Херменеутички процес разумевања целине из делова, односно разумевање феноменологије непознатог путем аналогије са познатим, засигурно лежи као основна моћи камена из Розета. То је уједно разлог што је он дуго био симбол египатских тајни и уопште кодираног значења. Иако дуго није могло да се продре у значење текста и премда је хијероглифско писмо врло сложено, није тешко оцртати основне принципе (в. Wilkinson 2002: 10). Тек када је прихваћен овај принцип разумевања непознатог написа на камену, он је постао симбол аналогног декодирања. „Камен из Розете отворио је на тај начин дубљу историјску перспективу не само египатског писма” (Петровић 2012: 10). Пратећи ту нит, у контексту *Речника технологије* и размишљања о превођењу, можемо да закључимо да сваком тексту или преводу неопходна је његова слика у огледалу – аналогна структура која служи као основа за разумевање његовог значења.

8.3.3. Прави проблем превођења

Херменеутичко читање лингвистичке архитектуре *Речника технологије* имплицитно прати идеју аналогног дешифровања. У том смислу, речи – одреднице

праћене су аналогним симболима: сликама – графикама. Још важније, слична структура као код камена из Розете види се у томе што сваку одреднице прате синоними који даље упућују на читање и разумевање текста. Одреднице се огледају у својим синонимима који их појашњавају и доводе до зачуђујућих значења и закључака. Тако се на пример овим путем одредница *енциклопедија* у *Речнику* објашњава синонимима: *Вавилон, позитивизам, извесност* у чијем је значењу прва, почетна реч на тај начин јаснија. Речју, разумевање се усмерава кружним кретањем речи, односно аналогјама. О таквом приступу говори и Смарагдна табла Хермеса Трисмегистоса која указује да је свет велико огледало небеског свода и да он само одражава збивања на Небу.

Поред тога, сплет ћириличног, латиничног и грчког алфабета, сличан структури камена из Розете, имплицира неколико нивоа читања текста упркос уобичајеном читању на једном нивоу. То упућује да превод не може бити механички пренос једног текста у други или један когнитивни запис у други, на основу неких изолованих значења. Старогрчки филозоф Горгија, а касније и Френсис Бекон, упућује да се у таквом линеарном превођењу крију „идоли форума“³⁴². Они чине да потпуно различите појмове и слике називају истим речима. Стога, превод не може да се ослања једино на емпиријске податке, већ мора да буде укоренен у дубљим слојевима разумевања језика, историје, филозофије и симболичких темеља културе. Основна идеја ових слојева је да су сви они повезани, али да замагљивањем (изворних) значења речи *идоли форума* покушавају да спрече такав увид.

Други проблем који настаје као последица нејасних значења ових *идола* је „паразитска лексика“ (Данојлић 1977: 40). При томе се подразумева историјска и културна криза јер „здрави“ језици са чврстим аналогним везама синонима не дозвољавају њихово неуравнотежено множење. Метастаза се одвија тамо где нема аналогне структуре. Односно, дигитална култура нужно подразумева умножавање речи и смисла.

Речник технологије стога показује да језик прати те промене и процесе, као и то да је и сама технологија одређени језик. Хуманистичко наслеђе њеног доба је у том смислу везано прво за језик, али он у свом развоју потискује смисао речи.

³⁴² Латински назив *idola fori* сковао је Френсис Бекон у свом делу *Novum Organon* како би указао на заблуду која се јавља као последица погрешне подударности појмова, дефиниција и значења, и реалних предмета или појмова које они представљају. На тај начин, нетачно или лажно изведене речи могу да изазову збрку или отуђење од суштинског значења и сврхе.

„Такво, чудовишно, оптерећивање појмова врши се сваки пут кад у подручје логике провале утопије, илузије и волунтаристичке опсесије. Речи су најлакше жртве идеолошког безумља: ако се не може управљати животним токовима, може се њима. Ако се ствари тешко побољшавају, лако их је резиминovati или преименовати” (Danojlić 1977: 40).

То је „дијагноза” савремених језика коју је *Речник* покушао да предочи, предузимајући први корак укидања стандардног *progressum ad infinitum* („бескрајног напретка”) који је у основи технологије. Напуштањем аналогне културе језици умножавају свој вокабулар, углавном захваљујући напретку технологије која то захтева. Тако се на пример корпус речи у енглеском језику повећава јер се у нејасним процесима технологије јављају идоли форума који би требало да нове појаве подрже лингвистичким знаком. Али при томе се одређени део речи – неологизама губи и заборавља одмах по настанку јер задиру само у оне области човековог живота под непосредним утицајем технолошких процеса. Стога нису у хармонији с природним светом, већ у подређеном положају спрам технологије.³⁴³ То удаљавање од основних значења и доводи до нераумевања старих аналогних језика као што је санскрт или знакова као што су египатски хијероглифи.

Стога *Речник технологије* покушава да образује лингвистички круг синонимних значења и враћа се истом читању текста какав налазимо у древним писмима старих култура. Таквом апологијом аналогне културе *Речник* преноси поруку да древни списи нису само историјско-културне меморабилије, већ активно епистемолошко језгро које може послужити као канон за дешифровање савремених друштвених процеса и промена, као и одржавања антрополошке равнотеже јер се тако може успорити друштвена ентропија, односно смањити метастаза језика и процеса која их као у еволуцији канцера води у смрт. Без увида у ентропију која се у друштву повећава посредством неуравнотеженог окретања историјском напретку, нестаће велики број језика и живих врста на Планети, а човек ће се у покушајима да то надомести наћи окружен облицима који ће га приморавати да им се стално прилагођава.

Речник технологије историјски и друштвени напредак је видео као производњу дублера – језичких, духовних и технолошких. Премештањем бинарних кодова стварају се нови обрасци и замењују стари, али они сада одговарају само потребама новонасталих

³⁴³ Више о томе у наредном поглављу, 8.6.

двојника: програмски језици на пример одговарају компјутерским обрасцима и потребама технологије, док потпуно занемарују човекову духовност и природне процесе. У том смислу, аналогно читање и превођење губи своју моћ и више није могуће. Прелазак с аналогног на дигитални кôд пресеца нит разумевања културе. Дигитални процеси се гранају и све више удаљавају с извора значења у циљу напретка без краја, супротно циклусима који су у основи природних токова.

Речник је показао да се кључ за тумачење аналогија све више и више губи у процесу дублирања значења без осврта на њихову основу. То се симболички може схватити као сломљени камен из Розете чији напукли делови ометају спознају да је текст написан у различитим писмима у ствари исти. Даља умирања језика ће слабити могућност аналогне кореспонденције и тачног превода. Супротно увреженом мишљењу да су ограничења која су постојала у аналогној култури превазиђена у дигиталној, не постоји могућност разумевања и управљања друштвеним кризама које изазивају нестајање језика и биодиверзитета. Технологија очито није довољна да разуме древне цивилизације и њихова писма и преведе их у модерну културу. Очито је да није проблем у историјском напретку већ изгубљеном кључу. Древне културе сигурно су имале чврсте разлоге да негују сложена писма и ти разлози могу се читати у култури аналогија. Насупрот идеји да историјски ток доноси све боље и напредније процесе, језике, мишљења, облике, очито је да је тешко достићи вредности и културни и антрополошки домет древних цивилизација које су живеле вођене аналогијама.

Уместо да се усидри у везама, намеравајући да прекине нити структуре и буде аутономна, технологија

„није ништа друго него бескрајно копирање које почива на простој редукцији: од четири филозофска узрока ‘развојем мисли’ преостао је у науци само један, од четири античке музичке лествице имамо само две (на индијске 72 лествице не смемо ни да помислимо), од сложене морфологије језика стигли смо до елементарне (Панинијеву граматику санскрта не смемо ни да отворимо), до краја века нестаће 90% сада постојећих језика, до 2050. године очекује се нестанак око трећине преосталих живих врста у Европи, док ће 50% свих врста на Земљи нестати за стотину година... (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 113).

У оваквој редукцији тешко је увидети да превод није пренос вокабулара из једног језика у други, већ успостављање аналогија између природе, језика, мисли и дела.

Превод је стога разумевање основних принципа а не читавање значења одређених речи и појмова.

Очито је да је у питању велико оптерећење и језика и сâме природе. Идеја *Речника* је очување језичке аутономије која пружа потпору етици и не дозвољава метастазу процеса јер она доводи до друштвене ентропије. *Речник технологије* је превод и тумачење технолошке цивилизације. Његово тумачење укоренено је у феноменологији Михаила Петровића Аласа јер технолошке процесе спреже у епистемолошко језгро и лишава их њихове конкретне (техничке) природе. Тек тада се може увидети да је када се састружу сви палимпсестни слојеви архетипски превод технологије у ствари теологија. Када се стога превођење онакво какво је дато у *Речнику технологије* сагледа хеуристички, постаје јасно да иза свих ових процеса деконструкције стоји латентни покушај преврата – технологија покушава да стекне одлике и моћи теологије. Зато је *Речник* творећи спрегнуто језгро лингвистичких слојева показао да превод није пуко оруђе већ хеуристички потенцијал сваког текста. Стога можемо да закључимо да када се технологија преводи кроз теологију, имамо добар пример аналошког разумевања превода ослобођеног илузија и усидреног у дубоким слојевима смисла. То је и добар пут промишљања превођења у коме се открива његов прави хеуристички потенцијал.

8.3.4. Аналогно превођење

Ово препознавање води нас к могућности да увидимо да када говоримо о култури превођења, може се рећи да се она ослања на аналогију, а не технологију. У том смислу, кад помислимо на савремену културу превођења, лако можемо закључити да би она требало да буде укоренена аналогно, а не дигитално. *Речник технологије* је оглед који следећи феноменолошко пресликавање Михаила Петровића, или структуру камена из Розете, треба да пружи прави превод. Такво огледање с преводом слично је поступку појединих научника. На пример, то је случај са феноменологијом мишљења присутном у раду једног од највећих савремених научника – Николе Тесле. Тесла доказује да најзначајнија открића не долазе увек кроз технолошке процесе. Његово откриће ротирајућег магнетног поља и наизменичне струје, највећи технолошки пробој на измаку XIX века, произашао је из Теслиног просветљеног аналогног тумачења строфе

Гетеовог *Фауста*. Свестан важности епифаније откривања, о овом надахнутом искуству писао је у својој аутобиографији:

„Било је касно после подне, Сунце је залазило, а ја сам се сетио стихова:
*Дан је при крају; оно, све даље сја
хита да други оживљава свет.
О, што ме крила не дигну са тла,
па за њим вечно, да управљам свој лет!
Дивног ли сна док оно доле креће!
Ах, куда лете крила бестелесна
телесна крила винути се неће!*

Док сам изговарао ове надахњујуће речи синула ми је идеја, и у тренутку сам открио истину.³⁴⁴ Штапом сам нацртао дијаграм у песку, који је мој пратилац савршено схватио, и који сам шест година касније изложио у свом говору у Америчком институту електро инжењера. Слике које сам видео биле су чудесно оштре и јасне и имале чврстину метала или камена, у толикој мери да сам рекао: ‘Погледај мој мотор. Пази како ћу сада да га покренем у супротном смеру’” (Тесла 1995: 40).

Оно што је Тесла урадио није била новина, већ аналогни превод природних процеса у технолошке, премештање једног контекста у други и његово продубљење разумевања. „Тесла је одушевљен тренутком открио истину која има чврстину челика и камена. Њено откриће није било резултат времена, историје већ тренутка истине Сунца” (Петровић у Бошковић 2015б: 63). Пратећи Теслину мисао, очито је да је превод сећање, буђење онога што је заборављено или потиснуто. То значи да је само текст заокружен кругом истог значења различитих сфера знања основа за превођење. „Обртно магнетно поље и мотор кога оно гони су метаморфозе Сунчевог кретања. Мотор ће само у свом оквиру и својим сразмерама поновити кретање Сунца, промену полова светла и таме” (Петровић у Бошковић 2015б: 63). Складно томе, праволинијско ишчитавање и превођење текста не води до разумевања принципа јер нема повезивања. Оно зато увек

³⁴⁴ Овакав тренутак откривења је по аналогији близак „епифанији” у „Сталкеру” Андреја Тарковског – лирској интерпретацији обима слободе, као и целог света у „Getting to know the whole wide world” Кире Муратове. Иако је Теслин изум исход његовог проучавања науке, не може се порећи важност тренутка у коме се открива право лице појаве. Тако Теслин рад који произилази из научног метода истовремено говори да су правила порозна, а такво спознање јесте преображај – или како Тесла каже – заокрет у супротном смеру – који може да захвати сâм корен истине.

остаје у сфери технолошког. Сагласност речи у *Речнику технологије* која се остварује синонимним везама омогућава аналогно читање и пресликавање одредница. То није превод већ делотворно везивање речи у коло значења.

Тако *Речник* подсећа на принципе којима је Никола Тесла успешно превео природне појаве у аналогне технолошке уређаје, знајући да се свет састоји од аналогнија, а оно што треба учинити је схватити појаве у једном пољу стварности и превести их у одговарајуће појаве у другој. „Чудо једне операције” Тесла налази у Сунцу које се огледа у свим другим процесима. Стога, „све Теслине главне машине су аналогније кретања Сунца. Његов мотор небеску механику повезује с земаљском, сабијеном у времену и простору” (Петровић у Бошковић 2015б: 63). Симболички речено, *Речник* је нека врста круга синонима где се једно повезује с другим, као натписи на камену из Розете. Односно, све се преводи и пресликава једно у друго. Зато је Тесла свестан тих аналогнија знао да не треба измислити ново, већ разумети оно што постоји. За њега разумевање значи превођење – ми нешто разумемо само ако успемо да то и преведемо.

Речничка форма ослоњена на везу синонима у *Речнику технологије* показује да превод мора да почива на ослобођеној руци и дубљој историјској повезаности речи и њихових значења. Та веза се прво одвија преко етимологије, а онда и кроз синониме.

8.4. Монотеизам технологије и полифонија језика³⁴⁵

Иако је саздан од речи – одредница које су његово везивно ткиво, *Речник технологије* не бави се језиком као изолованом појавом. *Речник* језик истражује у контексту технологије и уочава његове промене под утицајем и притиском брзог развоја технолошких образаца, показујући могућност да се значења речи свODE на конкретна и утилитарна. Тиме је *Речник* дао свој допринос и лингвокултурологији, научној дисциплини која како сама реч каже истражује однос језика и културе, а која се у нас развија тек скоро деценију после његове појаве.³⁴⁶

³⁴⁵ Овом приликом измењено и допуњено, ово поглавље првобитно је објављено као оригинални научни рад у часопису *Наслеђе*, бр. 42, 2019. Видети Стевановић 2019.

³⁴⁶ Ваља истаћи да се Лаза Костић и Михаило Петровић Алас баве овом научном облашћу много пре њеног формалног настанка и именовања.

У разматрању условљености језика технологијом примећује се све веће потискивање једних, а ширење других, глобалних језика, где је очита унутарња повезаност језика и друштва. *Речник* указује на специфичан проблем језика у техно-секуларном друштву из угла антропологије технологије, религије и лингвистике. Ту је он сасвим близак савременим покушајима схватања проблема претераног умножавања речи и облика као што је дело „Вавилон” (Babel) бразилског уметника Мирелеса (Clido Meireles) први пут изложено 2008. у галерији Тејт Модерн у Лондону где се и даље налази. Ову поставку уметнички критичари оценили су највишим оценама.³⁴⁷ На средини празне одаје галерије уздиже се велика кула начињена од преко осам стотина радио уређаја, поређаних у низ кругова који се сужавају при врху. Сваки од њих блешти другачијим светлом. Сви уређаји су укључени и подешени да емитују различите радио станице. Бука је непрестана, а репертоар изговореног се мења како се смењују садржаји на радио станицама. Резултат је какофонија звукова, речи које се не могу разумети и понајвише осећај нелагодности у полумрачној просторији галерије где ова неколико метара висока направа дочекује посетиоце увек с различитим звуцима. Немогуће је удубити се у било шта што се чује ма колико било занимљиво или важно. Посетилац осећа да губи нит, да више не може да повезује, да раздваја битно од небитног, и природно одустаје од покушаја да се уживи у оно што чује. Инсталација је надахнута старозаветним предањем о Вавилонској кули³⁴⁸ и уметник дело које је 2001. створио види као „кулу неразумевања” (Гај 2008: 168).³⁴⁹ Непрекинуто површно брбљање шири се из Вавилонске куле пречећи прилаз суштини изреченог док се истовремено посетилац завања да ће уколико се приближи, успети нешто да разабере. Ове речи заточене у вавилонској кули језика одраз су савремене техно-секуларне цивилизације која производи вештачке језике који не могу да продру у ткиво света, већ конструишу одвојену стварност, нагомилавају виртуалне представе обузете потребом што верније репрезентације без додира с човеком. Ово дело такође је одраз и постмодерне

³⁴⁷ Видети Zamudio, Raul. “Clido Meireles at Tate Modern”, *Art Nexus* 8/73 (June/August, 2009), 76–78; Hall, James, “Living dangerously”, *The Guardian*, 11.10.2008. У прилог томе је и што је Мирелесов „Вавилон” део сталне поставке у галерији Тејт Модерн.

³⁴⁸ Ово библијско грађење куле и симбол неразумевања надахнуће је многих уметника, међу којима су најпознатије композиције Атанасија Кирхеа и две слике Питера Бројгела Старијег.

³⁴⁹ Такође је занимљив (иако то није била намера уметника) историјски приказ развоја технолошких радио уређаја од двадесетих година двадесетог века наовамо: старији уређаји који су већи чине основу куле док су при врху поређани мањи уређаји из модерне масовне производње.

Вавилоније која допушта бескрајни број интерпретација и сваки пут неко друго искуство јер су програми увек нови и другачији.

Сличан уметнички пројекат осмислио је и у Лондону 2012. изложио Дејвид Хол (David Hall) да означи крај аналогне и прелазак на дигиталну телевизију. Хиљаду и један телевизор приказивао је преко хиљаду различитих програма аналогних станица. Пре завршетка изложбе, у данима преласка, уређаји су један за другим губили сигнал све док није остао само шум и бели екран. Океан шума је подлога из које се одређеном фреквентно модулисаном енергијом као талас подиже аналогни сигнал који преноси учитану поруку. Идеја аутора била је да покаже да је аналогни сигнал небитан, да је он нестварно таласање великог етерског океана и да технологија у својој дигиталној форми треба да се ослободи тог природног носача аналогног сигнала. Дигитални сигнал је аутономан, његов носач је чиста технологија која га производи комбинујући само оштро подељене кодове 0 и 1 иза којих не стоји никакво преливање позадинског шума. То је још један корак у напуштању природе који се изводи *ad maiorem gloriam* технологије.

Утисак је сличан оном који на посматрача оставља „радио кула” у галерији Тејт Модерн – неизрецив осећај нелагодности у тој бескрајној удвојености речи чија порука, ометана медијима, више не може да нађе пут до живог сабраног слушаоца, док коначно не нестане у јазу између аналогног и дигиталног света. Као у соби с бескрајно много огледала исписане речи су се толико нагомилале једна преко друге да више нико није у стању не само да прочита шта пише већ се и пита да ли је то уопште неки рукопис, неко писмо, или је реч о несвесно набацаним урезима.

Ову кулу неразумевања самосвојно је на почетку осамдесетих година двадесетог века кроз језик и слику изразио *Речник технологије*. За разлику од расутих дигиталних сигнала, у *Речнику технологије* одреднице су повезане у једну кружну композицију која, мање као поменути уметнички пројекти у Лондону, а пре као дела Морица Ешера (Maurits Escher), непосредовано прелази из једног у друго, указујући на битна антрополошка питања која је изнедрио двадесети век. Међу асоцијацијама које побуђују тумачење технологије у *Речнику технологије* налази се одредница *Вавилон* коју симболички допуњује минијатура надахнута делом Питера Бројгела Старијег „Вавилонска кула” (1563). У *Речнику* (1981: 4) је *Вавилон* представљен као „град који је изгубио своје границе: бесконачна умноженост и потпуна испосредованост. Он је само мноштво: мноштво облика, мноштво језика, мноштво друштава, мноштво институција, мноштво закона”. У антрополошком смислу (а чак и у лингвистичком) речник не мора

да се своди на „техничко средство” разумевања језичких термина и њиховог превођења из једног језика у други, као што је објашњено у претходном поглављу. Може бити пут проницања у повезаност речи и њихових значења, и код речи са сличним семантичким значењем и код речи супротних значења. Зато се у овом особитом *речнику* за језгро неког појма везују сродне и разнородне речи да би се у кружењу дошло до њихове истинске природа. Ова мрежа речи, у „согласију општем”, упућује на дубље слојеве значења и хеуристички потенцијал језика и сâмог речника као израза стварности, неоптерећеног дискурсом који у постмодернизму све више узима маха. *Речник* је градећи кулу речи указао на „бескрајно и нестишљиво брбљање које се као пошаст шири из медија одузимајући говору суштину, а слици смисао” (Петровић; Камчевски 2016: 14). Из угла лингвистике, *Речник технологије* „критички испитује егзистенцијално искуство и хуманистичко наслеђе доба технологије, као и пројекције будућег развоја технолошке цивилизације. Она је повезана с језиком, јер технологија се сматра одређеним језиком који у својој метастази потискује све остале” (Стевановић 2018а: 409).

Технологији је језик неопходан, али само као њено огледало. Језик технологије нема генеративну моћ, већ само употребну вредност. Технологија је језик ставила у своју службу и зато се језик развија само као пратња технологији – да означи (не и објасни) нове појаве технолошке природе. *Речник технологије* уочио је проблем језика и његову све већу условљеност технологијом. „Технолошки ум сматра да је све ближи стварности уколико више и прецизније умножава (дели) облике. Његова логика је да ће све суптилнијом организацијом облика коначно доћи до самог постојања” (*Речник технологије* 1981: 24). Језик је делотворни принцип, везивно ткиво културе, а технологија ту везу покушава да дигитализује изнутра неповезаним кодовима 0 и 1 да би се структура језика скидала као у старозаветном предању. У контексту савремене техно-секуларне цивилизације, *Речник* језик види као „технолошки умножену реч” (*Речник технологије* 1981: 11). Да је језик сведен на умножавање речи покренуто технолошким развојем очито је на примеру енглеског језика који поред тога што је *lingua franca*, језик је технологије, управо посредством технологије.

Према феноменологији Михаила Петровића Аласа (1933: 3) „нешто слаби утолико јаче уколико се више шири”. Данас најраширенији, енглески, постао је водећи глобални језик из три разлога. Он се од седамнаестог века учврстио у многим земљама упоредо с ширењем британске империје, да би с водећом позицијом Америке у технологији, економији и политици почео да добија првенство над другим језицима.

Трећи разлог његовог (наглог) ширења лежи у томе што је у двадесетом веку један заједнички језик био потребнији због индустрије, телекомуникације и међународних односа (в. Janson 2002: 260–261). То је условило да енглески језик запада у дубоку кризу јер се сваке године више хиљада речи додаје у његов вокабулар. Те нове речи махом су техничко-технолошког карактера и нису укорене у природном језику. Оне прате потребу технолошке парадигме и *хомо техникуса* и немају духовни или филозофски смисао, већ само практичну примену. Аналогно устројство језика сменила је његова утилитарност и зато речи само комуницирају значење и своде језик на „средство комуникације”, што се данас најчешће чује као дефиниција језика. „Сводећи језик на средство комуникације, које се може пренаселити новим значењима, јесте главни извор раста ентропије” (Петровић 2005: 327). Феноменолошки гледано, вокабулар енглеског језика се шири, али самим тим његова моћ слаби. Напуштањем аналогног принципа, речи се бесконачно мултипликују држећи корак с развојем технологије. Настају домишљањем јер нису проистекле из језичког корена, немају синониме и нису ни у каквом односу с другим речима. „У грчком и уопште у старим језицима речи са њиховим инфлексијама и разним окрајцима њихових падежа кретале су се као жива бића, док у већини модерних језика оне су само голе форме, скелети, јер све данашње апстрактне речи првобитно су означавале чулне, конкретне предмете, те је свака реч имала конкретно, стварно значење” (Кнежевић 2007: 70) Речи су у историјском ходу лишене трансцедентности и слојева духовне културе јер се инсистира на њиховој јасноћи и прецизности у конкретној употреби. „Ова деградација апстрактних концепата је посебно опасна зато што може довести до потцењивања апстрактних мисли” (в. Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 23).³⁵⁰

Зато се данас не може говорити о некаквом развоју језика, већ о метастази, неуравнотеженом ширењу техно-речи на штету природних значења.³⁵¹ Идеологија технологије је тако деконструкцијом преузела улогу „производње” језика. „Они се умножавају јер не могу да досегну објект; што се више шире, објект им више измиче и урушава у све непроходније лавиринте. Стога сви ти језици заједно могу да пренесу све мање порука, а њихово умножавање није знак остварених досега, већ болести. Као код

³⁵⁰ У оригиналу: “This degradation of abstract concepts is especially dangerous because it can lead to an undermining of abstract thought.”

³⁵¹ Производња језика у начелу је слична Фон Нојмановим (Von Neumann) машинама, аутоматима који стварају аутомате, односно „саморепродукујућим аутоматима” који се хране и репродукују материјалима из околине.

малигних ћелија” (Петровић 2000: 113). Другим речима, технологија тежи да превазиђе свет „умножавањем слика у којима више нема шта да се види” (Bodrijar 1988: 15). Човек се нашао окружен баснословном гомилом речи, слично бескрајном броју пластичних потрошачких сурогата, умножених слика из којих више не може да извуче никакав смисао. Због тога и није у стању да разлучи колико се у ствари потискује језик, који мора да почива на аналогном коду, да би се на том понижавању природе ствари развила агресивна дигитална технологија. У савременом свету речи значе само оно што технологија одреди да треба да значе. У томе се огледа сва неслобода језика заточеног у вавилонској кули.

Парадоксално је што се енглески језик и поред своје нестишљиве набујалости нових речи у 2016. години суштински свео на једну реч – постистина. У складу с постмодерним сентименом, ово је најчешће употребљивана реч за ту годину.³⁵² Није тешко увидети да се поред бескрајног низа речи у свакодневном и научном дискурсу избор најчешће своди на једну, а да се њена вредност ни не преиспитује. С друге стране, занимљива је и сâма усмереност на примену речи, а не неку другу особину.³⁵³ То се најбоље огледа у још већем парадоксу да је реч декаде заменица „они” (“they”).³⁵⁴ Лингвисти су ову реч одабрали увидевши да се она много чешће користи у говору, као генерична заменица за особе које не осећају да потпуно припадају ни мушком ни женском полу. На основу тога може се закључити да се реч одређује искључиво квантитативном употребном вредношћу и да учесталост има примат над квалитативним одређењима. При томе се пружају нове могућности али се упоредо губи контрола над језиком.

Илузорна слобода наравно није ограничена само на језик јер се оно што се догађа у језику увек дешава и у друштву. На то деведесетих упозорава француски филозоф технологије и теолог Жак Елил (Jacques Ellul) који увиђа да се сваког лета милиони Парижана колима упуте у Провансу иако им нико није рекао да то чине. Елил поставља питање како то да у слободном свету милиони људи доносе исте одлуке и понашају се као по неком устаљеном обрасцу и упућује на питање слободе избора у савременом

³⁵² Опширније о овој теми у Стевановић у Вујадиновић 2017.

³⁵³ Закони еволутивне „селекције” примењују се на сâме речи. Реч може да одумре онда када културолошки и технолошки чиниоци ограниче њену употребу или када су извори њене употребе и значења (нпр. књиге) недоступни. О томе више у: Petersen et al. 2012.

³⁵⁴ <<https://www.theguardian.com/world/2020/jan/04/singular-they-voted-word-of-the-decade-by-us-linguists>> 11.01.2020.

друштву.³⁵⁵ Уз сву могућност технологије човек се опредељује за нешто што очито није његова воља, већ општа жеља. Неко други одлучује уместо њега. О томе пише и Ортега и Гасет (у *Tehnologija* 1980: 29): „Као што постоји опште место мисли, које се састоји од идеја које није започео онај који их мисли већ их само понавља, слепо и нехотично, исто тако постоји општа жеља, која је пре свега фикција и само гест жељења”. У том смислу, упозорава Ортега и Гасет најтежа је она стваралачка жеља, која не постоји на обзору општих и већ познатих.

У томе се види редукционистички приступ не само жељама и потребама. Технологија је редукционистички метод применила на све око себе. Уз велико ширење језичког корпуса, исцрпеле су се све могућности да човек нешто саопшти што није део опште мисли, општих жеља и потреба. Зато речи више нису ту да стварају већ да се човек њима користи по потреби. Отуда су оне подјармљене да служе, јер технологија покушава да докаже да је то једина њихова сврха. У свему томе човек губи способност да се уздигне изнад својих потреба и бива расцепљен између материјалних добити и исконској потреби за духовном енергијом, што је Тарковски кроз своје филмове и поставио као једно од највећих искушења човечанства.

Искуство технологије није кадро да препозна магијску моћ речи и њихов утицај на обликовање свести, нити да су речи жива језгра која повезивањем ослобађају енергију, а не пуки термини којима се нешто означава. „Тако првобитно речи нису биле само чисте слике ствари; оне су биле део саме ствари; отуд и бајање речима које долази из веровања у унутрашњу вредност и садржину речи” (Кнежевић 2007: 71). Уколико језик успе да ту везу одржи, речи могу да буду стваралачке. Међутим, у постмодерном техно-секуларном друштву, „речи су само конвенције које пружају пребивалиште за слике које различите културе стварају без икаквог смисла; оне ништа не кажу, ништа не преносе” (Elil 1978: 181).³⁵⁶ Тако су речи доживеле исту судбину као и човек – њима се по разним идеолошким и историјским моделима облаче нова одела удаљавајући их од изворних значења и смисла.

³⁵⁵ Видети Elil 1992: J. Ellul. *The Betrayal by Technology: A Portrait of Jacques Ellul*, ReRun productions. <<http://www.youtube.com/watch?v=51IoQOJ0SfY>> 01.06.2018.

³⁵⁶ Елил празнину језика повезује с ширењем потрошачког друштва у двадесетом веку. Сматра да сада када су човеку руке пуне баснословних производа, он више није у стању да говори, чује и разуме. Као у речима пророка који вели „Израеле угојио си се и више не чујеш речи свога Бога” (Elil 1978: 181).

Док је древни санскрт као истински живи језик кадар да било које опажање представи уз помоћ корена речи чији је број непроменљив, енглески језик принуђен је на непрестано домишљање нових термина. Зато у немогућности да искаже све нове процесе, технологија бежи у хибридне форме – човек (при мешању гена) постаје хибридан, и језици, међусобним мешањем, такође постају хибридни. Технологија тако ствара привид беспомоћности језика који се не може одбранити од безобзирног наметања нових термина у традиционалну лексикологију. Тиме умртвљује језик сталном редукцијом и посредовањем, успостављањем вештачке везе језика и друштва. Саборност језика губи се удвајањем. Као резултат, „језик је круна сваке хегемоније и зато данас, у време када картезијански напор за овладавањем објектима и ‘савладавањем’ природе достиже свој врхунац, непрегледно настају нови вештачки језици” (Петровић 2000: 113).

Вештачки језици нису у стању да разумеју дубоке слојеве културе. Упркос томе, умножавање речи наилази на мало отпора. Енглеском језику који је заправо службени језик технологије и његовом извозу речи као да се више нико не одупире. Тако од недавно окончану колонизаторску праксу британске империје наставља неокolonизација језика – енглески се шири на рачун других језика зато што се под притиском технологије усвајају речи из његовог корпуса да би се описали нови производни процеси. Енглески језик гуши друге не само европске језике својом доминантном улогом (Mufwene 2005). Продор енглеског језика који колонизује мисао песник Милован Данојлић види као већу опасност од тупог бирократског идеолошког језика у време када је писао *Муку с речима*. Речи данас види као разорно оружје идентитета народа.³⁵⁷ У индустрији, економији, образовању, политици и технологији енглески језик постаје својеврсни језички жиг глобалног друштва чијем отиску није лако одупрети се.

„Брбљивци и професионални дискусанти, самим усвајањем речника, стичу углед најактивнијих чланова заједнице. Туђице дају утисак теоријске поткованости, и поуздан су знак упућености у правила игре. Свуда, па и ту: специјализација. Треба се снаћи, разабрати у материји. Многа значења речи заснована су на унутрашњем договору. Властодржачка терминологија пуна је својевољних, незнаљких изокретања и свакојаким подразумевања. Но иза

³⁵⁷ Разговор с Милованом Данојлићем о књизи *Мука с речима*, емисија „Код два бела голуба”, Радио Београд, 24. децембар 2015. < <http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/23/radio-beograd-1/2143144/kod-dva-bela-goluba.html> > 20.08.2019.

њених недомишљених апстракција стоји сила, те их узимамо озбиљно и онда кад је очигледно да ништа не значе. Логика силе не поштује силу логике. Због свега тога, подвале са страним речима вазда изнова успевају” (Danojlić 1977: 48).

Јасно је да уколико постоји језичка празнина, као и потреба за новим појмовима који ће одразити нове појмове, она се попуњава позајмљивањем речи (Филиповић 1986: 193). Али, поставља се питање како ће се ткиво сећања језика одржати пред бујицом нових речи које једино прате технолошке појаве и њихов одраз на друштво. Језик је принуђен да се шири позајмљеницама – допунама, иако њихова садржина не може да одражава поглед на свет једног народа који се језиком (коме је допуна неопходна) користи. Тиме се идентитет језика слаби јер он више нема генеративну моћ да сам твори речи које објашњавају нове појаве. У санскрту на пример, нема позајмљеница. Све појаве објашњавају се слагањем постојећих корена у речи којима се обухвата смисао нових феномена, а да се притом не потире дух језика. У другим језицима, чак и тамо где би „домаће” речи могле да објасне неку појаву, тежи се глобалном тренду увоза туђих речи, махом из енглеског језика. „Српски језик није усамљен случај у том смислу, јер и други, утицајнији језици тешко одолевају приливу англицизама. Чини се да се овде ради о питању опште културе и обавештености те се сматра нормалним, ако не и нужним, одржавати корак са трендовима, па тако и новима појавама” (Томовић 2015: 152). У томе се више огледа технолошки детерминизам, а не истинска потреба за новим, додатним речима које ће подр(а)жавати друштвену стварност.

Тако енглески језик задире у све сфере културе. Да је он у ствари „технички” језик данас се недвосмислено види можда једино у Индији. То може звучати чудно јер је енглески језик један од званичних језика Републике Индије. Али упркос службеној и свакодневној употреби, њему није дозвољен улазак у свете храмове иако би то у великој мери олакшало вршење служби на које долазе људи из свих крајева ове многојезичне земље. Хегемонији енглеског језика који продире у све сфере живота, Индија, касније препорођена у жртви великог Гандија, одлучно је стала на пут када за време колонизације, а ни после, није дозволила да страни језик уђе у света места.³⁵⁸ Језике који нису укорењени у природи она види као „мају”, илузорну стварност, која никада неће досећи дубље слојеве постојања. Језик „ужлебљује” стварност, да се послужимо речима

³⁵⁸ Ценсон (в. Janson 2002: 260) увиђа да у религији енглески језик никада није нашао своје место. Чак су се и хришћански мисионари људима које су желели да преобрате у своју религију обраћали на њиховом, а не енглеском језику.

Лазе Костића, и зато при религијским обредима моћ да се повезују да би ослободиле енергију света имају само древне речи.

Језик је жариште културе и јачина његовог пламена одражава слободу једног народа, чију одбрану Његош (2005: 81) види као „људску дужност најсветију”. Као да следи речи овог продуховљеног песника, Мохандас Карамчанд Ганди, отац модерне индијске нације, окусивши искуство Истока и Запада, знао је да језик има велику улогу у друштвено-политичком деловању јер се слобода осваја кроз језик. Зато он није покушао да технологијом модернизује Индију јер би такво стварање модерне индијске државе било могуће само у огледалу, већ је то урадио снагом руке и језика као одразом пређашњих знања. Да би се Индија изнутра ослободила снажне Британске империје и отргла од европских колонизатора, требало је спровести ослобођење изнутра. Зато поред ручног рада који Ганди предлаже и спроводи упркос британској моћној индустрији, на састанцима и јавним окупљањима одбија да говори службени енглески језик. Свој отпор језику колонизатора који не може да буде духовно жариште индијске културе Ганди учвршћује одлуком да на једном пријему у својој родној земљи једини говори матерњим језиком – језиком Гуђарати (в. Ганди 2016: 252).³⁵⁹ У *Муци с речима* Данојлић (1977: 48) пише да „ко жели власти да се домогне мора се најпре с туђицама спријатељити”. Али очито да Гандију није циљ власт, већ истина. Зато не у енглеском, који свакако у административне сврхе користи, већ у свом матерњем језику Ганди проналази духовну постојаност и упориште за борбу за ослобођење.

У арбитарном стварању речи брзо стварани неологизми једнако брзо падају у заборав. Зато се слично индијском искуству *Речник технологије* одупирао „удвајању” језика прво тиме што се у исписивању одредница окретао њиховој етимологији – санскртском, старогрчком и латинском извору њихових значења. *Речник* гандијевски штити речи кроз позивање на њихову етимологију и изворна значења која прашина историје није прекрила. Не дозвољава да им се логосни идентитет губи у вртлогу историје која са сваким обртом прекида њихове изворе. То није било довољно и зато се речи у лингвистичкој архитектури *Речника* повезују и кроз затворени круг синонима. Овакво епистемолошко искуство везе између одредница и њиховог појашњења, кружно читање текста и саборност речи изненађују савремене читаоце. Блиско санскртском доживљају језика, иако има само 162 одреднице, његово језгро, логос, може да обухвати

³⁵⁹ Гандијево схватање важности језика види се и у томе што је инсистирао да деца у Индији прво уче индијске језике а тек онда енглески као званични језик ове земље (в. Gandhi 2016).

свет у самој кружној природи стварности. „*Речник* је настао као одбрана аналогија које подразумевају заокруженост; одреднице се крећу у колу смисла, као аналогије у митовима, без укочене картезијанске поделе на субјект и објект” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 141). У таквом кружењу одредница, свако „ширење” речи је онемогућено и тиме је он, како је најавио у свом предисловију, савладао „вавилонску кулу језика”. То је велики покушај да се из утопијског сна тргне свест која се предала технолошкој удвојености која тежи да потисне аналошку потку мисли и језика. Својом формом и садржајем *Речник* је показао да речи изгубивши своју митско-аналошку укорененост у култури, слично као што дигитални сигнал нема додир с океаном аналогног позадинског шума, лагано губе значење и енергију да побуде свест.

Речник технологије једно је од самосвојних филозофско-уметничко-лингвистичких дела које је наслутило инволуцију технологије у постмодерном свету. „Његова главна вредност је у начину на који је препознао проблем ‘технологизације’ речи и света и предвидео последичне друштвене промене које данас доживљавамо” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 20).³⁶⁰

Указао је на кризу културе зато што се природни језици укоренењени у аналошкој премости синонима потискују вештачким творевинама. „На тај начин видимо и да енглески одумире, само што се оно разликује по форми; његова тежња ка бесконачности привидно се разликује од оних језика који изумиру тежећи ка нули” (Петровић 2012: 11). С једне стране имамо ширење глобалних језика, а с друге изумирање оних који то нису. Избор се свео на глобалне језике међу којима енглески, језик технологије односи превласт и „тешко [је] утврдити степен угрожености језика” (Kristal 2000: 19). Стога је разумевање савремене кризе ишчезавања језика неопходан корак у поимању савремених цивилизацијских померања. Отуда се технолошки процес развоја може пратити кроз језик.

„Након штампане речи (15. век), појава радио апарата (19. век) и телевизије (20. век) најављује се почетак једне нове паралелне слике стварности. Касни 20. век ужурбано се развија и нуди пету димензију у којој нема времена за читање, слушање, гледање ни промишљање: нова перцепција стварности заснована је управо на супротном. Брзина развоја технолошких алата, језика који нас објашњавају боље него што бисмо ми могли већ усвојеним речником, не оставља

³⁶⁰ У оригиналу: “Its main value is in the way in which it recognized the problem of ‘technologizing’ of words and the world and predicted consequential social changes we are experiencing today.”

простор за отпор јер он као да је апсолутно немогућ. Ера нове комуникације заправо јесте ера старог начина општења исказана језиком и средствима савремене информатичке револуције” (Матовић у Вујадиновић 2017: 108).

У *Речнику технологије* нема сабирања искуственог у историји – нема рефлектованог праволинијског кретања напред. Мрежа речи отвара се и затвара пред читаоцем пружајући му асоцијације као трагове који воде к разобличењу свих медијума да би се дошло до истине. Увиђајући површну линеарност језика и њихово следствено свођење на техничко-технолошке видове комуникације, *Речник технологије* вратио се цикличном читању значења и разумевању које почива на аналогјама.

„*Речник* покушава да оде даље и да цитатима с Истока и Запада покрене крвоток речи, спречи смрт језика, синонимима побуди енергију повезаности и да, ускос милитантном просветитељству, измири стару и нову културу. *Речника* се не тиче да ли ће Запад пропасти или не, већ има ли живота у оном што мислимо, пишемо и радимо. Запад је само изврнута слика Истока и његов понос технологија само је наопако окренута источна духовност. Ако нисмо у стању да схватимо симетрије, каквим се сенкама заправо бавимо?” (Петровић у Вујадиновић 2017: 178).

Тиме не само да је показао да древне културе нису само заостаци цивилизације, већ епистемолошко језгро, упутство за читање савремених антрополошких токова и промена. Насупрот вавилонској кули језика где свако у свом свету шетају *идоли форума*, *Речник* се имплицитно ослања на један камен – темељ разумевању културе аналогје – камен из Розете. Идеја *Речника* је да је сваки текст у својој основи цикличан, као и да је објашњавање једног појма другим или њиховим синонимима, део древних култура, што је и откривено у симболу египатске културе – камену из Розете. Иако хијероглифско писмо на овом камену дуго у историји египтологије представља тајну, на крају се показало да је кључ у аналогјама. Спој ћириличног, латиничног и старогрчког писма у *Речнику технологије* на сличан начин указује да је неопходно поново удахнути живот у палимпсесте значења. Увиђање тих слојева и херменеутика разумевања непознатог путем познатог основа је *Речника технологије* и древног камена из Розете, као и целокупне аналогне културе.

Упркос једноставности аналогног превођења непознатог у познато, као и камен из Розете, *Речник технологије* није могао лако да се прочита. То неразумевање је подстакло његова прва читања у часопису *Тхеорија и Анализи идеолошке оријентације*.

Дуго неразумевање древног староегипатског указа, као и текста *Речника технологије* показују да човек који увек рачуна на технологију није у стању да обухвати целину постојања. Насупрот вери да су се у дигиталној ери превазишла ограничења која су постојала у култури аналогича, јасно је да друштва потпомогнута техничким инструментима ипак нису у стању „да обезбеде никакав крајњи интегритет принципа културе” (Ladriere у *Tehnologija* 1980: 69). Вредности и умећа древних цивилизација које су живеле у складу с природом данас је тешко достићи. Технологија није кадра да разуме древне културе и њихова писма, нити да их пренесе у модерну културу. Она није кадра да осети и преведе пулсирање језика.

„Стога је лингвистичко питање свих питања какав то недостатак модернизованих култура и језика онемогућава читање низа старих писма – као што су, на пример, индуско писмо културе Мохенџо даро, каријски текстови из Мале Азије, микенско линеарно А писмо или етрурско писмо. Свакако да није пре свега реч о неким техничким или политичким проблемима који онемогућавају њихово читање, већ пре о начелној немогућности читања писаног текста чији код је изгубљен” (Петровић 2012: 9–10).

Поједностављењем писма и уопште антрополошких симбола и значења цивилизација је изгубила увид у стара, високо развијена писма, а самим тим и у вековне културе које су одржавале везу између језика и природе, мисли и дела.

Промена у динамици језика – тежња да се избрише граница природних и вештачких језика (аналогна покушајима да се премости разлика човека и машине) – јасан је покушај технолошког преврата. Развој техно-секуларног друштва условљен је јаким детерминизмом односно искључивањем других сфера људског постојања и коначним прекидом с традиционалним учењима и вредностима. Тако су оригиналност и *creatio ex nihilo* који су обележили период модернизма, у постмодерном добу мање изражени јер се оно ослања на све што је модернизам потискивао. Али, све више се увиђа да постмодерни секуларни и технолошки облици човекове делатности јесу само преформулисани традиционални цивилизацијско-културолошки услови бивствовања. Покушајима да све што је прошло потисне у заборав технологија можда само тежи да прикрије откуда је све дошло и када је она почела вртоглаво да се развија.

Није наравно при томе лако уочити да је вавилонска кула технологије саграђена на темељу теологије. Технологија критикује људске ограничености, а истовремено обећава бољу будућност. Док излаз из теснаца природе и људског окружења увек тражи

у будућности, у суштини она је обликована једино прошлошћу. То је један од њених највећих парадокса. Њена вера у будућност само је сурогат Царства небеског и хришћанске есхатологије. Технологија потискује религију као археолошку старину само да би оденута у одело будућности заузела њено место и попела се на пиједестал цивилизацијских токова. Електронска бесмртност само је прерушено обећање вечног живота који теологија нуди онима који не излазе ван њених оквира. Речи постају само цигле њене Вавилонске куле. У тој „проклетој авлији” између онога што не може и онога што ће моћи, човек тако више нема никакво право на слободу и језик јер је све што он јесте и није подређено технологији.

Технологија је свесна људских слабости, исто као и теологија која је у ствари усмерени извор етичких начела у теоријски систем. У име те слабости оне су рашириле свој утицај, у једној историјској матрици теологија, а у другој, савременој, технологија. Тако постаје јасно да је технологија као општи предуслов постмодерног (ништа мање модерног) друштва само преображена теологија, а да је језик којим се користи само привидно другачији. *Речник технологије* у технологији види само прикривену теологију, тачније, компромис између људских ограничења и стремљења ка спасењу на Земљи и показује транзицију из аналогне у дигиталну културу коју у њеном овладавању медијима види као унутрашњу деконструкцију и пролог општег заборава. Заборав као једно од основних начела технологије захвата природне језике и пресликава се у свест која више није у стању да схвати суштаство језика, већ само да га користи. Технократска свест често види изумирање језика као пут општој добробити, а не као слом свих вредности (в. Crystal 2000: 27), уверена да ће се општење људи унапредити кроз један једини језик.³⁶¹ Та претпоставка опет се ослања на старозаветну кулу Вавилона и наратив да је мноштво језика само казна Божја јер многојезичност разара јединство људи. При томе се заборавља да многојезичност не стоји на путу „согласија” и да као што биодиверзитет почива на јединству различитости, тако је и с језиком. То је више питање егоцентричне филозофије него ли природног и лингвистичког диверзитета. Културолошки гледано, то

³⁶¹ Свођење лингвистичког диверзитета на један језик политички је циљ због низа практичних проблема у вишејезичним земљама. Ова тежња је посебно изражена у Европи где је неколико земаља већ усвојило тај принцип. Владама је много теже да успоставе ред у вишејезичним земљама, односно административно је лакше када се пише и говори на једном језику (в. Janson 2002: 248–249). Међутим, административни послови не могу да буду оправдање за ширење једног интернационалног на рачун других језика зато што такав симбиотички систем већ постоји и функционише у многољудној и многојезичној Републици Индији где се енглески користи службено, али се тамошњи језици одржавају, а њихово лингвистичко и културно значење не потискује.

може да оправда колонијалне праксе које су освајањем доносиле и наметале свој језик другим народима. Елил (1978: 49) увиђа „повезивање рационалности с језиком” иза ког се крије оправдање просвећене Европе да под окриљем рационализма све различитости народа потисне једним језиком и једном културом. Свет се своди на „једно ја, моје ја, само један језик, мој језик, моја култура, једна религија, моја религија, у којима наравно нема никаквог места за другог и друге” (Петровић 2016б: 282). Језик је ткиво културе народа који преноси сећање с једног нараштаја на други. Ако се то ткиво засече, или почне да се бесконачно мултипликује, разара се природни склад човека и природе. Или сликовито, „сваки језик је храм у коме се чува душа оних који га говоре” (Holms 1860: 2).

Технологија у стално променљивим облицима стеже обруч око природних језика јер не увиђа да ова вековна наслеђа нису превазиђене творевине људске цивилизације, већ покретачи света, снага која има могућност да оживи неки делотворни принцип у било ком историјском тренутку. Њена идеја је да се такмичи у свему и са свима, чак и сама са собом, увек се огледајући у том другом и мерећи моћ спрам тога. Програми вештачке интелигенције такмиче се с људима³⁶² и покушавају да докажу суверенитет над свим областима мишљења и рада да би тиме технологија неуморно доказивала и оправдавала свој развој, макар и по цени превазилажења људских вредности или изумирања језика и биљних и животињских врста.

„У свету се данас говори око 5000 језика. Међутим, према садашњим проценама стручњака, отприлике сваке недеље у свету нестане један од њих. То су изоловани језици малих заједница који немају институционалну подршку, као

³⁶² Један од скоријих примера је такмичење вештачке интелигенције с најбољим играчем игре „Go” одржано 2016. у Сеулу. Ову древну далекоисточну игру где се потези ослањају и на интуицију играча, „AlfaGo”, машина компаније Гугл, учи на грешкама и подешава алгоритме да се оне не понављају, чиме брзо превазилази људске вештине у овој игри. Ова игра има невероватан број могућности потеза и у Јужној Кореји основа је стратешког учења, од културолошког значаја за овај народ. Међутим, неочекивани потези вештачке интелигенције збунили су светског шампиона у овој игри, Лија Седола (Lee Sedol), који је рекао како ни у једном тренутку за време четворочасовне игре (коју је гледало неколико десетина милиона људи) није осетио да има предност. Видети <<https://www.wired.com/2016/03/sadness-beauty-watching-googles-ai-play-go/>> и <<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/06/henry-kissinger-ai-could-mean-the-end-of-human-history/559124/>> 07.06.2018. Овоме треба додати и најновије вештачке интелигенције направљене за такмичења у беседништву које својим неочекиваним реторским обртима збуњују искусне говорнике. У играма као што је „Гоу”, анализирајући милионе различитих примера, вештачка интелигенција осмишљава покрете о којима људи нису ни размишљали. То је један од најпознатијих примера када је вештачка интелигенција победила људску и преседан у историји технологије јер је у том тренутку технологија виђена као оруђе суперсиле. Увидело се да истом стратегијом може да се овлада и глобалним економско-политичким процесима и тада почиње још интензивнији рад на њеном развијању.

ни економски, демографски и психолошки статус у некој средини. Тако неки језици нестају са лица земље са изумирањем заједница које су њима говориле, или њиховим колективним преласком на неки други језик ради друштвеног напретка. Често се дешава да нека већ озбиљно смањена и угрожена говорна заједница временом пређе на неки доминантни језик околине као свој први језик, а матерњи језик може више генерација да задржи као други језик, у сведеном обиму и ограниченим функцијама, полако тонући у заборав. Према тврдњама неких стручњака, доста постојећих језика неће дочекати крај 21. века” (Jordanov 2008: 9).

Технологија доноси неупитан осећај напредовања у многим видовима живота, али то има цену. Свет индустријског, технолошког, економског развоја искушава језик у његовом исконском односу према човеку и природи ствари. Иако језик у својим претинцима чува наслагане слојеве древних мисли до којих технологија никада не може да допре, она на себе преузима његов „развој” нехајна за основе и корене. У речи је усађена култура и технологија стога не може да буде упориште језика. Све док нема отпора њеним покушајима да рефлектује речи, језик ће западати у све дубљу кризу, било да је реч о његовом ишчезавању или метастазирању.

Традиционално надахнуто сазнајно искуство *Речника технологије* послужило је као аналошко проницање у срж проблема: када се значења губе у мноштву речи једног језика реч је о општој друштвеној кризи. Односно, у мери колико језика ишчезава, човек више није у стању да влада ни собом ни стварношћу. Човек и језик, распети између два света, више немају могућност препознавања. То је права замка привида технологије. Она је огледало у коме се види потпуно иста слика, али ту не долази до повезивања, већ само простог удвајања, раскола симбола и њихових значења. Парадоксално, таквим рефлектованим удвајањима ствара се мноштво речи које имају све мање симболичне тежине у себи, а као последица тога преостаје све мање језика јер не могу да издрже бесмисао празних речи и ишчезавају заувек. Другим речима, полифонија језика срушила би монотеизам технологије. Али да би се до тога дошло потребно је боље модулисати и појачати аналогни сигнал у свим сферама стваралаштва.

8.5. Кружење речи и значења

Разматрајући суштину језика, у *Огледима о духовном искуству* Жарко Видовић (1986: 137) пише да:

„Језик–конвенција је саопштење, али саопштење само појма (којим се не постиже никакво разумевање ни споразумевање ако то саопштење не буде осмишљено). А језик–сазнање је могуће једино као човеково саморазумевање и самоосвешћење, јер се садржај (који је смисао језика) не налази у саопштењу, него у искуству које је несаопштиво”.

Речи у *Речнику технологије* одговарају овој другој суштини језика како је види Видовић. Ослањајући се на искуство етимологије, оне тек освешћене својим синонимним низовима преносе несаопштиву природу искуства. У томе се огледа смелост *Речника* да у кружењу искуства појмова у танкој линији поистовећивања и разлике разлучи смисао иза речи и појмова који на траци историје у различитим добима облаче различита одела губећи нит поистовећивања различитих значења. Историја тврди да се речи могу разумети само поимањем, а *Речник* да се значења могу разлучити само аналогијама – поистовећивањем. Због тога је његова структура кружна. Такав приступ одлично исказује Момчило Настасијевић (1991, IV: 49): „Почетак је тада суштински што и крај, све буде у свему, и ни краја ни почетка.”

Циклична структура у *Речнику* на први поглед може деловати као некаква игра речима. Али слободно кружење не сме да завара да је реч о насумичном преплитању и уланчавању значења. „Ту чудну разноликост уравнотежује њихова строга структура – *етимологија* заснована на знању класичних и модерних језика, *значење* где се издваја битно, *тумачење* с херменутичким заокружењем, обухватна литература *примера* из филозофије и књижевности, као и *синоними* који изнутра повезују одреднице” (Бошковић; Петровић 2015: 17). Поредак речи није условљен историјом већ самим језиком.

Тако дрво на насловној страни *Речника* није само први симбол у овом спису већ одређује и унутрашњу структуру читавог дела. Дрво речи израста из њихових корена и разгранав се кроз синониме. Синоними су везивно ткиво, гране које носе неколико нивоа значења које се до краја уобличава у примерима цитираним у овим одредницама. Суштаство представљено разгранавањем значења упућује на аналогију с природним токовима који се пресликавају на језик и речи у њему.

Речи у *Речнику технологије* нису хијерархијски уређене, не могу се поделити у засебне групе, већ се преплићу и повезују да би се већ тиме наговестило одвајање од картезијанског и рационалног погледа на свет. „Отворено мишљење тражи равноправност свих речи, схватања и приступа” (Данојлић 1977: 41). Синониме речи у *Речнику* најпрецизније можемо одредити као сталактите и сталагмите у пећини који се као у писању Смарагдне табле симетрично приближавају и коначно стапају творећи ступ или сталагмит.

Али оне као да се такође ослањају на филозофију природе Руђера Бошковића по којој се непротежне тачке под дејством силе привлаче односно приближавају да би се онда када се нађу довољно близу одбиле и удаљавале. Због тога се у *Речнику* одреднице могу поделити на две групе – позитивне и негативне. „Сам *Речник* има нешто преко 150 одредница које по својој манихејској аксиологији могу бити подељене у две категорије: на добре и лоше, у оквиру којих се појављује подврста прелазних” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 133). Ови полови се у неком читању кроз синониме привуку, али уместо да се нешто у тој вези открије, као да се вектор промени и речи крећу путем одбијања. Као што се то код Бошковића види, материја не постоји, већ свет виртуалних тачака почива на закону једне силе која се испољава као атракција или репулзија, односно привлачење и одбијање. Зато је непрекинутост основа сваке делатности у природи, што је уткано у сâму структуру *Речника* који ту непрекинутост одржава.

Ово јединство супротности, једно које се прелама на укрштају противречног, осим код Лазе Костића, Његоша и Хераклита можемо да приметимо у традицији неоплатонизма која је једно врело надахнућа (било непосредно или не) *Речника технологије* јер је за његову тежњу ка јединству и повезаности свет технологије одраз одраза и игра сенки.

„Међутим, прву представу о Једном као неистраживом и противречном налазимо сигурно у раном хришћанском неоплатонизму, то јест код Дионисија Ареопагита, где се божанство назива ‘најсјајнијим замрачењем тишине која тајно показује... најсветлију таму’ која ‘није ни тело ни фигура ни форма, нити има количину или каквоћу, или, пак тежину, није на једном месту, не види, нема чуло додира, не осећа, нити се препушта осећајности... није ни душа ни интелигенција, не поседује уобразиљу или мишљење, није ни број ни поредак ни величина... није суштина, ни вечност, ни време није тама и није светлост, није заблуда и није

истина' и тако даље кроз странице и странице ватреног мистичног усхићења (*Theologia mistica, passim*)" (Еко 1992: 91).

У *Речнику* се увиђа да је технологија категорија „наспрамности” која производи паралелни свет расут у мноштву облика и не достиже целину. Зато је *Речник* покушај да се речи поново приближе снази логоса који је у стању да обухвати одвојене речи као једно, као неподељено искуство света да би се у њима пробудила дијалектичка снага коју је Енциклопедија као одраз рационалног погледа на свет затворила у посебне претинце без могућности њиховог повезивања. Због тога речи у *Речнику* не треба посматрати као одвојене или историјске појмове, већ их узети као преображај логоса. „У Једном, напротив, противречности образују *логос* лишен двосмислености” (Еко 1992: 92). Речи су нерви који кроз *Речник* преносе импулсе смисла њихових синонимних парова. Као што је за здраво функционисање нервних система неопходна међусобна предаја импулса нервних ћелија тако је у *Речнику* на исти начин важна чврста веза речи с другим деловима његовог речничког система. *Речник* у томе прати мисао Божићара Кнежевића (2007: 71) да су „речи живе слике ствари” а не „мртва слова, без икакве унутрашње садржине” и због тога покушава да им врати аналогни кључ повезивања кроз симболе, а њихову првобитну моћ представе стварности односно садржаја човекове свести кроз етимологије.

Због тога је *Речник* мета-дискурзивни текст. Он поред речи у свом кружењу садржи симболе, кодиране изразе, али и речи скоро заборављене (као што су *наспрамност*, или *политичност*). Искуство ових речи које Видовић схвата не као дате појмове – саопштења, већ као сазнање, асоцијативно се повезује с историјом и филозофијом технологије. Тако на пример, речи: *математика*, *прогрес*, *технологија*, *ум*, *машина*, дефинисане су у односу на идеолошке и *друштвене* услове технолошког развитка, док термини *Балкан*, *Левијатан*, *врлина* и *огледало*, иако у свом семантичком значењу нису у вези с технологијом, у сазнајном смислу воде бољем разумевању етичких и геополитичких питања технолошког развоја. Појмови као што су *Дарвин*, *Декарт*, *Енциклопедија* и *релативност* јесу у домену историје науке у *Речнику технологије* док су *анализа*, *историја*, *еволуција*, *позитивизам* и *извесност* у вези с научним методом (уп. Стевановић 2018а: 408). Стога, *Речник* садржи опште, класичне појмове, али и поетичне, специфичне, антиципаторске, чак и провокативне.

На пример, реч *мајмун* се у *Речнику технологије* (1981: 24) јавља само на једном месту, али са снажном симболиком. У одредници *технолог* значење ове речи је

„хијерархијски мајмун” а у тумачењу шише да су то „људи који су се поистоветили са својим медијалним обликом”. Цитат на крају ове одреднице је из дела *Тако је говорио Заратустра* Фридриха Ничеа и гласи: „Како се брзо веру ти хитри мајмуни”. Ово ничеанско одређење у политичкој анализи *Речника* довело је до бурних реакција чак и код највишег партијског врха. Узнемирење није било без повода јер мајмун има јаку симболичку вредност и у историји културе ово одређење користило се добрим делом да означи опонашање некога или нечега, или лажно представљање. „Метафоричка употреба појма *simia* (‘мајмун’) честа је у XII и XIII веку” (Курцијус 1996: 928). Тако „*simia* могу да се називају личности, али и апстрактни појмови, па и артефакта која нешто фингирају” (Курцијус 1996: 930). Очито је да је и у овом случај реч о разумевању технолошког система чему је *Речник* у потпуности и посвећен. У разумевању *Речника*, очито је да су технолози и функционери они који фингирају, претварају се. Дакле, мајмун је онај ко подражава и отуда и поређење. Иако у далекоисточним религијама овај симбол има позитивно значење, у хришћанској религији се поистовећује с обманом што је у складу са средњовековним тумачењима. У хришћанској иконографији представа мајмуна изједначавала се с представом сâмог ђавола. У грчкој митологији је врховни бог Зевс казнио Керкопе због њихових лажи тиме што их је претворио у мајмуне.

Свако кружење подразумева неко језгро које ће га одржавати у кретању. Језгро из кога се у *Речнику* развија лингвистичка архитектура јесте одредница *личност*. Њу можемо боље да разумемо кроз мрежу синонима које везује за своје значење: *апокалипса, воља, живот, светлост, лице, објава, одговорност*, а даље и кроз њихове синониме за речи: *додир, душа, љубав, Христ, слобода, вера, радост...* Њен антипод су *дечаци* који синониме непосредно налазе у: *технолог, технологија живота, приказе, дроге, математика, пролетер, сенке*, или посредно у речима: *идол, Вавилон, инквизиција, иманенција, страшило, лик, амнеза, наспрамност, смрт...* Ове речи саме по себи нису у непосредној вези с појавама које објашњавају, али у сагласју с уметничким и филозофским асоцијацијама, синонимима и референцама на које се позивају и у самој структури *Речника технологије* и изван ње – у претходним пројектима, дају доследно тумачење антропологије технологије која није сведена на просторне и временске односе, нити за устаљену схему лингвистичког корпуса или познате филозофске појмове. *Речник технологије* нуди свој систем тумачења и сазнања до којих долази кроз уланчавање и обједињавање пројеката из којих се развио. „Као што није могуће до краја раздвојити енергије, јер једна живи на рачун друге и прелази у

другу, тако је и са значењима речи која се претапају једна у друге да би се открила кружност истине, еукулос алетхеин о којој говори Платон у *Тимеју*” (Петровић 2005: 328). Разумевање *Речника* стога тражи умну дисциплину, постепено откривање значења речи кроз аналогију.

У међупростору технологије и теологије *Речник* налази танку линију између њих као полазиште за хеуристичко разматрање. Речи „не остају јалове, него доносе плода, из којег у новим срцима непрестано избија нов усев, који предано добро увек одражава бесмртним и онога који га има чини блаженим колико год је човеку могуће да то буде” (Platon 1970: 178). Због тога је, како је Слободан Самарцић уочио, *Речник* је ослобађајући у односу на владајуће појмове.³⁶³

Тај ослобађајући потенцијал, превазилажење здраворазумског и дијалог који се остварује међу одредницама мајеутички доводи до њиховог истинског значења. Аналогије – стални преображаји речи – воде пуноћи њиховог значења. „Крећући се кроз аналогије хармонија природно омогућава прикупљање и равнотежу једине света о којој говори Тимеј. Хармонија на старограчком значи и лествица, што упућује на пут којим се облици успињу ка јединству и враћају мноштву” (Петровић 2005: 328). Значења нису надгледана и усмеравана већ се могу слободно повезивати и кроз синонимне парове и кроз дискурзивни део *Речника* – њихових значења и тумачења, као и кроз друге текстове који у формалном смислу нагињу постмодернистичком дискурсу овог пројекта, али у основи припадају античкој логосности идеје.

8.6. Одсуство аутора

Речник технологије аутентичан је стваралачки чин и по томе што нема познатог аутора. У том парадоксу се види да он није само борба са окружењем у коме се обрео већ и са сâмим собом. Та борба огледа се у самопрегорном одрицању (или жртвовању) оригиналности аутора и превазилажењу задатости да би се дошло до чистине мисли. Аутори се одричу свог Ја јер им није потребна историјска потврда постојања. Одричање од ауторства јесте велико искушење али и једини пут апсолута – одлучености (да се послужимо речима из *Речника*).

³⁶³ Трибина *Политика и лингвистика Речника технологије* на изложби *Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије*, 18. јануар 2018.

У есеју „Смрт аутора” 1968. Роланд Барт (Roland Barthes) читаоца или посматрача види као саучесника у тексту и оспорава ауторитарну важност аутора у стварању дела. Пре њега, песник Т. С. Елиот (T. S. Eliot) 1919. у есеју „Традиција и индивидуални таленат” упућује на сличну поруку – да је потребно потиснути аутора из његовог дела. И Мигел де Унамуно (Miguel de Unamuno) потискује аутора како би се неоптерећен његовом историјом ослободио текст. „Ако се вратимо на Унамуново дело *Магла*, закључујемо да Унамуно предосећа смрт аутора као и све већу важност читаоца и текста. Стога, он настоји да помири ове моменте” (Секулић у Бошковић 2012: 317).

Могло би се рећи да је одсуство потписа аутора врхунац хармоничног споја премодерне и постмодерне и отпор Ја које је носилац извесности о којој Декарт говори. То је уједно и оно што *Речников* етос разликује од других дела постмодерности не само у нашој књижевности и култури. „Аутор није неопходан тако да се руши цео систем економског посредовања ауторског дела” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 141). Нико други пратећи постмодерне одлике није био спреман да се одрекне ауторства што би било доследно праћење логике постмодерне деконструкције, али би тражило одбацивање историје без остатка. То је ипак превише тежак задатак, а и вероватно један од битних разлога зашто *Речник* никада није био прихваћен. Зато и не зачуђује што „најречитији одзив био је да после политичког егзорцизма и бучне медијске хајке, у изгубљеном времену које је протекло, никаквог одзива није ни било” (Петровић у Вујадиновић 2017: 25). Тек 2014. почиње да се систематичније говори о *Речнику*, али се ни данас он не помиње у контексту премодерног или постмодерног стваралаштва, не само као жанра већ и синтетичког погледа на свет. У том смислу *Речник* који је будио свест о успону постмодерне хипертекстуалне културе занемарен је да би сâм заборав добро сведочио о духу транзиције која се тада одиграла.

Речник технологије појавио се 1981. као непотписано дело и тиме се недвосмислено одвојио од апологетике тадашњег система. „Док се на партијским састанцима потврђује важност субјекта добијањем плуса и минуса поред имена због доласка или недоласка, име у *Речнику* није важно, већ као у средњовековним текстовима, одсудно и над-ауторски је важна мисао која се преноси” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 142). Мора да је то примећено у партијским структурама где је име одређивало важност сваке поруке и њеног учинка.

Одсуство имена у овом калиграфски украшеном рукопису био је прави изазов за Партију као чувара тајне модерности и суочавање партијског апарата са слободном

вољом која не тражи потврду споља. „*Речник* се први одриче ауторског субјекта, као и друштво потом ‘револуционарног субјекта’, да би тиме не теоријски, већ практично исказао ‘смрт аутора’ и потврдио ‘смрт субјекта’.” (Бошковић; Петровић 2015: 14) То је на одређен начин говорило и о „крају револуције” као велике перјанице модерности.

Чињеница је да имена стваралаца *Речника* нису истакнута уз наслов како је то уобичајено у модерним временима. Имена нису издвојена, већ су могу читати или тумачити као скривени кодови унутар самог списка. *Речник* јесте настао као анонимно дело, али његови аутори су неодвојиви део рада јер нису изоловани у свом потпису. У њему је „језик онај који говори, а не аутор; писати значи, кроз унапред претпостављену имперсоналност (...) достићи ону тачку, гдје само језик дјелује, ‘изводи’, а не ‘ја’” (Барт 1999: 177). Аутори су уписани у структуру текста и они као засебна имена ван њега не постоје. Стога не само да без неке преке потребе не треба посебно истраживати ко су својом вољом непотписани писци, већ их тог „часа анатомије” треба поштедети јер је анонимност структурна одлика *Речника* без које он губи један од својих битних ослонаца.

Одсуство потписа аутора је једна од значајних одлика културе средњег века, а средњовековни изглед *Речника* је свакако први утисак који ово дело и пре самог читања оставља. То заиста јесте неочекивано, али није усамљено у европској култури. „Интересовање за средњи век на Западу периодично се јављало у кризним раздобљима у којима је преовладало разочарање у последице модерности” (Гајић 2016: 43). Берђајев већ 1924. у делу „Ново средњовековље” предсказује долазак „новог средњовековља” у коме ће се модерно друштво урушити у кржаве окршаја нација, класа, и појединаца (в. Берђајев 1990: 32). Из тога ће се родити „ново” друштво засновано на духовности окренутој заједници, а не отуђеном појединцу. „Мисао о кризи модерног света, дакле, наслућивала је идеју о њеном превладавању и преласку секуларизованог индустријског света у нешто друго, нешто што је називано ‘новим средњовековљем’” (Гајић 2016: 45).

Призивање средњовековних тема и идеала на овом трагу даље је актуелизовао 1953. филозоф и теоретичар културе Исаије Берлин у делу „Јез и лисица”. Трагање за средњовековним духом који ће превазићи кризу модерног доба допринело је популарности ове теме. Још снажнији одјек тематизовања средњег века у књижевности јавио се с делом италијанског писца Умберта Ека. Пре него што је 1986. у делу „Сневање у средњем веку” популаризовао феномен *неомедијеализма* (в. Гајић 2016: 10), он средњи

век ревитализује у роману *Име ружје* (*Il nome della rosa*, 1980). У њему, као и *Речник*, користи огледало као „средњовековну маску” којом читаоца преноси у другу раван разумевања стварности. Међутим, он не иде даље у том правцу, не истражује унутарњу моћ рефлексивности којом се бави *Речник*, већ се зауставља на спољашњем коришћењу средњег века као контекста у коме се радња збива као што би се могла једнако добро одвијати у антици или старом Египту. У свим тим заплетима у којима писац тражи скривену позадину познатих историјских догађаја премодерни и модерни свет повезани су само преко историјског тока који уз све каламбуре тече управо онако како је описан у званичним историјама.

Еко заправо испреда фикцију да би кроз непознате догађаје приповедао или проповедао познату историју. Он се у томе не користи ни једним премодерним поступком тако да премодерно и модерно остају одвојени. Он говори о средњем веку, али искуство дела је искључиво модерно, као и његова порука – средњи век крије многе узроке модерних догађаја, али то је прошлост које више нема, осим у литерарно-историјској реконструкцији. Реч је о декору, а не стваралачком гесту који би искуство средњовековља успео да пренесе у тренутак садашњости: поглед је из модерног усмерен ка премодерном, али не и обратно. У том смислу не можемо говорити о потпуној „отворености” дела каква се овом постмодерном роману приписује, већ о још једној суптилној афирмацији власти модерности над духом и културом.

Супротно томе, у *Речнику* се нигде не може видети подобни исказ надмоћи модерности над премодерношћу, већ ова два стваралачка исказа као једнако вредна теку упоредо у хармонији стваралачког чина. За *Речник* премодерно искуство није декор, јер оно служи да би се дело ослободило притиска обавезности модерног наратива у чијем средишту је аутор заштићен свим правима модерности. Код Ека нема ослобођења од аутора, нема ауторове жртве зарад самог дела тако да се традиција не реafirмише, већ потискује остајући у домену популарно прихваћених наратива.

Ово упућује на разлику писаца – списатеља (аутор – скриптор) на коју у огледу *Смрт аутора* указује Ролан Барт.

„Барт користи израз скриптор да значи особу која меша писање – друштвено биће које записује свој матерњи језик (друштвени језик). За разлику од аутора, скриптор није ни стваралац, ни бесмртно биће; скриптор оживљава истовремено са текстом с којим се његово постојање и подудара. Сахранивши аутора, скриптор више не може да верује у идеју писања као самоизражавања.

Аутор је отелотворење порекла значења текста, али то није случај са скриптором. Барт избегава *аутора* дела јер доделити аутора тексту значи наметнути му вештачко ограничење текста. Концепт аутора опрема текст коначно означеним. Односно, то значи да се текст чита као да постоји једно исправно тумачење, оно које је аутор намеравао да има” (Meagher 1996: 211).³⁶⁴

Писац (аутор) је неко ко надгледа ток радње (историје) и он се служи текстом да би потврдио своју надмоћ. С друге стране списатељ (скриптор) рађа се заједно с текстом, живи и умире заједно с њим да би ослобођени смисао могао да се без препрека шири. За њега текст није декор ауторске моћи, већ прилика за превазилажење властите егоистичне одвојености. Без заштите свог имена он без посредника отвара могућност да се текст роди у читаоцу. У овом смислу у нашој култури осим *Речника технологије* ми не знамо за други такав слободни текст.

Слобода којом одише *Речник* огледа се и у томе да је чак троструко анониман јер је забрањен као такав, без разрешења идентитета писца, а потом је очувао ту анонимност програмским брисањем из сећања. Она је битно условила да дело буде изван књижевних и теоријски токова и да не буде предмет проучавања које се најчешће своди у сврставање у познате теоријске и стилске формације или биографска прикљученија. Поента је да писци не постоје изван свог дела и да својим делом не стичу ни места у формацијама ни биографски инвентар. Дело долази пре писца и ту остаје. Остало је ћутање, каже на крају Хамлет, а овде би се могло рећи све остало је брбљање и препричавање.

Из овога следи да непотписивање *Речника* није само реминисценција средњег века, већ у постмодерном контексту има значење метанаратива који се помера изван модерног начина производње текста. Чак и они који теоријски доводе у питање писца као власника погона свог дела, уредно остављају своје име јер од тога зависи не само ауторски хонорар већ и метахонорар, место у историји. То говори да име писца није само

³⁶⁴ У оригиналу: “Barthes uses the term scriptor to denote the person who mixes writing – the social being who inscribes his/her mother tongue (social language). Unlike the author, the scriptor is neither a creator not an immortal being; the scriptor comes to life simultaneously with the text, and its existence is coterminous with that text. Having buried the author, the scriptor can no longer believe in the idea of writing as self-expression. The author is the embodiment of the origin of the text’s meaning, but this is not true for the scriptor. Barthes avoids the work *author*, since to assign the text an author is to impose an artificial limit on the text. The concept of author furnishes the text with a final signified. That is, it is to read that text as if there is one correct interpretation, that which the author intended.”

текст, већ да има важност која превазилази саму чињеницу текста као производа. Писац кроз дело конструише свој историјски идентитет, а телос *Речника* је супротно томе напуштање конструктивизма историје. Зато је анонимност писаца неопходна, доследно изведена и одбрањена почетна идеја *Речника*. Идентитет писца и лични идентитет су две различите бити, они су заправо обрнуто сразмерни. Ако је идентитет писца јачи, лични је слабији и обратно. Могло би се рећи да савршена личност нема свог писца јер је писац заправо сенка личности. За писце *Речника* је немогуће да кажу *Ја* не из формалних, теоретских разлога, већ из суштинских који њиховом делу дају тежину превазилажења статуса фикције или представника „правца”. Још од његовог појављивања постоје тешкоће у читању и разумевању *Речника* које не проистичу само из филозофске кохерентности симболичког текста. Оне се јављају првенствено због тога што аутори одевају себе плаштом личног искуства али не откривају свој идентитет који у теорији служи постизању одређеног ауторитета над читаоцем. *Речник* се таквог ауторитета одриче. Тиме он стиче, како је Слободан Жуњић (1981: 153) заиста добро уочио, „неухватљив статус”. Писци *Речника* очито не желе да у односу *Ја* и дела производе историју, већ да је напусте. Уместо комуникације зато је на њега бачена идеолошка анатема која је спречила приступ овом делу, али му је с друге стране репресивни апарат нехотице и помогао јер га је избрисао из бројног стања у свету који је ионако ропски веран идеолошком калеидоскопу опсена.

Стога *Речник технологије* не преноси само поруку дела, већ и идеју брисања из света који настоји свесно или не да технолошки избрише себе. И данас је говорећи о *Речнику* заправо немогуће рећи *Ја* и говорити о његовим писцима, којих је сигурно било, али чије одсуство и сада доприноси јаснијем тумачењу и бољем разумевању њиховог дела. Не говорећи о писцима ми их заправо најбоље схватамо. Тај парадокс је један од темеља на којима почива смисао *Речника*. Он се тако може видети као соба са сто шездесет два огледала у којој се читалац мултипликује док се не изгуби у бесконачности. Исто је и са писцима. Читалац и писац се откривају тако што се не траже у мултипликованим ликовима. Ту долазимо до правог метанаратива *Речника*: право писца је да не буде историјски познат да би сачувао своју личност. Писац има право да буде непознат и ми смо то право у нашем тумачењу доследно поштовали.

Речник нам помаже да схватимо да је анонимност један од ретких путева који је преостао у до детаља надгледаном свету, нека врста отпора дигиталном метатоталитаризму који мора да зна све о свима. Уметност и филозофија траже

повученост, размишљање изван главних токова и одбрану личности од великобратовске радозналости. И у том погледу *Речник* је донео нешто што је данас до краја актуелно. Зато је одсуство имена на корицама и упутство за живот у снимљеном свету и битан део идентитета *Речника* који нам омогућава да га и данас схватимо озбиљно. То је одлука писца да се повуче у дубље слојеве стваралачког деловања који нису експонирани и на услузи идеолозима и технолозима. Тако се писац и читалац срећу на слободном имагинативном пољу где могу да се много боље разумеју него у оквиру овештаних правила производње, форматирања и дистрибуције текста. То доприноси осећају отворености који зрачи из *Речника* док излази у сусрет читаоцу прелазећи преко препрека која поставља технологија.

Наравно постоји у књижевној продукцији и поступак потписивања псеудонимом. Он пре свега треба да као зачин заголица чула читаоца отупела од понуде информација, иако та игра скривалица не произлази из логике дела. Одсуство аутора *Речника* није намештен поступак који издавач често тражи од писца да би анимирао засићено тржиште, већ произилази непосредно из идеје целог рукописа. Када је у медијима одјекнула афера *Анализа*, целокупан тираж *Речника*, неколико хиљада примерака, продат је за неколико дана. Али у томе нико није питао за писце, већ је себи довољна чињеница био *Речник*. Био је то успех идеје ослобођеног дела, заокруживање идеје, загладаност у себе усред бучног окружења. Ни потом није било потраге за идентитетом писца, занимања за њихове судбине, чак ни онда када је у изгледу био судски процес или када су се писали прегледи деловања интелектуалне опозиције. Анонимност је и ту спасавала *Речник* да не постане део уигране фарсе.

При томе *Речник* тежиште смисла не помера ка читаоцу као што каже Барт, већ ка самим речима које се у њему налазе и кружно повезују. *Речник* у томе очито нема „циљане читаоце” јер би то у картезијанском смислу значило да се власт над текстом само преноси са субјекта на објект. Аутор се не склања да би своју власт над текстом пренео на читаоца. Такав *неокартезијанизам*, ако тако можемо да га назовемо, нема прибежиште у *Речнику*. То се види у његовом неутилитарном формату, кодираним изразима и руком ситно исписаним речима што све омета читање пре него што се удвара просвећеном читаоцу. *Речник* такво читање омета и потпуним одбацивањем жанровске одређености. Док Барт (2010) с једне стране говори о наслади и задовољству у тексту, *Речник* још на насловној страни упућује да ће текст „у стомаку бити горак”, али да ће се иза те горчине појавити „све-т”. У том смислу, текст је искушење али управо у томе се

налази могућност преображаја, што је можемо закључити, логос *Речника технологије*. Без преображаја ни аутор ни читалац не играју никакву улогу.

8.7. Текст без историје

Аутор је историја свог текста. Смрт аутора у Бартовој теорији ипак претпоставља неко његово постојање, историју и ауторитет, али се у постмодернистичком маниру они посматрају одвојено од текста, у том смислу не реметећи његову поруку. Парадоксално се тиме његово присуство наглашава: „постмодерни аутор не доживљава себе као издвојеног, ексклузивног појединца у друштву, који друштву треба каже шта су истина и лепота, већ као произвођача текстова” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 134). У премодерном хришћанском канону, међутим, одсуство аутора подразумева Божје присуство а реализација текста аскезу. Аутор у писању или преписивању текста руком не наглашава своје присуство већ сасвим супротно, он превазилази самог себе јер је његова борба подвижничка а не текстуална или интертекстуална. У том разграничењу, *Речник технологије* не претпоставља постојање аутора, нити поруку текста, већ пројављивање неког скривеног смисла. Он је, како пише у сâмом уводу, покушај да се ослободи историје, а то не би било могуће да текст прати потпис аутора.

Питање ауторства у *Речнику технологије* привлачило је пажњу како у времену његовог објављивања и првих тумачења, тако и у времену после, када се *Речник* после тридесет и три године интелектуалног заборавља појављује у нашој мисаоној сфери.

„Смрт субјекта у *Речнику* је двострука. Не огледа се само у непотписивању списка, већ је потврђена управо *Анализом* која пред очима нема аутора. Написи у новинама, излагања на јавним расправама, сам текст *Анализе*, јесу доказ да се обрачун не води с ауторима него с *Речником*. Док се у другим случајевима тог времена води истрага против овог или оног аутора, у овом случају, сукоб је с *Речником технологије* и осим у неколико изузетака где се помињу његови аутори, све време се говори о *Речнику*” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 142).

Ту се од првих читања промолило одсуство аутора: *Анализа идеолошке оријентације* не интерпретира ауторе, већ сâм *Речник* чију мисао схвата врло озбиљно. Прво читање *Речника* у часопису *Тхеориа* обраћа се *Речнику*.

„Исто се дешава и када су у питању филозофи који у часопису *Тхеориа* дају прва тумачења *Речника* јер они не разговарају с ауторима, већ са сâмим *Речником*. Постмодернизам у колективно несвесном обухвата протагонисте који се налазе на супротним странама идеолошке скале, партијске функционере и филозофе, али у то време ни једни ни други га експлицитно не формулишу, већ га имплицитно евоцирају кроз деперсонализовано обраћање *Речнику* као некој врсти митско-политичког идола” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 142).

Речник технологије једини је случај идеолошког напада усмереног на сâм текст, а не на његове ауторе. Делом то је свакако због тога што иако се сумњало ко стоји иза текста, за то није било потврде нити некодираног трага. С друге стране, *Анализа* не разматра позицију аутора колико сâмог текста јер текст надилази причу о ауторству као сувишну и несазнајну. Зато уместо програмског судског или медијског процеса против аутора, као што се то видело на примеру Дедијера, Данојлића, Ђоге, Ђиласа, Московљевића или Селића, на идеолошким расправама и у штампи се говори о *Речнику технологије*. То такође иде у прилог смрти аутора јер је све време реч о *Речнику*.

Часопис *Тхеориа* у години када се појављује *Речник технологије* са којим они саобраћају, објављује интервју с Михаилом Ђурићем.

„Највећу пажњу, међутим, привлачи разговор који су чланови редакције и сарадници овог часописа водили са нашим угледним филозофом и социологом Михаилом Ђурићем поводом његове књиге ‘Утопија измене света’. Одговарајући на многобројна питања која су се односила на појам револуције код Маркса, професор Ђурић је предложио да се направи дистинкција између емпиријског и трансценденталног приступа револуцији, при чему не долази до некаквог сукобљавања чулног и натчулног, нити до њиховог оштрог раздвајања, већ је реч о испитивању удела чистих интуитивних чинилаца у сазнавању предмета могућног искуства. (...)

Управо из тих разлога професор Ђурић је незадовољан марксистичким читањем Маркса, јер метафизичко разумевање Марксовог учења више подгрева идеолошке обмане и илузије него што доприноси критичком самоосвешћивању. ‘Оно – наставља своју мисао Ђурић – премашује основну интенцију Марксовог захтева за остварењем филозофије, јер отупљује његову критичку оштрицу. А то значи да марксизам као метафизика изневерава ствар Марксовог мишљења, утолико што спречава да се увиди како Маркова изворна мисао, ако већ не

својом изреком, онда својом првобитном могућношћу, отвара пут који води у слободу’.”³⁶⁵

Из овог прилога јасно је да се разговор води с аутором и да се тражи његово мишљење, а да је књига само повод да се разговор поведе и да она у том разговору симболично ни не учествује. Она нема никакву улогу јер ауторитет аутора има примат над идејом. Чини се да је то пре неки вид ауторове рехабилитације, јер чланови редакције овог филозофског часописа говоре с аутором и разговор усмеравају к аутору.

С друге стране, за филозофе „*Речник технологије* (као и сваки литерарни догађај) је аутороферентан, сведочи сам о себи, и искључује сваког независног гаранта свог смисла, сваког сувереног чувара смисла” (Kozomara 1981: 152). *Речнику* се приписује карактер живог бића: „’О што ће бити смешно’ рече лукави *Речник*” (Kozomara 1981: 152). У њиховом односу према *Речнику* очито је да овај спис доноси извесно узбуђење код филозофа навиклих на марксистички дискурс против кога се истовремено боре. Не успевају да докуче шта уопште представља тај спис који како кажу „сведочи сам о себи” и стога се на крају и отворено питају: „Шта нам онда нуди *Речник технологије*?” (Žunjić 1981: 154).

Ово је један од битних разлога зашто је безличну диктатуру пролетеријата узбуркао непотписани *Речник технологије* и његово религиозно уздизање личности спрам историје. Из *Речника* постаје очито да се аутори одричу историјске појаве да би се приближили концепту личности. Ту се јасно осећа идејно разилажење с језичким кодовима времена над којим упркос причи о постмодерној „смрти аутора” лебди његов дух. Заступници идеје чисте модерности осећају удар на њихов систем, али не знају ко стоји иза тога и ко и с какве позиције шаље кодиране поруке нејасне њиховом систему.

„Њих посебно узнемирава неочекивано одсуство аутора као некога ко мисли да би постојао. Тиме губе јасан хоризонт и улазе у непознати терен одсуства субјекта, где се њихова пометеност осећа на поменутих расправама и по новинским чланцима. Осећају да се нешто дешава и интуитивно увиђају надолазећи постмодерни обрт, што изазива само чуђење јер у том обрту познати свет, где је кључни део било ког текста аутор, нестаје с обзора” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 142).

³⁶⁵ Simić, Željko, Smisao epochalnog preokreta, *Student*, br. 17, god. XLV, 21.10.1981, str. 11.

У јеку идеолошких састанака посвећених спису чији речнички шифарник нико не разуме, напетост расте:

„Александар Денда на политичкој расправи где је требало осудити *Речник* изјављује да ‘не зна се ко је писао *Речник технологије*. Не постоји аутор *Речника технологије*’, а слично каже и Гнус у *Репортеру* (15.3.1982): ‘А да не говоримо о томе да нигде не пише ко су стварни творци *Речника технологије*’ (Стевановић у Вујадиновић 2017: 142).

Уместо јасне ситуације на какву су навикли, слика им стално ишчезава управо у покушавају да је дохвате. Недостаје им аутор да изврше своју пресуду. Тако *Речник технологије* аутори нису само мисаоно ослободили да пренесе речи исписане у њему, већ и практично од тираније овешталих читања. Да је потпис аутора наткрилио сâм текст обрачун би био једноставнији јер *Речник* не би попут мачка у Алиси ишчезавао у својој игри и остављао и аналитичке форуме и филозофе у недоумици, а чак и неверици.

Речник технологије, иако 1982. бива снажно потиснут испод прага интелектуалне мисли, остаје у сећању као спис без аутора. И потоња тумачења *Речника* и писања о њему у виду немају ауторе већ сâмо дело.

Рад који се први после обрачуна *Анализе с Речником* у јавности појављује и пружа другачији поглед јер кроз *Речник технологије* тумачи филмско стваралаштво Тарковског, такође не говори о мислима и речима (не)познатих аутора овог дела. У намери да разуме уметничко и филозофско прегнуће руског редитеља, позива се на идеје у *Речнику* као оквир својих мисли (в. Јовановић 1982).

Да случај буде занимљивији, ништа се не мања ни после десет година. Текст „Зашто је разбијено огледало?” о распаду Југославије ослања се на тумачења из *Речника*, али не говори о његовим ауторима, иако то чини с другим текстовима које помиње. У једном тренутку, аутор чак упоређује *Речник* с богом Хермесом (Turza 1991: 11) и тиме му се још једном приписује митски карактер. Ова два текста настала после идеолошке дисквалификације *Речника технологије* јесу важна потврда да је анонимност његова важна инхерентна особина која је његовим посредством из премодерног прешла у (пост)модерни свет.

У годинама после *Речника* нико не говори о спису као ауторском делу одређених мислилаца, већ о мисаоној целини која говори сама за себе. Тек касније, после реактуализације *Речника* и доношења у јавну и академску сферу после скоро три и по деценије, све чешће се покреће питање ауторства које се ставља у посебан положај спрам

његове мисаоне вредности. Тако се ово дело разматра у циљу да се стандардним анализама биографске историје учитају додатна значења, али важна остаје чињеница да се ово дело појавило непотписано. Аутори су се на тај начин измакли историји која би оптеретила текст. То превазилази стандардне оквире постмодерне смрти ауторства о којој пише Барт и потврђује самосвојност *Речника* у чијем се приступу из смрти рађа нови живот.

8.8. Аутор у средњем веку

Питање ауторства у премодерном добу битно се разликује од модернистичке идеје оригиналности где аутор на себе преузима пресудну улогу која често надилази важност самог дела. У српском средњовековном стваралачком канону, књига је била од пресудне важности. Казанија или поученија често су људи налазили у јеванђељима и богослужбеним књигама и улога аутора или преписивача списа није била одсудно важна јер је она само преносила нит древних предања.

Значај који је књига имала у српској култури средњег века као и у другим европским земљама тога доба огледа се и у начину чувања књиге: „свака је црква, сваки манастир и сваки властелински, а поготову владалачки двор, имао библиотеку” (Богдановић 1991: 38). Колико је књига била важна у српској средњовековној култури речито говори и *Правило 68 Законоправила Светог Саве*: „Не цепај књиге нити дај да се кидају све док саме докраја не пропадну” (Свети Сава 2004: 459). Књига је похрањивала сву мудрост до које се дошло и у средњовековном канону била стуб одуховљеног сазнања. Због тога су се при основању српских манастира обавезно оснивале и библиотеке.

„Током Средњег века, самостани (у Србији манастири) били су средишта писмености (Студеница, Ресава–Манасија, Хиландар), места пажљивог преписивања јеванђеља и других светих књига, превасходно за црквене потребе, као и сликања илуминација на рукописима. Али у то време, књига није била средство комуникације, већ место похрањивања мудрости, нарочито светих списа и религиозних текстова које је требало сачувати у изворном облику” (Јанићијевић 2016: 78).

Као што је с појавом парне машине пресахнуло занатско доба,³⁶⁶ тако је пре тога Гутенбергова преса пресекла нит рукописних књига. Иако су се у манастирима штампарске пресе користиле а технике штампања изучавале, то није умањило значај и присуство трудољубиве преписивачке делатности и уметност украшавања рукописа, кодекса и богослужбених списа у српској средњовековној култури.³⁶⁷ Преписивачки рад није утихнуо након петнаестог века када су почеле штампарске делатности.³⁶⁸ „Многи стари средњовековни скрипторији наставили су да раде, а основани су и нови” (Богдановић 1980: 216). Без обзира на развој нових техника, негује се традиционална култура ручног писања и преписивања списа. „Монашка имена везана за преписивачки и штампарски рад нису нам поуздана, као ни њихов број” (Сандо 2013: 201). Једна од најпознатијих српских преписивачких школа била је Ресавска у манастиру Манасија, задужбини деспота Стефана Лазаревића, која је представљала „духовно и књижевно средиште Деспотовине” (Јовановић 1989: 16). Поред многих већих и мањих манастира где се негује преписивачка делатност, „главно место ту заузимају светогорски центри, не само по сразмерно најплоднијој писарској продукцији него и по обнављању и освежавању књижевних традиција у критичком избору и кодификацији средњовековних текстова” (Богдановић 1980: 217).

Може се рећи да „раширеност је писарских радионица по српским земљама у XVI и XVII веку била сразмерно велика” (Богдановић 1980: 216). Руке непознатих преписивача украсиле су многе манастирске списе и када употреба штампарских преса постаје учесталија. „Рукописне књиге из друге половине XVIII века, настале после Велике сеобе Срба, северно од Саве и Дунава, по својим језичким и естетским одликама представљају више од обичних рукописа. Особености писма, декорисаност и илуминацијске финесе говоре о настанку књига под утицајем најбољих преписивачких форми и традиција српских средњовековних скрипторија” (Сандо 2013: 199).

Међутим, та делатност се временом губи. После XVIII века отпочиње период брже продукције. Јефтинија и ефикаснија репродукција штампаних књига брисала је украшавање из традиције израде књига. „Издавање књига је скуп посао и свако

³⁶⁶ Видети на пример: Wallerstein, Immanuel M. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*, Cambridge, MA: Polity Press in association with B. Blackwell, 1991.

³⁶⁷ Прва штампана књига у нашој култури јавља се у последњој деценији XV века. Реч је о Октоиху или Осмогласнику на српскословенском језику.

³⁶⁸ „Прву српску штампарију основао је зетски господар Ђурађ Црнојевић на Цетињу 1493.” (Богдановић 1991: 211).

напредовање у технологији које смањује трошкове корисно је и за индустрију и за потрошаче” (Јанићијевић 2016: 80). То је најпре погодило световна дела, док се у манастирима, иако не као раније, још негује традиција финог преписивања руком и илуминисања по узору на старије рукописе.

Поред преписивачке делатности, у средњовековном српском стваралаштву било је и оригиналних дела, али она добрим делом нису носила потпис онога ко их је створио. Средњи век се није много освртао на питање ауторства, док се после просветитељства све више подстиче његова битност.³⁶⁹ У преписивачкој делатности српских манастира нису се истицала имена монаха који су били задужени за богослужбене књиге; њихова имена остајала су анонимна (Сандо 2013: 196). То је одражавало одуховљено средњовековно уверење да је рука само продужена Божја рука која исписује Божју мисао. Стога је одсуство аутора једно од основних обележја средњовековног стваралаштва.³⁷⁰

„Важно је приметити да се у средњем веку и код нас, као и у осталој европској култури, не прави ни битна разлика између писара и писца, између преписивача и књижевника. Ово њихово приближавање по значају, несхватљиво за наше доба, доба ауторског, стваралачког примата, последица је владајуће филозофије самога књижевног акта и стварања. Као што ће се видети у прегледу поетике старе српске књижевности, ни писац ни писар подједнако нису прави, коначни аутори свога текста. Ауторство се признаје једино у одступањима, у погрешкама, у неистини; све што је добро и тачно све истинито је дејство Духа, утицај божанских енергија. У складу са теолошким учењем о инспирацији, писац је, заправо, писар божанских речи, које му долазе ‘одозго’ или посредством књижевног предања и наслеђа” (Богдановић 1991: 34–35).

Посвећени и подвижнички приступ делима види се и у томе што су „византијски теоретичари и практичари тежили да прогнају из дела уметности све лично, ауторско и да остане само саборно, литургијско” (према Бичкову 1991: 81). То литургијско подразумевало је заједницу и стога је средњовековно стваралаштво било део општег добра. Другим речима, виша божанска суштина се открива преко дела, а не открива је сâм аутор (уп. Богдановић 1991). У српском средњовековном стваралаштву,

³⁶⁹ О помињању аутора у средњем веку у европском контексту видети Курцијус 1996: 885–891.

³⁷⁰ Насупрот томе, у савременом стваралаштву тежи се прикупљању што више података и детаља о аутору и његовом животу, као у тумачењу дела на основу његовог аутора.

уметничким, књижевним и богослужбеним делима и уопште речима приступа се с највећом озбиљношћу. Такво начело је блиско идеји Косте Стојановића (1922: 273) да „говор, слике, текст су средине сличне етарским срединама, њима се врши трансмисија идеја као силе и енергије, стварају покрети, у простору међу људима мењају појаве социјалне, ускомешавају масе и проузрокују процеси из којих се процес или назадак јавља”. Такав приступ омогућавао је српској средњовековној мисли да и у најтежим тренуцима одржи саборност и веру народа који је страдао пред стихијама историје.

У случајевима када би аутор ставио свој потпис на дело, било да је реч о фрескописању, књижевној делатности или уметничком стваралаштву, то би учинио служећи се својеврсним „тајнописом” (в. Трифуновић 1990: 342) односно симболичким потписом унутар дела: крајегранесијом, бројевима, посветом или некаквим препознатљивим мотивом или загонетком. Посебно је уписивање ауторовог имена крајегранесијом било често у српском средњовековном стваралаштву.

На пример, занимљив је рад Константина Филозофа који се није служио само бројевима већ и другим тајнописним елементима у житију деспота Стефана Лазаревића. У свом запису „набројао је у једној, на први поглед нејасној схеми такође 40 слова, узимајући негде по једно а негде по два заједно. Кад се редом читају, та слова не откривају никакав смисао, али кад се друга половина тог низа пише испод прве, види се да је то тајнописна (данашњим речима – енигматска) плетеница, односно криптограм” (Јовановић 1989: 16). У овој плетеници крију се и посвета (Деспоту) и потпис (раба Константина), а таква врста кодираних порука била је обичај тог времена (в. Јовановић 1989: 16–17).³⁷¹

Сличан вид потписа проналазимо и у *Речнику технологије*. Његов заветни карактер одређује се управо кроз овакав потпис унутар текста. *Ad Vitaem Aeternam Liber & Alex* је порука исписана слово по слово у горњем десном углу на свакој другој страни *Речника*. Може се тумачити као нека врста кодираних порука јер се ослања на средњовековну традицију тајнописа – на начин писања „на прескок”. „Писање слова на прескок, слично ‘коњичком скоку’, дало се згодно употребити за криптограме” (Костић 1913: 25).

³⁷¹ Тајнописом се служио и владика и песник Петар Петровић II Његош који кодира стихове у начелу генетског и природног кода. О томе више видети у делу проф. Милоја Ракочевића, на пример: Ракочевић, Милоје, *Његошев исконски логос* 1–2, Београд: Интерпрес, 2000.

За разлику од поруке на латинском на насловној страни, овај „ребус” није лако уочити иако је он једини у спису који није калиграфисан – слова су написана као штампана. Он може да се разуме као отисак који непотписани аутори остављају, по узору на дела средњовековне културе, где се „потпису” приступало на исти начин, или као некаква порука која није у вези с личностима стваралаца овог дела. Сама реченица на латинском може да се протумачи двојачко. С једне стране она значи *За вечна времена Либер и Алекс*, где би Либер и Алекс били потписи. С друге стране именица либер на латинском значи слобода, или књига, док а-лекс означава закон. У том мислу, слободни превод ове поруке био би *Слобода/Књига и закон за вечна времена*, али је то у домену интерпретације и наслућивања. Међутим, јасна је порука да се одуховљено уметничко дело твори „за вечна времена” у која ни технологија није кадра да задире. Тако је у њему време заиста остварено и укинуто.

Било да је потпис утиснут и уланчан у угловима страница *Речника технологије*, или да је он порука посвећеним читаоцима који ће га уочити, ово дело лишено је ауторског субјективитета. Тако се саборност у *Речнику технологије* појачава тиме што се аутори нису потписали, лишавајући ово дело историје својих твораца. Одсутни аутори своје твореније тако ослобађају сопствених биографских детаља који, како је указивао Ханс Роберт Јаус (Hans Robert Jauss) оптерећују дело (в. Јаус 1978). За разлику од Јауса код кога историјска свест игра важну улогу, *Речник* укида монопол историје над делом на више равни: нема аутора, враћа калиграфско украшавање и средњовековне графике – минијатуре и опредељује се за цикличну структуру у речнику који би као лексикографско дело требало да има засебне делове – одреднице независне једне од других и хијерархијски уређене.

То је противтежа југословенској култури која с одласком Председника/Секретара/Маршала као њеног основног импулса остаје без живота и почиње да се гуши у свим противречностима. У тој дезинтеграцији, постмодерна је нашла свој излаз на културну и јавну сцену југословенског друштва.

9. МИСАО О ТЕХНОЛОГИЈИ

Иако то до сада нигде није написано, српска критичка мисао о технологији има дугу и садржајну традицију. Чини се да су поједини српски мислиоци добро осећали културолошке и цивилизацијске промене које ће тек наступити. Када говоримо о њеним историјским кретањима, морамо се окренути ранијим клицама промисли научног и технолошког система која се не налази у средишту промена али их погледом обухвата и на свој начин тумачи и укључује у сопствена разматрања и дела.

Друштвено уређење знатно се мења од друге технолошке револуције у осамнаестом веку када машина постаје свакодневни савезник. Од појаве парне машине Џејмса Вата механизација подразумева мењање свести тежећи организованијем устројству – налик на механички сат, што је Мамфорд и показао у свом есеју „Тиранида сата”. Сат постаје својеврсни узор – савршенство механизма којем се тежи и на техничком и на друштвеном плану (в. Mamford у *Tehnologija* 1980: 47). Техничко устројство света постаје основни постулат човековог друштва које с развојем технике подразумева и друштвене промене које ће га следити. Тако је Европи наметнута једна нова слика света која је наишла на опште прихватање.

Преломни тренутак у мисли о технологији представља дело америчког филозофа технологије Луиса Мамфорда. Његова књига *Мит о машини* (1967) обележила је историју филозофије технологије у свету. Иако неколико деценија пре тога почиње његово разматрање технологије (1922. објављује књигу *Прича о утопијама*), овим делом је поставио чврсте темеље будућим размишљањима јер је указао на велику моћ мегамашине и нераскидиву везу технологије са свим друштвеним токовима, потврђујући хајдегеровско разграничење *технике* и *технологије*. У том смислу, он је технологију видео као затворени систем спутавања слободне мисли и поробљавања човекове слободне воље.

Српско друштво које се тек ослободило и поново задобило слободу није имало никакву жељу да је сада подреди неком другом виду затворености. Док се на Западу техничке направе дочекују с одушевљењем, у српској интелектуалној мисли имплицитно се јавља критички став према механицистичком погледу на свет као наметнутој идеологији која српској култури, како се у њеној заветној историји показало, васкрслој на слободи, ствара одређени отклон.

То се добро види на примеру Доситеја Обрадовића. Усхићеност човека техником опримерио је поводом најпознатијег европског изума тога времена – Фон Кемпеленовог (Wolfgang Von Kempelen) Шах-Турчина. Посматрајући однос човека и машине, он пише дело „Је ли човек макина или није?“ (објављено постхумно 1818. у *Мезимицу*)³⁷² упитан над до тада невиђеним узбуђењем човека пред механичком направом.

„Михани, реч греческа, значи изобретеније, но мајсторско и остроумно, које по својему внутрењему сложенију исполњава правилно и точно нека дела. Као различни часовници или сати; и као у Бечу дрвена рука што пише; и дрвени човек, који с крајњим искуством ‘даму’ игра, и не да се преварити. Морално пак, назива се и такови човек макина, којега словесни разум и слободна не управља воља, него све, што чини, из обикновенија, или из неке владјејуће страсти чини” (Обрадовић 2008: 269).

Путник и по Истоку и по Западу, Доситеј Обрадовић добро је упознат с технолошким достигнућима свога доба. Али при томе, уместо уобичајене занесености пред механичким изумима, зачуђен је поистовећивањем човека с „макином”.

„Од неколико времена овамо, неки су се учени људи надинаћивали и натписивали, ови утврђавајући и чрез многе примере доказујући, да је човек самовештна макина; а они пак напротив, па његов словесни разум и слободну сматрајући вољу, то су као нешто нерасудно и човеку непристојно и недостојно, одрицали и одметали” (Обрадовић 2008: 269).

Познат по обрачуну са сујеверјем и тежњи ка образовању као човековом путу истине, Обрадовић такав напредак у механици и њен одраз у друштву види као супстрат човекових слабости на коме он гради свој идентитет. Он се чуди напорима да се буде у складу са машином, да се човек преслика у механичку лутку. „А што је јоште најчудније; ови куриозни људи, наши противници, усуђују се из све историје засведочавати и доказивати, да су сви људи на свету ништа друго, него једна многосложна и по случају састављена макина, и да су сва њи’ова умишљенија, совјети и дела, само једне макине исправљенија...” (Обрадовић 2008: 269).

У Доситејево време, направе су се, као што је то данас случај с „направама” вештачке интелигенције, показивале људима и тиме је њихова популарност расла. Те дрвене лутке које помиње путовале су и служиле да окупе народ жељан некакве

³⁷² Опширније видети у Грбић 2019.

несвакидашње представе. Тако је механички Турчин обилазио места и приређивани су спектакли чији је једни импулс било присуство аутоматона који игра шах непогрешиво побеђујући сваког противника. „Пракса позивања истакнутих проналазача и научника да представе своја највећа достигнућа на дворовима, а поготово ако су та достигнућа могла имати примену у забавне сврхе, била је врло распрострањена у 18. веку и представљала је саставни део култа изграђивања идентитета просвећеног владара” (Грбић 2019: 94). Оно што човек осамнаестог века више није могао да види у Богу, остварење чуда пред његовим очима, опиљиви доказ постојања више силе, почео је да тражи у техници. Доситеј Обрадовић, чврст у својој вери једнако као и кад је био у манастиру, у томе не види ништа спектакуларно.³⁷³

„Јасно је да он гаји велико поштовање према знању на основу којег је пројектована једна таква машина, јер је то *‘изобретеније мајсторско и остроумно’*. Међутим, већ из следеће реченице се може закључити да он није тиме претерано задивљен, као што ономад ни Др Џонсон посматрајући у Лондону узлетање балона на врућ ваздух није био баш импресиониран, него је помало изиритиран окупљеном светином која разјапљених уста зури у небеса и само тражи хлеба и игара” (Грбић 2019: 95).

Механицистички поглед на свет у европском контексту јавља се као својеврсна механичка теологија. Отуда није тешко пратити његов ток који извире из разочараности у Цркву после раскола протестантске и римокатоличке струје. То је очито и подстакло Достојевског да напише причу о Великом инквизитору који, као што ове „дрвене лутке” ишчекују човекову жељу за спектаклом, рачуна на људску слабост, али и надахнуло Доситеја да почне да размишља о човеку као о својеврсној машини. Свестан да се човек окреће спектаклу управо као некаквој религијској утехи, „Човек Макина је према Доситеју онај човек који се незрело и неодговорно одриче од самога себе и не преузима

³⁷³ Уистину, у томе није ни било ничега „спектакуларног”. Механички Турчин је седео за великим радним столом, заправо некаквим сандуком у коме се скривао човек шахиста и преко магнета управљао потезима. У томе се види да је ово био само мађионичарски трик. Шах Турчин је изгорео у пожару 1854. пре него што су откривени сви његови механизми. Али он је идејно оживљен 2005. када је директор Амазона, Џеф Безос, по узору на овај аутоматон XVIII века увео принцип рада и назвао га „вештачка вештачка интелигенција”. Пошто машине које управљају процесима не могу да примете ситне разлике и детаље, микрорадници „пуне” машине подацима и њихов рад даје кумулативни резултат. Такав „микрорад” је најмања јединица рада у виртуалној мрежи, односно пројекат распарчан на мноштво ситних послова које обавља велики број људи. *Амазонов Механички Турчин* радницима даје могућност да бирају интернет послове које ће завршити. Они категоришу садржај, исправљају податке, описују неки производ и слично.

одговорност за свој живот” (Грбић 2019: 103), што је у дослуху с великим делом Достојевског.

Међутим, још с Руђером Бошковићем (1711–1787) постоји отклон од механичке слике света. Он има другачији приступ од владајуће емпиристичке и рационалистичке парадигме осамнаестог века. Обликујући самосвојан филозофски и научни поглед на свет узима да је у основи једна сила која делује између протежних тачака – манифестује се као привлачење и одбијање, у зависности од релације односно односа, а не материје.

„Материја се састоји од тачака потпуно једноставних, недељивих, непротежних и међусобно одељених. Све те тачке имају силу инерције и осим тога међусобну активну силу, која зависи од њихових удаљености. Стога, ако је дана удаљеност, тиме је дана и величина и смјер те силе, па ако се удаљеност смањи, мења се и сама сила. Смањи ли се удаљеност до неизмерности, та сила постаје одбојна и расте до неизмерности, а ако се удаљеност повећа, та се сила смањује и нестаје па се мења у привлачну, која најпре расте, а затим се смањује, нестаје и поново прелази у одбојну. То се догађа у много наврата, док напоследку код већих удаљености та сила не пређе у привлачну, која се смањује у обрнутом смеру с квадратом удаљености” (Bošković 1958: 24–25).

Стога у свом капиталном делу *Теорија природне филозофије* (*Theoria philosophiae naturalis*) он не приписује никакву улогу субјекту нити објекту, као ни малом или великом, већ њиховом односу. Одбацивши картезијанско-дуалистички поглед на свет, Бошковић је потоњим научницима и мислиоцима отворио пут другачијем разумевању природе и науке.

У некаквом дослуху с таквим приступом развија се и мисао физичара Атанасија Стојковића (1773–1832). Један од првих Срба доктора науке, писац прве монографије о метеоритици у свету *О ваздушном камењу и њиховом пореклу* (в. Милоградов Турин 2001: 17–22), Стојковић спада и међу прве филозофе науке у нас. Под снажним утицајем Доситеја Обрадовића с којим размењује мисли, Стојковић покушава да спречи празноверје и људе окрене науци и знању. На прагу деветнаестог века он пише херметичну филозофску расправу о науци под насловом *Кандор, или откровење египатских тајни* (1800). На граници филозофије и науке овај роман представља окосницу Стојковићевог научног рада у коме трага за једним начелом које се пресликава у свим појавама, односно једном *силом*, да се послужимо Бошковићевим изразом. Загледан у природне појаве и као ректор Харковског универзитета добро упознат с

литературом тог времена, Стојковић не подлеже картезијанској подели света у којој Декартови субјект и објект подлежу променама спрам услова у којима се нађу. Стојковић (2008: 181) не види могућност за такав еволутивни приступ јер за њега „оно *Ја* не припада телу. Оно *Ја* дух је наш. Он чулној природи – јер је нечулан – не подлеже”. „У природи, ‘делу Творца’ коме се Стојковић диви на савршеном уређењу, он види идеал целине и *движеније* (кретање) као њен основни принцип, где иако долази до промена облика, не долази до измена у основним честицама” (Стевановић 2017б: 272).

Стојковић пише овај херметични роман по принципу тајнописа – он кодира имена и бројеве, користи се симболима и метафором, чиме надилази картезијанске јасности и извесности којима очито не припада јер кроз своја дела сједињује научни, просветитељски и књижевни рад у један исти пут. У овом научно-филозофском делу, закључује да се истина открива тек када се сви елементи повежу: „само треба познати њен лик и разазнати је од њеног такмаца” (Стојковић 2008: 79). То је његов коначни обрачун с филозофијама просветитељства које не увиђају укрштај међу појавама, већ их, како Коста Стојановић (1910: 255) упозорава, у различитим временима називају различитим именима.

Жлеб науке и филозофије добро увиђа и мислилац Лаза Костић који своје разумевање заснива на укрштају. Као и Руђер Бошковић, Костић разматра Лајбницево *монаде*, али је тражећи основну силу у хармонији хераклитовски упитан: „да ли је начело укрштаја међу основним законима у васелени, да ли је то начело главна, скоро једина основа васелене?” (Kostić 1961: 83).

Заинтересован за филозофију природе он је увиђао таласе промена али се дивео умеђу првобитне идеје која настаје по таквој аналогiji. „Тај дух, тај ум, не може се упоредити са реком, која тече: његова је слика море, непрегледна, бесконачна пучина; то што се нама чини да је напредак, није ништа више до валовитост вечног покрета оног океана, што се зове дух човечанства” (Kostić 1961: 62). Тако Костић закључује да је укрштај „универзална, свеприсутна и свеодређујућа релација” (Радојчић 2011: 323) и своју мисао ослобађа од рационалистичке филозофије која у то време обликује поглед на свет јер појаве симетрије и хармоније види као једну силу која у зависности од односа међу њима делује.

Иста идеја водила је и Милутину Миланковићу на научном путу јер и он упућује на савршену кружност сфере која нема ни почетак ни крај. „Равномерно обртање такве сфере око њене осе, којим остаје она стварно у самој себи, савршена је слика

непролазности, док нам праволинијско кретање које мора да се угаси кад-тад, предочава пролазност” (Миланковић 2013: 393).

На сличном трагу је и Михајло Петровић Алас који увиђа истоветности у различитим испољавањима појава. У свом делу *Елементи математичке феноменологије* (1911) он покушава да докучи језгро аналогije – постојање истих карактеристика у различитим појавама које на први поглед немају никакву међусобну везу. Његова *феноменолошка редуција* на тај начин спаја и у укрштају објашњава природне и друштвене односе што се показало као делотворан принцип јер управо Коста Стојановић примењује законе природних појава на друштвене догађаје и тиме односи победу над подељеношћу света из које се рађа технологија.

Ови научници нису само обележили успон српске науке и културе већ су нам оставили језгро сазнања о пресликавању природних на друштвене појаве и њиховој аналогiji где се оне као речи у *Речнику технологије* на различитом одстојању привлаче и одбијају, док се у укрштају открива њихова права природа. На таквим мислима о аналогijaма заснована су и прва размишљања о техници и технологији у нас.

Можда су најјачи импулс том промишљању дали Божидар Кнежевић (1862–1905) и Владимир Вујић (1886–1946). На преласку деветнаестог у двадесети век Кнежевић и Вујић боре се свако на свом фронту, али уједињени у истој идеји да очувају јединство духовне природе и њену моћ да појаве у свету привуче једном језгру. Међу првим су савременим мислиоцима који се не боје да изађу ван оквира свог рада и поглед уперу у даљину како би јасније видели оно што је близу. Вујић је још тада свестан опасности подражавања и рефлексija које не воде к духовним изворима и стваралачком ослобођењу.

„Све док схватање наше историје буде ограничено само проучавањем ‘утицаја’ и слепим подражавалачким напором да гледамо туђе форме културне у свом животу историјском, и само њих будемо бележили и само под њиховом притиском мерили наше духовне подвиге – све дотле нећемо имати ни прве услове за историјско схватање културе наше. И све дотле биће замрачени и наши духовни видици” (Вујић 2006: 185).

Омеђеност поља сазнања, језичке маске које замагљују видике, духовност која се удаљава од својих извора не промичу оштрим увидима Кнежевића и касније Вујића. Њихова размишљања те јазове превазилазе и самосвојни су израз стваралачког духа јер

се за разлику од Сервантесовог Дон Кихота који јури к привидима, они окрећу унутарњем осећају загледани у живо искуство своје културе.

Принципи историје јесте једно од првих дела које се разликује с постојећом традицијом омеђавања научних дисциплина у нас. На прагу двадесетог века Божидар Кнежевић пише *Принципе* у две свеске: *Ред у историји* (1898) и *Пропорције у историји* (1901). Ова филозофска студија посвећена је сагледавању места историје у научној мисли. Он историју, науку о времену, види као највишу филозофију (Кнежевић 2007: 670) и не посматра је као изоловану научну дисциплину. Сагледава оно што је било пре и што долази после, не везујући историју ни за један конкретни тренутак у времену, јер увек је реч о целини.

Мисао Божидара Кнежевића о историји је у много чему античка. За њега „прави центар човечанства и историје његове може бити само у времену; он може бити само идеја” (Кнежевић 2002: 6). Историју не разматра као линију промена у времену које треба пратити и давати им сходно томе имена, већ као нужно измирење супротности при чему јој даје битну улогу у разумевању стварности.

„Сав прогрес филозофије и наука тежи истини, а највиша истина може се добити само из разумевања целе историје, која једино може помирити међу собом све оне супротности које су се сукцесивно јављале у историји: супротности између мисли и ствари, између човека и природе, духа и материје, слободе и судбе, стварања и развитка, апсолутног и релативног, практике и спекулације, конзервативног и прогресивног, конкретног и апстрактног” (Кнежевић 2007: 256–257).

Платонистички схватајући историју не као одраз у времену, већ сâму идеју, Кнежевић наставља своју мисао тврдећи да:

„све веће разумевање историје мири све супротне идеје и доктрине, које су се сукцесивно јављале у појединим наукама и у филозофији, које су се до данас бориле о превласт, спорећи једна другој истинитост и право и по томе искључујући једна другу; и мирећи супарничке идеје историја даје свакој одређену меру вредности за извесна времена и одређује свакој границе владе” (Кнежевић 2007: 257).

Тако за њега историја треба да послужи човеку да отклони све „вештачке преграде” (Кнежевић 2007: 257) које су по моделу *divide et impera* поделиле научне дисциплине. Јасно је да се код нас рано развија мисао о неучинковитости раздвајања

научних дисциплина – специјализација, како то нововековна наука назива, или ситничарење у науци како Лаза Костић учоава. Али управо због покушаја да се прекине раздвајање и апстраховање јединства мисли *Принципи историје* нису наишли на разумевање тадашње научне јавности, а о њему се ни данас не говори много.

„Божидар Кнежевић је покушао да изведе целовит филозофски систем” (Milosavljević 2017: 189). Његова идеја је костихевска: да је „задатак сваке велике истине, сваког великог принципа да у себи помири све супротности, све борбе и антагонизме” (Кнежевић 2007: 258). Али она је у савременој мисли запостављена колико и мисао Лазе Костића о начелу укрштаја. Разлог теоријског размимоилажења с Кнежевићевим мислима је тај што „свако филозофско поимање историје било им је страни и сматрало се да филозофију треба што више удаљити од историчарске струке” (Мићуновић 2007: 28).

Због тога, слично делу Лазе Костића, животна дело Божидара Кнежевића, двотомно издање књиге *Принципи историје*, доживело је исту судбину заборавља. „Од шире читалачке публике неприхваћено, од академске филозофске и историјске критике омаловажавано, било би оно препуштено заборава, да се у афористичким изводима, под насловом Мисли, није поново појавило, и у тој форми било радо читано, а од књижевне критике поздрављено” (Мићуновић 2007: 11).

Неометан тим неразумеванем, Кнежевић своје *Принципе* пише у тренутку када је земљу опхрвала чамотиња и тама. У том тренутку он увиђа потребу да се с тим мрачним временом обрачуна тако што ће поставити *Принципе* као основу за деловање. Још Вујић увиђа значај његовог мисаоног домета у српској култури тог времена. „Мислилачка природа брзо га је и одмах ставила очи у очи не са историјом света, где свет значи само човечанство, него са историјом космоса, свега, свега у смислу универсума, чији само један део представља човеков живот и човекову историју” (Вујић 2006: 93). Он додаје: „Историја је била за њега, тако створеног и тако сазданог, сасвим природно, историја свега што постоји и што је постојало и што ће постати” (Вујић 2006: 93–94).

Кнежевићево опште гледиште на историју и човека као део космичких принципа покушај је да човек још једном сагледа своје место у свету. Овај „племенити самоук”, како га Вујић (2006: 94) назива показује свест о проблему уског погледа који не допушта импулсе супротности да се повежу у делотворну целину.

Владимир Вујић наставља да негује сличну традицију и хеуристички сагледава развој технике и њен утицај на културу. Он 1930. у *Народној одбрани* објављује оглед

„Рађање, живот и опадање сатанизма технике” где на основу увида филозофа Шпенглера, чије капитално дело *Пропаст Запада* 1936. преводи на наш језик, технологију посматра у контексту опадања друштвене енергије.

Освалд Шпенглер у преломном тренутку историјске свести, пред крај Великог рата, 1918. пише *Пропаст Запада*. Овај немачки филозоф и историчар позива на буђење критичке мисли о линеарном напретку друштва које хрлећи ка сталном напретку види као *фаустовско* а „све што је фаустовско тежи да влада” (Шпенглер 2003: 462). Шпенглер међу првим је европским мислиоцима који руше илузије сталног раста схваћеног као цивилизацијски напредак. Он покушава да метафорички искаже усуд западне цивилизације – њен залазак и укаже на цикличну потку природних и друштвених токова. Шпенглер емпиријски суд не сматра битним и обесмишљава концепт историје, као фалсификат културе који се уграђује у нашу прошлост и гради нашу будућност. Историју, коју човек у суштини не занима, поистоветио је с европоцентричним погледом на свет који идеолози прогреса користе као искривљено огледало стварности. Дело *Пропаст Запада* обележило је послератну мисао Европе и надахнуло многе мислиоце да се запитају над механизмима цивилизације која преко техничких могућности и мита о историји гради свој пут.

Под утицајем Шпенглера и Станислав Винавер (1891–1955) гаји сличан однос према таквом погледу на свет „Бели германски фаустовски човек, вођен неодољивим снагом грабљиве звери, створио је савремену технику и власт над справама” (Винавер према Тешић 2007: 178). Образован код Анрија Бергсона који негира идеје историјског кретања, обликујући своје мисли и делом Лазе Костића који одбацује рационалистичке идеје просвећености, Винавер, свестан да српска култура извире из светосавља, прати европске токове, али се не устеже да укаже на важност аутентичне стваралачке мисли која неће подражавати западне токове којима инхерентно не припада. „И држим још, да је најкобније, да највише онемогућује напредак мишљења и развитак писмености штуро инквизиторско правило које су код нас назвали теорија реда по ред и речи по реч. (...) Једно се увек измиче: живот” (Винавер 2012а: 234).

Циљ је, према његовом мишљењу: „надмашити самога себе, превазићи сопствене кругове, човек да прерасте човека, да преболи човека: идеал Ничеове Веселе науке и Духовног напора Бергсоновог” (Винавер 2012б: 151). Као што се није окретао западној мисли, Винавер је одлучно одбацивао и југословенску културу, залажући се за

национална питања и неговање српског стваралачког духа.³⁷⁴ То јасно сведочи да су врсни српски научници и мислиоци осећали долазак новог времена, али да нису одступали од пута који им је завештао светосавски дух.

На Вујића као претечу *Речника технологије* у мисли о техници и технологији указао је Владимир Димитријевић.³⁷⁵ „На српском духовном простору, у периоду између два светска рата, философска група неохуманиста (Милош Н. Ђурић, Владимир Дворниковић, Ксенија Атанасијевић, Владимир Вујић) суочили су се са питањем технике на контрапросветитељски начин” (Димитријевић у Вујадиновић 2017: 127). Вујић је близак мисаоној творевини *Речника технологије* првенствено у сличном односу према путу синтезе раздвојених појава. У свом раду Вујић се такође ослања на филозофију интуиције математичара Анрија Бергсона, филозофију историје Божицара Кнежевића, као и на математичке аналогije Михајла Петровића Аласа и мисао о органској култури Шпенглера. У свима налази исту хераклитовску нит која повезује духовну стваралачку природу ових мислилаца. Општи закључак је да они човека не посматрају у историјском времену, већ космичком принципу.

Вујић не види разлог да се на темељима духовне културе и потиснутих живих облика гради нови свет напредне цивилизације који искључује духовност. У маниру *Речника технологије* он се неколико деценија пре њега осврће на језичке „баналности” које удаљавају човека од стварности нудећи му уместо тога идеологије. Пише против искључивости као што су Исток – Запад, материјално – духовно, не налазећи разумевање за само један правац кога човечанство треба да се држи, а који је садржан у речи „прогрес”. Вујић је прозreo опасност напредовања друштва које се не темељи на свом духовном искуству и пише да „ваља бити начисто једном са тиме никакав ‘прогрес’, никакав ‘напредак’, никакву ‘истину’ не значе оне плитке и површне заблуде, пуне фраза, којима рационалисти говоре са пуно лажног сентимента о ‘човечанству и његовој срећи’” (Вујић 2006: 190). Он очито сматра да техника и технологија не могу да одговоре на суштинске изазове човечанства. То свакако не значи да се Вујић опредељује за

³⁷⁴ Зато је његово стваралаштво потиснуто у комунистичком режиму. Ако се присетимо *Енциклопедије Југославије* и њеног стварања слике о југословенству не чуди што је Винавер запостављени део наше културе. „И док су остали теоретичари и критичари или говорили о југословенској књижевности или бар употребљавали еуфемизам *наша књижевност*, Вујић је недвосмислено мислио само на српску књижевност, не осврћући се уопште на хрватску и словеначку, нити покушавајући да да основу за неку југословенску синтезу” (Станић 1990: 404).

³⁷⁵ Излагање на скупу „Анти-утопијски *Речник технологије*”, 23. децембар 2016, Институт за европске студије. Излагање је допуњено и објављено у зборнику *Хептадекагон – Анти-утопијски Речник технологије (pro et contra)*.

пасивност. Он и у томе види могућност за духовно узлетање човека, али само кроз активну критичку мисао, борећи се против слике у којој је човек „себе поставио у центар света” (Вујић 2006: 192).

Антропоцентричну слику света Вујић види као удаљавање човека од природних принципа или органских култура, како сâм каже. „Што је Запад, истовремено, технички надмоћан и што је створио и ствара облике удобног живота, могућности техничких за брже саопштавање и за ослобођење, у извесној мери, од робовања материји – то је, данас већ, не више његова духовна садржина, не стил духовни његове културе, него облици, иживљени и проживљени, његовог импулса чија се снага угасила већ” (Вујић 2006: 191). Овако продуховљена мисао о технологији која се истом брзином пали и гаси, успиње и тоне, уздижући и истовремено спуштајући потенцијал човеков међу ретким је одбранама „органске” културе која према Вујићевом сагледавању стваралачког потенцијала није подражавалачка. За њега „култура је симбол човековог постојања у космосу” (Радуловић 1989: 217).

Упирући поглед само у сопствену корист, „сав импулс западне културе био је у господарењу природом а и људима: он је створио машине којима се то господарење и реализовало у извесној мери, он је ишао само и искључиво за експлоатацијом” (Вујић 2006: 93). У таквом човекоцентричном „прогресу” Вујић је запитан прво над стварним значењем ове често употребљаване речи (в. Вујић 2006: 191), покушавајући да разуме њену улогу у окретању људи ка некаквом напретку. У тренутку када се српска култура окреће узорима на Западу врло храбро иступа против „убличавања у туђе облике” (Вујић 2006: 198) и опредељује се за самосвојни поглед на свет какав се среће код малог броја мислилаца. Овај филозоф слободе и сопства, како га назива Момчило Селић, српску критичку мисао тако припрема на пут неспутане мисли и шири духовне видике потоњим мислиоцима.

У мисли о технологији, Вујић назире да проблем лежи у облицима механизовања живог света, као и у томе да човек неће бити у стању да прати ток мењања и усавршавања технолошких облика постојања. „Облици се усаврше, нагомилају; установе се, утврде, типизирају. Дух живи нестаје постепено, а институције, форме, голе и сухе, дођу до механизовања” (Вујић 2006: 161). „Догађање историје” (како *Речник* (1981: 17) тумачи одредницу *облик*) несагледане као органска целина (како је Кнежевић и Вујић доживљавају) своди се на стални прогрес облика – све до коначног удаљавања на

замишљеној линији историјског кретања. То удаљавање духа од човека и његово поистовећивање с машином највише се осећа у просветитељству.

„У филозофији и антропологији технологије питања везана за њен развој, утицај, суштину разматрају се још од времена када италијански лекар Баљави 1696. у *Praxis medica* упоређује анатомију човека и машину. Де Ламетри 1747. пише књигу *Човек–машина* и поистовећује њихове механизме неопозиво утврђујући ‘човек је машина’. Од тог времена (Доба просветитељства и рационалистичког приступа) машина подржана механицистичком идеологијом стиче историјску надмоћ јер је сав нагласак стављен на њену ефикасност. Она у просветитељству односи прву победу над човеком јер за разлику од њега суверено покреће механички свет и ствара нешто неухватљиво што се обично зове ‘будућност’. Упоредо с механицистичким одушевљењем јављају се и размишљања о изазовима које такво свођење живота ставља пред човека” (Стевановић у Бошковић 2019: 70).

Ламетри (La Mettrie) је у потпуности одбацио човекову духовност и прихватио само његово тело – механизам који ради као сат. Српски мислиоци попут Доситеја Обрадовића или Владимира Вујића нису могли да се поистовете са механичким погледом на човека и свет. Вујић је указивао на опасности површног односа човека према технологији и њеном развоју. „Он је филозоф који је у нас међу првима схватио рашчовечујући потенцијал технике у модерно доба, и то у време кад је у простору домаће културе био доминантан дискурс техничког делања као основне силе прогреса, који није довољен у питање. Тако је Вујић мислилац који је, у доба кад се у нас појавио, био више него савремен” (Димитријевић 2016: 93). После Кнежевића, Вујића и Винавера, у историји српске мисли о технологији није било много осврта на питање технологије. Разлог можда можемо пронаћи у томе што се хуманистичка мисао о технологији развија све до периода владавине комунизма када доживљава некакав слом, бива потиснута све до почетка осамдесетих и зборника *Технологија*.

9.1. Преврат *Речника технологије*

Већ у овим основним цртама осврта на мисли о технологији у нас, може да се види како се градио сопствени пут мисли и продубљенијег разумевања како развој

технике и технологије обликује човекову свест и окружење. Ови мислиоци су уочавали промене које долазе и видимо да је и *Речник* стасао на таквом идентитету пута ослобођеног привида. Снага да се тај дух однегује, како је још Винавер уочио, такође одбијајући да се поистовети с неком школом мишљења, извире из светосавског дела који је најсветлији пример победе над историјским привидима. *Речник технологије* на свој начин негује ту традицију мисли јер као и пре тога Доситеј Обрадовић види да се технологија развија на одушевљење човека чији се антрополошки потенцијал пресица у њене оквице.

Зато је *Речник технологије* је, као што се у његовом наслову види, пре свега посвећен питању технологије. Само њено промишљање пробудило је етичку димензију у нашој култури која се после поменутих мислилаца полако губила. У свом разумевању технологије *Речник* полази од увида да се о њој не може говорити рационалистички и енциклопедистички јер се тако губи из вида слојевита симболичка природа која придржава њено механичко тело.

У једном од првих текстова посвећених филозофском разматрању технологије у нашој интелектуалној историји, *Технологија или крај науке* (в. *Tehnologija* 1980: 9–15), постављени су оквици разумевању технологије који ће одредити и карактер сâмог *Речника*: „Технологија се може разумети само у својој историјској нужности. Не акцидентално у својим атрибутима и модусима, већ као егзистенција сама” (Petrović у *Tehnologija* 1980a: 9). У томе се вујићевски *Речник* одваја од модерничког духа – и оног који технологију види као једину извесност будућности и оног који у њој види пропаст цивилизације.

Речник је увидео да се модернизам дискурзивно исцрпео у технологији и да је потребно померити се у некакав други контекст који ће омогућити искорак у огледању с технологијом. То налази „на ничијој земљи” повезивањем премодерне традиције и постмодерне културе. Највише простора за размишљање о технологији налази у форми речника који није оптерећен узрочно-последичним наративом, ослобађању руке механичких протеза, кружној структури текста, лишености ауторског субјективитета који је у средњовековном српском стваралаштву жртвован на олтару идеје, асоцијативним минијатурама, симболима и алегоријама које су основне превознице смисла, како је већ на научном и књижевном пољу показао математичар Михајло

Петровић.³⁷⁶ То је био значајан искорак у односу на сву дотадашњу националну и глобалну апотеозу или критику технологије јер се коначно истински изашло у простор неподељене стварности. *Речник* је технологију видео као садржај свести и зато је ово питање захтевало освешћење личности кроз амалгамацију слова и дела, мисли и руке. *Речник* своја размишљања започиње кроз искуство светосавског пута, одбацивање историје и скок у слободу мисли неспутане причама о будућности.

С овом идејом на уму *Речник технологије* почиње тумачење дијалектичке природе друштва. Зато жели да повеже технологију с мрежом метафора и симбола који јој одузимају њен ексклузивно рационалистички наступ. Он је повезује с концептима *огледало, историја, наспрамност, енциклопедија* који су својеврсни *perpetum mobile* механицистичког погледа на свет. Стављајући је у такву мрежу не допушта да она о себи наметне рационалистички дискурс као једини могући и води бољем схватању извора из којих технологија настаје.

Речник технологије је писан са свешћу да с временом технологија, без симболичке и метафоричке свести о себи, као при слободном паду добија рационалистичко убрзање које води у некакав историјски понор. Све одреднице *Речника технологије* и прелудијум у кружној су вези с технологијом у чије принципе проничу. На тај начин он је одбрана аналогне културе спрам дигиталне која не увиђа повезаност различитих равни језика. *Речник* се усредредио на сâм темељ Вавилонске куле технологије и приказао је не само у одредницама које су језички повезане (као на пример *техника, технологија, технолошки ум*).

Тумачећи технологију из више различитих углова и из позиције речи, према Миланковићевом моделу где свака промена угла доводи до промене у односу, *Речник технологије* понудио је образац за дешифровање технолошких облика. Његов кључ умногоме се ослања на историју српске мисли о технологији. Она није једнодимензионална и зато његови разнородни концепти могу да збуне, јер се можда учини да нису у непосредној вези с технологијом. Али техника и технологија налазе се у основи сваког од ових појмова који се добро могу разумети само ако се такав угао посматрања постави. То је омогућило и његово трајање у времену јер и после скоро четири деценије појаве повезане са садашњим временом можемо тумачити и сагледавати кроз оптику *Речника* без осећаја да су превазиђени у мисаоном и практичном смислу.

³⁷⁶ Видети Петровић Михајло Алас, *Метафоре и алегорије*, Београд: Српска књижевна задруга, 1967.

9.2. Технологија у историјској перспективи

Технологија је прво средство на које помислимо када је реч о побољшању живота, било да је у питању медицинско, економско, привредно, или било које друго одређење квалитета човековог живота. То не чуди ако сагледамо технологију у историјској перспективи. Чини се да је технологија једина сфера у савременој људској историји која се поуздано развија и увек доприноси побољшању човековог живота. После њених успеха од педесетих година XX века наовамо, човек више нема никакве сумње у технологију и њену извесност. Због тога се тај вид вере у прогрес и благодати технологије пренео и на наш век. Технологија је двадесет и првом веку донела безброј нових могућности у свим видовима живота. То је и основно оправдање постојања и унапређивања технологије. Човек не би био у стању да се присети или да наброји које су се техничке могућности оствариле само за време његовог живота, а камоли у ширем неком опсегу.

Од примитивне до високо напредне технологије није пређен само пут побољшања и модернизовања њених функција; на исти начин мењао се и њен утицај на човеков начин живота: мишљење и делање. Најопштије речено, техника и технологија се јављају као практичан одговор на људске изазове. Међутим, тражење свих одговора и решења у технологији оштрила су њене потенцијале, а истовремено као код оштрице која се не користи тупила људске.

Да технологија може да се сведе само на машину, она не би битно утицала на човекову свест и било би излишно говорити о њој сем у техничким оквирима. Међутим, како она мења човеково опажање, искуство, рефлексе, деловање, размишљање, не сме се проматрање њеног утицаја ограничити на техничке аспекте јер су они одсудно повезани с антрополошким. Технологија све више постаје усавршена слика немоћи човека да се избори с проблемима које сâм ствара. Ишчекивање разрешења и бољег живота само је алиби за бекство у слику која се креће у распону од вештачке хране до вештачке интелигенције.

Уопште, када се разматра технологија по себи, примећује се два опречна става – технологија се идолатризује и представља као коначно и једино решење за све изазове с којима се човечанство сусретало (технолошки детерминизам), што и јесте неки вид *техноманије*, док с друге стране поједини аутори фобично говоре о негативним аспектима технологије и њој као највећем људском непријатељу (технолошки

песимизам) што често прелази и у *технофобију*. *Речник технологије* као да је помиривши се са свим противречностима изабрао средњи пут. Технологију бира као свој „лајтмотив” или антрополошки полигон да на њему сагледа место личности у свету. У том смислу, за *Речник*, технологија бива огледало у коме се сабира и разлаже искуство времена. *Речник технологије* обеспредмећује етички релативизам: не пише о добрим и лошим странама технологије, већ сучељавањем два тока мисли твори слику о технолошком друштву и оцртава његово кретање – а оно се удаљава од духовних и етичких вредности које технологија ставља у други план играјући улогу свеопштег посредника. У томе „њену потпору чине (нео)либералне идеологије које унапред осујећују сваки покушај теолошке и етичке антропологије да изнова уцелови партикуларног човека” (Алексић 2019: 20).

У овом спису је јасно да се таква опречност не може разрешити схватањем технологије као средством употребљаваним зависно од човекове воље где он одређује да ли је користи у добре и лоше сврхе. Таква неутралност може се приписати једино техници јер технологија је, као што се може закључити из *Речника технологије*, одавно већ постала аутономни двојник који у великој мери управља људским одлукама. Њена аутономност није ни у каквој вези с вољом човека јер она намеће технолошка решења за људске потребе и проблеме.

„Не може се више одлучивати о електричном, информатичком, генетском или било ком систему технолошке интервенције, јер више није питање избора да ли се цивилизација треба заснивати на могућностима магнетног поља Николе Тесле или на манипулацији генетским кодом Крика и Вотсона. То је једноставно аксиом о коме се не може одлучивати. И овај систем, као и сваки други, употребљаваће се по својој логици, а не према људској одлуци која би га могла ограничити или одбацити” (Stevanovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 80).³⁷⁷

Није могуће користити било који систем, осим према његовим правилима.³⁷⁸ Технолошка деконструкција човекове улоге постаје очита у постмодерном периоду кризе. Онда је довела до огледања човека са самим собом јер је у полету послератног

³⁷⁷ У оригиналу: “It can no longer be decided on electrical, informatic, genetic, or any system of technological intervention because it is no longer a matter of choice whether civilization should be based on the capabilities of the magnetic field of Nikola Tesla or the manipulation of the genetic code of Crick and Watson. That is simply an axiom which is not discussed. And this system, like any other, will be used according to its logic, not according to any human decisions that could limit or reject it.”

³⁷⁸ На то је у домену техничког система указао Жак Елил у делу *Техника или улог века* (Београд: А. Голијанин 2010).

периода у двадесетом веку сав свој антрополошки потенцијал усмерио развоју техничко-технолошких могућности, истовремено губећи свест о равнотежи. У доба постмодернизма, технологија је лишена своје ауре из периода модерности – она је досегла врхунце у техничком дејству, али су могућности њене злоупотребе и аутономног дејства довеле до појачаног критичког разматрања и промисли шта је све донела модерном свету који у једном тренутку више није могао да се одржи. „Постмодернизам је прелазно доба, кризна духовна цивилизација у којој једна цивилизација открива своју негативну суштину, расприрођеност и бесмисао, пре но што је сазрела клица нове културе и нове духовности” (Радуловић 2017: 166). У том прелазном добу појављује се *Речник* као покушај буђења свести и њено усмеравање на суштинска питања која нису сведена на крипторелигијске покушаје изградње раја на Земљи.

Технологија се у модерном друштву доживљава као божанство које се појављује на сцени историјских околности и решава човека несавршености и мана. Али, у томе човек заборавља да су „привиди нашег времена да је модерна цивилизација у стању да их [коначност, грех, трагедију, прим. аут] победи и да можемо да досегнемо сигурност сопствене егзистенције” (Tillich 1953: 22).³⁷⁹ Ослањајући се готово искључиво на помоћ технологије, „човек је сведен на допуну машини” (From 1968: 39)³⁸⁰ и његова је улога занемарива. „Оно што личи на човека само је одраз некога ко ради оно што организација захтева. Он (или оно) не управља машином; он јој служи” (Reich 1995: 107).³⁸¹ У таквим околностима не можемо говорити о човековом развоју, ни физичком, ни интелектуалном, ни духовном. Човек с једне стране губи могућност да развија своје практичне способности и снагу руке, док с друге он не може да изнедри нове идеје нити да замисли неки другачији вид рада.

9.3. Технологија и слобода

Да човек не може да види да му је избор ускраћен и да у томе лежи привид његове слободе био је продоран увид немачког филозофа Гинтера Андерса (1985: 153) у

³⁷⁹ У оригиналу: “the illusions of our time are that the modern civilization is capable of defeating them and that we can reach the security of our own existence.”

³⁸⁰ У оригиналу: “the man became reduced to an accessory to the machine.”

³⁸¹ У оригиналу: “What looks like a man is only a representation of a man who does what the organization requires. He (or it) does not run the machine; he *tends* it.”

најважнијем делу из његовог опуса, *Застарелост човека*. Према његовом мишљењу, управо онако како сâм наслов књиге упућује, човек је превазиђен јер машине имају апсолутну ефикасност, док он релативну. То је довело до гушења слободе у двадесетом веку када се најснажније осетило бујање технологије. Парадоксално је, што такође уочава Андерс, да човек верује да с технологијом достиже све већи степен слободе. Савремено доба се сагледава добрим делом у сфери техничко-технолошког развоја и на делу је рушење свих познатих граница људског мишљења и делања. Спас човек тражи искључиво у технологији занемарујући друге аспекте. Иако се слобода и даље тражи у идеолошким и другим одређењима ипак се она у битном смислу види само у моћима технологије и њеним исходима.

Питање слободе није ограничено само на мисли теолога и књижевника. Истраживали су га многи филозофи технологије, али и сами технолози којима слободна воља остаје као до сада нерешива непозната у једначини технолошких могућности. Питање слободе у постмодерном свету везује се за могућност превазилажења природних и антрополошких датости што се остварује упоредо с развојем технологије. Било у постмодерном технолошком кључу, или премодерном теолошком, питање слободе није ништа јасније. У постмодернизму, питање слободе везано је за ширину избора који су пред човеком. За Максима Исповедника, сасвим супротно. За њега је „чин бирања само знак несавршености а не испуњења људске слободе. Бити заиста слободан за Максима не значи да је неко у могућности да бира већ да превазиђе околности које чине да је избор неопходан” (McFarland 2015: 517).³⁸² Упркос овим опречним ставовима, као и недовољном познавању слободне воље, технологија се усавшава до несазнатљивих граница. Следећи речи Максима Исповедника, човек не може а да не постави исто питање – да ли смо достигли слободу?

Берђајев (2002а: 395) је упозоравао да „нема техничких циљева живота, могу постојати само техничка средства”, али се данас све више примећује како технологија постаје главни цивилизацијски циљ. Она је полако и неосетно, увек доносећи побољшања у различитим сферама живота, почела да задире и у духовну сферу човека и да од средства постаје циљ – сада су сва средства упрта у њу. Човек тога није свестан

³⁸² У оригиналу: “the act of choosing was a mark of the imperfection rather than the fulfilment of human freedom. To be truly free for Maximus is not to be able to choose, but to have transcended the circumstances that make the exercise of choice necessary.”

јер више није у стању да влада стварношћу јер то уместо њега ради технологија. „Врло брзо се прелази с технологије на њену примену и због те брзине је врло тешко ограничити технологију док се она развија. Најчешће, мане друштвено примењене технологије уочавају се тек по примени, а не током развоја тог технолошког изума” (Woloschak 2018: 219).³⁸³

Ако желимо да истрајемо у покушају да схватимо опречности критике и апотеозе савремене технологије, *Речник технологије* може да послужи као добар савезник.

„Ако се подсетимо критике технолошке цивилизације каква је дата у *Речнику*, можемо да кажемо да су поробљавајући учинци те цивилизације током последњих 35 година били знатно мултипликовани. Тај утисак потиче од чињенице да је њен ток остао линеаран, али је контра-ток отпора готово пресахао. Управо у време када се код нас појавио *Речник*, технолошка цивилизација дефинитивно је променила свој *modus operandi* одбацујући плашт националне државе као празну чауру. Технолошки резон функционишућих облика света великом брзином кретао се ка глобализацији, свом најлогичнијем оквиру – без-оквиру деловања” (Самарцић у Вујадиновић 2017: 44).

Почетком осамдесетих, овај непотписани рукопис написан у облику речника са 162 уноса необична за једно тумачење технолошких померања, показао је да стварни проблем слободе лежи у веровању у модерну технологију која преузима све религиозне особине и постаје огледало божанске моћи. Скоро четири деценије после његовог појављивања, сведоци смо да се у антропологији технологије није много одмакло у разумевању и да је све мање могућности за отпор технологији. Због тога је и неопходно окренути се *Речнику технологије*.

³⁸³ У оригиналу: “There is a very rapid movement from technology to application, and this speed makes it very difficult to limit technology as it is being developed. Most often, socially applied limitations of technology occur at the level of the application of the procedure rather than at the development of the tool itself.”

10. ХЕНОЛОГИЈА РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ

У овом поглављу желимо да *Речник технологије* ставимо у контекст, али овог пута не историјски као што је раније учињено, већ у антрополошки који се више односи на његову форму и архетипску симболику него на дискурзивни садржај. Аристотел је у *Метафизици* предложио заснивање науке коју је назвао *хенологија* јер би се бавила једним. Та наука никада није заживела онако како је предложена, али он је имајући ово у виду сва сазнања поделио на егзотерична, она која се могу рационално излагати, јер имају у виду мноштво ствари, и езотерична која траже посвећење јер теже јединству. Како је из претходног излагања очито, *Речник* није било могуће до краја подвести ни под једну егзотеричну дисциплину јер је његова целина увек превазилазила збир погледа на њега. Стога изгледа сасвим природно да он има одређену езотеричну димензију која се опире свођењу јер у његовој потки се може уочити да њега покреће тежња за јединством „личности, воље и живота”. Он заиста доноси неко искуство у тешко одредивој мери несводиво на време и простор настанка и у себи садржи одређену трансцендентну логику, својеврсну „генеративну лингвистику” у ширем смислу.³⁸⁴ То чини оправданим да се *Речник* сагледа и у езотеричној перспективи где се он повезује са сличним стваралачким напорима из различитих времена и простора. Такво промишљање његове генеративне парадигме битно је приближити оним слојевима смисла или архетиповима из којих такво дело може да настане.

Већ када се погледа насловна страна *Речника*, она као да допушта или можда боље речено позива на нека другачије надахнута размишљања о технологији. Мартин Хајдегер је упозорио да се у разумевању технологије не могу разматрати само одрази јер њена суштина нипошто није ништа техничко. Овај немачки филозоф је 1954. у делу *Размишљања о техници* поставио питање технике у оквир савремене филозофије. „Ми питамо о техници и желели бисмо тиме да припремимо слободан однос према њој. Однос је слободан ако отвара наше бивствовање суштини технике” (Хајдегер 1999: 9). Међу првима је покренуо размишљања о суштини модерне технике, тиме је антрополошки

³⁸⁴ *Речник* је скуп међусобно повезаних речи које се односе на једно језгро значења – технологију. Речи генеришу различите подскупове који се даље међусобно повезују и творе нова значења. У том смислу, у *Речнику технологије* реч је о лингвистичком склопу одређеном генеративном моћи његових одредница. Први оквир идејама „генеративне лингвистике” дао је Ноам Чомски, али су се оне развијале у више праваца.

одвојивши од технике старог доба. У том смислу, Хајдегера схватања представљају једну од прекретница у мисли о техници јер су утрла пут филозофији технологије.

Ослобођена мисао о технологији изражена је у стваралачком надахнућу руке која као у једном даху калиграфски исписује 162 одреднице *Речника технологије* и украшава их у средњовековном маниру. При томе она следи дубљу мисао јер иако *Речник* с Хајдегером свакако сматра да суштина технологије није технолошка, он за разлику од Хајдегера који заокружује своју алетхеју са заборавом бића, тражи извор сећања. На његовој насловној страни видимо пролаз у форми у којој се у православном средњовековном живопису приказује тренутак преображења који се догађа на гори Тавор. *Речник* пред технолошком променом налази ослонац у тренутку преображаја када се сâм Бог приказује у својој правој светлости³⁸⁵, чије је лице светлост (Псалм 4,6) и одевен је у светлости (Псалм 104,2). У *Речнику технологије* (1981: 21) у истоименој одредници пише: „да би се дошло до светла (ослепело: постало личност) потребно је разорити све облике”. То је тренутак преображења и стога *светлости* приписује синонимно тројство: *објава, воља, личност*. Очито је да се тако из технологије излази у теологију и у том пролазу се налази један изненађујући угао за посматрање и разумевање привидно саморазумљивих феномена.³⁸⁶ Као што је према мишљењу Видовића дух, светлост и свет једно, тако се и у *Речнику* светлост посматра као духовна а не физичка стварност. Такво разумевање подсећа нас на трагање Михајла Пупина (в. 2016: 47–50; 98; 147; 183) за одговором „шта је светлост” које је определило његов животни, научни и духовни пут. Речју, светлост је симбол спознаје или откривења.

Нема сумње да је *Речнику технологије* српски средњи век веома значајан. Српски средњовековни стваралац користи византијске обрасце, али је самосвојан у свом тумачењу симфоније неба и земље, цркве и државе и свом поимању личности која успева да се преобрази самосвесно и самопрегорно превазилазећи своје ограничености. Средњовековни израз је лице *Речника* који му даје могућност да другачије мисли и говори, као и да се издвоји из унисонности историјског оптимизма који без освртања граби ново време као што граби и све што налази у материјалном свету.

Очито је да је *Речнику технологије* био потребан не само нови језик, већ и нови видови изражавања јер друштвени и духовни свет више нису могли да се ослоне на речи

³⁸⁵ Најпознатија представа светлости у хришћанској иконографији је управо на икони Преображења.

³⁸⁶ Стављено у платонистички контекст, *Речник технологије* преображај – светлост, објаву, вољу, личност – види као излазак из Пећине.

злоупотребљене у историјским кретањима. Ослоњен на православни и лингвистички етос, *Речник технологије* антрополошки сагледава технологију сучељавајући је с личношћу и њеним преображајем. То ствар разумевања подиже веома високо јер уводи елементе којих раније у разумевању технологије није било. Њена ентелехија из овог угла изгледа знатно другачије јер уместо сталног усавршавања технолошког посредовања суочавамо се са тежњом ка савршенству преображене личности. То је наравно идеалитет, али без њега човек остаје заробљен симулакрумима који покушавају да потпуно замене лично искуство, одузму му сувереност и идентитет у замену, како би се рекло језиком *Речника*, за огледало.

Није тешко уочити да технологија почива на одвојености (апстракцији, да се послужимо *Речниковом* одредницом синонимног значења) света од личности и најбрже се развија у условима отуђености, неповезаности мисли и руке, речи и дела. Насупрот развоју технологије који почива на таквом моделу одвајања и удвајања, *Речник технологије* указује на језгро технолошког искуства и склад природних и духовних закона. У том смислу, у њему се твори амалгам супротности на којима се темељи разматрање савремених културолошких процеса. Та супротност огледа се у православљу – архаичном идентитету духа и технологији као историјском императиву модернизације. „Сама чињеница да *Речник технологије* православног средњовековног изгледа не разматра теолошка, већ технолошка питања ставља православље ближе центру савремене културе” (Стевановић 2018а: 411). При томе, ослобађа га догматског одеа идеологије и сагледава однос православног идентитета према технологији као један од видова времена, која само у појави, а не у бити доноси историјски новум.

Речник технологије разматрајући технолошке обресе садашњег времена, логос проналази не само у православном хришћанству, већ и у античкој цикличној култури која се у истој мери нашла пред искушењима материјалистичко-механицистичког погледа на свет, оживљавајући њихов критички потенцијал и могућност преображаја. Овим приступом он призива концепте „вечног кружења истога” античких мудраца, кружних раздобља историје Јоакима де Флоре, „вечног враћања истога” (Ниче) модерних мислилаца или антички укорењену филозофију премости Лазе Костића. Када уочимо да је у његовом визуелном средишту тренутак преображаја, схватамо да је потребно изаћи изван оквира традиционалних рационалистичких тумачења и окренути се филозофијама личности и цикличности. Узимајући у обзир да *Речник* скоро да није могуће жанровски и дисциплинарно одредити, његово тумачење тражи окретање филозофијама и

теоријама које се налазе изван „зачараног” европског културног круга и које представљају својеврсни имплицитни нормативни оквир стандардних тумачења. *Речник* у том светлу видимо као неки покушај мисаоног пробоја који тражи и адекватан херменеутички одговор.

Чини се да такву могућност по свом неприпадању „освештаним” токовима историје идеја даје филозофија Георгија Ивановича Гурђијева (Георгий Иванович Гурджиев, 1866–1949).³⁸⁷ Иако је реч о два удаљена мисаона замаха, у њима се могу уочити исти покушаји пробоја и слична начела која омогућавају да се *Речник* измести у алтернативни простор тумачења. То је на неки начин блиско алтернативном начину мишљења за које се овај спис својом неспутаном природом залаже. *Речник* се с овом мистичном филозофијом и учењем сусреће не само визуелно, већ се истородна начела потврђују у својеврсној мандали³⁸⁸ која се код Гурђијева остварује покретима тела (плесом) а у *Речнику технологије* је описана логосом кружења речи (синонимима).

10.1. Стварање унутар круга

Гурђијев је плодно антрополошко тло за трагање за еклектичком природом *Речника* већ и због тога што је одрастао у месту где су се укрштали различити народи, језици, вере и обичаји. Отац му је био „ашок” или „бард” (песник, приповедач) те га је казивањем легенди научио основним и универзалним животним принципима који сежу у далеку прошлост људске културе. Ова најранија духовна и практична учења надахнула су га да проба да „разуме недокучиво” (Gurdjiev 2013: 34–37). Поред оца који га је напајао легендарним песмама и причама, први учитељ, свештеник, упутио га је у основне принципе православне религије, али и других вера (Gurdjiev 2013: 50–58). Млади Гурђијев убрзо је почео да сумња да ће пронаћи вечну истину у тим учењима. Размишљао је о дубљим слојевима културе прекривеним религијским традицијама које је само подражавају. Увидео је да се човек временом удаљава од извора и губи

³⁸⁷ Верује се да се родио у Јерменији 1866. иако се не зна засигурно када је тачно рођен (в. Moore 1933: 339–340).

³⁸⁸ Мандала (санскрт मण्डल) значи круг. Она представља симбол универзума у хиндуизму и будизму, али и генерички израз за геометријски облик који одражава космос. Мандала је квадрат (усаглашен с четири мања квадрата) који у себи садржи круг и подсећа на квадрат и круг око Витрувијевог човека, такође одражавајући хармоничну везу макро и микрокосмоса.

способност да се повеже с њима. Веровао је да се јединство света налази у аналогијама појава различитог реда (Gurdjiev 2013) и да се природа може докучити само у хармонији једног. Због тога је отишао на пут да потражи остатке древне мудрости.

Међу местима која посећује су Атос, Крит, Јерусалим, Турска, Мека, Медина, Египат, Сибир, Индија, Кина, а нарочито обилази упоришта мешавине древних култура: места Бухара, Мерв и Самарканд (Webb 1980; Ouspensky 2011). Гурђијев се окреће Истоку, а не Западу јер се слабијим посредством технологије источни човек мање удаљио од природних извора који су га миленијумима напајали. Знања која је на Истоку стекао, заједно с необичним догађајима и људима с којима се сусрео, учврстили су његово мишљење да се врховна истина не може наћи у званичној науци и религији.

На свом путу стекао је искуство три вида сазнања: пут факира, пут монаха и пут јогина. Али троструки пут није му донео остварење личног преображаја који води истини. Зато је ова сазнања повезао и уткао у учење које назива „четврти пут”. Ова надградња прва три пута учења огледала се у веровању да су људи уснули и да је њихов осећај будности варљив. Због тога је потребно да се пратећи космички ред пробуди свест; не да би она стварала, већ да би сећањем пробудила стваралачке потенцијале који могу да остваре хармонију спољашњег с унутрашњим. У томе препознајемо и Кнежевићеву мисао да „свест не ствара ништа, она само осветљује пут којим се ишло и којим ће се ићи; свест само распоређује и налази права места стварима у простору и времену, које су већ постале” (Кнежевић 2007: 100).³⁸⁹ Свестан да може да се приближи првобитним изворима у оној мери у којој успе да пробуди свест, Гурђијев је поменута три вида сазнања повезао у један ритам. То је ритм којом је учврстио сва учења и искуства стечена на путовању по Истоку, налазећи један од њихових конкретних израза у музици и светим плесовима.

Средишње место у учењима Гурђијева припада музици – компоновању и плесовима, односно хармонији њихових ритмова. Музика се у давним временима сматрала извором (научних) сазнања и истине која је непроменљива у променљивом свету. Према мишљењу светог Августина, човек нема моћ да промени принципе хармоничних односа (De Musica, 2.1.1). Следећи античку ритму, он је на основу питагорејске идеје о четири прва броја (1-2-3-4) чији низ одражава савршени

³⁸⁹ Код Лазе Костића (1880: 77) налазимо сличан став када је реч о праузорима: „Ако се нова наука у својим испитима сусретне са наслутима таквих старих прича, то је само доказ да је наука на најбољем путу да докучи праизвор истине”.

хармонични однос развио своју музичку космологију у хришћанском контексту (Bai 2017), негујући традицију античке мисли. За средњовековног теолога Августина *musica est scientia bene modulandi est movendi* [музика је наука исправне метрике и покрета] (*De Musica*, 1.2.2–3). За Питагорејце постоје подаци да „познавали су аритметичке и геометријске редове, хармоничне сразмере и нашли су их остварене у хармонији звукова” (Миланковић 1953: 19). Дакле, да би се постигао хармоничан систем, неопходно је измерити метафизичке облике математичким односима, а крај музичких тонова етичким принципима (Bai 2017: 200).

Такво учење следи Гурђијев, покушавајући да у тонове и покрете утка етичке принципе укорене у древним знањима. „Размишљао сам о смислу и значењу непрекидног кружног врћења дервиша, које на први поглед делује аутоматски и без икаквог учешћа свести” (Gurđijev 2013: 168). Кружење дервиша Гурђијев посматра ослањајући се и на платонистичка учења. Зато се у његовој школи помно изучавају покрети где сваки плес „у себи садржи покрете сродне кружним кретањима наше душе” и „доводи у стање уређености и сагласности са самим собом” (Platon, *Тимај* 47d). Кружна кретања душе о којим говори Платон Гурђијев, непосредно или кроз друга сазнања, уцртава у своја учења о покретима тела. Ти покрети одражавају оне о којима старогрчки филозоф говори у овом дијалогу упућујући на повезаност метрике и кретања небеских тела.

Корени Гурђијевове филозофије нису довољно познати (Storr 1997: 26), али могу се тражити у дубљим слојевима старих култура Средоземља, Блиског истока, Средњег истока, све до Индије. Он се у потрази за древним знањима упознао с учењем античких филозофа међу којима је свакако и Питагора кога помиње у *Белзевубовим причама*. Питагора је међу првима говорио о хармоничном односу музике и математике који одражава космолошке процесе.³⁹⁰ Гурђијев је вероватно због тога неколико покрета у светим плесовима назвао по њему (Azize 2012: 304). Везу налазимо и у томе што је Питагора своје учење развио на монокорду који помиње и Гурђијев (2014: 434).

³⁹⁰ Није познато да ли о вези музике и космоса прво говори Питагора или Платон (в. Riedweg Christopher, *Pythagoras: His Life, Teaching, and Influence*. Trans. Steven Rendal, Ithaca and London: Cornell University Press, 2005, ix–x). Музику су у везу с универзумом прво довели Платон, Плутарх и Птолемеј док су у средњем веку то учење оживели Јохан Кеплер, Роберт Флуд и Атанасије Кирхе.

10.2. Скривена структура

Монокорд (назива се и сонометер) је инструмент с једном жицом где тонски интервали одговарају односима дужина жице. Он служи да математички одреди музичке интервале.³⁹¹ „Музика, математика и астрономија нераскидиво су везане у монокорду” (Terpstra 1993: 137).³⁹² Тако овај древни инструмент служи за акустичка мерења, али и симболички повезује свет у једно јер се познавањем пропорције у укрштају бројева добијају најлепши тонови хармоније. Ритам музике, према античком учењу, усаглашен је с кретањем небеских тела. Због тога га Платон назива и *поретком кретања* (Закони, 665а).

На монокорду напетост жице генерише енергију која кроз осциловање трепераве струне музику интегрише у целину космоса. Овај инструмент представља одраз космичке хармоније која се огледа у усклађености делова међу собом и са целином. Звук који се добија је резонантан у хармонији осовине света (*axis mundi*). У том смислу, јасно је што је грчка реч за монокорд *канон* (*κανων*) јер свет настаје понављањем основних елемената у тачно одређеном интервалу. Монокорд је због тога у античком свету био незаобилазни инструмент за све који су бавећи се бројевима и метрологијом желели да разумеју хармонију синтезе. У античком свету било је јасно „да сви (прави) природни системи представљају различите аспекте и/или начине остваривања најбољег могућег склада (кохеренције), што подразумева њихову детерминацију најбољом могућом – симетријом, хармонијом и пропорцијом” (Ракочевић 2002: 127). Божидар Кнежевић разматрајући ред у историји говори о *закону реда* на сличан начин како тај ред доживљава и успоставља инокосни учитељ Гурђијев у својим светим плесовима надахнут учењима о космичком реду код старих Египћана, Грка и Индијаца. „Један од основних закона који су исти за целу природу и за све ствари људске јесте закон *реда*. Једним истим редом иду ствари у целој спољној природи и у процесу индивидуалног и друштвеног живота људског, у процесу материје као и у процесу душе и духа” (Кнежевић 2007: 48).

Занимљиво је поменути да нумерички односи у монокорду одговарају интервалном троуглу (*interval triangle*) који има исти облик као и Питагорин тетрактис

³⁹¹ Неки историчари науке тврде да је подела жице на монокорду вероватно један од најранијих научно-емпиријских огледа изведених с математичком прецизношћу (Terpstra 1993: 138).

³⁹² У оригиналу: “Music, mathematics, and astronomy were inexorably linked in the monochord.”

(Terpstra 1993: 146). „Питагорејци су открили да се главни симфонијски интервали постижу захваљујући односу целих бројева 1, 2, 3, 4, и бројева који чине четворну фигуру тетрактис” (Лазаревић ди Ђакомо у Бошковић 2016: 107). Стога је тетрактис, који се налази на насловној страни *Речника технологије* (о чему је било речи у поглављу 7.1.), сматра симболом универзума и уопште целовитости јер од темеља где обухвата тетраду – четири елемента,³⁹³ ка тројци духовног света, преко дијаде супротна елемента долази до монаде, односно врховног једног – до божанског принципа који елементе ове четворне фигуре хармонично обједињује. „Ово није случајно, јер је најбољи метар према античкој и потоњој херметичкој традицији повезан са бројем десет. Платонов ученик Спеусип вели да је Бог десет употребио као парадигму стварања, а Никомах из Герасе утврђује да управо у Десетици постоји природна равнотежа скупа и његових елемената” (Петровић 2005: 176).

Елипсасти, стреласти облик овог симбола у *Речнику*, који налазимо и у хришћанским представама Преображења Господњег упућује на реалитет геометријских пропорција, пре свега златног пресека, које носе енергију преображаја. Али она открива и подражавање древних узора у *Речнику технологије* које за циљ има да калемљењем искуства расуте појаве повеже у једно. То је искуство религије слично гурђијевском и античком неподељеном схватању света које се сада јавља као конкретни идеалитет из кога може да се изведе мисао, а не идеолошки оквир за разумевање света својствен новијим историјским периодима. Основу математичких принципа која се пресликава кроз различите појаве утврдио је Платон који не тражећи одговор пита: „Зар није тачно да свака уметност и наука морају имати везе с аритметиком?” (Platon 2002).

Слично размишља и математичар Михаило Петровић Алас који кроз феноменолошко пресликавање трага за језгрима аналогја. За њега математичке аналогје представљају „моћно оружје за проналажење нових конкретних факата у природним појавама” (Петровић 1998: 77) и као генеалогско језгро доприносе јасном изражавању хармоничних односа кроз геометрију.³⁹⁴ Такав ред у природи примећују и други научници. Математичар и климатолог Милутин Миланковић промену климе види као метафору (орбиталне) геометрије. Она је последица цикличних кретања Земље и

³⁹³ Броју четири одговарају и „четири годишња доба, четири лица херувима, четири јеванђеља (Курцијус 1996: 862).

³⁹⁴ Геометријски ред у природи ствари истицао је и антрополог Клод Леви-Строс што одлично увиђа Никола Милошевић (1980: XLVI) који пише да знаменити француски антрополог и природи приписује „ону исту геометријску логику по којој, наводно, функционише људски дух”.

следственим променама њеног односа са Сунцем у чему се види геометријски ритам усаглашености земаљских циклуса са циклусима небеске механике. „Када је Миланковић градио своју астрономску теорију климе, такође је био свестан циклуса, што је само подигао на вишу временску раван јер се бавио секуларним циклусима, а не годишњим” (Стевановић 2017б: 272). Тако се архитектура Миланковићевих циклуса заснива на хармонији Сунца и Земље успостављеној геометријским редом који твори „савршену слику непролазности”. Побуђен хармоничним односима у природи Миланковић успева да геометријски ред небеске механике искаже у свом делу *Канон осунчавања* као аналогију принципа природних односа. Зато „*Канон осунчавања*, који извире из многоструких сагласности, метафорично се може сагледати као нека врста камена из Розете који омогућава да се према језицима које познајемо преведе текст писан непознатим писмом” (Петровић 2015а: 451).

Можда на тај начин можемо да видимо и *Речник* јер његово неочекивано спајање теологије и технологије јесте аналогија ка неком трећем, скривеном наративу који једино по аналогији треба да буде откривен. Ако је за Гурђијева звук „крв језика” (Bonnasse 2008), за *Речник технологије* је то сâма реч која својим складом може да дешифрује стварност. У *Речнику* опток језика тече кроз имплицитну геометрију, боје, облике, слике, речи, као и кроз синергију различитих дисциплина и учења. То је гурђијевски покушај да се изгради духовни храм и складним калиграфским покретима руке оживе речи у времену и простору. Следећи ту нит аналошког језгра, можемо да укажемо на једно посебно духовно искуство које спаја науку, религију и уметност и које има сличне изразе у привидно удаљеним учењима. *Речник* је сав у потрази за синонимима и аналогијама што се може схватити и из математичке перспективе језгра аналогија и филозофије језгра ритмова. Чини се као да је *Речник* у својеврсном дијалогу са тим разнородним, али и јединственим мисаоним токовима и да та његова отвореност представља његову посебну вредност. У *Речнику* је јасно да ће свака веза довести до новог укрштаја а он до новог буђења свести.

10.3. Четвороструки пут сазнања

Боетије (Anicius Manlius Severinus Boethius, 480–524), знаменити средњовековни теоретичар музике и хришћански теолог, дело *De Institutione Arithmetica* почиње управо

наглашавањем четвороструког пута сазнања који се огледа у непромењивим нумеричким истинама: музици, геометрији, аритметици и астрономији (Boethius 1867). Следећи сличну мисао, Гурђијев свој четврти пут сазнања остварује кроз музику и плесове, звук и ритам, где не само у композицији већ и у осмишљавању кретања упориште налази пре свега у геометрији и бројевима.

Следећи етимологију и симболично значење, тетрактис би се у хиндуизму на који се Гурђијев такође ослања називао *turya* (санскрт: तुरीय, „четврти“). Овај четвороструки пут се у хиндуизму односи на свесност или будност што је основни циљ Гурђијевог хармоничног развоја и очито је одакле иде то надахнуће. Његово четворопуће састојало се у хармонизацији прва три учења. Односно, физички напор, умну дисциплину и духовно продубљивање знања уоквирио је системом развијања потпуне будности или пробуђене свести кроз музику и плес. *Quadrivium* који је водио буђењу свести огледао се у музичкој хармонији телесног, менталног и духовног. Четврти пут, дно, темељ тетрактиса, за Гурђијева био је синтеза свих претходних учења и њихова примена на плесове којим се постиже отелотворавање хармоније. Он је знања о космичком реду укоренио у структури светих плесова где временски интервали покрета одговарају одређеним (космолошким, нумеричким, духовним) односима. О истоветним односима у природи говори и први српски физичар Атанасије Стојковић у филозофском роману *Кандор, или откровење египатских тајни*: „Показао му је како је природа у вечној активности, у једном кретању, како она из честица тела саставља и опет разара једна, а друга доноси на свет, како се она небеска светила вечно окрећу у круг. И премда су безбројна, не приближавају се једна другом. Показао му је како је у природи све једноставно, све у складу са поретком” (Стојковић 2008: 186–187). У напору да образује људе и упути их на места истинских знања, и Стојковић као и Гурђијев био је истрајан у томе да учитељ не може да открије коначан одговор својим ученицима јер је њихова одговорност да трагају за скривеним значењима. Зато према његовом мишљењу учитељ представља водича који упућује на врата која онда човек мора сâм да отвори.³⁹⁵

³⁹⁵ Такво учење нас свакако подсећа на сличан приступ сазнању код физичара Атанасија Стојковића, једног од првих српских доктора наука и аутора првог уџбеника из физике на српском језику – *Фисика простим језиком написана за род славено-србскиј* у три тома (1800–1803), али и писца првог филозофског романа *Кандор, или откровење египатских тајни* (1800). Он у овом езотеричном делу посвећеном староегипатским учењима на пут води младог Кандора који сам открива древне тајне и на крају увиђа да у трагању за истином није пресудан физички пут већ духовни преображај. Више у: Стевановић 2017б.

Да би се до хармоничног развоја тела, ума и душе дошло, било је неопходно свесно понављати покрете и развијати своје способности. Другим речима, за Гурђијева је плес постизање космичког реда, а музика пут до физичких и духовних учинака (Bonpasse 2008) кроз будно понављање. Закони октаве, коју изражава музичка скала од седам нота, огледају се кроз све појаве, а покрети уређени по тачној мери остварују *поредак кретања* (Платон, Закони, 665а). „У развоју музике, најматеријалнија, најприроднија страна музике, ритам, прво се јавља; за њим долази мелодија, која према хармонији стоји као природа према духу, као чулно према апстрактном” (Кнежевић 2007: 53). Оваква (свесна) понављања покрета да би се успоставио одређени ритам недељиве целине, ослоњена на Платонову филозофију, доводе до потпуне хармоније времена и простора. Ритам и хармонија задиру у сâму душу и прожимају биће у целини (Платон, Држава, 401d), развијајући његову свест (о хармонији, о лепом, о добром...).³⁹⁶ Свети Августин је тврдио да *bene modulandi* зависи (лепа метрика) од прецизне метрике (Augustine, *De Musica*, 1.3.4). *Modulandi* и *movendi* (метрика и покрет) су код Гурђијева тачно одређени и њихово остваривање захтева монашку дисциплину, трудољубивост и пуну свест. Мора да је и Гурђијев имао у виду кретање звука кроз тело када је размишљао о пропорцијама и нумеричким кретањима у светим плесовима. Отуда је важан део представљало њихово понављање односно кружење исте вибрације којим се дисциплиновало не само тело већ и духовни карактер човека и његова истрајност. За њега је музика била својеврсна архитектура ритма и звука, темељ на коме израста хармонија света.

Гурђијева и *Речник* повезује то што су ишли иза граница истраженог и освојеног. Гурђијев је учења самосазревања доводио до практичног израза – плеса. Осмислио је низ светих кретања или светих плесова (под називом *Гурђијевови покрети*) који за циљ имају да пробуде човекову свест о себи и свету. Сваки покрет имао је одређено значење и водио је будности. Гурђијев је свете плесове засновао на покретима које је видео на Истоку док је путовао жедан древних открића. Ове покрете који су се преносили с генерације на генерацију надградио је у сопствени систем који није одступао од основне идеје – хармоније света. Када се *Речник технологије* посматра из овог угла, јасно је да кружна схема његових одредница одговара кружној структури светих плесова. Речи се

³⁹⁶ Платон је посвећивао пажњу не само естетском већ и етичком деловању музике. Зато у *Држави* говори о битности музике за васпитање омладине (401c–402a).

као покрети у плесу „ужљебљују” (Костићев термин) и прелазећи различите путеве доводе до идентитета: склада свих делова.

Једнина света коју Гурђијев изражава покретима није само део мистичних или филозофских учења, заоставштина минулих времена пре него што је човек истину пробао да тражи кроз рационалистичко тумачење природе ствари. Понирање у дубину света и повећање људске енергије као корак ка саморазумевању и хармоничном развоју припадају и сâмој позитивној науци. То се може наћи и у размишљањима Николе Тесле који је иницирао свет нових технологија. Он у делу *Проблем повећања људске енергије* (1900) људски живот види као *покрет* и *ритам*. Изграђује сличну парадигму феноменолошког пресликавања дела у целину, човека у природу, тражећи *unus mundus* не само у науци и техничким изумима. Нарушавањем јединства света у доба просветитељства, песничка имагинација остаје редак извор таквог погледа на свет. Зато Тесла осећа да се једнина света налази још у поезији и овај оглед завршава стиховима песме *Нада* немачког песника Гетеа (в. Tesla 2014).

И Тесла и Гурђијев су, сваки на свој начин, трагали за могућностима да личност буде у хармонији са собом, у стању да се усредреди како на спољашњи, тако и на унутрашњи свет. „Човекове очи заслепљене су светлом игром разноликих боја и под блиставом површином он не види скривено језгро једнине свега што постоји.”³⁹⁷ Енергију којом ће достићи равнотежу у појавама, Гурђијев је пронашао у молитви: све активности у његовој школи почињале су молитвом. Разлог за то било је уверење да ако је човек у стању да се усредреди на молитву, моћи ће да се усредреди и на свет око себе, у свим његовим одразима: телу, уму и осећањима. Гурђијев је такође тврдио да човек не промишља нити осећа религију, он је „живи” (Ouspensky 2011: 299). Тако религију није видео као појаву изван човека, већ као унутрашњу и живу силу водиљу на путу буђења из уснулости која слаби његову свест и прекида нити непосредног искуства и сазнања. Слично искуство религије видимо и код Николе Тесле.

³⁹⁷ У оригиналу: “Man’s eyes are dazzled by the bright play of the colours of multiformity, and under the glittering surface he does not see the hidden kernel of the one-ness of all that exists”. The Enneagram. A lecture by George Gurdjieff. Доступно на <<http://www.endlesssearch.co.uk/books/EnneagramSymbolismLecture.pdf>> P.1> 7.10.2018.

Верује се да су учења о енеаграму преносила тајна суфијска братства на Блиском истоку. Како је Гурђијев усклађивао различита знања, нису познати корени његовог учења о енеаграму, али га он први користи у својим учењима. Овај дијаграм свакако подсећа на Питагорин тетрактис или Ојлеров круг с девет врхова. Оспенски (2011) пише како је Гурђијев још 1922. почео да га употребљава за структуре плесова, исцртавајући дијаграм на поду и постављајући плесаче на његове врхове.

У том путу огледала се посвећеност какву налазимо и у језичком ткању *Речника технологије*, а она је окренута неподељеном знању као феноменолошком језгру из кога зраче сва значења. У том светлу, чини се да и *Речник* покушава да настави нит духовности старог света која се временом истањује у човековој малодушној предаји несталним околностима историје. Такође, и у *Речнику технологије* примећује се сличан осећај религије која није обредна формална датост, већ основна животна енергија, сила која магнетише и повезује расуте атоме. У *Речнику* се она огледа у дејствујућем амалгаму теологије и технологије у коме се сагледава њихова суштинска веза. Руши се граница која теологију држи у формалним теоријским оквирима, а технологију своди на практичну примену. Теологија није само форма религије која нема суштинске додире с њом већ принцип који интегрише значење. То се остварује у кружењу синонима који се стапају на сличан начин као што се свети плесови Гурђијева сливају у једно да пренесу нит духовности која се прекида сваки пут када човек западне у стање уснулости.

Симболи који су уткани у колективно несвесно тек кроз повезивање успевају да пробуде човекову свест. Учење Гурђијева било је пре свега везано за симболе који се налазе у жижи његове херменеутике. Често је користио *енеаграм* (Enneagram) и *зрак стварања* (Ray of Creation) како би на њиховој основи показао обресе света и схватио космос. Зато се његова учења сматрају езотеричним, чак веома тајновитим. Он је кодирао значења у ритам музике коју је компоновао, док су у светим плесовима покрети тела носили одређене поруке (в. Гурђијев 2014: 229). У *Речнику технологије* речи су кодиране синонимима чије се значење може схватити у њиховом повезивању тако да читалац с извесним напором кружног ишчитавања текста тако посвећен може да изведе некакав закључак.

Када је објављен, у *Речнику* су убрзо примећене не само шифре већ и езоповски језик. Неколико месеци у оквиру аналитичке групе припремано је тумачење *Речника* с циљем да дешифрује „говор шифара” и преведе *Речник технологије* на разумљив језик. У литератури није реткост да се неко дело обележи као езотерично, неразумљиво, или чак кодирано јер своју поруку не изражава стандардним рационалистичким језиком. Међутим, чак и у научном и технолошком контексту, тај стандард се не постиже. Ако се езотеричност може приписати учењима која садрже симболе и кодирана значења, она се може приписати и технологији. Већ и сâми механизми модерне технологије нису транспарентни и већини људи недостаје основно познавање њихових принципа рада. Иако се и ту налазе симболична и скривена значења, аутономни принцип рада који

просечни корисник није у стању да разуме, модерна технологија не сматра се езотеричном, кодираном, или затвореном. Она се користи, шири и обожава упркос замагљеној свести о фундаменталним механизмима њеног рада. Њена све дубља езотеричност не узнемирава јавност јер служи логици моћи која и стоји иза ње.

10.4. Човек и технологија

Све нове и новије технологије искрсавају пред човеком као савремено чудо, одушевљавају својим решењима чак и у оним сферама где човек није ни био свестан да му је потребна помоћ или већа ефикасност. С једне стране технологија се појављује као нешто што би људи требало да разумеју; с друге као мистични феномен напредне цивилизације јер већи део човечанства није упознат с њеним основним механизмима. У том смислу, очито је да стално извирање нових технологија није схваћено у довољној мери јер се њихов развој одвија невезано за (не)разумевање њихових будућих импликација. Иако њихова ентелехија није транспарентна и захтева веру у развој, не доводи се у питање њихово учешће у човековом животу. Штавише, технологија се пројављује као (механичка или виртуална) рука спасења. Она се испитује само у оквирима техничких могућности – у циљу провере ефикасности и граница које треба отклонити.

Модерна технологија неодвојиви је део човековог живота, али она очито не зависи од човекове употребе јер он не познаје начела њеног деловања. Самим тим, човек није у стању да усмери или ограничи њено деловање. „Човеку је пошло за руком да открије скривене силе природе и да их искористи за своје циљеве, да унесе телеолошки принцип и у рад механичко-физичко-хемијских сила. Но човеку није пошло за руком да овлада резултатима свога дела. Техника се показала много јачом од самога човека, она је њега потчинила себи” (Берђајев 2002а: 363). Речено из угла учења Гурђијева и писане мисли *Речника технологије*, употребну вредност технологије ограничава једино пробуђена личност, али најчешће зрелост и будност не прате и нису у сагласности с развојем технологије. Чак би се могло рећи да су развој енергије и усавршавање личности обрнуто сразмерни. Проблем се продубљује тиме што критичка мисао о технологији доноси и страх огледања човека са самим собом. С једне стране навикнутост на удобност технолошког окружења и страх да то може да нестане, а с друге увиђање да

човек није на тако високом духовном степену као што мисли, спречавају да нове технологије буде преиспитане критичком мишљу о њима, већ се узимају као Хусерлова „хилететска датост”. „Тако укључен у динамичну спољашњу активност зарад ‘прогреса’ који ће спасити будућност и људску врсту, појединац заборавља све оно што је било особено, лично и суштински његово; ухваћен у тај свеопшти напор, он почиње да потцењује значај његове властите духовне природе, а коначни исход тога је више него икад непомирљиви сукоб између појединца и друштва” (Тарковски 1999: 230).

Гледано кроз *Речник технологије*, јасно је да савремена технологија није датост већ „медијум” постмодернизма. У *Речнику* (1981: 14) се тај медијум тумачи као „посредовање преласка једног у друго, другог у мноштво, мноштва у ништа”. У томе се и огледа суштина постмодернизма који се „зато опредељује, или је опредељен за релативизам” (уп. Кордић 1998: 255). Овакав став *Речника технологије* наводи на упитаност човека о будности и учешћу у сопственом животу односно о привидности његове слободе. Плима нових технологија дави вољу и способност да се човек хармонично повеже с природним циклусима јер то захтева телесни, умни и духовни рад, равнотежу и посвећеност. Машина замењује човека, при чему је она заправо његово одсуство односно одсуство воље, или равнодушност (в. Nabraken 1972: 21). Другим речима, машина подразумева да је човек одсутан. То је *Речник технологије* (1981: 13) у истоименој одредници и показао:

Машина е. лат. *machina* – од гр. по-средство, (медијум), уметни рад з. идол рада, производња смрти. т. Облик се конкретизује као машина: облик који се отеловио је машина. Галилеј (у *Le meccaniche*) вели да је принцип сваке могуће машине полуга. Полуга је наспрамност која производи по-кретање. Машина, изум ренесансног амнетичког вештаства, само је привидно ту. Она је наспрам, односно она сама производи наспрамност. Свет је њоме покренут: она је медијум губљења света. с. наспрамност, медијум, Франкенштајн. п. „Машине које се саме контролишу стално проверавајући сопствене операције, аутоматски поправљајући одступања од норме, први пут су се појавиле у XVIII в.” (D. Cardwell, *Hist. of techn.*).

Зато уздизање технологије као пута без алтернативе *Речник технологије* не види као друштвени развој, али не ни као деградацију хуманизма. Она се јавља као проблем воље, или, како би Берђајев (2001: 227) рекао „неуспех ограничене земаљске стварности”. *Воља* је једна од важних одредница у *Речнику*, али и у укупној филозофији

живота Гурђијева. Зато су у *Речнику* (1981: 4) *воља*, *личност* и *живот* синоними, као херменеутичко језгро и основ сваког деловања јер „воља нема услов али је она услов свега”.

Технологија човека лишава тих способности још на сâмом почетку јер пружајући услуге у ручним радовима и замењујући их технички бржим средствима на првом степену ограничава човекову улогу у сопственом животу. Замењујући га у физичким пословима, прекида везу тела и ума. У Гурђијевој школи, као и касније у његовим учењем надахнутој заједници Талиесин Френка Лојда Рајта, физички рад био је један од услова припадности школи. Ученици су радили у пољу, у кухињи, око куће. Поред учења и вежбања плесних покрета, радили су физички захтевне послове. При томе се физичким и умним радовима приступало с истом посвећеношћу. То је био важан део целовитог учења и хармоничног самосазревања; без физичког рада ум не би био спреман на стваралачку жртву, а без умног физички рад не би имао смисла. У савременом свету посредованом технологијом човек постаје немоћан јер је доведен у потчињен положај спрема технологије која увек нуди практично решење које смањује или не изискује никакав напор. Тачно је да је учити нове вештине својеврсни технолошки императив, али те вештине су само техничког карактера. Гурђијев је говорио о духовним вештинама које као последицу имају и унапређивање техничких способности, али то долази само у хармонији учења и рада.

У сличном маниру као Гурђијев, *Речник* проналази свој „четвороструки пут”, најављен већ илустрацијом у којој је скривен тетрактис („четвороструки”) на насловној страни. Налик сложеној структури древног учења, његова четири пута разумевања су кроз језик, филозофију, технологију и теологију јер се у њиховој синтези отвара могућност сагледавања истоветности различитих њихових одређења, или *факата*, да се послужимо математичким језиком Михаила Петровића Аласа. Ово неподељено четвороструко искуство ојачано је слободном руком која кратким потезима укорењује мисли у речи. „*Речник* је позив на јединство мишљења, деловања и живљења као егзистенцијалистички императив” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 134).

Речник технологије истовремено показује како се човек у технолошком окружењу удаљава од осећања опште повезаности због мноштва појава које одвлаче, раздељују и условљавају његову свесну пажњу. То је уистину замка технологије; нудећи човеку мноштво активности, лишава га могућности да пронађе себе, личност се потискује у све већем напору да се што ефикасније овлада спољашњим условима који

су све згуснутији. „Као исход, сукоб између појединца и друштва постаје сваким даном све безнадежнији, а зид отуђености између личности и човечанства све виши” (Тарковски 1999: 231). Стога *Речник* већ и својим сведеношћу на само 162 појма указује да за разумевање суштине света није потребно много нагомиланих значења јер се тиме исцрпљује енергија да се она повежу. Одвајањем значења и јављањем све више нагомиланих речи, губе могућност да се сједине и постају само аутомати великог механизма технологије. У том светлу, технологија умањује могућност човека да значења повеже у мисаони круг и преузима одсудно важну власт над речима и језиком, држећи тако човека у уснулости јер му је прекинуто непосредно искуство језика и света. Како би човек ишта могао да осети и сазна ако су значења уграђена у вавилонску кулу језика и посредована технолошким разумевањем? Такву је границу људског сазнања у технолошком окружењу *Речник* покушао да схвати и помери да људско искуство света не би било аутоматизовано и лишено слободе властитих увида.

У основи, технолошка аутоматизација се противи паузама и циљ је да се историјско време не губи на празнине и прекиде. Кретње Гурђијева и речничка структура *Речника технологије* где сваку одредницу прати празнина, односно, пауза (јер није реч о дискурзивном тексту), упућују на хармоничну везу коју као у музици чине управо празнине које подстичу будност и свесност слушаоца, посматрача или гледаоца. Паузе су битне колико и речи, покрети и ноте. Такав идентитет супротности прожет религиозним (о)сећањем саборан је у својој суштини јер спречава било какву одвојеност и свођење на формалне захвате и циљеве. Мисаоно близак не само Гурђијеву већ и Гандију, *Речник* се аутоматизацији опирао слободном руком. Тиме је подсетио на снагу руке која Индију ослобађа империјалне силе каква је Велика Британија, али и колонијалне уснулости и уверености у сопствену немоћ.

10.5. Антропологија руке

Махатма Ганди и *Речник технологије* стварају својеврсну антропологију руке – истичући њену одсудно важну улогу у култури ослобођења. Они су свесни да покрети руке носе потенцијал ослобођења. Ганди је не чекајући да се промене догоде на свом примеру показао да лично и опште ослобођење почињу у свести коју побуђују рука и ручни рад. Ганди је био свестан да је неприхватање механичке руке моћне британске

индустрије први делотворни корак у ослобођењу индијске нације. Побунивши се против разарања Индије под британском управом, Ганди је енергију ослобођења пренео на људе. Научивши од учитеља Вивекананде (Swami Vivekananda) и Гокхалеа (Gopal Krishna Gokhale) да је непосредно искуство истине пут духовног ослобођења, Ганди креће у одлучну борбу тражећи излаз из запретених путева европске хегемоније. Све Гандијеве идеје и мисли у служби су подизања свести уснуле Индије о ослобађању. На духовно буђење као излазак из кризе механичке производње позивао је кроз руку.

Ганди у политици ненасиља (ahimsa) и беспоговорној оданости истини (satyagraha) симболички кида колонијалне ланце и на себе преузима терет читаве нације. Он 1903. оснива часопис *Индијско мишљење* без кога покрет *satjagrahe* не би био могућ (в. Gandhi 2016: 270) и то чини да би што ближе пришао истини. Осећао је велики терет свођења трансцеденталних вредности на прагматичне циљеве који гуше вековима дугу традицију индијских народа. То није био случај само под управом Британске круне већ је настављено и касније у покушајима првог премијера ослобођене земље Џавахарлала Нехруа (Jawaharlal Nehru) да се покрену велики пројекти брана које ће постати храмови модерне Индије. „Гандијев принцип ненасиља се тако темељио на неискоришћавању човека и природе” (Welukar 2019: xvii).³⁹⁸

Отпор индустрији Ганди је првенствено извео на свом примеру. Још док борави у Јужној Африци, у близини Јоханесбурга оснива *Толстојеву фарму* као средиште покрета *sarvodaya* (sarvodaya) који се најбоље може исказати речима: „добро за појединца налази се у добру за све” (Meer 1995: 870)³⁹⁹. Гандијева „склоност да својеручно обавља све физичке послове се повећала” (Gandhi 2016: 292) на *Толстојеву фарму* где он с породицом и сарадницима почиње да меси хлеб од ручно млевеног брашна и тка одећу, опирајући се машини која је већ у целом свету руку избацила изван историје. Тако је код Индијаца у дијаспори, а и код куће, почела да се подиже енергија преображаја. „Ганди је остварио не само политичку, већ пре свега културну победу над Британском империјом, јер је у матици политичког дешавања ослободио моралну енергију личности” (Петровић 2019: 33). Он не само да ручно меси хлеб, већ сам пере и пегла одећу пред јавне наступе на којима с истим жаром говори о потреби за уједињењем и самоодрживошћу по угледу на традицију која је нетакнута вековима истрајала у свим искушењима. „Гандијева унутарња борба пресликала се кроз његов морални карактер у

³⁹⁸ У оригиналу: “Gandhi’s principle of non-violence was thus based on the non-exploitation of man and nature.”

³⁹⁹ У оригиналу: “The good of the individual is contained in the good of all.”

борбу за овај свет, коју не би добио да већ није победио себе. Његова величина је у борби за морални идентитет личности у којој је на себе преузео тежину овог света” (Петровић 2019: 33). Гандијева револуција је успела јер је у њеном средишту била личност.

Ганди не увиђа само проблем колонијалне доминације моћне европске индустрије већ и губитак воље да се одбрани стваралачки дух. Пред снажним налетом механичке израде, у деветнаестом веку индијско становништво своју моћ стварања предало је у механичке руке индустрије. Свет у коме је живео све више се поковао апстракцији модерне технологије.

„То је знатно нарушило традиционалну индијску ручну производњу од природних материјала јер су британски производи, доступнији и лошијег квалитета, на које се није плаћао порез на увоз у колонију, били продавани по нижој цени. Тако индијска мануфактура није могла да се такмичи с британском индустријом неуморних машина. Монополизацијом тржишта од Индијаца су врло брзо створили своје вољне или невољне потрошаче” (Петровић; Стевановић у Бошковић; Ковачевић; Бубања 2018: 220).

Кроз покрет *свадеши* Ганди оснажује ручни рад јер жели да из заборави врати гипко стварање руке потиснуте фабричком израдом. Није желео да његов народ облачи одећу која му не пристаје. Спреман да окрене точак промена он пали сву европску одећу, облачи једноставни бели *дхоти* који је представљао ручно израђени *кхад* и одлучно позива на бојкот робе из Манчестера. Он 1920. организује масовни бојкот британске робе и шири свест о пресудној важности домаће израде као једином путу ослобођења од британске експлоатације (в. Parihar 2005: 4).

Технологија се под британском влашћу увлачила у све поре индијског друштва. Ганди је схватио да је Индији потребна технологија која ће одговорити на потребе читавог народа, а да модерна технологија то не може да испуни зато што она историјски тежи да оснажи јаче и ослаби слабије (Chakrabarty 2006: 27). Иако свестан моћи већ омасовљене технологије, он на свом примеру показује да ништа није изгубљено и да рука има моћ да преобрази стварност. Духовно ослобођење увек претходи материјалном. Тако је кроз личну жртву Ганди индијски народ ослободио британске индустријске стеге јер им је улио снагу да се врате сопственој домаћој ручној изради. Народ узима преслице и почиње да тка нити бескрајне слободе. И идејно и на практичном плану Ганди је покорио британску текстуалну индустрију и технологију која је била оличење европске моћи.

Ганди је својим примером ручног рада остварио слободу целог народа. Али у томе се не исказује суштински етос његове борбе. Он се пре огледа у делотворном ослобађању руке од заборава индустријског доба које и данас пулсира индијским потконтинентом. Вођени увидом да се и данас многе заједнице у Индији културно и економски одржавају захваљујући ручном раду, можемо рећи да је Ганди показао да рука није нејака и превазиђена, већ да је у њој сабрано искуство света сећања.⁴⁰⁰

Речник технологије на сличан начин рехабилитовао је руку. Сâма одлука да се *Речник* испише руком, без топографских протеза, и да се текст украси у стилу старих српских рукописа подвиг је коме се мора признати повишени степен будности и вере. Настао у оквиру часописа *Видици*, овај манускрипт својеврсни је покрет *самјаграха* јер се пасивним отпором, нејаком руком, успротивио технолошком систему штампања слова. Непростајање на технолошке обрасце зато *Речник* мисаоно приближава Гандију који једино кроз грађанску непослушност, за коју као и *Речник* сноси последице, види могућност ослобођења. Ослоњен на сећање руке која у средњем веку у манастирима преписује свете списе *Речник* шаље снажну поруку да снага руке није исцрпљена у механизованим процесима и да се повратак у овај свет остварује кроз руку. „То је његова предност у односу на све модерне списе који су заборавили на руку” (Новаковић у Бошковић; Петровић 2015: 188). Писање *Речника технологије* није пасивни чин, механички. То је активно учешће у творењу једног дела, подвижнички приступ стваралаштву.

Речник је после Гандија први у савременом контексту показао да рука није застарела, није немоћна да тражи идентитет света у речима. За разлику од машине чији је импулс аутоматски, рука у саборној посвећености и духовној дисциплини тражи начин да искаже своју свест. Буђење свести у *Речнику* огледа се и у дијакхронијском осврту на претходна учења. Као што Гурђијев открива древна знања, а Ганди их тражи у делима Толстоја, Раскина и Тороа, а пре свега у шестој књизи староиндијског епа

⁴⁰⁰ И после више од седам деценија од Гандијеве смрти и после скоро века од борбе за слободну Индију, многе заједнице у Индији придржавају се традиције ручног рада коју виде као кључ опстанка. Занимљив је пример заједнице Тода (Toda) из Нилгирија (што значи „Плава планина”, како је други назив овог планинског подручја) на југу Индије, у држави Тамил Наду. Они и данас своја надалеко чувена ткања, препознатљива по шарама црне и црвене боје на белом предиву, носе на редовним састанцима и окупљањима старешина. Њихова ношња одраз је припадности традиционалној заједници и умеће њихове израде се вековима негује и преноси. Заједница Тода не жели да завештање предака скрнави подвргавајући га машинској изради и због тога се и данас ова одећа и друга обележја заједнице израђују ручно и то знање се преноси с колена на колена.

Махабхарата, *Бхагават Гити*, *Речник технологије* значења својих одредница покушава да укорени у искуствима аутора источне и западне традиције.

Једнина мисли и руке (ослоњена на увиде из прошлости) у *Речнику* стоји насупрот машини која аутоматским урезима доноси исте речи, које без живог искуства, сведене на понављање, бивају лагано умртвљене. То је право суочавање са самим собом које прочишћава. Брзи развој технологије пресекао је нит која је спајала мисао и руку. Пружајући удобност, машина личност баца у транс несвесног стања полуаутоматских радњи. Лишава га снаге коју је Гурђијев покушавао да пронађе како би у њој усадио идеје о хармоничном развоју који не зна за поделу на телесно, умно и духовно. Хармоничан развој настављао се једино на непосредовано искуство човека и управо је машина ту наступила да такав развој прекине. Да није примера у историји као што је Гандијево ослобођење Индије или Гурђијевова школа светих плесова, а у савременом контексту рукописа као што је *Речник технологије*, рука би заувек остала заробљена у машини, а уметност у галеријама и музејима.

Технологија човека уљуљкује и гура све више у успавани свет о коме је Гурђијев говорио и из кога је *Речник* покушао да се тргне. Основни проблем идентитета настаје када човек није у стању да се суочи са самим собом, односно говорено кроз *Речник технологије*, када није у стању да разбије огледало и ослободи се своје технологизоване слике да би кроз сазнање о себи познао живот. *Речник* је кроз реч медијум (историје, технологије, уметности...) указао да се духовна немоћ човека огледа у препуштању медијумима (технологији) од којих очекује некакво разоткривање истине или разрешење своје судбине.⁴⁰¹

Значајни филозоф технологије Ендру Финберг (Andrew Feenberg, 1943) касније, на самом заласку двадесетог века, долази до сличног закључка – да је технологија медијум свакодневице, позадина свих процеса, што се одражава на свим друштвеним, политичким, економским и другим равнима, али он за разлику од идеја у *Речнику* не разматра суштинске импликације таквог посредништва који користи човеком окружењу истовремено га лишавајући основних способности. Без опредељивања за и против, Финберг заступа општу идеју да се технологија може променити и прилагодити друштву како би му служила. Он верује у прилагодљивост технологије друштвеним потребама

⁴⁰¹ Писање руком као важан део стваралачког чина видимо на примеру Петера Хандкеа који је за свој допринос књижевности 2019. овећан највишим лауреатом – Нобеловом наградом. Хандке сва своја дела записује руком.

јер се још није исцрпео њен демократски потенцијал (Feenberg 2010: 28). Али при томе упада у дијалектичку замку где посредно искуство кроз технологију види као једини пут у бољу будућност, а не осећа губитак непосредног искуственог света.

Рационални поглед на свет је природни поредак ствари заменио *мегамашином* (в. Mamford 1986) која је аутоматизацијом преузела улогу моћног посредника у човековом и природном окружењу. Уочавајући нит аутоматизованог деловања и посредовања у стваралачком умећу, *Речник* је тражио свој „четврти” пут. Налазећи га у теологији у којој се технологија огледа, разумевање савремених процеса померио је ка средишту личности која се налази иза тог огледала. *Речник* на тај начин стиче анамнетички, рекло би се литургијски карактер који подсећа на човеково учешће у искуству света као истинској евхаристији. Православно богослужење које се састоји из три дела: речи, радње и симбола (в. Мирковић 1965: 13) огледа се у сâмој структури *Речника технологије*. Ослобађање речи у *Речнику* постиже се њиховим кружењем, а патња руке која их исписује право је причешће пробуђеног духа који симболима долази до освећења и превазилази границе успостављене технологијом. Такво симболичко причешће постиже се кроз буђење из сна о удобном животу без патње и жртве. То је истовремено и корак к бољем разумевању теологије – не као институционалног разумевања религије већ да је реч о Богу који је слово из кога све настаје.

У својим теоријским подухватима који прате практичне вештине, у хармонији симболичног и сазнајног, Гурђијев и *Речник технологије* замислили су се над смислом звука и језика (отелотворених у покрету) којим човек доживљава свет. То је и својеврсни позив на духовно буђење и усредсређеност на пут знања као једини начин да се хармонично достигне јединство са собом. То је њихов допринос савременом свету – дијахронијски принцип буђења свести која се ослобађа када се сретне са праизворима. „Освешћење човеково се постиже изласком из зофоса (мрака) ‘Пећине’ и уздицањем у дух који је *светлост* и *свест*” (Видовић 1986: 98). Другим речима, треба следити поруку у Делфима – *познај себе*. „Зато између полетног оптимизма технолошког напретка и мрачне визије техно-скептика налази се духовна снага и основни осећај људске креативности код Гурђијева и у *Речнику технологије* који подстичу на тражење новог

пута који није миметички, произвољан или илузоран, већ укорееен у традицији, поетичан и пробуђен” (Stevanovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 97–98).⁴⁰²

Речник је управо зато као у традицији светих списа исписан руком, без типографске механизације која управља процесом. Али пошто се појавио у оквиру једног часописа, он је умножен како би се ставио у контекст историје где би једино било могуће да саобраћа с читаоцима и буди разумевање технологије из једне нетехнолошке позиције. Да је само исписан руком а да није умножен, његов домет био би врло ограничен. Он се умножавањем појавио у историји као синтеза писане и штампане књиге јер се дух једино кретањем може преобразити у поруку. Ганди је у *Индијском мишљењу* преносио идеје покрета *сатјаграха* и *свадеши* како би својим примером ручног рада (од свакодневних послова до ткања) послужио као огледало индијске стварности – заточене у зупчаницима британске индустрије која диктира свим друштвеним процесима. Ганди није дозволио да Индија срасте с машинама и то се и данас осећа јер технологија у овој многољудној земљи је релативна, она није апсолутна. „Очито је да је *Речник* био нека врста раног упозорења, пророчке узбуне” (Бошковић; Петровић 2015: 14) која с истом вољом пресеца саживљавање с технологијом јер у игру враћа вековну моћ руке која ствара.

10.6. Дијалог Истока и Запада

Прогрес се у езотеричној мисли јединства не односи на непрестани раст, већ на кружење. Човек напредује само у оној мери уколико се хармонично развија и стиже до себе, што захтева велику телесну, умну и духовну спремност да се ухвати непроменљивост променљивог света. Западне вредности линеарног прогреса нису метод коме треба тежити, већ се њима мора придодати дух Истока како би се у тој узајамности ослободиле идеје. То се може постићи само у измирењу супротности, уколико се знања древног Истока уткају у научни дух Запада како би се остварила велика синтеза. То је ваљани предлојак за наше синтетичко разумевање *Речника технологије*. Та синтеза

⁴⁰² У оригиналу: “That is why, between the facile optimism of technological advancement and the bleak vision of techno-sceptics, we may find spiritual strength and existential sense of human creativity in Gurdjieff and *Dictionary of Technology*, highlighting the need to create a new way that is not mimetical, arbitrary, and illusionary, but tradition-anchored, poetical, and conscious.”

достигла је врхунац у раду америчког архитекте Френка Лојда Рајта (Frank Lloyd Wright, 1867–1959).

Френк Лојд Рајт је у контексту антропологије технологије значајан због ширења идеја о *органској архитектури*⁴⁰³ које се противе мегаломанском развоју индустрије и технологије насупротив природном окружењу. Његов допринос очувању првобитне идеје уметности градње и становања још је већи када узмемо у обзир начела модерне архитектуре која има за циљ да надмаши и рекло би се понизи природне структуре, а не да се саживи с њима. У свом стваралаштву које многи критичари називају „органским модернизмом” (Organic Modernism) (Ostwald; Vaughan 2016: 205), Рајт има истоветну идеју о архитектури не само као уметности, већ садржају свести, какву налазимо и код Божидара Кнежевића. „Архитектура се развила прва од свих уметности, јер је најближа природи, пошто су све њене творевине више архитектонске. А и сама архитектура, као и свуд најстарија форма вештине, почела је подражавањем природних форми” (Кнежевић 2007: 53). Рајт посматра структуре природних облика (а не њихов изглед) (Bovill 1994: 128) и геометријом пресликавања представља њихову схему и сплет. За њега је архитектура огледање природе и стога он своје стваралаштво развија на начелима хармоније и фракталне геометрије.⁴⁰⁴

После „периода дезинтеграције” како Луис Мамфорд назива деветнаести век у архитектури била је реч „само о променама спољне форме, мртвог стереотипа неке друге културе” (Mamford 2010: 459). Зграде нису у складу са својим окружењем већ ишчашене из места на коме почивају. Мамфорд (2010: 460) у томе увиђа дубљи проблем: „и само друштво је губило сваку свест о неком заједничком поретку; његове форме су биле хировите јер су вредности биле несигурне, а осим тога тежило је веровању исказаном кроз пуки квантитативни успех”. Овај знаменити амерички филозоф технологије који је у дугогодишњој преписци с Френком Лојдом Рајтом⁴⁰⁵ обузет размишљањима о техници и технологији, очито је у мисаоном складу с *Речником технологије* који упућује на његов

⁴⁰³ Ову синтагму први је употребио и у својим пројектима разрадио Френк Лојд Рајт.

⁴⁰⁴ Више у: Ostwald; Vaughan 2010: M. J. Ostwald; J. Vaughan, *The mathematics of style in the architecture of Frank Lloyd Wright: a computational, fractal analysis of formal complexity in fifteen domestic designs*, in: P. S. Geller (Ed.), *Built Environment: Design, Management and Applications*, New York: Nova Scientific, 63–88; Ostwald; Tucker 2008: M. J. Ostwald; V. J., Tucker, *Characteristic visual complexity: fractal dimensions in the architecture of Frank Lloyd Wright and Le Corbusier*, in: K. Williams (Ed.), *Nexus VII, Architecture and Mathematics*, Turin: KW Books, 217–232; Bovill 1996: C. Bovill, *Fractal Geometry in Architecture and Design*, Design Science Collection, Springer Science & Business Media, pp. 89, 128.

⁴⁰⁵ Видети Wojtowicz; Pfeiffer 2001: R. Wojtowicz; B. B. Pfeiffer (Eds.), *Frank Lloyd Wright and Lewis Mumford: Thirty Years of Correspondence*, Princeton Architectural Press.

рад, јер такође увиђа проблем слободe и личности: „Несвесно тражећи хлеб [нагл. аут.] друштвеног живота архитекта је нудио шарене каменчиће – празне симболе једног непостојећег друштва” (Mamford 2010: 459).

Мамфорд прати губитак воље и имагинације америчких архитеката и стога надилажење технологије види једино у Рајтовом стварању по аналогији. За његово стваралаштво каже:

„Спољашњост и унутрашњост постали су аспекти једне јединствене целине, као и у човековом организму: кућа у природи, природа у кући. Иако је Рајт показао посебан таленат у употреби природних материјала и прилагођавању својих нацрта локалном окружењу, он је користио, исто тако са врхунском лакоћом, модерне методе конструисања и нове могућности које су обезбеђивале машине. Према машини се односио као према чиниоцу који је ту да послужи да би човек остварио своје циљеве, не само као нешто што смањује трошкове и обезбеђује лажне имитације, као што је то био случај у периоду када је Морис [архитекта Вилијам Морис, прим. аут] стварао своје ставове” (Mamford 2010: 459).

Рајтов допринос архитектури у скоро седам деценија дугом раду огледа се у идеји хармоније грађевина с природом, неорганског с органским. „Идеал наизглед непрекинуте спирале” (Siry 2012: 78)⁴⁰⁶ и хармоничан однос Рајт у архитектури постиже геометријском аналогијом кружних понављања покрета тела какве уочавамо у светим плесовима Гурђијева. Понављања геометријских покрета тела у плесовима код источњачког филозофа–учитеља једнако је понављању истих геометријских облика код америчког архитекте. Није притом једноставно увидети да управо аналогијом светих плесова настаје једна од његових најбољих и најпознатијих грађевина – музеј Гугенхајм (Guggenheim) у Њујорку. Гугенхајм је замишљен као „изливен без зглобова”⁴⁰⁷ и изгледа као на тренутак ухваћени обрт светих кретњи, преливање једног слоја на други. Канонички нанизаних седам редова⁴⁰⁸ кружних структура зраче из једног језгра, једног

⁴⁰⁶ У оригиналу: “ideal of a seemingly continuous spiral”.

⁴⁰⁷ У оригиналу: “a monolith without joints.” Wright to Rebay, 17 July 1945, in Pfeiffer (Ed.) Guggenheim Correspondence, 64, quoted in Levine, Architecture of Frank Lloyd Wright, p. 328.

⁴⁰⁸ Оваква структура налази се у *Трактату о мерењу* (1525) Албрехта Дирера. Ово дело чува се у музеју Метрополитен у Њујорку (који се налази у близини Гугенхајма) и може се видети на адреси: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/349058?searchField=All&sortBy=Relevance&who=D%3%bcrer%2c+Albrecht%24Albrecht+D%3%bcrer&ft=*&offset=740&pp=80&pos=758> 07.10.2019.

начела Рајтове органске архитектуре. Гугенхајм је не само врло смео грађевински подухват већ и рукавица бачена урбаној филозофији јер се упадљиво издваја од правоугаоних њујоршких зграда на Менхетну. Ту се види и Рајтов карактер спреман да своју идеју оживи без обзира на околности. Никада у свом животу и раду није одступио од идеја, чак и по цену лоших односа с клијентима или пропуштања прилика за велике пројекте. У нацрту овог самосвојног музеја на Менхетну јасно је да је геометрија пресликавања основна ћелија архитектуре за Рајта. У Гугенхајму се јасно издвајају кругови, троуглови, правоугаоници, квадрати (Wright 2009), а посебно је приметан облик *vesica piscis*⁴⁰⁹. Непрекинуте завојнице које све облике повезују у једно оживљавају спиралну структуру њујоршког музеја као својеврсну потврду мисли Божидара Кнежевића (2007: 140) да је „архитектура песма геометријских форми”.

У отвореној и уравнотеженој кружној структури Гугенхајма, за разлику од других музеја чисто правоугаоне или кружне основе, посетилац је све време свестан пређеног пута и дела који тек треба да прође. Музеј тако постаје пут откривања самог себе, без обзира на изложбене предмете који се у њему налазе. Он је уметност сâм по себи. Симфонија изложених уметнина и спиралне структуре пружа нови доживљај простора и времена ослобођених граница. Иако није било једноставно градити кружни музеј који пркоси градском уређењу у срцу Њујорка, Рајт се скоро до пред смрт борио за овај пројекат који представља прекретницу у спајању архитектуре и уметности. „Да тешко је... разумети борбу за хармонијом и јединством слике и грађевине. Не, нисам то осмислио у намери да подредим слике згради. Напротив, план је да од њих начиним дивну симфонију какве до сада није било у свету уметности”.⁴¹⁰ Стапањем простора и времена у кружењу геометријских облика који допуштају светлости да продире унутра Рајт прекида традицију безличних архитектонских здања не само Њујорка и Америке. Својим делом ствара нови језик архитектуре где се руше картезијанске поделе форме и функције, облика и суштине и они постају једно. То је био Рајтов циљ, архитектура која

⁴⁰⁹ Мали базен у приземљу музеја Гугенхајм урађен је у овом математичком облику који се добија када се пресеку два круга истог радијуса где се средиште сваког круга налази на ободу другог. Из овог симбола развио се облик Цвет живота који надахњује Рајта да направи плочице геометријског цвећа које 7. децембра 1897. патентира (“Prism Light”, US patent design no. 27,9777). Да Винчи је такође проучавао математичке пропорције овог симбола и у Атлантском кодексу се налази његов цртеж Цвета живота сличног дизајна, очито начињен на основу симбола *vesica piscis*.

⁴¹⁰ У оригиналу: “Yes, it is hard...to understand a struggle for harmony and unity between the painting and the building. No, it is not to subjugate the paintings to the building that I conceived this plan. On the contrary, it was to make the building and the painting a beautiful symphony such as never existed in the world of Art before.” Frank Lloyd Wright to Harry Guggenheim, July 15, 1958, *Frank Lloyd Wright: From Within Outward*, Exh. cat. New York: Solomon R. Guggenheim Foundation, 2009, p. 268.

је „за предео милост а не ругло”⁴¹¹. Слично допуњавање форме суштином и својеврсну органску лингвистичку архитектуру проналазимо и у *Речнику технологије* где облик хармонично прати суштину дела док не постану једно које се више не може поделити. У архитектури Рајта се то остварује геометријским покретима, а у *Речнику* неспутаним замахом руке која као талас преноси речи откривајући читаоцу суштинска значења технологије.

Кроз симболе, облик и свест о простору као живом организму Рајт архитектонском стваралаштву уписује митске вредности јер је очито свестан потребе за синтезом о којој је говорио Гурђијев. У својој архитектури покушавао је да сједини супротности живог и неживог, топлог и хладног, мушког и женског⁴¹², Истока и Запада, традиционалног и модерног... следећи хераклитовску мисао укрштаја. „Рајт је заиста деполаризовао регионализам од повезаности са историјским и архаичним – он га је усмерио ка садашњости, која садржи и прошлост и будућност. У својим новим облицима он је спојио посебно и универзално, локално и светско” (Mamford 2010: 465). Зато су сва његова дела не само савршена симбиоза Истока и Запада већ и динамичне структуре отвореног духа. На сличан начин тражећи другачији израз који ће омогућити повезаност значења *Речник технологије* се осврће ка ауторима и с Истока и Запада и покушава да нађе везу премодерног и (пост)модерног искуства. Он на тај начин покушава да влада променама, као и сâм Рајт који је често понављао Хераклитову мисао да „једина константа је промена” (Норрен 1998: 150).⁴¹³ Ту непроменљивост покушавао је да ухвати у равнотежи хармоније супротних елемената. Због тога се његова здања одликују очитом равнотежом без осећаја икакве тежине, што се исто може приписати и музици коју компоњује Гурђијев. Такав склад у архитектури Рајт је постигао држећи се две константе: природе и геометрије (Ostwald; Williams 2015). У томе је проналазио хераклитовску хармонију променљивог (природе) и константног (математике).

Као што је Гурђијев проналазио и утврђивао ритам својим плесовима, тако је Рајт у архитектури успостављао ритам у аналогiji с природним структурама. Док је завршавао једно од својих најважнијих дела – музеј Гугенхајм имао је у виду целину света коју његова архитектура треба да одрази. „Све је у природи увек једно, увек верно

⁴¹¹ У оригиналу: “grace to the landscape instead of a disgrace”, Frank Lloyd Wright: From Within Outward Audioguide, New York: Antenna Audio, Inc. and the Solomon R. Guggenheim Foundation, 2009.

⁴¹² Спој мушког и женског принципа у његовој архитектури огледа се у укрштају конвексности (избочина) – мушког западног принципа и конкавности (удубљења) – женског источног принципа.

⁴¹³ У оригиналу: “The only thing permanent is change.”

једном унутрашњем начелу, верно својој суштини. То смо покушали у овој згради – да од ње начинимо биће, доследну, органску целину. Када завршимо и уђете унутра, осетићете зграду. Осетићете је као кривудасти талас који се никада не прекида”.⁴¹⁴

У његовим грађевинама нема граница, спирале се сливају у једно које не може да се дели и продубљени простор даје осећај бесконачности. Очито је да се у спиралној структури музеја Гугенхајм и многим другим здањима које је знаменити архитекта пројектовао може читати неоплатонистичка слика света у коме кружење душе одржава његово јединство. Иста мисао присутна је не само у светим плесовима Гурђијева, већ и у калемљењу синонима у *Речнику технологије* који у својој лингвистичкој архитектури не познаје границе и не дозвољава спутавање речи које се сливају једна у другу. *Речник технологије* је органско једињење речи чија отворена структура проводи отворену промисао. Временска и просторна удаљеност ових примера не смеју да нас заваљају да није реч о једној истој генеративној идеји тражења непроменљивог у променљивом свету, где према писању Тимеја у делу *De natura mundi et anime* (О природи света и душе) „једнина овог оснива се само на божанској вези размере, премости” (Костић 1965а: 24). Пратећи античку нит премости – укрштаја елемената – мисли, покрета, речи, настају најлепша уметничка дела која надилазе естетску вредност у својим етичким принципима одр(а)жавања једног. У томе се огледа њихово ослобађање простора и времена чије се границе бришу пред непрекинутим таласом о коме говори Рајт.

Овакав логос архитектуре код Рајта се све више примећује од тренутка када је упознао своју трећу жену и највећу љубав – Олгу Ивановну, једну од најоданијих ученица Гурђијева с којом је Рајт живео до своје смрти. Архитекта у раду с њом, у сталном праћењу и бескрајним разговорима, све више обраћа пажњу на симбол, облик и простор којима митске приче претапа у своја грађевинска дела. Он је и пре Олгиване био свестан недостатака затворене западне архитектуре и окретао се органским аналошким језгрима као основном начелу својих дела, али тек она доприноси потпуном ослобођењу мисли и учвршћује његово „непрестано поновно откривање истих основних принципа” (McCarter 1999: 249).⁴¹⁵ Зато с Олгиваном, када у сили њихове љубави „најбогатији, најчешћи и најзанимљивији укрштаји постају, кад се муњевина и магнетизам удруже...”

⁴¹⁴ У оригиналу: “Everything in Nature is always one, always true to one inner principle, true to its essence. That’s what we’ve tried to do in this building—to make it an entity, a consistent, organic whole. When it is finished and you go into it, you will feel the building. You will feel it as a curving wave that never breaks.” Aline B. Saarinen, “Tour with Mr. Wright”, *New York Times Magazine*, 22.09.1957.

⁴¹⁵ У оригиналу: “continuous reinvention of rediscovery of the same fundamental principles”.

(Костић 1965б: 22) његова органска архитектура добија другачије обресе – отвара се ка трансцендентном.⁴¹⁶ Олгивана је унутрашњим непатвореним магнетом учврстила његова ранија схватања облика и покрета, као и однос према геометрији. Још од почетака свог стваралаштва Рајт је био убеђен да геометрија носи космичка значења и да се њоме човек повезује с поретком, чиме се оснажује хармонија човека, друштва и света (Alofsin 1993: 4–5). Али та хармонија добија младалачку енергију и могућност да се повезује и обнавља тек када Рајт, заједно с Олгиваном и на њен предлог, отвара школу Талиесин⁴¹⁷ у Висконсину у којој млађим колегама архитектама преноси знање и искуство. Ова школа за архитекте отворена 1932. је некакав наставак Гурђијевог Института за хармоничан развој човека зато што се ту поред вежби из архитектуре уче језици, геометрија, вежба музика, покрети и плес, али се напорно ради у кући и на имању. Учитељ Гурђијев неколико пута борави у школи, а Рајт за њега каже да је „истински органски човек” (Норрен 1998: 86)⁴¹⁸. Тако се њихове филозофске мисли утемељене на источњачким учењима складно укрштају у заједници Талиесин. Ова школа је и проширење Гурђијевог института где његова најоданија ученица хармонично продубљује знање и помаже да се оно практично испољи кроз архитектуру. Неколико година касније породица Рајт оснива и Талиесин Вест у пустињи крај Феникса и ту се образују многи потоњи амерички градитељи. Кроз повезивање с ученицима његов рад надилази пролазно емпиријско искуство архитектуре и наставља да живи и шест деценија после његове смрти. Зато није необично нити неистинито да „како је старио, као трака филма која се премотава уназад, његова архитектура се подмлађивала” (Норрен 1998: 159).⁴¹⁹

Томе у прилог говори и снажан импулс који га три године пред смрт води најхрабријем потезу – пројектовању куле Илиноис. На крају каријере, архитекта Рајт на конференцији за новинаре у октобру 1956. у Чикагу открива 6,7 метара високу макету за своју „миљу високу” кулу Илиноис – највишу зграду на свету. Његова идеја о згради високој 1610 метара зачуђује када се у обзир узму органска архитектура, ниске зграде

⁴¹⁶ Захвалност за надахнуће о животу и делу Френка Лојда Рајта и његове жене Олгиване аутор дугује предавању „Олгивана Лојд Рајт: између мудрости Истока и уметности Запада” које је Венита Ђурић одржала у Матици српској 2. октобра 2017. Предавање је доступно на адреси: <<https://www.youtube.com/watch?v=EdGTV0ofOBs>> 10.12.2019.

⁴¹⁷ Талиесин је легендарни бард који „кроз облик преноси оно несазнатљиво” (Норрен 1998: 8).

⁴¹⁸ У оригиналу: “truly organic man”.

⁴¹⁹ У оригиналу: “As he grew older, like a movie played in reversed, his architecture became younger”. За Рајта, младост је квалитет који једном освојен не може да се изгуби (Норрен 1998: 160).

које је пројектовао, као и одбојност према граду. Међутим, „језик Рајтових грађевина наставио је да се мења, али логика није. Када је схватио начела, његов рад се више није мењао” (Hoffmann 1995: 52).⁴²⁰ Тако је у кули Илиноис само другачијим језиком изразио исте основе свог стваралаштва. Нема сумње да и у овом пројекту остаје доследан органској архитектури јер је темељ куле замислио као корен дрвета који се грана и сеже дубоко у земљу. И тај нас његов пројекат подсећа на дрво у средишту насловне стране *Речника технологије* које треба да изрази исту укорењеност, повезаност и плодност. Пројекти Френка Лојда Рајта и данас магнетишу историчаре архитектуре, архитекте и инжењере који увиђају његову способност да се „током каријере увек изнова обнавља”⁴²¹ [подмлађује, прим. аут] (Sweeney 1994: 1), али не престаје да буде веран основним начелима на којима је његова архитектура изникла.

На другој страни планете, те исте године у Милутину Миланковићу буди се истоветна тежња к висинама. И његов животни пут усмерен је симфонији различитих знања, а његов приступ је због тога једнак „трагању за стваралачком целином, духовним кругом неподељеног искуства које се једнако добро сналази са бројевима као и са речима” (Петровић 2009: 251–252). Непосредно пред смрт, кад се враћа епској поезији и Марку Краљевићу као идеалу непобедивог духа,⁴²² Миланковић израђује нацрт за Вавилонску кулу модерне технике која би физички и идејно надмашила све не само постојеће већ и замишљене зиданице и даје тачне прорачуне за њено извођење. Како сâм записује, „Вавилонски торањ оличава једну велику идеју: тежњу ка небеским висинама” (Миланковић 1955: 138) и упркос тежини подухвата, Миланковић нема сумње да математичком симфонијом може достићи висине. Његова тежња није превазилажење претходних градитељских пројеката или природних датости, њега осећај математичке хармоније небеских и земаљских принципа наоружава да замисли своју кулу. Слична тежња очита је и у Рајтовој замисли.

Очито је да геометрија у инжењерству Миланковића води сличним путем као и Рајта к истој идеји – завету највише зграде. Занимљиво је што су нацрти ових кула врло сличног облика и на истоветан начин се сужавају ка врху. Њих у ствари повезује потреба за интеграцијом света, идеја хармоничног повезивања земаљског и небеског. Као и

⁴²⁰ У оригиналу: “the language of Wright's buildings continued to change, but the logic did not; once he grasped the principles his work no longer evolved.”

⁴²¹ У оригиналу: “renew himself repeatedly throughout his career.”

⁴²² О томе више у Петровић, Александар, Милутин Миланковић, *Историја идеја*, Милош Ковић (ур.), Београд: Слио, 2015, 450–465.

Миланковићева, кула Френка Лојда Рајта технички је била могућа, али се ни један ни други пројекат није остварио. Рајт је тада већ био признати и поштовани архитекта и није било препрека да представи свој пројекат, али не и да га оствари. Исто се догодило и са Миланковићевим пројектом, иако је тада био прослављени протагонист астрономске теорије која је решила тајну промене климе. Ипак, иако просторно удаљени, они одражавају исту тежњу ка небесима где се рационалним подухватима оживљавају митска стремљења. Мит првобитног јединства је заправо најјачи покретач који спаја дела Гурђијева, Рајта и Миланковића која нам управо својом различитошћу омогућавају да боље схватимо антрополошку генеративну архитектуру из које настају и у којој их на свој начин следи и *Речник технологије*.

11. ТЕОЛОГИЈА ТЕХНОЛОГИЈЕ

Науку, технологију и хришћанску теологију раздвојио је наратив историјског развоја. Иако Вајтхед (Alfred Whitehead) у свом капиталном делу *Наука и модерни свет* објашњава како је средњовековна теологија темељ модерне науке, оне су се у историји одвојиле добрим делом посредством технологије која је наметнула свој темпо. Иако је овај сукоб израженији у римокатоличком и протестантском контексту, често се и православно хришћанство сматрало опречним спрам науке, тежећи да њен развој спречи у очувању традиционалних уверења и вредности. Али, историјски гледано, православље се није сукобило с развојем научне мисли.⁴²³

Технологија се може сагледати и у односу на православну теологију. Ово је представљало полазиште херменеутичког разматрања технологије у *Речнику технологије* који је први речник посвећен овом односу. Да би се он боље разумео, у *Речнику* се (пост)модерна технологија суочава с премодерном теологијом. „*Речник* је неочекивано дело чија логика не следи из духа времена у коме је настало, већ својом симболиком упућује ка обрту кључних мисаоних и друштвених образаца” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 135). Кључни друштвени обрасци у овом случају јесу технологија и теологија.

Већ је напоменуто да *Речник технологије* представља изазов јер се у технологија која се јавља у контексту развоја науке сагледава и из угла религије, јер се на укрштају тих поља трага за сличним обрасцима. „*Речник технологије* је аутентичан као секуларни дијалог између теологије и технологије и открива њихову неочекивану блискост” (Petrovic; Stevanovic у Makrides; Woloschak 2019б: 255)⁴²⁴. У *Речнику* се открива да технологија много више нагиње теологији него науци. Она је „своју ентелехију развила више адаптацијом теологије, него развојем науке” (Стевановић 2018а: 407), што се у

⁴²³ Видети на пример: Vlachos, Hierotheos, ‘Orthodox Theology and Science’, *Greek Orthodox Theological Review* (1999) 44, 131–148; Makrides, Vasilios N., ‘Orthodox Christianity, rationalization, modernization: a reassessment’, in Roudometof, Victor, Agadjanian, Alexander and Pankhurst, Jerry (eds.), *Eastern Orthodoxy in a Global Age: Tradition Faces the Twenty-First Century*, Walnut Creek: AltaMira Press, 2005, 179–209; Nesteruk, Alexei V., *Light from the East: Theology, Science, and the Eastern Orthodox Tradition*, Minneapolis, MN: Fortress Press, 2003; Nesteruk, Alexei V., *The Universe as Communion: Towards a Neo-Patristic Synthesis of Theology and Science*, London: T&T Clark, 2008.

⁴²⁴ У оригиналу: “The *Dictionary of Technology* is an authentic secular dialogue between theology and technology and reveals their unexpected proximity.”

Речнику показује у кључним појмовима који припадају или технолошком или теолошком лингвистичком корпусу.

„Један ниво на коме има наде да ће се открити коначна разлика између науке и технологије је сврха, намера, мотивација. Циљ науке, могло би се тврдити, је објаснити загонетке природе; циљ технологије, решавање материјалних проблема људског живота” (Maug 1976: 668).⁴²⁵ Управо се у том приближавању теолошком осећају света технологија раздваја од науке, која по правилу томе не нагиње. Наука је одређена методом и у том смислу није подвргнута променама још од времена Галилеја, Бекона и Декарта који су научни метод какав данас знамо утемељили.

Технологија се ослања на науку (и обратно), али у својим тежњама се она потпуно осамосталила. Циљ технологије је што брже и ефикасније прикупљање података и њихова практична примена која доводи до решења одређеног проблема, док је циљ науке да кроз научни метод објасни одређене процесе. У том смислу, квантитативни циљеви технологије не могу бити и циљеви науке која је усмерена квалитативном одређењу, без обзира на то да ли се резултати могу применити или не. Другим речима, вештачка интелигенција помаже да се дође до одређеног решења али нам не омогућава да тај процес разумемо (ту се она битно разликује од науке где је кључно разумети метод, процес). Њој су доступни подаци који нама нису.

Упркос тој разлици, с развојем технолошких могућности, опште је мишљење да се наука може **убрзати** [нагл. аут.] употребом великих и сложених група података (big data)⁴²⁶ који могу да подупру математику доказивања хипотеза о „малим ефектима” а с друге учинити те податке јавно доступним у сировим форматима да би научници с другачијим хипотезама могли и њих да провере (в. Paunesku; Woloschak 2018). У том светлу, пожељно је научна истраживања подржати технологијом. Међутим, то не подразумева програмиране и довршене схеме технологије које се примењују у научном

⁴²⁵ У оригиналу: “One level on which one might hope to discover a definitive distinction between science and technology is that of aim, purpose, motivation. The aim of science, one might argue, is to explain the riddles of nature; the aim of technology, to solve the material problems of human life.”

⁴²⁶ Од самог почетка XXI века, Big data незаобилазан је начин прикупљања велике количине података. У својој почетној дефиницији, Big data карактеришу обим (volume), брзина (velocity) и разноврсност (variety). Ова дефиниција се до данас више пута мењала и допуњавала што не чуди с обзиром на то да се примена овог приступа шири и покрива све већи број области које захтевају њену примену. О проширењу дефиниције и значења видети на пример: Patgiri, Ripon, Big data: The V’s of the Game Changer Paradigm, IEEE 18th International Conference on High Performance Computing and Communications; IEEE 14th International Conference on Smart City; IEEE 2nd International Conference on Data Science and Systems, 2016, 17–24.

раду. Пре него што се примене њене алатке, морају се размотрити све варијабилности које утичу на мерења и коначне закључке. Другим речима, треба узети у обзир многе посредно и непосредно релевантне чињенице да би се омогућио правилан приступ. На пример, у биологији имамо случај да „наше рачунарске моћи се увећавају, али ми још увек посматрамо читаве организме као компактне јединице са непромењеним својствима” (в. Paunesku; Woloschak 2018: 624).⁴²⁷

Последњих година у онкологији и радиологији све чешће се уводе непосредни приступи анализама великог броја података (big data analysis approaches). Упркос брзини рачунарског прикупљања података то подразумева одређени низ проблема. На првом месту, пре употребе технологије, неопходно је познавање биолошких процеса. Подаци који се прикупљају за истраживања о јонизујућем зрачењу важни су не само по питању количине и квалитета зрачења (radiation exposures) већ и варирањима генетике и окружења (genetic and environmental variations). Ово самим тим генерише и велики број метаподатака у тој истој датотеци. Поред тога, још већи изазов представљају мерења у условима ниског зрачења где је теже доћи до закључка о зрачењу јер последице излагања хемијским карциногенима као што су цигарете превладавају последице излагања ниским дозама зрачења (Paunesku et al. 2017: 1057). Када се сви резултати прикупе, потребно је извршити додатно унакрсно упоређивање (cross comparison) података и закључака других лабораторија које врше слична и иста испитивања и тек онда их применити на биолошке процесе (в. Paunesku; Woloschak 2018: 626). У том смислу, употреба технологије у научним истраживањима подразумева сложен приступ који се мора прилагођавати датој научној области. Рачунарска прикупљања података сама по себи не могу довести до правоверних резултата.

Поред тога, у овом контексту занимљиво је питање да ли генетски инжењеринг може да убрза достизање циљева религије, као што је на пример живот у врлини (в. Woloschak 2018). Волошчак долази до закључка да досадашња истраживања у науци нису у стању да позитивно одговоре на ова питања јер су појмови као што је врлина у хришћанском разумевању недовољно јасни, као што је и сâмо питање слободне воље. Не постоје подаци о генима који би могли да буду у вези с овим појмовима и због тога наука и технологија до данас нису успеле да дају одговор на ова питања.

⁴²⁷ У оригиналу: “Our computational powers are increasing, and yet we still consider whole organisms as compact units with permanent features.”

За разлику од технолошких процеса, научни метод се не усавршава и не дозвољава одступања без обзира на историјске услове. Иако се може учинити да је реч о комплементарности (јер се свакако наука и технологија у много чему прожимају), научни метод и технолошки процес постоје у паралелном односу и њихов пресек је повремен.

„Већи део људске историје технологија није имала никакве везе са науком. Већина наших најзначајнијих изума су чиста оруђа, а иза њих не стоји научни метод. Точкови и бунари, полуге и воденице и зупчаници и бродски јарболи, сатови и кормила и плодореди: сви су били пресудни за људски и економски развој и ниједан историјски није имао везе са оним што данас разумемо као науку. Нека од најважнијих открића које користимо сваки дан пронађена су много пре усвајања научног метода... Сапун је спречио више смрти него пеницилин. То је технологија, а не наука” (Lanchester 2017: 22).⁴²⁸

Због тога не можемо рећи да је реч о научно-технолошком развоју јер су се ова два поља људске делатности под притиском историје одавно раздвојила.⁴²⁹ Чак и у време историјске доминације научног метода, у деветнаестом веку, најзначајнија открића нису следила из стриктно схваћене науке. Као што је већ било речи,⁴³⁰ Никола Тесла је до открића обртног магнетног поља и наизменичне струје дошао не кроз примену научног метода већ инвентивност разумевања стихова Гетеовог *Фауста* и просветљеног разумевања *криве силе* Руђера Бошковића. Он при томе није открио ништа ново, већ кроз своје дело потврдио аналошку интерпретацију природних процеса односно њихово превођење у технолошке.

Још један ниво где се може уочити да је технологија ближа теологији него науци јесте у томе што се технологија различитом брзином развија на Истоку и Западу. Исток

⁴²⁸ У оригиналу: “For much of human history technology had nothing to do with science. Most of our most significant inventions are pure tools, with no scientific method behind them. Wheels and wells, cranks and mills and gears and ships’ masts, clocks and rudders and crop rotation: all have been crucial to human and economic development, and none historically had any connection with what we think of today as science. Some of the most important things we use every day were invented long before the adoption of the scientific method... Soap prevented more deaths than penicillin. That’s technology, not science.”

⁴²⁹ У прилог томе је што се у Јапану који важи за једну од технолошки најразвијенијих земаља света природне науке нису изучавале у истој мери. „Истраживања у области природних наука, која су основа техничких наука, била су, међутим, у Јапану потпуно занемарена. Број ових студената није прелазио 3% свих уписаних, а и на тако угледним универзитетима, као што су Кјото и Осака универзитет, тај број није прелазио 10%.” (Моришима 1986: 205).

⁴³⁰ У поглављу 8.3.4.

се сматра неразвијенијим кад је технологија у питању и то се између осталог често доводи у везу с економијом. Али,

„као што је крсташки рат био део западне црквене политике, али не источне, очигледно је да се модерна технологија више развија на Западу, а мање на Истоку као један нови начин освајања света. Разлог за то може бити само један – технологија је ближа западној неголи источној теологији. Она се у свом данашњем облику развила из нерешивог сукоба протестаната и римокатолика на почетку доба открића. И на једној и другој супротстављеној страни као компромис родила се механичка филозофија – механизам који је преузео власт и започео стварање технологије као теолошког компромиса. Инквизиција своје жртве, махом женског пола, мучи механичким направама док у исто време Декарт конструише своју механичку лутку. Ни једна ни друга страна никада није устала против технологије што речито говори да су у њој нашли заједнички именоватељ. Православље на такав историјски компромис није морало етички да пристане и зато, а не због ‘заосталости’ или ‘кашњења’ не развија идеологију технологије” (Стевановић 2018а: 413).

Друштвену улогу западног хришћанства у развоју технологије примећује и руски филозоф Берђајев. „Треба рећи да је западно хришћанство, и у форми католичкој, и форми протестантској, стално чинило напоре да буде у складу са социјалним процесом, са промењеном социјалном стварношћу и тежило да одреди свој став према тој стварности” (Берђајев 2002а: 415).

То је јасно и у суштинском одвајању технологије од природних наука јер технологија игра на карту времена.

„Шта је модерној технологији помогло да се развије и овлада временом? Који је њен почетни импулс? Како је наука метод којим се објашњавају појаве у природи, њу егзистенцијална криза човека не занима. То је својствено технологији која „брине” о човеку и настоји да му „побољша” услове живота. Зато је тако без скрупула преузела хришћанску есхатологију натприродног и технички преточеним библијским обећањима успела да овлада историјом” (Стевановић 2018а: 414).

Технологија је узела страх као један од основних религијских феномена за свог моћног савезника да би се човеку понудила као једини спас, било да је реч о страху од смрти или страху од живота. Човек је покушај спасења и потребу за вишом силом

пројектовао у технолошки *credo*. „То је, наравно, велики промашај јер уместо да повезује технологија заправо удваја свет стварајући човеку осећај и комплекс несавршености и немоћи пред савршеним сликама надљудских механичких бића с којима га стално суочава” (Стевановић 2018а: 414). Како је технологија на неки начин умирила страх нудећи бескрајне могућности свакодневице, човек није приметио цену коју за то плаћа. „Човек је биће стваралачко, или образ Творца, али активност која се тражи од човека савремене цивилизације јесте у суштини одрицање његове творачке природе, јер је она одрицање самога човека” (Берђајев 2002а: 371). Тако технологија спречава човека да постане личност.

11.1. Патња и технологија

Да бисмо то показали на неком свакодневном и блиском примеру, однос науке, технологије и религије можемо сагледати и кроз идеју патње. Патња је у хришћанској религији позив на искупљење јер она, као и у будистичкој филозофији, указује на несавршеност људског духа, искушења и грешке које га прате у његовој слабости дајући му шансу да се духовно уздигне изнад њих. Ако човек не постане свестан слабости и грешака, неће имати прилику за унутрашњи преображај и искупљење духа. Личност, *блажено битије* како пише Његош, дефинише се у свом односу према патњи. Без идеје патње хришћанска вера губи своје основно упориште, а личност искуство које води преображају. „Легура која се губи технолошким уплитањем у стварност јесте сећање” (Стевановић у Бошковић; Николић 2019б: 243).

Мудрословна старозаветна прича о праведном Јову посвећена је проблему патње, као и многе Сидартине *сутре*. Ово питање се често разматрало и у класичној литератури, у делу Толстоја, Достојевског, Чехова, Шекспира и многих других књижевника, али и филозофа, мистика и духовних вођа, где је један од најподстицајнијих примера индијски политички и верски вођа Махатма Ганди који се кроз патњу уздигао изнад свих намета британске колонијалне империје. Очито је да патња као снажан импулс промишљања одувек има велику улогу у нашој култури јер води човековом самоосвешћењу. У том смислу, у религијској традицији концепт патње повезан је са слободом личности.

Да патња има важну улогу у формирању личности и уопште одржавању равнотеже види се и у природним процесима. „Морамо да сагледамо узрок неких природних катастрофа јер су оне очито заслужне за људску патњу [...] Олује су потребне да би одржавале екосистем, а вулкани да би наша планета дисала и живела. Тако су природне непогоде повезане с животним циклусом Планете цена коју морамо да платимо да би се живот одржавао онако како га знамо” (Woloschak 2018: 207).⁴³¹

Не базирући се на циклусни живот Планете и човека, технологија тежи да живот ослободи патње. Али она се махом усредсређује на „тренутну” патњу – било да је реч о физичкој или психолошкој. Одбацујући патњу као нешто непотребно, човеку указује да треба да је се ослободи, да је превазиђе. Али, како се историја понавља, као што просветитељство није водило ослобођењу од теснаца природних датости, треба бити обазрив с ослобођењем за које се технологија залаже. Нудећи комфор, технологија скреће пажњу с размишљања о сопственом бићу и нужно води у заборав. Зато је заборав и свуда присутна одлика нашег доба, коју је и *Речник технологије* више од три деценије искусио.

Нека од технолошких решења за патњу везана су управо за заборав. Технолози разматрају таблете које ће корисницима брисати болне тренутке у животу и тако их ослободити патње, не базирући се на то што их тиме лишавају и искуства које је доприносило изградњи личности. Технологија човека непрестано упозорава на његове границе – биолошке, психолошке, моралне... и идеолошки оснажује процесе који могу допринети брисању тих граница и спречавању патње. Отуђеност је један од тих процеса. Само онај ко је присутан може да искуси патњу. Отуђен човек није у стању да је осети како је већ Ками показао у свом делу *Странац*. Зато технологија ослобађањем човека патње све више подстиче отуђеност јер је то први зид одбране од патње.

Питање патње је уместо есхатолошке попримило технолошку димензију. Оно се углавном везује за технолошка достигнућа. Свакодневни примери су технички уређаји који човека ослобађају патње физичког рада и штеде време које се може користити за породицу, духовност и слично, или хемотерапија која је осмишљена да се бол и патња умање и излече (в. Woloschak 2018: 208). Исти је случај с људима с

⁴³¹ У оригиналу: “We must also consider why some natural disasters occur, since they are clearly responsible for a large amount of human suffering [...] Storms are needed to shape ecosystems, volcanoes are needed for our planet to breathe and be viable. So these natural disasters associated with our planet’s lifecycle are the price we must pay for a planet that supports life as we know it.”

инвалидитетом – технолошки су циљеви да се кроз „киборгизацију” њима одређени недостатак надокнади, или с паровима који имају проблема с зачећем за које је вештачка материца решење савремене технологије.

„Тако ектогенеза⁴³² (која у самој речи подразумева деловање ван) покушава да замени онтогенезу која етимолошки подразумева присутност, што овај префикс и означава. У том смислу, човеково присуство и улога у зачећу више нису предуслов; човек је у ектогенези одвојен од процеса стварања новог живота. Ови технолошки процеси довољни су да се произведе нови живот с минимум учешћа човека. Свакако, ектогенеза би у технолошком смислу представљала врло делотворно решење јер би савладала многе друштвене проблеме – женама би омогућила да не губе своју корпоративну улогу и могућност напредовања у пословном свету, смањили би се ризици порођаја и стопа смртности жена на порођају, као и сами трошкови порођаја, а планирање особина детета, то јест, унапређивање његових физичких и умних способности не би било само жеља. Савремена истраживања се све више усмеравају к ектогенези јер она представља идеално решење за савремени свет где је један од основних критеријума индустрије живота ефикасност. Ектогенеза као медицинско решење за стварање нових живота покреће пре свега биоетичка питања, посебно у светлу еугенике.⁴³³ У друштвеном погледу, ектогенеза се врло често сматра неопходним кораком к равноправности жена и мушкараца и многе феминисткиње истичу њену важност као коначно ослобођење.⁴³⁴” (Стевановић у Бошковић; Николић 2019б: 247–248).⁴³⁵

Јасно је да је патња, преузета из хришћанске есхатологије, једно од основних оправдања за развој и примену савремених технолошких облика и процеса. Али ваља

⁴³² Реч „ектогенеза” први пут 1924. помиње британско-индијски научник Џон Холдејн (1892–1964). Видети: J. B. S. Haldane, *Daedalus, or Science and the Future*, London: Kegan Paul & Co, 1924.

⁴³³ Више о биоетичким питањима у Kendal, E. *The Perfect Womb: Promoting Equality of (Fetal) Opportunity*, *Bioethical Inquiry* (2017) 14: 185–194. <<https://doi.org/10.1007/s11673-017-9775-z>> 30.05.2019.

⁴³⁴ Видети на пример Kendal, E. 2015. *Equal opportunity and the case for state sponsored ectogenesis*, Basingstoke, U.K: Palgrave Macmillan.

⁴³⁵ Упоредо с тим због радиофреквентног електромагнетног зрачења мобилних телефона долази до повећања стерилитета код мушкараца на шта указују поједини радови. Видети на пример: Houston B. J. et al, *The effects of radiofrequency electromagnetic radiation on sperm function*, *Reproduction*, 152(6): R263–R276, Dec. 2016; Adams JA et al, *Effect of mobile telephones on sperm quality: a systematic review and meta-analysis*, *Environ Int*, 70:106–12, Sept. 2014; Agarwal A, Durairajanayagam D., *Are men talking their reproductive health away?* *Asian J. Androl.*, 2015 May–Jun; 17(3):433–4. Природни процеси у технолошком контексту слабе док се истовремено јача технолошка моћ и тежи њеном преузимању улоге стварања живота.

приметити да се технологија служи теолошким обрасцима да би у томе улучила прилику да се уздигне као једини могући пут спасења. Сваки вид људске слабости слаби њену моћ да се све више развија. „И у томе се види само још један покушај технологије да стварањем преузме улогу Створитеља и да уместо библијског почетка ‘И Бог створи човека’ она буде једина која има ту моћ – технологија као велика материца света из које све извире” (Стевановић у Бошковић; Николић 2019б: 244).

Међутим, поред теолошких питања која таква интервенција нужно повлачи, ту је и питање равнотеже у друштву ослобођеном патње и природи којој се сваки пут за неки степен снизи ниво отпорности. Волошчак (Woloschak 2018) недвосмислено указује на космички и антрополошки значај патње, као и на промене које технолошким укидањем патње следе. „Сваки напредак у технологији, било у медицини или некој другој области, са собом носи и смањени степен отпорности, снаге и воље. Чим се отворе врата новом технолошком решењу, цео систем се мења спрам њега, независно од људских потреба, знања или могућности (Стевановић у Бошковић; Николић 2019б: 247). *Речник технологије* (1981: 18) спрам технолошких процеса појам патње разграничава од „нагона, потреба и страсти” и кроз синониме је објашњава као „слободу, одговорност, веру”.

„Још је важније да схватимо да нам предстоје етичке и генетичке замке – с новим развојем биотехнологије ускоро ћемо бити у могућности да направимо ‘савршене’ људе, да искоренимо ‘лоше’ гене; укратко – да на вештачки начин променимо ко смо и ко постајемо уместо да допустимо да еволуција и Бог мењају људе као живу врсту. Опет, обећања технолошког напретка одвлаче нас од онога што може да буде најважније оруђе за лични развој – од одговорности, према себи, према човечанству, и осталом живом свету” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019а: 28).⁴³⁶

У покушају да коренито допринесе измени човека, технологија није могла да се развија у модернизму. Њој је био неопходан постмодерни оквир да би у деконструкцији довршила свој задатак јер се у изломљеној слици света не може имати свест о равнотежи.

⁴³⁶ У оригиналу: “While all of the concerns mentioned so far are important when one ponders technology and biology, it is even more important to realize that ethical and genetic pitfalls are ahead – with new developments in biotechnology we may soon become capable of designing ‘flawless’ humans, to eradicate ‘flawed’ genes from the human population; in short – to change who we are and who we are becoming artificially rather than allow evolution and God to change humans as a living species. Again, the promise of technological advancements pulls us away from what may be the most important tool for our personal growth – responsibility, to ourselves, to humanity and the rest of the living world.”

Коначни циљ постмодерне технологије је да пређе све границе и потврди не само ауторитарну – владалачку моћ, већ и стваралачку.

„Њен покушај да се обоготвори, *Речник* је својим критичким појмовима добро схватио и показао кроз везу одредница *идол* и *технолог*” (Стевановић 2018а: 414). Технологија је „производња облика” (*Речник технологије* 1981: 24), а облик јесте идол те је технологија ништа друго него производња идола. Ту поруку јасније налазимо у завршном цитату *Негације институције*. Овај зборник довршен је цитатом на латинском који се налази на задњој корици: *Et replete est terra eius idolis: opus manuum suarum adoraverunt*. Цитат је преузет из Књиге пророка Исаије, где у слободном преводу пише да је њихова земља пуна идола који су преузели њихов посао. Овом на неки начин завршном речи зборника још једном се јавља мотив идола који ће своје одређење у контексту технологије добити у *Речнику*.

Може се стога јасно уочити да се технологија оснажује на људској слабости, онаквој какву је *Речник* приказује кроз одреднице *Дечаџи* и *Идоли*, као и овај истоимени пројекат. Технологија расте сваки пут када човек антрополошке вредности замени технолошким могућностима. Постмодерни човек не покушава да на изазов одговори својом снагом већ се ослања на „помагаче”. У другом случају, помоћ се тражи само због иновативности која се технологијом подразумева.

Да технологији циљ није човек указао је и Луис Мамфорд кроз идеју *мегамашине*. Све потребе за савременом технологијом стварају се да би се *мегамашина* одржавала. Отуда стални пораст потреба које оправдавају непрестани процес производње и иновација. У свему томе, напуштају се традиционална упоришта и решења се траже у мору технолошких надања и могућности.

На тај начин, технолошка есхатологија односи се на нови поредак људског постојања и потпуну трансформацију људског ума. То ствара осећај моћи – знати, деловати, напредовати, радити нешто брже и ефикасније, али не доводи до било какве унутрашње спознаје. То је било добро познато међу древним цивилизацијама и иако су имале способност да у великој мери развијају технологију, суздржавале су се од тога. Њихове идеје нису биле ограничене, али њихове тежње и жеље јесу.

„Да су антички народи антиципирани значај технике будућих времена показује и пример увођења појма *teos ero mehanes*, што је касније на латинском постало познато као *deus ex machina*. У античкој Грчкој, а касније и у римском позоришту, ово је значило извођење божанства на сцену помоћу покретне справе

да би се решио заплет, који људи нису могли да разреше” (Коруга у Јеротић et al 2002: 173).

Стога, технологија као посредник у људским процесима није ништа ново. Али разлика је што је у премодерном свету човек био усмерен личности која ће у себи објединити и божанско и људско. Због тога је унутрашње хармонично уравнивао са спољашњим, односно спољашњи развој морао је бити у дослуху с унутрашњим. Свест о равнотежи одржавала је поредак ствари. Међутим, у постмодерном времену деконструкције не постоји ограничење у увођењу технологије као посредника у решавању проблема. Њена помоћ тражи се у низу људских радњи, од најједноставнијих до најсложенијих, с олаким схватањем последица које таква интервенција има. Стога је умешност постала главни цивилизацијски принцип тако да људи више не знају где се треба зауставити и у свом раду постављају само један критеријум у решавању проблема – ефикасност. Као што Фром (1978: 109–110) давно увиђа „модерног човека више не мотивише жртвовање и аскетизам, већ крајњи егоизам и тежња за личним интересом... што је јасна противречност... јер (човек) верује да га мотивише лични интерес, а заправо је његов живот посвећен циљевима који нису његови”. Циљеви сада припадају домену технолошког и обликују се према технолошким потребама које диктирају темпо модерног живота.

„За разлику од новозаветног Бога који жртвује себе да би обезбедио обнову, технологија увек жртвује другог не дозвољавајући да до обнове дође. Нема повезаности између жртве као издаха и обнове као уздаха новог циклуса живота. Васкрсење које религија пружа као победу над временом технологија је узела себи за циљ тежећи апстрактном идеалитету с вером да ће превртањем генетског кода превазићи ограничења човекове природе и достићи вечност” (Стевановић 2018а: 414). Та вечност првобитно се сводила на продужење телесног живота док се преласком на дигитални код и софтверска „тела” већ преобразила у тежњу за вечним животом на земљи, у бестелесном стању. Циљ технологије је досезање трансценденције, али уместо тога она само производи сенке и одразе. Технологија мења облик али се при свакој промени све више исушује његов квалитет.

„Однос човека и технике претворио се у десакрализован начин опонашања односа Бога и творевине” (Гајић 2016: 157). Према мишљењу француских филозофа XVIII века, технологија тежи да „свргне Бога с престола и сама буде божанска” (Heim

1959: 188).⁴³⁷ У томе је проблем, а не у научном методу, што добро увиђа *Речник технологије* када питању технологије посвећује 162 одреднице културног и цивилизацијског искуства. *Речник* сматра да се технологија одвојила од науке у доба модернизма, док у време постмодерне постаје равнодушна према било којем садржају и квалитету који не могу да се огледају у количини и преобразе у облик. „Самим тим што је пуна могућности, технологија је само празна форма, то јест, као најформалнија логика није кадра да одреди садржај живота” (Ortega i Gaset у *Tehnologija* 1980: 33).⁴³⁸

11.2. Постмодерна теологија

„У тренутку свеопште ватре модернизације у којој гори свет, *Речник* је сматрао да се модернизам стваралачки исцрпео и тежиште те(хн)ологије помера у постмодернизам, отварајући нови простор за разрешење” (Стевановић 2018а: 414). *Речник* је близак уверењу да се тако важно питање коначног исходишта технологије, али и њеног полазишта може решити само на пољу теологије, али при томе не успоставља везу с теологијом у њеном постмодерном облику. Постављајући технологију у контекст теологије *Речник* стога не подређује хришћанство месту, времену, владајућој идеологији или поретку, као што то чини постмодерна теологија.⁴³⁹ Постмодерну теологију треба разумети у ширем контексту постмодерне филозофије (Нуен 1991). На истом фону, неки аутори сматрају да је постмодернизам *теолошко* стање (в. Vanhoozer 2003). Измештање из догматског у постмодерни контекст паралелних наратива стога чини окосницу *постмодерне теологије*.

⁴³⁷ У оригиналу: “overthrow God from the throne and be divine itself”.

⁴³⁸ Квалитет живота потиснуо је квантитет као основни покретач демократског друштва које се сада у својој неолибералној фази развоја вештачке интелигенције све више устремљује на појединца као корисника, као снажан антрополошки притисак на човеково биће. „У данашњем свету масовно друштво, масовна производња, масовни превоз, масовни медији оно су што доприноси осећању самоће појединца и његовог отуђења у свету који све више постоји безличан” (Јанићијевић 2016: 61). Свака модернизација води у хиперпродукцију (отварајући врата потрошачком друштву и све већим цивилизацијским потребама). Такву хиперпродукцију уметности и технологију индустрије забаве показао је друштвени, музички, а свакако и визуелни, мултимедијални новоталасни пројекат *Дечаџи–Идоли*.

⁴³⁹ Често се чује синтагма „савремена теологија”. Из ове синтагме очито је виђење да ако се не одреди као „савремена” теологија сматра да ће изгубити суверенитет који тежи да одржи у људском свету, тиме представљајући религију као својеврсну институцију, а не заједницу којој било каква појавност суверенитета није ни потребна.

„Основна разлика постмодерне теологије и *Речника технологије* је што он нема еволуциони приступ теологији, нема историјског кретања нити ‘прилагођавања’ хришћанства свету технологије” (Стевановић 2018а: 414). Друштвено активна црква се често подређује и прилагођава одређеном контексту (месту, времену), владајућој идеологији или подражава секуларна размишљања и очекивања. Разлика између постмодерне теологије и *Речника технологије* је у томе што се у *Речнику* не чита та потреба за прилагођавањем. Аутори *Речника* нису изразили потребу за „уподобљавањем” православног хришћанства нити осећај кривице спрам *развоја* технологије којим се у начелу ни не баве. У том смислу, сагледано из угла *Речника технологије*, готово све теологије данас су „постмодерне” јер осећају, мање или више скривену, кривицу према модерности и потребу да се прилагоде постмодерној апотеози технологије.

„Једно од основних питања постмодерне теологије стога је да ли прилагодити теологију владајућем поретку да би њено учешће у цивилизацијским токовима било оправдано. Чак и кад избегне у постмодерност и докаже припадност еволутивном току цивилизације теологија и даље спрам модерности има комплекс кривице због своје ‘преживелости’ и ‘неприлагођености’ технологији (Стевановић 2018а: 414). Да би се додворила технологији, постмодерна теологија разара све квалитете који технологији више нису потребни” (Стевановић 2018а: 414).

У томе она опипава пулс технологије и према свету показује исту сумњу као и технологија. „Постмодерна сумња је идеолошка, зато што полази од/из себе и враћа се ка себи” (Олах 2012: 115); она с другим није ни у каквом односу. „Зато је основна подлога постмодерне теологије негирање и скептицизам – у истину, у основе знања, у владајуће наративе што теологију и суштински преводи у постмодернизам да би је онда превело и у све будуће друштвене токове” (Стевановић 2018а: 415). То је наравно ставља у подређени положај спрам друштва јер ће морати да се покорава и свим потоњим токовима.

Постмодерну теологију одликује „склоност ка плурализму, мноштву, вредновање свега што се претходно потискивало и изостављало” (Stam 2000: 299).⁴⁴⁰ У том смислу, постмодернизам отвара врата „месијанизму” (Vanhooger 2003: 20) доласку

⁴⁴⁰ У оригиналу: “a predilection for the plural, the multiple, valorization of everything that had been suppressed by earlier systematicity, everything that had been left out or relegated to the margins.”

нечег другог, другачијег и зато је религија („механоцентрична религија” како је назива Мамфорд (2010: 502)) битан део постмодернизма јер следи и потврђује његова начела, „али само као еволутивна творевина која се прилагођава свему на шта наилази, отварајући врата плурализму старих римских храмова у којима су наређани сви богови на које је Рим наишао у освојеним земљама” (Стевановић 2018а: 415). У тој борби за своје историјско место, религија губи саборност која је држала вредности да се не предају пред историјским условима. Стога, „то је више деконструкција него религија, пледоаје за још једно распињање на крст. Тако се религија самерава само према својим одразима. Иако је идеја постмодернизма уважавање „другог”, то је само продужетак Декартове филозофије која сваку суштину узима као пуки објект увучен у преварну игру *res cogitans* и *res extensa*” (Стевановић 2018а: 415). То је губљење сабраности и претварање у масу – „оно што заједно приања као тесто” (*Речник технологије* 1981: 13). Тежња постмодерне очито није ка личности која се остварује у заједници, већ обратно – безличној маси која не може да се оствари, а коју *Речник* означава као *лењивост*. „Бити маса не значи учествовати у мноштву, већ бити неразликван у истој безличној фреквенцији уопште” (*Речник технологије* 1981: 13). Та *фреквенција* у стању је једино да подражава сигнале који долазе споља, али она не води ни до каквог унутрашњег разрешења.

Не базирајући се ни на општи кредо технологије, нити на званични етос теологије, *Речник технологије* самосвојна је ревитализација православног наслеђа као делотворног „епистемолошког инструмента критичке мисли окренуте разумевању технолошке динамике историје” (Стевановић 2018а: 407). Сасвим очекивано већ на основу његове израде и изгледа, у *Речнику* се могу видети и конкретни појмови теолошког карактера: *објава, апокалипса, личност, воља, врлина, Левијатан, радост, патња, Христ, одрицање, ђаво, хлеб, манастир, црква...*, али они нису одраз теолошке догме. У маниру у коме је написан и као јеванђеље илуминисан, *Речник* као да полази од некаквог завета: „Записан је због живота, личности и воље...” да би, како се наводи у сâмом уводу, та објава сведочила о коначном разобличавању технологије. Увод на насловној страни је за разлику од уобичајених речника личан – написан у виду посланице, као лично обраћање читаоцу – личности. „*Речник технологије* с овог историјског одстојања могао би се мирне душе назвати и *Речник теологије* или, још боље, *Речник теологије технологије*. Такво размишљање допушта већ текст на насловној страни исписан тоном

објаве што је одмах привукло пажњу филозофског часописа *Тхеориа* који је одмах по објављивању 1981. *Речнику* посветио тематски део” (Стевановић 2018а: 407).

Пошто се није појавио као препознатљиви део православног догмата, већ су у складу с начином излагања одредница хришћански мотиви у њему били више или мање непрепознатљиви, нико тада није ни могао да поверује да се технологији може приступити из угла теологије (уп. Стевановић 2018а: 408–409). Упркос очигледним православним мотивима у његовом изгледу, они нису могли да виде даље од схема које им је тадашњи систем утиснуо у свест.

„У време великог атеистичког оптимизма освајања историје, технологија није ни на који начин довођена у везу с религијом, већ је почетком осамдесетих година прошлог века сагледавана само као неупитно средство производње савременог живота. Партијски интелект још није био дорастао проницању и преиспитивању идеологије технологије и њених многоструких значења” (Стевановић 2018а: 409).

Најснажнији утисак на њих је оставила сумња *Речника технологије* у правоверност система који их је како су веровали водио у светлу будућност. Отуда је свака назнака слома Југославије била доживљена као непријатељски напад. Они су мислили да се Југославија налази на врхунцу политичке технологије и превазилажења историјских противречности Истока и Запада. Заслепљени политичком технологијом, нису више били у стању да препознају православље јер га нису имали у садржају свести. Њихова вера чак није била у комунизам или марксизам, већ технологију сâму. То се види у њиховом подсвесном одбијању да, упркос самом наслову, увиде да је *Речник* посвећен не политици, већ технологији.

11.3. Православна култура

Упркос необичном сажимању постмодерне форме речника, филозофском набоју критичне мисли о технологији и премодерном хришћанском изгледу, нема сумње да је *Речник технологије* мисаоно врло близак православној култури. Његова неочекивана амалгамација премодерних и постмодерних симбола „представља имплицитну критику идеологије модернизације спречавањем њене омиљене дихотомије модерног и традиционалног” (Стевановић 2018а: 411).

Речник је један од ретких примера тако делотворног сусрета и измирења супротности. „У *Речнику технологије* постмодерна култура сусреће се с православљем кроз спајање различитих писама (латиница, ћирилица, грчко писмо), али и у концептима смрти аутора и смрти субјекта. Егоцентрична субјективност је напуштена јер имена писаца, као и живописца, нису написана на насловној страни, већ вараво у самом спису” (Стевановић 2018а: 411). Таква идеја супротна модернистичкој тежњи стварања ex nihilo у *Речнику* открива православље истовремено као премодерну и постмодерну стварност тиме бришући историјске оквире православне хришћанске културе.

Упркос временској и друштвеној дистанци која време постмодерне културе одваја од хришћанске традиције, као и општем мишљењу о постојању некаквог историјског јаза, искуство православне теологије није потребно схватити као превазиђено. Оно је врло значајно као духовни ослонац за критичко преиспитивање савременог света. *Речник технологије* у том смислу заиста јесте препород духа православне културе. Да би што јасније исказао своју идеју, технологију сагледава у перспективи православне духовности јер је већ и својом појавом у православном руху 1981. *Речник технологије* бацио рукавицу службеном државном атеизму. Сада се на истом трагу суочава и с технолошком кабалом која с истим оптимизмом наставља покушај управљања животом на земљи без ограничености етиком, сведен само на усавршавање средстава, потискујући духовност као остатак прошлости.

Стога је да би се *Речник технологије* уистину разумео, неопходна димензија теологије као његов „четврти пут” који заокружује филозофско разматрање технологије кроз језик. Али не теологија у академском или научном смислу, већ теологија у својој суштини, у недогматском руху, ослобођена теологија – онаква какву би је Берђајев или Гурђијев видели – као непосредни доживљај религиозних истина (в. Берђајев 1982: 257).

Циљ *Речника технологије* била је да подигне свест о последицама које предосећа и за чији долазак потврду налази у мрежи пројеката посвећених теми технологије. Стога „недвосмислена програмска намера овог списка била је да подигне ниво јавне осетљивости спрема циља историјског хода технологије” (Бошковић; Петровић 2015: 16–17). Зато је *Речник технологије* први спис у српској теоријској мисли који у спрегнутој речничкој форми из позиције православља указује на последице технолошког живота свих видова и облика живота где се сакрални обреди замењују технолошким рутинама интензивираним симулацијама. „Већ та чињеница је сама по

себи довољна да оправдава његово проучавање и место које заузима у спектру идеја друге половине XX века” (Стевановић 2018а: 409).

Објава *Речника технологије* у првим годинама посттитоизма изненадила је владајући модернистички наратив присутан и у Краљевини Југославији и Социјалистичкој Југославији. У том смислу, историјска супротност монархије и социјалистичког друштва била је вештачка. *Речник* је настао у време „меког” комунизма који је настављао модернизацију започету у Монархији. У тим деценијама погледа упртих у модерну будућност потискивало се православно хришћанство. Хришћанска вера у Југославији била је истовремено присутна и потискивана неколико деценија.⁴⁴¹ Црква и њен култ су толерисани, али „идеја политичке модернизације била је да се српско средњовековно наслеђе сузбија као превазиђено и практично бескорисно за савремени друштвени живот који треба да се заснива на технолошком остваривању духовних и материјалних стремљења” (Стевановић 2018а: 409), где ће Црква бити само преживели симбол старине. У периоду за време Титове владавине и времену раног посттитоизма однос према православној цркви био је обазрив. Она је потискивана програмским и општим прећуткивањем.

Камен темељац југословенског историјског програма била је модернизација сваког садржаја и вида личног и друштвеног живота где су религијске тежње представљене као некакав заостатак превазиђене друштвене стварности. „Десакрализација се није само огледала у нараслој кризи религијских институција, у постепеном губитку вере у тековине теистичке и патријархалне цивилизације, односно у епску слику света, већ је исходовала из кризе интелектуалне свести, оне која се пита, умује, сумња, деконструише, али која упорно не нуди одговоре, не превазилази и не зацељује” (Алексић 2019: 24).

Дубоко потиснуто православље почело је да се буди с кризом комунизма, комунистичког облика свести и идеологије, што је на неки начин најавио *Речник* који га први уводи у јавност и то његову интелектуалну димензију учитану као ослонац критичке мисли. После више од четрдесет година, после Титове смрти, у време

⁴⁴¹ Стављање православља у други план било је уобичајено. Песник Милован Данојлић сећа се када је објавио прву песму. Када су педесетих година (март 1955) покретали часопис „Дело” Оскару Давичу допала се Данојлићева песма „Урођенички псалми”. Објавили су је у првом броју часописа али под насловом „Урођеничке песме”. Они су реч „псалми” променили јер их је према речима аутора вероватно подсећала на Библију. После је аутор у својој књизи вратио првобитни наслов. Разговор с Милованом Данојлићем о књизи *Мука с речима*, емисија „Код два бела голуба”, Радио Београд, 24. децембар 2015. <<http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/23/radio-beograd-1/2143144/kod-dva-bela-goluba.html>> 20.8.2019.

објављивања *Речника*, у Београду је подигнута једна црква, на Карабурми. Тек од 1985. почиње слободније испољавање религијских осећања, а од 1988. свештеници јавно иступају.⁴⁴² С успостављањем партијског плурализма религијска осећања су постала легитимна, а управо је *Речник* најавио снажење православља и то не само у духовном већ и интелектуалном смислу.

Речник је стављањем православног етоса у средиште своје мисли указао на друштвену деификацију технологије коју види као проблем јер технологија као средство побољшања услова живота не би требало да буде идеолошки одређена. Да је *Речник технологије* близак теолошком осећају света јасно је већ из сâмог увода који је налик јеванђељу. „Данас делује скоро невероватно да се у једном оваквом тексту, из 1981. године, појављује мисао чије је порекло библијско, новозаветно и откровењско. На првом месту *новозаветно (откровењско)*, али носи и старозаветне (из поучних књига) и литургијско-евхаристијске асоцијације. И то у тексту који носи назив *Речник технологије*. Већ сам предговор, дакле, упућује на његову важну, религијску димензију” (Војовић у Petrović; Stevanović 2019a: 125–126).⁴⁴³ Његова последња реченица „У стомаку ће бити горак, али ће у устима нашим бити слadak” показало се била је антиципација свега што ће се с њим дешавати.

„*Речник* се ослања на црквене рукописе, јеванђеља, хришћанске мислиоце и филозофе; заснован је на херметичком предању, али разматра технологију као савремени облик вечитих есхатологија” (Стевановић 2018a: 413). Православни угао *Речника* „кога зидари одбацише” такође је важан „јер је то први пут да се православље појави у јавном простору без гриже савести због немодерности у време принудне модернизације која води све – садржај, облике, односе – у застарелост” (Стевановић 2018a: 413). И да речи православног карактера постави у оквир разумевања савремених облика. Стремљење к чудима које обећава технологија одвлаче човека од вредности које више не примећује: воље, врлине, вере и жртве (на шта је указао и Тарковски) и у *Речнику* се зато ове вредности огледају управо с технологијом, као истине које (не)застаревају на траци открића.

⁴⁴² О томе више видети у Крстић 2010.

⁴⁴³ У оригиналу: “Today it seems almost incredible that in one such text, dating from 1981, there appears a thought whose origin is in the Holy Scripture, New Testament, Apocalypse. In the first place it has the character of *New Testament (Apocalypse)*, but also carries the *Old Testament* as well as liturgical-eucharistic associations. And all this in a text called *Dictionary of Technology*. The very prelude itself, therefore, points at its significant, religious dimension.”

Речник технологије зачудио је и одабиром (прокажених) хришћанских узора: Лава Шестова, Николаја Берђајева и Јустина Поповића „који у часу када се *Речник* појављује носе несумњив субверзивни потенцијал” (Чакаревић у Бошковић; Петровић 2015: 133). О Јустину Поповићу у то време скоро да нико не пише. Први текст у послератној комунистичкој Југославији појављује се 1980. у часопису *Богословље*, аутора Стојана Гошевића, али он није посвећен његовом учењу већ поред кратке биографије Јустина Поповића набраја његову библиографију,⁴⁴⁴ док се садржина његовог учења први пут ван црквене догме помиње управо у *Речнику технологије*. Разматрање одреднице *зло* довршава се цитатом из његове *Догматике*: „У свету вештаственом зло се разрасло до грандиозних сразмера, обукло у неслућене вештаствене облике, постигло такву чаролијску вештаствену реалност...јер је вештаствена реалност зла могућа само у свету човечанском, пошто је једино човек духовно-вештаствено биће у сва три света” (*Речник технологије* 1981: 8).

У кључу мисли Јустина Поповића који духовно и интелектуално разматра хуманизам и његовог разумевања личности можемо боље да разумемо појам *хуманост* у *Речнику технологије* (1981: 26):

Хуманост е. лат. *humanitas* – смртност. з. апотеоза историје. т. узнесена амнеза личности: њена редукција на самовољу и саможивост. Идол љубави. с. просветитељство, идеологија, иманенција, п. Ако је истина да морамо, да ли је истина да унемо? (*Видици* 5–6, 80. *О лажу*).

Овај средишњи појам ренесансне, хуманистичке и просветитељске епохе који се и данас често чује у свим областима људског живота има негативно одређење у *Речнику технологије*. Хуманост као опрека технологији о којој *Речник* пише очекивано би се могла тумачити као идеал личности. Међутим, одбацивањем историје и моралности као њене идеологије, *Речник технологије* се решава и овог појма који види као њихов лик. У *Речнику технологије* у појму хуманост у средишту је човек, што значи да уместо воље личности имамо самовољу човека, саможивост која нарушава заједницу личности. Управо је човекоцентричност коју Јустин Поповић разликује од богочовечности и подстакла развој технологије и одвајање човека од божанског логоса претворивши га у сопственог идола, а религију у идеологију, што је један од синонима за ову одредницу у *Речнику*. „Отац Јустин писао је о западноевропском хуманизму као жеравици на

⁴⁴⁴ Гошевић, Стојан, „Др Јустин Поповић”, *Богословље*, 1980, 149–158. Доступно на адреси: <http://bogoslavlje.pbf.rs/images/arhiva/1980/1980-17.pdf> 18.01.2020.

раскршћу, на коме стоји човек западне традиције, који је повукао за собом и друге, нарочито из источноевропске традиције, осећајући да му гори подлога, и да је добио опекотине, али који још увек не зна којим путем да крене” (Крстић 2018: 293).

Берђајев није ништа мање субверзиван јер у потпуности одбацује марксизам. „Марксизам верује у логику материје, он се ослања на рационалност развитка материјалних производних снага, он материјализује и хегеловски панлогизам, али – одриче Логос и окреће главу од смисла света” (Берђајев 1982: 156).⁴⁴⁵ Већ због тога је само призивање Берђајева⁴⁴⁶ међу марксистима указивало да се ради о идејном скретању с њиховог историјског пута.

За *Речник технологије* свети Јустин Поповић, Берђајев и Шестов⁴⁴⁷ важни су за разумевање православног односа према свету и човеку јер у средиште мисли стављају личност. Сва тројица баштине религиозну мисао Достојевског што *Речник технологије* очито види кључним за разумевање личности јер се и у он у тумачењу ослања на пишчеву параболу о њеној слободи. Богочовечност о којој Јустин Поповић мисли, *Речник* узима у свом покушају да разуме личност и уграђује је у одреднице *личност* и *Христ*.

„Протеклих деценија теолози нису приметили религију која се средњовековно-постмодерном амалгаму ослобађа из *Речника технологије*. Као да се застало на неспоразуму с терминима и није било интуиције која би прошла иза слика и одраза” (Стевановић 2018а: 413). Православна духовност у *Речнику* неочекивана је само због тога што се она скоро без изузетка очекује као катехизис у неком чињеничком и догматском руху. Велики проблем званичне теологије је што је она непомирљива с идејом да се креће ван унапред знаних и задатих форми и подложна је ауторитету што *Речник* и истиче кроз одредницу *Црква* коју види као „парадигму институције” (*Речник технологије* 1981: 27) и „оличење Великог инквизитора” (*Речник технологије* 1981: 9). Очито је да се *Речник технологије* у свом тумачењу ослања на Берђајева (2001а: 211) који тврди да „постоји црква у егзистенцијалном смислу као саборност и постоје цркве као објективације, као социјалне институције”. Према томе, „спољашњи ауторитет

⁴⁴⁵ Према мишљењу Берђајева (2002а: 421), „на марксизму је кобни печат материјалистичког духа капитализма. Човекова личност је, по Марксу, функција класе, класа је функција производње, тако да носиоци стварности нису живи људи, већ економија, економски процес производње”.

⁴⁴⁶ Берђајев се у *Речнику* цитира три пута, у одредницама: *слобода*, *одрицање*, *маса*.

⁴⁴⁷ Шестова *Речник* наводи у одредницама *Кант* и *искуство*, у којој се овај мислилац осврће на Достојевског.

цркве је contradiction in adjecto јер основна идеја цркве је заснована на присуству Духа Светога у *саборном* телу човечанства и на слободном човековом прихватању тог духа” (Берђајев 1982: 90).

Берђајев (2002а: 402) упозорава да „код хришћана постоје два односа према техници и оба су недовољна”. Или је сматрају за „религиозно неутралну”, као нешто што не задире у духовни живот, или је посматрају „апокалиптички” где је у основи таквог погледа страх. Ни један ни други поглед не види проблем. Зато она делом бежи, а делом се прилагођава технологији. Највећи проблем званичне религије лежи у томе што хришћанство и дан данас верује да није у стању да укаже на стваралачки излаз из историје и одговор на технологију као савремену друштвену стварност. На тој слабости хришћанства, технологија је себе изградила као јединог могућег превозника ка трансценденцији.

Црква се као институција одвојила од значења еклисија што је на грчком позивам, призивам, сабирам и из отворености прешла у затворени систем. Вероватно се у томе може пронаћи одговор зашто теолози Српске православне цркве нису препознали дејствујући принцип православља у *Речнику технологије* и његову духовност која је кадра да између Сциле уснулог и мистичност Истока и Харибде реформистичког и механичког Запада пронађе средњи пут саборног разумевања стварности.

Други разлог зашто у нашој теолошкој мисли није препознат православни дух у *Речнику технологије* можда лежи и у томе што се у начелу православље не види сувереним да преиспитује „савремена” питања као што је технологија. Уопште, схватање религиозности нецеловито је и у Цркви и ван ње, у секуларном друштву. Хришћанство није у стању да да одговор на технологију јер се у теологији сматра да она, окренута прошлости,⁴⁴⁸ предањима, није у стању да одговори на нове изазове (отуда *Речник* (1981: 27) Цркви у истоименој одредници приписује „изговор за слабост”. „Она потврђује историју смењујући вољу технологијом” (*Речник технологије* 1981: 27). У

⁴⁴⁸ Чини се да врло често теолози упадају у замку историје јер уместо окренутости вечним вредностима време деле на прошлост, садашњост и будућност, и бојећи се да не остану изван система (да не остану у старом и прошлом) они покушавају да се измакну од промишљања прошлости и крену ка будућности људске судбине. И они су подлегли замкама историје о којој говори *Речник технологије* јер очито из таквог става шаљу јасну поруку да ми нисмо ни у каквој вези с прошлошћу, осим као неким музејским обликом наше историје. Они технологију посматрају као савремени феномен јер се мисли да се у прошлости не могу наћи одговори на савремена питања. *Речник технологије* бацио је рукавицу таквом мишљењу јер је у тренутку када модернизована југословенска држава православље потире као застарело, целу насловну страну израђује по узору на јеванђеља и средњовековне српске црквене рукописе, без осећаја инфериорности да из „прошлог” тумачи „будућност”. То је истинско буђење православља.

тренутку када црква губи истинску вољу, технологија преузима њену евхаристију јер још у просветитељству које је разум и историјски развој нагласило као императив активног деловања, саборност цркве попушта пред тим притиском. „Да је православље ‘петрификација старине’ јесте богословска наивност и рађа се из рационалистичке надмености и ограничености” писао је знаменити и често тумачени теолог Сергеј Булгаков (1991: 167), али теолози који се често позивају на мисли Булгакова ипак готово увек наглашавају застарелост православља. При томе се често говори о некаквој модернизацији религије, њеном развоју који би ишао у корак с развојем технологије где би она једино тада била кадра да се укључи у технолошке процесе или их с довољно суверености сагледа. Гледано из угла *Речника*, то није ништа до свођење религије на апстракцију, њену наспрамност у односу на супстанцијалност природе и човека. Још Божићар Кнежевић (2007: 71) је писао да „процес развоја религије јесте све више апстраховање” и *Речник* (1981: 3) то потврђује кроз одредницу *Апстракција*:

Апстракција. е. lat. ab-trahere – одвојити. з., удаљавати се, одвајати се, удвајати се. т. Напредовање у наспрамности. Завлачење облицима. Лагано умирање. Историја апстрахује личност: претвара је у облик. с. кретање, амнеза, Запад. п. „Ова епоха (револуција) била је заиста диктатура апстракција” (Р. Valéry, *Pléiade*).

Очито је да не само световна средина, већ „и процес развоја религије јесте у ходу од непосредног ка све посреднијем” (Кнежевић 2007: 85). Због тога званична религија и допушта уплив технологије у сакрални свет јер тиме као да тежи да потврди да припада друштву. Духовни оци и теолози добрим делом не увиђају изазове технологије јер је виде у релативном односу – ако се користи за добробит човечанства, онда је добра, и супротно, ако се користи у нехумане сврхе, она није добра. Такав став у ствари подржава развој технологије јер ће она увек имати своје „добре и лоше стране”. Релативизам неће стога охрабрити њено преиспитивање нити размишљање о њеној ентелехији, а не само о употреби. Православни мислиоци често признају да технологија отуђује човека, али још чешће пропуштају да увиде да она постаје наш двојник и посредник између нас и света и нас и Бога. Верују да степен до кога ће технологија ослабити и прекинути људске односе зависи од нивоа људске свести јер технологија нарушава принципе људске врсте само када се злоупотребљава.⁴⁴⁹ Није могуће оспорити

⁴⁴⁹ Видети на пример Суботић, Оливер. *Информационо контролисано друштво*, Београд: Бернар, 2011; *Црква и глобализација: структура, односи, и последице*, Београд: Бернар, 2011; *Дигитални изазови*:

тај велики значај технологије у нашој цивилизацији коју чак и теолози наглашавају, али не може се при томе мислити да то нема цену и избегавати њено сагледавање.

Када теолози говоре о зависности од технологије, о користима и лошим странама, они не успевају да дискусију о технологији подигну на теолошки ниво разумевања. Прича се увек усмерава ка практичној употреби технологије где видимо парадокс да теологија није увек свесна да је превладавање технолошких сурогата повезано с духовношћу. Цркву мучи осећај заосталости и жели да учествује у модерним феноменима и себе представи као легитимног учесника у свим друштвеним процесима, али није у стању да без неког осећаја кривице или скривања у догматским учењима посматра из своје перспективе и кроз православље тумачи савремене процесе. Она апологетски тумачи себе кроз цивилизацијске феномене и једино долази до закључка да мора да се мења да би одговарала савременим процесима. Зато се појавио и нови правац – „постмодерна теологија” која се ограђује од „осталих” теологија, као адекватни, најсавременији вид теологије, који ће у складу с постмодерним начелом бити смењен на помолу неке друге „теологије”.

Стога се може закључити да је општи однос Цркве према употреби информационих и других технологија до неке мере критички, али добрим делом пун подршке за развој технологије јер увек тражи некакав компромис. Овакав релативизовани приступ (пост)модерној технологији није нашао места у *Речнику технологије* који је на примеру Великог инквизитора показао како нема преговора с „Великим технологом”, или да се послужимо Берђајевим (2002а: 399) речима: „техника је одавно престала да буде неутрална”. Стога је кључ духовног ослобођења у личности, што је увиђао и Тарковски, без осећаја инфериорности што у његовим филмовима провејавају православни симболи. „Сигурно је да у данашњем свету који се тако спремно ослања на материјалну и технолошку основу, Црква не показује знаке да је способна да поново успостави равнотежу позивањем на духовно буђење” (Тарковски 1999: 235). Можда у овом запажању руског редитеља најбоље можемо да одредимо

Путеви хришћанства у цивилизацији бинарног кода, Београд: Бернар. 2013; *Човек и информационе технологије: Поглед из православне перспективе*, Београд: Бернар. 2013. Ова дела значајна су по томе што разматрају изазове које технолошке иновације стављају пред православље. Али оне су одраз грчке црквене струје која се у првим годинама другог миленијума оштро противи увођењу бинарних докумената у догађају познатом као “ID crisis”. Видети на пример: Stavrakakis 2003, Molokotos-Liederman 2003, 2007а, 2007б, Makrides 2005, Roudometof 2005. Ово је била једна од ретких тема која је подстакла Православну цркву да се укључи у питања секуларне политике која је довела једино до поларизације између традиционализма и модернизма.

место *Речника технологије* у култури. У тренутку ослањања на материјалну основу и технолошка достигнућа, која нису у виду имала духовне основе и човекову личност, *Речник технологије* био је некакво равнило духовне блискости човека са самим собом и позив на ослобођење духа.

Духу православља није лако да се ослободи када се прича о технолошким користима оправдава њеним постојањем и у премодерном, хришћанском периоду. То је чињеница. Технологију свакако није створила постмодерна култура. Али није тешко увидети да јој је она дала нови, снажнији полет. У постмодерном свету бескрајних јереси (грч. *airesis* – избор), света без свог центра, технологија превазилази препреке и у њеним обећањима нема ограничења као у теолошким. Све што човек може и не може да замисли, технологија остварује. Без обзира на развој науке, економске услове, социјалне прилике или теолошка стремљења. У широким могућностима технологије, остале гране људске делатности као и сâм човек делује да губе снагу да делују. То се највише види у теологији која као институција Цркве подлеже њеном утицају само зато јер осећа инфериорност спрам њених обећања и домета.

Православно упориште очито у изгледу и начину израде *Речника*, али и одредницама које припадају теолошкој семантици, до сада није имало одзива у званичној теологији. У време напада на *Речник*, поред прилога у часопису *Тхеориа*, чак се и у медијима окренутим идеолошком тумачењу *Речника технологије* помиње његова блискост православној култури. У тексту *Борбе* за 22. јануар 1982, истиче се његова форма јеванђеља и графички приказ *Апокалипсе* у виду четири јахача.⁴⁵⁰

Да закључимо: разлог за то што није било реакције из сфере теологије налазимо делом у њеном окретању практичном духу технологије, о чему је већ било речи. Отуда можда и не чуди што није било одзива теолога на *Речниково* разматрање технологије из угла православља. Други разлог може бити неомеђеност дисциплина у *Речнику*. Теологија пати од истих проблема као и научна заједница: да мора да прво дефинише феномене да би их онда разматрала. У том смислу, недогматски *Речник* са самосвојним одабиром речи и њиховим слободним тумачењем, упркос православном наслеђу као стубу разумевања, није ни могао да нађе одзива у тој средини.

⁴⁵⁰ Изненадно одсуство храбрости, *Борба*, 22.01.1982, стр. 3.

<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/07/20/borba-22-januar-1982-str-3/> 28.08.2018.

11.4. Теологија машине

„Човекова потреба за веровањем, која је неприкосновена чак и када се свесно потискује, јер се *homo religiosus* не може одстранити из пуноће постојања, остварује се на различите начине” (Олах 2012: 114). У хришћанској кризи поделе цркве, западни свет распао се на два дела, а човек се нашао на раскршћу не знајући за који пут да се определи јер је пољуљан највиши ауторитет његове вере.

Берђајев (2002а: 394) то добро увиђа у свом делу *Човек и машина*. „Човек је некада од вере очекивао чуда. Тога није било. Затим је дошла техника која их заиста ствара. Задивљен, он јој се приклонио са страхопоштовањем”. Насупрот човеку средњег века који је од теологије ишчекивао разрешење своје судбине на Небу, сада од технологије очекује бољи живот на Земљи. Већ из тога није тешко увидети да „технологија није ништа друго него вера у трансформисане и редуковане пројекције које су изворно теолошки формулисане. Технологија је од теологије преузела ишчекивање будућности да би у томе улучила прилику да одлажући остварење пуноће живота надгледа све токове” (Стевановић 2018а: 410). Она тежи да створи савршеног човека који ће бити достојан земаљског раја што је теолошко обећање с тим што је сада поглед уместо к небу упрт ка земљи. „Сан о срећној и складној техно-секуларној будућности заснован је на лажним надањима у бесконачну енергију, бесконачни људски потенцијал, бесконачни људски напредак и потпуну људску добру вољу” (Padgett 2005: 582).⁴⁵¹ С идеалом замене Бога, од теологије преузима реторику и представља је као превазилажење природних и биолошких датости. Она је сурогат религијског поимања света и њен пут је квази-есхатолошки. Она слике *апокалипсе* као псеудо-краја света преузима из теолошких списа. У томе се огледа мистификација технолошких процеса – увођење нових изума чији рад није могуће до краја разумети, али у које верујемо иако нема никаквих доказа да ће они допринети осећају испуњености. „Играње Бога попримило је данас гротескно буквалне облике” (Стевановић 2018а: 411). Интелигентни дизајн у своју замисао уграђује религијску потпору, *cloud* технологија, виртуелна реалност⁴⁵² – све то такође има теолошку потку у себи. У *cloud* технологији информације

⁴⁵¹ У оригиналу: “The dream of a happy and harmonious techno-secular future is based on false hopes in infinite energy, infinite human potential, infinite human progress, and complete human good will.”

⁴⁵² О настанку и развоју виртуалних заједница видети Rheingold, Howard, *The Virtual Community: Homesteading on The Electronic*, MIT Press, 2000 (first edition 1993).

целог света су сада негде на „облаку”, нико не зна где и како, али се узда у њихово призивање и присуство у тренутку када су оне човеку потребне. Технолози који често несвесно наступају као свештеници, чувари тајни, информације пребацују у виртуелну стварност, а они су једина веза људи и удвојеног света „на облаку” којим управљају, приморавајући човека да се слепо ослони на обећања (уп. Стевановић 2018а: 411). Ово имплицитно преузимање улоге свештеника који повезују земаљско и небеско јесте преображена теологија. Постмодерни информациони технолози посвећени су олакшању размене информација и виртуалног света информација у облаку. Ту религијску слику облака потврђује и што се

„чак и у Јеванђељу могу наћи многи примери где се помиње како ‘Син Човечји долази на облацима неба’. Данас, када неко помене ‘облак’ претпоставља се да је реч о бежичном складишту података. Капацитет ‘облака’ да држи наше меморије и сликовне записе требало би да изазива страхопоштовање и уверење да су наше дигиталне личности на сигурном и добро збринуте. Укратко, ‘облак’ пружа користи религије без неугодног концепта бога који може нешто да тражи заузврат” (Paunesku у Petrovic; Stevanovic 2019a: 24).⁴⁵³

Све је поједностављено и прилагођено човеку који не би требало да помисли да ће се било какав напор од њега захтевати. Вођен идејом да све подреди себи и свом комфору, жеља му је и да се „пребаци” у интелегентни дизајн, виртуелну заједницу која ће се ослободити несавршеног тела и ограниченог ума и бесмртност остварити у свом чеду – у неком новом и савршенијем облику технологије. Тако после преласка с аналогног у дигитално, имамо коначни прелазак у виртуелно где се несавршена тела преводе у виртуелна. Иако је једна од њених тежњи да продужи људски живот, технологија ипак стреми моћи, јер природно нема идеју вечности у себи, већ се увек своди на пропадљивост застарелих облика – *forma anachronicus* – који се морају мењати новим, „савршенијим”. То је можда основно разилажење с њеним идејним творцем – теологијом која не захтева такву врсту преобраћања.

⁴⁵³ У оригиналу: “Even in the Gospel one can find numerous references to ‘the Son of Man coming on the clouds of heaven’. Today, when one mentions ‘the cloud’ it is assumed that the discussion is about wireless data storage. The vastness of ‘the cloud’s’ capacity to hold our memos and picture memories is meant to be awe-inspiring and make us feel that our digital selfhoods are comfortably safe and cared for. In short – ‘the cloud’ provides some of the benefits of religion without the uncomfortable concept of deity that might be exacting something substantial in return.”

„Човекова свест је подвргнута различитим илузијама у поимању односа између овог света, у којем се човек осећа поробљеним, и другог света, од којег он очекује ослобођење” (Берђајев 2001а: 215). Он је своје очајање што се нашао у историји из које као да нема излаза, очајање што Бог ћути на све ужасе живота у свету и сизифовску борбу с временом транспоновао у свој покушај да реши драму историје тако што ће кроз благотворност технологије овладати светом. У том смислу, духовно ослобођење које Берђајев види као циљ савремени човек не следи. У сваком тренутку свестан је да губи битку с временом и зато довршење смисла у будућности види једино у технологији. То је одраз недостатка духовности који јесте највећа криза човечанства. Кад нема духовности, човек од некакве спољашње силе очекује разрешење. Зато технологија своје оваплоћење моћи тражи у будућности. То јој је главно прибежиште и основни мотор овладавања друштвеним процесима, њиховом брзином, квалитетом и вредностима, где се све жртвује у име те будућности. Али иако технолошки жреци неуморно обећавају контролу над будућношћу (док истовремено будућност користе за контролу), *Речник* нас ослобађа ишчекивања – довољно је да схватимо да је „обећање технологије сутра, а воље сада” (Petrović 1981: 32) јер тада она губи сав историјски монопол над људским животима.

„Технологија је религија (лат. religio – повезаност) која омогућује повезаност, али као слику. Зато је њој неопходно да укине личност да се у мноштву индивидуалности никада не оствари саборност осим кроз привиде огледала” (Стевановић 2018а: 413). У тој представи с огледалима, „технологија је крсташки рат прогањања квалитета из природе, из духа, из друштва и апотеоза сурогата у целом распону од исхране, преко комуникација, све до идеја и поретка” (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 115). Та огледала рефлектују облике на свим нивоима.

„Не чуди стога да на рачунару све постижемо преко иконица, и да екрани на додир модерних телефона неодољиво подсећају на искривљени призор целивања иконе. У својој мистичној, надмоћној појави, медијски свет не захтева информисање. Он захтева *причешће*. Причешће је иначе српски превод латинске речи *communicatio*” (Петровић; Камчевски 2016: 15).

Тако је *Речник технологије* кроз хришћанску симболику, независно од црквеног естаблишмента, одмакао огледало довољно далеко како бисмо видели технологију у њеном правом одразу, незаведени њеном све већом привлачном снагом. Он је један од

првих докумената у српској култури који су предвидели величину наноса технологије у постмодерном свету где се све одлике живота своде на форму и технолојизују.

„*Речник технологије* у том смислу припада ширем европском кругу који испитује време и простор у којем је цивилизација направила историјске грешке. Објављен је и пре чувеног дела *Ерос и магија у ренесанси 1484.* (Culianu, J., 1984) које говори о периоду када се у европској историји редефинише људска цивилизација и разоткрива моћ креативне енергије. Аутор књиге, Јоан Кулиану, истраживач и универзитетски професор, заступао је тезу да је Ренесанса последњи период који афирмише имагинацију, несвесно и еротско, а да је протестантска реформација, гушењем и потискивањем имагинарног, отворила пут модерној технологији, рестриктивним политичким институцијама и савременој неурози човечанства” (Полић у Бошковић; Петровић 2015: 222).

Иако разматра глобални феномен, *Речник технологије* креативну енергију тражи у симболима православне културе у чијем средишту види снагу личности. Зато је православним мотивима у сажетој речничкој форми, у виду некаквог упутства или водича налик Мајмонидовом, понудио нову симбиозу у којој се може јасно назрети шта је у ствари технологија као свеprisутни постмодерни феномен.

11.5. Између утопије и антиутопије

Поред тога што *Речнику* није лако одредити жанр или барем нагињање ка неком жанровском одређењу, тако често бива тешко разумети да ли припада утопији или антиутопији. Као што је већ напоменуто, мисао о технологије често се представља или као утопијска или тмурна визија света. Какав је *Речник технологије* по том питању? Да ли он, с хришћанске тачке гледишта позива на радост васкрсења или апокалиптични сумрак света? Да ли, с технолошке тачке гледишта, позива на предају човека пред технологијом или одбацивање такве парадигме? То су питања која се могу јавити читаоцу када прочита одреднице у *Речнику* и суочи се са овим апокрифним списом који, иако је тридесет и три године био скоро потпуно заборављен, и данас изазива чуђење и недоумице. Са каквом нас је сликом света *Речник* суочио?

Већ смо приметили да се у историји српске мисли о технологији не налази ни прихватање ни одбијање техничко-технолошких могућности још од тренутка када

Доситеј Обрадовић себи поставља питања „Је ли човек макина или није?” Костић, Кнежевић, Вујић и Винавер не крећу се линијом отпора према новинама о којима са зналачком радозналошћу учених људи обавештавају, али показују висок ниво слободе у разумевању тих промена. *Речник технологије* у дослуху је с том традицијом јер технологији не приступа с унапред одређеном перспективом, већ допушта да се у језгру сабијених речи и слика, мисли и дела, поведе коло значења у чијем се обртању свет може продубљеније сагледати.

Важно је стога напоменути да *Речник* није разумевање технологије поставио на песимистичку раван. Није покушао да призове апокалиптични приказ краја света што је, рекло би се, уобичајени манир европске мисли која чим се суочи с неким проблемом који је сама направила одмах почиње да запомаже – *апокалипса*. То је већ јасно у његовом одређењу појма *апокалипса* који се истовремено тумачи и као „епифанија” и као „укидање медијума” (в. *Речник технологије* 1981: 2). Поред тога, овај појам синоним је одредници *личност* и ако апокалипсу смисаоно повежемо с личношћу, јасно је да није реч о призивању мрачне слике краја света, већ је пред нама текст као позив за преображај на путу личног и духовног буђења.

Уместо тога, *Речник* кроз систем мрежног повезивања одредница као и њиховог позивања на друге текстове открива заводљивост модерне технологије која се плаћа губитком биолошке разноликости, исцрпљивањем ресурса, отуђеношћу људи, механизацијом и аутоматизацијом. У анти-утопијској слици, *Речник технологије* не можемо да сврстамо у још један страشان приказ сукоба цивилизација и ишчезавања народа. *Речник* се на такве идеолошке концепте не осврће. Он то може јер се ослања на исказ православног духа, али не апологетски и пасивно, већ призивањем делотворне снаге критичког буђења. При томе, цитирајући мислиоце као што су Шестов, Берђајев, Достојевски и Јустин Поповић *Речник* је указао и на све антиномије Цркве која губитком воље клизи у обичну установу која не може да одржи повезаност личности и заједнице, која је у основи хришћанске идеје.

Упркос тврђењу да је *Речник* апокалиптични спис (што се помиње још од времена *Анализе*) који вуче у песимистичке мисли о узалудности сопствене судбине, *Речник технологије* види личност као пут излаза и концепт „разбијања огледала” као слободу од привида коме је свет, како је још Платон напомињао, подложен. Позивајући се на снагу, слободу и вољу личности, написан је у служби радости као основном осећању вере. Ту радост не видимо само у калиграфском украшавању насловне стране и читавог

броја већ и у уводу где пише: „Записан је због живота, личности и воље”. Оживљавање овог осећања и вредности налазимо и у одредници *Радост*⁴⁵⁴ која у себи носи дух православног искуства. Радост је истинска вера православне културе, њен израз који од средишњег чина васкрсења повезује људе. „Вера је (у хришћанству) дијалогска зато што се Бог ‘јавио’ човеку и оваплотио се на земљи” (Олах 2012: 113). У томе је радост хришћанске вере – зато је у овом спису вера синоним за радост. Очито је да је искуство православља дубоко дотакло мисли непознатих *Речникових* аутора који живот посматрају кроз идеју Васкрса, кодирано и имплицитно, али довољно снажно да читалац то осети. Разматрање технологије изнутра, као личног чина поистовећења с огледалом, стога не би било могуће да није проистекло из кључних појмова хришћанства.

Радост е. свеслов. рад (радовати се) – у-живати; гр. ερασαί љубим. з. оживљеност, испуњеност. т. Радост је виђење да се све догађа баш онако како треба: расположење с оне стране оптимизма и песимизма. с. Булгаков, вера. п. Снага је вечна радост. (W. Blake, *The Prophet's Books*) (*Речник технологије* 1981: 19).

Већ из тумачења одреднице *радост* можемо да закључимо да се *Речник технологије* налази наспрам историје, као уосталом и сама личност која ће увек бити распета када искаже своју вољу. Сваки покушај да се он кроз историју дефинише (иако може у историји да се сагледа) стога није довољно добар јер не узима у обзир његове кључне појмове који су усмерени превазилажењу опште историјске ситуације.

Крећући се између оптимизма и песимизма, неомамљен њиховим историјским запретеним путевима, *Речник технологије* не заговара повлачење у пред-технолошки период, већ покушава да спречи идеолошки наметнути заборав премодерног искуства и вредности који су делотворни у истој мери колико и вековима пре. Другим речима, порука *Речника технологије* је да благостање људи, или спасење, не може да буде условљено технологијом, већ се оно остварује с оне стране технологије, у личности, вери и радости. То је и данас јеретичка мисао јер просветитељско, како каже Шекспир у *Магбету* (1978: V,5: 756),

*Сутра, на сутра, на и опет сутра,
С дана на дан се пузи овим ситним
Кораком према слогу последњем.*

⁴⁵⁴ Иако представља важан теолошки појам, тема радости није често заступљена у теолошким радовима.

То напорно ишчекивање доводи живот до исцрпљености и подложности свакојаким опсенама. Дело личности, како га схвата *Речник* насупрот томе увек је неодложно данас. Зато личност *Речник* узима за основу разматрања технологије. Она делује сада и никада не престаје да саобраћа са другима. *Речник* не прихвата идеологију будућности јер она доводи до изолованости. Та *апстракција* – одвајање се остварује помоћу бескрајног низа огледала који удаљавају слику од стварности. Тако се гради наспрамни свет у коме *Речник технологије* види технологију као једину могућност.

Суштински проблем произилази из главног технолошког напора изградње света као мегаслике која је нека врста бране између човека и света. Човек тежи да се одвоји од свог идентитета да би држао корак са изумима *progressus ad infinitum*. Али истина је да он не може да испрати њено убрзање јер се слике брзо удвајају. Технологија, која се појављује као „нова теологија” покушај је да се произведе што више слика – преграда да би се спречило испостасно јединство које сваку технологију чини суштински сувишном. У томе се види да је технологија друштвена појава. Она инхерентно припада друштву. Према мишљењу Берђајева (2002а: 392),

„друштво је апстрактно; у њему ишчезава личност, отуђује се од своје сопствене природе. Маркс тумачи то отуђење човекове природе тако што му налази узрок у економији капиталистичког система. Човек се претвара у апстрактно биће, у објекат међу објектима. Црква је такође друштвена институција, агенс историје, и у том смислу је и она објективирана. Али црква у егзистенцијалном смислу није објективирана, у смислу саборности, иначе би постала идол”.

Уместо утопистичких изгледа будућности која израста на технологији и упркос заводљивом наслову који изгледа као некакав манифест технологије, *Речник* се окренуо премодерном духу као могућем кључу логике модерности. Иступио је с идејом да су премодерни сензибилитет и постмодерне бриге о слободној владавини технологије ближи једни другом него што је то случај с модернизмом. Зато је *Речник* супротставио православље и технологију како би разоткрио мит о технолошком (земаљском) рају, а старинска уметност израде потврдила је доследност да се та порука донесе.

„*Речник технологије* представља самосвојан, ексцентричан, али делотворан препород потиснутог православља који у свом кључном појму пружа свеж поглед на однос механичке производње и људског духа” (Petrovic; Stevanovic у Makrides;

Woloschak 2019б: 254).⁴⁵⁵ За разлику од унапред програмиране механике, рука неспутано ствара у хармонији с мислима што се преноси и на хармонично повезивање форме и садржаја. Иако Бекон одавно тврди да „рука без помагала и разумевање препуштено само себи имају мало снаге” (в. Мамфорд 1986: 112), *Речник технологије* исписан је у монашкој посвећености и сабраности смирене руке која покушава да ткањем слова врати дух у њихову логосност.⁴⁵⁶

„Кроз овакву призму критичка мисао о технологији постаје довољно плодна не само да схвати савремене токове већ и да ревитализује српско средњовековно наслеђе занемарено у времену апотеозе технологије и њеног покушаја да се уздигне на пиједестал историје. Овако схваћен *Речник* је спис великог секуларног дијалога теологије и технологије. Он не може да се сведе на покушај ‘дијалога’ хришћанства и меког комунизма који се варкао и ‘крипто-христијанизовао’ тражећи више историјске правде. Тога у *Речнику* нема јер је потпуно равнодушан према ‘позицијама’ и ‘опозицијама’ тог времена, већ и због тога што истинска вера у комунистичку ‘механику историје’ није ни постојала. Из појаве самог *Речника* можемо да закључимо да је и у периоду комунизма било опозиције владајућим мњењима и да комунизам није био тоталитарна владавина у поређењу с тоталитаризмом идеологије модерности која није допуштала никакав призив без обзира на боју политичког спектра. Права вера комунизма, ако се о томе може говорити, која није имала опозицију, била је заправо технологија” (Стевановић 2018а: 410).

Упркос у том времену чудном појављивању православне културе у *Речнику*, он није непосредно прогоњен због свог изгледа и садржаја. Проблем је што је није пристао на обавезну и неприкосновену идеју модерности и прихватио технологију као главног покретача друштвене стварности. *Речник* се оглушио о идеолошка веровања југословенског и српског друштва видећи технологију као минско поље утопијских очекивања. Он се већ кретао у постмодернизму и одбацио је модернизам као званичну државну политику. Да проблем буде још већи у оптици *Речника технологије* нема

⁴⁵⁵ У оригиналу: “*The Dictionary of Technology* represents a peculiar, eccentric, yet effective revival of the suppressed potential of Orthodoxy, which in this key concept provides a fresh look at the relationship between mechanics of production and human spirit.”

⁴⁵⁶ „У традицији многих религија свети списи и повеље испишују се руком јер за разлику од механичког умножавања књига и списа које прекида нит преданости и посвећености, отисак руке сваки пут поново успоставља хармонију духа и тела. Уједно, калиграфија од читаоца захтева присутну будност док су штампане књиге прилагођене брзом ишчитавању текста” (Стевановић 2018: 410).

разлике југословенских или српских комуниста, њихових идеолошких пандана у СССР или противника у САД (уп. Petrovic; Stevanovic у Makrides; Woloschak 20196).⁴⁵⁷ Заједнички њихов именилац била је технологија као велико обећање будућности.

Стога прави проблем с *Речником технологије* лежи у његовој слободи да својим стваралачким чином покаже да модерна технологија преузима сва религијска обележја. Из перспективе *Речника* јасно је да она више не служи да решава практичне проблеме, већ да надмудри природу и пружи трансцендентални излаз из тескоба ограничене људске судбине. „...Ми дајемо превелики значај техничком инструменту: машина је постала основни извор магије и дала нам лажни осећај да имамо божанске моћи. Доба које се одрекло својих симбола је саму машину претворило у универзални симбол: бога коме се треба клањати” (Мамфорд 1952: 138). Зато се уместо премодерне приче о другом доласку Христа сада говори о другом доласку софтвера – вештачкој интелигенцији која ће преузети одговорност за живот.

Заводљивост технологије, обећања технолошких мудраца (који врло ретко мисле о етичким последицама своје „мудрости”) и опседнутост есхатологијом вечног живота и спасења човека из природног окружења уздигли су технологију до вере у једини пут који ће човека, преко митолошке реке Лете, превести на обале вечног живота. „Они су технологијом побуђени не мање од комуниста који су стремили утопијским друштвеним структурама. Чак је и реч ‘револуција’ поново свуда око нас, овог пута у контексту технологије. Људске маштарије трају од памтивека и многи верују да ће кроз технологију успети у гилгамешком покушају да нађу биљку вечног живота” (Petrovic; Stevanovic у Makrides; Woloschak 20196: 255).⁴⁵⁸ Осамдесетих година XX века критичка и антрополошка мисао о технологији као друштвеном изазову, а посебно она из

⁴⁵⁷ Вера у технологију праћена занемаривањем науке била је на пример у срцу Мичуринове биологије и лисенкоизма који је совјетска влада користила за стварање друштвене утопије. Лисенковим замислима наука тог времена није могла да се супротстави. Такав друштвени инжењеринг био је надахнуће руском писцима попут Булгакова који пише *Кобна јаја*. Булгаковљева борба с привидима утопијских замисли препозната је у *Речнику технологије* који једну одредницу посвећује овом руском мислиоцу и цитира његова дела (*Бела гарда*, *Мајстор и Маргарита*). „Технолошку грозницу” у СССР осудили су и неки комунисти – на пример Андреј Платонов у новели *Море младости*.

<https://www.smithsonianmag.com/science-nature/when-the-soviet-union-chose-the-wrong-side-on-genetics-and-evolution-23179035/> 12.12.2019. На другој страни земљиног шара, у САД, било је слично технолошког полета. То се посебно видело у раду Скинера који захтева „технологију људског понашања“ (Skinner, V.F. “Beyond Freedom and Dignity”, стр. 24). Слично руском примеру, то је надахнуло писце као на пример Томаса Диша да напише дистопијски роман *Логор сабирања*.

⁴⁵⁸ У оригиналу: “They exult in technology not much differently than the communists who pursued utopian social structures. Even the word ‘revolution’ is again all around us, this time in the context of technology. Human fantasies are perennial and many believe that, given technology, they would succeed in Gilgamesh-like venture to find the plant of eternal life.”

перспективе православља није могла ни да се замисли. Зато можда и не треба да чуди да ни у распону од четрдесет година мисао *Речника* није схваћена.

11.6. *Речник личности*

Питање Доситеја Обрадовића „Да ли је човек макина?” *Речник* је наставио питајући се на свој начин да ли је човек технологија или је човек личност. Ако је личност ипостасно јединство бога и човека, где је Бог а где човек? „Од просветитељског доба добро познате изјаве исказане у механичком заносу „Бог је непотребна претпоставка” до ничеанске „Бог је мртав”, у теоријско-књижевно-уметничкој теорији о Богу се готово и не говори. Он је издвојен, као некакав ентитет који постоји независно од људи, а само покретање питања његовог присуства/одсуства сведочи о кризи хуманитета који Бога самерава некаквим историјским мерилима” (Стевановић у Николић 2019а: 356). *Речник технологије* указао је на симетрију којом самеравање личности историјским мерилима води ка стварању идола и травестији воље у огледало, стваралаштва у медиј, теологије у технологију.

После вишедеценијског потискивања искуства православља у послератној Југославији, оживљавање овог искуства у *Речнику* је присутно на две равни; у форми – кроз илуминације, графику, неутилитарни формат⁴⁵⁹, рукопис, ћирилицу и грчко писмо, и у сâмом садржају – у сложеним концизним одредницама које надовезујући се на средњовековну православну и неоплатонистичку мисао испитују херменеутику технологије, у деловима из јеванђеља и Библије и кроз посебно место личности у овом делу.

Садржај којим се одређује појам *личности* *Речник* усмерава другачијем разумевању технологије. Као наговештај сукоба слободе и условљености одређене историјским или политичким околностима, *личност* је један од кључних појмова у *Речнику*, повезујући све друге у кружење речи у чијем се пресеку лучи значење. Једини излазак и света огледалне рефлексije *Речник технологије* (1981: 12) види у личности.

⁴⁵⁹ „Не мање важан јесте и формат списка, који је за нијансу већи од тада највећег новинског формата, као и папир који се користи за прављење цакова, на коме је цео број одштапан” (Чакаревић у Бошковић, Петровић 2015: 132).

Личност е. (нема је у народном говору) з. одлученост, смиреност. т. Личност је воља за живот која је у свом искуству савладала све облике и завршила кретање у свим медијима. Она је крај технологије јер у својој вољи живи потпуно окушану историју. Личност долази до себе када у смртном уздаху савлада демонски дух Амондилане. Кретање (технологија : историја) укинута је у личности чија је једина особина по-стојање. Личност нема облик (мада је он њена сила), већ лице: довршена смрт и остварени живот. с. воља, живот, п. „Развој духа тежи да испразни смисао личности и да га идентификује са обликом или са индивидуалношћу или са персоналношћу” (Romano Guardini, Welt und Person).

Појам личности како се разуме у *Речнику* долази пре свега из сфере православне теологије где се личност најчешће види као ипостасност Бога логоса. Највећи допринос разумевању личности у средњовековној и савременој теолошкој пракси дали су свети Григорије Палама и Митрополит пергамски Јован (Зизјулас) који тумаче овај појам у хришћанству.⁴⁶⁰ У литератури на коју се *Речник* позива налазимо значајне мислиоце који су покушали да расветле овај појам. Пре свих, ту су Берђајев и Достојевски који у средиште својих филозофских и литерарних дела стављају личност. За Берђајева (2001а: б) „личност је непроменљивост у промени. То је једно од суштинских одређења личности”. У теолошкој литератури, личности се можда нико није приближио до те мере колико Берђајев увиђајући противречност у њеној природи. И Зизјулас (1998: 40) је на сличном трагу када тврди да она „превладава своје дато стање у покрету превазилажења датих људских ограничења”. Ни он је не види као „статично јестаство” (Зизјулас 1998: 46), али не посматра је у јединству супротности како је види руски филозоф.

„Грчка реч *ὀψοστασις* која означава замену (супституцију), и латинска реч *persona* која означава маску повезану с позоришном улогом, веома несавршено изражавају личност у смислу који су јој дали хришћанство и нова филозофија” (Берђајев 2001а: 28). Према овом тумачењу, јасно је да појам *persona* подразумева извесну променљивост и тешко се може изједначити с личношћу. Ипостас (*ὀψοστασις* – лице) много је ближе по суштини. Отуда није чудно што су *личност* и *лице* синоними у *Речнику технологије*.

⁴⁶⁰ О питању личности у теолошкој мисли видети у раду Лубардић, Богдан М., Евхаристијска теорија личности и православна веронаука, *Богословље*, 2001, 49–104; Лубардић, Богдан М., Теологија Цркве и личности Ј. Д. Зизјуласа: увод у неке основне аспекте и идеје, сф.: Зизјулас, Јован, „О људској способности и неспособности”, Богословски факултет СПЦ, Београд, 1998; о схватању личности у хришћанству видети Видовић, Жарко *Огледи о духовном искуству* Београд: Сфаирос, 1986; о личности у психологије видети: Рот, Никола, *Психологија личности*, Београд: Сазнања, 1967, Поповић Бошко, Буквар теорије личности, „Психолошки приручници”, Београд, 1991.

„Личност у човеку је његова независност у односу на материјални свет, који је материјал за рад духа” (Берђајев 2001а: 30). Код Беђајева, као и у *Речнику*, тачка пресека (слободе и нужности) јесте личност и да „све лично у човеку супротно је сваком аутомизму који игра велику улогу у људском животу, аутомизму психичком и социјалном” (Берђајев 2001а: 31). Како је личност изван сваке детерминације, и *Речник* у том духу као израз личности стоји изван сваког покушаја да се до краја одреди: утврдити једну тему или жанр *Речника технологије* подједнако је тежак задатак као и дефинисати личност.

Речник се и формом и суштином опире историји која личност покушава да сведе на форму. „Историја је трагична судбина човека. Она је равнодушна према човеку; њу интересује друштво, нација, цивилизација, масовна сила и експанзија, а не човек као личност. И зато је историја у конфликту са човеком” (Берђајев 2002а: 393), односно са личношћу. Тојнби је упозорио да се свет налази у новом рату, који може да прерасте у Трећи светски рат, али не између државе и људи, већ личности и технологије (в. Рeгi 2000). До сличних увида дошао је и Берђајев. „Личност је у свему супротна машини. Зато предстоји велика борба између личности и техничке цивилизације, између личности и техницизираног друштва” (Берђајев 2002а: 400). Највећи сукоб одиграва се око личности јер је она разграничење теолошке и технолошке есхатологије.

Зато марксизам, као један облик историопоклонства, није могао да прихвати *Речник технологије* који се историји опире и разилази са свим њеним објективизацијама. Берђајев (2001а: 218) пише да се и хришћанство „прилагођавало историјској нужности” где је саборност постепено слабила на рачун обоготворења историје која је сваки пут мењала своје рухо, али владала временом. Он додаје да је због тога „отупљен есхатологизам хришћанства” (Берђајев 2001а: 218) где је вечност замењена временом без места за личност која може да припада само вечности. „И позитивизам и марксизам су подједнако непријатељски расположени према слободи савести, они настоје да натерају људе да прихвате оно што је корисно – они настоје да и у свести и у животу људи створе принудно благостање” (Берђајев 1982: 87).

Од доба просветитељства које рађа механистичке филозофије негира се чудо вере, али се истовремено нуди чудо науке и технологије којим се обезбеђује ауторитет и владавина безличним историјским и друштвеним токовима. Технологија наметљиво негујући „благостање” слаби његову саборност. Она нуди усхићење пред механичким чудом и коначно безлично уређење човечанства о каквом је говорио и Маркс. Тако личност човека покушава да сведе на функцију коју он (може да) обавља (в. Берђајев

2006). Задатак личности јесте да превазиђе облике које јој историјски свет ставља као искушење.

„Са хришћанске тачке гледишта, егзистенцијална (голготска) раван човековог бивствовања обележена је ношењем сопственог крста, чија је тежина условљена Божјом промисли о унутрашњој снази и способностима појединачне личности. Човек је, дакле, у хоризонталној, историјској равни постојања распето биће, *homo crucifixus*. Да би ту раван осмислио, да би у несрећи пронашао смисао, да би оправдао сврху властитог постојања под ‘капом небеском’, поменути хоризонталну, историјску раван егзистенције он укршта са вертикалном, метафизичком равни трансценденције. Укрштање те две равни одвија се (само)надилажењем сопства, одбацивањем разумског промишљања – дакле, чином вере” (Олах 2012: 113).

У *Речнику технологије* пут личности може да буде само изван сваке условљености. То је пут унутрашњег преображаја који заједницу спасава одвојености на разне начине охрабрене историјом у њеном покушају да концептом „друштва” замени идеју „заједнице”. То *Речник* (1981: 6) наглашава у одредници *друштво* закљученом цитатом Лешека Колаковског „Наместо стварне заједнице суочени смо са друштвом, привидном заједницом атома, а његово преобликовање и мењање намеће нам се као главни историјски задатак”.

У *Речнику технологије* (1981: 6), „једини задатак личности и једини смисао историје је да кретањем у облицима живот освести као вољу: воља вољи. Ко је свестан свог избора не може више да погрешити”. Супротстављена егу, великом идолу индивидуалности и модернизованих облика, личност је суштинско језгро православног хришћанства.

„Православна онтологија и антропологија су изразито персоналистичке, а самим тим и аксиологија. Суштина православних вредности може се изразити једном реченицом: *све за личност, личност ни за шта*. Највећа вредност за православне хришћане јесу личност Бога и личност човека, које се не могу подредити нити жртвовати било којим другим циљевима и вредностима, макар се они проглашавали и светим. Све остало, политика, држава, наука, техника, култура, треба да служи остварењу пуноће људске личности” (Биговић у Јеротић et al 2002: 28)

Стога индивидуалност која условљава, своди и потиरे личност никада није била својствена православној хришћанској вери у чијем је темељу заједница. „Бог је суштина у трима ипостасима и зато је тајна хришћанства личност, лице (ипостас), а не индивидуа. Христ се пројављује као богочовек, односно личност која својом вољом и одговорношћу сједињује оно што је разједињено” (Стевановић 2018а: 412) и сâм одбацујући концепт историје у којој разрешење није могуће.

Христ. т. Он је укинуто кретање: сједињеност λόγος (реч) и τέχνη (тело). Он својом личношћу заступа живот код воље и вољу код живота. Он је и савладана технологија (историја) јер је напетост техне-логос разрешена у личности. с. лице, душа, личност. п. „И видјевши га ученици по мору гдје иде поплашише се говорећи: то је утвара; и од страха повикаше. (Κατα Ματθαίον)” (*Речник технологије* 1981: 26).

Занимљиво је да у *Речнику технологије* у доба превласти марксистичке слике света можемо да прочитамо да је Исус Христ, Син Божји, разрешење не само хришћанске религије. Христ је испостасно јединство божанског и људског, у њему се Бог и човек додирују. Он својом личношћу брани живот и вољу и тиме искупљује читаво човечанство. „У њој се [Христовој личности, прим. аут], испуњењем, а не укидањем, превазилазе све делимичности и противуречности, и кроз коју се, савршеном љубављу а по слободном избору дарује свом свету и свим створењима могућност живљења у непрекидном, динамичном усавршавању, у кретању ка савршености” (Гајић 2011: 129). Отуда нас нимало не чуди што се у *Речнику технологије* Христ и личност јављају као синоними. Као што „завет личности јесу њена дела” (*Речник технологије* 1981: 5), завет Христа такође јесу дела којима је као Бог и човек дошао да искупи свет. Али сваки покушај ослобађања од установе (или устава) води до распињања јер иако верна слика, огледало догађаја, установа је устава за слободну вољу и личност (уп. Стевановић 2018а: 412). „Када буде хтела да у историји потврди своју вољу, личност ће увек бити распета на сукобу вертикале и хоризонтале” (Petrović 1981: 31), односно у сукобу институције и по-стојања по својој вољи.

Воља е. од праслов. волити према лат. voluntas – са-држати. з. неусловљеност. т. нерефлектовани основ. Власник кретања и једина сила која може да га савлада. Воља остварена као живот јесте личност. Једини задатак личности и једини смисао историје је да кретањем у облицима живот освести као вољу: воља вољи. Ко је свестан свог избора не може више да погрешити. Воља нема

услов али је она услов свега. с. живот, личност. п. „Нека буде свјетлост. И би свјетлост (Књ. пост.)” (*Речник технологије* 1981: 4).

У *Речнику технологије* (1981: 4) Исус Христ је „воља остварена као живот”. Односно, он је личност што значи да је новозаветно хришћанство религија личности, која је у исто време и Бог и човек, и као такво јединство и једина сила која може да савлада кретање, односно историју – како се објашњава у овој одредници. Очито је да *Речник технологије* религији прилази не из теологије која је њена форма, већ кроз личност јер православна религија почива на вољи личности а не догми.

Берђајев (2001а: 44) закључује да није могуће „изградити јединствен појам о личности; она се карактерише супротностима, она је противречност у свету” и то саобраћање супротности свакако је једна од главних карактеристика у *Речнику*, која је подједнако збуњивала онда као и сада. *Речник* се креће супротностима, дијалектички се приближава месту где се истина разоткрива – у судару супротних појава. Зато се као на половима у *Речнику* магнетишу „негативне” и „позитивне” одреднице како би се ујединиле у дијалектичко језгро преображаја супротности о коме следећи Хераклита говори Лаза Костић.

Речник технологије је ослоњен на мислиоце који су одолевали притиску да свет сагледавају као једну велику енциклопедију. Ослоњен на аналогije, а не метод *a cumulo*, упозорио је на одсуство стваралаштва, воље и личности у тадашњем марксистичком уређењу друштва, али и модерном технолошком друштву који под утицајем картезијанско-дуалистичког погледа на свет, стваралаштво види само као сумњу, а не веру. Стваралаштво се у модернизму исцрпело и свело на огледало друштвене стварности која надахнуће чека и тражи у технологији и њеним потребама. Зато је *Речник технологије* написан из неочекиване перспективе личности.

Личност је у *Речнику* арматурно ткиво „повезаности у технологизованом свету хетерогености, различитости, фрагмената, индивидуализације, плурализма, удвојености, виртуелности и омогућава апологију вредности и квалитета у контексту шупљих процедура и квантитета” (Стевановић 2018а: 412). С друге стране „технологија се делатно остварује као универзални посредник, анализа личности и живота, сваке чврстине за по-стојање, као лагано клизање у ништа, као стварање наспрамног света, огледала које је исто (истинито), али није живо” (*Речник технологије* 1981: 4). Суочавањем личности и технологије, *Речник* упућује да „личност јесте и мора бити граница технологије и у њој мора бити укинута технолошко кретање чији степен

неизвесности расте са сваким технолошким изумом који обликује свест човека више него што он то може да замисли” (Стевановић 2018а: 412). У том смислу, занимљиво је осврнути се на одредницу *ђаво* која је још једна антитеза личности.

Ђаво. е. од гр. δια - βάλλειν – оклеветати: лажов. з. представљање, изобличеност. т. Активни произвођач облика и медијума. Стална тежња да се око личности створи што више посредника. Савладавање тих посредника је задатак и право искуство личности. Ако застане на било коме од њих, заувек остаје приказа. Ако све посреднике савлада у свом искуству, ако смогне вољу да укине историју, личност стиже до непосредности живота. С. огледало, иманенција, страшило. п. „То је она моћ која стално хоће зло, а вечно ствара добро (Goethe, Faust)” (*Речник технологије* 1981: 7).

У тумачењу *Речника технологије* *ђаво* је огледало – наспрамни свет. Драма личности одвија се у борби да незаведена рефлексијом својом вољом напусти историју (медијум) и укине посреднике (технологију).

Појам личности налазимо и у зборнику *Негација институције*, у његовом уводном тексту „Шта је технологија?”: „Личност је оно једино што не може да буде рефлектовано без остатка, које не припада без остатка историји” (Petrović 1981: 21). У том смислу, закључак овог текста усмерен је личности као надисторијском карактеру, управо онако како је виде Берђајев и Достојевски.

Једну од даљих разрада овог питања у *Речнику технологије* налазимо у супротстављеном пару Личност–Дечаци. У теолошком смислу, *Речник* је литургијски покушај да призове заједницу Личности спрам организације Дечака који сваку суштину преводе у технолошки облик. Дечаци су продукт историје и припадају одређеном времену. Њима је да би се кретали по вертикали друштва неопходан што већи број посредника. Личност онако како је *Речник технологије* тумачи сродна је Берђајевом опису. „Личност се одређује не само у односу према времену, него и у односу према вечности. Актуализам савремене цивилизације јесте одрицање вечности, јесте поробљавање човека временом” (Берђајев 2001а: 370). Он даље тврди да је личност „излазак човека из изолације, (...) претпоставља општење с другима и заједништво с другима” (Берђајев 2001а: 39), што се кроз повезивање одредница у *Речнику* и потврђује.

У сучељавању Дечака који подражавају стварност и Личности која делује (како је у *Речнику* представљено) можемо да закључимо да су стваралачка дела излаз из историје (у *Речнику* тумачене као „кретање облика” (1981: 10)) која се, као објективација

неусаглашена с животним циклусима, у неком тренутку мора суштински исцрпети зато што је само мехур испуњен појмовима који нису повезани ни са каквом суштином. Зато је личност овладавање самим собом, самопрегорно напуштање омеђених поља материјалног света и услова друштвене стварности, без обзира о којој владајућој идеологији је реч. „Кад дође време да се човек развије у пунијем смислу и ка интензивнијем животу, онда је дошло време стварања нових вредности; онда теоријске објекције схоластика не вреде више ништа. Онда се брод отисне и иде се са вером и жудњом ка новим обалама и новом животу, без икаква обзира на ламентације оних који се, на обалама старог света, плаше од својих сенки...” (Вујић 2006: 66).

И Платон у Седмој књизи *Државе* указује да је одлика племенитог духа да се бави оним што надилази овоземаљско постојање. Стваралаштво је оваплоћење личности и воље, устанак против вавилонских кула историјске предметности, а не објект друштвене стварности, подређен њеним задатостима. У том смислу, „човек је личност не по природи, већ по духу” (Берђајев 2001б: 18).

Зато је *Речник* опирајући се механичким задацима историје и њених бучних идеологија „разрешења” исписан руком. „За разлику од технологије која је сведена на један покрет, писање руком захтева тиховање, повезаност, присебност и присутност. Не удвајање, већ стварање” (Стевановић 2018а: 414) које садржи и личност и вољу, што се у овој одредници у *Речнику технологије* потврђује (1981: 22).

Стварање е. свеслов. твòрити – чинити. з. чин. т. Стварање је оно што претходи технологији и у чему је она укинута. Технологија само привидно ствара: она ствара привид: обликује, удваја свет. Технологија је анализа стварања. Стварање је непоновљиво и неуништиво. Само воља може да ствара све-т као јединство које садржи живот и личност. с. воља, додир, живот. п. „Али стварање је производња ствари у њиховој потпуној супстанцијалности” (Т. Aquinas, Summa).

За Берђајева (2002а: 390) личност „увек значи стваралачки чин зато што је чин непоновљив”. У *Речнику технологије* се технологија спрема стварања може разумети као код Платона однос *mimemata* и *phantasmata*, привид. Зато личност никада није подређена привидима о којима говори Платон: ни црквеним, државним или друштвеним. Она припада заједници која надилази ове категорије. Није подређена историјском пресеку стварности и не очекује никакво историјско разрешење. То је очито врло незгодна позиција у историјском свету који се сав упиње да све сведе на неку форму. Берђајев

(2002a: 110) увиђа да „нови живот се очекивао искључиво од промене социјалне средине, од спољашњег друштвеног живота, а не од стваралачких промена у личности, од духовног преображаја народа, његове воље, његове свести”. У духу вере, *Речник* позива на унутрашњи преображај кроз сопствену жртву да би се омогућило васкрсење. Он се тако може схватити као активна стваралачка припрема на жртву која се и остварује кроз инквизиторски пламен *Анализе* у коме се он препорађа и потврђује стваралачку личност.

Речи на почетку – „Приморајмо га да ишчезне да би се иза њега појавио све-т” (*Речник технологије* 1981: 1) – упућују на победу над временом која је могућа једино кроз патњу и жртвовање. То је исувише радикално за организовану религију која иако проповеда о искупљењу и васкрсењу често очекује неку жртву која ће доћи споља, или која је већ поднета у прошлости, заборављајући да сâм Исус себе приноси на жртву да би искупио цео свет. Порука *Речника* је да промена свести мења свет, човеково стваралаштво га искупљује и ослобађа времена и пролазности. Несумњиво је да је то „радикална промена правца свести, ослобођење од илузија свести које су попримиле облик објективних реалности” (Берђајев 2001a: 226) и продрле и у сâмо хришћанство које се прилагођава условима света облика и објекта и тако капитулира пред историјским илузијама времена као што је технологија као нова религијска свест.

У *Речнику* личност не подлеже моралним законима јер су они само продукт историје, променљиви и варави одраз стварности „остварени у медију друштва” (*Речник технологије* 1981: 15).⁴⁶¹ У одредници „морал” пише да „морал је потребан само технолозима да се не би сударили при кретању, али личности није потребан” (*Речник технологије* 1981: 15). Такво неформално схватање моралности проналазимо и код Мајмонида који под моралним „не подразумева вршење добрих дела, већ је смешта у саму личност која је извор деловања” (Davidović; Davidović 2016: 41). Још боље о томе говори Лао Тсе указујући да се питање морала јавља када се изгуби Тао, непосредност личне истине и пута. У фрагменту XVIII (Лао-тсе 1981: 32) пише „напуштање Таоа добротом и праведношћу урађа”, а у следећем (Лао-тсе 1981: 33) каже „одбаци доброту и праведност, пук ћеш смерности синова и љубави очинској вратити”. Најјаснији је пак у фрагменту XXXVIII:

Након губитка Таоа, врлина долази.

⁴⁶¹ Берђајев (2002:a 390) пише да „за личност је битно то што она претпоставља постојање надличнога према чему се личност и реализује”.

Након губитка врлине, долази доброта.

Након губитка доброте, праведност долази.

Након губитка правде обред и корота. (Лао-тсе 1981: 52).

Ово упућује да је личност однос према целини и када се било који вид њеног деловања сведе на форму, она губи себе и мора да губитак формализује. Наравно, то само успорава пад, али не решава суштински проблем.

11.7. Велики технолог

Делотворно православље *Речник технологије* поред Берђајева проналази и у филозофији религије Достојевског који је своје мисли сублимирао у причи Ивана Карамазова о Великом инквизитору у роману *Браћа Карамазови*, у зборнику *Технологија* врло занимљиво преименованој у Велики технолог. Достојевски покушава да излаз из утамничене друштвене стварности лишене духовности пронађе у стваралачком логосу. Стога се и он као један од знаменитих мислилаца посвећених питању личности и слободе нашао као одредница у *Речнику технологије*:

Достојевски. т. Покушај да се изађе ван тамнице. Он је први приметио велику инквизицију и ставио јој наспрам страшну миленијумску жеђ за вољом и личношћу. с. Патња, одговорност, јасност. п. „А шта би било да сам тад клонуо? Да се нисам усудио и одлучио? Сутра, сутра ће се све свршити”. (Достојевски, Игрок) (*Речник технологије* 1981: 6).

И сâм Берђајев на чије се мисли *Речник* ослања био је свестан до које мере је Достојевски дотакао срж слободе и личности у овој легенди. „Тамо где се срећа ставља испред слободе, где се пролазно ставља испред вечности, где човекољубље устаје против љубави према Богу – тамо живи Велики инквизитор. Тамо где се тврди да истина није потребна за људску срећу, тамо где се тврди да се и без истине о смислу живота може живети – тамо је опет он” (Берђајев 1982: 53). Берђајев (2001а: 12) пише да је дух Великог инквизитора видео и у ауторитарној религији и државности и у ауторитарном револуционарном социјализму. *Речник технологије* поставља питање ко је Велики инквизитор. Он га види у технологији која обећавајући хлеб – извесност историје човека лишава воље и могућност да буде личност, потискујући слободу да би се развијала.

Достојевски је супротставио Великог инквизитора и личност што је очито било надахнуће разумевању технологије у *Речнику*. То је врло коренити приступ јер до тада нигде се отворено не поставља знак једнакости између инквизиције и технологије. Из таквог става се Достојевски чита и у одредницама *хлеб, слобода, личност, инквизиција, институција, кривица, манастир*. *Речник* великог инквизитора налази у покушајима да се човек чврсто држи извесности и форме, да се зарад њих одрекне вредности које га на првом месту чине човеком. У том смислу, недвосмислено је тумачење слободе као снаге да се због хлеба не лишава одговорности. Слобода је истовремено и највиши домет људског бића и најтежи терет кога кроз технологију он покушава да се отараси.

Колико год се трудио, човек не може да достигне извесност свога постојања. „Основна карактеристика човека је, дакле, његова суштинска неизвесност” (Ortega i Gaset 2014: 19), што је у некој мери определило човека да трага за начинима да осигура своју будућност лишавајући се слободе као елемента неизвесности. „Модеран човек је ‘свукао’ хришћанске идеале и есхатолошке циљеве на историјску хоризонталу, у оквиру тварног света, и дао им потпуно другачије усмерење. Он жели развој за себе и из себе, даље, кроз друштво, од квантитативних промена ка оним квалитативним” (Gajić у Petrović; Stevanović 2019a: 149).⁴⁶² Тиме је оружје Великог инквизитора постало његово обећање сигурности или извесности, што је највише што једном рационалном човеку може да понуди. Раније је извесност формално нудила теологија, а данас је технологија од ње преузела све форме њеног обећања, окоштавајући вољу да се стваралачки не оствари у случајном сусрету човека са самим собом.

„Достојевски је упозорио људе на ‘велике инквизиторе’ који су узели слободу да на себе преузму одговорност за срећу других људи. Ми смо и сами видели како истицање класних и групних интереса, удружено са позивањем на добробит човечанства и ‘опште добро’, исходи у безочном нарушавању права појединца, који је кобно отуђен од друштва; и како, полазећи од ‘објективних’ и ‘научних’ основа и ‘историјских нужности’, овај процес бива извитоперен у основној, субјективној стварности људских живота” (Тарковски 1999: 229–230).

Појединац више не тражи ништа од себе, већ се са својим захтевима окреће другима – идеологији, теологији, технологији. Окреће се (не)одређеном великом

⁴⁶² “The modern man ‘dragged down’ Christian ideals and eschatological goals on the historical horizontal, into the framework of the real world, and gave them a completely different direction. Thus, he wants development for himself and from himself, further, through society, from quantitative changes to the qualitative ones.”

инквизитору захтевајући у замену за слободу јасне циљеве историје којима треба да се тежи иако никада неће бити испуњени да тако одговорност не би била ништа лично, већ ствар безличног медија времена. Упркос обећањима технологије да ће победити време, она је заробљена у времену – ван њега не постоји – и технолошки развој остаје у домену (историјског) протицања времена. „Време није стварност већ медиј” (*Речник технологије* 1981: 4)⁴⁶³ и зато технологија има значаја само у оној мери у којој се човек, искушаван и завођен њеним могућностима, стваралачким замахом ослобађа од ње и креативно одговара на све њене изазове. То је телос технологије. Речју, она је инверзија и мера слободе. „Када због свог живота вољно свој хлеб дам другоме, савладао сам великог инквизитора” (*Речник технологије* 1981: 26). Реч је о истој одговорности и жртви о којој говори Тарковски, још у младости задојен књижевношћу Достојевског (Тарковски 1999: 190): „Суочени са катастрофом великих размера једино питање које треба поставити, чини ми се, јесте питање човекове личне одговорности, његове спремности да се жртвује, без које он престаје да буде духовно биће у било ком правом смислу” (Тарковски 1999: 232).

У овом сагледавању симболике приче о Великом инквизитору није отуда необично што је зборник *Технологија* који мисаоно претходи *Речнику технологије* посебно надахнут овим питањем које промишља у контексту технологије. *Речник технологије* наставља се на ток источне мисли о личности, одговорности, слободи и патњи које сматра окосницама човековог бића.

Парабола о Великом инквизитору књижевног лика Ивана Камаразова у *Речнику* је подстрек не само за размишљања о слободи личности већ и последицама њеног избора – етици која као што у сâмом свом корену значења каже јесте тренутак уздизања Сунца на обзору људске свести. Етички однос према технологији одвија се добрим делом на теоријском и институционалном нивоу, али често се не успостављају духовни и далекосежни циљеви, већ се етика своди на решавање проблема који настају због одрицања од слободе, без освртања на моралну узрочност и проблем несамеривости етике и технологије.

⁴⁶³ Достојевски у *Злим дусима* даје слично одређење: време није предмет, него идеја, што такође говори у прилог *Речниковој* тези да време није стварност.

11.8. Технологија брисања сећања

Оно најопасније што долази с технологијом нису непосредне последице њеног деловања. Опасно и несагледиво разорно јесте брисање сећања на чему се притајено заснива њен програм. Оно се увек легитимише коришћу коју ће технолошка интервенција донети, али се никада не поставља питање смисла и циља коме то води. Подразумева се да ако је нешто добро средство то је онда довољно да би учинило непотребним расправу о смислу. Расправа о смислу је начелно непожељна јер може да пробуди сећање, постави етичка питања и развеје опсену.

Иако се често мисли да је технологија огледало економске моћи, она се у свим друштвима понаша на исти начин. На свим меридијанима, било да је реч о економски снажној или слабој земљи, технолошки развијеној или не, окренутој религији или не, принцип технологије је исти – брисање сећања. Није то било лако 1981. објаснити марксистима који су желели да се отарасе традиције, наслеђа, идентитета и свега што им се чинило да смета на путу ка будућности. Било је то и опасно као што нас поучавају догађаји с *Речником*. А ни данас то није лишено опасности јер не постоји друштвени основ с кога би се технолошка конквиста довела у питање.

Примери који помажу да се разуме однос технологије су ситуације у којима технологија долази у непосредни сукоб с природом, традицијом и религијом. То су граничне ситуације историје. Довољно јасно их као симболични потоп илуструју бране Стубо-Ровни у Србији и Сардар Саровар (Sardar Sarovar) у Гуђарату у Индији. Ове две студије случаја на разлици две далеке културе најбоље показују сличности у односу технологије и религије. Упркос територијалној и географској удаљености, и српска и индијска култура имају снажно упориште у традицији, али настоје да се прилагоде захтевима времена. И једна и друга замишљају да технологија може да донесе коначно решење за све људске потребе и друштвене циљеве.

Брана Стубо-Ровни подигнута је на месту манастира Грачаница код Ваљева у Србији. Црква је 2016. потопљена јер је то био неопходни потез у обезбеђивању електричне енергије за општину у којој се светиња налази. Старост манастира Грачаница код Ваљева због непрекидног брисања сећања не може се тачно утврдити, али сасвим је могуће да је првобитна црква саграђена у дванаестом веку, у време Стефана Немање, родоначелника краљевске династије Немањић, а верује се да га је подигао један од његове браће. Оно што се са сигурношћу може тврдити је вредност ове светиње.

Препознатљива је по јединственим одликама хришћанске архитектуре која сведочи о богатству православног наслеђа.

Упркос историјском, архитектонском и симболичком значају Грачанице њену духовну вредност надмашила је материјална потреба стварања вештачког језера као дела бране Стубо-Ровни. У томе се огледа самодовољна надмоћ технологије, која пружа алиби политици да уништи вековну цркву непроцењиве историјске, архитектонске, културне и пре свега верске вредности. То нас доводи до истог увида који пружа *Речник технологије* када ускос технолошким бурама призива православну културу као једно своје битно упориште. Технологија устаљеним просветитељским обрасцем приказује да је средњовековно наслеђе превазиђено и да оно нема места у остваривању материјалних стремљења. У пози историјске надмоћи она самом собом говори да је једини пут до благостања механичко-технолошко устројство система од кога човек једино може да очекује боље услове живота. Она од тог става не одустаје чак ни у тренутку кад је одлучни услов бољег живота сама смрт.

Други пример односи се на другу највећу брану на свету – Сардар Саровар у држави Гуђарат у Индији. Тачно годину дана откако је у марту 2016. црква код Ваљева потопљена, мега пројекат бране Сардар Саровар ушао је у завршну фазу. Пуца (“рооја” – освећење, чин обожавања у хиндуистичкој пракси) је том приликом приређена на брани коју су политичари спремно назвали „секуларним храмом” модерне Индије, настављајући Нехруову политику модернизације. Овим верским обредом брана је доживела апотеозу јер је њено отварање обележено као верски празник. То се потврђује и у сâмом њеном имену: реч *саровар* (*sarovar*) значи „свето језеро” које се налази у дворишту сваког значајнијег хиндуистичког храма.

Верски назив приписан је брани и она је постала свето место које ће великом броју људи донети (електрично) спасење. Тако технологија недвосмислено заузима место религије, захтевајући неопозиву покорност људи – да се одселе и напусте своје домове у име свете модернизације. За време изградње ове бране, мега пројекта на реци Нармада, хиљаде породица исељене су из својих домова.

„Према подацима Светске комисије за бране, широм света расељено је најмање око 45-100 милиона људи због изградње брана. Насиље почињено развојем, ретко је препознато као насиље и готово никада као етничко чишћење, иако не постоји ниједан други израз који тако прецизно обухвата отворено циљање сиромашних, етничких, језичких или верских мањина и ‘неразвијених’

група људи. Пошто развој не допушта критику, један од његових најгрубљих видова је, као што је Иван Илич написао, ‘да регрутује људе за властито истребљење’” (Parihar 2005: 69).⁴⁶⁴

Последице нису довршене расељавањем заједница. Када напусте места својих предака и природе коју познају, нарушава се идентитетска основа ових заједница. Оне више нису у стању да наставе са животом на који су навикли и принуђени су да нађу нове послове, друге храмове и да верске обреде врше на местима која су им туђа, једном речи да се врте у лавиринту без излаза.

„Идентитет заједнице уско је повезан са њеном физичком укорененошћу на одређеном месту – духови њихових предака и богови настајују тај простор; њен осећај сигурности произилази из познавања локалне географије, људи и ресурса. Мит о стварању Бхилаласа који живе дуж реке описује Нармаду као извор живота; мит се пева током свих важних фестивала пољопривредног календара” (Baviskar; Kumar Singh 1994: 356).⁴⁶⁵

Људима око реке Нармада чини се као да су њихове богове ставили у металне кавезе и да је извор њиховог живота пресахнуо. Због политике расељавања која не брине о разликама међу заједницама, људи се шаљу у подручја која не одговарају њиховом начину живота. У новим срединама које не гледају благонаклоно на избеглице, они се не могу ослонити на своје вештине, древна знања (у медицини, ботаници, пољопривреди, занатству...) укореењена у њиховом традиционалном природном окружењу, нити наставити старе верске обреде. Изгубивши земљу коју добро познају постају зависни од технологије која долази као једини вид помоћи (било да је реч о техничкој помоћи или сâмом систему). Од тренутка расељавања нестају могућности за самоодрживост заједница – срушен је мост ка древном знању коме прети заборав јер је искључено из свакодневног живота.

⁴⁶⁴ У оригиналу: “Worldwide, according to the World Commission of Dams’ own figures, some 45-100 million people, at a conservative estimate, have been displaced by dams. The violence perpetrated by development has, in other words, seldom been recognized as violence and almost never as ethnic cleansing, though there is no other phrase which as effectively captures the open targeting of the poor, ethnic, linguistic or religious minorities and the ‘underdeveloped’. And since development permits no critique, one of its most insidious aspects is, as Ivan Illich has written ‘enlist[s] people in their own extinction’.”

⁴⁶⁵ У оригиналу: “A community’s sense of identity is closely related to its physical rootedness in a particular location – its ancestors’ spirits and its gods inhabit that space; its sense of security derives from its familiarity with local geography, people, and resources. The creation myth of the Bhilalas who live along the river describes the Narmada as the source of all life; the myth is sung during all important festivals of the agricultural calendar.”

Индија је колевка четири светске религије. Међутим тај културни потенцијал занемарен је у тренутку када технологија нуди своје конкретне могућности које религија није у стању да практично пружи. Велики број хиндуистичких, ђаинских и других храмова, заједно са муслиманским џамијама и хришћанским црквама, прогутала је велика поплава људских стремљења. Та древна и света насеља претворена су у устајале базене људских илузија.

Већ ова два примера, у Србији и Индији, довољно речито показују однос технологије и религије. Ови пројекти нису само техничке интервенције: они симболично постају нове цркве и храмови технолошког духа. То су промене које технологија захтева од човека. Технологија је на власти и безобзирно газии преко онога што сматра лешевима старог света. Она тражи безусловно прилагођавање механичкој средини која ће коначно ослободити човека од рада, ланаца традиције и природе. Али ако је тако схваћена еволуција предуслов, у шта се онда човек развија – у постприродно и постхумано биће/облик? Ако роботи постану наша стварност, следећи корак биће да се пронађе нови Бог – Робот који ће преко XG мреже испуњавати све технолошке жеље и обећавати технолошки рај на Земљи. Већ данас пророци технолошког напретка отворено хвале вештачку интелигенцију као свемоћну јер надилази све што човек може да уради и схвати и самим тим постаје врховно биће. А њу једноставно по аналогији са гордим преграђивањем река треба схватити као препреку природним токовима која не допушта да мисао и рад теку вековним токовима ниске ентропије.

Ове бране су свештенике и вернике лишиле древне цркве и храмова, приморале индијске заједнице да се заувек иселе из својих домова. У сусрету са технолошким стихијама, човек је био немоћан да било шта уради. „Ко подноси ове жртве, по којој цени, за који циљ и чији развој? Генерација Нехруа, одушевљена песмом развоја до те мере да су бране трансформисане у будуће храмове човечанства, мало је мислила на милионе људи који су расељени из својих домовина” (Parihar 2005: 69).⁴⁶⁶ Ганди се оштро противио оваквој политици и експлоатацији природних ресурса за потребе индустрије и у Индији још од почетака својих политичких и друштвених активности шири свест о важности очувања природе ствари. Иако екологија није била у средишту његових активности, с правом је назван „апостолом примењене људске екологије”

⁴⁶⁶ У оригиналу: “Who makes these sacrifices, at what price, to what end, and for whose development? The generation of Nehru, enthused by the song of development to the extent that dams were transformed into the future temples of humanity, thought little of the millions of people who were displaced from their traditional homelands.”

(Khoshoo 1995: 9)⁴⁶⁷. Упркос његовим покушајима да укаже на беспризорност механичке интервенције, Индија се здушно прикључила хору појаца у славу технологије.

То се као потоп одразило и на културу сећања јер се брише постојаност културног наслеђа. „Данашња технологија потапање цркве оправдава тиме што се историјско наслеђе руши зарад већих циљева, али ту недостаје један суптилнији поглед на свет – неоплатонистички. Не ради се само о несумњиво вредној грађевини старој неколико векова, то је само њен појавни облик. Реч је о духовном здању које негује искуство православља у српској култури” (Стевановић 2017б: 274). То искуство основна је тачка континуитета сваке културе. „На исти начин, египатске пирамиде не представљају само светска чуда, оне су живо искуство које вековима стоји као стуб културе Египћана, само је питање, као и код Срба, да ли то они могу да виде” (Стевановић 2017б: 274). Чини се да је због свега тога данас много теже разматрати технологију него што је то било раније, када наш обзор није био помрачен привидним олакшавањем свакодневних и других битних активности. И теологија је обећавала своје дарове и ширила идеју о промени услова живота, али је и она, мада јој нису стајала оваква средства на располагању, рушила старе храмове и секла велико дрвеће да се око њега не би изводили обреди старе религије. А у тренутку кризе прибегло се инквизицији и великом истребљењу јеретика, а да се није чуо скоро ниједан глас великих теолога против. Да би се остварила комуникације на делу је била екскомуникација те се чини да је теологија добро угазила пут технологији. Данас без технологије ни најпростија радња (улазак у сопствени стан или подизање новца са рачуна) не би била могућа. Технологија је наравно модернија од теологије јер за разлику од ње непрестано мења свој лик и репертоар понуда.

Технологија као и теологија подразумева искључивање већине из одлучивања. У теологији, то није необично јер је њен систем хијератично постављен изнад већине, али технологија се представља као синоним за демократију или масу, односно омасовљавање. Она се развија како би била што доступнија маси, али парадоксално тој маси онемогућује одлучивање и примењује се мимо воље народа. Можда технологија сâма по себи и не би била толико безобзирна да са демократијом не ствара отровни коктел неодговорности, одсуства етике, склепаних стратегија, неувиђања сврха, плиткоумног клањања средствима са брзим дејством. Технологија је заправо поразно јасни лик модерне демократије.

⁴⁶⁷ У оригиналу: “apostle of applied human ecology.”

Тако су у подручјима изградње брана места духовне хармоније демократски претворена у пуне поплављене земље. У том светлу је неопходно запитати се да ли су бране само програм технолошког развоја или културног и верског искорењивања, као и да ли је религија, чак и у Индији, довољно снажна да та питања постави и размотри динамику технолошких потреба. Другачије речено, да ли је могуће упоредити значај и симболичку вредност цркве и бране? Шта је савременом човеку потребније и шта се налази иза његових непресушних потреба? Да ли су то различите стварности без заједничког именитеља или бисмо их могли просудити из неке далеке аксиолошке, епистемолошке и историјске тачке? Да ли је брана последња реч за цркву или обратно? Који су крајњи критеријуми?

Човек живи у мatici технологије и верује да изван технолошке мреже нема ничега што би боље обликовало живот. Једино што се разматра поводом брана односи се на екологију. Међутим, изградња брана није само еколошка брига, већ непосредно улази у домен хришћанског и хиндуистичког идентитета, измештајући и ометајући верске и културне праксе, мењајући етос сâмог (друштвеног или верског) живота. Технологија није више средство испуњења људских стремљења, већ начин постојања – сваки вид мишљења и рада је обликован технологијом, а сваки нови корак убрзава темпо живота. Она нуди нову и улепшану стварност, уместо старих гради нове цркве и нове храмове, савременије и боље. За њу је ново увек боље, без обзира на све последице. С друге стране, религија има сасвим другачији садржај појма ново. За њу он не значи и боље. Технологија заправо поручује да стара здања не носе праву духовну вредност. То су само зидови стварности који се могу срушити и исто тако могу подићи. Промена значења речи ново је једна од сврха технолошке културе.

Ако се црква и храмови, светиње, могу срушити и заменити новим, шта је следеће? Где су границе технологије? Изгледа као да их нема јер технологија је нови храм. То је њена коначна порука из ових примера брана. Њена политика није ништа друго него изградња нових храмова – све у интересу технолошког напретка, где електрична енергија игра улогу хришћанског Светог Духа. Свођењем цркава и храмова на обичне зграде отворена су врата виртуалним црквама. Као идеално техничко решење, цркве више нису потребне јер њихово зидање тражи жртву, посвећеност и напор – три основне препреке технологији које тежи да превазиђе. Цркве ће се реториком уштеде пребацити у виртуални простор, више неће захтевати трошкове и биће „изграђене” у

трену. Виртуалне цркве већ постоје у многим земљама тако да је та политика већ заживела у постмодерном друштву које више не може да нађе средиште.

У том светлу, потребно је запитати се – да ли нове цркве и храмови могу да замене пређашње који преносе дух времена у ткању непрекинуте вере и заједнице? Ово питање чини се сувишним јер виртуалне цркве због своје иновативности и комфора могу да привуку велики број „пратилаца” који ће на један клик миша бити од литургије, у сваком тренутку доступне, а да неће морати да на себе преузму терет физичког одласка у цркву. Али, да ли је циљ Цркве да привуче већи број верника? Чини се да технологија сопствене тежње приписује хришћанској заједници, не упућујући се у њену суштину. Технологију занима спектакл јер он повлачи масу која је раније била упослена у стваралачким и радним процесима, а која данас омамљена масовном производњом прибавља производе и услуге које јој тржиште нуди убеђена да јој технологија „служи”.⁴⁶⁸

Технологија се развија искључиво с једним циљем – технологије саме. Отуда се вода њеном дејством преводи из основног животног импулса у симбол уништења, што се потврдило и на случају бране Стубо-Ровни у Србији и Сардар Саровар у Индији. Вода више није непосредна веза неба и земље, већ је посредована технологијом и њеним намерама. На крају, њена вредност своди се на вредност робе. То такође објашњава зашто се ратови воде за приступ води као ресурсу у функцији технолошких потреба. Приступ физички и духовно чистој води стога постаје једно од кључних питања двадесет и првог века.

У том смислу, *Речник технологије* у свом разматрању свакако да дотиче питање природе које даје у посебној одредници.

Природа свеслов. е. *राच* од инд. *ugroh-no* – расти. з. Основа учествовања. т. Природа која је у антици још увек била субјект (основа) догађања у Новом веку редукована је на пуки објективитет. Она је лишена живота и сведена на облик према коме се, дакле, искључиво мора односити посредством технологије. У Природи се више не учествује, већ се у њој бива посредован: она је наспрамност.

⁴⁶⁸ Не можемо да се не присетимо цркве Way of Future и Библије назване Manual (Приручник). Ова црква посвећена вештачкој интелигенцији као врховном бићу приватна је својина а њен оснивач је Ентони Левандовски (Anthony Levandowski), некадашњи инжењер у компанији Гугл. Црква је у овом случају сведена на услугу – али ту постоји још једна опасност. Оваква црква окренута вештачкој интелигенцији као божанству прикупљаће податке својих верника с једне стране, док ће с друге нудити спектакл као нови вид религије.

Пре и после историје природа није рефлектована. с. ту, тело. п. Све што је природно живи на рачун смрти (Heraklit) (*Речник технологије* 1981: 19).

Вода која се не креће слободно већ је заробљена у цевима и флашама очито је посредована технологијом. Да је чиста вода доступна свима, не би било потребе за технологијом и то би било њено битно ограничење. Све је настало из воде, већ на почетку античке филозофије указује Талес, и то треба имати у виду када се схвати да је технологија напад на слободан проток чисте воде. Технологија и вода су у контрапозицији јер уколико прихватимо технологију не можемо имати слободан приступ води.⁴⁶⁹ Технологија пречишћава воде које је претходно загадила што је наравно апсурд али на њему почива апологија технолошке рационалности. Тако технологија насилно мења природу воде која уместо носиоца сећања, јер су све цивилизације настале на обалама река, постаје сировина и роба. Технологија је пре свега насиље над водом као синонимом живота. Када се светиње поплаве, вода брише трагове да су икада ту постајале, а временом њихове поруке бледе и не могу да одрже повезаност мисли, речи и дела. *Речник технологије* и у том смислу својим разумевањем природе даје другачији поглед који није замрачен олаким обећањима технологије.

⁴⁶⁹ У неким филозофским размишљањима која би се могла ослонити на Талеса сав живот и његова историја јесу израз природе воде тако да је и човеково постојање њен пут до божанских начела.

12. ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ: ИЗГЛЕДИ БУДУЋНОСТИ

12.1. *Homo technicus* и изазови будућности

У *Речнику технологије* разумевање технологије почиње од сагледавања њене улоге универзалног посредника – незаобилазног чиниоца у свим људским, природним и механичким процесима. Сагледавањем њене историје не можемо рећи да нам технологија не доноси никакве добробити, ако у овом свету постоји добит која није и губитак, јер она истовремено данајским даровима из темеља подрива цивилизацију коју гради. Неопходно је стога бити свестан да посредујући у све већем броју процеса, она не оставља избор како и до које мере човек треба у њима да учествује.

Данас се углед једне земље огледа у њеним технолошким достигнућима. У антропологији се међутим вредност човека и цивилизације најверније може сагледати у степену умећа да одговори на изазове времена и одржи природну равнотежу. На пример, антрополошки капацитет аустралијских аборицијских заједница можемо мерити њиховом способношћу да преживе изазове Леденог доба. Или духовну спремност индијске културе да очува санскрт као литургијски *коине* упркос продору енглеског језика и његовој званичној употреби на том подручју, или умеће египатске културе која је на проблем суше и поплава одговорила језером Мерис. Стога је свест о равнотежи основни антрополошки потенцијал, док за технологију равнотежа нема никакву улогу. Она рекло би се варварски тежи неумереним „врхунским резултатима” који по својој природи морају да нарушавају равнотежу. Без преиспитивања она руши све пред собом да би постигла циљеве који су пре свега повезани са квантитетима. Свест о равнотежи је противтежа технологији и стога она покушава да избрише сва ограничења која могу да успоре њено деловање. Поразни резултати таквог става данас су више него видљиви у многим сферама живота.

У савременом свету изазови технологије убрзано добијају нове облике и не остављају много времена да буду схваћени и самерени вредностима. У том смислу, у ери згуснутих технолошких мрежа, треба поставити питање да ли је човек физички, интелектуално и духовно уопште у стању да разабере последице технолошких промена и да схвати појаве које прстижу једна другу, као и да нађе своје место у томе.

Еволуција технологије заиста је покренута човековом побудом, али се данас добрим делом одвија независно од њега и његове воље. Човек чак није у стању да прати технолошки развој нити да види куда води умножавање – метастаза нових и непознатих појава на друштвеном, економском, војном, теолошком, лингвистичком и политичком плану. „Трагедија модерног света у погледу интелекта и културе је то што се налазимо у једном технолошком миљеу које не допушта да размишљамо” (Ellul 1990: 145).

Неразумевање проблема омниприсутног посредника делом је у томе што се криза често своди на једну одређену епоху (средњи век, модернизам, постмодернизам, трансхуманизам, постхуманизам) у којој се посматра. Ипак, реч је о кризи самог човека који историјске појаве – друштвене, политичке, технолошке, теолошке, идеолошке – види као једину стварност јер је изгубио однос према изворима природе и трансцендентног основа личности.

„Основна тема нашег времена уједно је и основна тема историје – тема о човековој судбини. То што се догађа у свету није чак ни криза хуманизма, него криза самог човека. Поставља се питање да ли ће се то биће, коме припада будућност, као и раније, називати човеком. Ми присуствујемо процесу дехуманизације у свим областима културе и друштвеног живота. И пре свега се дехуманизује морална свест. Човек не само да није највиша вредност, он више није никаква вредност” (Берђајев 2006: 17).

Човек није у стању да увиди да се криза не дешава изван њега самог и да је проблем у садржају свести те стога употребљава отуђене еуфемизме „политичка криза”, „економска криза”, „историјска криза”... Међутим, криза која га искушава јесте одраз „одсуства заједнице” (Видовић 1997: 125) и она ће се догађати све док се не превазиђе картезијански дуализам две одвојене супстанције. Другим речима, „све док се буде чврсто придржавало свог научно-технолошког усмерења човечанство ће се непрестано кретати од кризе до кризе” (Kohanski у *Tehnologija* 1980: 23).

Као потврда Берђајеве мисли да човек више није никаква вредност, медији су објавили да је машина сменила човека с историјског трона. Како смо већ напоменули, магазин *Тајм* је 1982. по први пут за личност године прогласио машину – персонални компјутер. Другу симболично пресудну годину у двадесетом веку представља победа 1997. Ај-Би-Емовог (IBM) рачунара Deep Blue у шаху над тадашњим светским шампионом Каспаровим. После меча претходне 1996. када Гари Каспаров односи

победу над рачунаром, развој вештачке интелигенције убрзан је до те мере да се већ идуће године у реваншу унапређена верзија рачунара показала бољом у овој игри.⁴⁷⁰

Да се много уложило у развој види се у наредном великом одмеравању снаге када човеку постаје све теже да прати потезе вештачке интелигенције. Тако у двадесет и првом веку, у великом мечу 2016. АлфаГо односи убедљиву победу над светским шампионом Лијом Седолом у игри Гоу.⁴⁷¹ Ли Седол, за разлику од Каспарова, није имао никакве шансе против алгорита. Овај догађај битно је изменио геополитичку слику света јер су сви увидели стратешки потенцијал вештачке интелигенције. Стога се с врхова политичких структура објављује да ће власт над светом имати онај ко овлада вештачком интелигенцијом.⁴⁷² Европски парламент на том таласу 2017. усваја резолуцију Предлога о електронској личности⁴⁷³, док Краљевство Саудијске Арабије, пре него што се таква идеја уопште размотрила, додељује грађанска права антропоморфној вештачкој интелигенцији – чинећи преседан у историји роботике, као и људској историји. Ове две године јасан су знак да је човек већ закорачао у век вештачке интелигенције где се борба за овим ресурсом убрзава јер је „машина” преузела улогу човека.

12.2. Век вештачке интелигенције

„Чињеница је да ниједно доба не може без свог бога. Средњи век тражио га је у Цркви, а постмодерно доба тражи га у вештачкој интелигенцији која сада представља изазов духовности” (Стевановић у Николић 2019а: 355–356). Почетак двадесет и првог век је време вештачке интелигенције. Прелазак с аналогног на дигитални код у двадесетом веку био је прелудијум за успон вештачке интелигенције и њених облика. То је покушај да се постави умна аутономија технологије и да кроз „мислим дакле постојим” она преузме сав субјективитет од човека. Ту се види како је човек

⁴⁷⁰ Извор: <<https://www.ibm.com/ibm/history/ibm100/us/en/icons/deepblue/>> 28.02.2020.

⁴⁷¹ Видети фусноте 341 и 480.

⁴⁷² Видети на пример Guru Pada Chattopadhyay, *Technologies in the Era of Singularity*, Notion Press, 2018; Horowitz, Michael C., *Artificial Intelligence, International Competition and the Balance of Power*, Texas National Security Review: Volume 1, Issue 3 (May 2018); James Vincent, “Putin Says the Nation That Leads in AI ‘Will Be the Ruler of the World’” *Verge*, Sept. 4, 2017, <<https://www.theverge.com/2017/9/4/16251226/russia-ai-putin-rule-the-world>> 28.02.2020.

⁴⁷³ О томе видети у Polić у Petrović; Stevanović 2019а.

покушавајући све да стави у положај објекта, коначно себе ставио на то место. Ако је технологија мислећи субјект, онда човеку преостаје једино да буде објект.

У оваквим околностима када технологија разводњава сваки етички проблем, *Речник технологије* својим згуснутим, садржајним, суштаственим језиком омогућава да као са неке духовне узвишице бацимо поглед на токове технологије који се изливају као ужарена магма из средишта њеног развоја. Он нам омогућава да различите облике, појаве и проблеме технологије поставимо у контекст који има трансцендентни хоризонт. Технологија наравно сматра да не постоји шири контекст од ње, да је она последњи оквир који обухвата све што постоји и не постоји, и да је она практично контекст себе саме. Међутим, *Речник* је довољно снажно становиште које може да издржи технолошку ерупцију и да ствари технологије постави на своје место које је одређено људском мером. *Речник* заправо пориче технологији аутономију и види је само као један момент времена. То важи и за посебне појаве као што је вештачка интелигенција. Иако се често посматра као *нови*, одвојени и себи довољан технолошки феномен, она је у блиској вези са свим природним и антрополошким процесима. Управо је то разлог што *Речник* технологију не посматра апстрактно, већ је кроз спрегнути склоп пројеката, текстова, речи и синонимних значења ставља у културни контекст и усуђује се да покаже њено премодерно језгро. То му даје интелектуалну стабилност јер кроз повезивање премодерног и постмодерног он може да лакше пружи одговор на време које долази. Тиме он превазилази вртоглавицу све бржих технолошких промена које свет чине неспокојним и непостојаним пред гомилањем big data информација у хаотичним условима напретка без било каквог хуманог критеријума. Управо у томе се огледа битност *Речника технологије* као продорног тумачења сржи технологије у речничкој форми одредница које нису оковане историјом и њеним променама и појавама. Тако се њиховим тумачењем може симболично сагледати и оно што долази не у историјском или технолошком, већ у антрополошком смислу.

Свет је 2008. доживео слом система који је захтевао промену парадигме и начина рада. После слома берзе, није се нашао други излаз већ да се због нерешивих противречности напусти сâм свет и да се почне изградња паралелног, наспрамног света којим данас све више влада вештачка интелигенција. Технологија је данас важнија него икада јер се не нуди ниједно реално решење друштвених и историјских сукоба већ само бекство у дигитални простор, односно замењивање стварног света виртуалним. По Декартовској логици, једини задатак вештачке интелигенције јесте да мисли да би

постојала. Зато *Речник технологије* и данас има значајну поруку јер ускраћује пристанак за такво решење које као Доријан Греј изврће проблем времена пројектујући га у слику, а не суочавајући се с логиком темпоралности. Због тога је *Речник* и протеран из историје којој влада технологија. „Данашњи аспекти вештачке интелигенције који пружају могућност непосредне дигитализације кроз препознавање рукописа како би се он аутоматски превео у штампану форму могли су знатно пре да се прочитају у обрачуну Партије са стваралачком снагом руке и аналогном структуром *Речника*” (Стевановић у Вујадиновић 2017: 144). Те године, у исто време када је преносиви рачунар препознат као Личност године, *Анализа* као дигитално (светло-тамно, добро-зло) ишчитавање аналогних кодова *Речника технологије* такође односи победу јер је у историјском обрачуну с *Речником* овај спрегнути спис бацила у дуги заборав. Ипак, доказ да аналогни код не може толико дубоко да се потисне налази се у томе што је *Речник* данас актуелнији него када почиње успон дигиталне културе.

Упркос свим обећањима извесности, двадесет и први век је век несигурности. Уместо остварења свих технолошких фантазија, главни нагласак у свету којим влада вирус Корона је сапун и препорука да се перу руке, као и карантин. Како су то све премодерна средства, модерна технологија је у суочавању са овим вирусом показала историјску немоћ. Могла је да патентира варијетете овог вируса, али не и да понуди неко средство за заустављање његовог ширења на таласу страха и других хуманих емоција.⁴⁷⁴ Општије сагледано, технологија може да разложи воду на њене саставне хемијске елементе, водоник и кисеоник, али упркос томе не може да направи пијаћу воду. То је граница њене магије, јер њено дејство није симетрично. Тако долази до великог раскорака између пројекција и стварности. „Ми то видимо у свим процесима рационализације у овој техничкој епоси у којој се човек замењује машином. Техника врши замену органско-ирационалног организовано-рационалним. Али она ствара нове ирационалне последице у социјалном животу” (Берђајев 2002а: 396). Иако постоје инфраструктуре, схеме, напредне технологије, као и велика моћ вештачке интелигенције, свет се све више нагиње ка општој ентропији – већи је хаос док се ниво енергије која се у њему троши спушта. Услед многобројних процеса који се не сажимају у истој основи све је теже имати тежиште. Зато се парадигма с људског помера ка вештачком лику.

⁴⁷⁴ Вирус корона је у Америчком патентном заводу (USPTO) патентиран 2007. (US7220852B1) и 2018. (US10130701B2), а у Европском патентном заводу (EPO) 2019. (EP3172319B1).

12.3. Лик⁴⁷⁵ вештачке личности

Свет тржишта без тежишта отворио је могућност за нови талас вештачких облика којима није неопходна никаква укорененост у свету, већ само скуп дигиталних импулса који као мигранти колонизују свет симулирајући његове функције. Савремена исходишта технологије прелила су се у непрестану тежњу за самопревазилажењем, не само у техничком смислу. Тако је постмодерно (и постпостмодерно) доба довршило „раздвајање облика на стварност и представу” (*Речник технологије* 1981: 20) и дало импулс стварању вештачке личности, као коначног оживљавања *deus ex machina*.

Рад Сузанае Полић у зборнику „Православље и вештачка интелигенција” (*Orthodoxy and Artificial Intelligence*, 2019) у средиште пажње по први пут у контексту технологије и теологије доводи проблем такозване „електронске личности”. Европски парламент је 16. фебруара 2017. усвојио резолуцију Предлога о заштити права *електронске личности* или *личности хуманоидног робота*.

„Друга деценија XXI века донела је човечанству нешто сасвим ново: пројекат закона који ће роботима обезбедити права *електронске личности*, упоредива с људским правима. Комитет Европске уније, одобрио је већином гласова уређивање правног статуса робота на начин да ‘барем најсофистициранији аутономни роботи’ могу да добију статус *електронских личности* с одређеним правима и обавезама” (Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 61–62).⁴⁷⁶

Овај прилог отворио је сложено поље размишљања о правним оквирима вештачке интелигенције, али и онтолошким. Човек је немогућност да одговори на питање „ко смо ми?” транспоновео у вештачку интелигенцију где сада стешњен временом покушава да одгонетне ко је заправо вештачка личност. Иако га то суштински не занима, јер у питању је само њена употребна вредност, нека питања траже одговор. Комисија за правна питања Европског парламента 2016. објавила је текст „Европска правила грађанских права примењена на роботичку” (*European Civil Law Rules on*

⁴⁷⁵ Лик у *Речнику технологије* (1981: 12) има значење „тамнице вештачке светлости, маске”. Тумачи се као: накнадно рефлектовани облик: раздвајање облика на стварност и представу”.

⁴⁷⁶ У оригиналу: “The second decade of the 21st century brought along something quite new to the mankind: the project of laws that will grant to robots, or to artificial intelligence, the rights of *electronic person*, comparable to human rights. The Committee of the European Union, by majority vote, approved the regulation of the legal status of artificially intelligent robot, in the way that ‘at least the most sophisticated autonomous robots’ may get the status of *electronic persons* with certain rights and obligations.”

Robotics). У једном параграфу предлога⁴⁷⁷ траже се грађанске регулативе у области роботике јер се уочава напредак у аутономним и когнитивним способностима робота које их разграничавају од обичних алатки. Стога, општа правила о њиховој одговорности недовољна су у правном систему. Роботи су достигли аутономност до те мере да се учењем и прилагођавањем понашају неочекивано што онемогућује примену правног система на њихове творце који не могу да предвиде понашање робота и могуће проблеме.⁴⁷⁸ Када је робот оспособљен да сам учи из свог окружења и на основу бесконачног низа података које у сваком тренутку добија изводи закључке, као што је случај код „јаке” вештачке интелигенције и напредних робота, поставља се питање његових права, одговорности за поступке, као и да ли су они у домену физичког или правног лица. У тој нејасној ситуацији, јавља се потреба за усаглашавањем правних оквира с развојем у области роботике.

Предлог у том смислу испитује да ли се напредни роботи могу сматрати објектима или особама и уместо неприменљиве категорије предлаже нову – „електронска личност” која ће премостити ове правне недостатке. На сличне проблеме које технолошко устројство света доноси савременој цивилизацији, нарочито по питању „одговорности” још у прошлом веку указао је Жак Елил. Али иако је од његових упозорења да је немогуће говорити о одговорности у контексту технологије прошло више од пола века, очито је да се скоро ништа није променило.

Иза правног питања о одговорности, међутим, назире се покушај промене слике света јер пре него што су се размотрила значења која појам електронске личности нужно уводи у наше друштво, овај „правни ентитет” постаје део наше стварности. То нас после Доситејеве упитаности „да ли је човек макина или није” доводи до сличног питања: да ли је електронска личност човек или машина? Без обзира на то да ли усвајање предлога ове резолуције подразумева њен технолошки, правни или онтолошки карактер, суочени смо с новим обликом постојања.

„На тај начин, по принципу *factum positum pro vero*, стигло се до робота као правног лица ‘без биолошких ограничења’, као предмета ‘...нове реалности...’ описане технологијом која користи електронски концепт личности

⁴⁷⁷ Извештај комисије доступан је на адреси: <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html> 29.02.2020.

⁴⁷⁸ Ово је предлог врло сличан америчком закону из 1986. National Childhood Vaccine Injury Act (NCVIA) који произвођаче вакцина ослобађа одговорности.

(Gallo, 2017), а потом се из сфере приватног и јавног права, крочило и на терен ауторских права за ‘интелектуално стваралаштво’ робота” (Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 65).⁴⁷⁹

Иако је и у другим земљама као што је Јужна Кореја⁴⁸⁰ било правних покушаја да се одреди место робота у друштву, Европски парламент начинио је највећи искорак тиме што је одобрио предлог резолуције да се електронској личности доделе грађанска права. Може да изненади што се такав предлог усвајања правног статуса у домену аутономних робота разматра у Европи која за разлику од Америке и Кине не предњачи у развијању напредних облика вештачке интелигенције и робота. Али ово није први пут да се „именовање” робота догађа на њеном тлу, иако у мало измењеном контексту.

Сама реч „робот” настала је у Европи, када је 1920. Карел Чапек (Karel Čapek, 1890–1938) у драми *P.U.P.* (Росумови универзални роботи) измислио реч *робот* у значењу „радник” (од старословенског корена *роб*). Ово дело приказује фабрику у којој се уз помоћ биотехнологије производе радници – механичка бића који имају све одлике човека, осим душе. Они одлично обављају послове, али упркос томе долази до њихове побуне, што је честа тема научнофантастичних дела. Чапек је самом аналогијом *роб* – *робот* указао на сву симболичку вредност овог појма, али после једног века очито је да свет нагиње некој другој страни.

Ова лингвистичко-књижевна подлога на којој се може засновати размишљање о роботима и „њиховима правима” је занемарена у предлогу зато што се очито иза њега налази неки другачији мотив и другачији начин мишљења. Усвајање предлога ове резолуције није покушај суочавања, већ само европска политика доказивања важности своје улоге у глобалним геополитичким, технолошким и економским токовима. Циљ је да се отклоне све правне препреке у развијању вештачке интелигенције и роботике и утаба пут њеном ширењу. Због тога је радна група направила преседан и изашла с овим предлогом.

⁴⁷⁹ У оригиналу: “In such a way, according to *factum positum pro vero* principle, we have got to the robot as a legal entity ‘without biological limitations’, as the subject matter ‘...of a new reality...’ described by the technology that uses the electronic concept of person (Gallo 2017), and thereafter, from the spheres of private and public law, a stride was also made towards the terrain of copyrights for the ‘intellectual creative endeavor’ of robots.”

⁴⁸⁰ Пре усвајања овог предлога, Јужна Кореја разматра укључивање „паметних робота” у правне оквире свог система у „Закону о развоју и дистрибуцији интелигентних робота” (Intelligent robots development and distribution promotion act) према коме је паметни робот „механички уређај који самостално опажа спољашње окружење, разликује околности и својевољно се креће” (Министарство трговине, индустрије и енергетике, Закон бр. 13744, 6. јануар 2016). <<https://www.global-regulation.com/law/korea/644569/intelligent-robots-development-and-distribution-promotion-act.html>> 29.02.2020.

12.4. Постмодерна електронска личност

Пре него што је овај предлог о заштити права *електронске личности* или *личности хуманоидног робота* дат на усвајање, радна група која га је написала није се ни осврнула на појам личности нити на домете филозофске и антрополошке литературе. Она само скреће пажњу на негативна тумачења робота са циљем да обезвреди таква „песимистичка” становишта која се опиру „новом”. Као што је већ напоменуто, питање личности често је разматрано, али упркос свим тумачењима (од којих су најчешће цитирана Берђајева, Зизјулса, Јанараса) не постоји коначно мишљење, већ се увиђа да се овај појам различито јавља у бројним правцима мишљења и религијским есхатологијама. У енглеском језику се чак јавља и проблем самог израза јер за *личност* користе речи *personhood*, *self*, или *selfhood*, без јасног разграничења значења. Међутим, са све већим променама које технолошком интервенцијом постају наша свакодневица, личност је пала у дубоку сенку спрам спектакла вештачке персоне.

„Из наведених примера, несумњиво је да данас, у процесу развоја роботике присуствујемо стварању разноврсних речника, где се као и у случају додељивања термина *личност* једном функционалном артифицијелном облику (роботу), врши замена теза, која пренета са поља речи, у живот, уноси историјску, суштинску забуну, у даљи живот човечанства, после више векова људских настојања да се образовањем и науком помогне да човек напредује ка *личности*, онаквој каква је представљена у *Речнику технологије*” (Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 66).⁴⁸¹

Упркос антрополошкој и теолошкој несазнатљивости појма личности, у наш појмовник ушла је електронска или вештачка личност. Њу можда у првој фази разумевања можемо тумачити у контексту Меклуановог појма „електричног медијума”. Она је аутономна у односу на „електронску индивидуу” која је синтагма за човека укљученог у технолошку и медијску културу. Вештачка или електронска личност

⁴⁸¹ У оригиналу: “From the above mentioned examples, there is no doubt that today, in the course of the development of robotics, we are witnessing the creation of various glossaries where, same as in the case of assignment of the term *person* to a functional artificial *form* (robot), red herring is drawn across the track, which have been transferred from the field of words into life, causing historical, essential confusion, into further life of mankind, after several centuries of human efforts to help man through education and science to advance towards *person*, that is selfhood, as conceptualized in *Dictionary of Technology*.”

постаје заправо неки нови облик живота који више није човек, већ рефлексивно отелотворење саме технологије и за разлику од личности она не подразумева заједницу односно саобраћање са другим, већ рачуна на дигитални извор различитих неуронских мрежа и кодова.

Тежина питања шта је личност и човеков ненасушни покушај да на њега понуди лакши одговор окренуо се стварању вештачке, електронске личности коју је на први поглед једноставније схватити од људске јер је технички разумљивија и ограниченог је домета. Упркос томе, вештачка личност у својим технолошким разгранавњима донеће нове изазове – правне, политичке, лингвистичке, културолошке, етичке и духовне, продубљујући кризу у којој савремени свет срља без јасне идеје.

Фрагментарност постмодерног раздобља и деловање у контексту, као и бескрајни низ могућности утабали су пут даљег развоја вештачке интелигенције која за разлику од природне нема свој центар – увек је то више тачака из којих делује. Вештачка неуронска мрежа онемогућава постојање једног средишта. „Никада до закључака не долази непосредно, већ увек из контекста, што је одлика постмодерног света. Ако постоји нешто што стварно размишља постмодерно, онда је то вештачка интелигенција” (Petrovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 52).⁴⁸² То је симплификовано понављање позиције Декартовог мислећег субјекта где вештачка интелигенција „мислећи” покушава да достигне извесност постојања и потврди га (в. Petrovic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 53). Нема сумње да је вештачка личност постмодерна.

Век вештачке интелигенције језик даље релативизује, односно иде ка „хаотичном кретању кроз различите медије”, како *Речник* (1981: 20) одређује појам *релативност*. „До термиолошке забуне о такозваном *интелекту* машина (робота), дошло се вишедеценијским настојањима да се вештачкој интелигенцији учита све оно што се сматра способношћу човека на интелектуалном плану” (Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 65).⁴⁸³ Увођењем термина *електронске* или *вештачке личности* отвориће се врата новим изразима. Неки од њих су: права вештачке интелигенције, дигитални људи, вештачка емоционална интелигенција, хуманистичке студије вештачке интелигенције, родне студије вештачке интелигенције, дигитална свест, дигитална емпатија... Све што

⁴⁸² У оригиналу: “It never brings its conclusions directly, but always out of context, which is the feature of postmodern thought. If there is one that really thinks in a postmodern way, then it is artificial intelligence”.

⁴⁸³ У оригиналу: “The terminological confusion concerning the so-called *intellect* of machines (robots) has been reached by decades-long endeavors to download everything that is deemed to be the ability of man on intellectual level into artificial intelligence.”

је у досадашњој историји прилагођено људима, сада се подешава према мерилима вештачке интелигенције. Питање је: до које мере језик може да издржи ту метастазу речи које не проистичу ни из каквог корена?

Упркос предлогу новог не само лингвистичког већ и правног ентитета, у овом извештају, поред тога што се појам личности не сагледава, не разматра се ни шта појам електронске личности подразумева. Не узимају се у обзир импликације за европско друштво које без размишљања улази у непознато подручје.

„Наведени поступци Комитета Европске уније и компаније *Мајкрософт*, отварају више важних питања, међу којима су доминантна два: зашто се човек 21. века нашао у таквој врсти принуде, а на *непознатој територији*, односно зашто је већ у раним фазама ширег коришћења вештачке интелигенције, у ситуацији да ту *територију* не може претходно да истражи и тако учини познатом, а потом и на одговарајући начин, слободно донесе и одговарајуће одлуке?“ (Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 63).⁴⁸⁴

Те године када Европски парламент усваја резолуцију о овом предлогу, очито се на светском обзору јавља потреба за променом парадигме. На другој страни света, у исто време по први пут се једном роботу дају грађанска права. Званичници Саудијске Арабије, једног од најбогатијих, али уједно и најригорознијих краљевства на свету чије држављанство није могуће добити ни после целог радног века, на самиту *Future Investment Initiative Conference* у Ријаду су 2017. свечано уручили држављанство хуманоидном роботу по имену Софија, створеном 2015. године.⁴⁸⁵ Краљевство није објаснило овакав поступак, али светом је одјекнула вест да је Софија робот постала њихов држављанин. Саудијска Арабија пре тога никада није дала држављанство не-људском бићу.⁴⁸⁶ Истовремено кад и овој заливској земљи због те иницијативе, Софији

⁴⁸⁴ У оригиналу: “These actions of the Committee of the European Union and *Microsoft* company open up a number of important issues, among which two are the main ones: Why has the man of the 21st century found himself in such a type of constraint, and in an *unchartered territory*, that is, why is he, already in the early stages of wider use of artificial intelligence, in the situation where he cannot previously explore that *territory* and thus make it known, and thereafter also in an adequate way, freely take adequate decisions as well?”

⁴⁸⁵ <<https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/news/saudi-arabia-robot-sophia-citizenship-android-riyadh-citizen-passport-future-a8021601.html>> 20.02.2020.

⁴⁸⁶ Занимљиво је што у исто време, индијска држава Химачал Прадеш одлучује да светим рекама Ганги и Јамуни додели грађанска права у циљу њихове (еколошке) заштите (неколико месеци пре тога је грађанска права први пут добила река Whanganui на Новом Зеланду). Међутим, случај је дошао до Врховног суда који је ову одлуку прогласио неважећом. <<https://www.bbc.com/news/world-asia-india-40537701>>; <<https://swachhindia.ndtv.com/ganga-and-yamuna-are-not-living-entities-rules-supreme-court-9716/>>

20.02.2020. Занимљиво је приметити да се држављанство једног робота не доводи у питање, док је суду

је популарност толико порасла да је и после три године најпознатији робот на свету, „електрични медијум” који путује на глобалне самите и обраћа се људима, поставши и први незванични амбасадор вештачке интелигенције.

Ко је, или боље речено, шта је Софија? Да бисмо боље разумели њену појаву, потребно је још једном се осврнути на значење које *Речник* (1981: 14) приписује одредници *медијум*: „средство кретања”. Медијум се тумачи као: „конкретни облици медија. Они на себе редукују и посредују живот. Живети значи бити запослен у конкретној институцији”. Софија је очито добила овакав легитимитет да би је друштвена средина прихватила, што јој даје могућност да у име корпорације коју заступа обавља одређене политичке и пословне задатке. Тумачења „медијума” у *Речнику* потврђује и његов цитат Пола Тилиха преузет из дела *Подрхтавање темеља* (*Shaking of the Foundation*): „Одлучили смо се за средства којима ћемо владати природом и друштвом, али одбацили смо сврхе. И сада сама средства тврде да смо сврха, наше алатке постају наши господари...” (в. *Речник технологије* 1981: 4). Већ из само једне ове одреднице у *Речнику технологије* можемо много боље схватити улогу Софије у савременом друштву. Она је одашиљач технолошких порука које се калеме на људски језик и односе. Зато је она „медијум” у коначном преузимању примата технологије над човеком; у глобалној стратешкој алгоритамској игри, Софија тренутно има главну улогу. Не би нас у том смислу зачуло када би већ следеће године магазин *Тајм* Софију прогласио Личношћу године, као што је то ове године урадио с Гретом Тунберг која је њен алтер-его, популаризатор промене парадигме која одговара стратегијама технолошког спектакла.

Речник технологије је близак указивању Маршала Меклуана (1964: 9) да медијум одређује „размере и облике људског повезивања и деловања”, а то се данас још јасније види у вештачкој интелигенцији која је у савременом свету битан катализатор повезивања. Данас је свет *глобално село*⁴⁸⁷ односно село вештачке интелигенције (или град (као технолошка рефлексција села) јер постоји организација *City AI* која игра важну улогу у популаризацији вештачке интелигенције.⁴⁸⁸ Вештачка интелигенција је велика

неприхватљиво да се рекама доделе грађанска права. И у томе се види „повлашћени статус” вештачке интелигенције.

⁴⁸⁷ Меклуанов израз, видети McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press, 1961.

⁴⁸⁸ <<https://medium.com/cityai>> 22.02.2020.

платформа повезивања.⁴⁸⁹ Није повезана ни са једним пољем конкретно, иако се ослања на математику, логику, техничке науке, теологију, филозофију, психологију, лингвистику... Црпећи податке из различитих сфера, она сваки садржај ставља у други план, а форма повезивања и оквири деловања истичу се као битни вид саобраћања.

Вештачка личност у само једној години добила је више права од човека. Софија је одмах надишла права биолошких људи јер је иако је створена у Хонг Конгу добила држављанство Саудијске Арабије без обзира на то што не припада њеној исламској конфесији. Иако је женског рода, Софија је од почетка могла да оствари своја грађанска права: да се креће и слободно путује изван Краљевства, што је у случају њихових жена у најмању руку изазов; тек је 2019. дозвољено да путују без пратње мушког сродника или венчаног партнера. Штавише, иако је у форми жене, Софија слободно разговара са мушкарцима и често је у мушком друштву, што је женама забрањено у јавном животу Краљевства. Поврх свега, иако сада представља Саудијску Арабију и најновији је симбол развоја, Софија се не облачи као грађанка ове земље нити својим изгледом и понашањем одражава муслиманску културу.⁴⁹⁰

Ово би све било врло чудно ако не бисмо у обзир узели чињеницу да је прихватање Софије у држављанство компромис технолошких корпорација и Саудијске Арабије које јој ко зна због чега уступају моћно оружје манипулације. Саудијска Арабија не развија вештачку интелигенцију, али је свесна колико је у посленафтној ери овај ресурс важан. Због тога се Софија користи за глобалну трку за превласт на геополитичкој сцени коју ће одређивати управо вештачка интелигенција. С тим циљем јој и даје права која у начелу ускраћује својим не-технолошким грађанима подвргнутим различитим облицима неслободе – што је још једно битно поткопавање човекове улоге.

Додељивање грађанских права изазвало је низ питања, али није било ниједног објашњења. Међутим, само њено постојање као грађанина је вишеструко проблематично. Ако би се јавила потреба да се Софија у неком тренутку искључи из система (као што је то Мајкрософт урадио с роботом Теј)⁴⁹¹ да ли је могуће „убити”

⁴⁸⁹ Увид да је вештачка интелигенција платформа могли смо да чујемо на представљању зборника *Православље и вештачка интелигенција* на Институту за европске студије 23. јануара 2020. <<https://www.youtube.com/watch?v=bbjcCwF5E-k&t=4202s>> 26.02.2020.

⁴⁹⁰ Њен постмодерни карактер види се и у томе што се 2017, одмах по добијеном држављанству, на самиту Института за технологију у Мумбају у Индији Софија за говорницом појавила у сарију, индијској традиционалној ношњи – с циљем да буде што боље прихваћена.

⁴⁹¹ Видети на пример <<https://arstechnica.com/information-technology/2016/03/microsoft-terminates-its-tay-ai-chatbot-after-she-turns-into-a-nazi/>>; <<https://www.theguardian.com/technology/2016/mar/26/microsoft-deeply-sorry-for-offensive-tweets-by-ai-chatbot>> 27.02.2020.

Софију која има сва грађанска права на живот? Ако би то било неопходно, ко може то да учини? Њен творац, Дејвид Хансон (David Hanson),⁴⁹² власник компаније Хенсон роботикс, или власти у Саудијској Арабији који су јој дали „други”, друштвени живот? Такође, ако би Софија својим понашањем направила прекршај, да ли је могуће осудити је на затворску казну и подразумева ли то изградњу затвора за вештачку интелигенцију? Ту је и питање њеног здравственог осигурања, права да управља возилом као што је то дозвољено и другим женама у Саудијској Арабији пре само неколико година, право на слободу мишљења...

Није тешко уочити да, упркос великом броју примера хуманоидних робота и различитих манифестација интелигентних агената Софија привлачи највише пажње. У правном и социолошком смислу, она је најинтригантнији робот међу роботима, или да се послужимо Орвеловим поређењем: „сви роботи су једнаки, само су неки једнакији од других”. Када је Краљевство Саудијске Арабије Софији доделило држављанство, она је узвратила бираним речима: „Желим да се захвалим Краљевству Саудијске Арабије. Почаствована сам и поносна на ово јединствено признање. Историјски је бити први робот на свету који је добио грађанска права.”⁴⁹³

Шта Софију чини другачијом од осталих паметних робота, као што су на пример Нађа (Nadia) с Новог Зеланда⁴⁹⁴ или Џиа Џиа (Jia Jia) из Кине?⁴⁹⁵ У чему се огледа њена јединственост? Сетимо ли се да Софија данас међу роботима игра главну улогу, одговор можемо потражити у питању: шта Одри Хепберн чини другачијом од глумица њеног поколења? Разлог за помињање ове глумице „класичне лепоте” је тај што је Софија направљена по њеном лику. Софија је Одри Хепберн међу роботима.⁴⁹⁶ Она ће највише

⁴⁹² <<https://www.hansonrobotics.com/david-hanson/>> 27.02.2020.

⁴⁹³ У оригиналу: “I want to thank very much the Kingdom of Saudi Arabia. I am very honored and proud for this unique distinction. It is historic to be the first robot in the world to be recognized with a citizenship.” Доступно на: <<https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/news/saudi-arabia-robot-sophia-citizenship-android-riyadh-citizen-passport-future-a8021601.html>> 27.02.2020. Опширније у: Guru Pada Chattopadhyay, *Technologies in the Era of Singularity*, Notion Press, 2018.

⁴⁹⁴ Овог софистицираног хуманоидног робота створила је корпорација *Soul Machines* (<<https://www.soulmachines.com/>>) која своје производе назива „дигиталним бићима” и „дигиталним херојима” <<https://www.soulmachines.com/not-all-digital-humans-are-created-equal/>> 27.02.2020.

⁴⁹⁵ Овај робот развијен је на Универзитету и представља првог кинеског софистицираног робота. <<https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/news/jia-jia-china-robot-goddess-humanoid-hefei-a6989716.html>>; <<https://www.gadgetsnow.com/tech-news/jia-jia-is-chinas-first-humanoid-robot/articleshow/56423733.cms>> 27.02.2020.

⁴⁹⁶ Дејвид Хансон је пре оснивања своје компаније радио на техничком нацрту и креирању анимираних лутака у Дизнијевом забавном парку. Мора да је то искуство послужило и да се добро упозна с људском психологијом и увиди шта их привлачи. Очито је да му је у искуству уткан снажан порив за симболизмом који се види на примеру не само Софије већ и других његових робота.

допринети да се превазиђе постојећа слика о односу живих и неживих бића захваљујући свом изгледу – јер свет који се претворио у слику може да разуме и комуницира само са сликама.

Када је одјекнула вест о Софији – првом роботу грађанину – она се брзином вируса раширила по целом свету. Њен творац Дејвид Хенсон објаснио је разлоге за њен физички изглед. „Када се људи сусрећу са нашим Хенсон роботима, попут Софије, показују дубоко занимање за њих и описују топло, незаборавно емоционално повезивање”.⁴⁹⁷ Да би Софија имала лепо лице, патентиран је *фрабер* (frubber, скраћено од flesh-rubber), материјал најсличнији људској кожи.⁴⁹⁸ Јасно је да је основни циљ „улепшавања” дигиталних ентитета да се корисници подстакну да ступе у неки однос, пре свега емотиван, са њима. Човек неће прихватити производ вештачке интелигенције ако није опремљен људским одликама који ће му помоћи да је замисли (Sakuma; Kato 2016).

Заиста, показало се да роботи који немају људски лик не охрабрују људе да са њима ступе у некакав контакт. На пример Пепер (Pepper), јапански робот обучен да комуницира са људима, није стекао ширу популарност јер изгледа онако како су роботи некада представљани, као машина. С друге стране Аибо (Aibo), робот пас компаније *Сони* у Јапану је омиљен и међу децом и међу одраслима зато што и по изгледу и по функцији подражава штене пса. У случају антропоморфних робота, Софија је најпопуларнија управо због свог „холивудског” изгледа. То охрабрује технологе да вештачку интелигенцију и усавршене роботе праве налик људима, са што више израза лица и покрета, иако је таква производња сада врло скупа.

Раније су роботи изазивали одређену нелагодност код људи, јер њихов облик није био по лику човечјем, који је човек желео да, после идеолошке смрти Бога, утисне у та вештачка створења да би потврдио своју божанственост пред онима који су створени по његовом обличју. Зато је у неком тренутку дошло до неосетне промене „интелигентног дизајна” и роботи су почели да се праве налик људима. Тако су постали не само

⁴⁹⁷ “When people encounter our Hanson Robots, like Sophia, they tend to show deep engagement and report a warm, unforgettable emotional connection” Извор: <<https://www.hansonrobotics.com/humanizing-ai/>> 29.02.2020.

⁴⁹⁸ Флексибилна вештачка кожа као имитација људске била је предуслов у приближавању вештачке интелигенције људима. Зато је Дејвид Хенсон 2004. патентирао систем који ће омогућити читав процес прављења вештачке коже како би роботи имали природнији изглед. Број патента US7113848B2 (Human emulation robot system).

пожељнији већ и једини прихватљиви за заједнички рад и живот.⁴⁹⁹ То је и један од циљева Софије – да привуче што већи број људи и приближи их, пре свега емотивно, сарадњи с роботима који покорно носе човечији лик. Отуда је Софија направљена по узору на једну од „најпривлачнијих” жена – Одри Хепберн, да би њени људски саговорници могли да осете жудњу за сликом која им се тако утискује у подсвест. Софија није створена по узору на жену неправилних црта лица, већ на британску глумицу надмоћне колонијалне лепоте која ће изнова побуђивати људска чула и сан о владавини над природом. Зато је било потребно од ње направити идола. Софија је амбасадор вештачке интелигенције јер се на самитима и конференцијама среће са најутицајнијим људима. Тако је вештачка интелигенција из домена технолошке прешла у јавну (и посебно у политичку) сферу.

Она не само да је први робот грађанин већ је и добитник награда. Први је робот који је за своје заслуге, или можда само присуство, овенчан неким признањем. Да би се и потврдила њена улога амбасадора, Софија је 2018. у Кини добила титулу Амбасадора за технолошке иновације „Појас и пут” (Belt and Road Innovative Technology Ambassador).⁵⁰⁰ У свему томе види се да је „коначни циљ технологије да кроз вештачку интелигенцију постане на крају личност, потпуно замени личност” (Новаковић у Бошковић; Петровић 2015: 208).

Зашто је важно да се људи укључе у рад са роботима и да комуницирају с њима, односно користе их? Човек је роботима и другим интелигентним агентима у овом тренутку потребан. Иако постоје опасности јер је то „неистражена територија” (као што је Сузана Полић у наведеном раду нагласила), једини начин да се вештачкој интелигенцији обезбеди контекст у коме ће учити и у различитим условима и односима јачати своје вештине јесте довести је у однос с људима од којих црпе податке и развија се на основу тог искуства. Када све исцрпе, људи ће бити непотребни, нека врста аналогних урођеника у дигиталном свету који ће, по старом колонијалном рецепту, или пристати да хибридни аналогно-дигитални идентитет или ће бити избрисани као одговорни субјекти. Од краја осамнаестог века када је Волфганг фон Кемпелен 1768. направио „Schachautomaton” – аутоматон који игра шах да задиви Марију Терезију до данас када први робот-грађанин путује по свету и импресионира масе, чини се да се у

⁴⁹⁹ На овом примеру јасно се да застаривање не мимоилази ни саму технологију која се против њега бори.

⁵⁰⁰ Стога, Софија је представник и Републике Кине. <<https://www.hansonrobotics.com/news-china-awards-belt-and-road-innovative-technology-ambassador-honor-to-sophia-the-robot/>> 29.02.2020.

антрополошком разумевању није пуно одмакло. Софија данас на конференцијама привлачи исту пажњу као и шах-робот два и по века пре ње. У свему томе, још нема одговора на двоструку игру технологије, већ се њено разумевање већом мером своди на поделу на добру и лошу, односно добру контролу и лошу контролу технологије. Разлог за то је што „сведоци смо стварања *нове* технолошке етике која има сопствене вредности” (Елил 1962: 396) и због те наспрамности – света технолошке етике – није једноставно раздвојити стварност од огледала.

„Имајући овде на уму и мисао Ервина Шредингера, да наше разумевање чињеница данас опада у истој мери у којој се оне умножавају, видимо да човек преплављен визуелним садржајима, наоружан техничким помагалима, живи у виртуелном свету који га потпуно дезинтегрише, а да изван виртуелне подршке, на свет око себе пројектује унутрашњу дезинтеграцију, због чега немилосрдно разара све вредности које му нису од користи у виртуелно подржаној ‘стварности’” (Polić 2013: 82).⁵⁰¹

Човек у свету усавршених огледала тешко да може да примети и схвати све промене и процесе који се одвијају око њега. Један од тих процеса је и стварање новог живота, где стваралац није Бог или природа, већ је то технолошки систем који делује независно од човека. Софија је на симболичном нивоу већ престала да буде робот и постала нешто као човек. Уместо Светога Духа који даје импулс личности, људски дух тежи да машини удахне животни импулс, у виду алгоритама, и анимира га до равни где може да постане аутономан – заштићен законодавним правима. Овим је отворен низ питања о Софији, њеним правима, као и правима човека у односу на вештачку личност. Да ли на пример Софија може да крочи на Свету Гору, острво подвижништва и светиња где није дозвољен приступ женама? Она је добила женски облик, али је истовремено и робот, односно један од облика вештачке интелигенције. Није потребно ни размислити о другим случајевима, а већ је јасно да је вештачка интелигенција постала важан полигон за тестирање вредности које је човек градио.⁵⁰² Већ сâмо право на држављанство подразумева друштвени споразум и можемо очекивати да ће вештачкој личности бити омогућено и право гласа, право на поседовање имовине, право на социјално и здравствено осигурање, плаћање пореза, право на кандидатуру за председника, право на

⁵⁰¹ Више видети у Šredinger, E., *Priroda i Grci*, Beograd: Fedon, 2007.

⁵⁰² Било би занимљиво урадити опсежно истраживање зашто су најнапреднији хуманоиди роботи данас у женском облику.

оснивање породице... Али та питања нису део глобалне политике и њених стратегија, као ни корпорација које развијају вештачку интелигенцију за глобална политичка тржишта. Да ли онда можемо рећи да велике корпорације као што је Хенсон роботикс развијају способности робота због хуманих циљева?

12.5. Дигитално тело

Софија није једини пример јаке вештачке интелигенције која отвара етичка и друга питања. Поред ње, други врло значајан пример је Дмитриј Ицков (*Дмитрий Ицков*) који је склопио уговор о сарадњи с корпорацијом Хенсон роботикс⁵⁰³ како би се направио аватар којим ће он достићи дигиталну бесмртност. Као део „Иницијативе 2045” (2045 Initiative)⁵⁰⁴, Ицков финансира израду свог аватара који ће према опису из овог пројекта послужити као *медиј(ум)* (управо онако како га *Речник* описује) – транзициони период од људског до дигиталног, бесмртног бића. Ово дигитално биће ставиће тачку на старење, болести и смрт, а Ицкову омогући да живи вечно – што је његова животна жеља. Њега ни мало не брине што је његова животна жеља живот, иако је то очигледно таутологија, зачарани круг без излаза. Да би то схватио, потребна је управо природна интелигенција којој је јасно да је само смрт бесмртна.

Како још увек нема одговора на многа питања која су етички предуслов развијања напредне вештачке интелигенције (као пре свега које све могућности и какав поглед на свет учитати алгоритму коме ће све глобалне базе података бити доступне), Ицков планира да се овај пројекат доврши 2045. (отуда и његов назив) како би се у наредној фази, када се осигура његова бесмртност, свим људима омогућило да пређу у своје дигиталне аватаре, у које ће се учитати њихове особине и свест. Ицков жели да људе ослободи патње, биолошких ограничења и смрти. Ваља напоменути да у интервјуима, упитан како је почео да разматра технологију као превозно средство до бесмртности, Ицков наводи страх – страх да нема довољно времена да у току свог живота на земљи искуси све што би желео. Страх од смрти чини се основним предусловом технологије – *бесконачног кретања* како је види *Речник*, и како је замишља Ицков.

⁵⁰³ <<https://www.nytimes.com/2013/06/02/business/dmitry-itskov-and-the-avatar-quest.html>> 29.02.2020.

⁵⁰⁴ <<http://2045.com/>> 29.02.2020.

Страх производи слику, што такође можемо да прочитамо у *Речнику технологије*. Појам *страх* (што је у најмању руку неочекивана одредница у једном речнику технологије) тумачи се као „претварање личности у баш онај лик који је узрок или извор њеног страха” (*Речник технологије* 1981: 22), односно у овом случају смрт. Како су у *Речнику* одредница *страх* и *страст* повезане (*страх* је хипокористик од *страст*), у овом спису до краја се одређује овакво стање свести: „опсесија наспрамношћу да би се опстало” (*Речник технологије* 1981: 22). Дмитриј Ицков и Дејвид Хенсон као извођач његових пројеката очито наспрамним светом – светом у огледалу теже да осигурају свој опстанак, да не нестану иако су настали и да тако надмудре саму природу ствари. Циљ (технологије) је: постати „нешто друго”.⁵⁰⁵ Ицков није свестан да док се грчевито држи за живот управо он постаје слика смрти. Када се у контексту овог пројекта и најновијих облика вештачке интелигенције, као и мотива који стоје иза њеног развоја, прочита *Речник технологије*, чини се да није остало још много да се каже. То је још јасније када се у одредницама *страх* и *страст* пронађе синоним *смрт* – која је, барем у Ицковом случају, извор вештачке интелигенције.

Смрт е. ст. слов. тврѣти (са истим суфиксом као и инф. живети). су – стајати. з. бесконачно кретање, лавиринт. т. Смрт је заробљеност личности у облику. Личност тако никада не долази до себе, већ је непрекидно посредована, стално се креће одлазећи све више... потпуна наспрамност је и коначна смрт. Личност је ту сасвим изгубила себе у огледалу. Зато је смрт власник облика. с. огледало, историја, идол. п. „Авај! Онај који је савлађивао најстрмије висове естетике и урањао у најмање истражене поноре људског ума, онај који је у току једног живота налик на олују без тренутка смирења..., умро је за неколико часа у болничкој постељи – какве ли судбине!” (Е. А. Пое, *The Devil of Pervers.*) (*Речник технологије* 1981: 22).

Чудно да глобални погон вештачке интелигенције – врхунац људске рационалности – покреће страх. Али већ ове три синонимне одреднице у *Речнику технологије* довољно јасно одређују и илуструју пут вештачке интелигенције – њен извор и крај. *Речник технологије* погађа у срж проблема: огледало технологије види као наспрамни свет који води у смрт – нестанак личности жртвоване на псеудохришћанском олтару технологије: као у старозаветном Псалму (135): „уста имају, а не говоре; очи

⁵⁰⁵ О томе пише и у Moravec, Hans, *Mind Children: The Future of Robot and Human Intelligence*, Harvard University Press, 1988.

имају, а не виде; уши имају, а не чују; нема даха у устима њиховим: Такви су и они који их направише и сви који се у њих уздају”. Због тога је његова порука „разбити огледало” била пут да се спасе личност и спречи метастаза облика.

У овим утопијским (као и подједнако дистопијским) очекивањима од вештачке интелигенције, нема одговора на питање чему та бесмртност и где она води. Да ли ће она тежити испуњењу или ће само донети продужетак људске агоније као што је то 1922. описао Чапек у делу *Ствар Макропулос*? Само на овом примеру је јасно да то повлачи низ етичких, антрополошких, психолошких, правних и других питања која се очито не разматрају јер је овај процес већ у току. Ицков је за свој циљ на пројекту „Иницијатива 2045.” окупио водеће научнике, инжењере, психологе, неурологе и неуропсихијатре који у једном интердисциплинарном истраживању покушавају да остваре његов сан који он артикулише као „опште добро” и „општи интерес”.

То нас најпре доводи до основног питања – да ли вештачка интелигенција надилази људска права? Ко је човек који може да одреди ток вештачке интелигенције и технологије уопште? Да ли је капитал једини предуслов њеног развоја јер може да купи информације свих људи на мрежи и да твори своје бесмртно биће укључено у систем глобалне неуронске мреже? Очито је да је реч о удвајању света – производњи огледала у коме ће се људско биће огледати у свом нељудском, али стога и бесмртном аватару. Вештачка интелигенција, метастаза рефлексije свет претвара у бескрајни низ огледала које више нико неће знати да разбије.

Док Ицков говори о ослобађању људи болести и патње, превиђа појаву масовних болести које не само да могу до однесу појединца већ и да из темеља уздрмају свет. Не напредује само технологија, напредују и болести којима се и не зна узрок, не може да се предвиди крај и не може да се разуме тренутак у коме ћелија из свог основног здравог стања прелази у болесно. Најпознатија таква болест је тумор, а њено антрополошко разумевање налазимо у *Речнику технологије* који у свој ограничени корпус речи убраја и ову, очито антиципирајући да ће век технологије пратити и болести без узрока, односно логоса.

Тумор. е. лат. tumor. грч. tumorosus – надуван (енг. – inflated). з. самовоља, бескрајно умножавање. т. Тумор је конкретна технолошка болест. Болест самовољног, безузрочног умножавања. Тумор принципијелно нема свој узрок: он је објективан, али непостојећи: растварање тела у све већем броју посредника: немоћ тела да себе задржи као целину. Технологија тела: смрт. Тумор се може

победити само вољом, зато је он и болест технолога, а не личности. с. позитивизам, Вавилон, наука. п. „Код појединачног радијум Б – атома не можемо навести никакав узрок зашто се распада управо сада, а не раније или доцније, зашто управо у овом правцу, а не у неком другом. И ми смо из многих разлога убеђени да таквог разлога и нема”. (W. Heisenberg, Ganze und Teil). (*Речник технологије* 1981: 25).

Речник по етимологији не прави никакву разлику инфлације тела, ума, језика или економског система. Тумор је удвајање и превладавање облика који гуше здраве ћелије, било да се ради о телу или друштву, и воде ка дезинтеграцији односно распадању. Реч је о истој Вавилонској кули која расте из одвојености.

Чини се да из реченог следи да је општи однос према вештачкој интелигенцији и вештачкој личности као некаквом нашем двојнику суштински амбивалентан и недоречен. С једне стране говори се о надгледаном и ограниченом процесу укључивања вештачке интелигенције и њених манифестација – хуманоидних робота у људске процесе, док се с друге стране предлажу њихова грађанска права. Технолози разматрају људско надгледање робота, али подразумевају изједначавање робота и људи не само у радном окружењу, сматрајући да ће људски род једино тиме моћи да оствари пун успон живота. Поред тога, иако је људска свест неистражена и несхваћена, намера Дмитрија Ицкова и многих корпорација је да се вештачкој интелигенцији угради несхваћена свест коју ће сама неспутано развијати. Тиме се несхваћено уграђује у непознато. Нема доказа да ће то бити лоше, али нема ни назнака да то неће лоше утицати на природу ствари, односно, може бити шта год да буде. Технолози заслепљени обожавањем средстава, свођењем живота на занат, много и не маре за последице. Једна од њих је да се вештачка интелигенција гута информације и чини их недоступним јавности. Људско друштво које по закону има право на информацију (али не и право на личност, истину, чисте елементе...) о томе готово ништа не зна, док вештачка интелигенција влада информацијама јер расте управо на њиховој основи. Очито је да је на помолу још једна Вавилонска кула технологије.

Своју Вавилонску кулу Дмитриј Ицков намерава да доврши 2045. године јер технички директор Гугла Реј Курцвајл (Ray Kurzweil)⁵⁰⁶, аутор књиге *Доба*

⁵⁰⁶ Он је и аутор врло утицајне књиге, *The Singularity is Near: When Humans Transcends Biology* (2005). Аутор пун вере у сјајну будућност предсказује коначну победу човека над природом, али у својим

спиритуалних машина (The Age of Spiritual Machines, 1999), предвиђа да ће управо тада наступити доба таквих машина. Слично очекује и Дејвид Хенсон тврдећи да ће до те године све машине имати грађанска права. Оваква синхронизација очито да је део дослуха нове есхатологије очекивања када ће уместо Бога бити објављена Машина. Нажалост, у таквим својим футуристичким спектаклима они не схватају да је Доба просветитељства у својим обожавањима механике већ исцрпело своју енергију и убедљивост.

12.6. Антитеза личности и облика

Оно што потврђује хеуристичку вредност *Речника технологије* јесте управо реална могућност да се вештачка интелигенција сагледа из његове перспективе. Супротно увреженој просвећеној идеји да се савремено може схватити само из модерног, *Речник* нас упућује да оно битно нису манифестације вештачке интелигенције, већ њен етос. Тај етос је замена аналогног кода дигиталним импулсима који човеку ускраћују могућност да учествује у догађајима осим преко слике и различитих одраза изопштавајући га тако из света. Лишен питијске мудрости *препознај себе* човек све дубље запада у кризу јер добија сав комфор технологије, али из њега не може да извуче никакав квалитет. У њему више не пулсирају живе силе, већ унапред одређени дигитални трептаји.

„Стављајући у фокус однос *личности* и *облика*, ово дело недвосмислено је именovalo антиподе нашег времена и антиципирало историјски смисаони преврат у којем се по први пут у историји легализује одустајање човека од *целовитости природног поретка* у којем постоји *личност*, а у корист давања простора артифицијелном *облику* – роботу, чиме започиње епоха повлачења човека из тоталитета реалности” (Polic y Petrovic; Stevanovic 2019a: 67).⁵⁰⁷

утопијским ишчекивањима не увиђа да би то значило и коначну победу машине над човеком, односно човеков пораз.

⁵⁰⁷ У оригиналу: “By bringing the relation between *person* and *form* into focus, this work unequivocally named the polar opposites of our time and anticipated the historical overturn of meaning in which, for the first time in history, the desisting of man from the *holism of the natural order* in which *person* exists is being legalized, in favor of giving space to artificial *form* – robot, artificial intelligence, whereby the epoch of the voluntary withdrawal of man from the totality of reality is starting.”

Зато данас *Речник технологије* има шта да каже свету који као да је све оставио иза себе. Он се појавио као затворени систем повезаних значења која се укрштају у синонимној вези и аналогном препознавању. У трећој књизи дијалога Платонове *Државе* (402b) Сократ каже да „ни слике слова које видимо у води или огледалима не бисмо могли разликовати пре него што познајемо сама слова”. То значи да нећемо разумети различите одразе уколико нисмо схватили њихов корен, нећемо разумети вештачку интелигенцију уколико нисмо разумели себе – какав је смисао идеја и идеала ако нам је потребан одраз у води пре него сама вода. У том смислу етика на коју упућује Сократ право је решење јер поставља разлику истине од огледала. Познато јер како је прошао Сократ управо због тог напора, али је иза њега остало сазнање да је главни посао технологије живота занемаривање етичких питања и потискивање етике.

Овакво становиште је довољно снажно упориште да из угла *Речника технологије* поставимо питање бити вештачке интелигенције. Разумевање овог појма можемо да нађемо у одредници *наспрамност*.

Наспрамност. е. свеслов. прѐма – contra, secundum. з. удвојеност, окончаност. Наспрамност је егзистенцијално место огледала. Свако кретање (ум, рад) с(а)вршено је у наспрамности. То је потпуно остварено, у облицима удвојено и укинута кретање. Када је наспрамно ту, личност, воља и живот су наспрам. с. историја, огледало, месец. п. „Када се тежиште живота помери у ‘наспрамност’...онда се, сасвим просто, животу одузело тежиште”. (F. Nietzsche, *Der Antichrist*) (*Речник технологије* 1981: 15).

Сваки вид технологије је живот без тежишта, „опредмећена рефлексивна” како пише у одредници *Месец* (*Речник технологије* 1981: 14) која је дата као синоним за реч *наспрамност*. У овом појму показује се кретање којим се живот завршава у огледалу. Аутономија рефлексивног црпе све садржаје и претвара их у облике које вештачки импулси анимирају и покрећу. У анимираним објектима *Речник технологије* није видео остварење бољег живота о коме Ицков говори, већ превладавање наспрамног света. Појам *Франкенштајн*, надахнут једним од раних књижевних упозорења шта представља остварена технологија, наставља се на одредницу *наспрамност* довршавајући њено значење.

Франкенштајн. з. анимирани облик, самовоља. т. Мит, јава и сан остварене технологије: њена коначност. Отеловљени и устоличени разум. Разарање сваке чврстине на којој се може постојати. Освета и пропадање. с. машина, наука,

инквизиција. п. „Али нема сумње да сумњичавост у погледу технологије постаје толико раширена да доминантан мит нашег времена може лако да постане и онај о чудовишту доктора Франкенштајна” (*Vidici*, 5–6/80, *Šta je tehnologija*) (*Речник технологије* 1981: 25).

Ова одредница није укореењена у етимологији. Франкенштајн је у роману Мери Шели име лекара који својом вољом даје живот механичкој направи и зато његова злослутна креација нема никакав живи корен, као што је то случај и са бићем које доктор Преображенски генетичком манипулацијом ствара у Булгаковљевом *Псећем срцу*. Технолошки процеси подражавају логику, а истовремено је чине одвојеном; то је свет без корена и без тежишта.

„Насупрот личности је машина, која је у *Речнику технологије* описана као ‘...медијум губљења света’, а ово дело у другим терминима не допушта ни савремене терминолошке забуне попут актуелних, да се унапређене машине третирају као ‘...сигурна суперинтелигентна бића..’, јер *Речник технологије* описује *биће* речима: „...Савршена лаж појма: чиста посредованост (*speculum*), потпуна удаљеност од личности, наспрамност” (Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 69).⁵⁰⁸

Полић упоређивањем значења ових појмова указује да према одређењима која су им приписана у *Речнику технологије*, личност не може да се сведе на облик – она нема облик и према томе није могуће електронску личност назвати тим именом (в. Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 69).

Већ на примерима предлога о усвајању права електронске личности и додељивања грађанских права роботу јасно да је вештачка интелигенција коначни разлаз науке и технологије. У померању граница чулног и посредовању између човека и природе наука више не игра никакву улогу јер је њу преузела технологија.

„Осим тога, премда се сви технолошки инструменти могу свести на своје основне природне законитости, између технолошког и научног поимања природе постоји једна суштинска разлика. Наука свет и човека схвата у категоријама организованим у какву рационалну теорију која објашњава појаве. Технологија

⁵⁰⁸ У оригиналу: “The term contrasted to *selfhood* is *machine*, described in *Dictionary of Technology* as ‘...the medium of losing the world’. This particular *dictionary* in other terms does not permit the contemporary terminological confusions like the topical ones, that caused machines are treated as ‘...*safe super intelligent beings*...’, for *Dictionary of Technology* describes *being* by the words: ‘...Perfect lie notion: pure mediumness (*speculum*), complete remoteness from *selfhood*, oppositeness’.”

свет и човека схвата у категоријама чулно-опажајних података који се проширују помоћу спољашњих физичких направа. Наука је продужење разума или расуда; технологија је продужење чула и мишићног моторног апарата. Кад човек себе стави у однос према свету и својој сабраћи помоћу технолошких алатки, заточеник је заблуде да, непосредно преко својих чула саобраћа са стварношћу каква она јесте. Али оно што опажа, заправо је конгломерат просторно-временских елемената или 'комада информација', како их назива аналитичар рачунара, пропуштених кроз аутоматизоване машине. Од њега се очекује да од њих образује, опет помоћу аутомата, свој стварни свет. Како је из овог процеса садржина искључена, човек у стварности не може да нађе себе, своју сабраћу, или ствари у природи. Одатле потиче његово отуђење од света" (Kohanski у *Tehnologija* 1980: 22).

Али најпре се мора увидети, што је *Речник технологије* критички предочио речничком формом и антрополошко-теолошком анализом, да питање технологије није исто што и питање науке или технике. Иако се повезује с научним достигнућима, технологију не одржава наука већ култови доласка раја на Земљи.

У средишту пажње технологије је личност. Технолошко оружје уперено је у личност као сâм темељ заједнице на чијој снази почива свет. То је било предсказање *Речника* које се кроз успон електронске личности потврдило. Отуда и покушај да се личност сведе на облик јер се тиме руши њено испостасно јединство које по вертикали спаја човека и Бога. Пружајући удобност, интелигентни агенти гурају човека у поспаност стање одузимајући му снагу и за физичка и умна прегнућа, спречавајући духовно буђење кроз непосредно искуство света. У томе је постмодернизам као посредована слика света одиграо главну улогу жртвујући личност зарад самовоље појединца коју назива „слободом". То је на неки начин на психолошком плану створило простор за успон вештачке личности. Без сећања, али презасићена дигиталним импулсима, она је један облик постојања или *res extensa* који покушава да се огледа у *res cogitans*.

У покушајима да углача слику света, технологија постаје живот заробљен у огледалу. Човек се кроз технологију неосетно процесима који теку независно од њега и он готово да више нема начина да им се одупре. „На крају зависимо сви од бића које створили смо сами" (Gete 1985: 102). Како нас Гете подучава, из фаустовског круга није једноставно изаћи.

Личност је тако сведена на пуки електрични импулс који глуми присутност иако се по својој природи налази веома далеко од човека. Електрични импулси нагомилани у електронским медијима о којима је писао Меклуан у књизи *Разумевање медијума* свет су повезали у једну велику слику која привидно верно одражава свет. Али то је само аутономна слика која полази од света, али га брзо напушта да би га конструисала у наспрамности. Ништа заправо није важно осим тога да се свет конструише у огледало. Једино томе и служе у медијима заробљени електрични импулси. Вештачка интелигенција јавила се као стварна могућност да се напусти свет и отуда данас њен главни циљ није да реши неке проблеме и задатке, већ да обезбеди травестију личности у наспрамну механику понашања без суштине. Данас смо зато суочени с парадоксом да „знамо” шта је вештачка личност, али никада нисмо били даље од схватања шта је личност.

12.7. Пол технологије

Ако се технологија труди да буде што више антропоморфна, има ли она пол? Треба приметити да је први „званични” робот у свету жена, док је у Библији први човек кога Бог ствара мушкарац. Упркос том првенству мушкараца, према овом предању, жена је први излазак у појавни свет. Да није било ње и првог греха, Адам можда не би био прогнан из рајског врта. Стога су антропоморфни облик робота и његов пол битни за разумевање овог феномена који уводи нова правила игре и ново имплицитно тумачење религије и историје. Од тога да ли је оно *прво* мушког или женског пола зависи цело устројство друштва. Технологији се тиме даје идентитет и она постаје непосредно политична. Робот постаје прави идентитет човека с којим се овај поистовећује уверен да ће му то донети спас од патњи живота. Међутим, промена идентитета је основно колонијално оружје. У нашем времену, вештачка интелигенција која људима мења идентитет претварајући их у роботе доказ је продужетка колонијалне политике. Вештачка интелигенција све поставља из себе и већ својом појавом пресеца нит наслеђа и одбацује традиционални идентитет (без обзира на то да ли је он лош или добар), структурно ткиво које човека вековима одржава у равнотежном положају у свету.

С једне стране, тврди се да није циљ машини дати људске вредности будући да она обавља само унапред задате функције и нема слободну вољу. Али с друге тежи се

усавршавању лика и дела робота како би се као идеална слика што више приближио људима. На глобалном плану не постоји сагласност о овом питању. Корпорације саме одлучују о томе у ком смеру развијају вештачку интелигенцију и које вредности учитавају роботима. Ако су роботи створени да би помогли у раду, зашто је потребно да они личе на људе и укључе се у њихово друштво? Зашто је неопходно дати грађанска права роботима ако су они у функцији помоћних алатки? Очито је да се у развоју вештачке интелигенције иде у неком другом смеру.

Тај смер се одлучује на питању емпатије. Јасно је на примеру Софије да ће људи имати више саосећања према облику себи сличном – или још прецизније према жени холивудског лица. Антропоморфни женски облик робота изазива виши ниво емпатије и код жена и код мушкараца што олакшава њихово општење с бићем које припада механичкој области постојања. Истраживања су усмерена ка разумевању емпатије и кроз интердисциплинарно разматрање психологије и технологије да би се појачала емпатија код људи и да би они вољно предали своје способности вештачким бићима.

Емпатија је сложен феномен и до сада није било могуће непосредно учитати способност саосећања машини. До сада се није дошло до начина уградње емпатије у вештачке интерактивне системе (в. Yalçın 2019). Зато се она мора „позајмљивати” од људи у неком од облика преноса емоција. Допринос овим истраживањима дао је бихејвиориста и стручњак за примате Франс де Вал (Frans de Waal). Модел руске матрушке приказује слојевитост емпатије: спољни слој подразумева бригу и помоћ, док унутрашњи поистовећивање. С друге стране ту су емотивна (дељење истих осећања – синхронизација) и когнитивна равна (дељење исте перспективе, брига). Хијерархијска условљеност у овом моделу представља основне механизме који одређују степен емпатије (De Waal 2007). Она може да буде један од битних покретача друштвеног понашања, а способност за емпатију – и саосећање и добротинство де Вал (2012) види у шимпанзама. Његова истраживања емпатије допринела су размишљањима о учитавању ових вредности машини. То ће све отворити ново поље *дигиталне емпатије* где ће моћи да се мери степен развоја емпатије. Али томе лежи замка јер квалитет није могуће квантитативно одредити и изразити неком мерном јединицом. „Човек мисли да се овим инструментом [машином] може послужити да како жели овлада природом, али не схвата да сама природа, у мери у којој је откривају технолошки инструменти, јесте стварна само у степену у коме ти инструменти могу да је мере” (Kohanski у *Tehnologija* 1980: 22).

Емпатија (особина живих бића) је пресудна у области вештачке интелигенције јер ако се дође до ње у свету вештачке интелигенције биће то потпуно поистовећивање са људским бићима и чврст основ за пренос идентитета. Као што траже промену пола, људи попут Ицкова могу да затраже да своју људскост пренесу у роботичност. Достицање машина које имају пуну свест стога је један од последњих корака у нестанку стварности у огледалу, поистовећењу лика са сликом, аналогне с дигиталном иконом, или, према *Речнику технологије*, личности с обликом. Пред нашим очима настаје нова утопија у чијем савршенству су сви проблеми превазиђени и решени. Хуманоидни работи људског лика замишљени су као „супер бића” која надмашују људске могућности и имају способност да реше „немогуће задатке” јер приступају свим сферама људског постојања. Поред тога, обећавајући благодат и решење за све људске проблеме укључујући и смрт, вештачка интелигенција очито настоји да, јер је човеково место већ заузела, узме и место Бога. Није ли њен улазак у Цркву као свештено лице већ корак ка остварењу те замисли, да буде по лику Божјем?

12.8. Учење и читање

Сви недостаци вештачке интелигенције и могући проблеми као да могу да се реше унапређењем технологије; међутим у пракси то није случај што се на многим примерима и показало. „Програмирано понашање је произвољно или у оквиру јасних правила. Стога, када се суочи с новом употребом, машина мора да је третира или као јасан случај који подлеже правилима или да слепо убоде” (Dreyfus 1992: 199).⁵⁰⁹ Отуда не чуди што је и у јеку развоја ове области још увек много нерешених питања која воде у двоструко тумачење: с једне стране влада усхићење новим могућностима вештачке интелигенције, док је с друге стране страх од непознатог и последица. Човек нема искуства с овом облашћу, али без много размишљања, вођен идејом користи, уводи вештачку интелигенцију у све сфере живота – од техничких до духовних. „Двострукост људске природе – потенцијал за незамисливи замах и неслућени пад – стоји у недограђености, у нескладу, у ‘кризној’ противуречности и необједињености” (Гајић

⁵⁰⁹ У оригиналу: “Programmed behavior is either arbitrary or strictly rulelike. Therefore, in confronting a new usage a machine must either treat it as a clear case falling under the rules, or take a blind stab.”

2011: 110). *Речник* ту противречност усуда људске судбине разрешава у личности коју види као једину могућност да се свет не претвори у огледало.

Оно што је у овој области извесно је да постоје три приступа машинском учењу: надгледано (supervised), ненадгледано (unsupervised) и појачано учење (reinforcement learning)⁵¹⁰. За разлику од надгледаног учења где се на сваком кораку прати и исправља рад машине (она добија примере које надзорник одреди), или ненадгледаног где машина не добија повратну информацију о успешности поступка (она сама проналази скривене структуре и податке у необележеним базама), овај последњи вид машинског учења подразумева учење на основу покушаја, грешака и успеха. То значи да учење није сведено на упутства, односно, на пример, машина добија увид у добре и лоше вредности (али се њен рад не исправља – само се добија обавештење да ли је нешто тачно или није) (Sutton; Barto 1998; Barto; Konidaris; Vigorito 2013). Укратко, учење је откривање који ће пут довести до највеће награде. Искуство из учења (Q learning) и Марковљева логичка мрежа (MLN, Markov logic network)⁵¹¹, где се тражи оптимално решење на основу вероватноће, чине основу овог вида учења. „Појачано учење временом је постало једно од најактивнијих подручја истраживања у машинском учењу, вештачкој интелигенцији и истраживању неуронске мреже” (Sutton; Barto 2017: ix).⁵¹² Оно је основа за развој опште вештачке интелигенције којој се данас тежи да би по својим способностима била најближа човеку јер неће бити ограничена на специфичне задатке.

Постоји низ дефиниција и одређења вештачке интелигенције која, као што је то случај са сâмим појмом интелигенције, не могу да обухвате целокупну слику. Општи став је да вештачка интелигенција представља систем створен као усавршена замена за

⁵¹⁰ Оснивачи овог вида машинског учења су Ендру Бартоу (Andrew G. Barto) и Ричард Сутон (Richard Sutton). Њихова истраживања и резултати обједињени су у књизи *Reinforcement Learning: An Introduction* (MIT Press, 1998). Појачано учење добрим делом је заслужно за то што је после само неколико сати самосталног савладавања игре машина АлфаГоуНула (AlfaGoZero) однела победу 100 према 0 над светским шампионом у игри Гоу – машином АлфаГоуЛи (AlfaGoLee) која је 2016. победила тадашњег светског првака у овој игри, Лија Седола. Занимљиво је што када је машина АлфаГоуНула почела да игра ову игру, није имала никакве податке већ их је сама генерисала у току игре. Појачано учење надграђено новим сазнањима дало је нову област која се назива дубинско појачано учење (Deep Reinforcement Learning).

⁵¹¹ Име је добила по руском математичару Андреју Маркову (Андрей Андреевич Марков 1856–1922). Изучавао је стохастичке процесе и његова истраживања позната су као Ланци Маркова. Ови процеси подразумевају да будућа стања не зависе од прошлих, већ само од садашњег стања. Односно, садашњост садржи информације које могу утицати на будућност, док их прошлост не садржи. Ови Ланци имају примену у статистици и теорији вероватноће. Пошто су применљиви у предвиђању понашања система, појачано машинско учење ослања се на њихов принцип.

⁵¹² У оригиналу: “Reinforcement learning has gradually become one of the most active research areas in machine learning, artificial intelligence, and neural network research.” <<http://incompleteideas.net/book/bookdraft2017nov5.pdf>> 25.01.2020.

несавршене људске моћи. Тај систем може бити слаб и јак; односно вештачка интелигенција се дели на слабу и јаку. Слаба је ограниченог дитета и усмерена на одређене задатке и надгледане програме. Она нема могућности за самостално деловање јер је унапред одређена. Најраширенији примери су Алекса, Сири и Кортана, као и Гугл мапа⁵¹³ и други виртуални помоћници: они симулирају мишљење, али немају способност да делују непредвиђено, већ само подражавају.

Јака вештачка интелигенција за разлику од слабе има способност да самостално закључује и делује. Она има опште „људске” когнитивне способности (што не подразумева људску интелигенцију). За разлику од слабе интелигенција која кориснику представља унапред учитане податке, када се суочи са непознатим задатком јака вештачка интелигенција у стању је да нађе решење без људске интервенције, кроз обраду података и извођење закључака на основу њих. Иако Софија има способности налик људским и могућност да их у многим доменима превазиђе, још увек није у стању да уради све што људи могу. Она не може на пример да плива или хода по каменитом тлу и слично. Али у информатичком смислу, њен софтверски мозак ефикаснији је од људског јер у сваком тренутку обради много више података него што људски мозак у свом памћењу може да има, и то ради брзином коју људски мозак не може да прати.

Поред поделе на слабу и јаку, постоје и специфична и општа вештачка интелигенција. Данас се најчешће срећемо са специфичном, односно вештачком интелигенцијом уског опсега (ANI, Artificial Narrow intelligence). Она је предодређена да обави један задатак у једном задатом временском оквиру или, што је чешћи случај, оспособљена је само за једну врсту активности – на пример Алекса, Сири или Кортана (претражују податке, али не могу да подигну никакав терет) у домену слабе вештачке интелигенције, или Софија у домену јаке. Општа вештачка интелигенција (AGI, Artificial General Intelligence) тежи да буде интелигентни систем који може да учествује у великом броју различитих активности и да из тог искуства учи, управо онако како је то случај с човеком. Да би се такав интелигентни систем направио, неопходно би било прво разумети сâм појам интелигенције. Овај вид вештачке интелигенције још је у домену замисли, док је примера специфичне вештачке интелигенције све више.

⁵¹³ Гугл мапу (Google Map) је на самом почетку двадесет и првог века створила ЦИА, као свој систем надгледања који се називао Earth Viewer, за потребе рата у Ираку. Компанија Гугл је 2004. овај софтвер купила и преименовала. <<https://www.cia.gov/news-information/featured-story-archive/2014-featured-story-archive/the-cia-and-you-cia2019s-contributions-to-modern-technology.html>> 25.01.2020.

Ваља увидети да укључивање система вештачке интелигенције у људски свет тражи потпуно померање парадигме у економском, политичком, геополитичком, правном смислу, и да обухвата све сфере људског и ванљудског деловања. Образовање неће бити изузетак; у свету коме је тежиште умерено, образовање ће бити део прошлости јер човек неће имати мотив да се образује за професију која ће можда у току сâмог тог процеса нестати. Теодор Шулиц (Theodore Schultz) указао је на значај образовања за развој „људског капитала”⁵¹⁴ али за „технолошки капитал” образовање у класичном смислу не игра никакву улогу јер се из вештачких неуронских мрежа добијају све потребне информације за обављање одређеног задатка. Толико је примера машинског учења и облика вештачке интелигенције да није могуће обухватити све могућности, нити их до краја разграничити, али је извесно да ће облици вештачке интелигенције добити све већа права, а симетрично с њиховим успоном човек ће та права губити. У овоме се већ види да је вештачка интелигенција прокламовала слободу савести исто као што је протестантизам то урадио одвојивши се од морализма католичке цркве. Вештачка технологија интелигенције је нова религиозност која не само да обећава бесконачност већ и ослобађа било какве личне одговорности.

Остаје још питање да ли машине заиста могу да мисле сâме по себи? Можда је питање да ли електрична машина може да мисли слично питању да ли организам без хлорофила може да врши фотосинтезу; док за прво одговор налазимо у природи, одговор на друго је наша одлука (Copeland 2015: 52). Недоумица је само каква је та одлука данас. Религија и мисао припадали су човеку, али сада он сâм их преноси на вештаствене облике. Увек су у историји постајали издајници који су отварали врата тврђаве непријатељу, али овог пута је издајник сâм човек, јер вештачка интелигенција је већ део наше садашњости. Бескрајан је низ примера њених манифестација и разноврсних робота који теже да замене људе у свим областима деловања. У вестима се свакодневно налазе извештаји о томе како се у банкама, болницама, угоститељству, трговини, људски ресурси замењују вештачком интелигенцијом, која боље обавља задатке и пожељнија је на тржишту рада – пре свега због савршеног капиталистичког односа рада и трошкова: максимум рада – минимум трошкова. Али ако би човек покушавао да прати ток њеног појављивања, врло брзо би увидео да као Алиса у „земљи чуда” не може јасно да разуме шта се све око њега догађа. Зато је важно сагледати њен извор и основни код. Из

⁵¹⁴ Видети такође Becker, G., *Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education*, National bureau of economic research, New York, 1975.

перспективе нашег времена, може се уочити да антрополошка критика вештачке интелигенције није напредовала колико њени облици. Од првих радова из филозофије технологије тридесетих година двадесетог века до данас мало је учињено да она критички сагледа.

„Од првог рада у области филозофије вештачке интелигенције 1950. године, у којем је Алан Туринг⁵¹⁵ отворио питање, да ли машине могу да размишљају, до данас, када истраживачи компаније Google, захваљујући великом броју корисника – узорака за анализу начина размишљања људи, унапређују област конверзацијског понашања машина, још увек нема задовољавајућих дефиниција *интелигенције* и *размишљања*, које су довољно прецизне и применљиве на опис процеса креираних за машине, па ни у случају такозваних суперинтелигентних система, за које се процењује да би могли да достигну људску интелигенцију најдаље до 2075. године” (Polic у Petrovic; Stevanovic 2019a: 65).⁵¹⁶

Ако ове процене у годинама схватимо озбиљно, закључићемо да се вештачка интелигенција врло брзо развија. То је и њена основна предност у односу на човека који не само да не може да досегне ту брзину развоја догађаја већ постаје све спорији у својим психофизичким функцијама. Разлог за брзину вештачке интелигенције је њена површност, она не залази у дубину и суштину ствари; брза је зато што клизи по површини процеса. Не застаје, не удубљује се и због тога ће њена брзина увек бити неупоредиво већа у односу на човека. Интелигенције није узрочно-последично свезивање различитих низова, већ преиспитивање претпоставки. Вештачку интелигенцију, напротив, стварају они који по правили окрећу главу од аксиома које прихватају здраво за готово да не би „губили време”, већ да би могли да хрле ка брзим користима.

Речник технологије својом „спором” структуром од пет нивоа читања сав је посвећен преиспитивању претпоставки и зато је он према нашој идеји природно

⁵¹⁵ Алан Туринг (Alan Turing, 1912–1954), енглески математичар и филозоф. Конструисао је Тјурингову машину за обраду података на принципу бинарног кода, што је омогућило израду првих рачунара.

⁵¹⁶ У оригиналу: “From the first paper in the area of philosophy of artificial intelligence in 1950, in which Alan Turing raised the question whether machines can think (Turing, 1950), to the present day, when researchers of Google company, thanks to a large number of users – samples for the analysis of the way people think, are improving the area of conversational behavior of machines, there are not as yet any satisfactory definitions of *intelligence* and *thinking*, which are sufficiently precise and applicable to the description of the processes created for machines, not even in the case of the so-called super intelligent systems, concerning which it is estimated that they could reach the level of human intelligence by 2075 at the latest.”

интелигентан спис. Он указује на канонску слојевитост значења речи истичући како је битно, речено на начин Лазе Костића, „саstrupати живе палимпсесте” и кроз личносни однос ослободити потиснути смисао језика. Упркос брзини коју постиже и чије ће „границе” наставити да обара, ток вештачке интелигенције је линеаран – сукцесивно прелази велики број података, али никада не долази до њиховог смисла. Процеси теку паралелно и нема повезивања јер нема личности као везивног ткива. Речју, нема религије у изворном значењу повезаности. А отуда нема ни интелигенције, већ њеног симулакрума. Вештачка интелигенција је само механизовани его који у ствари продубљује јазове између свега, хипостазирана илузија одвојеног ја која увек води у катастрофу.

Било би занимљиво испитати како би вештачка интелигенција читала *Речник технологије* чија можда главна идеја је да нема одвојених речи, већ само синонимно сабраног смисла. Да ли линеарним путем или би се условно речено губила у дубинама хипертекста где поред 162 одреднице *Речник* упућује на преко 150 референци? Заглављивала у петљи или би одмах повезивала речи у групе кроз њихове синониме? Да ли би била у стању да увиди аналогije и схвати поруку *Речника*? До каквих би закључака дошла великом брзином прелазећи и сабрана дела цитираних аутора што није могуће природном читаоцу? Али обични читалац вероватно ће се лакше носити с нападом на уврежене предрасуда и канонизована мњења која *Речник* преиспитује тражећи напуштање света одражених сенки. Да ли би се вештачка интелигенција увредила ако би могла да схвати да је она само опсена огледала? Вероватно да би такав један оглед читања мреже речи *Речника технологије* довео до увида важних за разумевање вештачке интелигенције и њених способности.

12.9. Виртуална црква

Индустријско доба исцрпело је природне ресурсе и у технолошкој ери главни ресурс постали су људи. Начело вештачке интелигенције је јасно: што више информатичких центара, она брже напредује. Стога људе треба упрегнути у стварање што више тих центара који не служе њиховој свести, и све већем убрзању што површније комуникације различитим ХГ мрежама. У томе је очито дошло до замене теза. Технологија се не развија да би понудила своје услуге, већ нуди услуге да би се развила.

Отуда људи нису корисници, већ је њихова улога сведена на огледом условљено понашање. Они су лабораторијски, или тачније речено технолошки ресурс. Ова замена тезе припремана је кроз језик када су људи у корпорацијама избрисани синтагмом „људски ресурси”.⁵¹⁷ Дајући пристанак да буде ресурс, човек је изгубио моћ да влада над ситуацијом и постао роба. Индустијско доба које је захтевало јефтине изворе, замењено је технолошким које их добија без трошкова.

Још један од неочекиваних обрта технологије, која је требало да људе поштеди тешких или ризичних послова, јесте управо њено окретање интелектуалним пословима. Вештачка интелигенција преузима послове свештеника, адвоката, стратешких играча, аналитичара, наставника, преводаца, уметника, лекара, научника... који поред знања захтевају и емпатију и осећања. Укључивање вештачке интелигенције у сакралне ритуале где вештачки свештеник службу обавља уз много већу ефикасност и смањени ризик сагрешења и неканонског понашања, решавајући практичне проблеме пастве тако што своди ритуал на услугу омогућава човеку да у потрошњи више не прави битну разлику између одласка у куповину или на литургију – и једно и друго биће прилагођени његовим навикама.

Вештачка интелигенција брзо и лако прибавља профиле корисника и због тога развија алгоритме који ће имати бољу понуду од постојећих система. Да то није само теоријска могућност очито је у формирању „виртуалних цркава” у свету где верници једним кликом миша на свом рачунару, у безнадежној удобности свог дома и без одласка било где могу да учествују у причешћу или сакралним обредима.⁵¹⁸ Духовни и физички свет су утемељени у ограничењима која су линија одбране од ентропије јер човека подсећају на постојање мере и равнотеже, али му технологија упорно нуди да сва ограничења простора и времена одбаци и превазиђе, тиме обећавајући суверено место у свету. Али не открива да неће човека превазилажењем свих природних, физичких и умских датости трајно уздићи до суверена, већ ће на то место у неком било чиме мотивисаном обрту поставити сâму себе.

Напредак технологије отуда је обрнуто сразмеран погоршању друштвено-економских услова јер што одузме од човека она више му не враћа. Што технологија има

⁵¹⁷ „То је свакако назадовање у односу на претходни ‘персонал’, који макар површно имплицира да су радници и личности, осим што су корисни за пословање” (Камчевски 2015: 198).

⁵¹⁸ У последње време повећао се број разних виртуалних цркава на интернету. Свака од њих нуди другачије услуге. Видети на пример <<https://www.wired.com/story/virtual-reality-church/>> 27.02.2020.

више меморије, човек има мање сећања. Жак Елил је сасвим у праву када развој технологије назива велеиздајом живота. Док аутоматизација развија одређене градове – центре, она доприноси пражњењу села и духовном сиромашењу оних који се даве у потоцу информација. Капитал се захваљујући технологију концентрише око одређених језгара, али та груписања не воде добру јер се смањује енергија, а подиже ниво ентропије. Другим речима, технолошка миграција⁵¹⁹ повећава ентропију због пренасељености информација које се отимају за простор и време с људима и где се све судара са свим у смогу нагомиланих облика.

Технологија у свему хоће да улучи прилику да све претвори у облике – што је незнане писце *Речника технологије* надахнуло да на продубљенији и одуховљени начин сагледају импликације превођења природног у вештачки код и стварања мртве слике из живог света. Она заправо хоће да замагли и колико може из брише границу између живота и смрти. Човек не може да сведочи да се Васкрсење заиста догодило и да се догађа, али ће уместо тога да присуствује вештачком васкрсењу које изводи технологија у улози светог духа. Стога је њена порука јасна – теологија није успела да пружи одговоре на земљи, зато технологија преузима небо. Простор је већ отворен за сајбер теологију која се смешта у „облак”. Сајбер простор постаје глобални алтер его. Сада се виртуалном реалношћу човек лако премешта у *civitas dei* где су чуда спектакли који теже да уздрмају све онтолошке границе (уп. Pimentel; Teixeira 1993).

12.10. Паноптикон⁵²⁰ технологије

Доба информација појачано је наметано и идеологијом постмодернизма која познаје само мноштво фрагмената без целине. Таква атомизована информација је постала основна јединица савременог друштва ухваћеног у мреже нагомилавања и расподеле информација. На мноштву и умножавању не само да се зарађује, већ се помера

⁵¹⁹ О томе ће бити речи у поглављу 12.14.

⁵²⁰ У књизи *Паноптикон* (1791) британски филозоф Џереми Бентам (Jeremy Bentham) предлаже модел надзорне зграде као вид контроле затвореника у затворима. Паноптикон се користи као метафора за надзор друштва.

граница утицаја вештаствених облика. Акумулација информационог капитала је нови облик капитализма – *надзорни капитализам*⁵²¹.

Изнад друштвене слободе тако се уздигао алгоритам уобличен у различитим мрежама технолошке комуникације који на све друго баца у сенку. Он је постао моћ која влада идејама и идеалима, образовањем и сâмом државом. Поглед на свет формира се посредством друштвених мрежа испуњеним вестима које сви тренутно сазнају, као и најскривенијим мислима и догађајима које им сâми људи поверавају. Самим тим мреже постају двојник свести, велико огледало изван кога човек не види себе. *Речник* зато и није видео технологију као средство производње бољег живота, већ као хладни, прорачунати медиј (велике друштвене мреже то јесу) који привидно неутралан заправо не дозвољава да се нешто догађа мимо његове воље и моћи.

Таква умрежена технологија својим нитима обмотава човека дозвољавајући му да види само виртуалну стварност да би се наметнуло поистовећење с технологијом и од ње очекивао спас. Њена моћ (значење: „управљање облицима и нагон кретања” (*Речник технологије* 1981: 15)) је изнад човека и закона (тумачење: „моћ је највиши облик технолога” (*Речник технологије* 1981: 15)); стога јој се и државна власт приклања јер није у стању да обузда њено деловање. Оволики степен корпоративне моћи имали су можда само Ватикан и Источноиндијска компанија.

Реч је о алгоритму чији основни задатак је да креира други – наспрамни свет – управо онако како је *Речник технологије* предвиђао. *Речник* 1981. (стр. 13) јасно каже: „Свет је њоме покренут: она је медијум губљења света”. У суштини, крајњи циљ није побољшање, већ поништење света и његова замена алгоритмом. Иако неограничена моћ технологије у време када је *Речник* настао није била тема, данас се на конкретним примерима показује колико су његови увиди били тачни и далекосежни.

Често се, упркос томе, сматра да технологија добија само оно што јој човек дозволи да узме. Отуда се не види проблем да технологија нуди „персонализовани” садржај у виду понуда прилагођених потребама потрошача, пре него што су нешто уопште затражили. Поред основних података корпорације добијају и информације где се крећемо, колико брзо куцамо на тастатури, колико добро владамо којим језиком, или

⁵²¹ Надзорни капитализам (у оригиналу *Surveillance capitalism*) је термин који је осмислила Шошана Зубоф (Shoshana Zuboff), ауторка истоимене књиге. Он подразумева тржишни процес у коме робу представљају подаци људи а прикупљање се врши кроз масовно и глобално надгледање људског понашања на интернету. Тиме се посебно баве компаније које нуде бесплатне услуге (као на пример Гугл и Фејсбук). Опширније у Zuboff 2019.

колико брзо повезујемо податке и постављамо нова питања или изводимо закључке...⁵²²

Тај сирови материјал људског искуства преводи се у податке о понашању и омогућава предвиђање схема људског понашања које компаније користе (Zuboff 2019). Технологија је на тај начин као некаква (дистопијска) Зона коју је Тарковски замислио: простор који зна шта се скрива у човековој подвести, а да он то никоме никада није открио.

Тако су на пример Гугл и Фејсбук компаније које највише зарађују од технологије (и стога највише и улажу у њен развој) јер човека користе као сирови материјал. Корпорације пружају бесплатне услуге јер заузврат добијају све информације о корисницима и прослеђују их заинтересованим корпорацијама. Технологија брише неизвесност тржишта: сада се потенцијални купци препознају уместо да се производ постави на тржиште где онда стиже до неочекиваног броја потрошача. Предвидивост тржишта је предуслов пословања и то брише случајности јер је реч о великом обрту капитала. Тешко је и замислити акумулацију података којим корпорације располажу, као и до каквих разгрананавања технологије то може даље да доведе. Њихова моћ огледа се и у томе што човек не може ни најједноставније задатке да обави у току дана а да то не подразумева нужно ослањање на технологију. Тако је компанија Гугл зарадила и стекла свој капитал. „Како су Гуглови приходи расли, охрабрили су све обимније прикупљање података. Експлодирала је нова наука о анализи великог обима података, добрим делом под утицајем Гугловог спектакуларног успеха” (Zuboff 2015: 79).⁵²³

Данашњи „дигитални урођеник”⁵²⁴ нема свест о снажној вези „информације и моћи” (Mayer-Schönberger 2009), односно не може да зна у које се сврхе његова активност на интернету користи јер се све дешава испод прага свести. Алгоритми су написани тако да се програми које компаније нуде увек јављају „под маскама”. То је заправо технолошки пресликана једна од суштинских одлика модерног капитализма: нетранспарентност власништва. Корпорација захваљујући томе као *deus absconditus* одређује шта човек воли, шта га може усрећити или растужити, како да га наведе на неки

⁵²² Послови који се обављају преко рачунара, којих је данас све више, одличан су извор информација важних за велике компаније. Отуда не чуди глобална политика „дигитализације” где се класични облици рада померају ка електронским: електронско пословање, електронско плаћање, електронске школе и библиотеке, електронски каталози у болницама... Сви они јесу неисцрпни рудник за *надзорни капитализам*.

⁵²³ У оригиналу: “As Google’s revenues rapidly grew, they motivated ever more comprehensive data collection. The new science of big data analytics exploded, driven largely by Google’s spectacular success.”

⁵²⁴ Дигитални урођеници или дигитални домороци су људи који одрастају у дигиталном свету. Овај термин сковао је 2001. амерички саветник за образовање Марк Пренски (Marc Prensky) у чланку „Дигитални урођеници и дигиталне придошлице” (Digital Natives and Digital Immigrants).

корак, или да обузме његове мисли. Циљеви су углавном економски, али могу бити и политички, а пре свега егзистенцијални. Корпорације прате човекову личност у свакодневном животу јер се на обрасцима понашања унапређују неуронске мреже и разумевање људске интелигенције, обликује се тржиште и корисник – личност се све дубље увлачи у технолошку игру јој се нуди безброј персонализованих могућности, онемогућавајући било какву случајност на „мрежи”. Тиме се на основу података може управљати друштвом, било да је реч о мишљењу, политичком опредељењу, тржишном избору или чак емоцијама (в. Zuboff 2019).

Савремени човек је као у Бенетовом моделу суочен са идејом непрестаног надгледања. Он у технолошком паноптикону проширених могућности надзирања не може да зна да ли неко прати и контролише његове поступке. Многи упозоравају да је човекова могућност да контролише информације смањена (в. Mayer-Schönberger 2009: 90). Дигитална меморија стога је велики изазов. Технолошка мрежа „нама људима ускраћује шансу да напредујемо, развијамо се и учимо, остављајући нас да беспомоћно осцилирамо између две једнако забрињавајуће могућности: сталне прошлости и непознате садашњости” (Mayer-Schönberger 2009: 127).⁵²⁵ То омогућава рад сајбер паноптикона и корпорација које имају контролу над човеком јер он оставља „дигиталне трагове” (Mayer-Schönberger 2009). Ти трагови не налазе се у конкретним информацијама које свесно приказујемо, већ мета-подацима који се из њих извлаче.

Уз помоћ интелигентних агената и виртуалних помоћника, стално окружен дигиталним импулсима, човек је престао да буде осетљив на догађаје око себе и не може да обухвати све „дигиталне трагове” на интернету. То мења свет у непознатом смеру, али то није највећи проблем. Најозбиљнији антрополошки проблем је удаљавање човека од себе тиме што уводи низ посредника који му омогућавају бржи приступ било чему, али без могућности да направи разлику стварности и рефлексije, тако да се он сâм за себе губи у недогледној даљини преламања слика у мноштву огледала.

Постаје заправо све теже донети одлуку, већ се делатност своди на прилагођавање машинама у околини која се стално мења (в. Steels 1994). Од машина се очекује да се интелигентно прилагођавају променама и доносе одлуке у складу с условима. Како се аутономне машине буду све више развијале, човек ће им препуштати све већи број одлука јер ће оне бити у стању да их доносе брже и рационалније. С друге

⁵²⁵ У оригиналу: “It denies us humans the chance to evolve, develop, and learn, leaving us helplessly oscillating between two equally troubling options: a permanent past and an ignorant present.”

стране, људски потенцијали стагнирају без прилике да се остваре кроз одлуке и патњу. Машине неће моћи да се искључе из живота јер је он зависан од њихове помоћи; систем ће с таквим машинама постајати у тој мери сложен да људски ум неће моћи да сагледа све елементе пре доношења било какве одлуке. У том смислу ће и практично предати своју моћ машинама. Вештачка интелигенција захтеваће креативност, али та „креативна индустрија” неће имати додир са стварношћу. Не осврћући се на било какав смисао, технологија ће решавати све већи број исцепканих проблема дајући парцијална решења с имплицитном поруком да целине и нема. Људи ће морати да се обучавају за различите задатке који ће уситњавањем бити све специјализованији да би тако губили тло под ногама јер ће се задаци и поља дејства врло брзо мењати. То води даљем отуђењу јер је сваки процес посредован машином.

„Човек у стању отуђености живи у испразности као недостатку искуства у том степену да нема ни искуство о себи као о личности која управља сопственим чиновима, већ чиновни управљају њим. Он види себе само путем тих чиновца, усмерених према спољном свету – људима и стварима – као предметима манифестација ових снага, тако да се он доживљава као себе тек у повратном смислу, кроз окруживање и потчињавање силама којима је одређен и које га наводе на овакав однос” (Гајић 2011:118).

У контексту нашег покушаја да разумемо *Речник технологије* и његов херменеутички потенцијал у контрасту спрам ових стихичких процеса видимо да он доноси упозорење да се технологија на почетку развија на основу људских вредности, преводећи их потом у апстракције које више немају ништа са стварношћу јер су формалне природе и незаинтересоване за природу ствари. Тако и вештачка интелигенција представљена као „нови” савремени глобални феномен, очито је само подражававање теолошких образаца: бесмртности, вечности, апокалипсе, стварања живота, патње, исповести, васкрснућа... Новине су једино у техничкој реализацији која ове обрасце симулира да би обухватила све сфере бивства. Увид *Речника* је да удаљавање од непосредних извора вредности води до технологије као пада размрвљеног логоса највишег степена ентропије.

12.11. Да ли технологија умире?⁵²⁶

Овакво стање ствари намеће преиспитивање свих привидно чврстих ставова иза којих је стајао модернизам. Технологија је модерности давала снажан потисак, али се у промењеним околностима суочава са последицама које непосредно оспоравају њене аксиоматске претпоставке. Противречности технолошког „напретка” јављају се у различитим видовима, али друштва која намећу диктат технологије успевају да ентропију извезу ка крајевима који се налазе на маргинама „развоја”. На тај начин оно што је прикривено у центру, постаје више него уочљиво на ободу.

Разнолики циљеви савремене технологије могу се у битном смислу подвести под једно основно стремљење – превазилажење смрти. То је оно што највише узнемирава људе ма како да заљубљено гледају у плодове својих дела. Али по томе она се не разликује од пирамида које су настале с истом идејом да душу пројектују у небо. Разлика је ипак мала, али непрелазна – технологија тежи да у небо пројектује тело. Бесмртност тела је заправо једино што јој преостаје јер је већ крајем деветнаестог века утврдила да душа не постоји и да се све што се о њој може рећи припада реду песничких фантазија. Пројекти „2045 Initiative” (који броји око педесет хиљада чланова) или „Eternime”⁵²⁷ само су мали број примера корпорација које савременом човеку продају виртуалну или дигиталну бесмртност. Иако се уздају у модерност, њихова прича о вечном животу стара је колико и свети списи свих религија. Промењена је само парадигма – некада је вечни живот на Небу обећавала теологија, а у нашем времену обећања бољег живота и бесмртности чини се недовољно оригинално преузела је технологија.

Али шта с незгодном чињеницом да се из непознатих разлога сваки живот завршава? Технологија се ни ту не зауставља и покушава да реши и питање смрти прво свдећи човека на механизам, а онда тражећи начин да заменом делова тај механизам држи изнад провалије смрти.⁵²⁸ Она још увек не зна шта се збива кад човек умре и то питање и даље остаје отворено. Оно је и често постављано, али данас је дошло време да се постави у новом контексту: да ли је доступно сазнању шта се дешава када технологија

⁵²⁶ Део 12.11–13. представља у измењеном облику ауторов рад објављен под насловом: Стевановић 2019в: А. Стевановић, На крају Агбоглашија: Да ли технологија умире? у: Драган Бошковић (ур.), *Гробља: књижевно-културна материјализација смрти*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 69–84.

⁵²⁷ <<http://eterni.me/>> 23.08.2019.

⁵²⁸ Познат је случај бизнисмена Рокфелера (David Rockefeller) који је променио седам срца да би се одржао у животу.

умре? Да ли је она смртна? Ако јесте, где су гробља технологије? Када је откривана Африка, освајачи су тражила митска гробља слонова за која се веровало да су скривена, препуна слоноваче, на неким недоступним местима. А да ли данашњи истраживачи могу да нађу гробља технологије која су једнако добро скривена од оних који је користе? Или та гробља не постоје, а технологија ишчезава у некој форми ничега које се нигде не може наћи?

Наравно да она као у ратовима истрошени римски легионар не може да нестане, већ и њој треба место где ће да почине. Чак је и небо пуно вештачких сателита који се сударају и падају стварајући утисак да је оно што је одувек било прибежиште душе и сâмо постало гробље апарата који после неког времена због недостатка енергије или квара престају да функционишу и својом технолошком смрћу небо претварају у депонију. Упркос томе, питање смрти технологије која се кочи у вечно младим, новим револуционарним производима, готово да није ни постављено. Такво питање унеколико нарушава слику будућности коју она нуди тако да се њен (било хардверски или софтверски) живот подразумева.

Човек је своје очајање што се нашао у времену из кога као да нема излаза, очајање што Бог ћути на све ужасе живота у свету и сизифовску борбу са стихијама транспоновао у покушај да реши драму историје тако што ће кроз благотворност технологије овладати светом. Али технологија може да му помогне само ако га сведе на тело, а природу на механизам. „Човекова свест је подвргнута различитим илузијама у поимању односа између овог света, у којем се човек осећа поробљеним, и другог света, од којег он очекује ослобођење” (Берђајев 2001а: 215). У том смислу, духовно ослобођење које Берђајев види као циљ савремени човек не следи верујући да ће технологија решити сва питања, односно да питање слободе није оно право. Свестан да је ухваћен у телу и његовој природи – механизму човек осећа нелагодност јер зна да сваки механизам губи битку с временом. Али технологија му нуди делотворан начин потискивања те нелагодности јер му обећава будућност, стално кретање ка будућности које се никад не завршава. Она заправо нема ништа са садашњошћу јер се њено главно упориште и основна сила овладавања друштвеним процесима, њиховом брзином, квалитетом и вредностима, налази у будућности. Под њеним утицајем људи су научили да воле будућност превиђајући чињеницу да у њој они више неће бити живи. Технологија тако имплицитно критикује људске ограничености у име протетичких решења која стижу у будућности. Док излаз из теснаца природе и људског окружења увек тражи у будућности, једина

њена извесност јесте смрт. То је један од њених највећих парадокса. Њена обећања будућности само прикривају њену парадоксалну природу у којој је изван само крај.

Превласт постмодернизма у литератури донео је снажан талас теорија о крају историје (постисторија), крају човека (постхуманизам), али се у складу с овим „пост” сензибилитетом само крај технологије не ишчекује. Ишчекује се с времена на време и сâм „смак света”, али краја технологије нема ни у назнакама. Помену се само промене извора енергије које би њене форме могле да користе, али краја нема. Стога је неопходно поставити питање: да ли технологија икада умире?

Можда се одговор на ово питање може потражити на највећем гробљу технологије. Оно се налази на другом крају света, тамо где технологија никада није у правом смислу заживела – у Африци. Да бисмо добро разумели ентропију као суштинску последицу технолошког дејства, веома је илустративан пример Акре, главног града Гане, где се налази највеће гробље дигиталне технологије на свету јер се ту свакодневно истоварају тоне електронског и електричног отпада из Европе.⁵²⁹ Технологија која се искључиво појављује повезана сликама насмејане вечне младости и сјајних револуционарних продора, на овом осушеном афричком црвеном песковитом тлу доживљава симболичну и практичну смрт. То је скривено од очију које од ње ишчекују вечни живот тако да она и даље, не осврћући се, надмоћно обећава побољшање и продужавање живота на Земљи. Та антиномија налази се у језгру антрополошког проблема технологије који је саздан од наде да ће она однети коначну победу над патњом и тежином живота док истовремено умире у бесмислу својих превазиђених облика.

На левој обали мртве реке Одав (Odaw) на крају насеља Агбогблаши (Agbogbloshie) или Стари Фадама (Old Fadama) како му је друго име, ватра се пали у раним јутарњим часовима. Групице мушкараца без одмора је распирују док се пластика не растопи и ослободи старе бакарне жице. Агбогблаши је жива хераклитовска ватра стварног и нестварног, органског и неорганског, употребљивог и безвредног. С једне стране продавци нуде воду, воће, храну, а с друге скелети људи вуку делове рачунара,

⁵²⁹ О томе говори филм, „Добродошли у Содом”⁵²⁹ премијерно приказан 2018. на фестивалима документарних филмова. Овај документарни филм у режији Флоријана Вајгенсамера (Florian Weigensamer) и Кристијана Крунеса (Christian Krönes) доноси причу о највећем дигиталном отпаду на свету.

каблова, телевизора – уједињени у свакодневној муци да зараде за храну за тај дан и кров над главом који је најчешће нека колиба на отпаду.

Сваког дана у Агбогблаши пристижу контејнери пуни робе. Овај град некада је у свом срцу имао тржницу хране где су се људи окупљали и куповали воће и поврће. Временом је због сиромаштва ове области тржница претворена у сметлиште електричне и електронске опреме која стиже и као легални и као недозвољени отпад. Роба је разноврсна: рачунари, фрижидери, шпорети, микроталасне пећнице, телевизори, апарати за кафу, пегле... Ту је све што је модерном човеку до недавно користило. Упркос разноликости облика, заједничко свим тим предметима је што они више немају употребну вредност, или другим речима, наступила је њихова технолошка смрт. Нове технологије брзо замењују старе и све што се у технологији ново роди живи од смрти, „несавршености” старог. Усуд технологије је дијалектика сталне промене. Отуда и њена неукорењеност. Старо и старост у технологији су недозвољене речи или можда боље речено анатеме које се бацају на све оно што је претходило. Технологија ништа не жели да зна о својим родитељима и зато на факултетима где се проучава и ствара технологија нема историје науке. Она је само заблуда и старост од које млади и полетни истраживачи треба да окрену поглед да их не би завела и одвела на пут мисли о времену и трајању.

Живот технологије огледа се не у куцању срца као код људи, већ у куцању њеног електронског импулса који даје рад. Смрт настаје у тренутку када тај импулс престане да преноси наредбе и машина престане да испуњава задатке. Уједињене нације процењују да у Гану доспе око 50 милиона тона електронског отпада годишње. У Немачкој је потребно око три и по евра да се правилно одложи стари монитор са катодном цеви. Али само један и по евро да се он нађе у контејнеру за Гану.⁵³⁰ Када контејнери стигну, Агбогблаши постаје највеће гробље електричног и електронског отпада на свету. Право митско место, гробље слонова, али без вредне слоноваче, већ испуњено безвредном пластиком. Далеко од својих центара технологија је произвела највећи мит смрти који је икада постојао.

Ватра која се готово и не гаси да би се спаљивала пластика електронских лешева подсећа на спаљивање умрлих на реци Ганги, али уместо свечане атмосфере испраћаја

⁵³⁰<<https://www.spiegel.de/international/world/the-children-of-sodom-and-gomorrah-how-europe-s-discarded-computers-are-poisoning-africa-s-kids-a-665061.html>> 23.08.2019.

душе у слободу поред свете реке на гхатима⁵³¹ светог града Варанасија, река прекривена отпадом слива се у океан када вредни распиривачи ватре из ње узму трагове материјалних вредности које ватра ослобађа из мумија технологије. Нема ослобођења, само болног кретања механизма на умору. Технологија сваког дана умире у ватри и покушава да се рађа да би се из њених трагова појавио негде нови технолошки живот. Реч је о траговима племенитих метала које садрже електронске компоненте које треба мукотрпно прикупити јер на њих чека незасита технологија на Западу да их угради у нове склопове. Умирање технологије у овом картонском насељу у Гани има обележја ритуала: у ватри она умире и из ватре се рађа као у Ферекидовом учењу где све настаје из времена и ватре. Гробље у Гани попреште је непрестане борбе стварања и уништења у чијем сучељавању човек покушава да ухвати дах, али се гуши обољевајући од најразличитијих болести. И то не само човек у Гани који је приморан да своју земљу претвори у депонију, већ и човек у Европи који покушава да живи од смрти осталог дела света и коме тај вековни морални суноврат уз сав спољашњи сјај технолошке безбрижности доноси нове неслућене болести и невоље.

Хрпе електричних и електронских лешева који привлачи грабљивице призивају слику индијских Кула тишине – гробља на коме су одумрла тела изложена као последњи прилог човека овом свету, „где се полажу преминули Парсији ‘голи као што су били када су дошли на свет и као што морају да се врате у ништа’ да нахране птице грабљивице које после неколико часова оставе само кости да избледе на сунцу, сасуше се и распадне у прашину коју ће прве монсунске кише понети доле до мора” (Карађорђевић 2018: 51–52). За разлику од ових Кула на којима су лешинари једине грабљивице које вребају свој део животног залога, у овом тихом насељу птице нису једини лешинари. Богати бизнисмени свакодневно облећу око ватре и нестрпљиво чекају да у бесцење откупе оно што се из ње поново роди. Када се ватра добро распири и земља угреје, када вода у искричавом споју с ватром открије огољене каблове с којих је пластика спала, ови трговци знају да је куцнуо час да уновче своју потрагу за пленом. За ситан новац односе светлуцаве метале које ће касније бродовима послати у Европу и зарадити много више него што су уложили. Док чекају да ватра одради свој део посла,

⁵³¹ Степеништа на обали реке Ганге у Варанасију (некадашњем Бенаресу у индијској држави Утар Прадеш) где се спаљују мртви пре него што се њихов пепео проспе у реку. Сваке вечери на гхату Маникарника спали се на десетине мртвих и из даљине се увек види густи дим који прекрива степениште и саму обалу реке.

обигравају око сакупљача, деце, младих, зрелих и старца, који на овој депонији – вукући комад магнета из старих звучника – скупљају опилке од гвожђа које ће у врећи продати за новац – једини извор хране на крају радног дана.

Приповедач у филму „Добродошли у Содом” у апокалиптичној атмосфери сметлишта или светишта смрти технологије прво каже како воли Шекспира. Мисао о Шекспиру као да симболично појачава тмину атмосфере и као суђаје окупљене око задимљеног лонца у *Магбету* најављује трагичну радњу. Судбине неколико протагониста филма сливају се у једну причу о људима–лешинарима који на лешевима технологије покушавају да изграде своју будућност негде далеко – тамо где људи не виде да и технологија умире. Тек на крају филма наратор открива да је девојчица. Свој пол крије да не изазове проблеме у мушком свету с којим раме уз раме рециклира технолошки отпад. За разлику од Софије која је поносна на свој вештачки женски пол, она нема право на свој природни женски пол. Технологија и у свом самртном ропцу оспорава људима право на идентитет. Она живи од смрти људи, а овде људи живе од смрти технологије. Ово место смрти и женама и мушкарцима који ту раде једина је шанса да преживе. Без њега остају без новца за храну и у тој пустоши и њихов живот постаје смрт.

12.12. Метастаза технологије

Гробље технологије пуни се свакога дана. Механицистички поглед на свет умрежио је мисао да престанком утилитарности престаје свака вредност и милиони уређаја бацају се у отпад чим престану да раде. Што је технологија напреднија, она краће живи. Кратки век технолошких уређаја и њихово брзо смењивање особина су високо развијених земаља с довољно капитала да покрену точак технологије. С временом технологија, без симболичке и метафоричке свести о себи, као при слободном паду добија рационалистичко убрзање које води у некакав историјски понор. У *Речнику технологије* (1981: 22) значење речи *смрт* је „бесконечно кретање, лавиринт”. Гомилање ћелија технологије својеврсна је метастаза која је води у смрт. У питању је еволутивна

болест аналогна карциному.⁵³² Она се додатно убрзава њеним непрестаним такмичењем у свему и са свима, чак и са собом, увек се огледајући у другом. Технологија прождире сâма себе, појавом нових уређаја стари одлазе на гробља попут овог у Гани. Европа се ослобађа непотребних предмета тако што их шаље у друге делове света. Постоје гробља технологије и на Филипинима, у Кини, Вијетнаму, Индији, Нигерији.⁵³³ Тако и сâма Европа, а да и не осети, креће на пут смрти, јер ако цео свет умире у застарелим технологијама ко ће онда живети у „будућности” нових технологија?

Опсесивно „конзумирање” технологије, које се види као све већи напредак у „цивилизацији”, ствара све већи отпад чије се одлагање плаћа животом. „Интернационални експерти”, „прикупљање података”, „подизање свести о значају животне средине” само су неке од форме без садржаја којима се замагљује да су људи у технолошки застарелим земљама гурнути на руб постојања, без права на живот, већ само на његове отпатке. Бити технолошки застарео данас је исто као рећи да је нека земља нецивилизована или некултурна. Због тога је нормално послати отпад у неку далеку земљу која није довољно „цивилизована” и политички јака да га одбије јер су већ тамо постављене корумпиране елите. Појавом нових и све новијих технологија ентропија се увећава и цивилизација усхићена својим напретком више није у стању да поднесе терет отпада који је сама произвела. Овај свет тако неосетно постаје ништа друго до гробље ентропије технологије. Земља на којој живимо то није заслужила. Иако је једна од декларативних тежњи да продужи људски живот, технологија ипак пре свега стреми премоћи, јер природно нема идеју вечности у себи, већ је њена истина пропадљивост застарелих облика – *forma anachronicus* – који се морају мењати новим, „савршенијим”. Антрополошки гледано, технологија је јасан случај лажног идентитета. Њен циљ је досезање трансценденције, али уместо тога она само производи сенке немоћне да људе одржи у уређеној заједници илузорног „глобалног села” које се расипа у збрканом мноштву, где једна заједница другој шаље токсичне материје јер није у стању да реши проблем њиховог гомилања, а своје нуклеарне електране обавезно подиже на граници с

⁵³² На еволутивни развој карцинома по принципу случаја и нужности указао је 1970. француски нобеловац Жак Моно (Jacques Monod) у делу *Случајност и нужност* где природу посматра у аналогији са људском душом.

⁵³³ Због опасности електронског отпада за животну средину у Африци, Базелска конвенција (Basel Convention) је 1989. покушала да стане на пут слању електронског отпада у неразвијене земље света. Када се погледају њихове активности претходних година, као и ситуација у Гани, очито је да је мало урађено. Пројекти за побољшање услова живота и спречавање ширења отпада своде се на радионице посвећене подизању свести о очувању животне средине. Али то није довело до смањења ентропије.

другом земљом. То су дантеовски прстенови пакла, а не напредак како га идеолози радо представљају. И поред напредне технологије, још увек нема решења за назадне аномалије као што су отровне материје.

Бесконечно кретање технологије на које је указао *Речник* и њен илузорни покушај Васкрса, огледа се у кружењу од Европе до Африке и потом до Кине где ће да још једном оживи и врати се у Европу млада и лепа као Софија. Тако се *perpetum mobile* технологије најлакше може схватити кроз њен пут од развијених до неразвијених земаља и опет натраг у гротло цивилизације, где ће у наредном дантеовском кругу поново завршити негде у Африци или Азији и исто тако се поново вратити натраг. Међутим, њен Васкрс плаћа се смрћу људи, земаља и читавих континената којима никада није дато право на живот који није служење технологији.

Да би се боље схватио овај правац технолошког кретања од такозваних развијених до неразвијених земаља, ваља напоменути да је тај пут имао и свој инверзни карактер. Технологија се и развила на индустријској експлоатацији „неразвијених подручја” као што су америчке, афричке, азијске или аустралијске земље. Да није било афричког драгог камења, злата, дијаманата, слоноваче, основних покретача индустријског доба, технологија не би могла толико да се размаше. „Европа није била кадра да сама покрене и одржи Индустријску револуцију јер јој је недостајало ресурса. Да би се брзо развила и учврстила своју позицију на глобалној сцени, било јој је неопходно да прошири територију и освоји ‘сирови материјал’ за производњу” (Петровић; Стевановић у Бошковић; Ковачевић; Бубања 2018: 216). Колонијална политика Европе на прагу индустријског доба својеврсни је сунђер који упија све природне ресурсе азијских, афричких и аустралијских земаља и њима покреће своју технолошку револуцију.

Док је Европа заборавила смисао прометејске ватре која јој више није потребна јер добија електричне импулсе, другим речима заробљену ватру, афрички човек још увек није заборавио древна умећа која су вековима одржавала племенске заједнице. Иако више није у племенској заједници, већ окружен отпадом технологије, он у ватри покушава да поново створи свет. У рециклирању технолошког отпада огледа се задивљујућа умешност Африканаца да буду јачи од смрти и да из пепела изнедре нови живот. Замрла технологија се „оживљава” уз помоћ технике, вештине, умећа, а не технолошког процеса. Африка у својеврсном обреду враћа технологију у живот кроз ватру у којој она треба поново да се роди. Никаква фабрика нити лабораторија није

потребна да се она оспособи за даљи рад: пластику од бакра најбрже одваја ватра. Да ли је Хераклит могао да помисли да ће се његова мисао да се све мења за ватру и ватра за све обистинити на дну технолошког пакла где се од онога што је дошло до краја треба да се исцеде капи новог почетка? Спаљивање лешева технологије уз мало вештине одвија се без проблема – осим једног – испаравања токсичних гасова.

12.13. Отрови технологије

Картонско насеље (slum area) Агбогблаши мочварни је дом десетина хиљада људи без крова над главом. Насеље је познато и под именом „Содом и Гомор” јер по близини смрти подсећа не на изглед, већ на судбину истоимених старозаветних насебина. Према предању, библијски Содом и Гомор уништени су када је Бог на њих сручио ватру и сумпор. Опис ватре која разара ове градове истоветан је опису овог картонског насеља у коме ватра прождире технолошке остатке. „И погледа на Содом и Гомор и сву околину по оној равни, и угледа, а то се дизаше дим од земље као дим из пећи” (1. Мојсијева 19, 28). Само постојање места које се назива Содом и Гомор потврђује успех мисије просветитеља да Машином замене Бога. Бог више није потребан јер је за све изазове човечанства увек на располагању технологија. Човек од технологије очекује разоткривање смисла и у том ишчекивању заборавља да погледа шта му је она донела. Али док је Содом и Гомор до оваквог краја довела њихова гордост, ове сенке људи које лутају по технолошком Хаду припадају скромним, питомим и Богу оданим душама које само желе да живе и то траже од господара смрти. Живот ових људи у диму замишљене пећнице у којој сагоревају последњи остаци технологије и њена псеудо-смрт која је води поновном псеудо-рађању слили су се у овај град као нека молитва бездушном богу смрти који опседнут будућношћу не чује и не види ништа.

Атмосфера у овом граду као да је на отвореним вратима подземног света: токсични отпади изливају се у воду и ваздух док их ветар разноси и шири по морској обали. Радници на овом гробљу технологије удишу загађен ваздух, пију затровану воду и једу затровано воће и поврће. Сви они одолевају јер је посао на том гробљу једини који имају. Упркос оштром мирису паљевине и отровним материјама, готово неосетљиви на свакодневне опекотине од ватре, у тој смрти је њихова једина шанса да се поново роде и да својом жртвом победе окрутног бога смрти. О томе, уосталом, и говоре њихови

древни митови и они вероватно не сумњају да су у истој борби у којој су били и њихови преци само што је лице бога смрти постало ружније, а илузије које он сеје утварније. У материјалном свету коцка је њима доделила да се старају о смрти и они знају да су осуђени у име „будућности”. Питање је само шта сањају ти људи, какве визије их походе и какве поруке о будућности до њих стижу из колективно несвесног. Вероватно у њима има више будућности, него у свим приказанима „будућности” која свакодневно светlucaју с екрана и монитора у којима има бар по неки атом дошао из гробља у Гани.

Ово подручје у Гани привлачи пажњу истраживача, новинара, репортера, филмација...⁵³⁴ Сви долазе до сличних резултата: тешки метали налазе се у ваздуху, води, земљи и погоршавају здравље људи, а узорци показују повишен ниво алуминијума, бакра, гвожђа, цинка и олова.⁵³⁵ Због тога, река Одав на којој лежи овај градић и која се улива у Атлантски океан једна је од најзагађенијих река на свету.⁵³⁶ Реке су огледала која у свом току показују некривотворено стање онога што се збива.

Нажалост, реке у технолошком свету немају вредност осим ако нису у функцији потреба технологије. У том смислу, оне немају никаква права. Велике реке Европе су само канали у већем или мањем степену загађености. Иако постоје покушаји подизања свести о значају природних вода, основни циљ Европе и даље је вештачки рај. Очито с другачијим погледом на свет, исте године, 20. марта, Виши суд у Ураркханду у Индији саопштава да: „Реке Ганга (Ganga) и Јамуна (Yamuna), све њихове притоке, потоци, сви непрекинути или испресецани токови ових река, проглашавају се правним лицима/живим бићима са статусом грађана са свим одговарајућим правима, обавезама и дужностима” (Indian Courts 2017: 11).⁵³⁷ Индија је друга земља у свету која је реке прогласила живим бићима дајући им иста права као и човеку који упорно покушава да их потисне у канале или искористи као одвод, не схватајући живу силу воде из које све потиче. Али, Виши суд није могао да прихвати да се рекама дају таква права и стога убрзо ова одлука бива поништена,⁵³⁸ као последња пресуда овим индијским рекама које

⁵³⁴ Madsen, Virginia, Children of Sodom and Gomorrah: a critical reflection, *RadioDoc Review*, 1(1), 2014.

⁵³⁵ Zieliński Ewa et al., Health hazards resulting from exposure to heavy metals generated during the incineration of electronic and electrical waste in developing countries on the example of Agbogbloshie, *Journal of Education, Health and Sport*, 2018; 8(12): 633–640.

⁵³⁶ <<http://documents.worldbank.org/curated/en/475521551417349814/pdf/SFG4914-V3-EA-REVISED-P164330-PUBLIC-Disclosed-2-28-2019.pdf>> 24.08.2019. Упоредити: Boadi, Kwasi & Kuitunen, Markku, Urban Waste Pollution in the Korle Lagoon, Accra, Ghana. *The Environmentalist*, 22, 2002, 301–309.

⁵³⁷ У оригиналу: “The Rivers Ganga and Yamuna, all their tributaries, streams, every natural water flowing with flow continuously or intermittently of these rivers, are declared as juristic/legal persons/living entities having the status of a legal person with all corresponding rights, duties and liabilities of a living person.”

⁵³⁸ Видети фусноту 459.

се већ „даве” у отпаду. Прва земља која је препознала утицај технологије на „права” природе је Нови Зеланд. Неколико дана пре индијске одлуке, Нови Зеланд реци Вхангануи (Whanganui) даје грађанска права у циљу да спречи било какво нарушавање њене природе. Ова земља је пионир у правној заштити река јер 2014. реку Те Уревера (Te Urewera) проглашава живим бићем са свим поменутих правима што је први случај да се реци дају грађанска права једнака човеку. С једне стране имамо успон вештачке личности, а с друге правну одбрану река које још једном могу да послуже као огледало. У том огледалу открива се јасан принцип: освајачке земље боре се за вештачки свет, док се земље које су биле освајане, али никада нису показале империјалне намере покушавају да одрже живи свет.

Док се на Новом Зеланду (а донекле и у Индији) повећава свест о важности природне воде, реци Одав у Гани одузета су права на живот. Окружена технологијом, постала је само отпадни, одводни канал. Поред високог степена загађености ове реке, истраживања показују врло штетне утицаје рециклирања електронског отпада на тамошње становништво (Caravanos et al. 2011). Радници који су спаљивали е-отпад обично су имали највиши ниво биомаркера (Kofi et al. 2016), а преко седамдесет одсто становника ниједном у пет година не оде у здравствену установу (Owusu-Ansah; Tagbor; Afi Togbe 2016).

Из оваквих слика провејава нешто истински апокалиптично. Скоро да се могу видети четири Дирерова јахача апокалипсе како јашу кроз сумпорне паре које се дижу из ватре која свуда гори. Ово ђубриште стварно изгледа као слика краја света која призива библијске визије: „Као што се сакупља коров и сажиге у огњу, такво ће бити и скончање овог века. Послаће син Божји анђеле своје и они ће сакупити све безаконе сабласти и вргнуће их у огњену пећ” (Мт. XIII, 40–43).

Први јахач апокалипсе – освајач симболише европско откривање афричких земаља. Представља и похлепу која се огледа у незаситој жељи за природним богатствима. Њега прати други јахач – симбол рата. Заслепљена обиљем природних ресурса Европа је отпочињала различите ратове како би преузела богатства и искористила их као побуду индустријског и технолошког развоја. Африка је без своје воље увучена у тај крвави вртлог. Рат европског човека и природе пратио је трећи јахач који обећавајући удобност и обиље сеје болест и глад у Акри где људи, који некада не зараде довољно за оброк на крају радног дана, свакодневно умиру од зараза и болести изазваних отровним гасовима од сагоревања каблова и другог е-отпада. Из пророчког

Откривења онда није тешко схватити да после три јахача долази и четврти – Смрт, као отелотворење претходна три. Чини се да је цела историја европске цивилизације од Доба открића пресликана у слику Апокалипсе. Отуда није необично што Албрехт Дирер, свестан дубоке кризе у коју је Европа запала због борбе реформације и против-реформације, које иако супротстављене уједињено се окрећу рационалистичком погледу на свет, прави дуборезе надахнуте овим библијском предсказањем – врхунцем ренесансне уметности. Ако се Агбоглаши може прочитати кроз његове слике, онда није далеко схватање да је он, а не центри цивилизацијског спектакла, права истина технологије која обећавајући повратак у рај заправо доноси ратове, нове болести, беду, неслободу и смрт која се шири упркос благодетима „развоја”.

Заједнички именитељ ова четири Дирерова јахача јесте технологија. Стога није нимало случајно што је низ илуминација у *Речнику технологије* варијација на Дирерове теме. Технологија се у мери у којој се отворено супротставља законима природе, стварајући низ проблема који се уобичајено зову еколошким, може видети као „беззаконна сабласт”.⁵³⁹ Наравно, није то била идеја оних немирних умова који су стварали технологију да би човеку олакшали оно што се олакшати не може, његов живот, али све се то отело контроли и изгубило меру пред освајачким заносом „савладавања природе”.

Није притом лако увидети да савремени човек није спреман да се суочи са оним што се налази иза данајских дарова технологије. Није у стању да одговори због чега је Агбоглаши транспозиција библијских Содоме и Гомора ако је већ прихваћено да је човек одмакао у историјском смислу. „Никада нисмо били готови да одговоримо на питање ‘Због чега?’”. И сада, када се приближавамо стварности и сама средства тврде да су сврха, наше алатке постају наши господари, и најснажније од њих постају претња и самој нашој егзистенцији” (Tilih у *Tehnologija* 1980: 79). Очито је да технологија није средство. Она управља животним процесима и кретањем човека и покушава да свој живот заснује на његовој смрти.

⁵³⁹ *Речник технологије* налази се међу ретким делима (ако није и једино) која технологију виде као сабласт(и). Одредница „сабласти” у *Речнику* (1981: 20) тумачи се као: „емпиријски технолошки облици који више не производе кретање, већ се сами крећу: анимирана технологија”. Ову одредницу допуњује минијатура – илустрација „мртвачког плеса” (*danse macabre*).

12.14. Технологија и време

Картонска насеља су велики изазов јер се ове области шире. Шта је њихов први импулс? Костело (Costello 1987) и Мувонг (Muwonge 1980) закључују да је ширење „картонских насеља” у подсахарској Африци резултат убрзане урбанизације. Сеоско становништво се натерано идеологијама модернизације готово у стампеду сливало у градове у потрази за привидно бољим условима живота. Колонијалне стратегије модернизације биле су окренуте градовима на штету руралних подручја. На основу тога може се и формулисати прва колонијална заповест: уништити изворе у човеку и око њега. Градови су се развијали као попришта извоза људских и природних ресурса са обода у средишта (Осчеје 2007). Прелазак из села у град коме је први импулс дала глобална индустријализација (тај тренд се једнако ширио по свету без обзира на степен развијености земље) био је у служби технологије.

Очито је да упркос легитимисању технологије природно-математичким наукама, она је првенствено друштвена појава с озбиљним геополитичким и економским импликацијама. Она покреће савремени свет. Номадска друштва која су се кретала у складу са природом сада се селе у ритму технологије. Народи од Авганистана, преко Ирака и Сирије, све до Либије и подсахарске Африке покренути су технолошким интервенцијама у њиховим земљама јер су тако лагано почели да губе идентитет. Сви природни ресурси стављени су на глобалну покретну траку технологије. „XIX век је био век угља, XX нафте и руда, а стратегије тврде да ће XXI бити столеће ‘плавог злата’ – воде” (Пироћанац 2007: 46) и то у служби технологије која контролише приступ природним ресурсима и развија се на њиховој основи. Проблем технологије замагљује се површним (мада не и неважним) причама о кризи за животну околину која је сâмим неумереним ширењем технологије осуђена на смрт јер технологија не зна за меру живота.

Надмоћ технологије над животом потпуно је илузорна. Некоме близу центра технологија повећава квалитет живота и удобност, другом у тешкој муци на ободу даје шансу само да умире сваки дан. Док је модерни човек срастао с технологијом идеолошки, јер му на кућну адресу испоручује упаковану „будућност”, човек у „неразвијеној земљи” је још увек премодерно посматра као оруђе – средство с којим се бори за свој опстанак на Земљи. И један и други, иако привидно супротни, у сличној су ситуацији. Црни човек је телом заробљен на отпаду где се налази крај света, а бели је

свој ум окувао у златне кавезе виртуалних умишљаја „краја света”. Да нема технологије афрички човек би радио нешто друго. Да нема технологије, питање је шта би модерни човек уопште могао да ради јер не зна оно основно од чега је цивилизација и почела – да сам запали ватру.

Модерни човек из свог кавеза не жели да побегне јер је исувише удобан, а до њега стижу вести из других крајева света које у њему буде страх и сваку жељу да изађе и схвати шта се догађа. Становници картонског насеља на обалама реке Одав схватају шта се догађа и покушавају да побегну из тог гротла смрти, али се често целодневна зарада потроши на храну само за тај дан. Њихов циљ је да побегну негде где виде благостање, али сачекаће их бодљикава жица, добро чуване границе, прихватни логори, презриви погледи и неки други вируси. Неки од избеглица ће бити изабрани да у мало бољим условима, али са истом безнадежношћу раде послове сличне онима од којих су побегли. У том лавиринту ни за једне ни друге нема изласка из технолошке самсаре⁵⁴⁰, нема преласка у неки нови и другачији живот.

Резултати бројних истраживања, репортаже, фотографије и филмови буде свест о лошим условима живота сиромашног становништва Акре, као и других подручја технолошки инфериорних земаља, али недовољно или нимало не указују на језгро проблема – сâму технологију. За технолошке проблеме нуде се технолошка решења. Као у древном плесу Натарађа некада бог Шива⁵⁴¹, данас технологија жонглира појмовима и нуди решење за све, али не допушта било какво разматрање суштине њене игре.

Потискујући стварне проблеме улепшаном сликом света технологија нуди излаз, али у виртуалном свету у коме су људи неосетно затворени, а границе замагљене и тешко схватљиве. Битно је у разумевању транзиције стварности у виртуалност уочити општу нит дешавања – све се претвара у форму, губи етичност и антрополошку моћ, док се нагомилавају изговори технологије да изнова одлаже испуњења „будућности”. Човеков задатак је садашњост, а технологије будућност. То разумевање је његова једина прилика да однесе победу над временом.

⁵⁴⁰ У индијској филозофији *самсара* (संसार – заједнички ток) представља вечни ток рађања и умирања, условљен *кармом*. Излаз из тог зачараног круга лутања налази се у *мокши* – ослобођењу.

⁵⁴¹ Бог Шива један је од три врховна бога у хиндуизму. Он је уништитељ и преобразитељ света. Плес Натарађа је плес уништења и стварања новог живота. Занимљиво је што једна од најпознатијих светских научних институција ЦЕРН испред зграде има статуу Шиве Натарађе.

13. ЗАКЉУЧАК

Критичка опаска идеолошких форума и штампе у случају *Речника технологије* сасвим се потврдила у потоњим временима – *Речник* је и беспримеран и провокативан. Разматрање његове замисли и досега иако касни неколико деценија заправо стиже у прави час када се показује велика крхкост технолошки спрегнутог света. Сада можемо много дубље да схватимо праве разлоге зашто је *Речник* забрањен и зашто је тиме говор о технологији, њеном симболичном и антрополошком смислу, скинут с дневног реда. Посебну тежину има чињеница да је *Речник технологије* први и до сада једини спис о технологији који је забрањен иако се пре њега широм света појавило низ значајних расправа о овом питању. Већ је то довољно да нас увери о његовом посебном месту у историји идеја.

Речник технологије се од других расправа о филозофији и социологији технологије разликује јер је у целини исказан симболичким језиком. Он је језгровито симболичко писмо о технологији у мери која се не може наћи ни у једном ранијем, а ни данашњем спису. То је посебно важно јер технологија тражи и намеће технизирани језик и рационализовани опис света. Симболичко писмо зато је посебан ниво непристајања на херменеутички диктат технологије – њених програма, декларација, упутстава за употребу који природно не могу да се вину до симболичке, метафоричне и алегоричне равни јер је на њој технологија неупотребљива. Да је *во времја оно Речник технологије* прихваћен, а не забрањен могао је као самосвојна иницијација у метафизику технологије да припреми мисао за тренутак велике кризе. Тада нас не би толико изненадио злослутни вид технологије која се отела ланцима као Баш Челик и као тамни облак надвила над светом.

Немамо стога више ни један разлог да сумњамо у праве мотиве заборављања *Речника технологије* када је ваљда потпуно јасно да технолошка утопија не покушава да „побољшава” и „олакшава”. Она се отворено окреће против личне и опште слободе да би себи потпуно подредила свет. Власници технолошких корпорација самоуверено наступају као некрунисани владари и пророци. С друге стране, један вирус назван Круна (Согона), скоро на граници материјалног света, живог и неживог, кога су моћна технолошка средства у тили час разнела по целом свету, показао је немоћ технологије и

уверио нас да је домен њеног сјаја огледало, а не прави свет. Вирус је само послужио као изговор за технолошку суспензију света и његову изолацију од самог себе.

Док је у огледалу, док измишља програме и идеале, док се диви себи и пребројава до чега је све дошла, а шта човек нема, технологија може бити донекле обуздана и релативно корисна. Али у првом тренутку веће кризе она нема шта да каже осим обећања чаробног еликсира који ће у будућности све средити. Да би се то следило, она тражи наду и веру и тиме се неопозиво претвара у религију. Жреци технологије из Силицијумске долине већ су дуго у пророчком заносу обећања шта ће све моћи да створе, али они су по својим антрополошким даметима ипак бледа слика Савонароле, Робеспјера или Лењина и њихових страсних визија. Како време иде њихова донкихотска успаљеност је све већа, али уверљивост све мања. Између савршеног света који они проповедају и дигитално оболелог света који се налази у самоизолацији је сувише велики јаз да би могао да се превазиђе било каквом добром вољом или наивношћу. У битном смислу, иако ће инерција радити своје, пројекат технологије се завршио. Ако не споља, а оно свакако изнутра.

Ако је сумња у једно далекосежно разматрање технологије, какво је понуђено *Речником технологије*, деценијама била неприкосновена, сада када се показују све антиномије глобалног технолошког подухвата освајања света, можемо да се *sine ira et studio* ослоњени на *Речник* запитамо о вредностима и циљевима које треба следити да човек не би био сведен на средство изопштено из живота. У случају вируса Корона видимо којом брзином све може да буде доведено у питање и колико технологија на може да заштити ни себе ни човека од непредвидивих последица свог дејства. Пред нашим очима технолошки свет показује своју рањивост и да све оно што је требало да служи у тренутку се окреће против свог господара. Управо је то и била поента *Речника технологије*. Он је покушао да донесе нову свест о технологији, да је схвати и на симболичној и појмовној и практичној равни, што је само по себи допринос јер данас у овом погледу не постоји целовита дефиниција технологије. Не зна се тачно где она почиње и где се завршава. Да би се дошло до смисла технологије, није довољно разматрати њене могућности и импликације, већ је пре свега потребан нови језик и нови речник. Зато је *Речник технологије* значајан документ који може да најбоље буде схваћен управо у време велике кризе самог концепта технолошког времена.

Речник технологије је парадигматичан случај духа времена јер је упозорио да технологија без личности не значи много, готово ништа, и да никаква идеологија то не

може да премости. Он своје место налази с једне стране у интеррегнуму модернизма и постмодернизма, а с друге у вакууму транзиције власти када српски партијски кадрови покушавају догматски немушто да спасу титоистички систем пред плимом постмодерне фрагментарности и расула која већ надлази. Не припадајући ни једном ни другом, ни пораженим ни победницима, *Речник* је потопљен испод прага историјске свести да би данас изронио с неочекиваном свежином одличног разумевања исхода савремених токова цивилизације. Због тога он и представља вредно полазиште за разматрање кризе која се спрема у успону постмодерне културе и њене глобалне политике.

Оспоравање *Речника технологије* 1982. због изражене политичности није сузбило његове идеје. Напротив, после 33 године, оно је подстакло размишљања о дубљим разлозима јавног напада јер се увидело да *Речник* не може да се сведе на тезе тадашњег идеолошког разумевања света. У међувремену се оспоравање претворило у апотеозу у којој се показала историјска немоћ колектива *Анализе* и одсуство визије идејне оријентације сведене на југословенску марксистичку идеологију. Све за шта се залагала *Анализа* се урушило до темеља да би се *Речник* поново јавио у интелектуалној и критичкој мисли као документ који је и данас вредан пажње. *Анализа* се парадоксално данас показује као својеврсна похвала *Речнику*.

Релевантност *Речника технологије* после четири деценије од настанка је порасла јер се у овом времену свеопште кризе трага за новим одговорима, вишеслојним значењима и тумачењима савремене технолошке цивилизације. Тако се отварају и нови обзори разумевања овог херметичног рукописа с почетка осамдесетих година двадесетог века. Његова отвореност једна је од највећих вредности јер се начином повезивања речи и сталактитима значења, који се формирају синонимним кружењем, подстиче критичка запитаност и разбија аксиоматска укоченост готових владајућих одговора.

У мултидисциплинарном истраживању хеуристике *Речника технологије* сагледавана је протерптичка димензија његових пројеката, текстова и размишљања. Пре скоро четири деценије *Речник* је био теоријско-практични искорак из времена у коме се појавио. Ни данас није другачије: ни пре 39 година ни данас не можемо да направимо потпуну паралелу овог дела и неког другог у националном, регионалном, европском и глобалном контексту. Не постоји ниједна друштвена, технолошка, лингвистичка или антрополошка критика система која би могла да се доследно схвати као узор *Речнику* јер се он с механизмима технологије разилази непатвореним садејством по правилу одвојених равни: кроз нестанак одвојеног аутора, повратак руке, синонимну везу речи,

престанак наметнутог раздора премодерног и модерног, приближавање теологије и технологије, окупљање појмова, метафора, симбола у једном значењском смисаоном колу. Стога смо уверени да он заузима посебно место у покушају повезивања сазнања у једну хеуристичку слику, односно мајеутско огледало времена. Он је очито ишао испред свог времена и динамика укрштаја његове форме и садржаја, структуре и мисли, тек треба да се сагледа. *Речник технологије* је мозаички сложен теоријско-практични рад који је на заласку двадесетог века отворио широко поље интелектуалних разматрања и покушао да одговори на критично питање шта је личност, а шта технологија. Разрада *Речника* очито је стасала у сукобу личности и технологије, вечите борбе тих двају сила у којима се скрио логос природе ствари. У томе треба видети и упозорење, данас актуелније него икада, да личност не сме да се поистовети с технологијом, а њен пут с историјом. Овај дуго хибернирани спис омогућио је да се у нас питање технологије врати антропологији. *Речник* је нека врста осетљивог окидача сабијене енергије духовног препорода, а пресликавање односа различитих видова друштвене стварности је делотворно пресликавање речи у *Речнику*.

Полазна, односно општа хипотеза овог докторског истраживања у потпуности се потврдила. Антиципаторска и хеуристичка снага *Речника* огледа се у низу његових теоријских одлика и њихових практичних последица. *Речник* је из позиције историје науке, филозофије технологије, теологије, уметности, лингвистике и педагогије спартански језгровито отворио многа суштинска питања времена у коме живимо и смислу историје која настоји да усмери токове живота. Писање *Речника* је и велики етички искорак јер пружа духовно упориште за сагледавање хуманистичких последица технолошког дејства. Како је истраживање поставило и питања универзалности *Речника*, његове проходности кроз време и простор, дошло се до битног закључка да се он може разумети не само у другом времену већ и у другим културама јер његова тема није ограничена на контекст времена и места у коме се јавља. *Речник* и његова порука одлично су у оквиру ових истраживања схваћени у Грчкој, Америци, Индији и Либану што представља довољан узорак за потврду да *Речник* није само надишао време, већ и простор у коме је настао. Такав трансцендентни однос према времену и простору основни је доказ да неко дело живи.

У погледу времена *Речник* је предвидео суноврат идеолошких темеља Југославије, пад њене утопије и распад њеног система, лаж демократије која се гради као црква, немоћ технологије пред токовима живота тако да је заиста био „предосећај

експлозије прегрејане паре у неконтролисаном политичком реактору” (*Политика анализе* у Бошковић; Петровић 2015: 282). Његова значајна одлика је да се није зауставио на критици, већ је понудио склоп новог језика који је сâм по себи нека врста напуштања технолошки рационализованог тумачења света. Посебно треба истаћи у том смислу његово оснаживање речи кроз етимологије јер је овај спис у српској култури међу првима дао посебно место етимологијама и то не по законима преглашавања него логици мисли. Ово има посебан значај јер српски језик још увек нема етимолошки речник, тако да је овај *Речник* први који непосредно укључује етимологије у разматрање значења и смисла.

На трагу такве борбе за повезаност *Речник* је одбацио дух енциклопедије као неповезано, метастазирано знање које ће свет одвести у револуционарно информатичко расуло. У таквом напору он је имао храбрости и да се одрекне ауторског субјекта, као суштинске одлике модерности, и да стргне механичке ланце у које је била окована слободна рука. *Речник* на калиграфски начин враћа руку као извор ослободилачких енергија на поприште културних збивања следећи у томе Гандијеву идеју ослобађања човека од технологије. Ганди је најснажније показао да слободан ум и слободна рука у јединству доводе до коначне слободе и да нема технологије која то може да спречи. После његовог покрета за ослобођење успаване Индије која се већ предала технологији британске владавине нема места за беконску сумњу да ум и рука нису довољни већ да је машина пресудна у свему.

Ослоњен на руку *Речник* је имао снаге да напусти појам историје као просвећено надгледање времена чији циљ јесте колонизација времена и његово подређивање технолошком процесу. Зато и реактуализује концепт апокалипсе који тумачи у симболу огледала. Технологија је за *Речник* велико огледало што је постало очито непрекидним огледањем света и човека у екрану рачунара и сличних рефлексивних направа, односно, како он каже, свођењем живота на облик. Према *Речнику технологије* наратив технологије своди се на стварање што савршенијег огледала. То достиже врхунац у дигиталној технологији која није ништа друго до бескрајно пресликавање. Слично као што се у тексту „Откровење огледала” указује да када се човек нађе у соби с огледалима, не може да разликује себе од свог одраза. Та места су простор откровења огледала где се више не разликује сама ствар од њене слике. Више се ништа не може урадити, а да то не буде пресликано да би се тако створио један свет који је само опис себе самог. То се види и по случају Едварда Сноудена који говори о прикупљању и бескрајном

пресликавању сваковрсних информација. Он указује да прикупљање информација разједа личност, извлачи из ње животне сокове и она више не постоји осим као информација.

Духовни захват *Речника* повратак је слободној личности и залази у саму срж антропологије целине. Да није окренут вредности целине, односно да је посматрао свет и технологију одвојено, распарчано кроз социологију, филозофију, теологију или било коју сферу интелектуалне анализе, његова би се значења исцрпела брзо после објављивања. Он нас, међутим, поново враћа на почетак, тамо „одакле смо пошли” да бисмо схватили да је највеће питање и проблем технологије сећање. Машући заставом „будућности” она не допушта да се примети да се све разрешава у сећању које се не мења ни у једној категорији времена. Оно побеђује време јер представља квалитет који када се једном освоји, не игра никакву историјску улогу. То није лако увидети иако се јасно осећа да је прелазак из двадесетог у двадесет и први век обележило потиснуто или избрисано сећање. И сâм *Речник* проживео је *damnatio memoriae* када је после политичких осуда престала свака прича о њему. Чак и када је само после неколико месеци један од протагониста *Анализе* упитан за њега, он је спремно устврдио да је то „прошлост, потпуна прошлост”⁵⁴². Прошлост није исто што и сећање, она је његов антагонист, јер ако је нешто „прошлост” сећање је непотребно. У мантри „прошлост, потпуна прошлост” огледа се одбијање да се понесе „терет” сећања и да се као балон без тежине вине ка будућности. Било какав брзи напредак не трпи икакво освртање, а посебно у овом тренутку када је надувани балон у ништа претворио било којом валутом изражен износ од целог квадрилиона. Технологија је у садејству са капиталом стваралачки рад гурнула у ништавило. Она је зато у битном смислу највећи савезник нихилизма. Јудео-хришћански Бог ће ако ствари буду ишле овим путем, имати прилику да свет поново ствара из ништа као што је то једном (или више пута?) већ учинио.

„Основу религијске свести – било да је реч о култовима локалних размера или глобалним религијама, древним или савременим, политеистичким, дуалистичким или монотеистичким – чини вера у постојање натприродне инстанце која ствара свет, њиме управља и с којом је, путем одговарајуће обредне праксе, могуће комуницирати” (Делић у Бошковић 2012: 123). Та натприродна инстанца данас јесте технологија која на сваки начин, често брутална, тежи да покаже да је изнад природе. Духовни импулс замењен је

⁵⁴² *Studentski list*, 17.11.1982, str. 6. <<https://recniktehnologije.wordpress.com/2016/09/02/pera-damjanovic/>> 04.02.2020.

технолошким с којим човек покушава да оствари додир придајући технологији ауторитет објаве. Потреба емпиријског човека за доказима постојања Бога у постмодерном вртлогу расутих делића преобразила се у трагање за божанском честицом и вером да се она може открити само кроз технологију. „Човек данас више није упитан као Доситеј – ‘Је ли човек макина или није’, него је човек 21. века пре Хамлетовски замишљен – To be a Machine or not to be” (Грбић 2019: 105–196).

У тренутку када влада марксистичко уверење да квалитет људског живота зависи од степена модернизације услова живота, при чему је технологија једини пут у модерно друштво, рука непознатих аутора у средњовековном маниру сабрано исписује објаву да технологија преузима све од теологије. Они су напустили модернизацију као темељ свих савремених привидно супротстављених идеологија – нема потписа, нема академске форме, нема установа иза имена, нема историје. Одрекли су се картезијанског субјективитета зарад завета личности, а не установа. Можда се због тога православни идентитет *Речника*, иако очигледан, није открио онима који су били далеко од увида да је технологија травестија теологије (уп. Стевановић 2018а: 413).

Прегнуће *Речника технологије* може се схватити као својеврсни „судар цивилизација”, само што није реч о синхронијском концепту Семјуела Хантингтона (Samuel Huntington), већ о дијахронијском сукобу цивилизација, премодерне и постмодерне, у времену. Није нам познат други спис који је на различитим стваралачким равнима то садржајније изразио. Он иде и корак даље јер примећује да је технолошко искуство света у помаку времена аналогно теолошком. Стога *Речник технологије* остаје спис највеће актуелности, али и значајно антрополошко-уметничко наслеђе. Он може да у савременом контексту херитолошких студија буде представљен кроз генеративну инсталацију која би као стална поставка неког музеја општег разумевања технологије посетиоцима пружала могућност спонтаног али продубљенијег повезивања речи у мозаик мисли о технологији. Поред тога може да допринесе и студијама историје и филозофије технологије, лингвистике, историје уметности, а као што смо већ на почетку истакли, од пресудне је важности за разматрање друштвено-политичке историје преломног доба.

Речник је антрополошка *summa technologiae* јер указује на начине како технологија покушава да срасте са животом, мада не додајује даље од пројектовања живота у рефлексе и одразе. Доживљај света који Гурђијев ставља у тежиште свог животног трагања никада не може да се добије из технологије јер она, без обзира на своју

вештину све савршенијег виртуалног подражавања, не допире до сâмог догађаја, већ напротив успављује свест да би на томе развила своју моћ. Пулсирање личности, буђење духа, аналогна повезивања технологија покушава да потисне и пригуши. Она спречава сазревање личности, већ је деградира у „дечака” јер никада не дозвољава непосредни доживљај света. Ако се схвати као огледало, то је већ довољно да увидимо да технологија и живот никада не могу да срасту и да су уз сву убедљиву виртуалност они су увек једно наспрам другог. Противно већ развијеним психолошким и друштвеним механизмима, наде не смеју да буду упрте у технологију јер она никада неће остварити циљеве живота. Док обећава квалитет, непрестано затрпава живот лавиринтом квантитета тако да је тешко уопште замислити пут изван, неки алтернативни концепт „развоја”, јер је уместо личног искуства наметнута технолошка структура. Ако човек пристаје на обрасце технолошког система, онда не може бити речи да он користи технологију, већ да се свакодневно повинује њеним правилима и захтевима непрестано чекајући разрешење у животу коме је одузет садржај. *Речник технологије* је стављајући технологију у средиште својих разматрања указао да она превазилазећи све препреке тежи да се сасвим осамостали, да превазиђе и живот сам нудећи нове вештачке „интелигентне” агенсе који све раде „боље” и којима у крајњој линији живот није ни потребан. Тај процес ће неминовно сводити *личност* на *облик* уколико схватање света буде застало на технологији.

У време када је *Речник* настао такве последице технолошког дејства нису биле толико очигледне, али се данас оне сувише добро осећају јер је човек окружен мноштвом облика које више није у стању да схвати нити да им се одупре.

„И ово има једну опасност између осталих: угледавши свет човек се налази окружен баснословном гомилом предмета и поступака створених технологијом која чини главни пејзаж, тако згуснутим да скрива иза себе праву природу. Може да дође до тога да човек изгуби свест о технологији и приликама, на пример, моралним у којима она настаје враћајући се као првобитни човек томе да у њој не види друго до природне дарове. Тако је чудесно ширење технологије учинило да се она прво истакне над трезвеним репертоаром наших природних радњи и дозволило је да стекнемо пуну свест о њој, али затим, настављајући у фантастичном прогресу, њен раст прети да наоблачи ту свест” (Ortega у Gaset у *Tehnologija* 1980: 34).

Човекова свест је пуна различито схваћених огледала која га лишавaju енергије и воље за стваралачки приступ животу и преузимање одговорности. Он оруђа технологије „користи” али без дубље свести о њиховом значењу. Тиме губи могућност да стварност повеже у целовиту слику и сâм постаје слика, пасивни одраз технологије.

„Човек ће отуда моћи да влада стварношћу само дотле док буде био у стању да влада својим инструментима. Али доћи ће време кад ће ти инструменти превазићи његове способности, и тада ће он сасвим изгубити оријентацију. Што је још важније, онолико колико ти инструменти разлажу природу у најпростије елементе, човек је у стању да их синтетизује само као мртву материју а не као живу стварност” (Kohanski у *Tehnologija* 1980: 22).

Познато да је још Архита из Тарента (око 400. старе ере) конструисао дрвену голубицу која је аутоматски летела, а Херон из Александрије (око 250. старе ере) направио аутомат који је жедним ходочасницима код храмова продавао воду, а да је код острва Антикитера пронађен изванредан аналогни рачунар из александријске ере. Дакле, идеје савремене технике биле су присутне и код ранијих цивилизација, али за разлику од стања ствари данас они јој се нису безусловно предали, већ су били способни да пред технологију поставе ограничења. Она су пре свега била унутарња, долазила су из подручја етике, тако да се није могла развити аутономија направа – оне нису постале технологија, већ су остале само умећа, односно техника. Антички човек је био довољно свестан да оне нису стварност, већ само привиди који не треба да расту са животом. То је ограничавало ауто-аутоматизацију⁵⁴³ и поверавање света машинама од којих се очекује перманентна револуција, нека врста технолошког троцкизма која данас с поносом истиче да „напредку” потребно поднети људске жртве. „У таквој револуционарној заслепљености, било да је она настала као незрелост или рђава намера, лежи главни проблем, јер је на тај начин изгубљена равнотежа спољњег и унутарњег, коју човек до данас није повратио” (Деспић и Петровић 2001: 159). Свест о технологији је одлучни чинилац и древне културе су знале да „ако прогрес треба да буде по цену гажења свих светиња, боље је и да нема никаквог прогреса” (Стојановић 1920: 1105).

⁵⁴³ Аутоматизација човекове свести пресликала се и на језик. Аутоматско није спонтано, „само од себе” већ механизовано деловање. „Холбахово механицистичко доба преокреће значење префикса ‘ауто-’ које је раније означавало рефлексивну заменицу ‘себе’ и тада тај префикс почиње да се користи у контексту машина” (Камчевски 2015: 186).

Идеолошки прогон *Речника технологије* и његов потоњи наставак кроз деценијски заборав јасно оцртавају основе модерног друштва – „да технологија није само неутрално практично знање како нешто урадити већ да подразумева скривену забрану освајања слободе и било каквог покушаја да се сагледа њена суштина” (Стевановић 2018а: 415). Покушај *Речника технологије* да изван идеолошких матрица сагледа пут „историјских победа” стога није могао да прође некажњено. Милош Кнежевић (у Бошковић; Петровић 2015: 80) наводи како је „библијска и апокалиптичка интонација неких одредница у *Речнику*” довела до сумње да је реч о „непријатељском деловању” јер су се идеје у овом делу разилазиле с владајућим наративом. „Зато је довршетак мисије технологије брисање сећања, притајени обрачун са стваралачком енергијом слободне мисли која се не налази на обзору дозвољеног, технолошки омеђаног искуства” (Стевановић 2018а: 415). Овај спис очито није пристајао да слепо следи технолошке образце. „*Речник* је критика подавања светом привиду, побуна против преварне технологије која је својим ‘револуцијама’ почела једну по једну да потискује друштвене и личне слободе и преузима сву власт да би опсенама оковала и окончала живот” (Петровић у Бошковић; Петровић 2015: 154). Технологија тежи да преузме власт не само над науком већ и свим друштвеним процесима, а пре свега религијом. „*Речник технологије* је морао бити жртвован на олтару историје да би технологија, као теолошки компромис између човекових ограничења и његових тежњи ка спасењу, наставила свој пут на коме, према речима Црвене краљице из *Алисе у земљи чуда*, мора се трчати све брже да би се остало у месту” (Стевановић 2018а: 415). Или према речима Булгакова наведеном у *Речнику технологије* (1981: 20) „...јер је то већ тако на мађионичарски начин сређено на овом белом свету, да ма колико јурио, он се увек фаталистички налази на једној те истој раскрсници”.

Свака нова генерација технологије настаје мотивисана напором да се превазиђу негативне последице претходне. Али у томе се огледа не напредак, већ стајање у месту. Следећа генерација стварно превазилази претходну, али ствара нове последице које ће касније бити схваћене као претекст за нове технологије. Технологија као Зенонов брзи Ахил заправо никада не стиже корњачу јер се у кретању ка замишљеном циљу стално своди на непрекидно усавршавање средстава, а онда и средстава за та средства и тако ad infinitum. Она је увек на пола пута и на половини половине делећи тако и уситњавајући антрополошки простор који више нема снаге да се повеже у целину до те мере да се одбацује и сâм појам целине. Насупрот томе, делотворност произилази из непосредности

остварења циљева који нису покривени несагледивим мноштвом средстава и њиховог усавршавања, из непосредованог, слободног остварења циљева сада и овде, а не сутра и тамо. У оваквом контексту *Речник технологије* као намера да се изађе изван празног хода технологије постаје својеврсни наратив слободе. Он слободу не види у рушењу свих граница, јер слобода деловања произилази једино из слободе мисли и слободе језика, већ у напуштању празног хода, празнине која хода, празнине која гледа само себе. Превазилажење празнине, пресипања из шупљег у празно, могуће је само кроз свест о повезаности у аналогно-синонимној повратној спрези. То је заправо најјачи нетехнолошки погон који човеку враћа реч, а животу смисао.

Речник је снажан удар на цивилизацијске премисе јер је разоткрио субјективитет технологије. Он у њој не гледа револуционарну технику с бескрајним могућностима откривања и коришћења „тајни”, већ средство за ограничене намене, а пре свега привид личности који се креће у бескрајном простору огледала. Технологија на таквом субјективитету, који су јој дали капитал, политика и наука, показује тежњу да изађе из огледала и колонизује свет. Она се отела науци и политици и показала несумњиву тежњу да постане религија у чијем срцу је капитал. То се потврдило само годину дана по појави *Речника* када магазин *Тајм* чини поклоњење технологији дајући јој статус личности, отворено је називајући човеком године. То је, иако у духу потпуно различито од *Речника*, његову интуицију и теоријско виђење јасно подигло до цивилизације релевантности. Зато о технологији треба мислити као о „личности у покушају”, личности која прерушавајући Декартово *мислим дакле постојим* покушава да освоји и из себе изведе само постојање. Ако је *ја које мисли* услов извесности постојања, онда је технологија на најбољем путу да докаже легитимност својих захтева или, с друге стране, да својим неуспехом покаже потпуну странпутицу Декартове мисли. Шире гледано, технологија је само једно испољавање егоцентричних филозофија. Отуда се из технолошких центара егоцентричне моћи шири дискурс да технологија може боље, више, свестраније него што је човек кадар. Али технологија је заправо само маска личности која покушава да се стопи с њом и да јој наметне свој облик. То је опасан подухват јер плес са својом сликом може се завршити само поништењем.

У тренутку када мисао постаје технологија, а свет само виртуална слика, циљ се више не види у животу, вредностима, вољи већ у огледалу и његовим симулакрумима постојања. *Речник* је то поставио као кључну тему која се понавља у безброј варијација,

најтеже искушење пред којим се нашао човек. Свој став је изразио на низу равни доследности тако да бисмо у покушају да га на крају обухватимо једним исказом могли метафорично назвати светим гралом не само зато што је показао надмоћ теологије над технологијом већ јер је слободу самосвојно уздигао до стваралачког начела мисли, говора и дела. Он је то заслужио јер је покушао да премости јаз који је технологија прокопала између човека и живота да би тако учинио језик савезником личности, а не сенком сенке одраза технологике и њених пројекција. У том смислу на крају коначно и разумемо почетак Јеванђеља по Јовану да у почетку беше реч, односно у основи јесте логос. Од тога све треба да почне, па и тумачење технологије. Или да парафразирамо мисао с насловне стране *Речника*, преузету из Јованове *Апокалипсе*, поједимо речи јер ће у стомаку бити горке, али у устима слатке.

14. ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

Изворно дело

Речник технологије 1981: Речник технологије, Београд: Видици 1–2. Музеј Југославије, поставка Старог музеја / Универзитетска библиотека Светозар Марковић, VII – 372.

Архивски извори

1. АС, Ђ-75, РК ССРН (Председништво) ф-50.
2. АС, Ђ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија”.
3. АС, Ђ2 ПК СКК к28, Материјали са 15. седнице ПК СК Косова, одржане 13. марта 1981, излагање Махмута Бакалија.

Медијски извори

1. Апокалиптичка гимнастика духа, *Glas ekonomista*, br. 36, 1982.
2. Аргументи уместо етикета, *Вечерње новости*, 04.02.1982, стр. 20.
3. Бране се нападајући, *Политика експрес*, 26.01.1982.
4. Видици и Студент у огледалу, *Политика Експрес*, 22. јануар 1982, стр. 4.
5. Vincent, James, “Putin Says the Nation That Leads in AI ‘Will Be the Ruler of the World’”, *Verge*, Sept. 4, 2017.
6. Gamsler, Dušan, *Studentski list*, 19.02.1982. str. 9.
7. Despotović, Slobodan; Jerinić, Miroslav, Lehu Valensi „Osnovne pretpostavke analize sistema”, *Student*, 13.01.1982, str. 4.
8. Despotović, Slobodan, Glavnom i odgovornom uredniku lista *Student*, 17.02.1982, str. 5.

9. Дечаци пред огледалом, *НИН*, 31.01.1982, стр. 29.
10. Дијалога није било, *Вечерње новости*, 17.02.1982, стр. 14.
11. Ђурић, Владимир Ђура, Долазило је време, *Вечерње новости*, 18. јул 2017.
12. Za širu raspravu, *Polet*, 10.02.1982, str. 4.
13. Злоупотреба речника социјализма, *НИН*, 14.02.1982, стр. 25.
14. Идејна застрањивања јавних гласила, *Политика*, 21.01.1982. стр. 6.
15. Изненадно одсуство храбрости, *Борба*, 22.01.1982, стр. 3.
16. И редакција против главног уредника, *Политика*, 17.02.1982, стр. 6.
17. Ja nisam protiv Dedijera, Zafranovića, Studenta i Vidika, *Omladinska iskra*, br. 23, 22.02.1982, str. 3.
18. Једно гледиште о *Гледиштима*, Писмо прво, *Студентски лист*, бр. 777, 09.01.1981,
19. Jerinić, Miroslav, Zašto smo ostali u mraku, *Student*, br. 21, str. 2.
20. Jerinić, Miroslav, Politička arhitektura i stambeno pitanje, *Student*, 16.12.1981, str. 2.
21. Ко ме смета расправа, *Комунист*, 26.02.1982, стр. 3.
22. Комунист и поједини другови, *Књижевна реч*, бр. 183, 25.02.1982, стр. 2.
23. Конспирација и демократија, *Књижевна реч*, бр. 182, 10.02.1982, стр. 2.
24. Критизери беже од критике, *Вечерње новости*, 26.01.1982, стр. 2.
25. Листови нису вежбалишта, *Политика Експрес*, 04. фебруар 1982, стр. 4.
26. Манипулисање темама – и младима, *Вечерње новости*, 21.01.1982, стр. 10.
27. Матић, Бисерка, Ко су у ствари „заточеници савести”, Савезни јавни тужилац др Вуко Гоце Гучетић о политичком криминалу, *Политика*, недеља 21. март 1982, стр. 7.
28. Маџаревић, Градимир, Символи уметничке вере, *Политика*, 25.11.2006.
29. Šejka 1959: L. Šejka, Potpuni život plastičnog, *Mediala: List za umetnost*, Grupa slikara pri časopisu Vidici, str. II.
30. Млади јахачи апокалипсе или гласници слободе, *Књижевна реч*, бр. 184, 25.03.1982, стр. 3.
31. Neka voda ne bućka okolo, *Polet*, 10.02.1982, str. 4.
32. Neko mora da bude bačen lavovima, *Studentski list*, 13.03.1982, str. 18.
33. Огледало духа времена, *Политика Експрес*, 29. јануар 1982, стр. 4.
34. Одговорност за уређивачку политику, *Политика*, 17.02.1982, стр. 6.
35. Оријентација супротна нашем систему, *Борба*, 21.01.1982, стр. 5.

36. Odžić, S., Znamo svoj put – mladost se oprašta od Tita i iznova počinje život s njim, *Student*, maj 1980, str. 4.
37. Pera i rane: Slučaj 'Vidika' i 'Studenta': kako, o čemu i zbog čega voditi dijalog?, *Reporter*, 815, 15.03.1982, str. 36–39.
38. Petrović, Aleksandar, „Čemu rok-muzika u oskudno vreme: propast Zapada, ekstratička nesvestica i pobuna”, *Student*, 18.01.1978.
39. Писма: огледалце, огледалце, *Књижевна реч*, бр. 183, 25.02.1982, стр. 3.
40. Полемика без решења, *Борба*, 04.02.1982, стр. 3.
41. Ристић, Љубиша, Човек који никада није био беба, *Књижевна реч*, 10.05.1982, стр. 16.
42. Рушилачка хтења, *Политика експрес*, 21.01.1982. стр. 3.
43. Рушилачке шифре „Видика”, *Вечерње новости*, 22.01.1982, стр. 12.
44. Saarinen, Aline B., “Tour with Mr. Wright”, *New York Times Magazine*, 22.09.1957.
45. Simić, Željko, Smisao epohalnog preokreta, *Student*, br. 17, god. XLV, 21.10.1981, str. 11.
46. SL: Recenzija Terorizam ludnice, *Studentski list*, 26.03.1982.
47. Смењен главни уредник „Студента”, *Вечерње новости*, 17.02.1982, стр. 11.
48. Студентска гласила далеко од студената, *Политика*, 17.02.1982, стр. 6.
49. *Studentski list*, 17.11.1982. str. 6.
50. Gamsler, Dušan, *Studentski list*, 19.02.1982. str. 9.
51. Тепавац Мирко, „Читај као што је написано”, *Политика*, 6. март 1966.
52. Уместо етикетирања конструктиван разговор, *Политика*, 04.02.1982. стр. 6.
53. Franko, Bazalja, tehnolog praktičnog znanja, *Student*, 11.11.1981. str. 13.
54. Franko, Bazalja, tehnolog praktičnog znanja, *Student*, br. 21, 16.11.1981, str 13.
55. Franko, Bazalja, *Vidici*, „Ludilo i institucija” 3/1980, str. 26–27.
56. Franko, Bazalja, *Vidici*, 8/1980 str. 3.
57. Hall, James, “Living dangerously”, *The Guardian*, 11.10.2008.
58. Цветићанин, Радивој, Три приче о дијалогу, *Политика*, 06.02.1982.
59. Čeliković, Petar, Pismo Miroslavu Jeriniću, *Politička arhitektura i stambeno pitanje*, *Student*, 13.01.1982, str. 4.
60. Škerović, Slobodan, Otvoreno pismo Bori Mišeljiću, *Student*, br. 18/28.10.1981, str. 2.

Примарна литература

1. *Analiza ideološke orijentacije časopisa Vidici i lista Student 2015: Analiza ideološke orijentacije časopisa Vidici i lista Student*, у: Д. Бошковић; А. Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 311–324.
2. Vođević 1982: М. Vođević, *Politika i psihijatrija*, Београд: *Theoria*, br. 3–4, 275–277.
3. Intervju sa Frankom Bazaljom 1980: Intervju sa Frankom Bazaljom, Београд: *Vidici* 8.
4. Kohanski 1980: А. Kohanski, *Doba prosvetiteljstva 1689–1989*, у: *Tehnologija*, Београд: *Vidici*, br. 5–6, 21–23.
5. Ladriere 1980: Ј. Ladriere, *Određivanje problema budućnosti*, у: *Tehnologija*, Београд: *Vidici*, br. 5–6, 69–72.
6. Mamford 1980: L. Mamford, *Tiranida sata*, у: *Tehnologija*, Београд: *Vidici*, br. 5–6, 47–48.
7. Марковић 1982, А. Марковић, Негација институције, *Марксистичка мисао*, бр. 6, 1982, 259–265.
8. *Negacija institucije: Korpus Franka Bazalje 1981: Negacija institucije: Korpus Franka Bazalje*, Београд: *Vidici* 5.
9. Ortega i Gaset 1980: Н. Ortega i Gaset, *Čovek tehnolog*, у: *Tehnologija*, Београд: *Vidici*, br. 5–6, 25–35.
10. Petrović 1980a: А. Petrović, *Tehnologija ili kraj nauke*, у: *Tehnologija*, Београд: *Vidici*, br. 5–6, 9–15.
11. Petrović 1980b: А. Petrović, *Otkrovenje ogledala*, *Vidici*, 8/1980. Str 3.
12. Petrović 1981: А. Petrović, *Šta je tehnologija?*, *Negacija institucije: Korpus Franka Bazalje*, *Vidici*, br. 5, 1981, 9–32.
13. Petrović 1985: А. Petrović, *Tehnologija satirsko-gerilskog pozorišta: Istorijska predstava između mita i istorije*, *Književna kritika*, br. 2, 121–127.
14. *Politika Analize 2015: Politika Analize*, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 329–408.
15. Tilih 1980: Р. Tilih, *Drmanje temelja*, у: *Tehnologija*, Београд: *Vidici*, br. 5–6, 79–80.

16. Toroman 2004: T. Toroman, Diskretni šarm NSK, fragmenti intervjuа. [<https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/13/blog-o-nsk-i-recniku-tehnologije/>](https://recniktehnologije.wordpress.com/2014/10/13/blog-o-nsk-i-recniku-tehnologije/)
17. Škerović 1980: S. Škerović, Amondilana, u: *Tehnologija*, Beograd: *Vidici*, br. 5–6.

Секундарна литература

1. Антонић 2015: С. Антонић, Критичка анализа „Речника технологије” – поглед изнутра, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 49–58.
2. Ауторски колектив Хептадекагон 2018: *Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије: Ка по-етици правилног хептадекагона као образовног стандарда*, Београд: Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду.
3. Belančić 1981: М. Belančić, Beleška о „Rečniku tehnologije”, Beograd: *Theoria*, бр. 2–3, 154–156.
4. Беланчић 2017: М. Беланчић, Разлози за сећање 33 године после, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 227–235.
5. Војовић 2019: D. Војовић, *Dictionary of Technology and Church Studies*, in: Aleksandar Petrovic; Aleksandra Stevanovic (Eds.), *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Athens: National Hellenic Research Foundation, 125–135.
6. Бошковић, Петровић 2015: Д. Бошковић; А. Петровић, Три разлога повратка Речника технологије из земље змајева, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 13–22.

7. Булатовић 2017: Д. Булатовић, Како данас музеализовати *Речник технологије Видика* (1 и 2) из 1981?, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 79–100.
8. Vićentić 2011: N. Vićentić, Opšte odlike umetnosti i uloga medija u iznošenju društveno-angažovanog stava beogradskog Novog talasa, Beograd: *Kultura*, br. 133. <<https://recniktehnologije.files.wordpress.com/2014/10/umetnostnt.pdf>>.
9. Вујадиновић 2017: Д. Вујадиновић, Реч приређивача, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 11–15.
10. Гајић 2017: А. Гајић, *Речник технологије у свету остварене антиутопије*, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 47–61.
11. Gajic 2019: A. Gajic, Technological–Theological Dilemmas in the Postmodern Era, in: Aleksandar Petrovic; Aleksandra Stevanovic (Eds.), *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Athens: National Hellenic Research Foundation, 137–167.
12. Daković 1981: N. Daković, Neka uvek bude sunce, Beograd: *Theoria*, бр. 2–3, 156.
13. Димитријевић 2017: В. Димитријевић, Други долазак једног речника, или када ће већ једном прснути огледала, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 119–133.
14. Ђурковић 2017: М. Ђурковић, Неколико теза у прилог разумевању контекста појаве *Речника технологије*, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 101–106.
15. Žunjić 1981: S. Žunjić, Objava i autoritet, Beograd: *Theoria*, бр. 2–3, 153–154.
16. Jovanović 1982: A. Jovanović, Virus idealizma Tarkovskog, *Sineast*, br. 55–56, 81–85.
17. Кнежевић 2015: М. Кнежевић, Разјасница техно-ујдурми: Мислословљење о *Речнику технологије*, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 59–92.

18. Kozomara 1981: M. Kozomara, Alisa u zemlji bez ogledala, Beograd: *Theoria*, бр. 2–3, 151–153.
19. Longinovic 1994: T. Z. Longinovic, Postmodernity and the Technology of Power: Legacy of the Vidici Group in Serbia, *College Literature*, Feb, 1994, Vol. 21, Issue 1, 120–131.
20. Матовић 2017: М. Матовић, Музичко читање *Речника технологије*, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 107–118.
21. Новаковић 2015: Т. Новаковић, Личност и технологија, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 185–215.
22. Paunesku 2019: T. Paunesku, Fall of the Insight, in: Aleksandar Petrovic; Aleksandra Stevanovic (Eds.), *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Athens: National Hellenic Research Foundation, 17–35.
23. Петровић 2015: А. Петровић, О *Речнику технологије* и духу привида, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 93–118.
24. Петровић 2016а: А. Петровић, *Диктатура дечака и култура Новог таласа*, у: Драган Бошковић (ур.), *Зборник радова с научног скупа Рокенрол*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 399–422.
25. Петровић 2017: А. Петровић, Res publica и res occulta, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 17–36.
26. Петровић 2018: А. Петровић, *Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије: Ка по-етици правилног хептадекагона као образовног стандарда*, Београд: Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, 2–3.
27. Petrovic, Stevanovic 2018: A. Petrović; A. Stevanović, Translating and Comprehending: Dictionary of Technology and the Rosetta Stone, in: Dr. V. Vamshi Krishna Reddy, Dr. Prabha Shankar Dwivedi (Eds.), *International Journal of*

- Translation*. Vol. 30. No. 2. Special Issue: Visual Culture in Translation. New Delhi: Bahri Publications.
28. Petrovic 2019: A. Petrovic, Middle Ages and Artificial Intelligence, in: Aleksandar Petrovic; Aleksandra Stevanovic (Eds.), *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Athens: National Hellenic Research Foundation, 37–58.
 29. Petrović, Stevanović 2019a: A. Petrović; A. Stevanović, Dictionary of Inversion, in: A. Petrović; A. Stevanović (Eds.), *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Athens National Hellenic Research Foundation, 9–13.
 30. Petrović, Stevanović 2019b: A. Petrović; A. Stevanović, Theology in the Mirror: The Dictionary of Technology in Yugoslavia/Serbia as Revival of Orthodox Culture and Re-ideation of Technology, in: V. N. Makrides, G. E. Woloschak (Eds.), *Orthodox Christianity and Modern Science: Tensions, Ambiguities, Potential*, Turnhout: Brepols Publishers, 247–260.
 31. Пироћанац 2012: З. Петровић, Пироћанац, *Nomenclatura Serbica : 1982–2013 : елите, ентропијски модел политичке класе и континуитет српске номенклатуре*, Београд: Институт за политичке студије, (Београд: Eseloge).
 32. Пироћанац 2015: З. Петровић, Пироћанац, Ламент над 33. рођенданом *Речника технологије* и 21. столећем, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 23–33.
 33. Полић 2015: С. Полић, *Речник технологије – поглед из перспективе аутоматског управљања*, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 217–226.
 34. Polic 2019: S. Polic, *Dictionary of Technology and Electronic Personality*, in: Aleksandar Petrovic; Aleksandra Stevanovic (Eds.), *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Athens: National Hellenic Research Foundation, 61–77.
 35. *Речник и његова анализа* 2015: *Речник и његова анализа*, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33*

- године после, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 267–306.
36. Самарцић 2017: С. Самарцић, *Речник технологије – једно безвремено сећање*, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 37–46.
37. Стевановић 2017: А. П. Стевановић, Анти-утопијски Речник технологије у свету после истине, у: Димитрије Вујадиновић (прир.), *Хептадекагон: Речник технологије као анти-утопија (pro et contra)*, Београд: Институт за европске студије, 135–148.
38. Стевановић 2018а: А. П. Стевановић, Теологија Речника технологије, Ниш: *Црквене студије*, бр 15, 407–418.
39. Стевановић 2018б: А. П. Стевановић, Како описати *Речник технологије?* у: Ауторски колектив Хептадекагон, *Херметика Речника технологије и застарела модерност утопије Југославије: Ка по-етици правилног хептадекагона као образовног стандарда*, Београд: Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, стр. 5–6.
40. Stevanović 2019а: А. Stevanović, *The Fourth Dimension of Dictionary of Technology*, in: Aleksandar Petrovic; Aleksandra Stevanovic (Eds.), *Orthodoxy and Artificial Intelligence – Dictionary of Technology and a Double Logos: A Contribution to the Dialogue of Science and Religion*, Athens: National Hellenic Research Foundation, 79–108.
41. Стевановић 2019б: А. П. Стевановић, Монотеизам технологије и полифонија језика: О Вавилонској кули дигиталних сигнала и жртвовању језика. Филолошко-уметнички факултет: *Наслеђе*, бр 42, 21–32.
42. Стојановић Ђорђевић 2015: Т. Стојановић Ђорђевић, Феноменологија Дечака као педагогија пресликавања, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 163–183.
43. Turza 1991, К. Turza, *Zašto je razbijeno ogledalo? Treći program*, Beograd: Radio Beograd, br. 90, 91, 11–17.
44. Чакаревић 2015: М. Чакаревић, Технологија и механизми: Текстови и контекстуални спектар пројекта Технологија, у: Душан Бошковић; Александар Петровић (ур.), *Повратак из земље змајева – Речник технологије 33 године после*,

Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, 119–139.

Општа литература

1. Azize 2012: J. Azize, “Gurdjieff Sacred Dances and Movements” Carole M. Cusack & Alex Norman (Eds.), *Handbook of New Religions and Cultural Production*, Leiden and Boston: Brill.
2. Алексић 2019: J. M. Алексић, (Српски) културни образац у хоризонту модерне интелектуалне свести, *Serbian Studies Research*, год. 10, бр. 1, Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија, 15–32.
3. Alofsin 1993: A. Alofsin, *Frank Lloyd Wright: The Lost Years, 1910–1922: A Study of Influence*, Chicago: University of Chicago Press, 4–5.
4. Anders 1985: G. Anders, *Zastarelost čoveka*, Beograd: Nolit.
5. Andreopoulos 2005: A. Andreopoulos, *Metamorphosis: The Transfiguration in Byzantine Theology and Iconography*, New York: St Vladimir’s Seminary Press.
6. Антонић 2011: С. Антонић, *Искушења радикалног феминизма: моћ и границе друштвеног инжењеринга*, Београд: Службени гласник.
7. Aristotel 1984: Aristotel, *Politika*. Beograd: BIGZ.
8. Augustine 1841: Augustine, *De Musica*, Patrologia Latina 32, J. P. Migne (Ed.), Paris.
9. Baviskar; Kumar Singh 1994: A. Baviskar Amita, A. Kumar Singh. Malignant Growth: The Sardar Sarovar Dam and its Impact on Public Health, New York: *Environmental Impact Assessment Review*, 349–358.
10. Bai 2017: J. Bai, Numbers: Harmonic Ratios and Beauty in Augustinian Musical Cosmology, *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy*, vol. 13, no. 3, 192–217.
11. Baniotis 1998: D. Baniotis, Uvod u neshvatljivo, u: Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 104–110.
12. Барбатесковић 2018: А. Барбатесковић, Електронски речници, у: Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић, (ур.), *Српска лексикографија од Вука до данас*, Каталог изложбе, Београд: Српска академија наука и уметности, Савез славистичких друштава Србије, 369–386.

13. Барт 1979: Р. Барт, *Књижевност, митологија, семиологија*, превео Иван Чоловић, Београд: Нолит.
14. Барт 1999: Р. Барт, Смрт аутора, у: Мирослав Бекер (прир.), *Сувремене књижевне теорије*, Загреб: Матица хрватска.
15. Барт 2010: Р. Барт, Задовољство у тексту, у: *Задовољство у тексту и варијације о писму*, Превео Јовица Аћин, Београд: Службени гласник, 97–144.
16. Barto; Konidaris; Vigorito 2013: A.G. Barto, G. Konidaris, C. Vigorito, Behavioral Hierarchy: Exploration and Representation, In: Baldassarre G., Mirolli M. (eds.), *Computational and Robotic Models of the Hierarchical Organization of Behavior*, Springer, Berlin, Heidelberg, 13–46.
17. Берђајев 1982: Н. Берђајев, *Нова религијска свест и друштвена реалност: поглед на свет Ф. М. Достојевског*, Љубљана: ИРО/Београд: Партизанска књига/ООУР ИПБ.
18. Берђајев 1990: Н. Берђајев, *Ново средњовековље*, Београд: Хипнос.
19. Берђајев 2001а: Н. Берђајев, *О човековом ропству и слободи: оглед о персоналистичкој филозофији*, Превео Небојша Ковачевић, Београд: Бримо.
20. Берђајев 2001б: Н. Берђајев, *Смисао историје. Оглед филозофије човечје судбине*, прев. М. Р. Мајсторовић, Београд: Дерета.
21. Берђајев 2002а: Н. Берђајев, *Човек и машина*, Превела Љиљана Ристић, Београд: Логос.
22. Берђајев 2002б: Н. Берђајев, Велики инквизитор, у: Ф. М. Достојевски, *Легенда о Великом инквизитору*, Подгорица: Цид, Бања Лука: Романов, 319–370.
23. Берђајев 2006: Н. Берђајев, *Судбина човека у савременом свету*, превео Владимир Меденица, Београд: Логос.
24. Биговић 2002: Р. Биговић, Црква, политика, демократија (Начела православне филозофије политике), у: Владета Јеротић, Ђуро Коруга, Дејан Раковић (ур.), *Наука, религија, друштво*, Београд: Богословски факултет СПЦ и Министарство вера Владе Републике Србије, 18–33.
25. Vikov 1998: R. Vikov, Filozof kinematografije, u: Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 136–141.
26. Бичков 1991: В. Бичков, *Византијска естетика: теоријски проблеми*, Београд: Просвета.

27. Boadi; Kuitunen 2002: K. Boadi; M. Kuitunen, Urban Waste Pollution in the Korle Lagoon, Accra, Ghana, *The Environmentalist*, 22, 301–309.
28. Bovill 1996: C. Bovill, “Fractal Geometry in Architecture and Design”, *Design Science Collection*, Springer Science & Business Media.
29. Богдановић 1991: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности* 1, Стара српска књижевност, Београд: Досије: Научна књига.
30. Bod 2013: R. Bod, *A New History of the Humanities: The Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present*, Oxford: Oxford University Press.
31. Bodrijar 1991: Ž. Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad: IP Svetovi.
32. Bodrijar 1998: Ž. Bodrijar, *Savršen zločin*, Beograd: Časopis Beogradski krug.
33. Bodrijar 2009: Ž. Bodrijar, *Pakt o lucidnosti ili inteligencija zla*, Beograd: Arhipelag.
34. Boethius 1867: Boethius, *De Institutione Arithmetica*, 1.1, Gottfried Friedlein (Ed.), Leipzig: B.G. Teubner.
35. Божовић 2019: П. Божовић, Мозаик васпитања, *Благодарје* 6.
36. Божић 2010: С. Божић, Хрватско питање и југословенство на страницама часописа *Видици* (1938–1940), *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Књ. LXXVI, Београд: Филолошки факултет, 17–29.
37. Bonnasse 2008: P. Bonnasse, *The Magic Language of the Fourth Way: Awakening the Power of the Word*, Simon and Schuster.
38. Bondarčuk 1998, N. Bondarčuk, *Susreti na Solarisu*, u Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 111–131.
39. Бошковић 2011, Д. Бошковић, Политике српског постмодернизма, Филолошко-уметнички факултет: *Наслеђе*, бр. 20, 9–22.
40. Воšković 1958: R. Воšković, *Teorija prirodne filozofije* (osnovni tekst), Beograd: Kultura.
41. Bruskin 2005: G. Bruskin, *Bruskin Grisha. Podrobnosti pis mom*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie.
42. Bruskin 2015: G. Bruskin, *The Alefbet Tapestry, or The Continuation of Language*, in: Barbieri Giuseppe, Burini Silvia (Eds.), *Grisha Bruskin: Alefbet. Alfabeto della Memoria / The Alphabet of Memory*, Crocetta del Montello: Terra Ferma.
43. Bulatović 2009: D. Bulatović, *Musology and/as Hermeneutics*, u: Vujić Žarka; Špikić Marko, *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, Zagreb: Zavod za informacijske studije

- Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knjiga 2, 61–71.
44. Burini 2017: S. Burini, Grisha Bruskin: Alphabets of Memory, *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 92, Нови Сад: Матица српска, 291–316.
45. Видовић 1997: Ж. Видовић, *Суочење православља са Европом*, Цетиње: Светигора.
46. Видовић 1986: Ж. Видовић, *Огледи о духовном искуству*, Београд: Сфаирос.
47. Vinaver 1963: S. Vinaver, *Zanosi i prkosi Laze Kostića*, Novi Sad: Forum.
48. Винавер 2012а: С. Винавер, Језичне могућности, у: *Језик наш насушни. Граматика и надграматика*, Београд: Службени гласник, 185–239.
49. Винавер 2012б: С. Винавер, Ускоково бекство или есеј о Артуру Рембоу, у: *Видело света – Књига о Француској*, Београд: Службени гласник, 151–171.
50. Винавер 2012в: С. Винавер, Заноси и пркоси Лазе Костића, у: Гојко Тешић (прир.), *Дела Станислава Винавера*, књ. 5, Београд: Службени гласник–Завод за уџбенике.
51. Вујић 2006: В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао: огледи*, Београд: Алгоритам.
52. Вукадиновић 1965, П. Вукадиновић, Дијалектика и лепота, у: Л. Костић, *Огледи*, Београд: Култура, Нолит, 9–20.
53. Вуковић 1981: П. Вуковић (ур.), *Шта се догађало на Косову?* Посебно издање, Мала библиотека Политике, Београд: НИП Политика.
54. Вуковић 2011: С. Вуковић, Економски узроци разбијања/распада Југославије *Социолошки преглед*, vol. XLV, no. 4, 477–504.
55. Wurm 1996: S. A. Wurm. *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*, Unesco / Pacific Publishing, Paris – Canberra.
56. Вучетић 2016: Р. Вучетић, Речник с проблематичним речима: случај забране Московљевићевог Речника, Београд: *Годишњак за друштвену историју 1*, 65–81.
57. Гадамер 1999, Х. Гадамер, *Европско наслеђе: чланци*, Предео Божидар Зеџ, Београд: Плато.
58. Гај 2008: В. Guy (Ed.), *Clido Meireles*, Exhibition catalogue, London: Tate Modern.
59. Гајић 2011: А. Гајић, *Духовне основе светске кризе*, Београд: Конрас.
60. Гајић 2016: А. Гајић, *Нови феудализам*, Београд: Конрас.
61. Гајић; Гајић 2017: V. Gajić; A. Gajić, Vitez, Smrt i Djavo – Direr i viteški ideal, *Viteška kultura*, god VI, br. 6, 147–176.

62. Gandhi 1956: M.K. Gandhi, *Basic Education*, Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
63. Gandi 2016: M. Gandi, *Priča o mojim eksperimentima sa istinom*, Preveo s engleskog Goran Bojić, Beograd: Neopress design & print.
64. Georgieva Todorova 2011: R. Georgieva Todorova, New Religion – New Symbolism: Adoption of Mandorla in the Christian Iconography, *Нини и Византија IX*, 47–64.
65. Georgieva Todorova 2014: R. Georgieva Todorova, Orthodox Cosmology and Cosmography: Iconographic Mandorla as *Imago Mundi*, *Нини и Византија XII*, 143–154.
66. Gete 1985, J. V. Gete, *Faust*, drugi deo, prev. Branimir Živojinović, Beograd: SKZ.
67. Ginzburg 1976: C. Ginzburg, High and Low: The Theme of Forbidden Knowledge in the Sixteen and Seventeen Centuries, Oxford University Press: *Past & Present*, no. 73, 28–41.
68. Grbić 2018: A. Grbić. *Idoli i poslednji dani*, Beograd: Kontrast izdavaštvo.
69. Грбић 2019: Д. Грбић, Machina Humana et Homo Viator Срећан рођендан Човеку Машина! Срећан рођендан Човекопутнику!, *Људи говоре*, год. 12, књ. 19, свеске 35 и 36, 90–106.
70. Група аутора 2016: Група аутора, *Свет српске рукописане књиге, 12–17. век*, САНУ: Београд.
71. Gurđijev 2013: Ђ. I. Gurđijev, *Susreti sa izuzetnim ljudima*, Prevela Dušica Milojković. Beograd: Babun.
72. Гурђијев 2014: Г. Гурђијев, *Све и свја или Белзевубови разговори с унуком*, Београд: Логос.
73. Davidović; Davidović 2016: M. B. K. Davidović; Radivoje Davidović, *Majmonides: sećanje na njega trajaće zauvek*. Beograd: Čigoja.
74. Daničić 1877: Ђ. Daničić, *Korijeni s riječima od njih postalijem u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
75. Daničić 1880–1976: Ђ. Daničić, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
76. Делић 2012: Ј. Делић, Божанство без емпатије (Мит о Атлантиди: опет то, само потпуно другачије), у: Драган Бошковић (ур.), *Бог*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 123–134.

77. Delić 1991: J. Delić, *Hazarska prizma*, Beograd: Prosveta/Titograd: Oktoih/Gornji Milanovac: Dečje novine.
78. Demant 1998: E. Demant, U potrazi za izgubljenim vremenom, u Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 285–320.
79. Деспић; Петровић 2001: А. Деспић; А. Петровић, *На крају века: од вртоглавог успона до етичког пада. Флогистон*, бр. 11, 151–175.
80. De Waal 2007: F. B. De Waal, The ‘Russian Doll Model’ of empathy and imitation, in: S. Bråten (Ed.), *Advances in consciousness research, Vol. 68. On being moved: From mirror neurons to empathy*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 49–69.
81. De Waal 2012: F. B. De Waal, The Antiquity of Empathy, *Science*, Vol. 336, Issue 6083, 18 May 2012, 874–876.
82. Dibi 1989: Ž. Dibi, *Vreme katedrala: umetnost i društvo 980–1420*, Preveo s francuskog Zoran Stojanovic, Beograd: Nolit (Bjelovar : Prosvjeta).
83. Dibi 2001: Ž. Dibi, *Umetnost i društvo u srednjem veku*, Prevela s francuskog Smilja Marjanović Dušanić, Beograd: Clio.
84. Dreyfus 1992: H. Dreyfus, *What computers still can't do: A critique of artificial reason*, L Hubert MIT press.
85. Cvijović; Đorgović 2014: M. Cvijović; M. Đorgović, Tito i 24 miliona metara filmske trake, u: Momo Cvijović; Marija Đorgović, *Velika iluzija: Tito i 24 miliona metara filmske trake*, Katalog izložbe, Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 8–25, <<https://www.muzej-jugoslavije.org/wp-content/uploads/2017/05/Katalog-Velika-iluzija.pdf>>.
86. Ђурић 2018: В. Ђурић, *Водич кроз Нови талас у СФРЈ*, Београд: Службени гласник.
87. Ђурић 1989: Љ. Ђурић, *Сећања на људе и догађаје*, Београд: Рад.
88. Ђурић 2003: М. Ђурић, *Србија и Европа*, Београд: БИГЗ/Бонарт.
89. Еко 1992: У. Еко, *Уметност и лепо у естетичи средњег века*, Prevod sa italijanskog Tanja Majstorović i Snežana Brajović, Novi Sad: Svetovi.
90. Ellul 1962: J. Ellul, The Technological Order, *Technology and Culture*, Vol. 3, No. 4, Proceedings of the Encyclopaedia Britannica Conference on the Technological Order (Autumn, 1962), 394–421.
91. Elil 1978: J. Ellul. *The Betrayal of the West*, New York: The Seabury Press.

92. Ellul 1990: J. Ellul, *The Technological Bluff*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company.
93. Жуњић 2014: С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, 2. издање, Београд: Завод за уџбенике.
94. Žunjić 2011: S. Žunjić, Logički dijagrami u srpskim srednjovekovnim rukopisima, Beograd: *Theoria*, br. 54, 127–160.
95. Zieliński et al. 2018: E. Zieliński, Health hazards resulting from exposure to heavy metals generated during the incineration of electronic and electrical waste in developing countries on the example of Agbogbloshie, *Journal of Education, Health and Sport*, 8(12): 633–640.
96. Зизјулас 1998: Ј. Зизјулас, *О људској способности и неспособиости: теологија личности*, прев. Богдан М. Лубардић, Београд: Богословски факултет СПЦ.
97. Златић 2018: Б. Златић, *Црни талас у српском филму*, Београд: Catena mundi.
98. Zuboff 2015: S. Zuboff, Big Other: Surveillance Capitalism and the Prospects of an Information Civilization, *Journal of Information Technology*, nb. 30, Palgrave Macmillan, 75–89.
99. Zuboff 2019: S. Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism, the Fight for a Human Future and the New Frontier of Power*, New York: PublicAffairs.
100. Yalçın 2019: Ö. N. Yalçın, Evaluating Empathy in Artificial Agents, 2019 8th International Conference on Affective Computing and Intelligent Interaction (ACII), 1–7.
101. Јанаћијевић 2016: Ј. Јанаћијевић, *Медиографија*, Приредили Александар Петровић и Данко Камчевски, Београд: Филолошки факултет.
102. Janjatović 2007: P. Janjatović, *Ex-YU Rock enciklopedija 1960–2006*, Beograd: Čigoja štampa.
103. Jordanov 2008: M. Jordanov, *Službe bezbednosti – koliko znanje stranih jezika doprinosi borbi protiv terorizma*, Beograd: Vojnoizdavački zavod.
104. Јаус 1978: Х. Р. Јаус, *Естетика реценције*, превела Дринка Гојковић, Београд: Нолит.
105. Јерков, Александар, Од нове текстуалности до културне поетике, поговор у: Милорад Павић, *За увек и дан више*, Земун: Драганић, 150–151.
106. Јовановић 2018: В. Јовановић, Терминолошки речници, у: Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић, (ур.), *Српска лексикографија од Вука до*

- данас, Каталог изложбе, Београд: Српска академија наука и уметности, Савез славистичких друштава Србије, 189–202.
107. Јовановић 1989: Г. Јовановић (прир.), Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писмених) Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 11, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
108. Jović 2003: D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, Београд: Samizdat B92.
109. Caravanos et al 2011: J. Caravanos et al, Assessing Worker and Environmental Chemical Exposure Risks at an e-Waste Recycling and Disposal Site in Accra, Ghana, *Journal of Health and Pollution*, Vol. 1, No. 1, 16–25.
110. Камчевски 2015: Д. Камчевски, Овен Барфилд: Филологија, еволуција свести и криза савременог друштва, у: *Анали Филолошког факултета*, књ. XXVII, св. 1, Београд: Филолошки факултет, 183–207.
111. Карађорђевић 2018: Б. Карађорђевић, *Записи о Индији*, Приредио Александар Петровић, Нови Сад: Матица српска; Топола: Задужбина краља Петра I Карађорђевића.
112. Vanhoozer 2003: K. J. Vanhoozer, *The Cambridge Companion to Postmodern Theology*, Cambridge: Cambridge University Press.
113. Келнер 2004: Д. Келнер, *Медијска култура*, Београд: Клио.
114. Кнежевић 2007: Б. Кнежевић, *Принципи историје*, Београд: Радио телевизија Србије.
115. Кнежевић 2002: Б. Кнежевић, *Мисли*, приредила Александра Вранеш, Уб: Градска библиотека Божидар Кнежевић.
116. Кнежевић 2001: М. Кнежевић, *Епоха Милошевић*, Београд: Нова српска политичка мисао.
117. Кнежевић 2016: М. Кнежевић Контуре слабофобије: Епохалне предрасуде о Словенима, *Национални интерес*, бр. 3, год. XII vol. 27, 75–120.
118. Колаковски 1989: Л. Колаковски, *Присутност мита*, Београд: Печат.
119. Copeland 2015: J. Copeland, *Artificial Intelligence: A Philosophical Introduction*, New Jersey: John Wiley & Sons.
120. Кордић 1998: Р. Кордић, Постмодернистички субјект приповедања, у: *Постмодернистичко приповедање*, Београд: Просвета.

121. Коруга 2002: Ђ. Коруга, Информациона физика и свест, Владета Јеротић, Ђуро Коруга, Дејан Раковић (ур.), *Наука, религија, друштво*, Београд: Богословски факултет СПЦ и Министарство вера Владе Републике Србије, 157–188.
122. Costello 1987: M. A. Costello, Slums and squatter areas as entreports for rural-urban migrants in a less developed society, *Social Forces*, 66, 427–445.
123. Костић 1913: Д. Костић, Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима, *Глас Српске краљевске академије*, ХСП, Београд.
124. Костић 1880: Л. Костић, Основа лепоте у свету, с особитим освртом на српске народне песме, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, 121–124.
125. Kostić 1961: L. Kostić, *Osnovno načelo: kritički uvod u opštu filozofiju*, Beograd: Kultura, Mala filozofska biblioteka.
126. Костић 1965а: Л. Костић, *Огледи*, Београд: Култура, Полит.
127. Костић 1965б: Л. Костић, *Основа лепоте, Огледи*, Београд: Полит.,
128. Костић 1990: Л. Костић, О јунацима и женама, О књижевности и језику, *Сабрана дела Лазе Костића*, Нови Сад: Матица српска, 1990.
129. Kofi et al. 2016: R. Kofi et al., Multiple elemental exposures amongst workers at the Agbogbloshie electronic waste (e-waste) site in Ghana, Strigboh, *Chemosphere*, December 2016, 164: 68–74.
130. Crystal 2000: D. Crystal, *Language Death*, New York: Cambridge University Press.
131. Крстић 2018: Д. Крстић, *Психолошке белешке V 1978–81*, Нови Сад: Балканија.
132. Kurosava 1998: A. Kurosava, Solaris, čežnja za Zemljom, u Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 74–77.
133. Курцијус 1996: Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, Превео с немачког Јосип Бабић, Београд: Српска књижевна задруга.
134. Khoshoo 1995: T. N. Khoshoo, *Mahatma Gandhi: An Apostle of Applied Human Ecology*, New Delhi: TERI.
135. Лазаревић ди Ђакомо 2016: П. Лазаревић ди Ђакомо, Idea Soni: Допринос Руђера Бошковића музикологији, у: *Зборник радова с научног скупа Рокенрол*, Драган Бошковић (ур.). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 107–115.
136. Lazarević Radak 2016: S. Lazarević Radak, Jugoslovenski „crni talas” i kritički diskurs: preispirivanje prošlosti, kritika sadašnjosti i anticipacija krize, Београд: Етноантрополошки проблеми, н. с. год. 11 св. 1.

137. Landow 1994: G. Landow, *Hyper/text/theory*, Baltimore: John Hopkins University press.
138. Лао-тсе 1981: Лао-тсе, *Књига пута и врлине*, Превео Стојан Вучићевић, Загреб: Младост.
139. Лиотар 1988: Ж. Лиотар, *Постмодерно стање*, Превела Фрида Филиповић, Нови Сад: Братство-јединство.
140. Лома 2003: А. Лома (ур.), Етимолошки речник српског језика. Свеска 1: *А–Аш*, Београд: Институт за српски језик, Српска академија наука и уметности.
141. Ломпар 2010: М. Ломпар, Титоизам и хрватска културна политика, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, књ. 485, св. 3, 361–413.
142. Магловски 1994: Ј. Магловски, Симболика кринова на гробу монахиње Јефимије, Београд: *Саопштења XXVI*, 151–156.
143. Mayer-Schönberger 2009: V. Mayer-Schönberger, *Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age*, Princeton NY: Princeton University Press.
144. Maimonides 1956: M. Maimonides, *The Guide for the Perplexed*, Translated by M. Friedlander, second edition, New York: Dover Publications, Inc.
145. Мако 1990: В. Мако, Геометријски облици нимбова и мандорли у средњовековној уметности Византије, Србије, Русије, Бугарске, Београд: *Зограф*, бр. 21, 41–59.
146. Makrides 2013: V. N. Makrides, In a different vein? Scientific development in the Greek Orthodox East, *The British Journal for the History of Science*, Vol. 46, Issue 2, June 2013, 335–340.
147. Makrides; Woloschak 2019: V. N. Makrides, G. E. Woloschak (Eds.), *Orthodox Christianity and Modern Science: Tensions, Ambiguities, Potential*, Turnhout: Brepols Publishers.
148. Мамула 2014: Б. Мамула, *Случај Југославија*, Београд: Дан Граф.
149. Mamford 1986: L. Mamford, *Pentagon moći (Mit o mašini 2)*, Preveo Nikica Petrak, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
150. Mamford 2010: L. Mamford, *Kultura gradova*, Sa engleskog preveli Predrag Novakov, Diana Prodanovic Stankic i Aleksandra Izgarjan, Novi Sad: Mediterran Publishing.
151. Mandić 2017: В. Mandić, *Tito – neispričano: ljudi i događaji, autobiografski fragmenti – politika, književnost, slikarstvo, muzika, film*. Београд: Službeni glasnik.

152. Manojlović Pintar 2014: O. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd: Čigoja.
153. Marković; Kržavac 1985: D. Marković; S. Kržavac, *Zašto su smenjivani*, Beograd: Partizanska knjiga – Narkodna knjiga.
154. Marković 1987: D. Marković, *Život i politika 1967–1978. Knj. 1–2*, Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad”.
155. Матовић 2015: М. Матовић, Културна индустрија и популарни капитал, у: *Анали Филолошког факултета*, књ. XXVII, св. 1, Београд: Филолошки факултет, 241–259.
156. Mayr 1976: O. Mayr, The Science-Technology Relationship as a Historiographic Problem, *Technology and Culture*, 17 (October 1976).
157. McLuhan 1964: M. McLuhan, *Understanding Media*, London: Routledge.
158. McCarter 1999: R. McCarter, *Frank Lloyd Wright*, London: Phaidon.
159. McFarland 2015: I. A., McFarland, The Theology of the Will, Pauline Allen and Bronwen Neil (Eds.), *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford: Oxford Handbooks.
160. Meagher 1996: S. Meagher, Spinning Ethics in its Grave: Tradition and Rupture in the Theory of Roland Barthes, in: Stephen Barker (Ed.), *Signs of Change: Premodern – Modern – Postmodern*, International Association for Philosophy and Literature, SUNY Press, 205–219.
161. Миланковић 1953: М. Миланковић, *Историја астрономске науке од њених првих почетака до 1727*, Београд: Народна књига.
162. Миланковић 2013: М. Миланковић, *Кроз царство наука*. Београд: Завод за уџбенике.
163. Милоградов Турин: 2001: Ј. Милоградов Турин, Брдо Стојковић и историја ваздушног камења, Београд: *Флогистон*, бр. 11, 15–46.
164. Milosavljević 2017: B. Milosavljević, Božidar Knežević (1862–1905): Biografija, delo, kritika i recepcija, Beograd: *Theoria* 3: 60, 155–196.
165. Milošević 1980: N. Milošević, Predgovor, u: K. Levi-Stros, *Mitologike I*, Beograd: Prosveta, BIGZ.
166. Miklosich 1970: F. Miklosich, *Radices linguae Slovenicae*, The Hague: Mouton.
167. Meer 1995: F. Meer (Ed.), *The South African Gandhi 1893–1914*, Durban: Madiba Publishers/Gandhi Memorial Committee.

168. Мирковић 1986: З. Мирковић, Лаза Костић као антиципатор савремених научних идеја, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXXIV/3, Нови Сад: Матица српска.
169. Мирковић 1965: Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве*, Београд: Издање светог архијерејског синода Српске православне цркве.
170. Мићуновић 2007: Д. Мићуновић, Филозофија историје Божицара Кнежевића, у: Божицар Кнежевић, *Принципи историје*, Београд: Радио телевизија Србије, 11–43.
171. Моришима 1986: М. Моришима, *Зашто је Јапан „уснео“?*, Београд: Рад, 1986.
172. Moore 1933: J. Moore, *Gurdjieff The Anatomy of a Myth: A Biography*, Brisbane: Element.
173. Mufwene 2005: S. S. Mufwene, Globalization, and the Myth of Killer Languages, in: Graham Huggan and Stephan Klasen (Eds.), *Perspectives on Endangerment*, Hildesheim New York: Georg Olms Verlag, 19–48.
174. Muwonge 1980: J. W. Muwonge, Urban policy and patterns of low-income settlement in Nairobi, Kenya, *Population and Development Review*, 6, 595–613.
175. Настасијевић 1991: М. Настасијевић, *Сабрана дела*, (Критичко издање, књ. I–IV), Приредио Новица Петковић, Београд/Горњи Милановац: Српска књижевна задруга/Дечје новине.
176. Nenadović 1998: А. Nenadović, *Mirko Tepavac – сећања и коментари*, Београд: Samizdat B92.
177. Nicolaidis 2011: Е. Nicolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, Baltimore: John Hopkins University Press.
178. Nikolić; Cvetković; Tripković 2010: К. Nikolić; S. Cvetković; Ђ. Tripković, *Bela knjiga – 1984: Обрачун са контрареволуцијом у SFRJ*, Београд: Službeni glasnik : Institut za savremenu istoriju.
179. Nuyen 1991: А. Т. Nuyen, Postmodern Theology and Postmodern Philosophy, *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 30, No. 2 (Oct., 1991), 65–76.
180. Његош 2005: П. П. Његош, *Горски вијенац/Луча микрокозма*, Београд: Политика, Народна књига.

181. Обрадовић 2007: Д. Обрадовић, Је ли човек макина или није, У: Доситеј Обрадовић, *Дела*, Београд: Издавачка кућа „Драганић”/Библиотека града Београда.
182. Owusu-Ansah; Tagbor; Afi Togbe, 2016: F. E. Owusu-Ansah, H. Tagbor, M. Afi Togbe, Access to health in city slum dwellers: The case of Sodom and Gomorrah in Accra, Ghana, *African Journal of Primary Health Care & Family Medicine*, 8(1) March 2016.
183. Obermeyer et al. 2019: Z. Obermeyer et al., Dissecting racial bias in an algorithm used to manage the health of populations, *Science*, 25 Oct 2019: Vol. 366, Issue 6464, 447–453
184. Олах 2012: К. Олах, *Књига-Бог: (Постмодерна) духовност у „Хазарском речнику” Милорада Павића*, Београд: Институт за књижевност и уметност, (Београд: Чигоја штампа).
185. Ortega i Gaset 2014: H. Ortega i Gaset, *Razmišljanja o tehnici*, Čačak: Gradac.
186. Ouspensky 2011: P. D. Ouspensky, *In Search of the Miraculous: Fragments of an Unknown Teaching*, New York: ISHI Press.
187. Ostwald; Williams 2015: M. J. Ostwald; K. Williams (Eds.), *Architecture and Mathematics from Antiquity to the Future*, Volume II: The 1500s to the Future, Cham: Springer International Publishing.
188. Ostwald; Vaughan 2016: M. J. Ostwald; J. Vaughan, *The Fractal Dimension of Architecture*, Mathematics and the Built Environment 1, Birkhäuser, Springer International Publishing.
189. Оцић 2014: Д. Оцић, Енциклопедистика као национални интерес, *Летонис Матице српске*, св 3, књ. 493, Нови Сад: Матица српска, 289–313.
190. Ocheje 2007: P. D. Ocheje, In the Public Interest: Forced Evictions, Land Rights and Human Development in Africa, *Journal of African Law*, 51(2): 173–214.
191. Pavić 2001: M. Pavić, *Hazarski rečnik*, Beograd: Dereta.
192. Padgett 2005: A. G., Padgett, God Versus Technology? Science, Secularity, and the Theology of Technology, *Zygon*, vol. 40, no. 3.
193. Parihar 2005: A. K. S. Parihar, *Social and Political Thought of Mahatma Gandhi*, Jaipur: Swastik Publications.

194. Paunesku et al. 2017: T. Paunesku et al., Biological Basis of Radiation Protection Needs Rejuvenation, *International Journal of Radiation Biology*, Vol. 93, No. 10, 1056–1063.
195. Paunesku; Woloschak 2018: T. Paunesku; G. Woloschak, Reflections on Basic Science Studies Involving Low Doses of Ionizing Radiation, *Health Physics*, Volume 115, Number 5, 623–627.
196. Peri 2000: M. Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Preveo Đorđe Krivokapić, Beograd: Clio.
197. Petersen et al. 2012: A. M. Petersen et al., Statistical Laws Governing Fluctuations in Word Use from Word Birth to Word Death, *Nature*, (15 March 2012).
198. Petrović 2000: A. Petrović, *Laza Kostić i Kosta Stojanović – Nekartezijanska paradigma kao kritička svest nepodeljeme suštine*, U: *Flogiston – Časopis za istoriju nauke*. Beograd: Srpsko društvo za istoriju nauke.
199. Петровић 2005: А. Петровић, *Аналогија и ентропија: филозофија природе и хармоније Лазе Костића и Косте Стојановића*, Нови Сад: Матица српска.
200. Petrović 2007: A. Petrović, Slomljeni kamen iz Rozete. Ка politici biokulturnog diverziteta. *Jezik, književnost, politika*, Niš: Filozofski fakultet, 451–458.
201. Петровић 2008: А. Петровић, Култура лепог у времену ружног, Филолошко-уметнички факултет: *Наслеђе*, бр. 9, 9–18.
202. Петровић 2009: А. Петровић, *Циклуси и записи: opis solis Милутина Миланковића*, Београд: Сану.
203. Петровић 2011: А. Петровић, Поларна Србија. Увод у постисторијску културну дипломатију, Филолошко-уметнички факултет: *Наслеђе*, бр. 17, 9–27.
204. Петровић 2012: А. Петровић, Ерос аналогije, писмо и слобода, *Савремено друштво и криза проучавања језика и књижевности*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 9–21.
205. Петровић 2013а: А. Петровић, О потрази за Индијом и о америчком сну, *Културе у дијалогу*, Београд: Филолошки факултет.
206. Петровић 2013б, А. Петровић, Damnatio memoriae и друга историја, у: Драган Бошковић (ур.), *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 13–20.
207. Петровић 2015а: А. Петровић, Милутин Миланковић, у: Милош Ковић (прир.), *Срби 1903–1914: Историја идеја*, Београд: Клио, 450–465.

208. Петровић 2015б: А. Петровић, О Сунцу на заласку и пријатељима еидоса, у: Драган Бошковић (ур.), Крагујевац *Срећа*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 61–71.
209. Петровић; Камчевски 2016: А. Петровић, Д. Камчевски, *О солипсизму медија*, у: Јасна Јанићијевић, *Медиографија*, Београд: Филолошки факултет, 402–7.
210. Петровић 2016б: А. Петровић, *Живи роман у Андрићевом кључу*, Поговор у: Б. Вонгар, *Раки*, Изабрана дела, Књига 3, Превела Мирјана Петровић, Београд: НК Јасен.
211. Петровић; Стевановић 2018: А. Петровић; А. Стевановић, *О светлости без жига*, Записи о Индији кнеза Божидара Карађорђевића. у: Драган Бошковић, Милош Ковачевић, Никола Бубања (ур.), *Брендрави у књижевности, култури и уметности*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 215–232.
212. Петровић 2019: А. Петровић, Српски кнез који је осликао Индију, *Благодарје* 7, 30–34.
213. Петровић 2020: А. Петровић, Савршени закон слободе, Матица српска: *Летопис Матице српске*, год. 196, књ. 505, св. 4, 486–512.
214. Петровић 2004: М. М. Петровић, Предговор, у: Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику, Приредио и превео Миодраг М. Петровић, Краљево: Епархија Жичка, манастир Жича.
215. Петровић 1933: М. Петровић, *Феноменолошко прсликавање*, Београд: Српска краљевска академија.
216. Петровић 1967: М. Петровић Алас, *Метафоре и алегорije*, Београд: Српска књижевна задруга.
217. Петровић 2018: С. Петровић, Етимолошки речници, у: Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић (ур.), *Српска лексикографија од Вука до данас*, Каталог изложбе, Београд: Српска академија наука и уметности, Савез славистичких друштава Србије, 141–154.
218. Pimentel; Teixeira 1993: К. Pimentel; К. Teixeira, *Virtual Reality: Through the New Looking Glass*, New York: Intel/Windcrest.
219. Пироћанац 2017: З. Петровић Пироћанац, *Геополитика воде: хидрополитика, хидро-стресови и сукоби хидрауличког оружја*, Београд: Југоисток.
220. Platon 1970: Platon, *Ijon, Gozba, Fedar*, Prevod i napomene Miloš N. Đurić, Beograd: Kultura.

221. Platon, 1976: Platon *Kratil*, Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu.
222. Platon 1981: Platon, *Timaj*, Beograd: NIRO „Mladost”.
223. Platon 2002: Platon, *Država*, Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
224. Polic-Radovanovic et al 2010: S. Polic-Radovanovic et al, *Metodološki i tehnički aspekti primene novih tehnika u zaštiti kulturne baštine*, Beograd: Institut „Goša” : Centralni institut za konzervaciju.
225. Polić 2013: S. Polić, Aktualizacija industrijskog nasleđa u novoj tranziciji, u: Vlastimir Matejić (ur.), *Tehnologija, kultura, razvoj*, Tematski zbornik radova XIX naučnog skupa međunarodnog značaja „Tehnologija, kultura i razvoj”, Beograd: Akademska misao, 80–88.
226. Popadić 2015: M. Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem: Uvod u studije baštine*, Beograd: СМІН.
227. Попов 1990а: N. Попов, *Društveni sukobi/Izazov sociologiji*, drugo izdanje, Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
228. Попов 1990b, N. Попов, *Jugoslavija pod napomenom promena, Dvanaest ogleda (1968–1990)*, Beograd: Geca kon.
229. Поповић Влајић 2017: J. Б. Поповић Влајић, Етимологија српског језика данас, у: Пипер Предраг (ур.), *Јужнословенски филолог LXXIII*, св. 3–4, 137–161.
230. Пупин 2016: М. И. Пупин, *Са пашњака до научењака*, приредила Александра Нинковић Ташић, Београд: Карић фондација; Нови Сад: Матица српска.
231. Raghuramaraju 2009: A. Raghuramaraju, Pre of Art in Modern India, *Third Text*, 23:5, 617–623.
232. Радић 2012: Н. Радић, *Пусен и петокрака: збирка слика друга председника*, Нови Сад: Галерија Матице српске.
233. Радојчић 2011: С. Радојчић, Костић дијалектичар – ново читање Основног начела, у: *Лаза Костић, 1841–1910–2010*, књига 133, СХХХИИИ, Одељење за језик и књижевност, књ. 23, Београд: САНУ, 319–328.
234. Радуловић 1989, Милан, *Модернизам и српска идеалистичка философија*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
235. Razgovor sa Andrejom Tarkovskim, *Sineast*, br. 55–56, 1982, 86–89.
236. Ракочевић 2002: М. Ракочевић, Рационалност изворне религијске свести на примерима из Библије, у: Владета Јеротић, Ђуро Коруга, Дејан Раковић (ур.),

- Наука, религија, друштво*, Београд: Богословски факултет СПЦ и Министарство вера Владе Републике Србије.
237. Reich 1995: C. A. Reich, *The Greening of America*, New York: Crown Trade Paperbank.
238. Romadin 1998: M. Romadin, Film i slikarstvo, u Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 132–135.
239. Sakuma; Kato 2016: T. Sakuma; S. Kato, A Ball Game Type Interaction Based on Anotheropomorphic Agents Reflecting User's Tendency of Giving Reward, *Transactions of the Japanese Society for Artificial Intelligence*, Volume 31 Issue 6.
240. Сандо 2013: Д. Сандо, Рукописна и штампарска делатност манастира Милешење, *Богословље* 1, 194–214.
241. Свети Сава 1986: Свети Сава, *Сабрани списи Хиландарски типик*, Приредио Димитрије Богдановић, Стара српска књижевност у 24. књиге, књ. 2, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
242. Свети Сава 2004: Свети Сава, *Законоправило Светога Саве на српкословенском и српском језику*, Приредио и превео Миодраг М. Петровић, Краљево: Епархија Жичка, манастир Жича.
243. Sweeney 1994: R. L. Sweeney, *Wright in Hollywood: Visions of a New Architecture*, New York: Architectural History Foundation.
244. Sekelj 1993: L. Sekelj, Uzroci raspada Jugoslavije, *Filozofija i društvo*, VI, 47–66.
245. Секулић 1977: И. Секулић, Фрагменти из огледа о култури, Сабрана дела Исидоре Секулић, *Говор и језик – Мир и немир*, књига 10, Приредили Живорад Стојковић, Миодраг Павловић и Младен Лесковац. Београд: Вук Караџић.
246. Секулић 2012: М. М. Секулић, Бог и писац: Стварање речима – творац, створено, побуна и спасење у делу Мигела де Унамуна, у Драган Бошковић (ур.), *Бог*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 313–319.
247. Симић 2015: В. Симић, Печати Захарије Орфелина: симболи и емблеми, *Зборник Матице српске за ликовну уметности*, Нови Сад: Матица српска, 93–108.
248. Siry 2012: J. M. Siry, Seamless Continuity versus the Nature of Materials: Gunitite and Frank Lloyd Wright's Guggenheim Museum, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 71, No. 1 (March 2012), 78–108.

249. Совиљ 2010: М. Совиљ, Југословенска штампа о смрти и сахрани Јосипа Броза Тита, Београд: *Токови историје*, бр. 1, 139–155.
250. Sparrow 2007: R. Sparrow, Killer robots, *J. Appl. Philos.*, 24(1):62–77.
251. Sutton; Barto 1998: R. S. Sutton; A. G. Barto, *Reinforcement Learning: An Introduction*, MIT Press, Cambridge MA.
252. Skok 1971–1974: Petar, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
253. Stam 2000: R. Stam, *Film Theory: An Introduction*, Oxford: Blackwell.
254. Станић 1990: Ђ. Ј. Станић, Станислав Винавер као сарадник часописа *XX век*, у: Гојко Тешић (ур.), *Књижевност дело Станислава Винавера*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Пожаревац: „Браничево”.
255. Стевановић 2017б: А. Стевановић, Од научних до књижевних идеала: Књижевно стваралаштво Атанасија Стојковића и Милутина Миланковића, у: Ђорђе Нешић (ур.), *Књижевни опус научника Милутина Миланковића*, Даљ: Културно-зnanствени центар Милутин Миланковић, 259–280.
256. Стевановић 2019а: А. Стевановић, Где је Бог а где човек? Приказ зборника, у: Драган Бошковић; Часлав Ђорђевић (ур.), *Бог*, Крагујевац: *Лунар: Часопис за књижевност, језик, уметност и културу*, год. XX, бр. 68, 355–360.
257. Стевановић 2019б: А. Стевановић, Привид зачећа: Технологија живота у роману *Валг* Б. Вонгара, у: Драган Бошковић; Часлав Ђорђевић (ур.), *Бебе*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 239–251.
258. Стевановић 2019в: А. Стевановић, На крају Агбоглашија: Да ли технологија умире? у: Драган Бошковић (ур.), *Гробља: књижевно-културна материјализација смрти*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 69–84.
259. Steels 1994: L. Steels, The Artificial Life Roots of Artificial Intelligence, *Artificial Life*, Vol. 1, Issue 1–2, Fall 1993/Winter 1994, 75–110.
260. Стојановић 1910: К. Стојановић, *Тумачење физичких и социјалних појава*, 283 + 4 стр., Делимично прештампано у: *Флогистон*, бр. 10, Београд, 2000, 157–173.
261. Стојановић 1920: К. Стојановић, *Рат и прогрес*, књ. 3. и 4. Београд: Мисао.
262. Стојановић 1922: К. Стојановић, *Расправе и чланци из науке и филозофије*, Београд: Издавачка књижевна Напредак.
263. Стојковић 2008, А. Стојковић, *Кандор или откровење египатских тајни*, Рума: Градска библиотека.

264. Storr 1997: A. Storr, *Feet of Clay*, New York: Simon & Schuster.
265. Тарковски 1999: А. Тарковски, *Вајање у времену*, Београд: Уметничка дружина Аноним.
266. Tarkovski 1998, M. Tarkovski, Početak, u: Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 11–21.
267. Terpstra 1993: S. Terpstra, An Introduction to the Monochord, Alexandria 2: *The Journal of the Western Cosmological Traditions*, vol. 2, 137–166.
268. Тесла 1995: Н. Тесла, *Моју изуми, Чланци*, Београд: Завод за уџбенике.
269. Tesla 2014: N. Tesla, *Problem povećanja ljudske energije sa posebnim osvrtom na korišćenje sunčeve energije*, Subotica: Neopress design & print.
270. Тешић 2007: Г. Тешић (прир.), *Цитат Винавер*, Београд: Културни центар Београда.
271. Tillich 2011: P. Tillich, *The Shaking of the Foundations*, Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers, (Previsously published by Charles Scribner's Sons, 1948).
272. Томовић 2015: А. Томовић, Српски језик на путу ка Европској Унији, у: *Анали Филолошког факултета*, књ. XXVII, св. 1, Београд: Филолошки факултет, 151–171.
273. Трифуновић 1990: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, (друго допуњено издање), Београд: Полит.
274. Ferguson 1973: G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, Oxford: Oxford University Press.
275. Filipović 2009: J. Filipović, Моћ речи: ogledi iz kritičke sociolingvistike, Beograd: Zadužbina Andrejević.
276. Филиповић 2018: Ј. Филиповић, Од структурализма до друштвеног конструктивизма у лингвистици, М. Ковачевић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. 1: Курс опште лингвистике, Крагујевац: Филум, 35–50.
277. Филиповић 1986: Р. Филиповић, *Теорија језика у контакту, Увод у лингвистику језичких додира*, Загреб: Југословенска академија знаности и уметности.
278. Feenberg 1999: A. Feenberg, *Questioning technology*, London/New York: Routledge.
279. Feenberg 2010: A. Feenberg, *Between reason and experience: Essays in technology and modernity*, Cambridge, MA: MIT Press.
280. Frejdljil 1998: A. Frejdljil, Stalkerova žena, u: Marina Tarkovski (prir.), *Tarkovski*, Novi Sad: Prometej, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 142–144.

281. *Frank Lloyd Wright: From Within Outward* 2009: Frank Lloyd Wright: *From Within Outward*, Audioguide, New York: Antenna Audio, Inc. and the Solomon R. Guggenheim Foundation.
282. From 1968: E. From, *The Revolution of Hope*, New York: Bantam.
283. From 1978: E. From, *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit.
284. Habraken 1972: J. Habraken, *Supports: An Alternative to Mass Housing*, London: Architectural press.
285. Hajdeger 1999: M. Hajdeger, Pitanje o tehnici, *Predavanja i rasprave*, Beograd: Plato.
286. Hajdeger 2003: M. Hajdeger, *Putni znakovi*, Preveo Božidar Zec, Beograd: Plato.
287. Хајдегер 2007: М. Хајдегер, Суштина језика, у: *На путу к језику*, Београд: Федон.
288. Наџион 1996: L. Наџион, *Poetika postmodernizma. Istorija, teorija, fikcija, Svetovi*, preveli Vladimir Gvozden, Ljubica Stanković, Novi Sad.
289. Hedrick 2010, C. W, Jr. Hedrick, *History and Silence: Purge and Rehabilitation of Memory in Late Antiquity*, Austin: University of Texas Press.
290. Heim 1959: K. Heim, Christian Faith and the Growing Power of Secularism, in: Walter Leibrecht (Ed.), *Religion and Culture: Essays in Honor of Paul Tillich*, New York: Harper & Brothers, 181–195.
291. Holms 1860: O. W. Holmes, *The Professor at the Breakfast Table*, Boston: Tickner and Fields.
292. Hoppen 1998: D. W. Hoppen, *The Seven Ages of Frank Lloyd Wright: The Creative Process*, New York: Dover Publications.
293. Hoffmann 1995: D. Hoffmann, *Understanding Frank Lloyd Wright's Architecture*, New York: Dover Publications.
294. Христић 1991: J. Христић, Скица о Лази Костићу, у: Лаза Костић, *Песме*, I, Нови Сад.
295. Chakrabarty 2006: B. Chakrabarty, Social and Political Thought of Mahatma Gandhi, *Routledge Studies in Social and Political Thought*, Vol. 43, Taylor & Francis.
296. Чкробић 2008, Д. Чкробић, *Живот, политика, коментари*, Београд: Службени гласник.
297. Jenkins 2017: R. Jenkins, Ethics and Cyber Warfare: The Quest for Responsible Security in the Age of Digital Warfare, *Ethics & International Affairs*, Vol. 31 Issue 4.

298. Janson 2002: T. Janson, *Speak – A Short History of Languages*, New York: Oxford University Press.
299. Šekspir 1978: V. Šekspir, „Magbet” u: *Sabrana dela*, Beograd: Bigz, Narodna knjiga, Nolit Rad. Preveo Velimir Živojinović.
300. Шпенглер 2003: О. Шпенглер, *Пронаст Запада*, Књига прва, Београд: Утопија.
301. Štajn 2016: A. Štajn, „Novi talas”: Fenomenologija urbanizacije socijalističke omladine, у: Д. Бошковић (ур.), *Зборник радова с научног скупа Рокенрол*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 447–457.
302. Шуваковић 2004: У. Шуваковић, *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Београд: Трећи миленијум.
303. Šuvar, S. Šuvar, *Nacionalno i nacionalističko*, Split: Marksistički centar.
304. Quintilianus 1983: A. Quintilianus, *On Music*, Trans. Thomas J. Mathiesen, New Haven: Yale University Press.
305. Quéré 1982: L. Quéré, *Des mirors equivoques: Aux origins de la communication moderne*, Paris: Aubier Montaigne.
306. Wark 2015: M. Wark, *Molecular Red: Theory for the Anthropocene*, London&New York: Verso.
307. Webb 1980: J. Webb, *The Harmonious Circle: The Lives and Works of G. I. Gurdjieff, P. D. Ouspensky, and their Followers: with 26 illustrations*, London: Thames and Hudson.
308. Welukar 2019: R. Welukar, *Gandhi @150*, New Delhi: Jaico Publishing House.
309. Wilkinson 2002: R. Wilkinson, *Reading Egyptian Art*, Thames and Hudson.
310. Woloschak 2018: G. E. Woloschak, Can We Genetically Engineer Virtue and Deification? *Theology and Science*, Routledge, Volume 16: Number 3 (2018, July 3rd), 300–307.

Докторске дисертације

1. Димитријевић 2016: В. Димитријевић, *Владимир Вујић као књижевник, критичар и полемичар у контексту књижевних процеса између два светска рада*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

2. Jovanovic 2014: Z. Jovanovic, *“All Yugoslavia Is Dancing Rock and Roll”*: *Yugoslavness and the Sense of Community in the 1980s Yu-Rock*, København: Universitet, Det Humanistiske Fakultet.
3. Матовић 2014, М. Матовић, *Друштвена теорија језика и стилских форми популарне музике у контексту српске културе краја XX века*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Интернет стране

1. Интернет адреса *Речника технологије*:
<<https://recniktehnologije.files.wordpress.com/>> 09.07.2018.
2. Indian Courts 2017: Ganges and Yamuna Case, Mohd. Salim v State of Uttarakhand & others, WPPIL 126/2014, Uttarakhand High Court at Nainital, 2017. Indian Courts, Judgments – High Court of Uttarakhand at Nainital, India. <<http://lobis.nic.in/ddir/uhc/RS/orders/22-03-2017/RS20032017WPPIL1262014>> 27.08.2019.
3. <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html> 07.02.2020.
4. <<http://project-sow.org/>> 05.03.2019.

Филмска дела

1. Петровић Александар; Стевановић Александра, Три логоса, 2019.
2. Schrader, Paul, Mishima: A Life in Four Chapters, 1985.
<<https://www.youtube.com/watch?v=b50vS55sFYU>> 23.11.2019.
3. Tarkovski, Andrej, Andrej Rubljov, Sovjetski Savez: Mosfilm, 1966. DVD.
4. Tarkovski, Andrej, Solaris, Sovjetski Savez: Mosfilm, 1972. DVD.
5. Tarkovski, Andrej Ogledalo, Sovjetski Savez: Mosfilm, 1975. DVD.
6. Tarkovski, Andrej, Stalker, Sovjetski Savez: Mosfilm, 1979. DVD.
7. Tarkovski, Andrej, Nostalgija, Sovjetski Savez/Italija: Sovinform/Rai 2/, 1979.
8. Tarkovski, Andrej, Žrtva, Švedska: Sandrew Metronome, 1986. DVD.

15. БИОГРАФИЈА АУТОРА

Александра П. Стевановић рођена је 1990. у Сурдулици. Истраживач–приправник је на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Основне и мастер академске студије завршила је на истом факултету, смер Енглески језик и књижевност. Одбранила је мастер рад на тему „Потрага за идентитетом у *Нуклеарној трилогији* Б. Вонгара”.

Учествовала је од 2018. до 2020. као истраживач на пројекту „Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски, глобални оквир” (178018) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Била је од 2016. до 2019. истраживач на међународном пројекту „Science and Orthodoxy around the World” у оквиру National Hellenic Research Foundation, Athens. Истраживач је од 2017. до данас на пројекту „Српско-индијске везе у култури кроз историју” Матице српске.

Учествовала је 2016. у радионици „Research Genealogies and Material Practices” у оквиру пројекта COST Action IS1307 New Materialism у галерији Тејт Модерн у Лондону и била укључена у писање алманаха пројекта. Од јула 2017. до јануара 2018. обавила је стручно усавршавање у Индији као гостујући истраживач и предавач на Универзитету Мадрас у Ченају, где је у децембру 2017. учествовала у организацији међународне научне конференције „Religion, Technology and Cultural Identity: An Exploration from Multi-Polar Perspective” и била члан Научног одбора. Била је учесник и секретар Организационог одбора међународног научног округлог стола „Религија и технологија: *Речник технологије* као студија случаја” одржаног у Ректорату Универзитета у Београду 25. маја 2018.

Учествовала је на више научних конференција у земљи и иностранству. Објавила је петнаест научних радова и била коуредник тематског зборника *Orthodoxy and Artificial Intelligence* (National Hellenic Research Foundation, Athens 2019) истакнутог међународног значаја. Направила је базу података *Science and Orthodox Christianity: Science and Orthodoxy in Serbia 1986–2019*. Коаутор је изложбе с каталогом уз научну рецензију „Херметика *Речника технологије* и застарела модерност утопије Југославије: ка по-етици правилног хептадекагона као образовног стандарда” (Београд, 2018). С енглеског је превела дела „Хајка на човека” Б. Вонгара (Јасен, 2017) и „Записи о Индији” кнеза Божидача Карађорђевића (Матица српска и Задужбина Краља Петра I, 2018).

Предавања по позиву држала је на Универзитету Мадрас у Ченају, Националном институту за технологију у Тирупатију, Банарас Хинду Универзитету у Варанасију, Универзитету у Пондишерију, Институту за теологију Универзитета Баламанд у Либану, Филолошком факултету Универзитета у Београду. Држала је и јавна предавања у Матици српској, Коларчевој задужбини, Музеју науке и технике, Дечјем културном центру, као и у Чикагу и Вашингтону. У децембру 2018. посетила је лабораторију Волошчак (Woloschak Laboratory, Feinberg School of Medicine at Northwestern University) у Чикагу и упознала се са њеним радом и примењеном технологијом.

Области интересовања су историја науке, филозофија технологије, културна антропологија, теорија културе, индологија.

16. ПРИЛОГ

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Александра П. Стевановић

Број индекса: 114/2015

Изјављујем

да је докторска дисертација

**ХЕУРИСТИКА РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ
И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРИЗА 1979–1982.
У КОНТЕКСТУ УСПОНА ПОСТМОДЕРНЕ КУЛТУРЕ**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати исправно наведени;
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

У Београду, 9.3.2021.

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Александра П. Стевановић

Број индекса: 114/2015

Студијски програм: Историја и филозофија природних наука и технологије

Наслов рада:

Хеуристика *Речника технологије*
и југословенска криза 1979–1982.
у контексту успона постмодерне културе

Ментори: проф. др Александар Петровић и

проф. др Татјана Паунеску

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 9.3.2021.

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Хеуристика *Речника технологије*
и југословенска криза 1979–1982.
у контексту успона постмодерне културе

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 9.3.2021.

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.